

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського
Навчально-науковий інститут історії та права

НОВА ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ (1492–1918 рр.): ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

*Навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
напряму 0203 «Гуманітарні науки»
спеціальності 6.20302 Історія**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Автор-укладач О. С. Акунін

Миколаїв
«Іліон»
2013

УДК 94(4+7)"1492-1918"
ББК 63.3(4)5я73+63.3(7)5я73
Н 73

А В Т О Р - У К Л А Д А Ч

О. С. АКУНІН, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ННІП МНУ імені В. О. Сухомлинського

Р Е Ц Е Н З Е Н Т И :

Й. М. ШКЛЯЖ, доктор історичних наук, професор (завідувач кафедри нової та новітньої історії МНУ імені В. О. Сухомлинського);

С. В. ПРОНЬ, доктор історичних наук, професор (завідувач кафедри всесвітньої історії ЧДУ імені Петра Могили);

О. П. ТРИГУБ, доктор історичних наук, професор (завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧДУ імені Петра Могили)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
(лист від 14.05.13 р. № 1.2/12-1217)*

Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки
Н 73 (1492–1918 рр.): хронологія подій : навчально-методичний посібник / авт.-укл. О. С. Акунін ; Навч.-наук. інститут історії та права МНУ ім. В. О. Сухомлинського. — Миколаїв : Іліон, 2013. — 604 с.

ISBN 978-617-534-189-6

Посібник складений відповідно до програми для вищих навчальних закладів, його оригінальна структура дозволяє використовувати його як у рамках учбового процесу, так і для самостійної підготовки студентів. У посібнику висвітлені ключові події кінця XV – початку XX ст., що мають найбільше значення для осмислення старого та нового світу в добу активної колоніальної політики Англії, Франції, Португалії, Іспанії, Голландії й інших провідних країн Європи та Америки, світової торгівлі та рабства впродовж чотирьох століть, буржуазних революцій в Англії, США, Франції, в період зародження та становлення капіталізму, розвитку та активного піднесення суспільно-політичних і революційних рухів, а також вирування I Світової війни.

УДК 94(4+7)"1492-1918"
ББК 63.3(4)5я73+63.3(7)5я73

ISBN 978-617-534-189-6

© Акунін О. С., 2013

До 100–річчя
Миколаївського національного
університету
імені В. О. Сухомлинського

ЗМІСТ

Вступ	6
Інформаційний обсяг і структура курсу	11
Навчально-тематичний план дисципліни	14
Зміст лекцій у формі хронологічного довідника	18
1. XV–XVI ст. Ранній новий час. Початок Великих географічних відкриттів	18
2. XVII ст. Новий час (перший етап – 1640–1870 рр.)	24
<i>Тридцятилітня війна в Європі • Англійська буржуазна революція • Протекторат Кромвеля (Англія) • Реставрація і друге правління Стюартів в Англії</i>	
3. XVIII ст. Початок зародження аболіціоністського руху в Англії та Франції	40
<i>Північна війна • Війна за «іспанську спадщину» • Утрехтський мир • Війна за «австрійську спадщину» • Семилітня війна • Промислова революція в Англії • Війна північноамериканських колоній Англії за незалежність • Прийняття конституції США • Велика французька буржуазна революція • Декларація прав людини і громадянина у Франції • Проголошення республіки у Франції • Народне повстання в Парижі • Встановлення яacobінської диктатури • Директорія у Франції • «Змова рівних» • Єгипетський похід Бонапарта • Консульство у Франції</i>	
4. XIX ст. Боротьба Англії на міжнародній арені за скасування работоргівлі та рабства	100
<i>Президентство Т. Джефферсона • Ам'єнський мир • Проголошення Наполеона Бонапарта імператором Франції • Битва під Аустерліцом • Французько-російська війна • Бородінська битва • Битва під Лейпцигом («битва народів») • Віденський конгрес • «Сто днів» Наполеона I. Битва під Ватерлоо • Утворення «Священного союзу» • Укладення Четверного союзу • Липнева буржуазна революція у Франції • Початок чартистського руху в Англії • Обрання Луї</i>	

Бонапарта президентом у Франції • Друга імперія у Франції • Президентство Авраама Лінкольна • Експедиція «тисячі» Д. Гарібальді • Об'єднання Італії • Громадянська війна у США • Реконструкція Півдня в США • Утворення Австро-Угорщини • Франко-прусська війна • Завершення об'єднання Німеччини • Утворення Німецької імперії • Урочисте проголошення Паризької комуни • Канцлерство О. Бісмарка в Німеччині • Утворення єдиної Італійської держави. Утворення «Союзу трьох імператорів» – Німеччини, Росії та Австро-Угорщини • Укладення союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією – створення Троїстого союзу • Справа Дрейфуса

5. ХХ ст. Перші імперіалістичні війни
та Перша Світова війна.

Президентство Т. Рузвельта в США 410

Багдадська залізниця • Укладення угоди між Англією і Францією – формування Антанти • Боснійська криза • Перша Балканська війна • Друга Балканська війна • Перша світова імперіалістична війна • Наростання революційної кризи в Німеччині в 1917 р. • Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії • «14 пунктів» програми президента США Вільсона • Підписання Брестлитовського мирного договору між Радянською республікою і державами Четверного союзу • Підписання Комп'єнського перемир'я

Тематика семінарських занять 515

Завдання для тестового, модульного
та підсумкового контролю 520

Глосарій 570

Рекомендована література 599

Використана література 603

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Нова історія країн Європи і Америки» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки *бакалавра* напрямку 0203 «Гуманітарні науки» спеціальності 6.020302 *Історія*.*

Даний курс посідає значну роль в формуванні професійного рівня майбутніх спеціалістів в галузі історичних наук та практичній роботі викладачів – фахівців в різних навчальних закладах. В процесі вивчення курсу «HiCiA» студенти засвоюють важливі етапи формування нової історичної епохи, яка охоплює найважливіші ступені історичного розвитку світової історії, це перехід до капіталістичної стадії в різних напрямках економіки, соціальних відносин та ідеології. Суттєві зміни, які відбулися у зв'язку з руйнуванням феодальної системи, супроводжувались значною активністю суспільних і революційних рухів, що в значній мірі були відображені в кардинальних перетвореннях політичного розвитку і в формуванні нових моделей державного устрою. Значну увагу в курсі звернено на набуття професійних знань по історії нового часу, на формування ідейно-політичного світогляду, на досягнення політичної культури, яка складає значну частину нової сходинки науково-технічної цивілізації внаслідок ствердження буржуазного суспільства, капіталістичного виробництва та культури.

Метою курсу є висвітлення історії виникнення, становлення та розвитку західної та американської індустріальної цивілізації. У курсі вивчаються суспільно-економічні, політичні, революційні процеси. Матеріал курсу подається з урахуванням двох основних підходів до вивчення історії: формаційного і цивілізаційного. Сьогодні існує багато підходів щодо проблеми періодизації курсу всесвітньої історії, питання залишається дискусійним, програма передбачає знайомство с дискусійними питаннями визначеного

періоду. Курс висвітлюється у відповідності з його розподілом на два етапи: 1) XVI–XVIII ст. – криза аграрної цивілізації в Європі й формування євро-американського Заходу. 2) XIX – поч. XX ст. – становлення західної та основ світової індустріальної цивілізації (умовно поділяємо другий етап на підперіоди – з поч. XIX ст. до 70-х рр. включно – становлення та розвиток західної європейської цивілізації, кінець XIX – початок XX ст. – становлення основ світової індустріальної цивілізації. В першому періоді (XVI–XVIII ст.) особлива увага звертається на вивчення проявів модернізації Заходу XVI–XVIII ст., яка є свідченням кризи аграрної цивілізації. Процеси модернізації тією чи іншою мірою торкнулись більшості держав і народів Європи та Америки. Однак до кінця XVIII ст. традиційні основи життя суспільства були практично повністю зруйновані тільки в Англії, її білих колоніях (згодом США), а також значною мірою у Франції. Якісні зміни в житті суспільства тут відбулися ще в доіндустріальну епоху. Ці країни називають країнами першої хвилі модернізації. Саме тому багато уваги в курсі приділяється вивченню буржуазних революцій т.зв. першої хвилі. Велика французька революція кінця XVIII ст. і наполеонівська епоха вплинули на континентальні народи Європи, сприяли утвердженню там особливої моделі, суспільно-політичного розвитку, яка істотно відрізнялась від атлантичної закладеної на основі принципів Американської революції XVIII ст. і подальшої історії США. Автор програми виходить з того, що доцільно доводити перший період історії нового часу до 1815 року, бо саме з Французької революції кінця XVIII ст. були рішуче підірвані підвалини феодального суспільства і розпочалось утвердження індустріального ладу як домінуючої системи в Європі, а епоха наполеонівських війн є логічним завершенням цієї революційної хвилі. Другий період історії нового часу буде вивчатись від 1815 р. до 1918 (закінчення Першої світової війни).

Предмет «НіСіА» орієнтує студентів на формування історичних переконань в пізнанні таких важливих історичних критеріїв, як соціально-регіональних, цивілізаційних, міжнаціональних і внутрішньо цивілізаційні переходи суспільства, які внесли сутте-

ві корективи в зміні формації (історичних систем), у новій економічній і політичній системі соціальних структур. Показати який вплив на розвиток суспільства мають досягнення науково-технічної революції.

- Студентам треба обґрунтувати необхідність нового підходу до таких важливих подій, як революція і цивілізація, що займають значне місце у вивченні курсу історії нового часу.
- В процесі вивчення курсу студенти повинні позначити багатогранність і суперечності історичного процесу.
- Студенти повинні критично проаналізувати такі важливі події як англійська та французька революції, які були викликані не тільки економічними, а й соціальними причинами, але і новими ідеологічними платформами.
- Студенти повинні вміло використовувати, історичні цінності, що сформувалися протягом розвитку суспільства, протягом нового часу.

Особливістю нового науково-методологічного, підходу до вивчення змісту всесвітньої історії «Історії країн Європи і Америки нового часу» є визначення критеріїв, які допоможуть виявити причини цивілізованих революцій і різних її типів і видів.

Завдання. Сформувати системоутворюючу базу спеціальних знань, опанування якими має носити творчий характер. Викладання курсу передбачає надбання навичок історичного аналізу і синтезу, включає вміння самостійно здійснювати пошук, відбір та аналіз нормативних джерел та спеціальної літератури (монографій, статей, довідникових видань). Курс побудовано за проблемно-хронологічно-синхроністичним принципом. Дисципліна всебічно опрацьована вченими, що належать до всесвітньо відомих історичних шкіл. Викладання курсу базується на методичному прийомі зіставлення історичних явищ і процесів, розкриття історичних перспектив навчає розуміти історичні закономірності, допомагає концептуалізувати й фундаменталізувати знання, розвивати здатність до інтегруючого мислення, істотно підвищувати рівень методичної культури.

Курс «НісіА» виконує такі завдання:

- процес вивчення основних етапів цього розділу всесвітньої історії дає можливість обґрунтувати взаємозв'язок цього пе-

ріоду розвитку з попередніми епохами, але в умовах нових формувань. Разом з тим студенти повинні засвоїти, що соціальні революції та національні рухи, які значно вплинули на суспільно-політичні зміни в Північно-Американських колоніях в кінці XVIII ст., та в ряді країн Європи сприяли формуванню нової цивілізації з більш удосконаленими моделями економічного і політичного ладу. Студенти повинні проаналізувати, виходячи із принципів наукового історизму, специфічні умови формування нової історичної епохи, починаючи із кризи феодально-абсолютистського устрою XVI ст. у формування вищого ступеню капіталістичної системи.

Курс «НісіА» включає в себе різні напрямки гуманітарних дисциплін – філософію, політологію, теорію економічних знань, соціологію, культуру. Це допоможе студентам глибше засвоїти різні аспекти історичного розвитку суспільства цієї епохи. За навчальним планом спеціальності 6.020302 *Історія** вивчення **курсу «Нова історія країн Європи та Америки»** передбачено протягом I та II семестру. Навчальний матеріал розділений на 3,5 змістовних кредитних модулів (в I семестрі – 3 модуля; в II семестрі – 5 модулів). В тематичному плані представлено розподіл годин кожного модуля за видами навчальних занять та самостійної роботи студентів. Загальний обсяг дисципліни складає **5 кредитів – 150 годин або 3,5 змістовних модулів (5 кредитів) (1 змістовий модуль – 2 кредити в I семестрі; 2 змістових модуля – 3 кредити в II семестрі)**, що об'єднує всі види навчальної діяльності студента: аудиторні заняття (лекції, семінарські та індивідуальні заняття), самостійна робота (підготовка до підсумкового контролю), контрольні заходи (модульний контроль) та елементи науково-дослідної роботи. Курс «Нової історії країн Європи і Америки» розроблений за модульно-рейтинговою системою та включає у себе лекції (**44 години**), семінарські заняття (**36 годин**), систему контролю та обліку знань, передбачає написання шести рефератів, підсумкових контрольних робіт за модулями, розробку хронологічних і синхроністичних таблиць, конспектування статей та монографій, рецензування, роботу з картами та ін., складання заліку та іспиту. Самостійна робота студентів має дві складові: самостійна підготовка до аудиторних занять та модульного контролю

лю, а також науково-дослідна робота (реферати, рецензії). Поряд з традиційними видами аудиторних занять, планується виконання індивідуальної аудиторної роботи під керівництвом викладача, коли проводиться колективне або індивідуальне консультування студентів та модульний контроль. Рейтингова система оцінювання дозволяє врахувати, як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначити рівень засвоєння навчального матеріалу окремого модуля. Підсумкова (екзаменаційна) оцінка виставляється за рейтинговими показниками, з можливістю її покращення під час семестрового екзамену.

Основними формами перевірки і контролю знань та умінь студентів – істориків є написання рефератів, виконання контрольних робіт та тестових завдань, самостійна робота з історичними картами та джерелами, робота із різними словниками, довідниками, науковими працями та статтями відомих дослідників.

У результаті вивчення даного курсу студент повинен

знати:

- зміст і всі етапи розвитку історичного процесу в епоху нового часу країн Західної Європи і Північної Америки нового часу починаючи зі XVI ст. і до завершення Першої світової війни 1918 р. Виявити загальні риси даної історичної епохи, та специфіку регіонально-національних особливостей кожної країни Європейського континенту і Америки;
- причини кризи докапіталістичної системи і історичну необхідність переходу до нової формації (епохи), яка викликала зростання суспільно-революційних рухів.

вміти:

- виявити історичний взаємозв'язок соціально-економічних і політичних явищ, подій минулих епох із сучасною історичною дійсністю. Визначити його як єдиний історичний процес розвитку світової спільноти;
- визначити історичну необхідність корінних змін соціально-економічних структур і політичного устрою, їх перехід в більш прогресивну і розвинуту історичну модель. Передбачити історичну приреченість чи життєздатність тих чи інших історичних досягнень, якщо вони стримують або позитивно впливають на поступальний розвиток суспільства в масштабі світового історичного процесу.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ І СТРУКТУРА КУРСУ

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни		
		<i>Денна форма навчання</i>		
Кількість кредитів – 5 (30 годин кожний)	Галузь знань ГУМАНІТАРНІ (шифр і назва)	Нормативна ДФН		
	Напрямок підготовки 0203. ІСТОРІЯ* (шифр і назва)			
Змістових модулів – 3 <i>3 змістових модуля (по 1,5 кредити)</i>	Спеціальність (професійне спрямування): 6.020302 «ІСТОРІЯ*»	Рік підготовки:		
Індивідуальне науково-дослідне завдання ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ДІЯЧА АБО ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ (назва)		3-й		
Загальна кількість годин – 150		1-й		2-й
		Лекції		
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 80 самостійної роботи студента – 70	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	18	26	
		Практичні, семінарські		
		14	22	
		Лабораторні		
		0	0	
		Самостійна робота		
		28	42	
		ІНДЗ		
		0	0	
Вид контролю: Модульний, іспит				

Примітка. Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної роботи становить: для денної форми навчання – 80 / 70

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем		Кількість годин												
		Денна форма						Заочна форма						
		Усього			у тому числі			Усього				у тому числі		
	лекції	практичні	самостійна робота	індивідуаль-на робота	семінари	лекції	практичні	самостійна робота	індивідуаль-на робота	лекції	практичні	самостійна робота	індивідуаль-на робота	семінари
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	13	
І С Е М Е С Т Р														
Змістовий модуль 1. Модернізаційні процеси VI–VIII ст.: криза аграрної цивілізації, зародження індустріальної цивілізації, формування новоевропейської індустріальної цивілізації VIII ст.														
Тема 1. Деякі концептуальні засади викладання нової історії. Проблеми періодизації. Пізнь середньовіччя або ранній новий час. Великі географічні відкриття	15	4		9		2	20	2		18				
Тема 2. Англійська буржуазна революція VII ст.	15	6		5		4	30	4		24			2	
Тема 3. Буржуазна революція в Північній Америці. Війна північноамериканських колоній Англії за незалежність. Створення США	15	4		7		4	20	2		18				
Тема 4. Французька буржуазна революція VIII ст.	15	4		7		4	20	2		18				
Разом за змістовим модулем 1	60	18		28		14	90	10		78			2	
Разом за I семестр	60	18		28		14	90	10		78			2	

І І С Е М Е С Т Р

Змістовий модуль 2. Франція та Західна Європа в 1800–1815 рр. Індустріальне суспільство після наполеонівських війн та Віденського конгресу 1816 – поч. ХХ ст.: європейська та американська модель

Тема 5. Наполеонівські війни та війна Франції з Росією 1812–1814 рр.	10	4		2	4	10	2	8
Тема 6. Індустріальне суспільство: економіка, політика	15	2	11		2	15		15
Тема 7. Суспільно-політичні та революційні війни	10	4	4		2	10	2	8
Тема 8. Економічний розвиток індустриальних країн Європи та Америки	15	2	11		2	15		15
Тема 9. Влада і суспільство: політичний розвиток індустриальних країн	10	2	6		2	15		15
Разом за змістовим модулем 2	60	14	34		12	65	4	61

Змістовий модуль 3. Система міжнародних відносин 70-ї рр. ХІХ ст. – 1918 р. Перша Світова війна

Тема 10. Світ в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: тенденції та перспективи розвитку	10	4		4	2	10	2	8
Тема 11. Територіальний розподіл світу. Міжнародні відносини напередодні I Світової війни	10	4	2		4	9		9
Тема 12. Причини, хід, наслідки I Світової війни	10	4	2		4	6	4	2
Разом за змістовим модулем 3	30	12	8		10	25	6	17
Разом за II семестр	90	26	42		22	90	10	78
Разом за рік	150	44	70		36	180	20	156

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

ПЕРШИЙ СЕМЕСТР

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. *Модернізаційні процеси XVI–XVIII ст.: криза аграрної цивілізації, зародження індустріальної цивілізації, формування новоєвропейської індустріальної цивілізації XVIII ст.*

Тема 1. *Вступ. Криза аграрної цивілізації. Процеси модернізації в Європі.* Предмет, метод, джерела і завдання курсу. Проблеми періодизації. Проблеми змісту. Наукова, методична, довідникова, художня література по курсу. Поняття «нова історія», «цивілізація», «модернізація», «капіталізм», «буржуазія». Особистість та родина. Виробництво та економіка. Влада і суспільство. Нація і духовне життя. Великі географічні відкриття. Економічний та соціальний розвиток країн Західної Європи в XV–XVII ст. Формування нових класів. Економічні реформи Кольбера (Франція) і їх наслідки. Аграрний переворот в Англії. Формування капіталістичних відносин. Мануфактура як нова форма виробництва. Формування нової ідеології в період реформаційних рухів. Кальвінізм. Ідеологія зароджуваної буржуазії. Англійський і французький абсолютизм в період зростання кризи феодальної системи. Нідерландська буржуазна революція XVI ст. Економічні та соціальні передумови Нідерландської буржуазної революції. Національне питання в революційному русі. Кальвінізм – ідеологія в підготовці основної програми революції. Поразка іспанського абсолютизму. Установлення буржуазно-республіканського устрою в Нідерландах. Вплив нідерландської буржуазної революції на суспільно-економічний та політичний розвиток країн Західної Європи.

Тема 2. *Англійська буржуазна революція XVII ст.* Соціально-економічний та політичний розвиток Англії напередодні революції. Ідеологічна підготовка революції. Пуританізм та його течії. Назрівання конфлікту між королем і парламентом. Початок революції. Громадянські війни. Страта Карла 1. Індивідуалістська республіка. Протекторат. Реставрація династії Стюартів.

Тема 3. *Буржуазна революція в Північній Америці.* Війна Північноамериканських колоній за незалежність. Створення США. Заснування англійських колоній в Північній Америці. Зустріч двох цивілізацій. Соціально-економічний та політичний розвиток колоній до середини XVIII ст. Назрівання протиріч між колоніями та метрополією. Початок революції. Хід війни за незалежність та її підсумки. Ідеологічне обґрунтування революції: демократичний та поміркований табір. Державне будівництво. Конституція США. Діячі революції (Вашингтон. Франклін. Медисон. Гамільтон. Джефферсон. Брати Адамси та ін.). Підсумки та значення Північноамериканської буржуазної революції.

Тема 4. *Французька буржуазна революція XVIII ст.* Французьке просвітництво та його головні напрямки. Вольтер, Монтескьє, Гольбах, Гельвецій, Дідро, Ж-Ж Руссо, Мельє, Мореллі. Соціально-економічний і політичний розвиток Франції до середини XVIII ст. Останнє десятиліття старого режиму. Народні виступи. Позиція дворянства. Початок революції. Проблеми датування французької революції. Характеристика періодів. Діячі революції: Мірабо. Бриссо. Дантон. Робесп'єр. Марат. Ебер. Шометт. Сен-Жюст та ін. Франція після перевороту. Термідоріанський конвент. Директорія та Консульство.

ДРУГИЙ СЕМЕСТР

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. *Франція та Західна Європа в 1800–1815 рр. Індустріальне суспільство після наполеонівських війн та Віденського конгресу 1816 – поч. XX ст.: європейська та американська модель.*

Тема 5. *Наполеонівські війни та війна Франції з Росією 1812–1814 рр.* Антифранцузькі коаліції: мета, завдання та наслідки. Зов-

нішня політика Франції в 1800–1815 рр. Війна Франції та Росії в 1812–1814: передумови, причини, перебіг та наслідки. Доля Наполеона I після поразки в війні з Росією (1814–1815 рр.). Прихід до влади Наполеона I. Зовнішня і внутрішня політика Наполеона I. Англія, Австрія, Пруссія, Італія, Іспанія під час наполеонівських війн. Підготовка Віденського конгресу. Дипломатична боротьба на конгресі. Головні та другорядні питання. Заключний акт Віденського конгресу. Створення та діяльність «Священного Союзу». Підсумки першого періоду нової історії.

Тема 6. *Індустріальне суспільство: економіка і політика.* Будівництво нової Європи. Промисловий переворот. Ознаки індустріального суспільства. Економіка Англії, Франції, Німеччини, Австрії, Італії. Політичний розвиток: реставрація династії Бурбонів, династія Орлеанів. Прихід до ваді Наполеона III. Хартії 1814, 1830. Німецький союз 1815, правління Фрідріха-Вільгельма. Австрія: Правління Франца II, історико-політичний портрет Меттерніха. Англія: Білль про права 1689, Акт про престолонаслідування, виборчі реформи, правління королеви Вікторії.

Тема 7. *Соціально-політичні та революційні рухи.* Революції 1830, 1848–1850 рр. Причини, хід та наслідки. Розвиток конституційного процесу під час революцій. Боротьба за об'єднання Німеччини та Італії. Історико-політичні портрети Д. Гарібальді, Отто фон Бісмарка. Франко-Прусська війна і завершення об'єднання Німеччини. Революції у Франції 1870, 1871 рр. Паризька Комуна: принципи діяльності та організація влади, боротьба течій в Комуні. Завершення будівництва нової Європи.

Тема 8. *Економічний розвиток індустріальних країн Європи та Америки.* Формування монополій, Фінансової олігархії, вивіз капіталу, економічний розподіл світу між союзами монополістів. Особливості монополістичного капіталізму в Англії, Німеччині, Франції, США.

Тема 9. *Влада і суспільство.* Особливості політичного розвитку індустріальних країн. Конституція Франції 1875 р. Франція в період третьої республіки. Імперська конституція Німеччини 1871, адміністративно-територіальна реформа. «Земське положення». Історико-політичний портрет Вільгельма I, Вільгельма II.

Виборчі реформи в Англії 1864, 1865, 1884, 1885. Вікторіанська епоха, історико-політичні портрети Дізраелі, Гладстона, Ллойд-Джорджа. Реформи початку ХХ ст. Поправки до Конституції США 1787 р. Особливості політичної системи. Історико-політичні портрети Теодора Рузвельта, Вудро Вільсона.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. *Система міжнародних відносин в 70-ті рр. ХІХ ст. – 1918 р. Перша Світова війна.*

Тема 10. *Світ в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: тенденції та перспективи розвитку.* Утворення військово-політичних блоків. Загострення протиріч між ними та їх наслідки. Міжнародні кризи початку ХХ ст.

Тема 11. *Територіальний розподіл світу. Міжнародні відносини напередодні І Світової війни.* Завершення колоніального розподілу Африки, Південно-Східної Азії. Боротьба США та Німеччини за створення власних колоніальних імперій. Політика «відкритих дверей» в Китаї. Американська експансія в Латинській Америці. Перші світові війни: іспано-американська, англо-бурська, російсько-японська, італо-турецька, друга балканська війни.

Тема 12. *Причини, хід, наслідки І Світової війни.* Причини, характер війни. Всесвітній масштаб цієї події, її вплив на світовий історичний процес. Воюючі сили та економічний потенціал воюючих країн. Геополітичні, фінансові та економічні інтереси воюючих країн. Военні плани держав-учасниць Антанти та Германського блоку. Розташування сил воюючих країн в 1914–1915 рр. Вступ у війну Італії, Японії, Туреччини. Обстановка на східному і західному фронтах в 1916–1917 рр. Вихід Росії із війни. Военно-політичне розташування сил після вступу у війну США. Програма миру. 14 пунктів Вільсона. Брестський мир 1918 р. Военно-політичні зміни у співвідношенні воюючих країн в 1918 р. Провал плану рваншу німецького військового наступу на західному фронті. Розпад Германського блоку. Капітуляція Румунії, Болгарії, Туреччини, Австро-Угорщини. Капітуляція Німеччини. Підготовка країнами-переможницями блоку Антанти геополітичної програми. Встановлення світового порядку після завершення Першої Світової війни.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ У ФОРМІ ХРОЛОГІЧНОГО ДОВІДНИКА

1. XV–XVI ст. Ранній новий час.

Початок Великих географічних відкриттів

XV ст.

Близько 1490–1525 → **Життя і діяльність** *Томаса Мюнцера* – ватажка і ідеолога селянсько-плебейських мас у Реформації та Селянській війні в **Німеччині**.

1492, 31 березня → **Указ** про вигнання євреїв з **Іспанії**.

1492, 3 серпня – 1493, 15 березня → **Експедиція** *Х. Колумба* з метою пошуку морського шляху в **Індію**. Колумб відкрив острів (**Сан-Сальвадор** – 12 жовтня 1492 р.), а потім і інші острова та континент (**Вест-Індію**), названий **Америкою** в честь мореплавця Америго Веспуччі.

1493, 25 вересня – 1496 → **Друга експедиція** *Х. Колумба* до **Америки**.

1494, 7 червня → **Тордесильський договір** між **Іспанією** й **Португалією** про розподіл світу: землі західніше 30-го меридіану входили в сферу **Іспанії**, східніше – **Португалії**.

1494–1559 → **«Італійські війни»** між **Францією**, **Іспанією** і **«Священною Римською імперією»** за панування в **Італії**.

1494–1495 → **Італійський похід** *французького короля Карла VIII*. Взяття **Неаполя** (22 лютого 1495). Відступ французької армії.

1496 → **«Велика угода»** – відновлення торгових відносин між **Англією** та **Фландрією**. Укладення шлюбу між **сином німецького імператора Максиміліана I Філіпом Красивим** і **спадкоємницею іспанського престолу Хуаною Безумною** – передумова об'єднання під владою Габсбургів **Німеччини, Іспанії та австрійських земель**.

1497–1498 → **Відкриття** *Джоном Каботом* берегів **Північної Америки (Лабрадор, о. Нью-Фаундленд)**. Відкриття *Васко да Гамою* морського шляху до **Індії**.

1498, 30 травня → **Третя експедиція** *Х. Колумба* до **Америки**.

1499 → **Перемога** швейцарців у т. з. Швабській війні зі **«Священною Римською імперією»**, остаточне виділення **Швейцарії** з імперії (визнане в 1648 р.).

XVI ст.

1500 → **Відкриття Бразилії** португальським мореплавцем *Педру Алварішем Кабралом*.

1501 → **Початок** увезення негрів-рабів з **Африки** на **Вест-Індійські острови**.

1510, 1511 → **Загарбання** португальцями порту **Гоа** в **Індії** та міста **Малакки**.

1513 → **Відкриття Тихого океану** іспанцем *Васко Нуньєсом де Бальбоа*.

1516–1556 → **Правління** іспанського короля *Карла I* – засновника династії Габсбургів в **Іспанії** (з 1519 р. – імператор «Священної Римської імперії» *Карл V*).

1517, 31 жовтня → **Виступ** *М. Лютера* у **Віттенберзі** з 95 тезами проти індульгенцій, початок Реформації в **Німеччині**.

1518–1531 → **Реформаторська діяльність** у **Цюріху** *Ульріха Цвінглі* (роки життя – 1484–1531) – засновника **цвінгліанства**.

1519–1521 → **Навколосвітня подорож** португальця *Фернана Магеллана* (роки життя – бл. 1480–1521). Завоювання іспанськими конкістадорами **Мексика**.

1521 → **Вормський договір** між імператором «Священної Римської імперії» *Карлом V* і *Фердинандом I Австрійським* про розподіл володінь Габсбургів. Засудження Вормським едиктом *М. Лютера* як еретики.

1521–1523 → **Боротьба Швеції** проти панування **Данії**. Відновлення незалежності **Швеції**.

1521–1525 → **Перша війна** між французьким королем *Франциском I* і німецьким імператором *Карлом V*.

1521–1564 → **Правління ерцгерцога Австрії** (з 1526 р. – також короля **Чехії** та **Угорщини**, з 1556 р. – імператора «Священної Римської імперії») *Фердинанда I*.

1524–1525 → **Велика селянська війна** в **Німеччині**.

1525 → **Перемога** військ німецького імператора *Карла V* над військами французького короля *Франциска I* в битві під **Павією**, полонення *Франциска I* (24 лютого). Секуляризація Тевтонського ордену, перетворення його на **герцогство Прусське**.

1526 → **Поразка** чесько-угорських військ, завдана військами **Османської імперії** в битві біля **Мохача** (29 серпня). Втрата **Угорщиною** незалежності.

- Англійський король Генріх починає добиватись розлучення з Катериною Арагонською.*
- 1527–1598 → *Іспанський король Філіп II.*
- XVI ст., перша половина → В **Англиї** страчено 72 тис. чол. відповідно до закону проти бродяжництва.
- 1527–1529 → Друга війна між *французьким Франциском I і німецьким імператором Карлом V.*
- 1527–1530 → **Повстання у Флоренції** проти французів і герцогів Медічі.
- 1529 → **Укладення миру в Камбрі** – тимчасова призупинка воєн за **Італію** між «**Священною Римською імперією**» та **Францією**. Фактичне підкорення **Італії** імператором Карлом V. Вторгнення турецьких військ у **Словаччину** й **Австрію**. Невдала перша облога турками **Відня**.
- 1529–1536 → В **Англиї** відбулось прийняття документів: 1) про передачу церкви під контроль держави; 2) про заборону звертатись до папи; 3) про оголошення короля головою церкви; 4) про заборону платити податки папі.
- 1530–1584 → Життя і творчість *польського поета Яна Кохановського.*
- 1531–1533 → **Завоювання** іспанцями держави інків (сучасні **Еквадор, Перу, Болівія, Чилі**)
- 1533–1584 → **Правління великого князя** (з 1547 р. – царя) **Івана IV Грозного** в **Російській державі**.
- 1534 → **Акт про супрематію** (зверхність) *короля* над церквою в **Англиї**, фактичний повний розрив англійської церкви з **Римом**, початок Реформації в **Англиї** (листопад). Заснування *Ігнатієм Лойолою* в **Парижі** католицького чернечого Ордену єзуїтів (затверджений папою в 1540 р.)
- 1534–1535 → **Експедиція французького мореплавця Ж. Картьє** до **Північної Америки**, відкриття затоки та річки **Святого Лаврентія**. Проголошення **Канади** володінням **Франції** (1535 р.)
- 1535–1536 → **Укладення** союзного й торговельного договорів між **Францією** й **Османською імперією**.
- 1535–1537 → **Повстання** інків проти іспанського панування.
- 1536–1538 → Третя війна між *французьким королем Франциском I та німецьким імператором Карлом V.*
- 1536–1564 → **Діяльність у Женеві** *релігійного реформатора Жана Кальвіна* (роки життя – 1509–1564) – засновника одного з напрямів **протестантизму – кальвінізму**.
- 1537–1572 → Утворення новоінкської держави та її боротьба з іспанцями.

- 1541 → **Взяття** турецькими військами 29 серпня **Буди** (столиці **Угорщини**). Розпад **Угорщини** на три частини. Перемога турецьких військ над іспанцями під містом **Алжиром**.
- 1543–1546 → **Війна Англії** проти **Франції**.
- 1544, 18 вересня → **Укладення миру** в **Крепі** між *Франциском I і Карлом V*, таємне зобов'язання *Франциска I* підтримати *Карла V* у його боротьбі з протестантами.
- 1546–1601 → Життя та діяльність *датського астронома Тихо Браге*.
- 1547 → **Поразка військ** німецьких протестантів від військ *імператора Карла V* біля **Мюльберга** (24 квітня). Антигабсбурзьке повстання в **Празі**.
- 1547–1616 → Життя та творчість *іспанського письменника Мігеля Сервантеса де Сааведри*.
- 1548 → **Перемога** німецьких католицьких князів та *імператора Карла V* над *Шмалькальденським союзом протестантських князів*; «Аугсбурзький інтерим» – угода про відновлення частково реформованого католицизму по всій **Німеччині**.
- 1548–1600 → Життя та творчість *італійського філософа-пантеїста й поета Джордано Бруно*.
- 1552 → **Перемога** протестантських князів у 2-й війні з *імператором Карлом V*. Укладення **Пассауського договору** між протестантськими князями й *Фердинандом I Австрійським*.
- 1553 → **Англійська морська експедиція** на чолі з *X. Уїллобі* та *P. Ченслером* для пошуку північно-східного шляху до **Китаю** й **Індії**, встановлення безпосередніх зносин між **Англією** та **Російською державою** через **Архангельськ**.
- 1553–1558 → **Правління** *англійської королеви Марії I Тюдор*.
- 1554 → Для торгівлі з **Європою** існувала **Московська компанія**. Вона була зацікавлена в ринках окремих східних країн, особливо в водному волзькому шляху для проникнення в **Персію** та **Індію**. **Норвегія**, **Швеція**, **Польща**, **Ліфляндія**, **Східна Померанія**, **о-ви** в межах **Зунда** стали забороненою зоною для всіх англійських купців, які не були членами **Східної компанії**.
- 1555–1556 → **Заснування** в **Англії** «**Московської (або Російської) компанії**» для торгівлі з **Російською державою** та країнами **Близького Сходу** (26 лютого). Відмова імператора *Карла V* від **Нідерландів** (25 жовтня) та від іспанської корони (16 січня 1556 р.) на користь свого **сина Філіппа**.

- 1556–1564 → **Зречення престолу німецьким імператором Карлом V** на користь свого **брата Фердинанда I Австрійського** (12 вересня 1556 р.). Правління імператора Фердинанда I.
- 1557–1559 → **Війна Франції** проти **Англії** та **Іспанії**. Укладення миру в **Като-Камбрезі** (2 квітня 1559 р.), втрата **Англією** останнього її володіння на континенті – **Кале**, визнання прав **Франції** на **Мец, Туль і Верден**.
- 1558–1583 → **Лівонська війна**.
- 1559 → Перехід Лівонського ордену під протекторат **Польщі**. **Загарбання Данією** естонського острова **Сааремаа (Ефель)**.
- 1559–1567 → **Повстання в Ольстері (Північна Ірландія)** на чолі з *Шеном О. Нейлом*.
- 1561 → **Загарбання Швецією Ревеля (Талліні)** й північної частини **Естонії**. Розпад Лівонського ордену. Утворення **Курляндського герцогства**. Повернення в **Шотландію Марії Стюарт** (вдови французького короля Франциска II) як *шотландської королеви*.
- 1561–1626 → Життя та діяльність *англійського філософа Френсіса Бекона*.
- 1562 → Доставка *англійським купцем Джоном Гаукінсом* у Санто-Домінго 400 африканських негрів-невільників – початок англійської работоргівлі в **Америці**.
- 1562–1594 → **Громадянські («релігійні») війни у Франції**.
- 1562–1635 → Життя та творчість *іспанського драматурга Лопе де Веги*.
- 1563–1570 → **Війна між Данією та Швецією**.
- 1564, квітень → **Укладення миру між Англією та Францією**.
- 1564–1616 → Життя і творчість *англійського драматурга Уільяма Шекспіра*.
- 1564–1642 → Життя та діяльність *італійського вченого Галілео Галілея*.
- 1565–1671 → **Завоювання іспанцями Філіппінських островів**.
- 1566–1609 → **Національно-визвольна війна з Іспанією** й утворення **Республіки Сполучених провінцій у Нідерландах** (т.зв. Нідерландська буржуазна революція XVI ст.)
- 1566 → **Народне іконоборче повстання в південних провінціях Нідерландів**.
- 1568–1639 → Життя та діяльність *італійського соціаліста-утопіста Томмазо Кампанелли*.
- Бл. 1570 → **Утворення в Північній Америці Ліги ірокезів**.
- 1571 → **Напад кримського хана Давлет-Гірея** на Москву.
- 1571–1630 → Життя і діяльність *німецького вченого-астронома Йоганна Кеплера*.

- 1572 → **Всезагальне повстання в північних провінціях Нідерландів.**
- 1572, ніч на 24 серпня → **Варфоломійська ніч – масові вбивства гугенотів католиками в Парижі.**
- 1572–1584 → Правління *Вільгельма Оранського* – штатгальтера Голландії та Зеландії.
- 1576 → **Повстання в південних провінціях Нідерландів.**
- Утворення** гугенотської Конфедерації й Католицької ліги у **Франції.**
- 1577–1640 → Життя та творчість *фламандського художника Пітера Пауля Рубенса.*
- 1579 → **Створення Утрехтської унії.**
- Створена Східна компанія**, яка пов'язана торговими відносинами з прибалтійськими країнами.
- 1581 → **Тимчасове приєднання Португалії до Іспанії** (до 1640 р.). Скинення *іспанського короля Філіпа II* в **Нідерландах.**
- Левантська компанія.** Група лондонських купців отримала від *королеви Єлизавети* виключне право на торгівлю у володіннях турецького султана.
- 1583 → **Укладення Плюсського перемир'я між Російською державою та Швецією.**
- 1587 → **Страта шотландської королеви Марії Стюарт.**
- 1587–1632 → **Правління** польського (з 1592 р. й фактично до 1599 р. – також шведського) *короля Сигізмунда III Ваза.*
- 1588 → **Похід на Англію** й загибель іспанської військово-морської «Непереможної армади».
- 1589 → **Загарбання** португальцями держави **Анголи.**
- 1589–1610 → **Правління французького короля Генріха IV** – засновника *династії Бурбонів* (правила до 1848 р. з перервою в 1791–1815 рр.)
- 1590 → **Гензейський союз** німецьких міст обурювався, що після перемоги англійців над іспанською «Непереможною армadoю» **Англія** не лише в **Німеччині**, але й майже в усьому християнському світі творить свою волю і захоплює собі всю торгівлю і всі багатства.
- 1590–1593 → **Війна між Російською державою та Швецією.** Укладення Тязвинського миру (1595 р.).
- 1596–1650 → Життя та діяльність *французького вченого Рене Декарта.*
- 1598 → **Нантський едикт** *французького короля Генріха IV* – надання політичних прав протестантам. Повстання в **Тирново** та інших болгарських містах проти турецького панування.

Англійський уряд анулював пільги Ганзи, а англійська «Компанія купців-авантюристів» зробила в XVII ст. своєю головною базою в **Західній Європі Гамбург** замість **Антверпена**.

1599–1641 → Життя і творчість *фламандського художника Антоніса Ван Дейка*.

1599–1658 → Життя та діяльність керівника англійської революції XVII ст. (з 1653 р. – лорда-протектора **Англії**) *Олівера Кромвелля*.

1599–1660 → Життя і творчість *іспанського художника Дієго Веласкеса*.

2. XVII ст. Новий час (перший етап – 1640–1870 рр.)

Тридцятилітня війна в Європі • Англійська буржуазна революція • Протекторат Кромвелля (Англія) • Реставрація і друге правління Стюартів в Англії.

1600 → Заснування англійської *Ост-Індської* компанії.

1602 → Заснування голландської *Ост-Індської* компанії.

1601–1611, 1617–1629 → **Війни між Польщею та Швецією**.

1603 → **Початок правління династії Стюартів**. Заснування першої голландської колонії на **о. Ява**.

1603–1625 → **Правління** англійського *короля* (шотландця за походженням, *сина страченої королеви Марії Стюарт*) *Якова I Стюарта* (попереднє ім'я – *Яков V*) – засновника династії Стюартів (правила до 1688 р. з перервою в 1649–1660 рр.)

1604–1606 → Похід на **Москву** й правління в **Російській державі** *Лжедмитрія I*.

1605, 6 березня → Видано акт про видалення із околиць **Лондона** бідноти.

1606 → **Відкриття Австралії** голландцем *Віллемом Янцем*.

1606–1669 → Життя і діяльність *голландського художника Рембрандта Харменса Ван Рейна*.

1606–1684 → Життя і творчість *французького драматурга П'єра Корнеля*.

1607 → **Заснування** першого англійського поселення в **Північній Америці (у Вірджинії)**. Засновниками її були купці з Лондонської торговельної компанії. На своїх судах компанія перевозила в колонію бідняків, які запродали себе на певний час у боргову кабалу і працювали в колонії під наглядом службовців компанії. За океан із **Англії** від'їжджали пуритани, яких утискував уряд Стюартів, злидарі, що шукали в **Новому світі** кращої долі. У колоніях вони потрапляли в кабалу до купців і великих землевласників, які мали жалувані грамоти від короля на землі в **Америці**. Поступово на **Атлантичному узбережжі** із

загарбаних в індіанців земель утворилось **13 колоній**. Все населення 13 колоній становило близько півтора мільйона чоловік. **На Півдні** – у *Південній Кароліні і Джорджії* – розвинулось **рабовласницьке господарство**. У **середньоатлантичних колоніях** – *Пенсільванії, Нью-Йорку і Нью-Джерсі* – вирощували пшеницю. **На Півночі** – в *Новій Англії*, що включала колонії *Нью-Гемпшир, Массачусетс, Коннектікут і Род-Айленд*, ремісників і мануфактур було найбільше. **Англія** та її володіння мали монопольне право на торгівлю з колоніями. В основі територіального розширення колоній на **Заході** лежало загарбання індіанських земель, знищення індіанців і витіснення їх у далекі райони. **Купці Нової Англії** вели так звану «**трикутну торгівлю**» – закуповували у **Вест-Індії** патоку, переробляли її на ром і за нього та дешеві тканини й дрібнички вимінювали рабів у работорговців, які займалися збройним розбоєм і захопленням негрів на африканському узбережжі. Управління колоніями було в руках англійських властей. Король призначав губернаторів більшості колоній, а в трьох із них, що вважалися приватними володіннями окремих осіб, – у *Пенсільванії, Делавері та Меріленді* – король тільки затверджував губернаторів, настановлених власниками. При губернаторах діяли призначувані ними ради й нижні палати, членів яких обирали багаті власники на основі високого майнового цензу. В англійському парламенті колонії свого представництва не мали. Англійський уряд видавав закони щодо колоній без їхньої участі. Сваюля губернаторів і англійської земельної аристократії викликала численні повстання фермерів і ремісників, які вимагали політичних прав, розширення самоврядування колоній і обмеження влади губернаторів.

1607 → У **повстанні** найбідніше селянство **Центральної Англії** виступало проти огороджувачів. Відомо, що ще в 1515, 1526, 1536, 1549, 1590 рр. підтверджувався статут *Генріха VII* проти обезлюднення сільської місцевості.

1608–1674 → Життя, політична діяльність і творчість *англійського поета Джона Мільтона*.

1609 → **Створення** Амстердамського банку в **Голландії**. Початок інтервенції **Польщі** та **Швеції** проти **Російської держави**.

1610, вересень → Вступ польських військ у **Москву**.

1610 → В **Англії** ремісник заробляв 6 шилінгів на тиждень, а пшениця коштувала вже 40 шилінгів 4 пенсів за квартал.

1610–1643 → Правління *французького короля Людовіка XIII*.

1614 → **Скасування Яковом I (Англія)** пільг давньої «Компанії купців-авантюристів» і організація нової компанії «Королівських купців-авантюристів» викликало утруднення в англійській зовнішній торгів-

- лі. Цим скористались підприємці **Голандії** та **Німеччини** для посилення збуту своїх товарів.
- 1616 → В **Англії** виник гострий конфлікт між бідняками та тими, що осушували болота, адже бідняки на цій місцевості полювали, ловили рибу, збирали сіно.
- 1617 → Голандцю *Михайлу ван Ендергхойсу* був виданий патент на нові машини, які той винайшов для підйому води та осушення навколишніх земель.
- 1618–1657 → Життя та діяльність *Джона Лілберна* – **ідеолога левелерів**.
- 1618–1648 → **Тридцятилітня війна в Європі**. Внаслідок війни Габсбурзькі держави – **Іспанія й Австрія** були ослаблені. **Французькому королівству** вже не загрожувало вторгнення їхніх військ зі сходу і з південного заходу. **Південна частина Ельзасу** і фортеці **Мец, Туль та Верден** стали невід'ємною частиною французьких володінь.
- 1622 → Початок воєн англійських колонізаторів проти індіанців.
- 1625–1649 → Правління *Карла I* (сина *Якова I Стюарта*) (**Англія**).
- 1625 → *Карл I* (**Англія**) оголосив, що болотиста місцевість, яку відвоювали у моря, ставала королівською власністю в силу королівської прерогативи.
- 1627 → Бідні люди подали англійському королю петицію про видачу їм патенту на винайдений ними легкий спосіб піднімати землю, орати та оброблювати її без биків та коней, лише за допомогою двох людей.
- 1628 → **Парламент подав королю «Петицію про право»**. У цьому документі були вимоги скасувати не затверджені парламентом податки, припинити військові постой і свавільні арешти, вказувалось на те, що дії короля порушують «Велику хартію вільностей».
- 1629–1640 → **Безпарламентське правління Карла I**. Лідер опозиції *Еліот* був кинутий до в'язниці, де помер 1632 р.
- 1634 → Англійський король відновив корабельний збір на побудову флоту, який раніш брали з населення прибережних графств на боротьбу з піратами. Король наказав поширити цей податок на все населення країни. Проте це робилось не для того, щоб збудувати флот, а щоб покрити витрати двору.
- 1637 → **Вибухнуло повстання в Шотландії**, де *Карл I* хотів встановити абсолютну монархію і єпископальну церкву.
- 1640–1688 → *Фрідріх-Вільгельм I*. Особливо швидко міцніла військово-кріпосницька бранденбурзько-прусська держава за цього так званого «великого курфюрста». Це був сміливий і здібний полководець, деспотичний, скупий і господарчий правитель. Він уміло залучав до своєї країни численних іноземних переселенців, забезпечуючи їм релігійну

- віротерпимість та надаючи різні пільги. Десятки тисяч французьких гугенотів, багато голландців, євреїв і німців із південно-західної Німеччини, спустошеної французькими військами, переселялись у **Бранденбург**, рятуючись від релігійних утисків і пограбування.
- 1640 → **Засідання англійського парламенту** відкрилися 13 квітня, проте вже 6 (5) травня король розпустив його, так нічого й не добившись. Цей парламент увійшов в історію під назвою *Короткого*.
- 1640, 3 листопада – 1653, 20 квітня → **Довгий парламент в Англії**. *Карл I* змушений був скликати новий парламент, сподіваючись заповнити його своїми прибічниками. Але представники буржуазії і нового дворянства здобули повну перемогу на виборах. Правління без парламенту настав край. Абсолютна монархія була надломлена.
- 1641, 15 лютого → Прийнятий «Трьохрічний акт», відповідно якого король **Англії** зобов'язаний скликати парламент кожні 3 роки.
- 1641, травень → Виступ народних мас **Лондона** і страта *Страффорда* (12 травня на площі перед Тауером). 10 травня *Карл I* підписав ще один біль, відповідно до якого парламент може бути розпущений лише з згоди самого парламенту.
- 1641, липень → Спрошені надзвичайні суди в **Англії**: Зоряна палата, Висока комісія, Рада по справам Півночі і Уельса.
- 1641, серпень → В **Англії** відмінені лицарські штрафи, лісні податки, «корабельні гроші», монополії.
- 1641, восени → **Повстання в Ірландії**.
- 1641, 22 листопада → **Англійський парламент** схвалив Велику ремонстрацію (Великий протест) проти зловживань королівської влади: докладний перелік скарг нового дворянства і буржуазії на продаж монополій, незаконні податки, невдалі війни з **Іспанією** і **Францією**, на репресії проти пуритан. Демонстрація вимагала, щоб міністри відповідали перед парламентом за свої дії. Король відмовився затвердити демонстрацію.
- 1642, 10 січня → *Карл I* виїхав з сім'єю із **Лондона** на північ і почав гуртувати озброєні загони «кавалерів». Виїхав в **Гептон-Корт**, а звідти в **Віндзор**. У **Лондон** він повернеться через 7 років.
- 1642, 2 червня → Парламент **Англії** оформлює свої вимоги в «Дев'ятнадцятих пропозиціях» і надсилає їх королю.
- 1642, червень → Англійський парламент розпустив армію, яку набрали для війни з **Шотландією** і король повністю лишився без військової підтримки.
- 1642, 22 серпня → Англійський король наказав підняти свій прапор у Ноттінгемі. Це означало оголошення війни парламентові.

1642–1660 → **Англійська буржуазна революція**. Етапи: 1) конституційний («мирний») 3 листопада 1640 – 22 серпня 1642; 2) перша громадянська війна 1642–1646; 3) боротьба за углублення демократичного змісту революції 1646–1649; 4) Індивідуальна республіка 1649–1653 рр.; 5) протекторат О. Кромвеля 1653–1658; 6) диктатура генерала Монка і реставрація Стюартів 1658–1660.

1642–1646 → **Перша громадянська війна в Англії**.

1599–1658 → *Олівер Кромвель* – очолив рух за реорганізацію парламентської армії на революційних засадах, визначний діяч партії індивідуалістів. Це був типовий представник нового дворянства, виходець із родини сільського сквайра. *Кромвель* було обрано спершу в *Короткий*, а потім і в *Довгий парламент*. Уже в 1643 р. він став полковником. Головним принципом комплектування армії *Кромвель* вважав вербування не найманих солдатів, а добровольців з народу.

1642, 28 вересня → Перша битва між англійськими королівськими і парламентськими військами відбулась у **Пойук-Бридж** біля міста **Вустера**.

1642, 23 жовтня → У битві під **Еджгіллом (Англія)** взяла участь близько 14 тис. роялістів і 10 тис. парламентських військ. Парламентській армії вдалось уникнути розгрому.

1643 → До англійської парламентської армії приєдналося 12 тис. добровольців. Поповнення армії йоменами і ремісниками, підвищення її революційної свідомості й дисциплінованості підготували злам у ході війни. Єпископат в **Англії** скасовано і введено пресвітеріанський устрій церкви.

1643, вересень → Підписана угода з шотландцями «*Священна Ліга і Ковенант*»: введення в **Англії** пресвітеріанського устрою (старійшина на чолі громади, синод – вищий церковний орган).

1643–1661 → Після того як на *французький престол* сів малолітній *Людвік XIV* (1643–1715), країною фактично правив *перший міністр – кардинал Мазаріні*, італієць родом, хитрий, розумний і енергійний прихильник дальшого зміцнення абсолютної монархії. Більшість дворян підтримувала його політику, але верхівка чиновного дворянства – члени Паризького парламенту – найвищої судової палати, в права якої входило реєструвати королівські укази, прагнули обмеження королівської влади, заборони свавільних арештів, скасування посади інтендантів, встановлення податків тільки за згодою парламенту.

1643–1715 → *Людвік XIV – французький король*. Найвищого піднесення досягла королівська влада після смерті *Мазаріні*, коли *Людвік XIV* з 1661 по 1715 р. сам стояв на чолі державного управління, не призначаючи перших міністрів. Політичне значення феодалної знаті дедалі

більше занепадало. Швидко зростала чисельність пишно вбраного, ситого дворянства, яке одержувало пенсії і платню за свої синекури. Утримання пишного двору і привілеї двох перших станів – дворянства і духівництва дорого коштували народові, який стогнав під тягарем податків і феодалських поборів. Та з усякою опозицією розправлялися безжалюбно. Селянські повстання придушували з нечуваною жорстокістю. За «образу величності» відрізували язика, посиляли на галери або відправляли на шибеницю. Звичайними були свавільні арешти й варварська кара колесуванням. Для того щоб заарештувати людину, використовували «запечатані листи» – бланки з королівським підписом, у яких досить було поставити прізвище жертви. У другій половині XVII ст. посилювалось переслідування гугенотів. Католицька церква не хотіла визнавати інаквовірних. До гугенотів ставили на постій драгунів, і ті чинили насильства над їхніми сім'ями, грабували майно.

1644, 2 липня → **Битва під Марстон-Муром** (5 миль південніше Йорку, Англія), 22-тисячне парламентське військо зійшлося у бою з 18 тисячами роялістів. «Залізної бокі» (айронсайдс) *Кромвеля* вдарили на кавалерію роялістів з тилу і флангів і завдали їй тяжкої поразки. Сили *принца Руперта* і війська **Ньюкасла** (18 тис.) з одного боку та армія **Манчестера** (кіннота на чолі з *генерал-лейтенантом Кромвелем*), кіннота *генерала Леслі* і кіннота *генерала Ферфакса* (22 тис.). Армія парламенту перемогла.

1645, лютий → **Створення армії «нового зразка» в Англії**. Замість загонів міліції від окремих графств створювалось єдине військо, основане на принципах, які виробив *Кромвель*. В армії було проведено чистку, щоб усунути генералів, офіцерів і солдатів, які не довели своєї повної відданості революції. Керівництво армією перейшло до рук індепендентів. Головнокомандуючим став *індепендент Ферфакс*. *Кромвель* на той час був уже *генерал-лейтенантом*.

1645, 14 червня → **Битва під Незбі** (9 миль від **Нортгемптона**, центр Англії). Королівські війська було повністю розгромлено. Вони втратили 5 тис. чоловік. Обоз, прапори і таємне листування короля, яке свідчило про державну зраду і його спробу змовитися з іноземними монархами проти революції, потрапили до рук парламентських військ.

1646, 24 червня → Пав **Оксфорд**. *Король Англії* утік до **Шотландії** (в косячю служника, без волосся і бороди), але шотландські пресвітеріани не довіряли йому. За невеликі гроші вони видали його англійському парламентові. *Перша громадянська війна закінчилась*. Найважливіші битви: 23.10.1643 р. – **Еджгіл**, 13.11.1642 р. – **Тернхем-Грін**, 13.05.1643 р. – **Лендсдаун**, 10.06.1643 р. – **Раун-Уейдаун**, 31.06.1643 р. – **Генсборо**,

20.09.1643 р. – **Ньюбері**, 11.10.1643 р. – **Уінсбі**, 2.08.1644 р. – **Марстон-Мур**, 10.07.1645 р. – **Лонг-Сеттон**, 14.06.1645 р. – **Незбі**, 24.06.1646 – **Оксфорд**.

1646, лютий → **Скасування «лицарського держання» в Англії**. У 1645 р. парламент скасував право королівської опіки щодо дворянських маєтків, а в 1646 р. – лицарське держання і палату феодальних зборів. Володільці манорів стали повними власниками своїх маєтків. Проте парламент нічого не зробив для селянства. Копігольд як форма держання залишилась. Навіть більше, в інтересах нового дворянства і буржуазії парламент заохочував обгороджування і вважав селян не спадкоємними держателями, а тимчасовими орендарями. Законодавство Довгого парламенту за панування пресвітеріан служило інтересам великої буржуазії та верхівки нового дворянства. Парламент був глухий до вимог народних мас.

1647, 28 жовтня – 11 листопада → Поблизу **Лондона** в містечку **Петні** відбулася армійська конференція з участю агітаторів – членів армійської ради. На конференції обговорювалось питання про майбутній політичний устрій держави. Серед інDEPENDENTІВ і насамперед всередині армії виявилися серйозні незгоди і виділилась радикальна дрібнобуржуазно-демократична течія **«зрівнювачів», або левелерів** (від англійського слова «level», тобто рівень). Найвидатнішим *ідеологом левелерів* був *Джон Лілберн (1618–1657)*. Левелери ще до конференції сформулювали свої конституційні побажання в документі, який вони назвали «Народна угода». Основний зміст його становили принципи народного верховенства, тобто оголошення волі народу основою верховної влади, скасування станових привілеїв, ліквідація майнового цензу, рівність у політичних правах для чоловіків, розподіл депутатських місць за округами відповідно до кількості населення. В «Народній угоді» формально не згадувалось про республіку, але фактично вона була республіканською. Автори її не залишали місця королівській владі в майбутньому політичному устрої держави. Не згадувалось там і про палату лордів. По суті, це був проект буржуазно-демократичної конституції. В економічному відношенні левелери визнавали недоторканність приватної власності й обмежувалися вимогою скасування непрямих податків і десятини, оподаткування майна і не порушували питання про становище копігольдерів. Неувага левелерів до потреб найбільшого населення була однією з найважливіших причин їхньої слабкості. *Карл I* 11 листопада втік.

1647–1649 → **Роки піднесення руху левелерів**. *Лілберн* та інші левелери висували ідею народного верховенства, згідно з якою народна во-

- ля, або «народна угода», мала стати джерелом верховної політичної влади. Левелери були завзятими оборонцями зрівняння чоловічого населення в політичних правах і надання йому рівного виборчого права без будь-якої залежності від майнового стану. В економіці левелери пропагували повну свободу торговельно-промислового підприємництва. Проте більшість левелерів навіть і не думала про майнову рівність.
- 1648, лютий-серпень → **Друга громадянська війна в Англії**. В лютому 1648 р. в **Південному Уельсі** розпочався новий вибух, згодом заворушення відбулись в **Кенті**, де 21 травня 1648 р. повстали роялісти. Битви: в **Уельсі** – 8.05.1648 р. у **Кардіфа**, 31.05.1648 р. взятий **Тенбі**, 11.06.1648 р. – **Пемброк**. Військами парламенту керував *Кромвель* за підтримки загонів *Гортон*. Битви в **Кенті**: 2.06.1648 р. – взяті **Медстон**, **Рочестер**, 6.06.1648 р. – **Дувр**, 8.06.1648 р. – **Кентербері**. Загонами парламенту командували *Ферфакс*, *Айртон*, *Річ*; роялісти – граф *Горінг*.
- 1648, 17 серпня → Армія рушила на північ і під командуванням *Кромвеля* розбила шотландські війська під **Престоном**.
- 1648 р., 7 жовтня → *Кромвель* покинув **Шотландію**, друга громадянська війна закінчена.
- 1648, 5 грудня → За наказом командування *полковник Прайд* із загоном солдатів провів чистку парламенту в **Англії**, вигнавши звідти пресвітеріан. Почалася підготовка до суду над королем.
- 1648–1653 → **«Фронда» у Франції**. У 1648 р. в **Парижі** вибухнуло повстання, на вулицях міста появилися барикади. Королівський двір покинув столицю. **Париж** обложили урядові війська. Але скоро парламент злякався революційних виступів народу і, домовившись з *Мазаріні*, припинив опір. Двір повернувся в Париж. Принци продовжували боротьбу з правлінням *Мазаріні*, але до 1653 р. всі їхні заколоти було придушено. У подіях 1648–1653 рр. переплелися антифеодальні виступи народу і частини буржуазії, опозиція парламентської знаті, інтриги принців. Ці події ввійшли в історію під назвою «фронда», або «гра в прашу». У переносному значенні це слово стало означати несерйозну опозицію. З боротьби із фрондою абсолютна монархія вийшла ще могутнішою, ніж раніш.
- 1649, 30 січня → **Страта англійського короля Карла I**.
- 1649, 4 січня; 1649, травень → В **Англії** палата громад проголосила себе верховною владою, фактично це означало встановлення республіки; офіційно проголошено республіку.
- 1649, 19 травня – 1653, 20 квітня → **Інdependentська республіка**. Палата лордів і королівський титул скасовувались. Для виконання уря-

дових функцій було створено Державну раду. Проте нова буржуазна республіка не стала демократичною. Влада в ній належала середній буржуазії і середньому новому дворянству. Представники цих класів тримали в своїх руках усі впливові посади в уряді та армії. Вони використовували владу для того, щоб, з одного боку, боротися з роялістами і з загрозою контрреволюційної інтервенції **Франції** та **Іспанії**, а з другого боку, придушувати народні рухи.

1649, травень → **Повстання левелерів в армії**. У деяких графствах частина солдатів повстала, але ці виступи було придушено, деяких учасників розстріляно. *Лілберна* засудили на вигнання.

1649–1651 → **Дигерський рух в Англії**. Ідеологом дигерів був син зубожілого дрібного крамаря *Джерард Уїнстенлі*. Із релігійної ідеї рівності людей перед богом він зробив висновок про несправедливість і безпідставність існування приватної власності на землю. Уїнстенлі намагався обґрунтувати потребу спільного володіння землею і надання її всім незаможним. У памфлеті «Закон свободи» він виклав утопічний план суспільного управління без приватної власності на землю. У поглядах *Уїнстенлі* відбилися примітивно-зрівняльні прагнення сільської бідноти. Як засіб боротьби за досягнення своїх ідеалів він вибрав не повстання, а проповідь і релігійно-моральне переконання. *Уїнстенлі* закликав бідняків мирно займатися і освоювати пустки.

1649, серпень → Після придушення левелерського руху уряд послав свою армію під командуванням *Кромвеля* придушити ірландське повстання. При цьому мета була завоювати весь «Зелений острів» і загарбати ірландські землі. У **Дрогеді** було вирізано понад 2000 чол., а серед них багато жінок і дітей.

1649–1652 → **Завоювання Ірландії англійською армією**. Колонізатори захопили всі землі в **Ірландії**, крім *північно-західної області Ольстер*.

1650–1651 → **Похід англійської армії в Шотландію**. 22 липня 1650 р. армія *Кромвеля* перейшла **річку Твід** і вторгнулась в **Шотландію**. З 18 тис. в результаті голоду залишилось 11 тис.

1650, 27 жовтня → Англійці захопили **Лімерік** (місто в провінції **Менстер**), головне місто опору ірландців.

1651, 3 вересня → На початку серпня 1651 р. 20-тисячна шотландська армія перейшла англійський кордон у **Карлайла** і направилась через **Ланкашір** до кордонів **Північного Уельсу**. 22 серпня 1651 р. шотландці досягли **Вустера**. Армія *Кромвеля* у битві під **Вустером** розбила шотландські війська. Розгромивши *Карла-Стюарта*, *Кромвель* до кінця 1651 р. захопив майже всі міста і фортеці **Шотландії**. В лютому були зайняті **Оркнейські острова**, в травні 1652 р. пала остання шотландська фортеця.

- 1651 → Для заохочення вітчизняного мореплавства і суднобудування парламент ухвалив *Навігаційний акт*, за яким дозволялося ввозити в **Англію** іноземні товари тільки на англійських суднах або на кораблях країн-виробників цих товарів. Вивозити рибу на іноземних суднах заборонялося. Ці заходи завдали величезного удару посередницькій торгівлі **Голландії** в англійських портах і спричинилися до війни з **Голландією**.
- 1652 → **Акт про устрій Ірландії**, який перетворював **Ірландію** в англійську колонію.
- 1652, 3 лютого → За **Актом про устрій Шотландії** були конфісковані землі шотландських аристократів і дворян-роялістів.
- 1652, 12 травня → Пала **Голуей**, остання фортеця, яка залишалась в руках ірландських повстанців.
- 1652–1654, 1665–1667 і 1672–1674 → **Англо-голландські війни**. Закінчились поразкою **Голландії**, її ослабленням та сприяли переходу торгово-економічної і колоніальної гегемонії до **Англії**.
- 1653, лютий → **Голландський флот було розбито**.
- 1653, 20 квітня → В Англії *Кромвель* зважився на новий державний переворот. Він із загоном солдатів прибув на засідання *Довгого парламенту* і силоміць розігнав його. **Початок протекторату О. Кромвеля**.
- 1653 → В Англії *Кромвель* прийняв першу писану конституцію «Знаряддя управління», яку розробив із вищими офіцерами армії.
- 1653, липень-грудень → В Англії **скликано** новий, так званий *Малий парламент*, членів якого призначила Державна рада республіки з осіб, рекомендованих місцевими індепендентськими релігійними громадами. До цього парламенту ввійшло багато демократично настроєних «божих людей» – сектантів, які проповідували, що скоро прийде «тисячолітнє царство» Христове на землю. На превелике незадоволення генеральської верхівки *Малий парламент* висловився за ліквідацію десятини й скасування порядку, за яким стягування податків віддавали на відкуп. Заможні класи були налякані діяльністю *Малого парламенту*, і 13 грудня 1653 р. його було розпущено.
- 1653, 16 грудня – 1658, вересень → **Протекторат Кромвеля** (Англія). Згідно з новою конституцією, викладеною в документі під назвою «Знаряддя управління», в його руках зосереджувалась величезна влада. Лордові-протекторові підлягали армія і флот, він мав право укладати договори з іноземними державами, видавати укази. Конституція передбачала скликання нового парламенту, діяльність Державної ради, проте ці органи не мали реальної ваги. Як форма правління протекторат являв собою контрреволюційну військову диктатуру армій-

ської верхівки, до якої входили, або ж були зв'язані з нею, певні кола нового дворянства та буржуазії. За протекторату було підтверджено скасування лицарського держання, збереження копігольду й церковної десятини. Широко застосовувалось обгороджування. Ще суворіше стали стягувати податки. Незадоволення народу наростало, і це лякало уряд. Левелери закликали до замаху на протектора. Роялісти також інтригували й організовували змови. Щоб зміцнити протекторат, було запроваджено військово-поліцейський режим, країну поділено на 11 військових округ на чолі з генерал-лейтенантами, які зосередили в своїх руках усю виконавчу владу. Таємна поліція, очолювана *Джоном Терлоу*, вела боротьбу проти змов. Не допускалося жодних зібрань народу. За протекторату *Кромвеля* двічі скликався парламент, проте обидва рази його розпускали за спроби переглянути державний устрій. У 1657 р. титул лорда-протектора був проголошений спадкоємним, і *Кромвель* дістав право призначати собі наступника.

1654 → Представник Англії *Кромвель* уклав *переможний мир з Голландією*, змусивши її примиритися з *Навігаційним актом*, і *торговельні угоди з Португалією, Швецією та Данією*. Англія розпочала війну з *Іспанією*, яка забороняла англійським купцям торгувати в її колоніях, і захопила у неї в 1655 р. **о. Ямайку**. Англійські кораблі захоплювали іспанські судна із сріблом, що пливли з Америки.

Шотландія приєдналась до Англії.

1654–1667 → Російсько-польська війна.

1655 → **Польща була спустошена шведською армією**. Держава опинилася на краю загибелі. Тільки патріотична визвольна війна всього польського народу, який піднявся на боротьбу проти шведських завоювників, змусила їх покинути загарбані землі. Але війна затяглася на 15 років. Магнати і шляхта на чолі з королем не хотіли боротися за споконвічні польські землі на заході, раніш загарбані німецькими феодалами. **Річ Посполита** робила територіальні відступлення **Бранденбурзькому курфюрству**, але понад 20 років вела руйнівну і безрезультатну війну з **Росією** за **Україну**. На півдні загроза насувалася з **Туреччини**, яка захопила **Поділля**. Війни з **Туреччиною** майже не припинялися.

1656 → Прийнято *ордонанс*, який підтверджував відміну лицарського держання, але держання на основі копігольду залишались незмінними. Голландці захопили **Цейлон**.

1656–1658 → Російсько-шведська війна.

1659, травень → Після смерті *Олівера Кромвеля* 1658 року титул *протектора* перейшов до його сина *Річарда*. Згодом *Річард Кромвель* пішов у відставку.

1659, 7 травня → В Англії «Охвістя» *Довгого парламенту* повернулось до влади. 13 жовтня 1659 р. парламент розігнано. До влади прийшов «Комітет безпеки», який складався з представників Військової ради, громадянських індепендентів-республіканців і невеликої кількості анабаптистів.

1659 → Під час правління *Мазаріні (Франція)* тривала довга війна з **Іспанією**. Вона тяглася майже чверть століття і закінчилась у 1659 р. **Піренейським миром**. **Франції** дістались за цим миром **області Руссільйон і Артуа**. *Людовік XIV* одружився з *іспанською принцесою* з умовою, що іспанський двір виплатить йому величезний посаг – 500 тис. золотих екю. Але це було явно нездійсненним.

1660, січень → В **Англії** *генерал Монк* з військами оголосив «Комітет безпеки» не легітимним, відновив «охвістя» *Довгого парламенту*. Новий парламент – *Конвент*.

1660, 4 квітня → **Бредська декларація (Англія)**. Організатором поверноту став *генерал Монк*, який командував англійськими військами в **Шотландії**. *Монк* уклав *таємну угоду* з претендентом на *англійський престол* – *сином страченого короля Карлом II*, який перебував в еміграції в **Голландії**. У місті **Бреда** в **Голландії** *Карл* підписав декларацію, в якій обіцяв амністію всім учасникам революції, збереження, за новими власниками відчуженого майна і віротерпимість. Він обіцяв поважати привілеї парламенту і додержуватись принципів хартії 1215 р. Війська *генерала Монка* зайняли **Лондон**. Під їхнім прикриттям зібрався конвент із пресвітеріан і «кавалерів», який проголосив *Карла королем Англії*. Палату лордів було відновлено.

1660, 25 травня → Почав роботу *Конвент*, перший актом якого стало запрошення *Карлу Стюарту* повернутись в **Англію**.

1660, 26 травня; 1660–1685 → *Карл* в'їхав в **Уайтхолл** і став *Карлом II* (1660–1685), а **Англія** – монархією. Це був кінець Англійської буржуазної революції.

1660–1688 → **Реставрація і друге правління Стюартів в Англії**.

1664–1729 → Жан Мельє.

1665–1683 → Політика меркантилізму у **Франції** була встановлена як система за найбільш впливового серед міністрів *Людовіка XIV Кольбера*, який в цей період був при дворі генеральним контролером фінансів. *Кольбер* сприяв створенню королівських мануфактур, де виготовлялись рушниці, гармати, ядра, вітрила, обмундирування для армії. Для потреб двору і дворян заохочувалось виробництво гобеленів, килимів, дзеркал, люстр, різьблених меблів, паркету, карет, атласу, парчі, оксамиту, ювелірних виробів. Виробництво тканин та інших про-

мислових товарів суворо регламентували і дріб'язкове опікали. За спеціальними правилами визначали товщину і ширину тканини. За порушення правил накладали штрафи та застосовували інші покарання. Для заморської торгівлі з **Левантом** та з **Індією** було створено монопольні привілейовані компанії. *Кольбер* заохочував колоніальну політику. **Франція** захопила опорні пункти біля берегів **Ост-Індії** та **о. Мадагаскару**. В **Америці** було засновано колонію **Луїзіану** і розширено французькі володіння в **Канаді**, звідки вивозили дорогі боброві шкури. Хоч метою «кольбертизму», французького різновиду меркантилізму, було насамперед забезпечити інтереси дворянської монархії, ця політика сприяла розвитку у **Франції** капіталістичного укладу, торгівлі та промисловості.

1667–1668 → Свого часу *французький король Людовік XIV* одружився з *іспанською принцесою* з умовою, що іспанський двір виплатить йому величезний посаг – 500 тис. золотих екю. Але це було явно нездійсненним. Нову війну з **Іспанією** було розпочато в ці роки під тим приводом, що **Іспанія** не сплатила цю суму, а насправді – для завоювання іспанських **Нідерландів**. Війна скінчилася **Ахейським миром**, за яким *Людовікові XIV* дісталася **частина Фландрії**.

1670 → Англійський *король Карл II* прагнув стати незалежним від парламенту і для цього уклав таємний договір із **Францією** про союз і надання йому грошової субсидії. За цим договором, *Карл II* мав оголосити **Голландії** війну, що була б непопулярною в **Англиї**, і підтримувати завойовницькі плани французької монархії, яка претендувала на панування в **Західній Європі**. Посилення могутності **Франції** і її спроби оволодіти іспанськими **Нідерландами** англійська буржуазія і нове дворянство вважали для себе дуже небезпечними. Тому зовнішня політика *Карла II* викликала серед них велике незадоволення.

1672–1678 → **Францією провадилася війна з Голландією, Іспанією і Австрією**. Результатом цієї війни був **Німвегенський мир**. За його умовами **Іспанія** відступила *Людовікові XIV Франш-Конте* і *кілька міст на кордоні іспанських Нідерландів*. Після цього *французький король* створив спеціальну «палату приєднань». За її ухвалами одним розчерком пера було приєднано **Страсбург** (1681) і **дрібні ельзаські князівства**. Абсолютистська **Франція** оволоділа **Ельзасом** і досягла вершини своєї могутності. Підлесники навперейми славили «*короля-сонце*» – *Людовіка XIV*.

1673 → Парламент в **Англиї** ухвалив акт про присягу, за яким особи, що займають державні посади, повинні бути англіканського віросповідання.

1675 → **Велике повстання** вибухнуло в **Бретані, Франція**. Селяни розправлялися із збирачами податків, вимагали скасувати феодальні повинності, заборонити сеньйорам полювання на селянських землях тощо. Урядові війська відповідали на повстання селян стратами, засланням на галери.

1677 → Ухвалено парламентський акт в **Англії**, за яким дозволялося обгороджування.

1672–1678 → Війна **Франції, Англії і Швеції** проти коаліції, очоленої **Голландією**.

1679 → Німвегенський мир.

Ухвалення закону про буржуазні гарантії особистої свободи в **Англії**. Закон зобов'язував суддю вимагати доставки заарештованого в суд для прилюдного розгляду справи. Цей закон мав гарантувати лідерам парламентської опозиції заборону від переслідувань і набув великого значення в захисті особистої свободи представників заможних класів **Англії**. Відповідно до цього акту, заарештованого могли випустити під заставу, проте ця умова не поширювалася на заарештованих за несплату боргів.

Кінець 1670-х → **Англійська парламентська опозиція оформилася в партію вігів, а прибічники короля дістали назву торі**. Спершу ці назви були тільки прізвиськами. Слово «**торі**» означало *ірландські партизани-католики*, а «**віги**» – *шотландські пресвітеріани*. Партія вігів спиралася на нове дворянство і буржуазію, або людей «грошового інтересу», тим часом як торі мали підтримку від людей «земельного інтересу» – старого феодального дворянства, королівського двору, урядовців.

1683 → Підтримка армії *польського короля Яна Собеського* була вирішальною в розгромі турецьких військ, що облягли Відень. За **Карловицьким миром** із **Туреччиною** в 1699 р., **Поділля** було повернуто, але становище **Речі Посполитої** залишалося критичним.

1685 → **Скасування Нантського едикту**. У 1686 р. король остаточно скасував Нантський едикт 1598 р., за яким гугенотам надавалася свобода віровизнання. Десятки тисяч гугенотів, а серед них чимало вмілих ремісників і заможних купців, змушені були тікати до **Німеччини** та інших країн. Це завдало серйозної шкоди економіці **Франції** і викликало велике незадоволення буржуазії.

1685–1688 → Англійський *король Яков II*. Він продовжував одержувати субсидії від *Людівика XIV*, сприяв діяльності єзуїтів, правив без парламенту в **Англії** і нещадно переслідував своїх противників, не раз сам був присутній під час допитів і катувань.

1686–1697 → Проти **Франції** згуртувалася могутня *коаліція Іспанії, Австрії, Голландії (Аугсбурзька ліга)*, а з 1688 р. до них приєдналася **Англія**. Десятилітня війна з цією коаліцією скінчилася **Рісвікським миром 1697 р.**, за яким збереглося в основному попереднє становище. **Франція** навіть втратила кілька прикордонних пунктів.

1686 → **В Болгарії в Тирнові почалось повстання**. *Ростислава* проголосили царем. Турецькі війська придушили повстання і сплюндрували **Тирново**. Повстання в інших містах **Болгарії** також закінчилися поразкою. Населення роззброїли, насильства турків над болгарами та іншими слов'янами почастишали. Проте боротьба слов'янських партизанських загонів не припинялась. Головною силою їх були селяни-партизани (**гайдуки**) і міські ремісники.

1688 → **Державний переворот в Англії («Славна революція»)**. *Вільгельм Оранський* висадився з військом в **Англії**. *Яків II* утік під захист *Людівіка XIV*. На початку 1689 р. парламент посадив *Вільгельма Оранського* на престол.

1689, восени → **Білль про права в Англії**. Парламент ухвалив Білль про права, за яким король не мав права скасовувати або припиняти чинність виданих парламентом законів, встановлювати податки і збирати військо без згоди парламенту. Білль про права остаточно закріпив в **Англії** верховенство парламенту над королівською владою і режим обмеженої, конституційної монархії. Переворот 1688 р. і Білль про права були виразом компромісу між дворянством і буржуазією і сприяли дальшому капіталістичному розвиткові країни.

1689–1755 → *Шарль-Луї Монтеск'є* – один з найвидатніших просвітителів XVIII ст. У сатиричному романі «Перські листи» (1721) він дотепно висміяв пороки абсолютизму, сваволю королівської влади й звичаї двору, податкову політику французької монархії, несправедливі, загарбницькі війни. Основним твором *Монтеск'є* є його велика книга «Про дух законів» (1748). На противагу вченню церкви, яка пояснювала хід історії втручанням бога, *Монтеск'є* шукав пояснення суспільного й політичного ладу різних народів у географічному середовищі та в історичних умовах їхнього розвитку. Він розрізняв три види правління: деспотизм, оснований на страху й цілковитій сваволі, монархію, яка відрізняється від деспотизму тим, що влада державця регулюється законами, і республіку. Ідеалом *Монтеск'є* була конституційна монархія на англійський зразок з парламентом із двох палат і розділених судової, законодавчої і виконавчої влади. *Монтеск'є* виступав за міцні гарантії приватної власності й особистої свободи. Під свободою він розумів право «робити все, що не заборонено законом». *Монтеск'є*

з походження був сином нотаріуса і належав до чиновницького дворянства. Він не виступав за повне скасування дворянських привілеїв. Його погляди виражали настрої великої поміркованої буржуазії, яка покладала надії на компроміс із дворянською монархією.

1690 → Під час війни з **Туреччиною** австрійський уряд прагнув організувати повстання сербів проти турецького ярма. У 1690 р., після поразки австрійських військ, близько 80 тис. сербів на чолі з патріархом, рятуючись від турецької різни, переселились у південні володіння **Австрії**, де їм було обіцяно автономію. **Сербські землі** залишились під владою **Туреччини**.

Турки напали на **Чорногорію** і спустошили країну. Цьому сприяло розшарування серед феодалів: частина їх прийняла мусульманство і перейшла на бік **Туреччини**. Тоді митрополит **Данило** почав боротьбу за повне і систематичне знищення «потурчених». Чорногорці потребували підтримки **Росії** проти **Туреччини і Венеції** і готові були визнати російське підданство, але **Росія**, відділена від **Чорногорії** величезним простором, могла допомагати їй переважно тільки грошми.

1694 → Заснування Англійського банку.

1694–1778 → *Франсуа-Марі Вольтер*. Величезного удару феодалним порядкам завдали ідеї цього великого просвітителя XVIII ст. Широко відомими стали його «Філософський словник», книги «Дослід про дух і звичаї народів» (1757), «Доба Людовіка XIV», роман «Кандід» та ін. Особливо нещадно *Вольтер* висміював церковне мракобісся і засуджував переслідування гугенотів. Проти фанатизму й релігійної нетерпимості католицької церкви він виступив із закликком «Розчавіть гадину!» *Вольтер* стояв на позиціях деїзму – він припускав існування бога, але тільки як розумного первоначала світу, вважаючи, що явища природи відбуваються згідно з природними законами. Цей погляд, спрямований проти вчення церкви про повсякчасне втручання бога в явища природи, являв собою крок до атеїзму, але *Вольтер* атеїстом не був. Він вважав, що релігія потрібна для того, щоб тримати найбільш багатих, і говорив, що «якби бога не було, то його слід було б вигадати». І все-таки дотепна й переконлива критика церкви у творах *Вольтера* об'єктивно сприяла поширенню атеїстичних поглядів. Теоретично *Вольтер* в останні роки свого життя визнавав переваги республіки над монархією, проте на ділі ніколи не йшов далі від захисту «освіченого абсолютизму», тобто необмеженої монархії, що керувалася принципами просвітницької філософії. *Вольтер* виступав проти деспотичної сваволі королівської влади, за особисту свободу, співчував народові, обстоював потребу повного знищення всіх

залишків кріпацтва. Як і *Монтеск'є*, *Вольтер* був виразником поглядів великої поміркованої буржуазії. Він висловлювався за те, щоб селяни викупляли за гроші феодальні повинності, і вважав, що всяка думка про обмеження великої власності – це «філософія обідранця», який хотів би, щоб «багатих пограбували бідні». Найбідніших верств населення *Вольтер* боявся і називав їх голотою, яку слід «тримати на ланцюгу під страхом шибениці й пекла». Закликаючи до реформ згори, він заявляв, що інакше народ сам «порве свої кайдани». Та все ж, не бажаючи революції, *Вольтер* об'єктивно дуже сприяв підготовці її своєю нищівною критикою абсолютизму, кріпосництва і католицької церкви.

3. XVIII ст. Початок зародження аболіціоністського руху в Англії та Франції

Північна війна • *Війна за «іспанську спадщину»* • *Утрехтський мир*. *Війна за «австрійську спадщину»* • *Семилітня війна* • *Промислова революція в Англії* • *Війна північноамериканських колоній Англії за незалежність*. *Прийняття конституції США* • *Велика французька буржуазна революція* • *Декларація прав людини і громадянина у Франції* • *Проголошення республіки у Франції* • *Народне повстання в Парижі* • *Встановлення якобінської диктатури* • *Директорія у Франції* • *«Змова рівних»* • *Єгипетський похід Бонапарта* • *Консульство у Франції*

1700–1721 → **Північна війна**. Наприкінці XVII ст. **Росія, Данія і Саксонія** (що була в унії з **Польщею**) уклали союз проти **Швеції**, тоді коли її основна союзниця **Франція** була зайнята підготовкою до війни за «іспанську спадщину». Почалася *Північна війна*. Внаслідок економічного і військового посилення **Росія**, що саме вступила в період перетворень *Петра I*, стала могутнім противником **Швеції**. Російські дворяни і купці прагнули оволодіти виходами до **Балтійського моря** і повернути землі, загарбані **Швецією** в першій половині XVII ст. Внаслідок розгрому армії *шведського короля Карла XII* під **Полтавою** (1709) і перемоги російського флоту **Швеція** зазнала повної поразки. У 1720–1721 рр. вона змушена була укласти низку мирних договорів, найважливішим з яких був **Ніштадтський мир з Росією** (1721). На **Балтійському морі** появилася нова велика держава – **Росія**, що створила вже сильний флот. **Швеція** втратила не тільки області, що відійшли до **Росії**, а й більшу частину своїх німецьких володінь. Велика шведська морська держава більше не існувала. Перемога **Росії** над **Швецією** закріпила *польський престол за Августом II*, та після його смерті в

1733 р. настало чергове «безкоролів'я» і вибухнула *війна за «польську спадщину»*. **Франція** послала війська в **Гданськ** на допомогу своєму кандидатові, але російська армія вигнала його. Польський престол залишився за ставлеником **Росії** і **Австрії**, сином і наступником померлого короля – *Августом III*.

1701 → **Акт про престолонаступництво і про відповідальність міністрів перед парламентом в Англії**. У 1701 р., незадовго до смерті *Вільгельма Оранського*, парламент **Англії** ухвалив «Акт про престолонаступництво і статут про устрій королівства». Цей акт позбавляв права престолонаступництва **сина Якова II**, що був в еміграції, – запеклого реакціонера і католика. Наступницею престолу було проголошено **дочку Якова II – Анну Стюарт**. У тому разі, якщо в неї не буде дітей, престол після її смерті мав перейти до ганноверської династії – рідні Стюартів по жіночій лінії. «Акт про престолонаступництво» дуже обмежив права короля, посилив владу парламенту і міністрів: ухвалений парламентом законопроект (білль) міг набрати чинності лише після того, як його підпише не тільки король, а й міністр, який вніс цей білль на розгляд парламенту. Король не мав більше права призначати й знімати суддів.

1701–1714 → **Війна за «іспанську спадщину»**. Головним противником **Англії** в боротьбі за колонії і за панування в **Європі** у XVIII ст. була **Франція**. Скориставшись глибоким занепадом і послабленням феодально-абсолютистської **Іспанії**, європейські держави розпочали війну за іспанські володіння в **Нідерландах** і в **Америці**. За привід до війни стало те, що після смерті бездітного *іспанського короля Карла II* припинялася іспанська гілка династії Габсбургів. За настійними вимогами феодально-абсолютистської **Франції**, *Карл II* заповів іспанський престол онукові *французького короля Людовіка XIV* і наступникові *французького престолу Філіппові Анжуйському*, мати якого була іспанською принцесою. Проти загрози посилення впливу **Франції** в **Європі** і її нових колоніальних загарбань виступили **Англія, Голландія, Австрія, Данія, Португалія та ряд німецьких держав**. Вони висунули свого ставленика на іспанський престол – *австрійського ерцгерцога Карла Габсбурга*, в якого також були родинні зв'язки з іспанською королівською фамілією. У ході війни за іспанську спадщину **Англія** добивалася нових колоній, посилення морської могутності й свого впливу в **Європі**. Вона очолила *антифранцузьку коаліцію Голландії, Австрії, ряду німецьких держав, Данії, Португалії*. На боці **Франції** у війні брали участь **Іспанія і Баварія**. В результаті війни за «іспанську спадщину» до **Австрії** перейшли іспанські **Нідерланди, Неаполітан-**

- ське королівство, о. Сардинія і Мілан.** Приєднання **Мілана** поклато початок *австрійському гніту в Північній Італії*. Міжнародний вплив **Австрії** досяг у той час найвищого свого піднесення. Становище **Франції** полегшувалося незгодами між її противниками. З приходом до влади торі (1710) **Англія** погоджувалась на мир. Торі не хотіли нових витрат на продовження війни. *Англійський уряд* вважав **Францію** досить знесиленою і не хотів, щоб *іспанський престол* перейшов до рук *австрійських Габсбургів*. Стривожив **Англію** і розгром **Росією** шведської армії і флоту в *Північній війні*. Мир із **Францією** був потрібний, щоб послати англійські кораблі в **Балтійське море**. **Австрія** сама теж не могла довго вести війну. За **Утрехтським миром** з **Англією** і **Голландією** (1713) та мирним договором з **Австрією** (1714), іспанський престол залишився за онуком *Людовіка XIV*, але з умовою, що іспанські та французькі володіння ніколи не будуть об'єднані під однією короною. *Частина французьких колоній в Америці* перейшла до **Англії**, а *іспанські Нідерланди* – до **Австрії**. Співвідношення сил між європейськими державами різко змінилося. Період французької гегемонії в **Європі** скінчився. Дуже зросло міжнародне значення Англії і посилювалися позиції австрійських Габсбургів.
- 1702–1714 → **Англія**. У 1702 р. *Вільгельм Оранський* помер, і на англійський престол сіла безвільна й малоосвічена *королева Анна Стюарт*. За її правління вплив королівської влади ще більше занепадав. З 1702 р. при владі був вігський кабінет, у якому мав великий вплив лідер вігів, визначний полководець, але кар'єрист і хабарник *герцог Мальборо*. У боротьбі проти вігів торі використовували труднощі, породжені затяжною війною із **Францією**. У 1710 р. відбулися парламентські вибори. Вони принесли перемогу торійській партії. Утворилося торійське міністерство, в якому головну роль відігравав міністр закордонних справ правий торі *віконт Болінброк*. *Мальборо* було звинувачено в розтраті державних коштів і віддано до суду.
- 1704 → В перші роки війни за *«іспанську спадщину»* англійська армія, яку очолював *герцог Мальборо*, завдала кілька поразок французьким військам на території іспанських **Нідерландів** і **німецьких держав**. Велику перемогу здобув англійський флот, захопивши в 1704 р. фортецю **Гібралтар**, що була ключем до **Середземного моря**. Проте війна затяглася.
- 1704–1706 → У **Лангедоку**, на **півдні Франції**, повстали ще 1702 р. селяни-протестанти. Вони виступили проти непосильних податків і повинностей, проти релігійних переслідувань. На придушення цього повстання було послано 25-тисячну армію. Повстанці йшли в бій, на-

дівши білі сорочки – «камізи», через що їх і прозвали «камізарами». Королівські війська знищували цілі села, багатьох повстанців було спалено або, повішено. Вздовж доріг стояли шибениці з тілами покараних.

1707 → **Унія Англії з Шотландією**. Шотландський парламент було скасовано, а від **Шотландії** до складу англійського парламенту ввійшла лише невелика кількість представників. Після ухвалення акта про унію **Шотландії з Англією** почали широко вживати назву **Великобританія**, яка виражала великодержавну британську суть цієї унії.

1709–1785 → *Габріель-Бонно Маблі*. Як і *Руссо*, був в основному виразником прагнень дрібної буржуазії. Він виступав за встановлення законів проти розкоші й обмеження розмірів земельної власності. Основою державного устрою *Маблі* проголошував верховенство нації. Віддаючи перевагу республіці, він рекомендував для великих держав республіканізовану монархію з обмеженням королівської влади складною системою представницьких установ. *Руссо і Маблі* осуджували таємну дипломатію абсолютних монархій, їхні несправедливі дворянсько-династичні війни і завоювання.

1711 → Дедалі міцніші взаємини **Росії** з південними слов'янами з початку XVIII ст. набрали політичного характеру. У зв'язку з **Прутським походом Петра I** в 1711 р. закликав слов'янське населення **Туреччини** повстати проти турецького гноблення. Купець із **Далмації Сава Рагузинський** і *герцеговинець Михайло Милорадович* були головними організаторами повстання. Створивши і очоливши великий загін повстанців, *Михайло Милорадович* визволив від турків **частину Герцеговини** та інших областей. Невдача **Прутського походу Петра I** покляла край цим успіхам.

Щоб зміцнити вплив великих землевласників на політичне життя країни, парламент **Англії** у 1711 р. прийняв статут, за яким було встановлено майновий ценз для депутатів від графств розміром 600 фунтів стерлінгів річного прибутку з нерухомого майна. Розмір майнового цензу для депутатів від міст був встановлений 200 фунтів стерлінгів. За допомогою цього статуту торі розраховували надовго зберегти в своїх руках державну владу.

1712–1778 → *Жан-Жак Руссо* – найвидатніший ідеолог революційної дрібної буржуазії XVIII ст., син женецького годинникаря. У трактаті «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» (1754) *Руссо* доводив, що через приватну власність виникає всяке суспільне лихо і нерівність. У первісному стані людського суспільства приватної власності, на думку *Руссо*, не було: люди жили відокремле-

но, кожен сам собі шукав їжу. *Руссо* вважав, що приватна власність не є «природним», природженим правом людини, а виникла лише коли людина перейшла від бродячого життя до осілості і хліборобства, в результаті обгороджування землі і обману. Проте *Руссо* не закликав скасувати приватну власність. Він пропонував тільки обмежити її розміри, щоб усунути крайнощі багатства і злиднів. Ідеалом *Руссо* було суспільство з самостійних селян, ремісників і торговців, без розкошів багатіїв і бідкування неімущих. У надмірному багатстві одних і злиднях інших *Руссо* вбачав порушення «природних прав» людини, до яких він відносив свободу, рівність, право на життя і щастя. У книзі «Про суспільний договір» (1762) *Руссо* виклав свої політичні погляди. Основою держави він вважав загальну згоду громадян або «суспільний договір». Джерелом верховної влади, за вченням *Руссо*, є народна воля; верховенство або суверенітет народу неподільні і невіддільні. Найкращою формою правління *Руссо* вважав демократичну республіку з безпосередньою участю народу в управлінні, а для великих держав допускав обрання народом представників на основі загального виборчого права для чоловіків. *Руссо* обстоював право народу на повстання проти своїх гнобителів. У своїх сентиментальних філософських романах він виступав за рівність людей і критикував католицьку релігію, але визнавав існування бога як найвищого морального начала, залишаючись щодо цього далеко позаду від матеріалістів XVIII ст.

1713–1740 → *Фрідріх-Вільгельм I* – прусський король.

1713, квітень → **Утрехтський мир**. **Англія** підписала в **Утрехті** мир із **Францією** й **Іспанією**. В результаті перемоги **Англія** значно розширила свої колоніальні володіння. Згідно з умовами **Утрехтського миру**, **Франція** віддала **Англії** о. **Ньюфаундленд** і великі території в **Канаді** на узбережжі **Гудзонової затоки**. *Іспанський престол* було передано Бурбонам з умовою, що іспанська і французька корони ніколи не перебуватимуть у руках однієї особи. **Іспанія** віддала **Англії** фортецю **Гібралтар**, яка мала велике стратегічне значення. Користуючись **Гібралтаром**, **Англія** могла потім успішно провадити загарбницьку політику в районі **Середземного моря**. Крім того, **Англія** змусила **Іспанію** підписати з нею *контракт (асієнто)*, за яким англійським купцям надавалося монопольне право торгувати рабами в іспанських володіннях в **Америці**, а також дозволялося протягом 30 років поставляти в іспанські колонії в **Америці** по 4800 негрів-рабів на рік. Незважаючи на важливі придбання за Утрехтським миром, віги не були задоволені його умовами. Вони вважали, що торі повинні були здобути більше користі від поразки **Франції** та її союзників у цій війні.

- 1714 → *Віконт Болінброк* (від партії торі) став на чолі англійського уряду. Проте після смерті в 1714 р. *королеви Анни*, коли на престол сів *курфюрст ганноверський Георг I*, правнук *Якова I Стюарта*, віги знов заволоділи парламентом, а отже, й політичною владою.
- 1716 → Прагнучи зміцнити своє панування, віги (**Англія**) провели закон про збільшення строку повноважень парламенту – від трьох до семи років.
- 1718 → У війні австрійські війська завдали **Туреччині** великої поразки. За мирним договором у **Пожареваці** (1718) **Північна Сербія** відійшла до **Австрії**. Оволодівши сербськими землями, австрійський уряд не виконав своїх обіцянок. Він не надав сербам політичної автономії, обмежив їхню релігійну свободу. Опинившись під гнітом Габсбургів, багато сербів стало переселятися до **Росії**.
- 1721–1742 → Міністерство *Роберта Уолпола* (**Англія**) – перший міністр, лідер партії вігів. Величезну політичну владу мав аристократично-буржуазний парламент і кабінет міністрів. Відтоді стало конституційним звичаєм, що король не бере участі в засіданнях кабінету міністрів. *Виборча система в Англії* залишалась антинародною: вибори до парламенту були відкритими, існував високий майновий ценз. В англійському парламенті не було представників від трудящих: там панувала земельна аристократія, частково зв'язана з міською буржуазією.
- 1723–1790 → Визначним ідеологом англійської буржуазії, що прагнула знищити феодальні пережитки й забезпечити швидкий розвиток капіталізму, був *Адам Сміт* – засновник англійської класичної школи буржуазної політичної економії. 1776 року *А. Сміт* опублікував основну свою працю – «Дослідження про природу і причини багатства народів». У цій книзі він аналізує переваги мануфактури над ремеслом, виступає за повну свободу капіталістичного підприємництва і скасування всіх середньовічних обмежень промисловості й торгівлі. Запечуючи наявність гострих суперечностей між буржуазією і пролетаріатом, він був проти створення робітничих організацій, в тому числі профспілок, бо вважав, що вони заважають «свободі» застосування праці.
- 1724–1804 → *Іммануїл Кант*.
- 1732–1799 → *Джордж Вашингтон* – діяч американської війни за незалежність.
- 1733 → Винайдення *Джоном Кейєм* летючого човника. Він механізував ткацький верстат, приладнавши «летючий» човник, який пускався в рух не ногою ткача, а за допомогою спеціальних важелів. Однак масового застосування «летючий» човник набув тільки з другої половини XVIII ст.

1735 → Французькі війська захопили **Лотарингію**.

1739 → За **Белградським миром** сербські землі за **Дунаєм** знову відійшли до **Туреччини**.

1740–1748 → **Війна за «австрійську спадщину»**. У 1740 р. після смерті імператора *Карла VI* припинився чоловічий рід династії Габсбургів. Ухвалений ще за життя імператора закон про престолонаступництво (так звана **Прагматична санкція**) оголосив про неподільність володінь Габсбургів і про перехід їхнього престолу, якщо не буде престолонаступників-чоловіків, по жіночій лінії. Після *Карла VI* на престол сіла його 23-річна **дочка Марія-Терезія**, але проти її права престолонаступництва виступив родич – курфюрст *Баварський*, якого підтримували давні вороги Габсбургів – **Франція, Іспанія і Саксонія**. Питання про австрійську спадщину стало приводом до війни за поділ габсбурзьких володінь. **Англія**, продовжуючи боротьбу з **Францією** за колонії, за торговельну гегемонію і панування на морі, взяла участь у цій війні. **Союзниками Англії** були **Австрія і Голландія**, **противниками – Франція, Пруссія, Баварія, Саксонія**. Невдачі англійських військ, великі витрати на війну викликали незадоволення багатьох вігів політикою *Уолпола*. Закінчення війни не внесло істотних змін у колоніальні володіння **Англії і Франції**. **Найнебезпечнішим противником Австрії** стало **військово-кріпосницьке пруське королівство**. У перший же рік правління *Фрідріх II* віроломно порушив свою обіцянку визнати права на імператорський престол і всі габсбурзькі володіння за *Марією-Терезією* і, не оголошуючи війни, захопив багату австрійську провінцію Сілезію, яка складалася із земель, загарбаних у **Польщі**. У війні за австрійську спадщину *Фрідріх II* спирався на союз із **Францією та Іспанією**, а на боці **Австрії** виступила **Англія**. Уникнувши цілковитого розгрому, *Марія-Терезія* зберегла імператорську корону, але не змогла повернути **Сілезію**. Ця споконвічно польська земля залишилася під владою **Пруссії** разом з іншими польськими територіями, які та загарбала на **Сході**. Невдачу *Марії-Терезії* зумовлювала також політика **Англії**, яка зосередила всі зусилля не на боротьбі з *Фрідріхом II*, а на війні з **Францією** за колонії. Внаслідок війни за австрійську спадщину **Пруссія** перетворилася на велику європейську державу. Після цього агресивні плани *Фрідріха II* набули величезного розмаху. Він поклав собі за мету завоювати **Саксонію й Чехію**, яку потім збирався обміняти на володіння саксонського курфюрста. **На сході Фрідріх II** сподівався підкорити своєму пануванню **Польщу** і приєднати частину її території до **Пруссії**, а на престол залежного від **Польщі герцогства Курляндського** посадити свого родича *принца Генріха Гогенцоллерна*. Плани ці загрожували інтересам **Австрії** і її давнього союзника – **Росії**.

Можливість того, що *пруське панування* встановиться над **Польщею** і всією **Центральною Європою**, являла для **Росії** велику небезпеку. Крім того, російський уряд мав твердий намір тримати **Курляндію** і **Польщу** під своїм впливом.

1740–1786 → *Фрідріх II* (1740–1786). Найвищої могутності й зовнішньополітичних успіхів досягла **Пруссія** за наступника *Фрідріха-Вільгельма*. Це був здібний організатор і визначний полководець. За його правління прусська армія налічувала до 200 тис. чоловік і коштувала країні 2/3 державного доходу. За розмірами армії **Пруссія** посідала четверте місце в **Європі**, а за кількістю населення була на тринадцятому місці. Армія з рекрутів-кріпаків трималась на паличній дисципліні. Притаманні політиці *Гогенцоллернів* агресивність, віроломство і безсоромність у виборі засобів *Фрідріх II* довів до краю. Основним своїм *противником* він вважав **Австрію**.

1741–1743 → Російсько-шведська війна.

1743, 24 травня – 1793, 13 липня → *Жан-Поль Марат* – син бідного вчителя, лікар і публіцист. *Марат*, як і *Робесп'єр*, був під впливом дрібнобуржуазних радикальних і демократичних ідей *Руссо*. У своїй газеті *Марат* пристрасно обстоював інтереси дрібних власників, ремісників, селян, міської і сільської бідноти. «Друг народу» став найсміливішим бойовим органом революційної демократії. З надзвичайною проникливістю *Марат* викривав класову обмеженість декретів Установчих зборів, розвінчував діячів поміркованої великої буржуазії. Він показав повну невідповідність законів про викуп феодалних повинностей проголошенню скасування феодалного ладу і писав, що Декларація прав людини і громадянина «зводиться до передачі багатим всіх переваг, усіх почестей нового порядку». Висунуте *Маратом* звинувачення *Мірабо* в одержанні хабарів від двору повністю підтвердилось після смерті *Мірабо*, навесні 1791 р. Велика поміркована буржуазія завжди боялась і ненавиділа *Марата*.

1743–1826 → *Томас Джефферсон* – віргінський плантатор і адвокат, буржуазний демократ, один з визначних діячів американської революції.

1744, березень → Раштатський мир.

1749–1791 → *Мірабо* – найвизначніший промовець серед конституціоналістів **Франції**. Аристократ з походження, він ще до революції уславився творами, в яких виступав проти сваволі й деспотизму необмеженої королівської влади. Займався підприємництвом, був обраний до Зборів депутатом від третього стану. Ораторський талант і тактика компромісу між великою буржуазією та королівською владою забез-

печили йому великий вплив на помірковану більшість Зборів. Та *Мірабо* був запроданцем і дворушником. Він одержував таємну субсидію від короля за те, що сприяв збереженню сильної монархічної влади.

1756–1763 → **Семилітня війна**. Результат торговельних воєн і тривалої боротьби між **Англією** та **Францією** визначився тільки в цій війні. У Семилітній війні **Англія** в союзі з **Пруссією** боролася *проти Франції, союзниками* якої були **Австрія і Росія**. Запекла боротьба за колонії між англійськими й французькими військами та військово-морськими силами точилася в **Індії і в Канаді**. Семилітня війна вичерпала фінансові запаси **Англії**. Її державний борг збільшився з 53 тис. до 140 тис. фунтів стерлінгів. Король і міністри хотіли поправити фінансовий стан країни за рахунок колоній. Загарбання **Англією Канади, Флориди й земель на захід від Аллеган** полегшувало проведення нових насильствених заходів у 13 колоніях. Після закінчення Семилітньої війни близько десяти тисяч англійських військ було залишено в колоніях. В 1756 р. *Фрідріхові II* (Пруссія) вдалося укласти союз з **Англією**. У запеклій боротьбі з **Францією** за колонії англійський уряд вважав **Пруссію** сильнішим союзником на континенті, ніж ослаблу Габсбурзьку монархію. **Австрія** вже не могла претендувати на гегемонію в **Європі**, але *Марія-Терезія* заявила, що ладна «віддати останню спідницю», аби тільки повернути **Сілезію**, і також готувалась до нової війни. У відповідь на *англо-пруський союз Австрія і Франція* припинили свою давню боротьбу і в 1756 р. уклали **Версальський союзний договір**. В разі перемоги **Австрія** зобов'язувалася передати **Франції** свої *нідерландські володіння*. **Загострення англо-французької боротьби** за колонії і зіткнення пруської агресії з інтересами **Австрії, Франції та Росії** призвели до *Семилітньої війни*. Отже, в ході Семилітньої війни **Англія** захопила **Канаду** і добилась переважання в **Індії**. Союз із **Австрією** не приніс французькій монархії перемоги в цій війні і викликав незадоволення буржуазії. Розгром французької армії військами пруського короля *Фрідріха II* свідчив про ослаблення воєнної могутності французького абсолютизму.

1756 → Англійських колонізаторів при сприянні **Франції** було вигнано з **Калькутти**. Тоді *генерал-губернатор Ост-Індської компанії Клайв* послав свої війська проти **Бенгалії** і підкупом прихилив на свій бік воєначальника бенгальської армії.

1757–1761 → *Міністр закордонних справ і воєнний міністр (Англія) – Вільям Пітт Старший* (пізніше йому було присвоєно титул графа *Чаттама*), **лідер вігів**. На зовнішню політику **Англії** в той момент він мав великий вплив.

1757, 23 липня → **Битва під Плессі**. Французькі війська й частина армії бенгальського наваба були розбиті загоном *Клайва* (*генерал-губернатор Ост-Індської компанії, Англія*). Після цього **Бенгалія** перейшла під контроль **Англії**.

1758, 6 травня – 1794, 28 липня → *Максімільєн Робесп'єр*. Найбільш революційне угруповання у **Франції** становили в Зборах кілька буржуазних демократів. Вони завзято виступали проти майнового цензу і королівського вето. Серед них виділявся послідовник демократичних ідей *Руссо* молодий адвокат із **Арраса**. Середні й дрібні власники вбачали в ньому оборонця своїх інтересів. В Установчих зборах *Робесп'єр* та інші буржуазні демократи не мали впливу, але їхні виступи набули величезної популярності в революційних клубах і серед народу.

1759, 12 серпня → Розгром пруської армії російськими військами під **Кунерсдорфом**.

1760, жовтень → Зайняття російськими військами **Берліна**.

1760–1825 → *Анрі де Сен-Сімон* був одним з найосвіченіших людей свого часу. Він народився в знатній графській сім'ї і вчився за молодих літ у славнозвісного математика й філософа-енциклопедиста *д'Аламбера*. Пізніше *Сен-Сімон* невтомно студіював природничі науки, історію й філософію. Після французької буржуазної революції 1789–1794 рр. він розорився і до самої смерті жив у великій бідності. Головною метою свого життя *Сен-Сімон* вважав вироблення проектів гармонійного суспільного ладу, який забезпечує щастя більшості людей. У своїх творах *Сен-Сімон* доводив, що, як і природа, людське суспільство також має об'єктивні закони свого розвитку. Історію людства *Сен-Сімон* розумів як зміну менш досконалих форм суспільного ладу більш досконалими, але залишався при цьому на ідеалістичних позиціях: головною рушійною силою розвитку суспільства він вважав філософські успіхи людського розуму. Та все-таки *Сен-Сімон* висловив глибоку й слушну думку, що в розвитку суспільства величезне значення має зміна форм власності й прогрес промисловості. Французьку революцію кінця XVIII ст. *Сен-Сімон* вважав закономірним результатом звільнення людського розуму від середньовічних пут церкви, наслідком успіхів науки, розвитку промисловості й морального прогресу людства. Проте французька революція, писав *Сен-Сімон*, відхилилася від правильного шляху. Після неї запанували не люди праці та науки, а дармоїди. *Сен-Сімон* написав багато творів, серед них трактати «Про промислову систему» (1821–1822) і «Нове християнство» (1825).

XVIII ст., 60-ті роки → **Промислова революція в Англії** почалася, коли аграрна революція вже завершувалась. Перехід на машинне вироб-

ництво охопив насамперед легку промисловість. Капіталістична індустріалізація звичайно починається в легкій промисловості тому, що на її механізацію треба менше капіталовкладень, ніж на механізацію важкої промисловості. До того ж одержання прибутку в легкій промисловості полегшується завдяки швидшому обороту капіталу. Промислова революція почалася найперше в англійському бавовняному виробництві, яке ще не поділялося на цехи і не мало цехової регламентації. Промислова революція в **Англиї** почалася саме в прядильній справі – із створення робочої машини (або машини-знаряддя), що замінювала руки робітника, а не з винаходу машини-двигуна і передавального механізму.

1760–1820 → В **Англиї** король *Георг III* почав призначати міністрів із «королівських друзів», незважаючи на думку парламентської більшості. На тривалий час встановилось політичне панування партії торі.

1761 → *Англійські війська захопили Пондішері* й оволоділи **князівством Карнатік**. Военні дії на території **Канади** закінчились поразкою французьких військ.

Вігський кабінет **Ньюкастла** – *У. Пітта Старшого* вийшов у відставку (**Англія**). Англійський уряд зажадав від колоній неухильно виконувати настанови та заборони. Було видано закон, який зобов'язував суди й населення колоній допомагати митникам-збирачам розшукувати і конфіскувати товари, що вважались контрабандними. Англійські купці відверто пропонували заборонити мануфактури в колоніях. Із початком промислової революції в **Англиї** зростає можливість збувати англійські промислові вироби за океаном, розширювати мануфактури в колоніях. В одному з анонімних памфлетів, опублікованих в **Англиї** вже на початку війни за незалежність, висловлювалося побоювання англійських капіталістів з приводу швидкого зростання виробництва тканин, капелюхів і залізних виробів у колоніях, вимагалось «спинити розвиток цих мануфактур». Заборонні заходи англійського уряду щодо користування землею, нові податки й торговельні мита викликали в колоніях ще більше незадоволення, ніж обмеження в промисловості.

1763 → **Версальський мир**. **Англія** уклала в *Парижі мирний договір* із **Францією та Іспанією**, за яким передбачалося величезне розширення колоніальних володінь **Англиї**. **Франція** віддавала **Англиї Канаду** і свої володіння в **Ост-Індії**, крім п'яти прибережних міст. Англійські колонізатори стали володарями **Бенгалії, Мадраса, Карнатіка; індійські князівства Бенарес, Гайдарабад і Ауд** скоро потрапили в повну залежність від **Англиї**.

Король Англії Георг III видав указ про заборону колоністам у Північній Америці займати землі й поселятись на захід від **Аллеганських**

гір. Цей указ позбавляв рабовласників змоги захоплювати західні землі й переносити на них плантації з уже виснажених ділянок у південних колоніях. Великі земельні спекулянти також втрачали можливість збагачуватись на загарбанні нових земель. Королівський указ зачіпав також інтереси дрібних орендарів, які хотіли піти на Захід і стати там самостійними фермерами. Орендарям доводилось залишатися на землях, що належали великим англійським власникам, сплачувати й далі їм так звані тверді ренти. Указ 1763 р. захищав інтереси великої землевласницької аристократії і торговців хутрами, які скуповували їх в індіанців за **Аллеганями** і боялися, що масове переселення колоністів на ці землі підірве індіанський хутряний промисел, а великі земельні власники втратять багато робочої сили у східних районах. Винайдення парової машини *І. І. Ползуновим*.

1763, 1768 → Відомий буржуазний журналіст, член палати громад *Джон Уїлкс* опублікував у газеті «Північний британець» статтю, в якій різко критикував тронну промову *короля Георга III* і звинувачував його в наступі на права парламенту. *Уїлкса* було заарештовано і ув'язнено, але невдовзі суд визнав незаконним указ про арешт члена парламенту і оштрафував міністрів, які видали цей указ. Навколо справи *Уїлкса* розгорілася запекла боротьба. На захист журналіста виступили всі прогресивні сили, діячі буржуазної опозиції і народні маси. Справа *Уїлкса* закінчилась у 1768 р. Його було повністю реабілітовано і вдруге обрано членом парламенту.

1764 → Винайдення ткачем *Джеймсом Харгрівісом* прядки «Дженні». Цей ткач з **Північного Ланкаширу** винайшов механічну прядку, яка одночасно витягувала і зсукувала 16–18 ниток. *Харгрівс* назвав прядку ім'ям своєї дочки – «Дженні». Ця прядка вже була робочою машиною, тобто виконавчим механізмом, який здійснював своїм знаряддям ті самі операції, які раніш подібним знаряддям виконував робітник.

1764 → При підтримці **Росії і Пруссії** на польський престол обрали фаворита *Катерини II Станіслава Понятовського*. Приводом для втручання *Катерини II* в польські справи було гноблення православного населення українських і білоруських земель. Царський уряд зажадав зрівняти в правах православних з католиками. У 1767 р. російський посланець добився рівноправності дисидентів (інаковіруючих). **Росія** особливою угодою з **Польщею** гарантувала збереження «ліберум-вето» і всіх привілеїв шляхти. Але частина магнатів і шляхти, що сподівалася на підтримку **Франції і Туреччини**, утворила конфедерацію в **м. Барі**. Почалася війна між **Росією** і конфедератами, які проголосили скасування рівноправності дисидентів.

1765 → **Англійський парламент ухвалив так званий квартирний акт, за яким дозволялося посилати в колонії нові війська й ставити солдатів та офіцерів на постій до населення.** Ці заходи мали забезпечити стягнення нових податків і змусити колонії підкоритись новим заборонам. Парламент також обклав колонії так званим гербовим збором з кожної торговельної операції, а також із документів, газет і оголошень. Опір населення змусив англійський уряд скасувати в 1766 р. гербовий збір, проте політика оподаткування колоній без їхньої згоди тривала.

1767 → Під наполяганням англійського міністра фінансів *Тауншенда* в колоніях було встановлено нові мита на ввіз із **Англії**. Посилення колоніального гніту **Англії** і панування англійської земельної аристократії стали основною перешкодою на шляху самостійного капіталістичного розвитку колоній. У цьому й полягала головна причина революційно-визвольної війни північноамериканського народу за незалежність.

Перукар *Річард Аркرایт* оголосив, що він винайшов водяну (ватерну) прядильну машину. Насправді ж *Аркرایт* не був винахідником її. В гонитві за наживою він викрав проект цієї машини у винахідника *Хайса*. На відміну від прядки «Дженні» ватерній машині надавалось руху не рукою робітника, а водою.

1768 → Одержання *Аркرایтом* патенту на прядильну ватерну машину. Французький уряд домігся від **Генуезької республіки** відступлення **Корсіки**, і її зайняли французькі війська.

1768–1779 → Відкриття *Д. Куком* **Нової Зеландії і Австралії**.

1768–1774 → Російсько-турецька війна.

1768–1771 → Фермери **Північної Кароліни**, які орендували королівські землі, об'єдналися для боротьби за скасування твердих земельних рент, запровадження паперових грошей і за звільнення заарештованих боржників. Учасники цього руху називали себе «зрівнювачами». Кілька тисяч «зрівнювачів» громили будинки урядовців. Проти повстанців було послано в 1771 р. війська, які й розправилися з ними. Кілька десятків повстанців було вбито, ватажків руху страчено. В цих подіях виявилось наростання загальнонаціональної боротьби північноамериканського народу проти британських колонізаторів і загострення соціальних суперечностей серед населення колоній.

1769 → В **Англії** ухвалено закон, за яким карали на смерть осіб, винних у ламанні машин і в руйнуванні фабричних будівель.

1769 → Група дрібнобуржуазних радикалів в **Англії** під керівництвом *Горна Тука* і з участю *Уїлкса* створила товариство «Захисник білля про

права». Скоро після того дрібнобуржуазні радикали внесли на розгляд парламенту білля про парламентську реформу, який був відхилений торі, що посідали панівне становище в парламенті.

1770, 2 березня → В **Бостоні** англійські солдати обстріляли натовп, що висміював їх, і вбили кілька майстрових та матросів. Місто вибухнуло загальним обуренням. На вимогу міських зборів англійські війська було виведено з **Бостона**.

1770 → В **Бенгалії** лютував голод, спричинений грабунками й спекулятивними махінаціями колонізаторів. Від голоду загинуло 7 млн жителів, тобто третина населення країни. Трагічним було становище і в інших князівствах **Індії**, що опинились під колоніальним гнітом **Англії**.

1770–1831 → *Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель*.

1771 → Перша фабрика в **Англії**.

1771–1858 → *Роберт Оуен*.

1772 → Прядку «Дженні» удосконалив англійський механік *К. Вуд*. Він розмістив веретена на рухомій каретці.

Царські війська розбили Барську конфедерацію. *Катерина II* мала намір підкорити всю **Польщу**, але основні сили російської армії і флоту тоді були зайняті війною з **Туреччиною** (1768–1774). З цього скористався прусський король *Фрідріх II*. Він за всяку ціну хотів приєднати до **Пруссії польське Помор'я**, яке роз'єднувало прусські землі на дві частини, і висунув план поділу **Польщі**. Йому вдалося прихилити на свій бік і **Австрію**. *Катерина II* змушена була погодитись.

1772 → **Перший поділ Польщі**. За договором 1772 р. з **Пруссією і Австрією** про поділ **Речі Посполитої Росія** дістала *білоруські землі* на **правому березі Двіни, Австрія – Галичину**, де переважну більшість населення становили українські селяни, а **Пруссія** одержала **польське Помор'я**, яке з'єднало **Східну Пруссію з Бранденбургом**. Усі три держави посилились, але для російського двору цей поділ був крахом сподівань вирішити всі польські справи без участі інших держав. Безсилий польський сейм затвердив акт поділу. Польська шляхетська держава була урізана і ще більш ослаблена. Поділ польських земель був реакційним актом, який заклав основи дальшого співробітництва трьох феодально-абсолютистських монархій – **Австрії, Росії і Пруссії**.

Молодий шведський король *Густав III* (1771–1792), одержавши субсидію від французького двору, з допомогою гвардійців *вчинив державний переворот*. Визначних діячів партії «ковпаків» та інших прихильників обмеження королівської влади було заарештовано, а права короля розширено. *Густав III* зміцнив становище привілеї дворян, а для заспокоєння буржуазії і народу змушений був провести ряд реформ у

дусі «освіченого абсолютизму»: було скасовано деякі станові обмеження при зайнятті державних посад, пом'якшено кримінальні покарання, встановлено свободу віровизнання, дозволено вільно торгувати хлібом, проведено межування общинних земель, і частина безземельних селян одержала наділи. Підтримувалось поміщицьке і заможне селянське господарство. Ці реформи викликали незадоволення консервативного дворянства. *Становище Густава III ослабила війна, яку він розпочав у 1788 р. проти Росії і Данії*. Значна частина дворян, у тому числі й фінські поміщики, були незадоволені цією війною. Дехто з фінських дворян перейшов на російську службу. *Шведські війська зазнали поразки. За мирним договором із Росією в 1790 р. кордони збереглися без змін*.

1772–1837 → *Шарль Фур'є*. Другим видатним представником критично-утопічного соціалізму 20–30-х років XIX ст. був геніальний французький мислитель *Шарль Фур'є*. Він народився в заможній купецькій сім'ї, яка в роки революції розорилася. *Фур'є* став дрібним торговельним службовцем багатой фірми. Ще за молодих літ він добре пізнав шахрайства капіталістичної торгівлі й пороки буржуазної цивілізації. У своїх творах *Фур'є* дотепно картав властиву капіталізові анархію господарства, шкідливі наслідки капіталістичної конкуренції, крутійства промисловців та торговців, приреченість народних мас на тяжку, виснажливу працю, тимчасом як збагачується і володарює купка паразитів. У своїх творах, серед яких важливе місце належить книжці «Новий промисловий і суспільний світ» (1829–1830), *Фур'є* звинувачував буржуазну цивілізацію в нівеченні всіх людських взаємин. Основним осередком гармонійного суспільства, за проектом *Фур'є*, повинна була стати фаланга – виробничо-трудова асоціація людей, які спільно займаються промисловою і сільськогосподарською працею. *Фур'є* мріяв, що члени цієї асоціації житимуть у палацах – фаланстерах, де матимуть усе потрібне для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. У фаланзі кожен її член працюватиме, вільно вибираючи собі види праці, які йому приємні. Зникне протилежність між фізичною і розумовою працею, між сільськогосподарською і промисловою працею, між містом і селом. *Фур'є*, як і *Сен-Сімон*, покладав надію на перехід до нового суспільного ладу мирним шляхом, з допомогою окремих добротинців із капіталістів, які погодяться дати кошти на заснування перших фаланг.

1772–1823 → Визначним ідеологом англійської промислової буржуазії був *Давід Рікардо*, один із творців буржуазної класичної політичної економії, автор дослідження «Засади політичної економії і оподатку-

вання» (1817). Заслугою *Рікардо* було опрацювання деяких положень трудової теорії вартості. Він правильно вважав, що вартість товару визначається працею, затраченою на його виробництво, що вона включає також вартість засобів виробництва, використаних під час виготовлення товару. Він ясно бачив, що зменшення заробітної плати робітника спричинюється до збільшення прибутків капіталістів. Проте *Рікардо* все-таки не зміг дати наукового пояснення виникненню додаткової вартості й помилково ототожнював її з прибутком. У своїх працях *Рікардо* різко виступав проти зростання земельної ренти та доходів лендлордів і показав, що зростання цих доходів затримує зростання прибутків промислової буржуазії.

1773 → Наприкінці 1773 р. сталася подія, відома під назвою **Бостонського чаювання**: бостонці переодяглися в індіанців, дісталися на кораблі, що стояли в гавані, й викинули вантаж чаю в море. У відповідь на це британські власті вдались до нових репресій: з червня 1774 р. вони вирішили закрити **Бостонський порт**. У місті було оголошено стан облоги. Король заборонив поселенцям **Нової Англії** рибалити біля **Ньюфаундленду**. Самоврядування в **Массачусетсі** було скасовано. Всі ці заходи означали, що англійські колонізатори неспроможні були зберігати свою владу в колоніях старими методами.

1774 → *Генерал-губернатором Індії* став *Гастінгс*. Він всіляко заохочував чиновників з *Ост-Індської компанії*, і вони нещадно грабували і утискували населення, встановлювали непосильні податки, захоплювали землі, обкладали індійські князівства контрибуціями. Зазнавши поразки в **Північній Америці** у війні з колоніями, що проголосили незалежність (1775–1783), **Англія** посилила колоніальний гніт в **Індії**, яка стала на той час головною частиною британських колоніальних володінь. Насильства, здирства, хабарництво *Гастінгса* та інших колонізаторів в Індії були такими жажливими, що згодом палата громад звинуватила *Гастінгса* у зловживаннях і віддала до суду. Засудження *Гастінгса* домагалися ті кола буржуазії і дворянства, які самі не брали участі в експлуатації **Індії**. Проте судовий процес затягся і закінчився виправданням *Гастінгса*.

Новий вибух обурення в англійських колоніях викликав закон, що його видав англійський уряд. За законом *великі землі між річками Міссісіпі й Огайо передавалися канадській провінції Квебек*. Це не давало змоги жителям **Нової Англії** і віргінським плантаторам займати нові землі на північному заході. «**Акт про Квебек**» ніби доповнював ненависний закон 1763 р.

На *французький престол* сів безхарактерний, неосвічений і лінивий *Людовік XVI*, одружений з *австрійською принцесою Марією-Антуанет-*

тою. Легковажна марнотратка королева була запеклим ворогом реформ і обмеження придворних витрат. Народ ненавидів королеву «австріячку» і звав її «мадам дефіцит».

Сильний поштовх зростанню капіталізму в **Греції** дало *відкриття чорноморських проток для російського торговельного мореплавства* за умовами **Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р.** і розвиток чорноморського судноплавства після заснування **Одеси**. **Росія** не мала тоді торговельного флоту на **Чорному морі**. Грецькі купці на своїх судах під російським прапором перевозили хліб з **Одеси в Західну Європу** і привозили в **Грецію** західні промислові товари. Утиски, які чинили турецькі власті, перешкоджали зростанню грецької торгівлі й капіталістичному розвитку грецької нації, що утворювалася. Тому кінець XVIII і початок XIX ст. позначились у **Греції** швидким зростанням буржуазно-національно-визвольного руху.

Наслідки Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. для Румунії. Дунайські князівства Волощина і Молдавія, об'єднання яких привело до створення єдиної національної румунської держави, ще з XVI ст. надовго потрапили під турецьке ярмо. До складу молдавського князівства входила також **Бессарабія**, яку населяли молдавани й українці. У *південних степах Бессарабії* кочували ногайські татари, що чинили наскоки на молдавські та українські села. Вздовж **Дунаю** та в інших місцях стояли турецькі фортеці. У XVII–XVIII ст. турецьке гноблення поступово посилювалося. Султанський уряд обкладав князівства даниною, вимагаючи від них поставок хліба, худоби, коней і дерева. Весь тягар виплати данини лягав на селян, з яких стягували десятину, різні одноразові побори, подушне та інші податки. Князів, або господарів, **Молдавії та Волощини** звичайно призначали султани з багатих греків – *фанаріотів*. Турецький уряд не довіряв місцевим феодалам і побоювався їх посилення. Призначення господарів і часта їх зміна щоразу вимагали нових підношень, хабарів та поборів на користь султана і самих господарів і важким тягарем лягали на плечі селян і ремісників. Поразки, завдані **Туреччині** під час російсько-турецьких воєн, вели до дальшого послаблення **Османської імперії** і, незважаючи на реакційні й загарбницькі цілі царизму, об'єктивно мали прогресивне значення для дунайських князівств та інших країв, що перебували під турецьким ярмом. Особливо важливими для князівств були наслідки **Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р.** За умовами цього договору *чорноморські протоки були відкриті* для торговельного мореплавства **Росії**, а пізніше доступ у **Чорне море** дістали торговельні кораблі інших країн. Пожвавлення чорноморської торгівлі дало сильний поштовх вивозу з князівств сільськогосподарських проду-

ктів і розвитку торговельних зв'язків із **Західною Європою**. Князівства були на якийсь час звільнені від данини. Збір данини був регламентований, а здирства зграй її збирачів обмежені. **Росія** дістала право заступництва перед султаном за князівства. Султан змушений був зобов'язатись не порушувати прав, які він їм надав раніше.

1775–1783 → **Війна північноамериканських колоній Англії за незалежність**. Престиж англійського уряду був підірваний до краю, бо він провадив непопулярну серед англійського народу війну проти англійських колоній у **Північній Америці**, які боролися за незалежність. У цій війні **Англія** зазнала поразки. Незадоволення народу урядом ще більш посилювалось. *Прихильниками панування Англії* були головним чином *великі землевласники східних районів північноамериканських колоній, які мали подаровані королем землі, частина плантаторів, привілейовані купці, які боялися втратити англійський ринок, урядовці, англіканське духовництво*. Ці групи населення становили *основу консервативної течії лоялістів*. Представники її, як і прихильники посилення королівської влади в **Англії**, називали себе **торі**. **Лоялісти вбачали в англійській монархії опору проти народних рухів**. **Сили опозиції** об'єдналися під загальною назвою **вігів**, серед яких досить чітко визначилося **два напрями**. **Першою** і найбільш впливовою була *поміrkована течія*, що спиралась на патріотичні угруповання плантаторів і буржуазії, зацікавлених у захопленні західних земель та в тому, щоб **Англія** скасувала обмеження на економічний розвиток колоній. Плантатори і буржуазія сподівались добитися розширення самоврядування колоній, тиснучи на англійський уряд, але не пориваючи остаточно з **Англією**. **Другу течію** серед вігів становили революційно-демократичні верстви фермерів, ремісників, робітників, дрібних торговців та близьких до них представників революційної буржуазної інтелігенції, які схильні були до рішучих дій.

1775, 19 квітня → Англійський загін вирушив із **Бостона в Конкорд**, щоб знищити партизанський воєнний склад, але більшу частину зброї колоністи вже встигли вивезти. Коли королівський загін повернув назад, партизани, причаївшись за будинками, пагорбами й кущами, почали стріляти. Втративши 273 чоловіка вбитими і пораненими, королівські війська безладно відступили. *Бій під Конкордом* прискорив поділ населення колоній на *патріотів (вігів)* і *контрреволюціонерів (лоялістів)*. Недалеко від **Бостона** партизани організували величезний табір, куди зібралося понад 20 тисяч добровольців – фермерів, ремісників, негрів, які сподівалися, що війна принесе їм свободу.

1775, травень → У **Філадельфії відкрився другий Континентальний конгрес (США)**. Його учасниками були представники плантаторів і

великої буржуазії. Проте під впливом революційного піднесення більшість Конгресу схилилась до розриву з **Англією**. Конгрес визнав своєю армію, яка виникла на початку війни з партизанських загонів, призначив на головнокомандуючого багатого віргінського плантатора *Джорджа Вашингтона* (1732–1799).

1776, 4 липня → **Декларація незалежності США**. Декларація проголосувала, що колоніальний гніт суперечить «невідчужуваним правам» людини на свободу, життя і прагнення до щастя і що повсталі колонії, об'єднані в **Сполучені Штати Америки**, є «вільні і незалежні держави». Головним автором **Декларації** був *Томас Джефферсон* (1743–1826), віргінський плантатор і адвокат, буржуазний демократ, один з визначних діячів американської революції. *Джефферсон* вніс до проекту Декларації пункт про скасування рабства, що викликало протест плантаторів і великих капіталістів. Конгрес схвалив складений *Джефферсоном* проект Декларації незалежності після того, як спеціально вибрана комісія внесла в нього редакційні зміни. Пункт, у якому засуджувалося рабство, було знято.

1777, 17 жовтня → **Бій під Саратоґою**. Основна мета англійської армії полягала в тому, щоб відрізати від **Півдня Нову Англію** і розгромити там революційні війська. Для цього на з'єднання з **Гоу** з півночі, з **Канади**, вирушив великий загін генерала *Бурґойна*. Проте цей маневр революційна армія розгадала, війська *Бурґойна* були оточені під **Саратоґою** і після поразки 17 жовтня здалися в полон. Ця перемога продемонструвала силу повсталих колоній і сприяла тому, що у війну вступили **Франція та Іспанія**. Уряд *Людовіка XVI* та *іспанський двір*, незважаючи на свій абсолютистський характер, хотіли скористатися з того, що від **Англії** відпали американські колонії, і звести з **Англією** давні колоніальні рахунки, повернувши таким способом частину втрачених в **Америці** володінь.

1777 → Між штатами північноамериканських колоній укладено союз. Після винайдення тюлевої машини виробництво мережив також швидко стало важливою галуззю промисловості в **Англії**.

1778, 6 лютого → Після битви під **Саратоґою** французький уряд визнав незалежність **США** і 6 лютого уклав з ними союз і торговельну угоду. Невдовзі після цього було укладено союз і з **Іспанією**. В **Америку** було послано французькі війська і військові кораблі. Дипломатія молодій американській республіки використала в інтересах війни за незалежність суперечності між старими колоніальними державами.

1779 → Ланкашірський прядильник *Семюель Кромптон* сконструював мюль-машину. Вона являла собою поєднання «Дженні» і ватерної ма-

шини. Мюль-машина набула великого поширення, бо пряла міцну і надзвичайно тонку нитку.

1780 → У червні в Лондоні вибухнуло повстання. Воно почалося протестом проти дозволу католикам володіти землею в Англії і було спровоковане багатіями, незадоволеними з цього. Але заворушення дали переросло у велике народне повстання, яке мало політичний характер і проходило під гаслами «Геть міністрів!», «Геть короля!», «Геть папство!». Повсталі розгромили особняк лорда Менсфілда, напали на будинок верховного суду й боргової в'язниці, намагались захопити банк і державну скарбницю. Повстання палало 8 днів і було насилу придушене військами.

1780 → Англійський король просив Катерину II послати російські війська для придушення повстання в колоніях, але царський уряд відмовив. Росія давно вже з тривогою стежила за посиленням морської могутності Англії і рішуче виступала проти її спроб оголосити порти Франції й Іспанії в стані блокади, хоч насправді англійський флот був неспроможний підтримувати цю блокаду. Катерина II розіслала іншим урядам Декларацію про збройний нейтралітет. До нейтральної Ліги приєдналися не тільки балтійські держави – Швеція і Данія, а й Голландія. Після цього між Англією і Голландією розпочалась війна. Позиція царської Росії сприяла поразці Англії і завоюванню незалежності США.

1781 → У Галичині, що стогнала під гнітом Австрії, зберігались величезні мастки земельної знаті, панували феодальні порядки. У селах, як і в Сілезії, розвивалось фільваркове господарство. Селяни дістали особисту волю, але їм і тепер доводилося відбувати панщину 4–5 днів на тиждень і виконувати багато інших повинностей. Уряд мав великі прибутки від монополії на сіль, оскільки соляні копальні Велички в Галичині постачали сіль для всіх австрійських володінь.

1781, 19 жовтня → Капітуляція англійської армії під Йорктауном. Після поразки під Саратоґою англійці перенесли основні дії на Південь. Вони висадилися в Чарлстоні і рушили до Йорктауна. Проте їхнє становище погіршувалось. Армія англійського головнокомандуючого Корнвалліса була оточена військами Вашингтона та французького генерала Рошамбо і 19 жовтня капітулювала. Наступного року англійський уряд вирішив припинити війну і розпочав переговори про мир. США уклали з Англією попередню сепаратну домовленість, щоб обмежити колоніальні претензії своїх союзників – Франції та Іспанії. Ці держави хотіли знов розширити свої володіння в Америці, що не відповідало інтересам ні США, ні Англії.

1781 → Конгрес в **США** обмежився лише тим, що прийняв так звані **Статті конфедерації** – першу конституцію **Сполучених Штатів**, згідно з якою за окремими штатами зберігалась майже повна самостійність. Центрального уряду, по суті, не було.

Указом імператора **Йосифа II** (1780–1790) особисте прикріплення селян до землі в **Чехії** було скасоване. І цього разу уряд менш за все дбав про народ. Він змушений був піти на ці реформи, щоб послабити незадоволення селян і уникнути остаточного зубожіння головних платників податків у державі.

1782–1830 → В **Чорногорії** у роки правління митрополита **Петра I Негоша** (1782–1830) чорногорці здобули нові перемоги над турецькими військами. В середині країни було вжито заходів до обмеження кровної помсти, почали видавати писані закони про податки й судочинство.

1783–1830 → **Панування партії торі в Великобританії.**

Сімон Болівар. На північному заході **Південної Америки** керівна роль у визвольній війні належала популярному діячеві визвольної війни **Сімонові Болівару** з **Венесуели**. Він використав у боротьбі з іспанцями підтримку народу, хоч сам додержувався поміркованих поглядів.

1783, 3 вересня → **Версальський мир**. У **Версалі** було підписано мирні договори. **США** було визнано незалежною державою. Територію від **Аллеган до Міссісіпі** включено до **США**. **Іспанія** повернула собі **Флориду і о. Менорку**, а **Франція** змушена була задовольнитися **Сенегалом** та деякими невеликими островами **Вест-Індії**.

1783, листопад → Плантатори і буржуазія в **США** планували якомога швидше позбутися революційної армії. У листопаді більшу частину армії було розпущено.

1783–1801 → **Перше міністерство У. Пітта (молодшого) (Англія)**. В цей період при владі перебував кабінет, очолюваний лідером «нових торі» **Уільямом Піттом Молодшим**. На відміну від «правих торі» «нові торі» заохочували розвиток промисловості й торгівлі. Щоб посилити колоніальну експлуатацію **Індії** і таким чином частково відшкодувати втрату **Англією** колоній у **Північній Америці**, уряд **У. Пітта** в 1784 р. провів реформу управління **Індією**, яке з того часу покладалося на **Ост-Індську компанію**. Діяльність її ставилася під контроль урядової ради, яку призначав англійський монарх. В результаті реформи 1784 р. посилювалися пограбування і експлуатація індійського народу англійськими колонізаторами. Намагаючись підсилити позиції **Англії** і послабити французький вплив у **Європі**, **У. Пітт** підтримував інтервенцію **Пруссії** проти **Голландії**.

1784 → *Джеймс Уатт* – вчений, механік, винахідник і конструктор, що працював на підприємстві капіталіста *Болтона* і понад двадцять років трудився над винайденням парового двигуна, – взяв патент на одноциліндрову парову машину подвійної дії з обертовим валом; ця машина могла бути універсальним двигуном, що надавав руху одночасно багатьом робочим механізмам. Уже в 1785 р. парову машину *Уатта* було використано як двигун прядильних машин.

1784 → *Металург Г.Корт* винайшов спосіб добування ковкого заліза за допомогою плавлення і перемішування чавуну на коксовому вогні для видалення з нього вуглецю (так званий процес пудлінгування). *Корт* удосконалив також процес прокатування заліза, запропонувавши використати прокатні вальці; продуктивність праці під час прокатування заліза підвищилась у 15 разів.

1785 → Сільський священик *Едмунд Карптрайт* винайшов-механічний ткацький верстат, механізувавши перекидання човника, подавання основи, прибивання утокової нитки. Через кілька років *Е. Карптрайт* збудував ткацьку фабрику. Після винайдення механічного ткацького верстата ткацтво перестало відставати від прядіння.

Намагаючись підсилити позиції **Англії** і послабити французький вплив у **Європі**, *У. Пітт* підтримав інтервенцію **Пруссії** проти **Голландії**. 1785 року в **Голландії** було повалено реакційне дворянське правління штатгальтера, і влада перейшла до буржуазної демократичної партії «патріотів», яка спиралася на допомогу **Франції**.

1786, вересень – 1787, лютий → **Повстання Данієля Шейса (США)**. У **Массачусетсі** восени вибухнуло велике повстання під проводом збіднілого фермера *Шейса*, який під час війни заслужив чин капітана. Озброєні загони бідняків, серед яких було багато ветеранів війни, захоплювали суди, спалювали боргові зобов'язання, визволяли заарештованих боржників. Повсталі вимагали анулювати борги, оголосити землю загальним надбанням і поділити її, дати біднякам безкоштовно земельні ділянки. Тисячі фермерів піднялись на збройну боротьбу за землю і звільнення від боргів. Великі землевласники й капіталісти вимагали негайно придушити повстання і збирали кошти, щоб спорядити каральні війська. У лютому 1787 р. *Шейса* з його загоном було оточено. Він змушений був здатися. З 13 іншими керівниками повстання його було засуджено до страти. Однак *Шейс* мав таку велику популярність серед народу, що уряд побоявся виконати цей вирок і замінив його ув'язненням.

1786 → Укладено торговельний договір **Франції** з **Англією**, за яким зменшувались мита на довіз англійських промислових виробів, що

завдало серйозного удару французьким мануфактурам і було вигідно в основному дворянам, які купували англійські товари.

1787–1789 → У **Франції** назріла **революційна ситуація**. В результаті напливу англійських товарів багато мануфактур було закрито. У промисловості й торгівлі настала криза. Серед підмайстрів і робітників почалося безробіття. Неврожай 1788 р. спричинив дорожнечу і нестачу продовольчих товарів. У містах почастішали народні заворушення. Робітники і підмайстри виступали проти підвищення цін на продовольчі товари, зловживання і насильства хазяїв.

1787–1791 → Під час війни **Росії і Австрії** проти **Туреччини** (1787–1791) на *австрійській території* були створені *загони сербських добровольців*. Найбільшим із них був повстанський загін багатого купця *Кочі Ангельковича*. Після закінчення війни в **Сербії** почалися нові заворушення, які змусили турецький уряд піти на поступки.

1787 → **Прийняття конституції США**. В травні у **Філадельфії** відкрилось засідання Конституційного конвенту, скликаного для перегляду «Статей Конфедерації» 1781 р. і вироблення нової конституції. За Конституцією 1787 р., створювалась союзна, або федеральна, держава, хоч у штатах зберігалось широке самоврядування і свої окремі конституції. Законодавча влада надавалась Конгресові, який складався з палати представників і сенату. Членів палати представників обирали на 2 роки від кожного штату, відповідно до кількості населення, а сенаторів – на 6 років, по 2 від кожного штату. Щоб прийняти закон, потрібне було схвалення його обома палатами. Завдання сенату полягало насамперед у тому, щоб впливати на законодавство палати представників у консервативному дусі. Виконавчу владу конституція передавала президентові, якого обирали двоступеневими виборами, і наділяла його величезними повноваженнями. Президент призначає міністрів (секретарів), які відповідають тільки перед ним. Він також є головнокомандуючим збройними силами. Якщо закон не дістає схвалення двома третинами всіх членів Конгресу, то президент може накласти на нього вето. За Конституцією встановлювався Верховний суд **США** із незмінюваних і довічно призначуваних суддів. Верховний суд може скасовувати закони, коли визначить, що вони суперечать конституції. Він є однією з найреакційніших установ у **США**, яка ухвалює рішення, спрямовані проти інтересів трудящих. Конституція закріплювала насамперед ті завоювання революції, які були вигідні рабовласникам і великій буржуазії. Рабство негрів було узаконене, і на 20 років наперед дозволялося ввозити негрів-рабів до **США**. Рабів-утікачів належало повертати їхнім господарям. За індіанцями не визнавалось право на їхні землі, і вони не вважалися громадянами **США**.

Спеціально підтверджувалась чинність боргових зобов'язань держави, а це захищало інтереси кредиторів. Це було кроком назад порівняно з Декларацією незалежності, яку й не було включено до конституції. Буржуазно-демократичних «свобод» слова, друку, совісті, зборів не згадувалось. Конституція не регламентувала виборче право. Порядок виборів і виборчі права визначалися конституціями окремих штатів по-різному, та в усіх штатах широким масам трудящих – дрібним фермерам, робітникам, бідним ремісникам – не надавалося виборчих прав. Жінки також не дістали ніяких прав. У конституціях штатів діяв майновий ценз. Часто від виборця вимагали ще й цензу осілості або належності до певного релігійного віросповідання. Серед 3 млн жителів **США** тільки 120 тис. чоловік мали виборчі права. Негри-раби залишались безправними, проте коли треба було визначати норми представництва рабовласницьких штатів до Конгресу, то до чисельності білого населення у цих штатах додавали 2/3 кількості рабів, що посилювало вплив рабовласників на політичне життя країни. Прихильники збереження федеральної конституції в тому вигляді, якою її прийняв Конвент 1787 р., або федералісти, представляли інтереси великих капіталістів **Півночі** і плантаторів **Півдня**, що об'єдналися проти демократичного руху. На чолі федералістів стояли *Гамільтон і Медісон*, яких підтримував *Вашингтон*. Виразниками прагнень фермерів, міської дрібної буржуазії, дрібних плантаторів були антифедералісти на чолі з *Томасом Джефферсоном*. Вони пропонували внести до конституції ряд демократичних поправок.

1787 → Після прийняття конституції 1787 р. **першим президентом США** було обрано *Джорджа Вашингтона*, який залишався на цьому посту до 1796 р. *Д. Вашингтон* і секретар державної скарбниці *А. Гамільтон* були на чолі партії федералістів – прихильників посилення центральної влади. Під тиском народу вони примирилися з тим, що до конституції США було внесено перші десять поправок («Біль про права»), але в своїй політиці дбали насамперед про інтереси великої буржуазії **Півночі** й частини плантаторів.

Пруські війська вступили в **Голландію** і відновили владу штатгалтера. Того ж року утворився союз між **Англією, Пруссією і Голландією**, спрямований проти **Франції і Росії**. **Англія** протидіяла посиленню впливу **Росії** на **Близькому Сході**. Вона підбивала **Туреччину** на війну проти **Росії**, яка й почалася в 1787 р. Підбурювання **Англії і Пруссії** сприяли тому, що в 1788 р. і **Швеція** почала війну з **Росією**.

1788 → У **Данії** кріпацтво скасоване і почалася капіталістична перебудова сільського господарства. У **Швеції й Фінляндії** більшість оброблюваної землі вже належала селянам на правах повної власності. Про-

те дворянське велике землеволодіння і становий устрій ще зберігались, частина селян відбувала панщину та інші повинності. Найслабшими феодальні пережитки були в **Норвегії**, де дворянське землеволодіння майже повністю зникло і верхівка суспільства складалася з урядовців і купців. У скандинавських країнах вже поширились капіталістичні мануфактури, проте їх було багато тільки в **Швеції**, гірництво і металургія якої здавна славились на всю **Європу**. **Данія** мала великий військовий і торговельний флот і вела прибуткову морську торгівлю. Панівним класом у цих країнах було дворянство. В **Данії** панував нічим не прикритий абсолютизм, а у **Швеції** становий риксдаг скликався лише на бажання короля.

1788–1791 → Російсько-турецька війна.

1788–1808 → **Іспанський король Карл IV**. Фактично **Іспанією** правила *камарилья*, яка складалася з трьох осіб – розпусної і обмеженої *королеви Марії-Луїзи*, її коханця і *першого міністра Годоя* та *принца-наступника Фердіنانда*, в якому поєднувалися риси жорстокого й підступного інтригана, святенника і запеклого абсолютиста. Сваюля і всілякі зловживання, розкрадання державних коштів і хабарництво панували всюди. Фінансові справи були занедбані й дефіцит у королівській скарбниці щороку збільшувався.

1789–1797 → **Президентство Д. Вашингтона**. У 1789 р. було обрано Конгрес. *Першим президентом США* став *Джордж Вашингтон*. Конгрес змушений був у 1791 р. включити до конституції **10 поправок**, в яких проголошувалися свобода слова, друку, право зборів і петицій, недоторканність особи, житла, встановлення суду присяжних у кримінальних справах для цивільного населення. Заборонялося вводити загальнодержавну релігію і примусово ставити в мирний час на постій війська. За однією з поправок, народ мав право носити зброю. Застосування зброї мислилось насамперед проти негрів-рабів та індіанців. П'ятою поправкою обумовлювалась недоторканність приватної власності, під якою плантатори розуміли також власність на рабів. В історію **США** ці поправки ввійшли під назвою «**Білль про права**».

1789 → В **Парижі** було розгромлено велику шпалерну мануфактуру, сталися сутички робітників з військами. Було багато вбитих. По селах відновилися виступи селян проти феодальних повинностей. Злидні народу різко посилювались і штовхали його на революційну боротьбу. Не могла по-старому правити й королівська влада. Щорічний дефіцит у королівській скарбниці перевищив 80 млн ліврів, а державний борг досяг 4,5 млрд ліврів. Одержати нові позички було неможливо.

1789, восени → З початком революції в **Парижі** та в інших містах **Франції** виникло багато революційних клубів і газет. Восени було створено

«Товариство друзів конституції», яке дістало назву **Якобінського клубу** від бібліотеки монастиря святого Якова, де відбувалися засідання клубу. В перші роки революції Якобінський клуб об'єднав поміркованих конституціоналістів і прихильників буржуазно-демократичних перетворень. *Сійєс*, адвокат *Барнав*, *Робесп'єр* та інші діячі революції були його членами. Члени клубу платили вступний внесок 12 ліврів і річний – 24 ліври. Це утруднювало участь у клубі незможним. Пізніше ці внески було знижено. Клуб обговорював політичні питання, мав кількасот філій по різних містах **Франції**.

1789–1794 → **Велика французька буржуазна революція**. Революція 1789–1794 рр. була першою і єдиною буржуазною революцією, доведеною до повної перемоги над феодалним дворянством і монархією. В **Англії** революція XVII ст. завершилася компромісом між «новим дворянством» і буржуазією, а «**Франція** розгромила під час великої революції феодалізм і заснувала чисте панування буржуазії з такою класичною ясністю, як ні одна інша європейська країна». На відміну від **Англії** у **Франції** не було численного обуржуазненого дворянства. Розвиток капіталістичного укладу в ній досяг вищого рівня, ніж в **Англії** XVII ст. Французький абсолютизм був набагато міцніший і сформованіший за англійський. Але й сили революції у **Франції** були незрівнянно більші, ніж в **Англії**. *Французька буржуазія виступала проти абсолютизму і феодалізму в союзі не з «новим дворянством», а з народними масами – селянами й ремісниками*. Сформованого робітничого класу у **Франції** наприкінці XVIII ст. ще не було. Буржуазія не переживала ще того страху перед пролетаріатом, який пізніш привів її до втрати колишньої революційності. Війна з інтервентами сприяла могутньому революційно-патріотичному піднесенню. Всі ці умови надали Великій французькій буржуазній революції послідовності, широкого розмаху й героїзму і визначили розвиток її по висхідній лінії. Найвищим піднесенням революції стала якобінська диктатура.

1789–1794 → На час французької революції XVIII ст. існували *два скандинавських королівства: Датсько-Норвезьке і Шведське*. Під владою **Данії**, крім **Норвегії**, перебували **Ісландія і Гренландія**. На правах особистої унії **Данії** належали багаті приельбські **герцогства Шлезвіг і Гольштейн**. Герцогства ці були заселені німцями, але в **Північному Шлезвігу** жили датчани. Шведське великодержавство давно відійшло в минуле, хоча під владою **Швеції** ще залишались **Фінляндія та частина Померанії**.

1789, 5 травня → **Відкриття Генеральних штатів у Версалі**. Перед тронном, по один бік величної зали, розмістилося триста представників

дворянства у визолочених камзолах і капелюхах, прикрашених перами. По другий бік в лілових сутанах сіло триста депутатів від духовництва. Позаду стояли 600 представників третього стану, вбраних у простий чорний одяг. Тронна промова викликала в них велике роздратування. Король засудив «непомірне прагнення до нововведень». *Неккер* від імені уряду зажадав нової позички на 80 млн ліврів, але жодного слова не сказав про реформи. Дворяни, духовництво і король обстоювали станове голосування, сподіваючись таким способом підкорити собі всю діяльність Генеральних штатів. Хід подій, проте, зірвав їхні розрахунки. Третій стан відхилив становий принцип репрезентації.

1789, 9 липня – 1791, 30 вересня → **Установчі збори у Франції**. 17 червня 1789 р. Третій стан відхилив становий принцип репрезентації і проголосив Генеральні штати Національними зборами. 9 липня 1789 р. збори назвали себе Установчими і цим проголосили своє право на прийняття конституції. Придворні кола не приховували своєї люті. *Неккерові* дали відставку. Уряд збирав війська, щоб розігнати збори, але на боротьбу з абсолютизмом піднялися народні маси. Збори скасували колишній середньовічний хаотичний поділ країни на провінції та губернаторства і поділили її на 83 департаменти з наданням їм широкого самоврядування. На чолі департаментів мали стояти виборні виконавчі колегії (директорії), які обиралися на основі майнового цензу. Збори позбавили бідняків виборчих прав і у виборах до міських та департаментських органів влади. «Активними» громадянами, тобто такими, що користувалися виборчим правом, могли бути тільки ті, хто платив податок, який дорівнював не менш як триденній заробітній платі. Таких «активних» громадян на всю Францію з 25 млн жителів налічувалося не більш як 4,3 млн чоловік. **Париж** було поділено на 48 секцій. До секційних зборів допускали тільки «активних» громадян.

1789, 14 липня → **Народне повстання в Парижі. Здобуття Бастилії**. Ще 13 липня паризькі виборці створили в радуші Постійний комітет для організації буржуазної міліції, яка потім дістала назву Національної гвардії. У багатьох місцях громили збройові крамниці. В арсеналах було захоплено до 30 тис. рушниць і кілька гармат. Твердиною абсолютизму в столиці залишалась тільки **Бастилія** – тюрма і фортеця, яка заступала народові шлях із східних передмість до центру міста. Це був похмурий восьмибаштовий замок. Сила-силенна народу з рушницями, ножами і списами, загони буржуазної міліції, групи солдатів і офіцерів, які приєдналися до повстанців, оточили фортецю і зажадали від гарнізону здатися. Висланих наперед парламентарів із білим прапором зустріли пострілами. Почалася облога. Під час перестрілки пов-

сталі втратили до 100 чоловік. Дві гармати було підтягнуто до самого входу і ядрами розбито ланцюги звідного моста. Повсталі кинулись уперед. **Бастилію** було здобуто. Коменданта її вбили. Як пам'ять про цю подію, день **14 липня** став національним святом французького народу. Здобуття Бастилії привело до повалення абсолютизму й утвердження конституційної монархії. Народні маси виявились основною силою, яка дала змогу великій буржуазії захопити владу, її ставленики очолили паризький муніципалітет. *Байї* було призначено **мером Парижа**. До великої буржуазії приєдналися представники ліберального дворянства. Начальником Національної гвардії став *маркіз Лафайєт* – учасник війни за незалежність у **Північній Америці**. Король змушений був повернути до влади Неккера. Після падіння **Бастилії** по всій **Франції** прокотилася хвиля «муніципальних революцій». У містах народ скидав існуючі власті. Замість них створювались нові, буржуазні муніципалітети. У країні почалась аграрна революція. Села були охоплені вогнем селянських повстань. Селяни нападали на дворянські замки, палили сеньйоріальні архіви. Найбільш численною і впливовою групою депутатів зборів після падіння **Бастилії** стали *помірковані конституціоналісти-монархісти*. Вони виступали за однопалатні законодавчі збори, за відстрочувальне вето та обмеження виборчого права майновим цензом. Це угруповання очолювали *граф Мірабо, абат Сійєс, мер Парижа Байї* та інші виразники політичних вимог великої буржуазії, яка хотіла перетворити монархію на зняряддя своєї політики й зберегти королівську владу як засіб придушення демократичного руху.

1789, 4–11 серпня → **Скасування у Франції деяких феодалних повинностей і станових привілеїв**. Селянські повстання налякали Установчі збори й змусили їх вночі проголосити в принципі повне скасування феодалного ладу. Проте на ділі в серпні безвідплатно були скасовані панське право полювання і так звані особисті повинності селян, в тому числі й панщина. Чинш, а також одноразові виплати сеньйорові під час продажу або успадкування земельного наділу та інші обтяжливі платежі селяни повинні були викуповувати в поміщиків. Головне питання революції – аграрне – було далеко не розв'язане, та селяни не одразу це зрозуміли, і заворушення на селі тимчасово ослабли.

1789, 26 серпня → **Декларація прав людини і громадянина у Франції**. На противагу королівському самодержавству Декларація проголошувала принцип національного верховенства, згідно з яким нація – це єдине джерело всякої влади. Цим формулюванням допускалося збереження конституційної монархії, яка виконувала свої функції волею

нації. «Природними і невід’ємними правами людини» визнавалися «свобода, власність, безпека і опір гнобленню». У першій статті Декларації урочисто проголошувалося, що «люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Передбачалося право всіх громадян особисто або через представників брати участь у виданні законів і встановленні податків, проголошувалася свобода совісті, віросповідання, слова, друку і вибору будь-яких занять. Самочинні арешти заборонялися. Насправді ж більшість членів Установчих зборів не хотіла впроваджувати в життя принципи повної рівності людей у політичних правах. Виборчі права вони збиралися надати тільки тим, хто платить податки, не кажучи вже про те, що зовсім не мали на меті дати право голосу жінкам. Декларація відкидала станові привілеї і самодержавство й стала маніфестом основ буржуазного суспільного ладу. Приватна власність була оголошена священною і недоторканою. Поряд із формальною рівноправністю узаконювалась майнова нерівність. Звільнення від феодалного гніту відкривало шлях до необмеженого розвитку буржуазного підприємництва і капіталістичної експлуатації найманої праці. Та, незважаючи на класову обмеженість, Декларація прав людини і громадянина мала величезне революційне і прогресивне значення в боротьбі проти феодално-абсолютистського ладу, за буржуазно-демократичні права і свободи. Вона викликала піднесення революційного ентузіазму у Франції, її з захопленням сприйняли передові люди в інших країнах.

1789, 5–6 жовтня → У **Франції** на початку жовтня при дворі відновилися підготовка контрреволюційного перевороту. Чутки про це знову викликали тривогу в столиці. *Збуджені юрби народу почали збиратись на вулицях, вимагаючи негайного походу на Версаль*. Зростання дорожничі й спекуляції хлібом призвели до вибуху народного обурення. 5 жовтня величезна колона демонстрантів – робітників, ремісників і крамарів, захопивши гармати, рушила на Версаль. У поході взяло участь до 6000 жінок, які вимагали хліба. За народом пішла і Національна гвардія. Карети, на яких король збирався втекти в Нормандію, було перехоплено. 6 жовтня народ увірвався до Версальського палацу. Почалася перестрілка. *Король був змушений вийти на балкон і погодитись негайно переїхати до столиці. Народні маси здобули ще одну велику перемогу. Разом із королівським двором до Парижа переїхали також Установчі збори*. У столиці їм підлягала Національна гвардія – вона охороняла Збори від аристократичної контрреволюції і водночас була для великої буржуазії засобом приборкання виступів бідноти проти великих власників. Після 5–6 жовтня почастишали втечі аристократів за кордон.

1789 → Ухвалення конгресом **США** *білля про права* (набув чинності в грудні 1791 р.).

1790, липень → Наляканий *віденський двір* почав готуватися до придушення **бельгійської революції**. Але для цього треба було заручитися підтримкою **Пруссії**. Роль примирника **Австрії** і **Пруссії** взяв на себе *англійський уряд*. Він хотів, щоб обидві держави об'єдналися для боротьби з революцією. Згоди між трьома державами було досягнуто в липні в *Рейханбаху (Сілезія)*. Там відбулася зустріч англійських, австрійських і пруських уповноважених. *Було вирішено, що Австрія вийде з війни, уклавши сепаратний мир із Туреччиною, і, підтримана Англією та Пруссією, відрядить свої війська для придушення бельгійської революції*. Незабаром австрійська армія відновила панування Габсбургів у Бельгії. Революцію в Бельгії було придушено.

1790 → У **Франції** на села посилали каральні загони. Збори постановили, що викуп має провадитись одноразово шляхом сплати поміщикові двадцятикратної річної суми всіх повинностей. Для селян такий викуп був абсолютно непосильний, і фактично до нього й не доходило. Перетворення, які проводили Установчі збори, спрямовувались на задоволення інтересів багатих власників – купців, сільської буржуазії і промисловців. По всій країні було дозволено вільно торгувати хлібом, скасовано внутрішні мита і цехи. Ввізні мита було трохи підвищено. Ці заходи сприяли поживавленню торгівлі й промисловості. Для покриття державного боргу Збори оголосили церковні землі національним майном, їх пустили в продаж на виплат, але великими ділянками, отже, дрібним власникам купити їх було важко. Буржуазія і багаті селяни купували ці землі й перепродавали їх. Спекуляція земельними ділянками та хлібом набувала гарячкового характеру й сприяла збагаченню в ході революції значної частини великої і середньої буржуазії. Під забезпечення національним майном було випущено асигнати, які швидко стали вживатися як паперові гроші. Випуск великих сум асигнатів вів до знецінення їх і подорожчання предметів першої потреби. Все це тяжко відбивалося на найбільш вразливих верствах населення. Збори ухвалили декрет про запровадження надалі так званого громадянського устрою церкви. Священиків у майбутньому мали перевести на платню, а плату парафіян за окремі треби і десятини скасувати. Але до цього селяни, як і раніш, повинні були платити десятини на церкву. Декрети 1790 р. запроваджували цивільний шлюб та громадянську реєстрацію актів народження і смерті, але фактично ці заходи залишились на папері.

1790 → Більш демократичним і близьким до плебейських верств населення у Франції був *Клуб кордельєрів*, названий так за місцем засідань

у колишньому приміщенні монастиря ченців французьких кордельєрів. Тут вступні внески були низькі, і біднякам було легше вступити до цього клубу. Емблемою клубу стало невсипуще око – символ пильності народу. У Клубі кордельєрів полум'яні промови виголошували адвокат *Жорж Дантон* (1759–1794), журналіст *Камілл Демулен* та інші революціонери. З літа 1790 р. у Парижі почали створюватись народні товариства, у засіданнях яких велику роль відігравали найбідніші верстви населення.

В **США** збудовано *першу прядильну фабрику*. В 1811 р. працювало вже 87 прядильних фабрик, але в основному промислове виробництво залишалось ще на мануфактурній стадії капіталізму.

1790–1791 → На початку 1790 р. абат *Клод Фоме* у **Франції** заснував «*Соціальний гурток*». Це було вузьке об'єднання літераторів і демократичних агітаторів, які виступали на захист соціально-економічних сподівань плебейських мас. Діячі «Соціального гуртка» видавали газету «*Залізні вуста*», назва якої символізувала залізний «голос народу». У цій газеті і на зборах в Пале-Роялі, на які сходилось до 3 тис. чоловік, *Фоме* і його однопумці висували ідею наділення землею всіх бідняків, зрівняння майна і скасування права спадкування. Послідовне проведення цих зрівняльних поглядів, по суті, вело до заперечення приватної власності.

1791–1804 → *Визначне місце в революційно-визвольному русі країн Америки посідає революція на о. Гаїті (Сан-Домінго)*. Східна частина цього острова була колонією Іспанії, а західна – Франції. Із 536 тис. населення острова 465 тис. становили негри-раби, які обробляли плантації цукрової тростини, кави, какао, індиго і прянощів. Багаті плантатори нещадно визискували рабів, а самі купалися в розкошах, наживали величезні багатства. Французька революція не принесла звільнення від рабства в колоніях. Після повстання мулатів і вільних негрів на о. Гаїті їм було надано право громадянства, але й цьому заходів плантатори чинили опір. Становище рабів залишалось нестерпним. У серпні 1791 р. вони підняли масове повстання, в ході якого 1400 плантацій було спалено, а власників їх убито. На чолі повстання став колишній невільник, енергійний і сміливий революціонер *Туссен Лувертьюр*. Плантатори звернулись по допомогу до Англії. Іспанські власті східної частини о. Гаїті загравали з повсталими, намагаючись використати їх для захоплення французької половини острова. Скориставшись цим, *Туссен Лувертьюр* став на іспанську військову службу і дістав чин генерала. Комісари Конвенту, які прибули на Гаїті, змушені були оголосити рабів вільними. Дізнавшись, що іспанський уряд збирається знову

поневолити негрів, *Туссен Лувертьюр* залишив іспанську службу і очолив негритянську армію. Наприкінці вересня 1798 р. з 15 тис. англійських солдатів залишилося тільки 1 тис. чоловік, їхній командуючий припинив боротьбу й підписав договір про визнання незалежності Гаїті. Негритянська армія оволоділа всім островом. Генерал-губернатором його став *Туссен Лувертьюр*. Після перевороту 18 брюмера *Наполеон Бонапарт* задумав створити велику французьку колоніальну імперію в Америці. Домігшись від Іспанії відступлення Луїзіани, він спробував відновити рабство негрів і французьке панування на о. Гаїті. У 1802 р. на цьому острові висадилась 20-тисячна французька армія на чолі з генералом *Леклерком*. Пообіцявши мир, французький командуючий заманив *Туссена Лувертьюра* на нараду, а потім наказав схопити його й вислати до Франції, де він і помер у в'язниці в 1803 р. Із 43 тис. військ, які послали з Франції, скоро залишилось тільки 8 тисяч, а при поверненні до Франції всіх їх захопив у полон англійський флот. У листопаді 1803 р. французькі війська було вигнано і 1 січня 1804 р. проголошено незалежність Гаїті. Революція на о. Гаїті була першою революцією в Латинській Америці і «єдиним цілком успішним повстанням рабів» в історії. Це повстання було першою революцією, яка знищила рабство.

1791, 3 травня → В **Польщі**, під тиском народного руху було прийнято конституцію, яка скасувала «ліберум вето» й виборність королів. Становий устрій, селянські повинності і багато інших пережитків феодалізму залишались незмінними. Незважаючи на поміркованість і обмеженість, конституція 3 травня була прогресивним актом. Прийняття її надзвичайно стривожило царський уряд і Пруссію, які не хотіли посилення Польщі і проведення в ній політичних перетворень. Влітку 1792 р. російські та пруські війська зайняли Польщу. Конституцію 1791 р. було скасовано, хоч міщанство зберегло деякі здобуті права.

1791, 14 червня → На пропозицію депутата *Ле Шпельє* Установчі збори у **Франції** ухвалили антиробітничий закон, який забороняв страйки і спілки найманих робітників. Порушників закону карали штрафами і тюремним ув'язненням. Збори страйкарів прирівнювалися до «заколотницьких зборищ», і учасників їх могли розстріляти. *Ле Шпельє* мотивував потребу прийняття цього закону тим, що нібито професійні спілки і страйки робітників обмежують «свободу» особи підприємця, а також суперечать Декларації прав людини і громадянина. Таке тлумачення Декларації яскраво свідчить про класову, буржуазну обмеженість проголошених у ній прав і свобод і прояснює їхній справжній зміст. Перетворення, які проводили Установчі збори, майже не

торкнулись армії. Вона залишилася під керівництвом дворянських офіцерів і генералів.

1791, 21 червня → Поштовх до нового загострення політичної боротьби у **Франції** дала спроба короля втекти з Парижа. Вночі проти **21 червня** король *Людвік XVI* і королева з дітьми таємно виїхали в кареті з палацу і подались східного кордону, де перебувала армія, командування якої завжди готове було підтримати контрреволюційний переворот. Але в містечку Варенн поштовий службовець помітив у вікні карети знайомий профіль, який карбували на монетах, і підняв тривогу. Короля пізнали і під конвоєм Національної гвардії повернули до столиці. Народ, що зібрався вздовж вулиць, вороже зустрів повернення короля. На якийсь час Збори змушені були відсторонити короля від влади, але потім знову відновили його на престолі.

1791, 17 липня → На заклик *Клубу кордельєрів* на Марсовому полі у **Франції** протягом кількох днів збиралися багатотисячні юрби народу, щоб ухвалити петицію про скинення короля і переобрання Установчих зборів. Мер Парижа *Байї* наказав силою розігнати демонстрантів. 17 липня загони Національної гвардії з буржуазних кварталів і війська відкрили вогонь. Понад 50 чоловік було вбито, поранених налічувалося кілька сотень. *Та бійня на Марсовому полі не зупинила зростання демократичного руху і розмежування між республіканцями та прибічниками конституції 1791 р.* Помірковані конституціоналіст-монархісти відкололись від *Якобінського клубу* й утворили свій клуб, який почав називатися *Клубом фельянів* (за назвою колишнього монастиря ордену фельянів, де відбувалися його засідання). *Клуб фельянів* став **політичним центром** верхівки торговельної і фінансової буржуазії, яка хотіла спинити дальший розвиток революції. Під тиском народного незадоволення король був змушений *3 вересня затвердити конституцію 1791 р.* Роль Установчих зборів скінчилася, їм належало розійтись у той час, коли на Францію насувалася загроза війни з феодално-монархічною Європою, а всередині країни буржуазна революція не була доведена до кінця.

1791, серпень → *Змова між Австрією і Пруссією при сприянні Англії полегшила зближення європейських монархів проти революційної Франції.* Наступним кроком до цього була зустріч у серпні австрійського імператора *Леопольда II* з пруським королем *Фрідріхом Вільгельмом II* у замку Пільніц (Саксонія), де вони підписали декларацію про готовність Пруссії і Австрії діяти спільно для відновлення влади *Людвіка XVI*. Над революційною Францією нависла загроза війни. Але взаємна недовіра між австрійським і пруським дворами все ще гальмувала укладення між ними воєнного союзу.

1791, 3 вересня → **Конституція 1791 року у Франції**. Установчі збори виробили конституцію, яка закріплювала режим конституційної монархії і поділ громадян на «активних» і «пасивних», тобто позбавлених виборчих прав. Надання виборчих прав самим тільки «активним» громадянам, по суті, суперечило Декларації прав, яка була вступом до конституції і проголошувала рівність людей у правах. Право видавати закони надавалося Законодавчим зборам, членів яких обирали двоступеневим голосуванням. Це означало, що «активні» громадяни на первинних зборах повинні були спочатку обирати виборців з осіб, які платять податок розміром не меншим від десятиденного заробітку, а потім уже виборці обирали депутатів Законодавчих зборів. Виконавче влада передавалась королю і міністрам, яких призначав король і які відповідали тільки перед ним. Король дістав право відстрочувального вето. Право оголошувати війну й укласти мир покладалося на Законодавчі збори на підставі пропозицій короля. Конституція не поширювалась на колонії, де зберігалось рабство.

1791, 1 жовтня – 1792, 20 вересня → **Законодавчі збори у Франції**. Першого жовтня відкрились Національні Законодавчі збори, обрані згідно з конституцією 1791 р. «активними» громадянами. Обрання виборців проходило ще до спроби короля втекти і до того, як його було затримано у Варенні. Ця обставина сприяла перемозі на виборах великого числа конституціоналістів-монархістів. Члени Установчих зборів згідно з декретом, який вони ухвалили, не могли бути обраними до першого складу Законодавчих зборів, отже, більшість учасників їх виявилися людьми, маловідомими за межами свого департаменту. У складі Зборів переважали прихильники конституції 1791 р., і які належали до *Клубу фельянів*. До складу фельянського угруповання Зборів входили представники великої торговельної і фінансової буржуазії, мануфактурники, на підприємствах яких виготовляли предмети розкоші, купці, зв'язані з колоніальною торгівлею, і власники колоніальних плантацій. Решта фельянів були ліберальні дворяни, що пристали до революції на самому початку. Головна мета фельянів полягала в тому, щоб не допустити поглиблення революції і закріпити компроміс із династією Бурбонів на основі конституції 1791 р. Майже до кінця березня 1792 р. король спирався на фельянів, які займали важливі міністерські посади. Ватажки більш радикальної меншості зборів належали до якобінців і групувались навколо *Бріссо* – депутата Парижа, літератора і промовця *Якобінського клубу*. До *Бріссо* пристали також адвокат *Верньйо* з департаменту Жиронди та ряд депутатів інших департаментів півдня і заходу країни. До цих депутатів був близький єдиний з енциклопедистів, що дожив до революції, – математик і фі-

лософ *Кондорсе*. Сучасники найчастіше називали це угруповання «бриссотинцями», а пізніше в історичній літературі за ними закріпила-ся назва жирондистів. До кінця 1792 р. жирондисти посідали керівне становище в *Якобінському клубі*. За *Робесп'єром і Маратом* у той час ішла ще меншість якобінців. *Жирондисти* виражали прагнення широких кіл великої і середньої торговельно-промислової буржуазії, головним чином приморських департаментів і Парижа. На їхню політику дуже впливали інтереси хлібовиноторговців, власників мануфактур, багаті сільської і міської буржуазії. Вони були захисниками великої власності й свободи торгівлі, але їх не задовольняла конституція 1791 р. Багато жирондистів було за встановлення буржуазної республіки або хоча б за дальше обмеження королівської влади, за скасування права вето, за секвестр майна емігрантів. Були серед них і ті, хто хотів посадити на престол Орлеанську династію. Основним противником жирондисти вважали контрреволюційну аристократію, яка орієнтувалася на принців-емігрантів і на допомогу іноземних держав. Водночас жирондисти боялися народних мас і не хотіли обстоювати їхні інтереси. Вони вороже ставилися до прагнення селян добитися безоплатної ліквідації феодальних повинностей і до вимог міської бідноти обмежити спекуляцію та запровадити тверді ціни (максимум) на предмети першої потреби. Характерними рисами жирондистів були страх перед народом, а також фразерство і побоювання рішучих революційних заходів.

1792, 7 лютого → *Нове піднесення революційного руху в австрійських Нідерландах спонукало Австрію підписати союзний договір із Пруссією з умовою виставити по 20000 чоловік війська проти революційної Франції*. Цим договором була створена контрреволюційна коаліція. До неї приєдналися окремі малі німецькі держави. Інтервенти мали надію, що контрреволюційний похід на Париж буде легкою прогулянкою, і почали зосереджувати війська біля французького кордону.

1792, 20 квітня → **Початок революційних воєн Франції**. У місті Кобленці, поблизу кордону, контрреволюційні емігранти-роялісти, підтримувані Австрією, створили збройний табір і закликали європейські двори до інтервенції. *Катерина II* і англійський уряд підбурювали *Австрію і Пруссію* швидше виступити **проти Франції**. Королівський двір волів війни, сподіваючись на поразку революції і на допомогу інтервентів. Більшість фельянів не хотіли війни, бо побоювались, що вона приведе до поглиблення революції або до реставрації абсолютизму. Основний засіб боротьби з дворянською контрреволюцією вони вбачали в розгромі емігрантського зборища в Кобленці та у відверненні уваги народу від внутрішніх питань революції і зосередженні її

на боротьбі з зовнішніми ворогами. Жирондисти не вірили, що проти Франції може скластися сильна контрреволюційна коаліція. Основний їхній прорахунок полягав у тому, що вони збиралися вести війну, не доводячи до кінця революцію всередині країни. Революційні якобінці-демократи – *Робесп'єр* і *Марат* – невтомно твердили, що розрахунки тримаються на ілюзіях, але за жирондистами були більшість у *Якобінському клубі*, їхній вплив у Законодавчих зборах посилювався. Ще в березні король дав відставку міністрам-фельянам і замість них призначив жирондистів. Французький уряд зажадав від Австрії припинити підтримку роялістів у Кобленці і відвести війська від французького кордону. Новий імператор *Франц* відкинув ці вимоги і заявив, що виконає їх тільки в тому разі, якщо Франція відмовиться від своєї конституції на користь королівської влади. Це було вже пряме втручання у внутрішні справи французького народу, несумісне з принципом верховенства нації. Діставши відповідь імператора, Законодавчі збори за згодою короля оголосили Австрії війну. Аристократичне офіцерство і генерали готували зраду. *Марія-Антуанетта* таємно передавала плани воєнних дій австрійцям. **У перших же боях французька кавалерія зазнала поразки. Невдовзі король звільнив жирондистських міністрів.** Прусські війська під командуванням *герцога Брауншвейгського* вторглися у Францію.

1792, 10 серпня → **Народне повстання в Парижі. Повалення монархії.**

Ще в липні по всій столиці лунали патріотичні пісні. Особливо прославилась пісня марсельського батальйону. Під назвою «**Марсельєзи**» вона облетіла всю країну і стала революційним гімном французького народу. Її автором був саперний капітан Рейнської армії *Руژه де Ліль*. Марсельці принесли до Парижа і другу революційну антимонархічну пісню – «Карманьйолю». Поштовхом до народного повстання проти монархії став зухвалий і зарозумілий маніфест *герцога Брауншвейгського*, в якому він погрожував доценту зруйнувати Париж і стратити всіх революціонерів за найменше порушення недоторканності короля і королеви. В *Якобінському клубі* *Робесп'єр* закликав повалити монархію, але жирондисти боялися повстання і сподівалися домовитись із королівською владою. На чолі боротьби за повалення монархії стали паризькі секції. Федерати, які зібралися в Парижі, вимагали скинення короля. *Робесп'єр* в *Якобінському клубі* виступав за скасування майнового цензу і за демократичну республіку. Проте Законодавчі збори боялись народу і не хотіли поривати з Бурбонами. Королівський палац охороняла швейцарська наймана гвардія і роялісти. Змінити становище могло тільки повстання. Підготовку його очолили секції східної частини столиці. Вночі проти 10 серпня ударили в дзвони. Озброє-

ні загони готувалися до дій. 10 серпня комісари секцій утворили революційну **Комуну** Парижа. 20 тис. повстанців з гарматами оточили Тюльрійський палац, захопили головну браму і увірвалися на подвір'я. Аристократи і швейцарські найманці, які засіли в палаці, відкрили вогонь. У відповідь заgrimіли гармати повсталих. Після запеклої стрілянини народ штурмом оволодів палацом. Тих, хто кидався грабувати, вбивали на місці. Повстанці втратили до 500 чоловік убитими й пораненими, але здобули вирішальну перемогу. Монархію було повалено, народ знову виявив себе головною рушійною силою революції. В результаті повстання 10 серпня революція піднялась на новий, вищий щабель. Величезний вплив мала **Комуна** Парижа, утворена з представників секцій. До її Генеральної ради увійшли *Шометт, Паш, Ебер* та інші виразники прагнень народу. Законодавчі збори змушені були усунути короля від влади і ув'язнити його в тюрмі Тампль. Багатьох роялістів було заарештовано, майновий ценз скасовано, а вік виборців знижено від 25 до 21 року. Декрети проти емігрантів і проти священників, які не присягнули конституції, набрали чинності. Таких священників заарештовували й висилали. Реєстрацію шлюбів, народження і смерті було передано світській владі. Селяни знову повстали проти сеньйорів і вимагали повністю ліквідувати права на феодальні побори. 25 серпня Збори скасували не підтверджені документи феодальні повинності. У багатьох сеньйорів таких документів не збереглося, проте ліквідацію феодальних відносин на селі не було остаточно завершено. Співвідношення політичних угруповань буржуазії змінилось, фельяни втратили колишній вплив, тікали за кордон. *Лафайет* зрадив революцію, покинув армію і перейшов на бік австрійців. Падіння монархії привело до встановлення панування буржуазних республіканців. Підтримувати республіку змушені були навіть ті кола буржуазії, які віддавали перевагу монархії і раніше сподівались на угоду з Бурбонами або на воцаріння Орлеанської династії. У Законодавчих зборах повну перевагу здобули жирондисти. Вони посіли провідні пости в новому уряді – Тимчасовій виконавчій раді, обраній Зборами. Але міністром юстиції став *Дантон*, що мав великий вплив у **Комуні** Парижа. Збори призначили вибори до Національного Установчого конвенту, який мав проголосити республіку і прийняти нову конституцію. Після обрання Конвенту Законодавчі збори повинні були припинити своє існування. Емблеми королівської влади й аристократичні титули було скасовано.

1792, 20 вересня → **Битва під Вальмі. Відкриття національного конвенту (Франція)**. Пруські війська перейшли кордон, захопили фортецю Лонгві і 2 вересня оточили Верден. Рада **Комуни** Парижа наказав

ла бити на сполох і наполягла на тому, щоб оголосити масовий набір добровольців. Проти пруських військ виступили дві армії під командуванням генералів *Дюмур'є* і *Келлермана*. Об'єднавшись, вони зайняли позицію біля села Вальмі. Перемога під Вальмі викликала величезне патріотичне піднесення серед французького народу і справила велике враження у всій Європі. *Дюмур'є* міг вільно довершити розгром пруських військ, але, сподіваючись на укладення миру з Пруссією, дав їм змогу без перешкод відступити за межі Франції. В день битви під Вальмі 20 вересня в Парижі відкрилося засідання Національного конвенту. До його складу входило 750 депутатів. Наступного дня першим актом Конвенту стало скасування королівської влади.

1792, 22 вересня → **Проголошення республіки у Франції**. Всі виборні власті переобрано на основі загального виборчого права для чоловіків, старших за 21 рік. Перевагу в Конвенті здобули жирондисти, підтримувані широкими колами великої торговельно-промислової буржуазії. Особливо великий вплив їх був у приморських департаментах і серед буржуазії Парижа. *Жирондисти зайняли більшість міністерських постів у новій Виконавчій раді*. *Дантон* уже не ввійшов до неї, відмовившись від посади міністра юстиції. *Бриссо*, *Ролан*, *Верньо* та інші вожді жирондистів хотіли обмежити політичний вплив Парижа, розширивши права департаментів. У цьому й полягав так званий федералізм жирондистів. Багато хто з них дивився на республіку із загальним виборчим правом як на тимчасову форму правління, неминучу, поки неможливе повернення до угоди з Бурбонами або з Орлеанським домом. *Жирондисти обстоювали повну свободу торгівлі, промисловості й недоторканність великої приватної власності*. Вони не змінили свого ворожого ставлення до **Комуни Парижа** й до вимог народних мас щодо безоплатної ліквідації феодалських повинностей, обмеження спекуляції і встановлення твердих цін на предмети першої потреби. Вони хотіли спинити дальший розвиток революції всередині країни. Навіть перемогу над інтервентами жирондисти, як і раніш, сподівалися використати для завоювань і для того, щоб відвернути народ від буржуазно-демократичних перетворень всередині країни. В разі поразки на фронті вони ладні були піти на капітулянтський мир з інтервентами. З жирондистами єднався численний «центр», або, як його звичайно називали, «болото» Конвенту. Депутатів, що належали до «центру», глузливо називали «жабами болота»; вони не займали самостійної позиції і до весни 1793 р. йшли за жирондистами. Найпоследовнішим республіканським, революційним і демократичним угрупованням у Конвенті були монтаньяри, які дістали таку назву тому, що сиділи на горішніх лавах у залі засідань. На чолі монтаньярів стоя-

ли *Дантон*, *Робесп'єр* і *Марат*. Хоч монтаньяри становили в Конвенті меншість, вони мали величезний вплив у **Комуні** Парижа. Поступово вони добилися повної переваги над жирондистами в *Якобінському клубі*, з якого жирондистів виключили взимку 1792 р. Після цього назви «монтаньяр» і «якобінець» мали вже в основному те саме політичне значення. Під тиском народних мас монтаньяри готові були погодитись на безоплатну й остаточну ліквідацію феодальних повинностей, обмеження спекуляції, застосування революційних методів ведення війни. Вони прагнули утвердити буржуазно-демократичну республіку із загальним виборчим правом для повнолітніх чоловіків без врахування їхнього майнового цензу. Дехто з монтаньярів, наприклад *Робесп'єр* і *Сен-Жюст*, мріяли про обмеження великих капіталів і створення демократії дрібних і середніх власників. Незгоди між політичними угрупованнями в Конвенті призвели до того, що вироблення нової конституції затяглися. **З приводу ролі Парижа, ступеня централізації влади, прав департаментів, способу обрання уряду почалися нескінченні суперечки між Горою і Жирондою.**

1792, 6 жовтня → Тимчасовій перевазі жирондистів у Франції сприяли перемоги французьких армій над контрреволюційною коаліцією після битви під Вальмі. На початку жовтня армія генерала *Журдана* розбила австрійські війська і незабаром зайняла всю Бельгію. Інші французькі армії зайняли лівий берег Рейну, Савойю і Ніццу. Населення вітало французькі війська як визволителів з-під гніту абсолютизму та феодалізму і негайно знищувало в себе феодальні привілеї.

1792–1793 → **Савойя, Ніцца, лівий берег Рейну і частина Бельгії були урочисто приєднані до Франції народним голосуванням по комунах.** Іноземні революціонери-емігранти на чолі з *Клоотцом* закликали до дальшого поширення революційної війни. Пропаганду територіальних приєднань і розширення кордонів революційної Франції до Альп і Рейну підтримували депутати «болота» Конвенту і частина монтаньярів, особливо *Дантон*.

1792–1795 → **Діяльність кореспондентських товариств в Англії.** Активно діяли в 1791–1793 рр., вони підтримували між собою політичне листування. Секретар лондонського товариства ремісників *Томас Гарді* та інші керівники Кореспондентських товариств були послідовниками ідей *Пейна* і *Спенса*. Вони влаштовували мітинги, листувалися з французькими якобінськими клубами, виступали за встановлення республіки, загальне виборче право і за припинення війни з революційною Францією. Товариства охоплювали кілька десятків тисяч членів, з них багато хто обстоював революційні методи боротьби. В Едінбурзі 1793 року відбувся з'їзд (Конвент) представників Кореспон-

дентських товариств. Наприкінці 1793 р. уряд, наляканий піднесенням демократичного руху, вдався до репресій. Единбурзький конвент було розігнано, багатьох діячів Кореспондентських товариств заарештовано й засуджено до каторжних робіт. Проте суд побоювся розправитися з *Томасом Гарді* і змушений був виправдати його.

1793, січень → 13 січня *Росія і Пруссія* підписали акт про **другий поділ Польщі**. За цим поділом, прусський уряд захопив Познань і міста Торунь і Гданськ, мешканці якого вчинили військам збройний опір. До Росії відійшла частина українських і білоруських земель.

1793, 21 січня → **Страта Людовіка XVI у Франції**. Сподівання жирондистів на те, що воєнні перемоги відвертатимуть народні маси від завершення революції всередині країни, не справилися. Вже з осені 1792 р. загострилася боротьба в питанні про суд над Людовіком XVI. Жирондисти твердили, що король не підлягає суду Конвенту, і намагалися врятувати його. Вони не хотіли поглиблення революції і вважали за краще лишити можливість відновлення монархії на умовах, прийнятних для буржуазії. Проте докази королівської зради були очевидні. В потайній залізній скриньці, замурованій у стіні Тюільрійського палацу, було знайдено папери, які викривали зв'язки короля з ворогами революції і підкупу депутатів Установчих та Законодавчих зборів. Монтаньяри, підтримувані *Якобінським клубом* і **Комуною** Парижа, закликали скарати короля як тирана і зрадника. До Конвенту приходили депутації від Комуни, вимагаючи страти *Людовіка XVI*. На допиті, який вчинили королю, більшість депутатів переконалася в тому, що він винен. Короля було віддано на суд Конвенту. *Марат* та інші якобінці наполягли на тому, щоб вирок було ухвалено відкритим і поіменним голосуванням усіх членів Конвенту, і цим позбавили жирондистів можливості лицемірити перед народом. Більшістю голосів короля було засуджено до страти, і 21 січня гільйотиновано. Страта короля була першою великою поразкою жирондистів. Після страти *Людовіка XVI* Англія розірвала дипломатичні відносини з Францією.

1793, 1 лютого → **Вступ Англії і Голландії у війну з Францією**. Жирондисти у Франції раділи з своїх перемог і не зважали на загрозу Англії. Вони сподівалися, що уряд *Пітта* в Англії буде повалено в результаті піднесення англійського революційного руху. 1 лютого Конвент після повідомлення *Бріссо* оголосив Англії війну і вирядив свої війська в Голландію. Та сили коаліції з кожним днем зростали. Англійські грошові субсидії і флот сприяли втягненню в коаліцію нових учасників. Так, до коаліції, крім Австрії і Пруссії, входили Англія, Іспанія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав. Не

посилаючи своїх військ на Захід, царська Росія офіційно приєдналася до коаліції. Щоб продовжувати війну, потрібне було величезне напруження всіх сил революційної Франції. Та жирондисти вперто відхиляли вимоги народу.

1793, 18 березня → **18 березня австрійські війська розбили французьку армію під Неєрвіндемом і змусили її залишити Бельгію.** Дюмур'є виявився зрадником і перейшов на бік австрійців. На всіх фронтах почався відступ революційних армій. Виникла загроза нового вторгнення інтервентів. На заході країни – у Вандеї вибухнув роялістський заколот. Поразки на фронті перелякала «болото» Конвенту. Багато хто з депутатів, що належали до нього, почав підтримувати монтаньярів у питаннях оборони республіки. Вони визнавали обґрунтованість їхніх вимог щодо чистки армії і революційних методів ведення війни.

1793, 6 квітня → **Конвент у Франції обрав Комітет громадського порятунку для керівництва обороною країни.** Вирішальна роль у ньому належала Дантону, який мав великий вплив серед якобінців і «болота» Конвенту. Під впливом поразок жирондисти відмовилися від своєї пропаганди революційної війни за межами Франції і повернулись до проєктів мирних переговорів з коаліцією. Дантон частково згоджувався з цими планами. У квітні Конвент прийняв декрет про повне невтручання в справи інших народів. Пропозиції Клоотца та інших іноземних революціонерів про ведення війни до створення все-світньої республіки висміяли. Тим часом *Робесп'єр*, щоб запобігти зраді жирондистів, зажадав смертної кари для кожного, хто запропонує капітулянтський мир із коаліцією.

1793, 23 квітня → Не думаючи про тверді й послідовні революційні заходи, щоб забезпечити перемогу над інтервентами, **жирондисти основну увагу зосередили на захисті інтересів великих власників.** У суперечках про конституцію вони дбали тільки про недоторканність великих капіталів та ослаблення ролі народних мас Парижа в майбутньому політичному житті республіки. Особливо ненавиділи вони *Марата* та інших якобінців, які вимагали відкликати жирондистів з Конвенту. Жирондистів і далі підтримувало «болото» Конвенту в боротьбі проти **Комуни** Парижа. Жирондисти домоглися віддання *Марата* до суду революційного трибуналу. Але цей суд став тріумфом *Марата*, який викрив зрадницьку політику жирондистів. 23 квітня трибунал урочисто виправдав *Марата*. Більшість секцій **Комуни** вимагала усунути жирондистів із Конвенту. У відповідь на це жирондисти і депутати з «болота» Конвенту добилися ухвалення декрету про ство-

рення «комісії 12», для розслідування діяльності керівників Комуни Парижа, арешту й віддання їх до суду.

1793, 4 травня → **Встановлення твердих цін на зерно (перший максимум) у Франції.** Масовий випуск асигнацій спричинив стрімке підвищення цін. Війна проти Франції призвела до скорочення виробництва в ряді галузей промисловості, застою в торгівлі та до поширення спекуляції. Дорожнеча, безробіття і спекуляція стали справжнім лихом для ремісників і робочого люду. Почастішали випадки, коли народ стихійно починав громити продовольчі крамниці й розтягувати з них хліб та інші продукти. У паризьких секціях посилилась агітація плебейських революціонерів. *Жак Ру* склав петицію від імені 48 секцій столиці, вимагаючи запровадити смертну кару за спекуляцію, встановити тверді ціни (максимум) на предмети першої потреби. Бідний поштовий службовець *Варле* в *Клубі кордельєрів* у своїх памфлетах закликав до конфіскації майна, нажитого спекуляцією. Жирондисти назвали плебейських агітаторів «шаленими». Проти них виступили і монтаньяри. Конвент ще 18 березня ухвалив декрет про смертну кару за пропаганду «аграрного закону», тобто зрівняльного переділу землі. Але агітацію за тверді ціни й боротьбу із спекуляцією дедалі більш підтримувала **Комуна** Парижа. Посилювалося незадоволення народу пануванням жирондистів. **Хоча 4 травня було встановлено тверді ціни на зерно (перший максимум), скупники все таки обходили цей декрет і безкарно спекулювали. Становище республіки ставало дедалі критичнішим.**

1793, 31 травня – 2 червня → **Народне повстання в Парижі. Встановлення яacobінської диктатури.** Спроба жирондистів організувати розправу над *Маратом* і діячами **Комуни** прискорила згуртування революційних сил навколо яacobінців і підготовку народного повстання для вигнання жирондистів із Конвенту. Монтаньяри в Конвенті, *Яacobінський клуб* і *Клуб кордельєрів*, більшість секцій і Рада Комуни, плебейські агітатори *Варле* і *Ру* одностайно прагнули повалити панування жирондистів, які поставили республіку й завоювання революції перед загибеллю. *Марат* і *Робесп'єр* закликали до негайного повстання. 31 травня, на світанні, дзвони Собору Паризької божої матері знову вдарили на сполох. Рада Комуни призначила командуючим Національною гвардією яacobінця *Анрію*. Озброєні загони підійшли до Конвенту. «Комісію 12» було розпущено. Проте жирондисти залишились при владі. На другий день у Парижі стало відомо про контрреволюційний заколот і страту патріотів у Ліоні. Ця страшна звістка дала новий поштовх повстанню. Вдень 2 червня Національна гвардія оточила

будинок Конвенту. Артилеристи, запаливши ґноти, спрямували на Конвент жерла своїх гармат. Сто тисяч озброєних людей зайняли сусідні вулиці й майдани. Жирондисти і депутати «болота» вийшли до народу, оперезавшись триколірними шарфами, і намагалися почати переговори. Та *Анрію* скомандував: «Каноніри, до гармат!» Засідання продовжувалось. *Бріссо*, *Верньйо*, *Петіона* та інших жирондистів – 23 депутатів – було усунуто з Конвенту й заарештовано. Панування жирондистів скінчилося. Встановилась **Якобінська диктатура**.

1793, 2 червня – 1794, 27 липня → **Якобінська диктатура**. Повстання 31 травня – 2 червня і вигнання жирондистів із Конвенту були початком найвищого піднесення французької буржуазної революції – періоду революційної, демократичної диктатури якобінців. При владі стала найреволюційніша частина буржуазії і дрібнобуржуазні революціонери, які спиралися на широкі маси народу – селянство та плебейські верстви міського населення. **Найвищим законодавчим органом** якобінської диктатури був, як і раніш, **Конвент**, проте його дії великою мірою визначалися політичною активністю народних мас – селян, ремісників, дрібної буржуазії. Діяльність Конвенту і Комітету громадського порятунку прямо залежала від **Комуни** Парижа, революційно-патріотичного руху народних мас у секціях, діяльності *Якобінського клубу* й *Клубу кордельєрів*, тісно зв'язаного з найбільш необхідними верствами ремісників. Велике значення мали численні народні товариства. Виконавча, а фактично й велика частка законодавчої влади, була зосереджена в руках Комітету громадського порятунку, який мав величезні повноваження і керував діяльностью міністерств. У 1794 р. **міністерства** було перейменовано на виконавчі комісії, а міністрів почали називати комісарами. Каральними органами якобінської диктатури були Комітет громадської безпеки та революційний трибунал, який здійснював революційний терор. Режим якобінської диктатури склався в умовах жорстокої боротьби із внутрішньою контрреволюцією і революційної війни. Якобінці провадили буржуазно-демократичні заходи набагато послідовніше, ніж цього хотілося поміркованій частині буржуазії. Диктатура якобінців спиралася на найбільш революційну частину середньої та дрібної буржуазії, селянство й почасти на плебейські маси міста й села, хоч виразників плебейських сподівань не було в якобінському уряді, а деякі з них зазнали репресії. Проте народні низи міста і села через Комуну Парижа, клуби, народні товариства часто змушували Конвент і Комітет громадського порятунку виконувати їхні вимоги. Цим вони фактично брали участь в управлінні державою. На початку 1794 р. Конвент мав 14 армій загальною чисельністю 642 тис. чоловік. Коаліція поступово втратила навіть кіль-

кісну перевагу. На чолі якобінського блоку стояли виразники прагнень революційно-демократичної частини дрібних і почасти середніх власників – *Робесп'єр, Сен-Жюст* та їхні однодумці. Керівна роль цього угруповання серед якобінців була зумовлена великою кількістю і сильним політичним впливом дрібної та середньої буржуазії на вищому піднесенні революції і тим, що воно було сполучною ланкою між широкими народними масами і новою багатіючою буржуазією, яка частково входила до складу якобінського блоку. Сподівання народних мас – ремісників і збіднілої дрібної буржуазії – виражали «крайні» якобінці – керівники **Комуни** Парижа *Шометт і Ебер* та численні діячі секції. Вони ставили за мету обмеження великої власності, суворе виконання максимуму, посилення революційного терору, роздроблення великих ферм, поділ майна підозрілих. У зовнішній політиці вони були за ведення війни до переможного кінця і подання допомоги іншим народам для здійснення революції в сусідніх країнах. Інтереси нової середньої буржуазії в якобінському блоці виражали так звані помірковані, або «помірковані» (дантоністи), на чолі з *Дантоном і Каміллом Демуленом*. З ними єдналася і деяка частина «нових багатіїв», які нажилися в роки революції і становили опору центру, або «болота», Конвенту. Лінія на компроміс із «болотом» Конвенту, на стримування, а потім на ослаблення революційного терору проти багатих, курс на якнайшвидше укладення миру, коли можливо, з Англією і Пруссією, щоб зробити непотрібним режим революційної диктатури, – такі характерні риси цієї течії серед якобінців. Соціально-економічна політика якобінського уряду не задовольняла найбідніші верстви населення. Здійснити вантозькі декрети було неможливо через опір захисників великої власності в самому Конвенті і в Комітетах громадського порятунку та громадської безпеки. Максимуму орендної плати на селі запроваджено не було. Нагляд за додержанням максимуму цін на продовольство слабшав. Становище робітників і найбідніших ремісників погіршувалось. Велике незадоволення сільської бідноти викликала мобілізація на поденні сільськогосподарські роботи. 23 липня було запроваджено максимум заробітної плати для поденних робітників. Ці заходи ослаблювали соціальну опору якобінської диктатури серед народних мас.

- 1793, 3 червня → Декрети про розпродаж емігрантських земель дрібними ділянками на виплат протягом 10 років.
- 1793, 10 червня → Декрет про повернення сільським громадам захоплених поміщиками угідь і про поділ общинних земель.
- 1793, 24 червня → **Прийняття Національним конвентом якобінської конституції**. Природними правами людини оголошувались рівність,

свобода, безпека і власність. Конституція передбачала свободу слова і друку, загальну освіту, свободу відправі релігійних культів, право створення народних товариств, свободу приватного підприємництва, недоторканність приватної власності. Джерелом верховної влади оголошувалась воля народу. Проголошувалось право народу на повстання проти гноблення. Проте обмежувальне тлумачення права власності й принцип прогресивного оподаткування, висунуті раніше *Робесп'єром* у полеміці з жирондистами, не були включені до конституції. У цих питаннях *Робесп'єр* та інші захисники середньої і дрібної власності тимчасово пішли на поступки перед великою буржуазією. Вони не хотіли крутих заходів щодо багатих власників і шукали можливостей домовитися з ними. Спеціально гарантувалася сплата державних боргів. Конституція 1793 р. на весь світ проголосила основи буржуазної демократії – ідею верховенства народу й рівноправності людей. Франція оголошувалась єдиною і неподільною республікою. Якобінська конституція 1793 р. повніше й послідовніше виразила принципи буржуазної демократії, ніж усі пізніші буржуазні конституції, і залишила далеко позаду конституцію 1791 р. з її поділом громадян на «активних» і «пасивних». Але практично конституція 1793 р. не була здійснена. Негайно запровадити її було неможливо, бо для завершення революції і захисту її завойовань в умовах інтервенції і громадянської війни потрібний був режим революційної диктатури. Якобінці проголосили створення революційного уряду. Вони відклали запровадження конституції 1793 р. до закінчення війни, а потім застосовувати її стало вже неможливо, бо якобінську диктатуру було повалено. Проте конституція 1793 р. мала величезне значення як вираження соціально-економічних і політичних прагнень якобінців і була прикладом для революційно-демократичних буржуазних рухів майбутнього. Однак при всій своїй прогресивності й революційності для свого часу конституція 1793 р. мала класово-обмежений буржуазний характер. Проголошені нею демократизм і рівноправність мали формальне значення. Демократичні права й свобода народу не забезпечувались реальними гарантіями. Конституція 1793 р. узаконила буржуазну приватну власність і капіталістичну експлуатацію. Повного знищення експлуатації людини людиною досягнуто тільки в соціалістичному суспільстві на основі соціалістичної власності на засоби виробництва.

1793, 17 липня → **Декрет про скасування без викупу феодалських повинностей у Франції.** Селяни фактично вже самі перестали сплачувати феодалські платежі й відбувати повинності на користь колишніх сеньйорів, розгромили багато дворянських маєтків і спалили сеньйоріальні книги з записами недоплат. Після декрету вони і юридично

стали повними й вільними власниками своїх ґрунтів. Тільки якобінська диктатура остаточно скасувала феодальні відносини на селі і цим розв'язала основне питання Великої французької революції кінця XVIII ст. Велич якобінців 1793 р. полягала в тому, що вони пішли на задоволення вимог широких мас народу. Проте вимоги сільської бідноти про безоплатне надання землі й ліквідацію великої оренди, або «поділу великих ферм», не були задоволені. Про зрівняльний переділ земель і про конфіскацію маєтків, які лишилися в руках колишніх дворян, не було й мови. Декрет про смертну кару за пропаганду «аграрного закону» не втратив чинності.

1793, 4–5 вересня → **Виступ народних мас Парижа під проводом Комуні Парижа та її секцій**. Рух цей очолили прокурор **Комуні Парижа Шометт** і його помічник *Ебер* – виразники прагнень дрібної буржуазії, яка розорялась, і ремісників. Вимагалось негайно створити спеціальну революційну армію для проведення обшуків у багатіїв і реквізиції продовольчих запасів, запровадити загальний максимум цін на предмети першої потреби, нещадно застосовувати терор щодо спекулянтів і контрреволюціонерів, вести війну до останньої можливості й забезпечити всіма засобами перемогу над коаліцією.

1793, 29 жовтня → **Декрет Національного конвенту про загальний максимум (другий максимум)**. Конвент своїм декретом запровадив загальний максимум цін на зерно, борошно, фураж, сіль, мило та багато інших предметів першої потреби. Максимальну ціну товарів встановили, збільшивши на третину ціни 1790 р. Одночасно в інтересах підприємців було встановлено максимум заробітної плати, яка відставала від зростання дорожнечі. Контролювати виконання декрету про максимум було важко, і спекулянти часто порушували його.

1793, 16 та 31 жовтня → **Революційний трибунал у Франції нещадно карав контрреволюціонерів**. 16 жовтня стратили на гільйотині королеву *Марію-Антуанетту* (хоч інтервенти сподівались на її видачу). **31 жовтня** було страчено жирондистських ватажків, звинувачених у злочинних діях проти революції і в намірах укласти мир ціною поступок коаліції.

1793, жовтень → Антимонархічний і антикатолицький характер мав і *революційний календар*, запроваджений декретом Конвенту в жовтні 1793 р. **Початком** літочислення, або нової ери, вважався **день проголошення** у Франції республіки (22 вересня 1792 р.). Місяці поділялись на декади і називались по-новому – за характерною для них погодою, рослинністю, плодами або сільськогосподарськими роботами. Недільні дні було скасовано. Замість католицьких свят встановлюва-

лись революційні, а також вводилося святкування дня декади. Вантоз – місяць вітрів, жерміналь – місяць сівби, преріаль – місяць лук, трав, брюмер – місяць туманів, термідор – місяць спеки та ін.

1793 → Велике значення для розвитку текстильної промисловості мало винайдення машини для відокремлення бавовняних волокон від насіння. Створив цю машину американець *Е. Уїтні*.

1793–1794 → Під час французької революції в березні–квітні 1793 р. в гірських округах **Сілезії** вибухнуло *повстання селян-ткачів*, в якому взяло участь близько 20 тис. чоловік. Того ж року повстали ремісники-підмайстри у Вроцлаві. Будинок віце-президента провінції був розгромлений. Під час придушення повстання військами було вбито і поранено 80 чоловік. 1794 року в **Сілезії** і **Польщі** піднялась нова хвиля селянських повстань.

1793–1794 → **Турецький султан** видав кілька фірманів, які *забороняли* турецьким військам збирати данину на території Белградського пашалику, обмежували розмір данини султану і платежів на користь спахіїв. Спахія́м дозволялось жити лише в Белграді. **Сербія** одержала право вільної торгівлі. Але незабаром вигнані яничари об'єдналися з *видинським пашою Пазванд-Оглу* і з допомогою його військ захопили Белградський пашалик. Яничарські начальники – дахії скасували автономні права, надані Сербії султанськими фірманами, і повбивали багатьох князів.

1794, 26 лютого і 3 березня (8 і 13 вантоза) → **Вантозькі декрети**. Перед початком весняної кампанії на фронті робесп'єрівський Комітет громадського порятунку вважав за потрібне піти на деякі поступки міській і сільській бідності за рахунок майна підозрілих. *26 лютого – 3 березня* з цією метою було прийнято так звані **вантозькі декрети про поділ майна підозрілих між бідняками**. Зміст цих декретів далеко не відповідав усьому обсягу соціально-економічних вимог найбільш бідної частини міського і сільського населення. Про гарантії і строки виконання цих заходів нічого не було сказано. І все-таки вантозькі декрети на певний час зміцнили зв'язки якобінської диктатури з масами. Вони відповідали ідеї *Робесп'єра і Сен-Жюста* про знищення крайньої бідності й злиднів.

1794, 18, 24 березня → **Страта Ебера**. Ще 22 лютого *Ебер* виступив у *Клубі кордельєрів* із закликом до повстання. За допомогою повстання *Ебер* і його однодумці (ебертисти) сподівались добитися оновлення складу Комітету громадського порятунку, нової чистки Конвенту, посилення терору, забезпечення повного здійснення вантозьких декретів і задоволення інших вимог найбільш бідних верств населення. У

відповідь на приготування до повстання Комітет громадського порятунку наказав заарештувати ебертистів. В березні *Ебера* і ще 13 осіб було страчено. Разом з *Ебером* скарали на голову і *Клоотца*, якого оголосили іноземним агентом. **Комуна** Парижа і *Шометт* не підтримали заклик *Ебера* до повстання, проте їхня доля була така сама. 18 березня *Шометта* заарештували й гільйотинували. Спроба *Ебера* та його однодумців підняти повстання і страта керівників **Комуни** Парижа означали початок розколу серед якобінців. Розправа з «крайніми» послабила опору якобінської диктатури в народі. Але народні маси, задоволені вантозькими декретами, не піднялись на захист ебертистів.

1794, березень-грудень → **Повстання Т. Костюшка**. Другий поділ **Польщі** і скасування конституції 1791 р. викликали незадоволення патріотично настроєних кіл шляхти і міщанства. У багатьох районах країни тривали повстання селян. У Варшаві та в інших містах діяли таємні революційні клуби. Багато польських офіцерів було звільненої з армії, і вони емігрували в Саксонію та в інші країни, сподіваючись на допомогу Французької республіки. Та якобінський уряд не збирався допомагати полякам. Він вважав польську шляхту не досить революційною і розраховував на те, що події в Польщі відвернуть увагу контрреволюційної коаліції від Франції. 24 березня 1794 р. в Кракові почалося повстання під проводом видатного діяча польського національно-визвольного руху *Тадеуша Костюшка* (1746–1817). Син шляхтича, *Костюшко* вчився у військовій школі у Франції. Там він ознайомився з ідеями французьких і буржуазних просвітителів, брав участь у війні північноамериканського народу за незалежність, потім став офіцером польської армії. Повстання, яке він підняв, швидко охопило багато міст, і країв Польщі. У Варшаві до повстанців приєдналася міська біднота. *Костюшко* був республіканцем і схилився до демократичних поглядів. Він обіцяв селянам особисту волю і скорочення панщини на час повстання, проте ні він, ні його однодумці не проголосили повного скасування феодальних повинностей і не закликали селян до аграрної революції. Це ослабило повстання. Сили російської і пруської армій значно переважали. 10 жовтня 1794 р. царські війська розбили повстанців біля селища Мацейовиці. *Костюшка* було поранено і взято в полон. Незабаром царські війська оволоділи передмістям Варшави – Прагою і зайняли польську столицю. Із заходу в Польщу вторглася пруська армія. Події в Польщі частково скували сили Пруссії і Австрії і послабили їхню участь у війні проти Франції.

1794, 5 квітня → **Страта Дантона**. Після *процесу ебертистів* зросла небезпека, що влада перейде до поміркованого крила *якобінців*, тобто

«поблажливих», або «модерантистів», згодом названих *дантоністами*. Дантон та інші «поблажливі» сподівались на швидкий мир з **Англією**. Проте в **березні 1794 р.** уряд *Пітта* здобув повну перемогу в парламенті над прихильниками припинення війни з **Францією**. Це ослабило позиції *Дантона*. Наприкінці березня *Дантона*, *Демулена* та інших ватажків «поблажливих» було заарештовано, звинувачено в змові проти уряду, зраді, зв'язках з Англією і 5 квітня гільйотиновано. Процес і страта дантоністів на якийсь час зміцнили становище робесп'єрівського Комітету громадського порятунку, але не могли вже запобігти дальшому ослабленню і розколу якобінського блоку. У Конвенті серед монтаньярів і «болота» переважали представники «нових багатіїв», які своїми поглядами наближались до дантоністів. У квітні 1794 р. вони не зважились підтримати *Дантона* тільки тому, що не було ще здобуто повної перемоги над коаліцією і залишалась загроза інтервенції.

1794, 26 червня → **Битва біля села Флерюс**. На весну чисельність усіх армій французького Конвенту досягла 850 тис. чоловік. Уже в травні було здобуто перші перемоги. Основні сили австрійців французи розбили в *Бельгії* у битві біля села *Флерюс* в **червні**. У цій битві французькі війська використали аеростат для спостереження за ходом бою.

1794, 27 липня (9 термідора) → **Контрреволюційний переворот 9 термідора**. Більшість членів *Конвенту* належала до нової буржуазії, яка нажилася в ході революції. Режим *якобінської диктатури* вони розглядали як вимушений і терпіли його тільки під тиском народних мас та через те, що боялися реставрації феодальних порядків у разі вторгнення армій коаліції. Перемога біля Флерюс заспокоїла нову буржуазію. Тиск народних мас на Конвент влітку 1794 р. вже ослаб. **Комуна** Парижа, секції, клуби і народні товариства втратили колишнє значення. В таких умовах буржуазія хотіла відновити необмежену свободу збагачення, ліквідувати режим революційної диктатури і терору, який загрожував спекулянтам та іншим великим власникам. Заможне селянство вже не відчувало потреби в якобінській диктатурі для захисту своєї власності від зазіхань роялістів і не було заінтересоване в збереженні якобінського уряду. Перемоги армій Конвенту знову збудили завойовницькі прагнення буржуазії – захопити лівий берег Рейну і створити вздовж кордонів Франції залежні від неї республіки. Для здійснення цього «нові багатії» хотіли скинути уряд якобінців на чолі з *Робесп'єром*, *Сен-Жюстом*, прихильниками обмеження великих капіталів, укладення миру без завоювань. У **червні – липні 1794 р.** значна частина монтаньярів, що раніш підтримувала якобінську диктату-

ру, об'єдналася з «болотом» Конвенту. *Якобінський блок* розпадався. У надрах Конвенту почала складатись контрреволюційна змова. Багато хто із змовників – *Тальєн, Фрерон, Баррас* та інші – були типовими «новими багатіями», які шукали наживи й насолод, розбагатіли під час революції на спекуляціях, розкраданні й хабарництві, використовували терор для кар'єри і особистого збагачення. Заради влади і наживи вони ладні були йти на будь-які злочини. Продовження революційного терору загрожувало їм гільйотиною. Участь у змові ряду членів Комітету громадського порятунку й Комітету громадської безпеки, серед них і *Карно*, який керував армією, вкрай ослабило позиції *Робесп'єра* та його прихильників. Їхньою опорою залишався *Якобінський клуб*, але він уже не був для «нових багатіїв» таким страшним, як раніш. До змовників приєдналися і деякі «крайні» якобінці, що не розібралися в цілях головних змовників. Вони були незадоволені стратою *Ебера* та *Шометта* і боялись за своє життя. Помітивши, що назріває контрреволюційний переворот, *Робесп'єр* виголосив у *Якобінському клубі* промову, в якій закликав оновити склад Комітетів громадської безпеки і громадського порятунку. Але другого дня, 9 термідора II року республіки, коли *Сен-Жюст* взяв слово в Конвенті для виступу з цього питання змовники зчинили галас. На вимогу *Тальєна* було декретовано арешт багатьох діячів **Комуни** Парижа. Потім голосами «болота» і змовників Конвент постановив заарештувати *Робесп'єра, Сен-Жюста, Кутона* та інших осіб. «Республіка загинула, – вигукнув *Робесп'єр*, – розбійники тріумфують!». Заарештованих відвели до в'язниці, але в цей час частина Національної гвардії підняла повстання. Перелякані тюремники звільнили заарештованих, і вони перейшли в ратушу під охорону вірних **Комуні** національних гвардійців. *Робесп'єр* і *Сен-Жюст* проявили в ці години вагання, вони не зважилися одразу послати батальйони секцій, що зібралися біля ратуші, проти змовників. Вночі, стомившись чекати, національні гвардійці почали розходитись. Тим часом війська змовників ринули до ратуші. *Кутон* викинувся з вікна, *Робесп'єр* був поранений пострілом із пістолета в нижню щелепу. Наступного дня 22 чоловіка, серед них *Робесп'єра, Сен-Жюста* і *Кутона*, після формального встановлення особи було гільйотиновано. 11 термідора стратили 70 членів **Комуни** Парижа. Незадоволення робітників і ремісників соціально-економічною політикою якобінців послабило опір народних мас і революційних батальйонів Національної гвардії силам перевороту. 9 термідора було крахом якобінської диктатури. Трагічно загинули її найвидатніші діячі. Французька буржуазна революція скінчилася.

1794 → Уряд **США** не хотів втягуватися у війну між європейськими державами й оголосив про свій *нейтралітет*. Він уклав торговельний договір з **Англією**. Умови цього договору були нерівноправні й принизливі для США, бо вони обмежували торгівлю на американських суднах з Вест-Індією та з англійськими портами Північної Америки. Серед демократичних кіл США цей договір викликав велике обурення. Війна у Європі порушила торгівлю США: англійський флот перехоплював американські торговельні судна, які йшли у Францію, а французькі військові кораблі так само чинили з американськими торговельними суднами, що пливли в Англію і назад. Дипломатичні відносини з Францією були перервані й відновлені тільки у 1797 році.

1794, 28 липня – 1795, 10 жовтня → **Термідоріанська реакція**. *Контрреволюційний переворот 9 термідора повернув до влади велику буржуазію*. Ця подія поклала край революційно-демократичній диктатурі якобінців. Французька революція скінчилася і змінилась контрреволюцією. Та прихід до влади термідоріанців не означав повернення до феодалізму й панування дворянства. Контрреволюція 9 термідора була буржуазним переворотом, спрямованим проти народних мас. При владі стали «нові багатії» – найбільш впливові кола великої буржуазії, зацікавлені в тому, щоб зберегти нажиті за роки революції багатства і закріпити результати революції, вигідні для заможних власників. Термідоріанці були лютими ворогами плебейських мас міста і села. Вони прагнули ліквідувати революційні порядки якобінської диктатури і не допустити здійснення конституції 1793 р. Проте вони не хотіли й реставрації феодально-абсолютистського ладу і обстоювали буржуазну республіку. Найвищим органом виконавчої влади лишався Комітет громадського порятунку, який опинився в руках термідоріанців, але повноваження його були обмежені. Сотні якобінців було гільйотиновано або по-звірячому вбито. Серед страчених виявився і прокурор революційного трибуналу за якобінської диктатури *Фук'є-Тенвіль*. У Парижі і в провінції лютували контрреволюційні банди головорізів із так званої золотої молоді. Незабаром після 9 термідора *Якобінський клуб* було закрито, **Комуну** Парижа й Народні товариства розпущено. У Національній гвардії проведено чистку, щоб усунути з неї найреволюційніші елементи. 75 жирондистів знову ввійшло до складу Конвенту. Термідоріанці, колишнє «болото» Конвенту і жирондисти об'єдналися проти прихильників конституції 1793 р. До роялістів термідоріанці ставились поблажливо. У Конвенті замість сильної якобінської «гори» залишилась невеличка група, або «вершина». До складу її входили *Гужон*, *Дюкенуа*, *Ромм* та інші депутати, які виступали за демократичну республіку. Ця невеличка група

«останніх монтаньярів» обстоювала принципи конституції 1793 р., але вже не мала міцного зв'язку з народними масами. Термідоріанська реакція позначилася підвищенням цін на хліб та інші продовольчі товари. У грудні 1794 р. максимум цін було скасовано і спекуляція стала нестримною. Курс асигнатів круто падав. Зростання дорожнечі й нестача продовольства, особливо в Парижі, призвели до голоду в робітничих і ремісничих передмістях. На відміну від *Робесп'єра* та інших якобінців, які виступали проти завойовницьких воєн, термідоріанці прагнули до територіальних загарбань і панування над сусідніми країнами.

1795–1807 → **Розвиток Болгарії**. В Болгарії зростання міст, формування внутрішнього ринку викликали збільшення попиту на продукти сільського господарства. У зв'язку з цим значна частина землевласників – спяхіїв – під різними приводами ухилялась від військової служби. Спяхії ставали постійними власниками своїх земельних держань і найбільше дбали про збільшення прибутків з свого господарства. Турецькі поміщики розширяли власне господарство за рахунок селянських або державних земель. Усі селяни платили державний податок – десятину. Фактичний розмір цього податку часто досягав п'ятої частини врожаю. Християнське населення (райя) сплачувало особливий податок за звільнення від військової служби і, крім того, подушне. Селяни повинні були на вимогу властей виконувати різні роботи й відбувати повинності. Чиновники грабували селян, великі землевласники примушували їх задарма працювати на своїх полях. Уже наприкінці XVIII ст. в болгарському селі у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин чітко виявилось дедалі більше розшарування серед селян. Поряд із збезземеленими і зuboжілими селянами з'явилися заможні – чорбаджії, що становили собою сільську буржуазію. Це були землевласники-куркулі, лихварі, торговці. Реформи, які проводив султан *Селім III* щодо реорганізації армії й ліквідації військово-феодалного землеволодіння спяхіїв, викликали вороже ставлення до них турецьких феодалів і духовництва. В різних областях Туреччини проти реформ виступили великі феодалі, місцеві паші, які відмовлялися коритися урядові. До великих феодалів приєдналися дрібні грабіжницькі банди з колишніх солдатів і декласованих елементів, їх використовували феодалі, що наживалися на грабунках. Учасники цих банд дістали назву кірджаліїв. Серед турецьких феодалів, які боролися проти султанського уряду на території Болгарії, найвідомішим був *Пазванд-Оглу* – паша міста Видина. Він об'єднав навколо себе яничарів, кірджаліїв і створив велике військо. У 1795 р. *Селім III* послав проти *Пазванд-Оглу* війська, але вони не змогли здобути Видинської фортеці. Смерть *Пазванд-Оглу* в 1807 р. поклала край його домаганням самостійності.

1795 → **Третій поділ Польщі**. 3 січня **Австрія, Росія і Пруссія** підписали грабіжницький договір про третій поділ Польщі. До **Росії** відійшли *литовські, українські й білоруські землі*, до **Австрії** – *західна Галичина з Краковом*, до **Пруссії** – *польські землі з Варшавою*. Територія, яку населяв польський народ, опинилася під ярмом Пруссії і частково Австрії. Поділ польських земель і придушення повстання Костюшка були реакційним і загарбницьким актом усіх трьох абсолютних монархій, що брали в ньому участь. Спільні дії у загарбницьких і реакційних поділах Польщі надовго скріпили співробітництво Пруссії, Австрії і царської Росії в боротьбі проти польського національно-визвольного руху й визвольних рухів інших народів. Величезна відповідальність за ці поділи лежить також на реакційній польській аристократії і шляхті, політика яких сприяла ослабленню Польщі.

1795, 1 квітня (12 жерміналя) → **Народне повстання в Парижі**. Величезні маси народу вирушили з передмість до Конвенту, вимагаючи хліба, конституції 1793 р. і звільнення заарештованих патріотів. Під дзвін на сполох багато людей увірвалося до зали засідань, але потім, здавшись на умовляння й обіцянки поліпшити їхнє становище, почали розходитись. Термідоріанський Комітет громадського порятунку не збирався виконувати своїх обіцянок.

1795, 5 квітня → **Базельський мир 1795 р.** В Базелі Пруссія й Іспанія уклали з Французькою республікою сепаратні мирні договори. За умовами миру пруський уряд визнав приєднання до Франції лівого берега Рейну та інші французькі завоювання, але французькі війська не повинні були вступати у північно-західну Німеччину. Іспанські володіння на о. Гаїті перейшли до Франції. 1795 року загарбану французькими військами Голландію було перетворено на залежну від Франції Батавську республіку. Бельгію і гирло Шельди було приєднано до французької території, але війна з Англією і Австрією тривала. Отже, укладено **Базельський мир 1795 р.**, а потім союз із урядом Директорії, який втягнув Іспанію у війни з Англією. Між Іспанією і Англією давно точилася боротьба за колонії. Через посилення англійської контрабандної торгівлі в американських володіннях Іспанії відносини між обома країнами загострилися. Але війни з Англією в 1796–1801 і 1804–1805 рр. привели відсталу іспанську монархію до нових поразок і майже повної загибелі іспанського флоту у Трафальгарській битві.

1795, 20 травня (1 преріаля) → **Народне повстання в Парижі**. Із списками, рушницями й гарматами повстанці оточили Конвент, вимагаючи оновити склад Комітету громадського порятунку, провести нові вибори, вимагаючи конституції 1793 р. Один із депутатів намагався спинити народ, але йому стяли голову і на списі внесли її до Конвенту. Під

грим барабанів солдати з багнетами навпереваги увірвалися до зали засідань, розігнали народ і відтиснули повстанців від будинку Конвенту. В наступні дні народні маси було роззброєно. У населення передмість власті вилучили до 100 000 рушниць, величезну кількість списів та іншої холодної зброї. Депутатів «гори» було заарештовано, сімох засуджено до страти. Одному з них, *Гужонові*, дружина таємно передала в тюрму через 11-річного сина кинджал. І коли смертників вивели з суду, *Гужон* заколов себе. *Дюкенуа* вихопив з його грудей кинджал і наслідував його приклад.

1795, 22 вересня → **Термідоріанський Конвент** прийняв нову *конституцію III року республіки*, за якою виборчі права надавали тільки платникам податків. Таким чином, *майновий ценз* було відновлено. *Вибори* стали двоступеневими. *Виборцями* могли бути особи віком не менш як 25 років, що мають нерухому власність. Було засновано *Законодавчий корпус* із двох палат: ради п'ятисот із законодавчою ініціативою і ради старійшин з осіб не молодших за 40 років. *Виконавча влада* надавалась **Директорії** з п'яти членів, яких обирала рада старійшин із списку, поданого радою п'ятисот. *Муніципалітети* у великих містах скасувалися. Склад Законодавчого корпусу повинен був щороку оновлюватися на одну третину в результаті виборів нових членів.

1795, 5 жовтня (13 вандем'єра IV року республіки у Франції) → У **Франції** роялісти зробили спробу очолити заколот. Понад 20 тис. чоловік зібралося поблизу приміщення Конвенту, вимагаючи скасувати декрет про вибори. Багато хто з них діяв з намови роялістів. Адже щоб зберегти за собою владу, термідоріанці провели декрет, яким незаконно закріплювалось дві третини місць у Законодавчому корпусі за членами Конвенту. Отже, вибори призначались тільки для однієї третини членів обох палат. Декрет цей викликав незадоволення народу, з чого й скористалися роялісти. Для придушення заколоту Директорія звернулась до генерала *Бонапарта* і доручила йому командувати військами в Парижі. З його наказу на підступах до будинку Конвенту було поставлено гармати. Пострілами з гармат повсталих розігнали. Це було перше застосування картечі у вуличному бою. *Бонапарт* скористався цим випадком як шанолюбець і кар'єрист, щоб вислужитись перед великою буржуазією і зробити собі кар'єру. Після розгрому повстання 13 вандем'єра вплив *Наполеона* дуже зріс. Директорія вбачала в ньому генерала, готового захистити її від народних мас і від роялістів.

1795, жовтень – 1799, листопад → **Директорія у Франції**. Урядування Директорії було прямим продовженням панування великої буржуазії – багатих купців, банкірів і промисловців, спекулянтів, які наживалися

на постачанні армії і на скуповуванні та перепродуванні національного майна. Лихоманка комерційних справ, прагнення до збагачення, сп'яніння від розкошів і наживи опанували багатьох власників. Головною особою у першому складі Директорії, який належало періодично оновлювати, став колишній офіцер флоту *Баррас*, що нажив спекуляціями величезне багатство. Безперервне зростання дорожнечі, падіння курсу паперових грошей і спекуляція призвели до того, що ремісники й робітники ледве животіли. Становище Директорії було дуже нестійке. Панування великої спекулятивної буржуазії викликало гостре незадоволення народних мас. Непопулярністю правління Директорії користувалися роялісти, які намагались підготувати реставрацію монархічного режиму. Щоб утриматись при владі, уряд Директорії оточив Законодавчий корпус військами, вчинив арешти й усунув з його складу багатьох роялістів. Небезпека монархічного перевороту привела до того, що на виборах 1798 р. перемогли демократично настроєні республіканці. Тоді Директорія знов порушила конституцію і незаконно анулювала обрання 106 депутатів. Цілей завойовницької політики було кілька: здобути нові ринки, встановити гегемонію буржуазної Франції в Європі і послабити позиції її конкурентів і супротивників – Англії та Австрії. Завдання відбити іноземну інтервенцію відсувалось на задній план – безпосередня небезпека Франції більше не загрожувала. Переможні війни французької республіки в 1796–1798 рр. сприяли зростанню впливу армії та її генералів, які постачали уряд грошми за рахунок контрибуцій із завойованих країн. Часом мирні договори генерали укладали, не зважаючи на інструкції уряду.

1795–1796 → **«Змова рівних»**. Найбідніші верстви населення, і особливо передпролетаріат, дедалі більше розчаровувалися в результатах буржуазної революції, майже всіма здобутками якої скористались багаті. На цьому ґрунті в Парижі виникла революційна **«Змова рівних»** на чолі з *Бабефом*. *Франсуа-Ноель Бабеф* (1760–1797) був сином відставного майора із Північно-Східної Франції. Ще напередодні й у перші роки революції під впливом поглядів *Мореллі* і проектів зрівняльного переділу земель, відомих тоді під назвою «аграрного закону», *Бабеф* проїнявся крайніми зрівняльними ідеями й переконаннями про переваги комуністичного ладу над приватною власністю. Таємне «Товариство рівних» поставило собі за мету скинути Директорію і здійснити «фактичну рівність». Програмою-мінімум більшості змовників була конституція 1793 р., обмежувальні заходи щодо великої власності. 10 травня 1796 р. таємне «Товариство рівних» було розгромлене. За доносом поліцейського агента, який пробрався між змовників, *Бабеф* та інші учасники змови були заарештовані. У 1797 р.

Бабєфа та другого керівника змови – *Дарте* засудили до страти і після невдалої спроби заповдіяти собі смерть їх гільйотинували.

1796–1797 → **Італійський похід Бонапарта. Мирний договір у Кампо-Форміо.** Французька армія під командуванням *Бонапарта* перейшла Альпи і вступила в Італію. 10 травня 1796 р. австрійські війська були розбиті біля Лоді. *Бонапарт* захопив Ломбардію і через венеціанські володіння рушив на Відень. 17 жовтня 1797 р. в містечку Кампо-Форміо був укладений мирний договір. Австрія визнавала перехід до Франції Бельгії та лівого берега Рейну. Венеціанська республіка була скасована, а її володіння поділені: Венеція, Істрія і Далмація відійшли до Австрії, а Франції дістались Іонічні острови. Вихід Австрії з війни означав кінець першої коаліції. Тільки Англія ще продовжувала військові дії на морі. Директорія та її генерали скористалися з перемоги над Австрією, щоб підкорити Італію і Швейцарію французькому пануванню. У 1797 р. Ломбардію було перетворено на залежну від Франції Цізальпінську республіку. Така сама доля спіткала й Геную, перейменовану на Лігурійську республіку.

1796 → Книга *П'єра Лапласа* «Виникнення планетної системи».

1796–1840 → Пруський король *Фрідріх-Вільгельм III*.

1797 → Під владою **Туреччини** були греки, які населяли не тільки південь Балканського півострова, а й острови Егейського архіпелагу, західне узбережжя Малої Азії і о. Крит. З XIV ст. **Греція** перебувала під ярмом **Туреччини**. Іонічні острови, також населені греками, тривалий час були під владою Венеції, а в 1797 р. їх захопила Франція. Багато грецьких купців і ремісників жили в Константинополі та інших містах Туреччини. Заможні грецькі купці і лихварі з кварталу Фанар у Константинополі займали привілейоване становище, їх називали фанаріютами. Вони мали великий вплив на грецьку православну церкву на чолі з константинопольським патріархом і часто займали важливі посади при султанському дворі. Але весь народ, за винятком верхівки фанаріотів, що запродалась турецьким завойовникам, зазнавав від Туреччини жорстокого гноблення. Податки, феодалні побори, сваволя турецьких пашів і яничарів, а також повна політична безправність греків, як і всього християнського населення Турецької імперії, затримували господарський і культурний розвиток країни. Багато відсталих гірських районів являли собою напівсамостійні області з пережитками патріархально-общинного ладу. Селяни часто йшли в партизани (клефти) і як і сербські та болгарські гайдуки, вели боротьбу з турецькими гнобителями. Проти клефтів турецькі власті створили озброєну охорону, так званих арматолів.

1797–1798 → **Повстання в англійському військовому флоті**. Перші зафіксовані ще в 1796 р. Погане харчування, жорстокі покарання, невплата грошей стали причиною цих революційних виступів. На деяких кораблях матроси створили суднові комітети і підняли червоний прапор. Уряд послав на придушення повстання десятки військових кораблів. Головного ватажка матросів *Річарда Паркера* і ще 23 особи було повішено.

1798 → Цього року зайнята **французькими військами Швейцарія** і оголошена «дочірньою» Гельветичною республікою. В тому ж самому році *французькі війська* вступили в **Рим** і Неаполь. До залежних від Франції республік додалися Римська і Партенопейська (Неапольська). Неаполітанські Бурбони втекли на о. Сіцилію під захист англійського флоту, а папа римський був заарештований. На півночі Італії П'ємонт було поділено на департаменти і приєднано до французьких володінь, а Савойську династію оголошено поваленою. Французька буржуазія та її генерали дивились на Італію як на багате джерело здобичі – продовольства й грошей. Оволодівши Італією та Іонічними островами, Франція проклала шлях для завоювань на Сході. 1798 року *Бонапарт* із 30-тисячною армією відплив з Генуї, захопив о. Мальту, що належав ордену іоаннітів, а звідти попрямував до берегів Єгипту, який тоді входив до складу турецьких володінь.

1798–1799 → **Єгипетський похід Бонапарта**. *Завоювання Єгипту* й перетворення його на французьку колонію завдало удару **Англії**, бо це утруднювало сполучення її з Індією. Французькі війська захопили Олександрію і Каїр. Єгипетська кавалерія була розгромлена в бою біля пірамід, а опір місцевого населення завойовники придушували з нечуваною жорстокістю. З Єгипту *Наполеон* рушив з військами на Сирію, але не зміг оволодіти її фортецями. Тим часом англійський флот адмірала *Нельсона* підійшов до узбережжя Єгипту і 1 серпня 1798 р. спалив французьку ескадру біля Абукіру. Після цього французькі війська були приречені на поразку.

1798–1799 → **Встановлення французького панування в Італії та Швейцарії** і єгипетський похід *Бонапарта* спонукали Англію, Росію, Австрію й Туреччину утворити другу коаліцію проти Франції.

1798, травень–червень → **Національно-визвольне повстання в Ірландії**. Ще в 1797 р. зафіксовані перші заворушення. Підготовлене «Товариством об'єднаних ірландців» на чолі з *Вольфом Тоном*. Ірландці піднялись на боротьбу за зрівняння в правах католиків з протестантами й створення незалежної Ірландської республіки. Керівники повстання сподівались на допомогу Франції, але послана до берегів Ірландії екс-

педиція французького генерала *Гоша* зазнала невдачі, і це дало змогу англійським військам розгромити збройний табір повстанців. Ірландців катували, вішали й розстрілювали. У населення і повстанців було відібрано 46 тис. рушниць і 12 гармат. У 1801 р. на основі «білля про унію» ліквідували ірландський парламент. Однією з причин поразки повстанців було те, що вони не мали ясної революційної програми з аграрного питання.

1799 → **Закон** про заборону робітничих організацій в Англії.

У **Росії** багато діячів грецького національно-визвольного руху шукало підтримки у боротьбі проти турецького ярма. *Загострення суперечностей між Росією та іншими великими державами на Близькому Сході* дедалі сильніше відбивалося на становищі Греції. У 1799 р. російська ескадра контрадмірала Ушакова вигнала французьких окупантів з Іонічних островів і визволила їх населення від гноблення турецьких і французьких завойовників. Жителі островів радо вітали російські війська. На Іонічних островах було створено республіку. Проте після Тильзітського миру ці острови знову перейшли до Франції, а потім були загарбані Англією і опинились під її протекторатом.

1799, квітень-серпень → **Перемоги російських військ під командуванням О. В. Суворова в Північній Італії**. Армія *О. В. Суворова* розгромила французькі війська під Треббією і Нові, змусивши їх покинути Північну Італію. Турецький уряд пропустив через протоки в Середземне море російську ескадру адмірала *Ушакова*. Російський флот вигнав французів з Іонічних островів і визволив грецьке населення від французького гніту. Російські моряки брали участь у вигнанні французьких військ із Неаполя. Визволення ряду італійських держав від французьких завойовників супроводжувалось відновленням у них попередніх феодально-абсолютистських режимів. Після героїчного переходу через швейцарські Альпи армія *Суворова* поверталася в Росію. Причиною виходу Росії з війни були незгоди між союзниками. Імператор *Павло I* наполягав на відновленні колишніх італійських монархій у межах їхніх давніх кордонів, а австрійський уряд хотів скористатись перемогами *Суворова* для територіальних загарбань в Італії. Одночасно загострилися відносини Росії з Англією. Після того як Англія зайняла Єгипет і захопила о. Мальту, її позиції на Близькому Сході дуже посилилися, що викликало незадоволення і тривогу російського уряду.

1799, листопад – 1804, травень → **Консульство у Франції**. Воєнні поразки до краю підірвали і без того хитке становище режиму *Директорії*. У 1799 р. в Парижі посилилась діяльність демократично настроєних революційних республіканців, робилися спроби відродити *Якобінсь-*

кий клуб. Серед впливових кіл буржуазії виник план державного перевороту і встановлення військової диктатури. Серед усіх можливих претендентів на роль контрреволюційного диктатора найкращою кандидатурою виявився генерал *Бонапарт*. Сім'я *Бонапартів* надбала великі багатства земельними спекуляціями й належала до «нових багатіїв», тобто найвпливовішої частини буржуазії. Італійський похід приніс *Бонапарту* воєнну славу і гроші. Дізнавшись про поразку французьких військ в Італії, *Бонапарт* кинув напризволяще рештки своєї армії в Сирії і на невеличкому суденці повернувся до Франції, уникнувши зустрічі з англійськими кораблями. Впливові фінансисти і сановники, в тому числі й два члени **Директорії** – *Сійєс* і *Роже Дюко*, почали готувати змову для здійснення державного перевороту. Змовники добилися призначення *Бонапарта* командуючим паризьким гарнізоном. Під вигаданим приводом, нібито Законодавчому корпусу загрожує **якобінське повстання**, засідання корпусу було перенесено у малонаселений аристократичний район Сен-Клу на західній околиці столиці. 18 березня VIII року (9 листопада 1799 р.) будинок Законодавчого корпусу був оточений військами *Бонапарта*. Спершу *Бонапарт* намагався умовляннями добитись від ради п'ятисот згоди на те, щоб змінити конституцію, але його зустріли вигуками «Геть тирана!». Тоді солдати увірвалися в зал, – і депутати розбіглися. Надвечір частину їх насильно зібрали в залі засідань. Там під загрозою розправи вони ухвалили запропоноване їм рішення про розпуск Директорії і передачу влади трьом консулам – *Бонапартові*, *Роже Дюко* і *Сійєсу*. А на ділі *Бонапарт* сам став повновладним диктатором. Формально Франція залишалась республікою, і уряд у складі трьох консулів після закінчення десятирічного строку належало переобирати. Але фактично від республіки залишилась тільки зовнішня оболонка. Влада цілком перейшла до першого консула – *Наполеона Бонапарта*, а два інші консули мали тільки дорадчий голос. Перший консул зосередив у своїх руках командування армією, призначення на найвищі військові й цивільні посади, керівництво всією зовнішньою і внутрішньою політикою. Конституція була формально схвалена плебісцитом (всенародним голосуванням), але цей плебісцит був тільки комедією – його проводили під наглядом властей, що абсолютно не давало змоги народові вільно виявити свою волю. Законодавчу владу було навмисно розподілено між різними установами, щоб перетворити їх на безмовне знаряддя в руках першого консула і замаскувати диктаторський характер всього режиму. Для підготовки законопроектів була встановлена Державна рада, обговорювати законопроекти мав трибунал, а право ухвалення або відхилення законів передавалося Законодавчому

корпусу. Будь-які рішення Законодавчого корпусу міг відхилити сенат, що складався з осіб, яких призначав уряд без будь-яких виборів. Членів усіх трьох законодавчих органів призначали із списку кандидатів, обраних населенням. Право голосу надавалося чоловікам, які досягли 21 року і не працювали за наймом. Таким чином, робітників і сільських наймитів було повністю позбавлено виборчих прав. Місцеве самоврядування було знищено. З 1800 р. на чолі департаментів стояли префекти – ставленики першого консула. Мерів міст і сільських громад також призначав уряд як простих службовців. *Наполеон Бонапарт* створив міністерство поліції з величезним штатом таємних і явних агентів і передав його в управління безпринципному кар'єристові й інтригану *Фуше*. У Франції запанував режим бюрократичної централізації, поліцейської сваволі і репресій. Останні залишки буржуазно-демократичних свобод, які ще збереглися за Директорії, були ліквідовані. 1800 року уряд закрав 60 із 73 газет. Поліція ліквідувала змову роялістів і разом посирила розправу з багатьма демократично настроєними республіканцями. Кілька чоловік було страчено, 130 лівих республіканців – заслано, 52 – віддано під нагляд поліції. Всюди нищпорили поліцейські агенти. У 1801 році *Бонапарт* уклав конкордат із папою *Пієм VII*. За умовами цього конкордату католицизм оголошувалось «релігією більшості французів». Папа визнавав розпродані церковні землі законною власністю нових володільців. Архієпископів тепер призначав французький уряд, а затверджував їх папа. Ці умови конкордату означали угоду великої буржуазії і бонапартистського режиму з католицькою церквою проти народних мас. **Католицьке духівництво** повинно було прилюдно виголошувати в церквах молитви за консулів. Воно відкрито перетворилось на опору урядової влади. У 1802 р. під суворим наглядом поліції було проведено плебісцит, який на все життя закріпив за *Наполеоном Бонапартом* пост першого консула, надав йому право затверджувати мирні договори й призначити собі наступника. Платню першому консулові було збільшено з 500 тис. до 6 млн франків на рік. Того ж року було оголошено амністію емігрантам, при умові, що вони швидко повернуться до Франції і присягнуть на вірність урядові. *Бонапарт* видав декрет про відновлення рабства в колоніях і послав війська для придушення революції на о. Гаїті. Для більш надійної охорони своєї влади він створив консульську гвардію. Генералам і офіцерам щедро роздавалися нагороди. Було встановлено орден Почесного легіону.

1799–1884 → *Михай Танчич*. Ідеологом народних мас в **Угорщині** був син кріпака, шкільний учитель і видатний публіцист *М. Танчич*. У своїх

творах (особливо «Голос народу – глас божий», 1846) він вимагав звільнити селян без викупу й забезпечити їх землею. *Танчіч* був не тільки революціонером-демократом, а й соціалістом-утопістом. Він прагнув не просто антифеодальної революції, а знищення всякої експлуатації.

4. XIX ст. Боротьба Англії на міжнародній арені за скасування работоргівлі та рабства

Президентство Т. Джефферсона • Ам'єнський мир • Проголошення Наполеона Бонапарта імператором Франції • Битва під Аустерліцом • Французько-російська війна • Бородинська битва • Битва під Лейпцигом («битва народів») • Віденський конгрес • «Сто днів» Наполеона I. Битва під Ватерлоо • Утворення «Священного союзу» • Укладення Четверного союзу • Липнева буржуазна революція у Франції • Початок чартистського руху в Англії • Обрання Луї Бонапарта президентом у Франції • Друга імперія у Франції • Президентство Авраама Лінкольна • Експедиція «тисячі» Д. Гарібальді • Об'єднання Італії • Громадянська війна у США • Реконструкція Півдня в США • Утворення Австро-Угорщини • Франко-пруська війна • Завершення об'єднання Німеччини • Утворення Німецької імперії • Урочисте проголошення Паризької комуни. Канцлерство О. Бісмарка в Німеччині • Утворення єдиної Італійської держави • Утворення «Союзу трьох імператорів» – Німеччини, Росії та Австро-Угорщини • Укладення союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією – створення Троїстого союзу • Справа Дрейфуса

1800 → Англійська ескадра адмірала *Нельсона* здобула о. Мальту.

1800, 14 червня → Битва під Маренго, австрійські війська було розбито. *Французи отримали перемогу.*

1800 → За наступного президента **США** – *Адамса* федералісти залишались при владі. Вони провели ряд законів, за якими чинили репресії проти своїх супротивників. У 1800 р. столицю США було перенесено з Філадельфії до спеціально побудованого для цього міста Вашингтона в окрузі Колумбія, який не входить до території окремих штатів, а підпорядковується безпосередньо федеральному урядові.

1800, 3 листопада → Друга французька армія генерала *Моро* вступила в Баварію і завдала австрійцям нищівної поразки під Гогенлінденом.

1801, 1 січня → Набуття чинності «Акта про унію» між Ірландією і Великобританією.

1801, 9 лютого → **Люневільський мир**. Австрійський уряд змушений був підписати мирний договір у Люневелі. За цим договором Австрія визнавала лівий берег Рейну і Бельгію французькими володіннями. На місці колишньої Цісальпінської республіки *Бонапарт* створив маріонеткову Італійську республіку, залежну від Франції.

1801, 11 березня → Дізнавшись про незгоди між Англією і Росією, *Бонапарт* розпочав переговори з *Павлом I* про союз, запропонувавши йому план поділу Туреччини й походу в Індію для повалення англійського панування. Надії *Павла* на те, що *Бонапарт* покінчить з революцією у Франції, сприяли цьому зближенню проти Англії. За наказом навіженого царя загіт козаків почав перехід через середньоазіатські пустелі, щоб вигнати англійців з Індії. Одночасно Павло уклав угоду з Пруссією, Данією і Швецією про відновлення Ліги збройного нейтралітету для охорони нейтральної торгівлі від англійського флоту і розірвав стосунки з Англією. Англійська ескадра бомбардувала Копенгаген і вирушила в Балтійське море. Припинення торгівлі з Англією викликало незадоволення дворянства і гвардії. 11 березня змовники вбили *Павла I*. У цій змові брав участь і англійський посол. Новий імператор, *Олександр I*, відновив дипломатичні відносини з Англією, відмовився поновлювати Лігу збройного нейтралітету і повернув назад козаків, які ще не встигли заглибитись у середньоазіатські пустелі.

1801, жовтень → *Між Францією і Росією було підписано мирний договір і таємну угоду про спільне вирішення питань щодо володінь німецьких та італійських держав*. Франція зобов'язувалась не порушувати цілісності Королівства Обох Сицилій, з яким у Росії був договір про союз.

1801–1809 → **Президентство Т. Джефферсона**. На виборах 1800 р. президентом було обрано кандидата республіканців *Томаса Джефферсона*, який і займав цей пост з 1801 по 1809 р. Уряд *Джефферсона* скасував деякі податки, зменшив витрати на державне управління й скоротив чисельність армії. у 1809 р. розміри ділянок державних земель для продажу їх фермерам було зменшено до 160 акрів. *Джефферсон* був відомий своїми передовими демократичними поглядами. Це, однак, не заважало йому підтримувати рабство в південних штатах. Він навіть не намагався ні обмежувати його там, ні скасовувати. *Джефферсон* у своїй політиці спирався на компроміс між плантаторами, фермерами, дрібною й середньою буржуазією. Під час його правління були організовані нові каральні експедиції та війни проти індіанців і провадилась територіальна експансія на Півдні та Заході. Під час наполеонівських воєн США дотримувалися політики нейтралітету й збагачення, торгуючи з усіма країнами, що воювали. Водночас США ско-

ристалась наполеонівськими війнами, щоб без перешкод захоплювати нові території і всіляко ослаблювати позиції європейських держав у Північній Америці.

1801 → **Іспанія змушена була відступити Франції величезну територію Луїзіани.** Але через відновлення війни з Англією і переможне повстання негрів на о. Гаїті проти французького панування Франція не змогла утвердитися в Луїзіані. Туди самочинно ринув потік плантаторів і фермерів із США, щоб захопити землі вздовж річки Міссісіпі. *Наполеон Бонапарт* вирішив продати Луїзіану за невелику ціну американцям. У 1803 р. уряд США підписав із Францією договір про купівлю Луїзіани за 15 млн доларів. Після цього рабовласники Півдня почали займати землі і в Західній Флориді, яка належала Іспанії.

1802, 27 березня → **Ам'єнський мир.** Залишившись самотньою, **Англія** не могла успішно провадити війну. Уряд *Пітта* змушений був піти у відставку, а *нове міністерство в кінці березня підписало мир із Францією в Ам'єні.* Англія погоджувалась покинути Єгипет і Мальту, а *Бонапарт* зобов'язався зберегти існуюче становище в Європі й укласти торговельний договір з Англією. Проте обидві сторони розглядали Ам'єнський мир як тимчасовий перепоочинок і не збирались додержувати його умов. Англія і далі утримувала за собою Мальту, обмежившись тим, що залишила Єгипет. *Бонапарт* продовжував політику завоювань і підкорення сусідніх країн. У 1802 р. він анексував *П'ємонт.* 1803 року французькі окупанти вчинили державний переворот у Швейцарії, зміцнили в цій країні французьке панування і відрізали від неї важливі гірські проходи, через які французькі війська вторгалися в Італію. Про укладення з Англією торговельного договору не було й мови.

1802 → *Після розпаду другої антифранцузької коаліції і розгрому австрійських військ під Маренго в Італію знову прийшли французькі завойовники.* Цизальпінську республіку було відновлено і цього року перейменовано на Італійську республіку, а *П'ємонт* приєднано до Франції. *Папа Пій VII* в результаті конкордату, укладеного з Францією, повернув собі папську область із Римом.

1802–1894 → *Лайош Кошут* – угорський адвокат і публіцист, виходець із маломаєтної дворянської сім'ї. Він почав свою політичну діяльність із видання газети, що публікувала звіти про засідання сейму. Після того як уряд розпустив черговий сейм у 1836 р., *Кошута* було ув'язнено разом з іншими вождями опозиційного руху. Вийшовши з тюрми в 1840 р., *Кошут* знову включився в боротьбу проти габсбурзького абсолютизму на сторінках популярної «Пештської газети», яку він видавав, і в другій половині 40-х років завоював в Угорщині любов і довіру

широких народних мас. щодо захисту й заохочення розвитку угорської *Кошут* висував уже не тільки програму буржуазних перетворень сільського господарства, а й ряд заходів національної промисловості. Він організував, наприклад, «Товариство захисту», члени якого зобов'язалися 6 років не купувати конкурентних іноземних товарів, навіть дешевших, ніж угорські. Полум'яний патріот, *Кошут* уже бачив перед собою кінцеву політичну мету – національну незалежність Угорщини. За ним ішла значна частина угорського дворянства, а також буржуазія, що народжувалась. Тільки більшість магнатів-аристократів та католицька церква підтримували, зраджуючи свій народ, політику *Меттерніха*.

1803–1809 → *Росія ще з часів «збройного нейтралітету» 1780 р. підтримувала принцип недоторканності торговельного судноплавства на морі під нейтральним прапором і виступала проти свавільних дій англійського флоту. Тому уряд Джефферсона (США) звернувся до Петербурга з пропозицією встановити з Росією дипломатичні відносини. У 1803 р. до Петербурга прибув американський консул, а в 1809 р. обидві країни обмінялися посланниками.*

1803 → *На основі попередньої угоди між Францією і Росією «імперська депутація» ухвалила рішення про ліквідацію 112 держав із 3 млн жителів в Німеччині. Духовні князівства зазнали секуляризації. Півтори тисячі «лицарських» володінь, «безпосередньо» номінальне залежних від імператора, було позбавлено самостійності й підкорено сусіднім, більшим державам. Найбільше розрослись території герцогства Баденського й курфюрств, які стали повністю залежними від Франції, – Баварії, Вюртембергу і Саксонії. Після Аустерліца ці курфюрства були оголошені королівствами. Священна Римська імперія була знищена.*

Війна з Англією відновилася. *Союзником Франції була Іспанія. Бонапарт задумав висадити десант на англійському узбережжі й сподівався здійснити цей план при підтримці іспанського і французького флотів. Для переправи через протоку експедиційного корпусу на 130 тис. чоловік з кіньми і артилерією було побудовано понад півтори тисячі дрібних плоскодонних суден. У Булоні *Бонапарт* наказав створити величезний військовий табір для підготовки вторгнення в Англію. Проте іспанський і французький флоти незабаром були закриті англійською ескадрою в гавані Кадіс біля південно-західного краю Піренейського півострова, і *Бонапарт* лишилось покластися тільки на туманну погоду. Британські кораблі пильно стерегли протоку, і почати переправу було неможливо. *Бонапарт* мав намір розгромити Англію, захопити її колонії і продовжити завоювання в Італії та Німеччині.*

ні. В середині країни він вживав заходів для дальшого зміцнення своєї влади.

1804, лютий – 1811 → **Перше сербське визвольне повстання.** 1804 року у відповідь на різну народ підняв повстання. Його очолив багатий торговець *Георгій Петрович*, відомий під ім'ям *Кара-Георгія* (1752–1817). Це був виходець із селян, колишній гайдук, учасник війни з Туреччиною. Він мав велику популярність серед сербів. Спочатку повстанці не висували вимоги створення самостійної держави. Вони визнавали верховну владу султана, але виступали проти насильств яничарів, вимагали відновлення прав, наданих Сербії фірманами 1793–1794 рр. Дахії були винищені. Власними силами повстанці не могли здобути перемогу. Австрійський уряд не захотів підтримати їх. Тоді повстанці послали своїх делегатів до Петербурга й одержали допомогу грошми та зброєю. У 1805 р. біля містечка Іванковаць сербські загони розбили турецькі війська. Наступного року сербська делегація на чолі з *Петром Ічком*, відомим торговцем із Белграда, прибула до Константинополя й підписала мир з Туреччиною. Але повстанці продовжували боротьбу й захопили головну турецьку фортецю – Белград. Визвольний сербський рух дедалі більше переростав у боротьбу за створення самостійної сербської держави. Після обрання *Кара-Георгія* головним воєначальником був тільки один орган управління – скупщина, або збори ватажків повстанців. Але вже у вересні 1805 р. було створено Урядуючу Раду сербську з представників від кожного округу. Рада управляла звільненою від турків територією, відала судом і фінансами. *Кара-Георгій* на скупщині 1808 р. оголосив себе спадкоємним господарем Сербії і почав управляти спільно з Радою.

1804, травень – 1814, березень → Перша імперія у Франції.

1804–1872 → Людвіг Фейєрбах.

1804, травень → **Проголошення Наполеона Бонапарта імператором Франції.** Ще в березні 1804 р. *Бонапарт* наказав загонові драгунів увірватись на територію сусіднього герцогства Баденського, захопити й вивезти звідти *герцога Енгієнського*, який належав до дому Бурбонів. Герцога привезли в Париж і через кілька годин розстріляли. Після цього *Наполеон* оголосив свою владу спадкоємною і в травні проголосив себе імператором французів. Діючи напролом, він готувався до нової війни і без докорів сумління загарбував чужі території.

1805 → **Франція анексувала Лігурію (Геную).** *Наполеон* ще у 1803 р. перетворив Італійську республіку на маріонеткове королівство й перейняв на себе титул італійського короля, а віце-королем призначив свого пасинка *Євгенія Богарне*. До складу Італійського королівства

ввійшла і Венеція, відібрана 1805 року в Австрії, а Генуя і Парма були приєднані до Франції.

1805–1872 → На чолі революційно-демократичної течії в **Італії** з 30-х років стояв прославлений герой італійського народу *Джузеппе Мадзіні*. В 1831 р. він заснував таємне революційне товариство «Молода Італія», члени якого підготували ряд антиавстрійських і антиурядових виступів. Незважаючи на жертви, вони боролися за звільнення батьківщини як від місцевих феодально-клерикальних, так і від чужоземних гнобителів. Головне політичне гасло «Молодої Італії» – «Єдність і республіка!» – означало вимогу національного об'єднання «знизу», з допомогою народного повстання і буржуазно-демократичної перебудови Італії. *Мадзіні*, син генуезького лікаря, ще студентом приєднався до революційного руху і присвятив своє життя боротьбі за національну незалежність батьківщини. Проте *Мадзіні* ставив перед собою тільки політичну мету і не приділяв уваги соціальним реформам. Боячись відштовхнути від національного руху земельних власників, він не висував ніяких вимог, здатних поліпшити становище знедоленого італійського селянства й одночасно підняти його на боротьбу під гаслами «Молодої Італії». Рішуче виступаючи проти католицизму й викриваючи його реакційну суть, *Мадзіні* прагнув сам пристосувати релігію до завдань революційної боротьби.

1805, 21 жовтня → **Битва біля Трафальгару**. На суші наполеонівські армії швидко просувалися вперед, але на морі Франція зазнавала нищівних поразок. Ще 21 жовтня іспанський і французький флоти зробили спробу вийти з Кадіса, та майже повністю були знищені у битві біля мису Трафальгар англійською ескадрою адмірала *Нельсона*. Під час бою *Нельсона* було вбито пострілом із щогли французького корабля. Але перемога, яку він здобув, надовго убезпечила Англію від загрози французького десанту.

1805, листопад → Ще до загибелі свого флоту *Наполеон* перестав думати про вторгнення в Англію. Він прагнув якомога швидше розгромити австрійську та російську армії. Наступу французьких військ сприяв нейтралітет Пруссії. Щоб утримати її від вступу у війну, *Наполеон* пообіцяв прусському королю Ганновер. Убезпечивши себе з півночі, наполеонівська армія просувалася в глиб Австрії і в листопаді захопила Відень.

1805, 2 грудня → **Битва під Аустерліцом**. Російська і австрійська армії з'єдналися у Чехії. Цар *Олександр I* вирішив дати бій за австрійським планом, складеним з великими прорахунками й помилками, і відхилив пораду російського головнокомандуючого *Кутузова* не вступати

в бій, доки не прибуде підкріплення. У битві під Аустерліцом австрійська і російська армії були розгромлені. Тільки стійкість російських військ допомогла головним силам російської армії уникнути знищення і відійти з поля бою.

1805, 20 грудня → Капітулювала оточена в Ульмі армія австрійського генерала *Мака*.

1805, 26 грудня → **Пресбурзький (Братиславський) мир**. Після Аустерліца Австрія змушена була вийти з війни і підписати мирний договір у Братиславі (Пресбурзі), внаслідок якого *Наполеон* дістав повну свободу дій у Німеччині й Італії. Венеція, Істрія та Далмація були приєднані до Італійського королівства.

1806 → **Утворення Рейнського союзу в Німеччині**. *Наполеон* створив із південнонімецьких держав Рейнський союз під своїм протекторатом. В Італії французькі війська вторглися в Неаполь і посадили на неаполітанський престол одного з братів *Наполеона* – *Жозефа Бонапарта*. Неаполітанські Бурбони знову втекли на о. Сицилію. Батавську республіку *Наполеон* перетворив у королівство Голландію і призначив його королем свого брата *Людовіка*.

На початку XIX ст. Чорногорія в союзі з Росією вела боротьбу проти загарбницьких дій наполеонівської Франції і Далмації. Чорногорці діяли пліч-о-пліч з російськими солдатами і матросами, якими командував віце-адмірал *Сенявін*. У вересні 1806 р. росіяни і чорногорці завдали великої поразки французьким військам.

1806–1807 → **Четверта антифранцузька коаліція**. Розгромивши Австрію, *Наполеон* перестав зважати на Пруссію. Віддавши їй Ганновер, він потім вирішив відібрати його знову і пересував свої війська через володіння Пруссії, навіть не спитавши в її уряду дозволу. Зрозумівши, що Пруссії загрожує окупація, берлінський двір ввійшов у союз з Росією і Англією. У вересні 1806 р. ці держави і Швеція утворили четверту коаліцію.

1806, 1 січня → **Після коронування *Наполеон* з 1 січня скасував революційний календар і відновив григоріанський**. Слово «республіка» поступово зникло із вжитку. На монетах появилася напис «Французька імперія». Трибунат було скасовано. Всі справи вершилися імператорськими декретами і сенатськими ухвалами. *Наполеон* оточив себе пишним і по-рабському покірним двором, а в 1808 р. створив імперське дворянство. До складу цієї нової, буржуазної знаті ввійшла й частина емігрантів, які повернулися до Франції. Наполеонівські генерали і цивільні сановники діставали титули герцогів, князів і графів. Багато хто з них нажив на спекуляції і награбував під час війни великі багат-

ства. Залежні від Франції республіки було перетворено на королівства. Вже в 1805 р. *Наполеон* оголосив себе королем Італії.

1806, 14 жовтня → **Розгром пруських військ під Іеною та Ауерштедтом**. Організація і тактика пруської армії була надзвичайно відстаюю. В армії процвітала муштра і палична дисципліна. Високі посади займали непридатні для військової служби люди. 14 жовтня *Наполеон* раптово атакував і розбив частину пруської армії під Іеною, а маршал *Даву* того ж таки дня розгромив головні її сили біля Ауерштедта. Прусські ілюзії щодо легкої перемоги швидко змінилися нестримною панікою; фортеці здавалися одна за одною без жодного пострілу. Наполеонівська армія вступила в Берлін.

1806, 21 листопада → **Берлінський декрет Наполеона I про континентальну блокаду Великобританії**. *Наполеон* підписав Берлінський декрет про континентальну блокаду. За цим декретом заборонялося всім залежним від Франції державам торгувати з Англією. Втративши надію на вторгнення в Англію, Наполеон вирішив задушити її економічно, заклавши для неї ринки Європи. Оголошення континентальної блокади було важливим переломним моментом у завойовницькій політиці *Наполеона* й надало їй нових, значно ширших масштабів. Континентальна блокада вела до безмежного розширення воєн Франції за європейське і світове панування, оскільки, не змусивши взяти участь у цій блокаді всі країни Європи, не можна було досягти поставленої мети. Ще важче було покласти край контрабандній торгівлі з Англією, яка велася повсюди, навіть у Франції, і припинити торгівлю англійськими товарами на нейтральних судах.

1806–1812 → **Російсько-турецька війна**. З початком російсько-турецької війни серби вирішили спільно з Росією продовжувати боротьбу за визволення. З допомогою Росії було проведено реорганізацію сербської армії. З Росії серби одержали зброю і гроші. Навесні 1809 р. воєнні дії відновились. Національно-визвольний рух став поширюватись на Боснію, Чорногорію та інші землі. 28 травня 1812 р. *М. І. Кутузов* підписав у Бухаресті мирний договір між Росією і Туреччиною. За умовами цього договору Туреччина зобов'язана була надати автономію Белградському пошалику. Війна дала сербам «можливість набути самостійності, хоч і під турецькою зверхністю». Але турецький уряд не збирався виконувати умови бухарестського миру стосовно Сербії. Скориставшись тим, що Росія була зайнята війною з наполеонівською імперією, турецькі війська влітку 1813 р. напали на Сербію і захопили її. *Кара-Георгій* і більшість воєвод втекли до Австрії.

1806–1812 → В цей період *молдавські і волоські добровольці* брали участь у війні з **Туреччиною** на боці **Росії**. За **Бухарестським миром**

1812 р. Бессарабія відійшла до Росії. Колишні умови російсько-турецьких договорів стосовно князівств було підтверджено.

1807 → *Наполеон* наказав конфіскувати нейтральні судна, які заходили в порти Англії та її колоній. Англія і собі оголосила блокаду портів Франції та її васалів. Англійський флот перехоплював нейтральні судна, що пливли з товарами у Францію. Захопивши Берлін і оголосивши континентальну блокаду, *Наполеон* вирядив свої війська проти російської армії, яка перебувала у Східній Пруссії. *Наполеон* вирішив змусити Португалію взяти участь у континентальній блокаді, але та відмовилась. Тоді він добився від Іспанії згоди на прохід у Португалію французьких військ. У Португалії французький напад було відбито в результаті повстання в цій країні і висадження англійських військ, підтримуваних флотом. Після цього *Наполеон* вирядив великі сили в Іспанію і призначив її королем свого брата *Жозефа*. Але іспанський народ піднявся на визвольну війну проти французьких завойовників. *Наполеонові* доводилось посилати Іспанію величезні контингенти військ. Події в Іспанії відтягли великі воєнні сили Франції. Цим скористався австрійський уряд і почав готуватись до нової війни. *Наполеон* зажадав від Австрії припинити воєнні приготування, але вони тривали.

1807 → На північ від Майну *Наполеон* свавільно створював і переключував залежні від Франції держави. Він велів утворити герцогство *Берг* із столицею в Дюссельдорфі і віддав це герцогство своєму п'ятирічному племінникові *Луї Наполеону*. Одночасно *Наполеон* утворив Вестфальське королівство і посадив на його престол свого брата *Жерома*. Королівство це мало стати форпостом проти Пруссії.

1807, 6 лютого → **Бій під Прейсіш-Ейлау**. Обидві армії зазнали великих втрат, але російські війська вистояли на полі бою. Вперше *Наполеонові* не вдалося перемогти.

1807, 14 червня → **Бій під Фрідландом**. Російська армія була розбита французами.

1807, 7 липня → **Тільзітський мир**. Становище **Росії** ускладнювалося тим, що вже з 1804 р. вона воювала з Іраном, а 1806 року почалась російсько-турецька війна. Не маючи союзників і не дістаючи допомоги від Англії, російський уряд вирішив змінити курс своєї політики й укласти угоду з *Наполеоном*. Армія *Наполеона* також була виснажена. У неї не вистачало сил напасти на Росію. Крім того, *Наполеона* тривожила позиція Австрії, що тільки й чекала слушного моменту для реваншу. Між *Олександром I* і *Наполеоном* зав'язались мирні переговори. Зустріч обох імператорів у Тільзіті завершилася 7 липня підписанням між обома сторонами договорів про мир і союз. Франція дістала повну свободу дій у Західній Європі. *Наполеон* погрожував зовсім ліквідува-

ти Пруссію і тільки на настійну вимогу *Олександра I* повернув частину її володінь на схід від Ельби. Польські землі, крім Сілезії, у Пруссії було відібрано. З них було утворено герцогство Варшавське, залежне від Франції, а Білостоцький округ відійшов до Росії. За союзним договором із Францією, Росія зобов'язувалась приєднатися до континентальної блокади, примусити Швецію взяти участь у ній і порвати з Англією. *Наполеон* давав непевні обіцянки на поділ у майбутньому частини європейських провінцій Туреччини і надав царю свободу дій щодо Швеції. Тильзітський мир викликав велику тривогу в Англії, хоч її власна бездіяльність значною мірою допомогла *Наполеонові* здобути перемогу над четвертою коаліцією. Англійський уряд побоювався, що Франція захопить датський флот. 2 вересня 1807 р. британське ескадра, не оголошуючи війни, бомбардувала Копенгаген, захопила 16 кораблів і багато невеликих суден. Незабаром після цього Росія оголосила Англії війну, але воєнні дії фактично не велись.

1807 → Перший рейс пароплава *Р. Фултона* по річці Гудзон.

Князівство, або герцогство, Варшавське, створене *Наполеоном I* після Тильзітського миру, являло собою залежну від Франції маріонеткову державу. Воно було для наполеонівської імперії воєнним плацдармом, постачальником гарматного м'яса і розмінною монетою в дипломатичних переговорах. Князем варшавським *Наполеон* зробив саксонського короля *Фрідріха-Августа*.

1807–1808 → У Франції **Цивільний кодекс набрав чинності**. Було також введено *Торговельний і Кримінальний кодекси* (1808). Інтересам великої буржуазії і землевласників служила проведена в роки імперії розробка норм буржуазного права й зведення їх до кількох кодексів. **Найважливішим був Цивільний кодекс, який потім дістав назву Наполеонівського**. Чільне місце в ньому відводилося статтям, які зміцнювали буржуазну приватну власність і капіталістичну експлуатацію. Майно дружини розглядалося як повна власність чоловіка; дружина і діти не мали майнових прав. Кримінальний кодекс встановлював жорстоке покарання за найменші замахы на приватну власність. Зміцнення і кодифікація буржуазного права мали яскраво виражене антиробітничє спрямування. Торговельний кодекс містив закони про наймання робітників, чим закріплював безправність їхнього становища. Страйки і професійні спілки робітників заборонялися згідно з законом *Ле Шпельє*, ухваленим ще в 1791 р. Суд брав на віру свідчення хазяїна проти робітника.

1807–1811 → **Реформи Штейна-Гарденберга в Пруссії**. Величезною ганьбою був для Пруссії *Тильзітський мир*, за яким вона ставала залежною від Франції. У ряді пруських фортець залишались французь-

кі війська, на утримання яких потрібні були величезні кошти. Ці витрати й контрибуція, яку сплатила Пруссія, становили 1200 тис. франків. Після Тільзита правлячі кола Пруссії змушені були провести деякі помірковані буржуазні реформи. Король призначив головою уряду прихильника буржуазних перетворень «згори» барона *Штейна*, на пропозицію якого у 1807 р. було видано указ про скасування особистої кріпосної залежності селян. Проте повинності селян на користь поміщика зберігалися. Багато малоземельних селян змушені були наймитувати у поміщиків. Хліба з Пруссії почали вивозити більше і це спонукало частину поміщиків перейти на капіталістичні методи ведення господарства. Проте судова й адміністративна влада поміщиків над селянами залишилась. У 1808 р. *Штейн* запровадив нове міське положення, за яким міська буржуазія і дворянство мали можливість обирати органи міського самоврядування, які б відали грошовими справами, поліцією і народною освітою. Для участі в міських виборах потрібно було володіти нерухомою власністю або одержувати доходи від 150 до 200 таллерів на рік. *Наполеон I* пильно стежив за реформами *Штейна*, побоюючись, щоб вони не зміцнили Пруссії. Дізнавшись, що *Штейн* таємно підтримує патріотичний рух проти французького гніту над Німеччиною, *Наполеон* зажадав його відставки. Але наступник *Штейна* канцлер *Гарденберг* продовжував реформи. Так, 1811 року вийшов указ про викуп селянських повинностей. Для цього селяни повинні були виплатити поміщикам суму, що в 25 разів перевищувала вартість щорічних повинностей, або віддати від третини до половини землі. Ця реформа давала поміщикам змогу розширити панське заорювання за рахунок землі селян і збільшити їхнім же коштом капіталовкладення в сільське господарство. Наступного року право викупу було обмежено. Його надавали тільки тим селянам, які мали хоча б одного коня. Селянська реформа в Пруссії проходила на дуже не вигідних для селян умовах і сприяла збагаченню поміщиків. Та все ж таки вона трохи полегшувала розвиток капіталістичних відносин.

1807–1882 → Уродженець Ніцци *Джузеппе Гарібальді*, потомствений моряк, приєднався до «Молодої Італії» в 1833 р. і незабаром взяв участь в одному з організованих товариством повстань. Засуджений заочно до страти, він утік до Південної Америки, де брав участь у національно-визвольному русі проти Іспанського гноблення. Згодом *Гарібальді* поряд з *Мадзіні* став одним із керівників революційного народного руху.

1808, березень-травень → Початок революції в Іспанії.

1808, 2 травня → Після призначення на іспанський престол брата *Наполеона Жозефа Бонапарта* у Мадрид вибухнуло повстання. Хоч фран-

цузькі війська придушили його і вчинили масові розстріли, та за прикладом Мадрида повстання вибухали по всій країні. Селяни, ремісники, передова частина дворянства й буржуазія піднімалися на боротьбу за національну незалежність. У багатьох місцях утворювались великі партизанські загони.

1808, 20 червня → Іспанський генерал *Кастаньйос* із 30 тис. регулярних військ і майже з такою самою кількістю партизанів оточив біля Байлена 20-тисячну французьку армію генерала *Дюпона*. Втративши в бою 2 тис. чоловік, армія *Дюпона* 20 червня капітулювала, склавши прапори і зброю.

1808, серпень → **Англійські війська висадились у Португалії і завдали серйозної поразки французькій армії.** *Жозеф Бонапарт* утік із Мадрида.

1808, вересень-жовтень → **Ерфуртська зустріч.** Ще більше тривожило *Наполеона* охолодження відносин з Росією. Щоб умовити царя взяти участь у війні з Австрією, *Наполеон* запросив його на побачення в Ерфурт. Царський уряд був незадоволений континентальною блокадою, яка розоряла російських поміщиків і купців, і тим, що Франція підбурювала Туреччину й Іран енергійніше вести війну з Росією. На півночі Росія була в 1808–1809 рр. зайнята війною з Швецією. Для ведення відразу трьох воєн потрібний був союз із *Наполеоном*, але царський уряд не хотів серйозно втягуватися у воєнні дії проти Австрії. Цар і його міністри передбачали, що наполеонівська армія рано чи пізно виступить проти Росії, і вважали, що не вигідно ослаблювати Австрію, яка з часом могла стати союзником Росії проти *Наполеона*. Під час зустрічі в Ерфурті *Наполеон* погодився не заважати Росії в приєднанні Фінляндії, Молдавії, Волощини, а *Олександр I* дав непевну згоду взяти участь у війні з Австрією. Він сказав, що виставить проти неї небагато військ, але не збирався вести серйозних воєнних дій і навіть не приховував цього від австрійського уряду.

1808, листопад → 200-тисячна французька армія під командуванням *Наполеона* вторглася в **Іспанію**.

1808 → Після Тільзита патріотичний рух в Німеччині посилювався. Національному патріотичному піднесенню сприяла книга філософа *Фіхте* «Промови до німецької нації» (1808). Цього року в Пруссії було створено таємний «Союз добросовісності» (Тугендбунд), до якого по всій Німеччині ввійшло близько 350 урядовців, військових, учених. Метою союзу було пробудження патріотизму, проведення поміркованих реформ.

1808–1814 → Національно-визвольна війна в Іспанії. Втрати французів в Іспанії за цей період становили близько 500 тис. чоловік.

1808, 5 грудня → *Жозеф Бонапарт* знову в'їхав у **Мадрид**. Населення зустріло окупантів вороже. Вулиці міста були порожні, на балконах замість прапорів висіло брудне ганчір'я. З багатьох церков замість святкового подзвіння пливли тужливі звуки похоронного дзвону. Незабаром французькі війська захопили майже всі великі міста Іспанії, *Наполеон* закрити частину монастирів і скасував деякі права сеньйорів, але це не привернуло симпатій населення до завойовників. Французька армія спустошувала країну. На міста й провінції накладали великі контрибуції.

1808 → **Джефферсон запровадив ембарго (заборону) на вивезення товарів і вихід торговельних суден із гаваней США**. Цим заходом він сподівався змусити Англію і Францію визнати недоторканність американського торговельного судноплавства у відкритому морі. Але результат був зовсім інший – французький уряд секвестрував американські судна в своїх портах. Англійський флот діяв як і раніш, користуючись тим, що багато американських купців не додержували ембарго і на свій страх і ризик продовжували відправляти свої кораблі в Європу. Наступник *Джефферсона Медісон* змушений був у 1810 р. скасувати ембарго.

1808, 21 грудня – 1809, 20 лютого → *Безприкладний героїзм виявили оборонці Сарагоси (Іспанія)*: 62 дні вони вели нерівну боротьбу проти 50-тисячної французької армії, що облягла місто. Від хвороб у місті загинуло 46 тис. чоловік, не враховуючи ті 6 тисяч, що полягли в бою. Французи здобули місто, але втратили близько 15 тис. чоловік.

1809 → **Англія і Австрія уклали союз і утворили п'яту коаліцію проти Франції**. *Наполеон* розлютився. Він погрожував «прикінчити Австрію цілком», але війна з нею виявилась важкою і кровопролитною. Створивши ополчення і скориставшись великим патріотичним піднесенням, Австрія змогла виставити понад 300 тис. чоловік. Австрійські війська билися завзято й завдали противникові величезних втрат – воєнний запал французької армії підупадав. Під час війни *Наполеона* з Австрією у 1809 р. вибухнуло кілька збройних повстань. У Гессені повстання на чолі з полковником *Дернбергом* підтримали селяни, але повстанців розбили. Незабаром після цього командир загону гусарів майор *Шіль* підняв повстання, але зазнав поразки і був убитий. Незважаючи на те, що ці виступи були невдалі, вони пробуджували патріотичний дух і готували ґрунт для визвольної війни проти наполеонівського ярма. У Тіролі почалися партизанські дії селянських загонів

проти французький окупантів, але ватажка партизанів *Адреаса Гоффера* було схоплене і розстріляно. Пруський і австрійський уряди боягузливо відмежовувалися від спроб народу чинити збройний опір французькому пануванню.

1809 → До Рейнського союзу, утвореного 1806 року під протекторатом *Наполеона I*, спочатку належали південнонімецькі держави, а в 1809 р. *Наполеон* розширив цей союз, включивши до нього Тіроль і північно-західну Німеччину.

1809, червень → Під час війни з Австрією *Наполеон* видав декрет про приєднання до своєї імперії Папської області з містом Римом. У червні *папу Пія VII*, який не хотів підкорятися *Наполеонові*, було насильно привезено до Франції. Там його тримали як полоненого під домашнім арештом до весни 1814 р. Скасування реакційної світської влади папи було об'єктивно позитивним фактом, але мета *Наполеона* була інша: перетворити папську владу на слухняне знаряддя своєї політики й не допускати в Папську область англійських товарів.

1809, 5–6 липня → **Битва під Ваграмом.** *Наполеонові* з великими труднощами вдалося завдати поразки австрійській армії біля *Ваграма*. Загальна кількість убитих і поранених з обох сторін у цьому бою перевищила 40 тис. чоловік. Після цього *Наполеонові* довелось ще кілька місяців вести переговори про мир.

1809 → *Наполеон* приєднав до Варшавського князівства Західну Галичину. Він розраховував використати Польщу як плацдарм для наступу на Росію. На 1812 р. армія Варшавського князівства досягла 90 тис. чоловік.

1809, 14 жовтня → **Шенбрунський мир.** Австрія втрачала величезну територію і вихід до моря. Зальцбург відійшов до Баварії, Істрію і Трієст *Наполеон* об'єднав із Далмацією і приєднав до Франції під назвою Іллірійської провінції. Австрія зобов'язувалася приєднатись до континентальної блокади, зменшити свою армію до 150 тис. чоловік і сплатити Франції контрибуцію. Талейран, який напрочуд своєчасно умів передбачати розлад і падіння всіх режимів, яким він служив, вважав континентальну блокаду безумством. *Наполеон* звільнив його з посади міністра закордонних справ. Тоді *Талейран* зав'язав таємні стосунки з *Олександром I* і став його інформувати про дедалі більші утруднення *Наполеона I*. В останні роки імперії таємні зв'язки з англійцями завів міністр поліції *Фуше*. Інші васали – *Мюрат* у Неаполі, *Жозеф Бонапарт* в Іспанії – не схвалювали жорстоких здирств і континентальної блокади, побоюючись, що такі заходи кінець кінцем підірвуть їхнє становище в цих країнах.

1809 → **Встановлення дипломатичних відносин між Росією і США.**

В США набув чинності закон, що забороняв ввозити рабів, їх ще довгий час ввозили контрабандою. Контрабандисти приставляли щороку до 15 тис. рабів. У деяких штатах плантатори спеціально «розводили» рабів на продаж. У 1790 р. в США було 760 тис. негрів-рабів, а в 1860 р. їх становитиме вже близько 4 млн. Ціни на рабів швидко зростали, незважаючи на те, що кількість їх збільшувалась. Посилювалась і експлуатація рабів. У відповідь на жорстокий визиск і катування негри-раби тікали на Північ і повставали. Деяким рабам вдавалося викупитись на волю. Частина негрів на Півночі стала вільною внаслідок скасування рабства в окремих штатах.

Скандинавські країни були втягнені в наполеонівські війни. Поразка Швеції у війнах з Францією і з Росією і втрата Фінляндії спричинили державний переворот 1809 року в Стокгольмі, скинення короля *Густава IV* і прийняття нової конституції. Швеція почала перетворюватись на буржуазну монархію. Наступником шведського престолу й регентом держави було обрано колишнього наполеонівського маршала *Бернадота*. *Наполеон* нав'язав скандинавським країнам континентальну блокаду, яка їх дуже розоряла. Швеція порушувала блокаду, і шведські купці наживались на англійській контрабанді. Уклавши союз із Росією та приставши до коаліції проти Франції, Швеція переможно вийшла з наполеонівських воєн.

1809–1872 → Одним з найвизначніших діячів національного відродження серед південних слов'ян був публіцист і політичний діяч *Людевіт Гай*, який зумів згуртувати навколо себе ряд видатних представників хорватської, сербської та словенської інтелігенції і започаткувати так званий ілліризм – хорватський національний рух, спрямований також на зближення всіх південнослов'янських народностей. *Л. Гай* у 30-х роках видавав літературно-політичну газету «Лірське народне новіне» і багато зробив для створення хорватської літературної мови та зближення її з сербською. *Гай* та інші діячі ілліризму не виступали проти імператора й добивалися лише політичної та культурної автономії в рамках Габсбурзької імперії. Більше того, ще задовго до 1848 р. серед панівних класів південнослов'янських народностей виявилися небезпечні для революції спроби шукати в імператорському уряді підтримки проти великодержавних домагань угорського дворянства.

1810–1812 → **Західну Флориду зайняли війська США і приєднали її до своєї території.** У роки континентальної блокади США і далі збагачувались на торгівлі з Європою. Під нейтральним прапором США на американських судах нерідко перевозили англійські й французькі товари. Французькі військові кораблі стали менше захоплювати аме-

риканські судна після загибелі іспанського й французького флоту під Трафальгаром. Але англійський флот продовжував безцеремонно конфіскувати торговельні судна США, які йшли до Франції. Екіпажі цих суден насильно зараховували в команди англійських військових кораблів.

1810–1815 → **Перший період війни за незалежність іспанських колоній в Америці.**

1810–1861 → Найвизначнішим виразником інтересів помірковано-ліберальних кіл буржуазії в П'ємонті з кінця 40-х років XIX ст. був граф *Камілло-Бенсо Кавур*, обуржуазнений дворянин-поміщик, палкий прихильник парламентарних політичних порядків. Посівши в 1852 р. пост сардинського прем'єр-міністра, він уклав з Англією і Францією фритредерські торговельні договори, а це ще більш прискорило розвиток промислового перевороту. Швидке збагачення буржуазії супроводжувалося, як і в інших країнах, зубожінням трудових мас. Таким чином, економічна політика *Кавура* сприяла поширенню нових буржуазних порядків. Водночас *Кавур*, як типовий ліберал, завжди побоювався, щоб «реформи не зайшли дуже далеко й не зачепили підвалин суспільної споруди». У зовнішній політиці *Кавур* спочатку ставив обмежені цілі. Він прагнув приєднати до П'ємонту Ломбардо-Венеціанську область і ті герцогства Центральної Італії, в яких господарювали австрійці. Але домогтися цього він хотів «згори», без підтримки народних мас, шляхом різних дипломатичних маневрів та комбінацій і за допомогою французької імперії *Наполеона III*.

1810 → Засноване маріонеткове герцогство Франкфуртське під патронатом Франції.

1810, 5 липня → **Проголошено незалежність Венесуели.** Революційна національно-визвольна війна іспанських колоній за незалежність почалась у Венесуелі. У квітні 1810 р. революційна хунта в столиці Венесуели Каракасі захопила владу. 5 липня було проголошено незалежність Венесуели, проте індіанське населення не здобуло рівноправності й залишилось пасивним. Іспанські війська незабаром зайняли Каракас. Одного з визначних діячів визвольного руху *Ф. Міранду* захопили в полон і вивезли в Кадіс, де він і помер у в'язниці. У 1813 р. загін революційних військ під командуванням видатного керівника повсталих патріотів *Болівара* вигнав іспанців із Каракаса і відновив Венесуельську республіку.

1810 → *Кількість негрів-рабів у США 1810 року становила 1191 тис.* Перехід до бавовництва сприяв остаточному перетворенню «рабського господарства Сполучених Штатів, раніше більш-менш патріархально-го, в комерційну систему експлуатації».

Наполеон розгнівався на голландського короля – свого брата *Людовіка* – за потурання порушникам континентальної блокади, яка розоряла цю країну. *Людовіку Бонапарту* довелося втекти в австрійські володіння, а Голландію *Наполеон* приєднав до Франції і поділив на департаменти. Така сама доля спіткала в 1810 р. Гамбург та деякі області Німеччини на узбережжі Північного моря. *Наполеон* змушений був довести кількість своїх військ в Іспанії до 300 тис. чоловік і безперервно поповнювати їх.

1811–1812 → **Найвище піднесення луддитського руху в Англії.** На першій стадії робітничого руху робітники ще не усвідомили, що основна причина їхніх злигоднів полягає в капіталістичному ладі, у власності капіталістів на засоби виробництва. Робітники помилково вважали своїм головним ворогом машини. Тому-то боротьба робітників проти посилення капіталістичної експлуатації набрала вже наприкінці XVIII ст. форм стихійного руху проти машин. Робітники знищували фабрики й ламали машини. Рух робітників проти машин охопив Ноттінгем та Ланкашпир і набув широкого розмаху. В багатьох місцях робітники знищували панчішнов'язальні верстати, машини для вироблення мережив, руйнували фабрики. Бувало, що вбивали і фабрикантів. Робітники, які нищили фабрики, називали себе луддитами, за ім'ям легендарного руйнівника машин *Лудда*. Проти луддитів уряд і власті кинули війська. Спеціальні суди засуджували учасників руху до заслання на каторгу. У 1812 р. парламент ухвалив закон, згідно з яким руйнування машин каралося смертю.

1812 → **Французько-російська війна.** Кінцева мета наполеонівської імперії полягала в розгромі Англії і завоюванні Францією європейського і світового панування. Здійснити цю мету наполеонівська імперія збиралася через розгром і знищення самостійності всіх великих держав континенту і зрештою найсильнішої з них – Росії. Відносини між Францією й Росією стали помітно гіршати вже з 1810 р. Союз, укладений в Тільзіті, поступово розпадався. *Наполеон* порушив обіцянку не заважати приєднанню до Росії дунайських князівств і підбурював Туреччину та Іран продовжувати війну з нею. Другим питанням, яке загрожувало зіткненням Росії з Францією, була континентальна блокада. Скорочення вивозу в Англію хліба, дерева, конопель і сала розоряло російських поміщиків і купців. Франція цих товарів не купувала й вивозила в Росію в основному предмети розкоші. *Наполеон* був незадоволений підвищенням у 1810 р. мита на французькі промислові вироби і тим, що і далі в Росію ввозилися англійські товари, їх її основному доставляли на нейтральних суднах під прапором США. Цар

рішуче відмовився заборонити нейтральним суднам привозити англійські товари в Росію. Після цього у *Наполеона* остаточно визрів план наступу на Росію. Третім питанням, що загострювало відносини Росії й Франції, було використання *Наполеоном* герцогства Варшавського як воєнного плацдарму і як союзника проти Російської імперії. *Наполеон* задумав розчленувати Росію, відібрати її прибалтійські, польські й литовські області. Збираючись використати польські війська як гарматне м'ясо, він вселяв польській шляхті безпідставні надії на відродження польсько-литовської держави. Південні області Росії *Наполеон* мав намір передати Туреччині, Ірану й Австрії і навіть мріяв про похід через Закавказзя на Індію проти англійців. Зрештою, *Наполеон* в цій війні програв.

1812–1814 → **Війна США з Англією.** *Стосунки між США і Англією загострилися ще більше через захоплення американських суден і територіальні суперечки щодо розмежування з Канадою.* Британський уряд не втрачав надії на реванш; знову поставити США в залежність від Англії і добитись від них територіальних відступлень на кордоні з Канадою. США прагнули захистити свою морську торгівлю, відстояти свою незалежність і оволодіти частиною Канади. У 1812 р. США оголосили Англії війну. Спроба США послати в Канаду збройну експедицію була відбита англійськими військами. Велика частина армії США вела загарбання індіанських земель на Заході та Півдні. Війна з Англією велася з перемінним успіхом. У 1814 р. чотири тисячний загін англійських військ висадився в Чесапікській затоці, рушив на Вашингтон і спалив його. Уряд США і президент встигли втекти. Але під містом Балтімором у вересні 1814 р. англійці зазнали поразки. Наполеонівські війни відвертали сили Англії і полегшували становище США. Російський уряд був заінтересований у тому, щоб Англія зосередила свої сили в Європі проти *Наполеона* й примирилася з Сполученими Штатами, але Англія відхилила російську пропозицію про мирне посередництво. Тільки в 1814 р. було укладено Гентський мир між США і Англією, за яким кордони їхніх володінь залишилися незмінними. Цей мир зміцнив незалежне становище США і сприяв їхній територіальній експансії на захід і південь. У ході війни 1812–1814 рр. з Англією і після неї витіснення індіанців на Захід посилилось, їх примусово виселяли в спеціально відведені для цього гірші райони – так звані резервації. Опір індіанців було зламано за допомогою кривавих каральних експедицій. Повстання племені криків в Індіані було придушено, вождя *Текумсе* вбито, а з його шкіри американські колонізатори зробили собі ремені.

1812, лютий – березень → *Наполеон*, вдаючись до загроз і обіцянок, уклав в лютому союз із Пруссією і в березні підписав союзний договір з Австрією проти Росії. Але обидві ці держави зобов'язувалися дати *Наполеонові* тільки по одному допоміжному корпусу. *Наполеон* не довіряв їм і сам не хотів брати в них більше військ. Австрія і Пруссія підтримували таємні зв'язки з царем і наперед обіцяли йому не розпочинати проти Росії активних дій. У разі перемоги Франції вони сподівалися захопити сусідні області в Росії, а якщо переможе Росія, то повернути собі втрачені володіння на Заході. Найважливішою послугою прусського уряду *Наполеонові* було надання йому території Східної Пруссії для зосередження армії перед вторгненням у Росію.

1812, 18 березня → **Іспанська конституція 1812 року**. Поєднання національно-визвольної війни з буржуазною революцією в Іспанії яскраво виявилось в діяльності кортесів, що засідали ще з вересня 1810 р. в Кадісі, який так і не змогла захопити французька армія. Панівною течією в кортесах були прихильники конституційної монархії, або «ліберали». Під натиском народного руху і в інтересах буржуазії кортеси проголосили скасування гільдій, цехів і окремих феодалних повинностей селян, але дворянський, в основному, склад кортесів надав їхній діяльності поміркованого характеру. Селяни не одержали землі. Найважливішим актом кортесів було ухвалення конституції 1812 р. Ця конституція встановлювала принцип верховенства нації, однапалатні кортеси, надавала виборчих прав чоловічому населенню країни, передбачала відповідальність міністрів перед кортесами, широке місце самоврядування, загальну військову повинність. Духівництво добилося оголошення католицизму єдиною релігією в країні.

1812, 5 квітня → **Росія уклала союз із Швецією**. Півночі й півдню європейської частини Росії вже більше ніщо не загрожувало.

1812, 28 травня → **Бухарестський мир**. *Наполеон* розраховував на участь у війні Туреччини. Але в травні головнокомандуючий російською армією на Дунаї *Кутузов* уклав з Туреччиною **Бухарестський мир**, за яким Росія дістала Бессарабію. Турецький уряд боявся перемоги наполеонівської імперії більше, ніж Росії, і хотів, щоб вони взаємно виснажилися у майбутній війні.

1812, 24 червня → **Початок вторгнення французької армії в Росію**. Армія *Наполеона* переправилася через Німан і вторглася в Росію, почавши нову загарбницьку, несправедливу війну, небувалу за своїми масштабами. Та цього разу *Наполеонові* не вдалося вибрати місце й час битви на свій розсуд. Російські армії, вміло відступаючи, з'єдналися біля Смоленська і після запеклих боїв почали відходити до Москви.

1812, 18–20 липня → *Під час відступу армій російський уряд 18 липня уклав договір з Англією про мир, дружбу і союз, умови якого мали далі уточнюватися.* Російський уряд враховував, що визвольна війна іспанського народу сковувала великі сили *Наполеона* в Іспанії. Цар визнав кадіські кортеси законною владою в цій країні, а 20 липня у Великих Луках було підписано договір між Росією та Іспанією про дружбу і союз.

1812, 7 вересня → **Бородінська битва.** Французи вбитими й пораненими втратили близько 60 тис. чоловік із 135 тис., а росіяни – понад 40 тис. із 120 тис. чоловік. Відступ із Москви був вимушеним, але стратегічно виправданим заходом. *Кутузов* вирішив пожертвувати столицею, щоб зберегти російську армію і забезпечити остаточну перемогу у Вітчизняній війні. Зайнявши Москву, французькі війська через небезпеку зустрітися з партизанами зовсім втратили можливість добувати фураж і продовольство, а московська пожежа прискорила відступ французької армії.

1812, листопад → **Перехід недобитків французької армії через Березину.** У бою під Малоярославцем російські війська відкинули французьку армію з південного напрямку на розорену Смоленську дорогу. Відступаючи під ударами російських військ і партизанів, французи зазнали величезних втрат під час переправи через Березину. Невдовзі після цього *Наполеон* помчав у Францію, покинувши напризволяще недобитки своєї «великої армії». Після Березини багато французів під час відступу загинуло від морозів і голоду.

1813 → *Англійський парламент анулював монополію Ост-Індської компанії на торгівлю з Індією, і багато англійських торговельних компаній дістали доступ на її ринки.* Потік англійських товарів ринув у Індію, несучи загибель старовинному індійському ремеслу. Англія почала ввозити в Індію сукану пряжу й заповняла Індію, яка була батьківщиною бавовняних виробів, бавовняними тканинами фабричного виробу. Загибель індійського ремесла призвела до занепаду й зuboжіння таких давніх промислових осередків Індії, як Муршідабад і Дакка в Бенгалії. Англійська буржуазія перетворювала Індію на аграрно-сировинний придаток англійського капіталізму.

1813, січень → *Пруський король не наважувався зразу піти на союз із Росією, але командуючий пруськими військами на лівому фланзі наполеонівської армії уже в грудні 1812 р. на свій страх і ризик уклав перемир'я з російським командуванням.* Вступ російської армії у Східну Пруссію в січні 1813 р. дав могутній поштовх розгортанню визвольної війни проти наполеонівського ярма в Німеччині.

1813, лютий → *В лютому у Пруссії було створено громадянське ополчення, і король підписав з Росією договір про союз.* Росія і Пруссія разом звернулися до німецьких держав із закликом підняти зброю проти *Наполеона*.

1813, навесні → **Проти наполеонівської імперії утворилася шоста коаліція з Росії, Англії, Швеції, Пруссії, Іспанії і Португалії.** Головними організаторами її були російський і англійський уряди. Австрія спочатку зайняла ухильну позицію. Причиною цього було прагнення не допустити посилення Пруссії і Росії. За настійними вимогами австрійського канцлера *Меттерніха* союзники запропонували *Наполеонові* мир, умовою якого було відступлення всіх завойованих територій на схід від Рейну. Австрія приєдналася до коаліції тільки після того, як *Наполеон* відкинув ці пропозиції. Кампанія 1813 р. привела до знищення наполеонівського ярма в Західній Європі.

1813, 21 червня → **Англо-іспанські війська завдали французам вирішальної поразки у битві біля Вітторії.**

1813, 16–19 жовтня → **Битва під Лейпцигом («битва народів»).** Головним театром війни в 1813 р. стала Саксонія. Наполеонівські війська втратили колишні переваги, а коаліція змінила організацію своїх армій, врахувавши досвід попередніх воєн. Союзники обійшли основні сили *Наполеона* з північного заходу й змусили його прийняти генеральний бій під Лейпцигом 16–19 жовтня. У цій грандіозній «битві народів» проти 190 тис. французів з 700 гарматами було виставлено до 300 тис. союзних військ із 1370 гарматами. Втрати обох сторін досягли 140 тис. чоловік, у тому числі до 60 тис. французів і 38 тис. росіян. Вирішальну роль і цього разу відіграли російські, австрійські і пруські солдати. Армію *Наполеона* було розгромлено, і недобитки її відійшли за Рейн. Південнонімецькі держави приєдналися до коаліції. Саксонські війська ще в ході лейпцігської битви перейшли на бік союзників. Наполеонівське панування в Німеччині було знищено. **В історію Німеччини війна 1813 р. увійшла як національно-визвольна війна за незалежність.** У ході війни було організовано численні партизанські загони. В них брали участь передове студентство, селяни, офіцери, інтелігенція. Особливо уславився своїми бойовими діями загін капітана *Лютцова*. Та керівну роль у ході війни зберігали за собою дворянські й монархічні уряди. Вони боялися широкого народного руху й не допускали створення великих партизанських загонів. *Штейн* і генерали *Шарнгорст* та *Гнейзенау* схильні були обмежитись найпоміркованішими реформами й обстоювали безумовне збереження дворянсько-монархічних порядків. Вони більше поклалися на регулярні війська.

1813, листопад → **Англо-іспанські війська вступили через Піреней у Францію.**

1813–1815 → У **Мексиці** на боротьбу за незалежність піднялися широкі маси індіанців і метисів. Рух за визволення від іспанського гніту у Мексиці поєднувався з боротьбою народу за землю, за ліквідацію кріпацтва і рабства. Ще 1810 р. дрібна буржуазія пристала до повстанців, але креольська знать зайняла зрадницьку позицію і залишилася на боці іспанських властей. Іспанські війська завдали повстанцям поразки; *Ідальго* схопили й розстріляли. Після його загибелі визвольну боротьбу народу очолив сільський священник *Морелос*, колишній погонич мулів. Під його проводом повстанці довго тримали в своїх руках південну частину країни. У **1813 р. вони проголосили незалежність Мексики і заявили про встановлення республіки.** Тільки в 1815 р. іспанські війська розбили повстанців, захопили в полон і розстріляли *Морелоса*.

1814, 1 березня → **Шомонський договір союзників.** Не справдилися сподівання *Наполеона* на розкол коаліції. У березні чотири її головні учасники – **Росія, Англія, Австрія і Пруссія** – підписали в м. Шомоні договір про війну до повної перемоги і про умови майбутнього миру. Після перемоги було намічено скликати дипломатичний конгрес. Уряди коаліції ставили реакційні й загарбницькі цілі.

1814 → **Незалежність Норвегії.** Під час наполеонівських воєн у Норвегії розгорнувся рух за відокремлення від Данії. У 1814 р. норвезькі установчі збори в містечку Ейдсволлі, недалеко від Христіанії (Осло), проголосили незалежність країни і прийняли так звану **Ейдсвольську конституцію.** Ця конституція запроваджувала однопалатний парламент (стортинг), надавала королю лише відстрочувальне вето, але встановлювала високий майновий ценз. За умовами угоди між переможцями *Наполеона*, Норвегію віддавали під владу Швеції. Це викликало обурення норвезького народу, і шведські війська на якийсь час було введено в Норвегію. Ейдсвольська конституція, проте, залишалася чинною. *За Шведсько-норвезькою унією 1814 р. зберігалась значна внутрішня самостійність Норвегії в усьому, крім зовнішньополітичних справ.*

1814, 30–31 березня → **Союзні війська на чолі з російським імператором ввійшли в Париж.** *Наполеон* зрікся престолу. На вимогу союзників і старої французької аристократії сенат відновив династію Бурбонів. Королем було проголошено брата страченого *Людвіка XVI* – графа *Прованського*, який сів на престол під ім'ям *Людвіка XVIII*.

1814, квітень → **Перша реставрація Бурбонів у Франції.** На реставрації Бурбонів особливо наполягав англійський уряд. Він вважав, що

повернення на престол Бурбонів буде надійною гарантією проти відновлення загарбницьких воєн буржуазією Франції. **Наполеона було вислано на о. Ельбу**, наданий йому в довічне володіння. Це все, що він зберіг від своєї величезної імперії.

1814 → **Паризький мир. «Хартія 1814 р.»**. Після зречення *Наполеона* і реставрації Бурбонів був укладений Паризький мир, за яким Франція поверталася до кордонів 1792 р. Із усіх завоювань їй залишилися тільки Ніцца, частина Савойї та кілька прикордонних фортець. Франція зберегла в своїх руках мистецькі скарби, загарбані в завойованих країнах за **Директорії** та *Наполеона*. *Людвік XVIII* змушений був оголосити конституційну хартію, якою закріплювалось політичне панування великих землевласників і залишалась за королем величезна влада. Але при дворі посилювався вплив крайніх роялістів, які мріяли про повне відновлення абсолютизму й повернення втрачених маєтків. Духівництво відкрито засуджувало тих, хто в роки революції придбав церковні й емігрантські землі. Селяни побоювались, що відновлять феодальні повинності. Понад 20 тис. офіцерів наполеонівської армії і величезну кількість урядовців було звільнено, в армії зростало незадоволення. *Конституція, запроваджена під назвою «Хартії 1814 р.»*, **обмежувала владу короля Законодавчим корпусом із двох палат**: аристократичної верхньої палати перів, яких призначав король, і нижньої палати, яку обирало вузьке коло виборців. Виборче право надавалося тільки чоловікам, що досягли 30-річного віку і платили не менш як 300 франків прямих податків на рік. Для обрання в депутати вимагалися віковий ценз – 40 років і сплата щороку не менш як 1000 франків прямих податків. Кількість виборців по всій Франції не перевищувала 90 тис. чоловік, а право бути обраними мали лише 15 тис. Міністрів призначав король, вони відповідали тільки перед ним. Король мав право розпускати нижню палату й накладати своє вето на закони, ухвалені Законодавчим корпусом. «Хартія 1814 р.» забезпечувала політичне панування в країні великим землевласникам, в основному з дворян. Та оскільки дворянство змушене було зберігати в країні буржуазний соціально-економічний лад і ділити законодавчу владу з верхівкою великої буржуазії, реставрована монархія Бурбонів порівняно з абсолютизмом XVIII ст. була «кроком на шляху перетворення в буржуазну монархію». Класовою основою режиму реставрації був компроміс великих землевласників-дворян з верхівкою буржуазії.

1814, вересень – 1815, червень → **Віденський конгрес**. Віденським конгресом завершився період наполеонівських воєн. Конгрес сприяв тимчасовому зміцненню феодально-аристократичної реакції. **Восени 1814 р. до Відня на конгрес з'їхалось 216 представників усіх євро-**

пейських держав, крім Турецької імперії. Росію представляв цар *Олександр I*, Австрію – канцлер *Меттерніх*, Пруссію – міністр-президент *Гарденберг*, Францію – міністр закордонних справ *Талейран*. Головну роль серед них відігравали найсильніші переможці *Наполеона* – Росія, Англія, Австрія. Це був найбільш багатолюдний і значний з усіх дипломатичних конгресів, які будь-коли скликалися до ХХ століття. Учасники конгресу прагнули відновити панування дворянства в державах, яких переміг був *Наполеон*. У багатьох державах конгрес на основі так званого принципу легітимізму (від французького слова законний) підтримував відновлення на престолах колишніх династій і дворянсько-монархічних порядків. Чотири союзники, які підписали в 1814 р. **Шомонський договір**, – *Англія, Росія, Австрія і Пруссія* – мали намір попередньо домовитися з усіх важливих питань і змусити Францію прийняти їхні рішення. Та скоро між союзниками почалися незгоди. Це дало змогу *Талейранові* при підтримці *Меттерніха і Каслрі* добитися участі в нарадах союзників і посісти серед них становище представника п'ятої великої держави. **Попередні наради п'яти великих держав, включаючи й Францію, стали основою всієї діяльності Віденського конгресу.** Переговори проводилися в обстановці безперервних бенкетів, урочистих прийомів, фейєрверків та інших, розваг. Аристократія і дворянство Європи тріумфувало з приводу розгрому наполеонівської імперії. Зважаючи на те, що Росія відіграла в розгромі *Наполеона* вирішальну роль, вплив її на переговори був величезний. В центрі уваги царського уряду стояли завдання підтримки феодальної реакції і зміцнення впливу Росії в Європі. Він хотів, щоб у Німеччині, як і раніш, боролися за панування дві сильні держави – Австрія і Пруссія, які були б разом з тим і противагою одна одній. Прагнучи забезпечити себе від Франції, царський уряд водночас не допускав надмірного її приниження й ослаблення, волюючи, щоб вона здатна була відтягувати на Захід сили німецьких держав і Англії. Царський уряд мав намір приєднати до своєї імперії більшу частину території ліквідованого «герцогства Варшавського». Щоб прихилити на свій бік польське дворянство, *Олександр I* вирішив зберегти у Польщі місцеві закони й дати їй конституцію. А щоб Пруссія не заперечувала проти переходу до Росії більшості польських земель, *Олександр I* обіцяв підтримувати її домагання на приєднання Саксонії. Торійський уряд Англії прагнув забезпечити собі торговельно-промислому та колоніальному монополію й підтримував політику феодальних реакцій. Його представник *Каслрі* добивався закріплення за Англією французьких, іспанських і голландських колоній, які вона захопила під час наполеонівських воєн. Він вимагав якомога більшого ослаблення Франції, наполя-

гав на повернення її до колишніх кордонів, вбачаючи в ній дуже небезпечного суперника буржуазно-аристократичної Англії. Особливу увагу англійський уряд звертав на створення біля кордонів Франції держав-бар'єрів, зокрема на посилення Пруссії на берегах Рейну. Він добивався, щоб Бельгія не залишилася в руках французів. *Каслрі* вважав, що не слід відновлювати всі малі німецькі держави і що Англії вигідно посилити Австрію й Пруссію проти Франції і Росії. Йому хотілося, щоб держави європейського континенту «врівноважували» одна одну і щоб внаслідок цього Англія завжди мала б можливість відігравати роль арбітра між ними і використовувати свої сили для колоніальної агресії. Англійський уряд намагався перешкодити планам *Олександра I* щодо Польщі, прагнучи ослабити позиції Росії в Європі. *Меттерніх* і австрійський двір на Віденському конгресі послідовно обстоювали принципи феодально-абсолютистської реакції і зміцнення австрійського національного гніту над слов'янськими народами, італійцями та угорцями. Одне з завдань австрійського уряду полягало в ослабленні впливу Росії і Пруссії. Давнє суперництво Австрії і Пруссії тривало і в XIX ст. Австрійський уряд був проти захоплення Саксонії Пруссією й приєднання до Росії більшої частини колишнього герцогства Варшавського. Політика Австрії щодо Німеччини полягала в збереженні її роздробленості зміцненні феодально-абсолютистської реакції й встановленні переважаючого впливу віденського уряду на малі німецькі держави. Австрія знов домагалася включення до своїх володінь Ломбардії і Венеції, поновлення династії австрійських Габсбургів на престолах у Пармі, Тоскані і Модені. Європейські революціонери й ліберали 20-х років вважали *Меттерніха* натхненником політики феодальної реакції і національного гніту, яка й дістала назву «системи *Меттерніха*». В основі пруської політики на Віденському конгресі було прагнення захопити Саксонію, а з нею нові багаті й стратегічно важливі володіння на Рейні. Водночас юнкерська Пруссія цілком підтримувала феодальну реакцію й вимагала найнешаднішої політики щодо Франції. Міністр закордонних справ Франції *Талейран* рішуче виступав на конгресі проти того, щоб позбавити саксонського короля престолу й володінь на користь Пруссії. На конгресі *Талейран* виявився найзавзятішим прихильником легітимізму. Він висував цей принцип проти пруського плану захоплення Саксонії і мав на меті скористатися підтримкою дрібних династій, які боялися, що великі держави поглинуть їхні володіння. Уряди Англії і Австрії намагалися використати Францію, щоб перешкодити зростанню впливу Росії. Величезне посилення Росії їх лякало. 3 січня 1815 р. було укладено таємний союз Англії, Австрії і Франції з метою перешкодити Росії і Пруссії здійснити

їхні плани щодо Польщі й Саксонії. Французькі історики звичайно вихваляють цей договір як надзвичайний успіх *Талейрана*, але насправді головну роль у його підготовці відіграла британська й австрійська дипломатія. Нові союзники обіцяли один одному воєнну допомогу. Під їхнім спільним натиском цар і прусський король змушені були піти на поступки. Пруссії довелося примиритися з тим, що їй буде передано тільки північну частину Саксонії (південна частина залишилася самостійним королівством). Царська Росія також не змогла приєднати до своїх володінь усі землі герцогства Варшавського. Познань і Гданськ залишилися в руках Пруссії, а Галичину знову було передано Австрії. На заході до Пруссії вирішено було приєднати дві великі області, які раніш склалися з дрібних королівських володінь – Рейнську провінцію і Вестфалію. Ці області Німеччини були найбільш розвинутими економічно і мали важливе стратегічне значення. Вони повинні були стати пруськими плацдармами проти Франції. Приєднання їх, за рішенням Віденського конгресу, дало змогу Пруссії підкорити собі згодом Німеччину і стати найсильнішим і найнебезпечнішим ворогом Франції. Пруссії дісталася й шведська Померанія. Хоч *Олександр I*, внаслідок протидії Англії і Австрії, не вдалося оволодіти всіма польськими землями, більша частина Польщі все-таки перейшла під владу Росії. По суті, на Віденському конгресі Польщу поділили вчетверте. У результаті такого поділу реакційні правлячі класи трьох держав – Росії, Австрії і Пруссії – як і раніш були заінтересовані в тому, щоб разом придушувати польський національний рух. Тільки Краків виявився таким спірним пунктом, що про нього не змогли домовитися, кому він належатиме. Тому Краків виділили в маленьку самостійну республіку, і він став потім центром діяльності польської еміграції. У Південній Німеччині конгрес зберіг за Баварією, Вюртембергом і Баденом приєднання, які вони здійснили за *Наполеона*, щоб посилити південнонімецькі держави проти Франції. Швейцарію також зміцнили. Панування Франції над нею скінчилося. З 19 кантонів з окремим самоврядуванням утворилася Швейцарська конфедерація. Конгрес проголосив Швейцарію вічно нейтральною державою і повернув їй захоплені французами прикордонні області із стратегічно важливими гірськими проходами. На північному заході Італії було відновлено й посилено Сардинське королівство, йому повернули Савойю і Ніццу, а також передали територію колишньої Генуезької республіки. Сардинському королівству також відводилася роль бар'єра проти Франції. Генеральним прикінцевим актом Віденського конгресу було сформульовано результати поділу Європи й колоній між переможцями Наполеона. Росія, діставши царство Польське, зберегла також приєднані раніш

Фінляндію та Бессарабію. Англія закріпила за собою о. Мальту – сильний опорний пункт на Середземному морі – і колонії, які вона захопила у Голландії та Франції. Найважливішими з них були Капська колонія на півдні Африки і о. Цейлон, яким раніш володіла Голландія. Ці придбання мали величезне значення як стратегічні пункти на шляхах і підступах до Індії. Головним завданням британської колоніальної політики було повністю завоювати Індію. Панування й національний гніт Австрії над північно-східною Італією, Ломбардією та Венецією було відновлено. Конгрес закріпив роздробленість Італії, найбільш повно щодо неї здійснив принцип легітимізму. На престоли ряду італійських герцогств знов були посаджені монархи з Габсбурзького дому. Герцогство Пармське було віддано на довічне володіння колишній французькій імператриці, дочці австрійського імператора *Марії-Луїзі*; Велике герцогство Тосканське дісталось австрійському ерцгерцогу *Фердинанду*, а герцогство Моденське – ерцгерцогові *Францу*. У королівстві Неаполітанському було відновлено династію Бурбонів, а в Римі – світську владу папи і католицького духовництва. В Неаполі і Римі феодальна реакція була найбільш жорстокою. Панівний вплив на італійські справи мала Австрія, яка заволоділа на північному сході Італії найважливішими стратегічними пунктами і найбагатшими областями. З німецьких держав і частини володінь Австрійської імперії Віденський конгрес створив Німецький союз насамперед для того, щоб, маючи хоча б якусь подобу єдності, цей союз міг виставити значні війська проти Франції. До Німецького союзу ввійшло 34 монархії і 4 вільних міста – Гамбург, Бремен, Любек і Франкфурт-на-Майні. Союзний сейм складався з представників урядів 38 держав і засідав у Франкфурті-на-Майні під головуванням австрійського уповноваженого. Прусські й австрійські володіння не повністю ввійшли до Німецького союзу. Поза ним залишалися Східна Пруссія і Познань, а з австрійських володінь – Угорщина, Галичина й більшість південнослов'янських областей імперії. З другого боку, до Німецького союзу було включено території, які входили до складу сусідніх з Німеччиною держав – герцогство Люксембурзьке, де було поставлено прусський гарнізон, а також Гольштейн, що перебував в особистій унії з Данією. *Меттерніх* добився гегемонії Австрії в Німецькому союзі й вважав його знаряддям австрійської політики. Голоси в сеймі, єдиному державному органі Німецького союзу, розподілялися так, що більшість була за Австрією. В подальшому *Меттерніх* використовував сейм Німецького союзу як орган всенімецької реакції. Закріплення роздробленості Німеччини на 38 держав було реакційним актом і водночас свідчило, що деякі результати революційних і наполеонівських воєн

викорінити було неможливо. Немислимо було відновити всі легітимні династії більш як трьохсот дрібних німецьких володарів. Віденський конгрес змушений був відмовитися від послідовного впровадження принципів легітимізму щодо німецьких князівств і фактично узаконив знищення більшості з них, яке сталося ще за *Наполеона*. Згладити вплив французьких буржуазних порядків і скасувати наполеонівський кодекс у західних німецьких областях конгрес також був безсилий. Віденський конгрес санкціонував нові кордони скандинавських Держав. Данія, колишня союзниця *Наполеона*, була покарана його переможцями. Норвегію, яка належала раніш Данії, було приєднано до Швеції за особистою унією, щоб винагородити Швецію за втрату Фінляндії. Норвезьке населення опинилося під гнітом Швеції. В результаті своєї діяльності Віденський конгрес утвердив панування феодальної реакції і закріпив, перекоївши політичну карту Європи, нове співвідношення сил, яке склалося після розгрому наполеонівської імперії. Змушений відновлювати державну самостійність ряду країн, які завойював *Наполеон*, конгрес віддавав їх під владу феодальної реакції, а деякі народи підкорив новому іноземному гнітові в інтересах країн-переможниць. Дбаючи про інтереси феодальної реакції, Віденський конгрес нехтував національними прагненнями та етнографічними кордонами окремих народів.

1814 → Винайдення паровоза *Дж. Стефенсоном*.

За втрату Фінляндії шведські правлячі кола були винагороджені передачею їм Норвегії. Шведська Померанія відійшла до Пруссії.

Утворення в Греції таємного товариства «Філікі Етерія».

1815, 20 березня – 22 червня → **«Сто днів» Наполеона I.** *Наполеон* сподівався повернутися до влади. 1 березня 1815 р. він з 1000 чоловік гвардії висадився на півдні Франції і рушив на Париж. Вислані проти нього війська перейшли на його бік. Бурбони втекли, і 20 березня *Наполеон* знову зайняв престол. Але проти його імперії негайно було створено нову, сьому коаліцію. До неї ввійшли Англія, Росія, Австрія, Пруссія, Швеція, Іспанія та інші держави. Союзники мали велику перевагу в силах. Довгі війни вже виснажили ресурси Франції, а населення її було розчароване наміром *Наполеона* зберегти деспотичний режим імперії. 18 червня наполеонівська армія була остаточно розгромлена під селищем Ватерлоо. 22 червня, після стоденного правління, *Наполеон* змушений був зректися престолу, а після цього здався в полон і був засланий на острів Св. Єлени. Наполеонівські війни скінчилися.

1815, 9 червня → **Коли Віденський конгрес наближався до кінця, Меттерніх одержав повідомлення, що *Наполеон*, дізнавшись про**

незгоди між переможцями, покинув о. Ельбу, висадився у Франції і рушив на Париж. Перед загрозою відновлення у Франції бонапартистської диктатури учасники конгресу облишили всі свої суперечки й негайно створили нову, сьому коаліцію. *Шомонський договір чотирьох союзників було відновлено.* 9 червня, незадовго до останньої поразки *Наполеона* у битві під Ватерлоо, було підписано генеральний прикінцевий акт Віденського конгресу. Цим актом передбачалося створення вздовж кордонів Франції міцних бар'єрів, щоб забезпечити Європу від нових спроб французької агресії. Бельгію й Голландію було об'єднано в єдине незалежне від Франції Нідерландське королівство. Бельгійців було віддано під національний гніт голландців, щоб відвернути можливість французького панування в Бельгії. Король нідерландський Вільгельм одержав в особисте володіння герцогство Люксембурзьке. Міцним бар'єром проти Франції стали нові рейнські провінції Пруссії.

1815, 18 червня → **Битва під Ватерлоо.** Наполеонівська армія була остаточно розгромлена англійськими й пруськими військами недалеко від Брюсселя, під селищем Ватерлоо.

1815 → Ультрароялісти становили більшість у палаті депутатів, обраній 1815 року, під час білого терору у Франції. Вони провели через палату закони, які фактично скасовували «Хартію 1814». *Людовік XVIII* боявся, що ультрареакційні дії палати призведуть до революційних виступів у країні. Найбільш реакційна частина дворянства й духівництва не хотіла пристосовуватися до умов капіталізму і вбачала гарантію свого існування й добробуту у відновленні феодальних привілеїв. Таку позицію займали насамперед колишні емігранти. Вони становили ядро так званих ультрароялістів – крайніх реакціонерів, які вимагали відновлення дореволюційного ладу. Очолював цей напрям брат короля, граф д'Артуа, невіглас і реакціонер.

1815–1826 → Другий період війни за незалежність іспанських колоній в Америці.

1815 → За союз із *Наполеоном* Данія поплатилась втратою Норвегії, що відходила до Швеції. Наполеонівські війни й континентальна блокада привели народне господарство Данії до катастрофічного стану. Падіння попиту на датський хліб, спричинене англійськими хлібними законами, посилювало господарський застій, який тривав до кінця 20-х років. І пізніше, коли вже почалось деяке економічне поживлення, спостерігачі відзначали, що палаців у Копенгагені більше, ніж кораблів. Нове піднесення датського сільського господарства було пов'язане із зростанням попиту на хліб в Англії та інших промислово розвинутих країнах.

1815, 26 вересня → **Утворення «Священного союзу»**. *Ініціатива укладення спеціального договору про союз європейських монархів проти революцій ішла від царського уряду. Олександр I запропонував християнським правителям Європи укласти «Священный союз», акт якого склав він сам. У Парижі у вересні 1815 р. до нього приєдналися австрійський імператор і прусський король, а за ними майже всі інші європейські монархи. Англійський уряд офіційно не поставив свого підпису, щоб уникнути дебатів у парламенті, але принц-регент особистим листом висловив учасникам «Священного союзу» свою повну солідарність із його політикою. В акті «Священного союзу» йшлося про підтримку християнської віри, беззаперечну покору підданих своїм володарям, які повинні подавати один одному підтримку, підкріплення й допомогу. Християнсько-релігійна фразеологія цього акта мала політичне значення: вона ставила в ізольоване становище Туреччину, оскільки султан як мусульманський правитель не міг приєднатись до такого договору. Турецька імперія залишилася поза системою договорів 1815 р., і західноєвропейські держави та царська Росія воліли нічим не зв'язувати собі руки в «східному питанні». Вони не хотіли порушувати цього питання на Віденському конгресі, знаючи, що на Близькому Сході їх роз'єднували гострі суперечності. Підписано другий Паризький мир. Переговори велися в той час, коли Північно-Східна Франція була зайнята військами коаліції. Пруський уряд вимагав віддати німецьким монархам Ельзас і Лотарінгію, а з Франції стягти величезну контрибуцію. Пруські солдати нещадно грабували французьких селян, громили їхні домівки, спустошували поля і сади, а за найменший опір розстрілювали, гвалтували жінок. У ході переговорів Олександр I змусив Пруссію зменшити свої вимоги, тому Ельзас і Лотарінгія збереглися за Францією, але західну Савойю і кілька прикордонних фортець у неї відібрали. Отже, Франція в цілому, незважаючи на деякі відхилення, повернулася до кордонів 1790 р. На неї було накладено контрибуцію 700 млн франків. Сплатити її Франція повинна була протягом п'яти років, а до того часу північно-східні департаменти її залишалися зайнятими союзними військами, й витрати на їхнє утримання покладалися на Францію. Щоб Франції важче було розпочати нові завойовницькі війни і щоб зміцнити становище «бар'єрних держав», другий Паризький мирний договір відповідно до постанов Віденського конгресу підтвердив передачу Швейцарії деяких прикордонних районів і зобов'язав Францію знищити укріплення біля кантональних кордонів. Великі держави одночасно підписали окремих договір, за яким гарантувався на вічні часи нейтралітет Швейцарії. Після другого Паризького миру у Франції було частково вилучено й по-*

вернуто колишнім власникам мистецькі скарби, картини і статуї, награбовані за часів Директорії і *Наполеона* в італійських державах, у Бельгії, Голландії, німецьких державах та в інших країнах.

1815, 20 листопада → **Укладення Четверного союзу.** *Англія, Росія, Австрія і Пруссія відновили договір про Четверний союз, яким підтверджувалося, що династія Бонапартів назавжди усувається від французького престолу.* Чотири союзники зобов'язувалися підтримувати цей договір збройними силами й боротися з революційним рухом. Вони оголошували, що їхній союз збереже силу навіть після виведення військ із Франції, і брали на себе зобов'язання влаштовувати періодичні конгреси представників держав, на яких розглядати спільні заходи щодо охорони створеної в Європі «політичної рівноваги» і встановлених ними державних порядків. **Цей договір і акт «Священного союзу» було покладено в основу діяльності дипломатичних конгресів у наступні роки.**

1815 → **Хлібні закони в Англії.** Після закінчення наполеонівських воєн економіка Англії переживала тимчасовий спад. Експорт товарів із Англії значно скоротився. Це було викликано припиненням воєнних поставок Англії її союзникам, введенням у ряді європейських країн протекціоністських тарифів і зниженням купівельної спроможності народних мас країн, які брали участь у цих війнах. Тимчасове скорочення збуту товарів призвело до скорочення виробництва їх і до зростання безробіття. Закінчення воєн супроводжувалось зниженням цін на хліб та на інші сільськогосподарські продукти. Лендлорди побоювалися, що внаслідок ввезення хліба з інших країн ще більше знизяться ціни й зменшиться земельна рента. Щоб забезпечити собі й надалі одержання великих прибутків, лендлорди добилися того, що парламент у 1815 р. прийняв протекціоністські хлібні закони, за якими заборонялося ввозити хліб в Англію, якщо ціна на нього в цій країні впаде нижче, ніж 80 шилінгів за квартал. Пізніше парламент дозволив ввозити хліб, якщо ціна його на внутрішньому ринку була не нижча від 66 шилінгів за квартал. Проте доступ в Англію хліба з інших країн залишався фактично закритим. Аграрний протекціонізм посилив тяжке становище промислових і сільськогосподарських робітників. Вони почали боротися проти хлібних законів, сподіваючись, що скасування їх приведе до здешевлення хліба. Англійська промислова буржуазія вороже ставилася до цих законів, тому що високі ціни на хліб перешкоджали дальшому зниженню заробітної плати робітників і збагачували лендлордів, зміцнюючи цим панування їх у парламенті.

1815 → **Німеччина після Віденського конгресу.** До складу Німецького союзу, створеного Віденським конгресом, входило **38 держав**, разом з

так званими ганзейськими містами. Територія багатьох цих держав не була єдиним цілим, а складалася з окремих клаптів, роз'єднаних володіннями інших монархів. Особливо багато черезсмужних володінь малих держав збереглося в Тюрінгії. Німецький союз являв собою німецно зв'язану конфедерацію лише формально самостійних держав. Єдиний орган, який об'єднував цей союз, – Союзний сейм у Франкфурті-на-Майні складався з уповноважених окремих монархів, а не народів. Найважливіші постанови сейму мали ухвалюватись одногосно. Та й сама діяльність сейму була такою реакційною і млявою, що його в народі прозвали «зборами мумій». Австрійський уповноважений був постійним головою Німецького союзу, який не мав ні спільної армії, ні дипломатичного представництва, ні фінансів. Він пильно стежив за тим, щоб у жодній з німецьких держав не розхитувались підвалини релігії і монархізму. За темпами свого промислового розвитку ще в мануфактурний період у Німеччині виділилося 3 передові економічні райони: 1) Саксонське королівство, яке після 1815 р. залишилось незалежним; 2) споконвічна польська земля – Сілезія, відібрана у XVIII ст. в Австрії Фрідріхом II і 3) знов приєднані Пруссією Рейнська провінція та Вестфалія. Проте в країні не було ще великого національного внутрішнього ринку. Це було пов'язано і з господарською роз'єднаністю – не тільки між окремими державами, а й між окремими краями однієї держави, – а також із політичною роздробленістю. Внутрішні митниці, різноманітність монети, мір і ваги, відсутність єдиного комерційного законодавства – все це стримувало розвиток торгівлі, гальмувало збут виробів німецької промисловості, яка й без того багато терпіла від іноземної, в основному англійської, конкуренції. У Пруссії, наприклад, до 1818 р. було 57 митних тарифів на 2700 товарів. Феодальні пережитки на селі в свою чергу заважали поповнювати промисловість конче потрібною найманою робочою силою й знижували купівельну спроможність селян.

1815 → Пруссія після Віденського конгресу. Відповідно до ухвали Віденського конгресу, територія другої за розмірами й значенням держави Німецького союзу – Пруссії складалася з двох частин: шести східних і двох західних провінцій. До східної частини Пруської держави входили Бранденбург, Померанія, Сілезія, Західна і Східна Пруссія, Саксонія і Познань, а до західної – Рейнська провінція і Вестфалія. Обидві частини, західна й східна, були не тільки відокремлені одна від одної територіями інших німецьких держав, а й відрізнялись політично та економічно. Західні провінції були значно розвинуті. У них вже укорінилось багато буржуазних порядків, зокрема наполеонівський цивільний кодекс, і давно вже не було ані кріпацтва, ані судової юрис-

дикції поміщиків. У більш відсталих східних провінціях, навпаки, незважаючи на реформи *Штейна* й *Гарденберга*, ще панували феодальні відносини. Після вигнання наполеонівської армії король *Фрідріх-Вільгельм III* і прусський уряд взяли відкритий курс на зміцнення феодальної реакції. У період боротьби з *Наполеоном* король не раз обіцяв запровадити в Пруссії конституцію і представницький спосіб правління, але після закінчення війни ці обіцянки було забуто. Розпочаті реформи були припинені, й основну роль в уряді почали відігравати крайні реакціонери. Всі, хто прихильно ставився до реформ або був раніш зв'язаний із Тугендбундом, навіть генерал *Гнейзенау* й славнозвісний учений, засновник Берлінського університету *В. Гумбольдт*, втратили свої посади. І все-таки в 1823 р. указом короля було встановлено 8 провінційних представницьких зборів – ландтагів. Їх скликали на розсуд короля, вони мали тільки дорадче значення і були під контролем місцевого дворянства.

Малі німецькі держави після 1815 р. У більшості північнонімецьких держав, як і в Пруссії, після 1815 р. запанувала найчорніша феодальна реакція, що давала поміщикам змогу відновити колишні кріпосницькі порядки. В Кургессені старий курфюрст *Вільгельм*, повернувшись із багаторічного вигнання, відродив не тільки панщину, а й цехи, скасував усі видані за *Наполеона* закони і в своїй мікроскопічній армії запровадив знову перуки та коси. Помірковані конституції на півночі було запроваджено тільки в трьох невеликих саксонських герцогствах, у тому числі і в Саксен-Веймарі, у решті ж північнонімецьких держав, зокрема в Ганновері, збирались часом станові ландтаги, неспроможні навіть і трохи обмежити сваволю місцевих самодержців. У чотирьох південних державах – Бадені, Вюртемберзі, Гессен-Дармштадті і Баварії – дворянство було менш впливовим. Тут значно посилилась влада буржуазії. В 1817–1820 рр. у цих державах було запроваджено конституції на зразок французької «Хартії 1814 р.» Ними передбачалося створити дві палати і встановити високий майновий ценз для виборців і депутатів. І хоч ці конституції були обмеженими, проте вони все ж таки становили крок вперед до перетворення південнонімецьких держав на буржуазні монархії.

1815 → **Австрія після Віденського конгресу.** На Віденському конгресі *Меттерніх* добився приєднання до австрійських володінь Ломбардо-Венеціанської області й цим забезпечив панування Габсбургів у Північній Італії. За Австрією було закріплено головне місце серед держав Німецького союзу. Недавно ще розгромлена й принижена, Австрійська імперія повернула собі Тіроль і Зальцбург і простяглася на півдні аж до Адріатичного моря. Вона тепер могла чинити політичний тиск

на держави як Апеннінського, так і Балканського півостровів. Разом з тим ніде тимчасова перемога політичної реакції не була такою повною. На престолі сидів обмежений і злопам'ятний імператор *Франц*, брат страченої *Марії-Антуанетти*, який на час Віденського конгресу вже цілком підпав впливові свого канцлера *Меттерніха*. Хоч канцлер і відав формально лише закордонними справами, саме він тримав у чіпких руках Австрійську імперію, намагаючись водночас накинути Європі реакційну політичну систему, що дістала незабаром назву **«системи Меттерніха»**. **«Система Меттерніха»** була тісно зв'язана з панівним становищем австрійського дворянства й династії Габсбургів та з їхньою політикою. Габсбурзька монархія і після 1815 р. лишилася тим самим конгломератом чужих один одному народів, для яких уже давно було обтяжливим австрійське ярмо і які вже на початку XIX ст. пробуджувались до нового життя. За таких умов навіть найменші зміни існуючих порядків могли пустити в рух відцентрові сили й дати поштовх до розпаду багатонаціональної імперії. Тому принцип «не чіпати того, що перебуває в спокої» і став девізом імператора *Франца* та його оточення. Землі, що перебували під владою австрійських Габсбургів, складалися з володінь, населених різними народами. У спадкоємні землі Габсбурзького дому входило 10 провінцій. У Верхній та Нижній Австрії, Тіролі, Штірії та Карінтії переважали австрійці. У південних провінціях Австрії більшість населення становили словенці та хорвати, а в Істрії, Далмації й на півдні Тіролю, особливо в містах, жило багато італійців. Чехія, Моравія й австрійська Сілезія були населені в основному чехами. В містах та в районах, які прилягали до Німеччини, особливо в Судетських горах, було багато німців. Західна Галичина до річки Сян була значною мірою заселена поляками, а східна – українцями (русинами); українці населяли також Буковину. На великих землях угорської «Корони св. Стефана» панівною нацією були угорці (мадьяри). Але вони переважали тільки у власне Угорщині – в долині середньої течії Дунаю і Тиси. В північно-західній частині Угорського королівства, що прилягала до Моравії, більшість населення становили словаки, а на півдні – у Хорватії і Славонії – переважали хорвати, у Воєводині й Банаті жило багато сербів. У Трансільванії основну масу населення становили румуни, а на Закарпатській Україні – русини. Угорцями було близько 2/5 населення земель угорської корони. Всього на кінець 40-х років XIX ст. в Австрійській імперії проживало 34 млн чоловік. З них близько половини – 16 млн – слов'яни. Угорців, італійців, румунів та інших народів налічувалося до 11 млн чоловік і близько 7 млн становили австрійці та німці. Одночасно із зростанням і посиленням буржуазії панівної нації – австрійських німців – посилю-

валася також буржуазія інших національностей, що населяли Австрію. Прагнучи оволодіти місцевим ринком, збуваючи свої товари в умовах гострої конкуренції з буржуазією іншої національності, буржуазія, середня і дрібна (в Чехії), а також обуржуазнене дворянство (в Угорщині) проймалися національною самосвідомістю. Ще гостріше відчувало національне гноблення феодально залежне селянство, яке здебільшого було слов'янське. Боротьба з господарської сфери переносилася в політичну, і через це процес формування буржуазних націй у багатонаціональній Австрійській імперії неминуче набрав характеру дуже гострої політичної сутички, в яку втягувалися найширші народні верстви пригноблених національностей. Незадоволення проявлялось і в італійських провінціях – Ломбардії та Венеції, і в Угорщині, Чехії, Галичині, скрізь, де стикались інтереси відтиснутих національностей, які прокидалися до самостійного життя, з інтересами поміщиків та буржуазії панівних націй. Події французької революції і потрясіння наполеонівських воєн прискорили цей процес, забезпечивши національності, що пробуджувалися, готовою буржуазною ідеологією – ліберальною і демократичною.

1815 → Друге сербське повстання. Після придушення першого сербського повстання турки відновили залежність селян від спакіїв. Селяни змушені були відбувати панщину. Незабаром на боротьбу проти турків піднявся увесь Белградський пашалик на чолі з *Милошем Обреновичем*. Перші кроки повстанців були вдалі. Завдяки дипломатичному втручання Росії вдалось припинити воєнні дії і розпочати мирні переговори. Наприкінці 1815 р. вони завершилися усною угодою, за якою серби одержували деякі привілеї. Турецький уряд визнавав *Милоша Обреновича* верховним князем Сербії. Сербам надавалось право збирати данину султану, регламентувались розміри платежів спакіям, хоча і зберігали право збирати їх самі; серби дістали право брати участь у суді поряд із турецькими урядовцями. Друге сербське повстання, хоч і закінчилося вдало, не привело до створення самостійної сербської держави. Сербія фактично залишалася турецькою провінцією, яка мала лише деякі автономні права.

1815–1898 → Князь Отто фон Бісмарк.

1816 → Проголошення незалежності сполучених провінцій Ла-Плати (Аргентина).

1817–1818 → Англійський уряд тимчасово припинив чинність закону про недоторканність особи (*Nabeus corpus act*) і вдався до репресій (1817 р.). Та наступного року, коли цей закон знову набрав чинності, народні заворушення відновилися.

1817–1819 → **Студентський рух в Німеччині**. Восени 1817 р. в колах передової студентської молоді виникла думка якимись особливими святкуваннями відзначити дві річниці – недавньої Лейпцігської битви і Реформації. 18 жовтня 1817 р. історичний Варбурзький замок поблизу м. Ейзенаха з'їхалось понад 450 студентів із різних німецьких університетів, до них приєдналося кілька прогресивно настроєних професорів. Після палких промов, у яких прославлялася німецька свобода, було демонстративно спалено книги найбільш ненависних реакціонерів, а також різні символи реакції, такі як австрійська капральська палиця й гессенська солдатська коса. Наступного року в Іені було створено «Всенімецьку студентську спілку», яка поставила мету боротись за національне об'єднання й своїм символом обрала триколірний чорно-червоно-золотий прапор. Частина членів спілки схильна була до індивідуального терору проти реакціонерів. У березні 1819 р. в Мангеймі студент Карл Занд заколов кинджалом особливо ненависного молоді реакційного драматурга Коцебу. Вбивство *Коцебу* дало привід *Меттерніху* почати розправу з революційним рухом. *К. Занда* прилюдно стратили в Гейдельберзі. Проти поширення серед студентів ліберальних і радикальних визвольних ідей були спрямовані рішення скликаної з ініціативи *Меттерніха* конференції представників окремих німецьких держав у Карлових Варах (Карлсбаді). У серпні 1819 р. ця конференція виробила ряд так званих карлсбадських постанов, спрямованих проти революційного руху. У Німецькому союзі було запроваджено попередню цензуру для друкованих видань, менших ніж 20 аркушів, а за студентами встановлено суворий нагляд, їхні товариства й спілки розпускалися; організовано було спеціальну слідчу комісію для переслідування «демагогів», тобто демократично настроєних студентів. Після розгрому студентського руху політична реакція в Німецькому союзі посилилась ще більше.

1817–1895 → *Ф. Дуглас*. На середину XIX ст. з-поміж негрів висунувся ряд вчених і письменників, які брали активну участь у боротьбі за скасування рабства. Одним з них був *Ф. Дуглас*, він викупився з рабства і присвятив своє життя боротьбі за звільнення рабів.

1818, 5 травня – 1883, 14 березня → **Карл Маркс**.

1818 → **Ахенський конгрес «Священного союзу»**. В м. Ахені відбувся конгрес держав Четверного союзу. На ньому союзники вирішували питання про дострокову евакуацію союзних військ із Франції. На той час Франція вже сплатила більшу частину накладеної на неї контрибуції, її було допущено, як рівноправну з іншими, до наради чотирьох союзних держав – переможниць *Наполеона*. Таким чином, офіційно

було визнано в Європі п'ять великих держав, включаючи й Францію. За ці незначні поступки французький двір зобов'язався підтримувати трактати 1815 р. і додержувати їх, що, звичайно, не сприяло популярності Бурбонів серед французької буржуазії, значна частина якої мріяла повернутися до завойовницької політики. Четверний союз Австрії, Пруссії, Англії і Росії в 1818 р. був знову відновлений.

1818 → Проголошення незалежності Чилі.

1819 → **Піднесення демократичного руху в Англії.** Знову настав економічний спад, який погіршив становище робітників. Зворушення в країні посилились. 16 серпня 1819 р. робітники та дрібнобуржуазні радикали організували під Манчестером на Петровому полі (Пітерсфілд) мітинг, у якому взяло участь близько 80 тис. осіб. Вони вимагали встановлення загального виборчого права й скасування хлібного закону. Незважаючи на мирний характер мітингу, урядові війська розігнали його. Кількох учасників мітингу було вбито й близько 400 поранено, *Хента* заарештовано й засуджено до тюремного ув'язнення. Побоюючись арешту, *Коббетт* на якийсь час залишив Англію. Криваву розправу, яку вчинили війська над беззбройними учасниками цього мітингу, незабаром стали називати побоїщем під Пітерлоо: народ іронічно протиставляв це убивання перемозі під Ватерлоо. Щоб розправитися з демократичним рухом, уряд наприкінці 1819 р. провів через парламент шість актів, які надавали місцевим властям право забороняти збори з кількістю учасників понад 50 осіб та масові процесії, а також право робити трус у приватних будинках для вилучення зброї. Преса підлягала якнайсуворішій цензурі. Народ влучно прозвав ці надзвичайні заходи актами «про затикання рота». Репресії вели до дальшого загострення класової боротьби.

1819–1852 → **Ніколає Белческу.** Видатним румунським революціонером-демократом став **Ніколає Белческу** – визначний мислитель, економіст і історик. **Белческу** обстоював скасування феодальних повинностей і поділ поміщицьких маєтків в інтересах селян, хоча допускав також викуп землі і феодальних повинностей на прийнятних для селян умовах. Він засуджував продажне правління бояр, їх зловживання і класовий егоїзм. Висловлюючи глибоку віру і сили народу, **Белческу** вимагав загального виборчого права, скасування станових відмінностей і національного об'єднання країни знизу, революційним шляхом. Ідеалом **Белческу** була демократична республіка. **Н. Белческу** і син одного боярина **Дімітріє Філіпеску** організували у Волощині змову й створили революційний комітет для скасування феодальних порядків і встановлення демократичної республіки. Учасники змови сподіва-

лись на підтримку радикально настроєних вихідців із нижчих бояр, революційну інтелігенцію, ремісників і робітників. У 1840 р. змову було розкрито, а її учасників заарештовано. **Белческу** під час тривалого перебування в тюрмі захворів на сухоти. **Філіпеску** помер у в'язниці. Проте опозиційний рух дедалі сильнішав.

1819 → Перший рейс пароплава через Атлантику.

Іспанський уряд змушений був укласти договір про передачу Східної Флориди Сполученим Штатам. Для покриття грошових претензій північно-американських громадян до Іспанії США виплатили їм 5 млн доларів, що дало привід зображати захоплення Флориди як «купівлю» цієї території. Індіанське плем'я семінолів, що населяло Флориду, було частково винищене, але і далі чинило опір.

1819 → У відповідь на посилення визвольного руху Австрія і Пруссія уклали в м. Тепліці угоду про спільну боротьбу проти революційних рухів у німецьких державах. З цією метою того ж самого року в м. Карлсбаді відбулась конференція представників німецьких урядів. Було вжито суворих заходів проти ліберальної преси і студентства. Та все ж таки і в Карлсбаді *Меттерніхові* не вдалось добитися скасування конституцій у південнонімецьких державах.

1820, 28 листопада – 1895, 5 серпня → **Фрідріх Енгельс**.

1820 → **Міссурійський компроміс**. Між фермерами й плантаторами в США точилася гостра боротьба за землі, що лежали на захід від Міссісіпі, виникали конфлікти і через поширення рабства на нові території. Суперечки ці загострювались не тільки з економічних, а й з політичних причин. Внаслідок того, що населення Півночі швидко зростало, в палаті представників переважали депутати від штатів, де рабство не допускалось. Але в сенаті панували рабовласницькі штати. Коли кількість рабовласницьких і вільних штатів зрівнялась, рабовласники почали докладати всіх зусиль для того, щоб кількість рабовласницьких штатів, що їх приймали до складу США, була не меншою, ніж нових, вільних штатів. У 1820 р. були прийняті нові штати – Міссурі і Мен. Їм надавалося право самим вирішувати питання про рабство, але заздалегідь було відомо, що в Міссурі рабство буде узаконене, а в Мені – заборонене. Одночасно конгрес постановив, що на північ від 36°30' рабство (за винятком штату Міссурі) не допускатиметься. *Цей компроміс на якийсь час послабив боротьбу за землю між Північчю і рабовласницьким Півднем і сприяв дальшому співіснуванню в США рабства на Півдні з системою найманої праці і фермерства на Півночі й Заході.*

1820–1823 → **Буржуазна революція в Іспанії**. 1 січня 1820 р. в Іспанії підполковник *Рафаель Рієго* із своїм батальйоном підняв повстання

поблизу Кадіса і проголосив конституцію 1812 р. До нього приєднався загін полковника *Юроги*. 1500 чоловік вирушило в сусідню Андалузію, але сільське населення було під великим впливом духівництва й активно не підтримало їх. *Рієго* і *Кірога* й самі не збиралися закликати селян до збройного захоплення поміщицьких земель, їхній загін зазнав поразки і поступово розпався. Але звістка про їхній виступ стала сигналом до повстання по всій країні. У великих містах створювались революційні хунти. 7 березня 1820 р. вибухнуло повстання в Мадриді. 9 березня 1820 р. король змушений був погодитись на відновлення конституції 1812 р. і призначити новий уряд з поміркованих лібералів. У липні 1820 р. відбулись засідання кортесів. Більшість депутатів у кортесах становили «помірковані» («*модерадос*»), які спиралися на ліберальних поміщиків і велику буржуазію. Конституцію 1812 р. вони вважали надто радикальною й боялись рішучих революційних заходів. Представники міської середньої і дрібної буржуазії та збіднілих поміщиків утворили політичну течію «запальних» («*ексальтадос*»). Їх очолювали *Рієго* та інші діячі революції, які вбачали в конституції 1812 р. лише початок революційних перетворень. До кінця першого року революції серед «запальних» виділилась демократична течія «комунерів» («*комунерос*»). Так звалися захисники вільностей іспанських міст у XVI ст. Ця течія спиралась на передові верстви дрібної буржуазії, міських ремісників. Вона мала багато прихильників у міських клубах, муніципалітетах і в національній міліції. Із «запальних» до «комунерів» перейшли *Рієго* і *Сан Мігель*. Вони вимагали діяти рішуче й довести до кінця боротьбу за конституцію, але самі не зважувались оголосити себе республіканцями і не виступали за негайне революційне розв'язання аграрного питання через захоплення поміщицьких і церковних земель селянами. Уряд «поміркованих» і кортеси провадили боягузливу політику й намагались затримати розвиток революції, їхня діяльність звелася в основному до скасування цехів і гільдій, а також другорядних поборів на користь церкви та інші промислові підприємства. Боягузлива політика «поміркованих» призвела до спроби контрреволюційного перевороту. У 1821 р. король призначив міністрів із своїх прибічників. Крайні роялісти утворили «апостоличну хунту», яка організувала озброєні банди для розгрому революційного руху. «Апостолична хунта» була незадоволена лавіруванням та поступками короля *Фердінанда VII* й домагалася, щоб престол було передано його молодшому братові *Дон Карлосу* – запеклому абсолютистові. У нових кортесах, обраних 1822 року, більшість місць здобули «запальні». *Рієго* став головою кортесів. Король змушений був призначи-

ти головою уряду однодумця *Рієго – Сан Мігеля*. Але й цього разу «запальні» не зважились на крайні революційні заходи на користь селян і обмежились законом про поділ пусток між солдатами, офіцерами, які звільнялись із служби, та сільськими бідняками. Хитання і незгоди серед «запальних» і комунерів ослаблювали революцію.

1820 → В Португалії під проводом полковника *Кабрейра* і при підтримці народу 24 серпня повстав гарнізон Оporto. У вересні революція вибухнула в Лісабоні. Влада в країні перейшла до Тимчасової хунти. Було скликано кортеси й проголошено конституцію. Та земля залишалася в руках поміщиків. Сеньйоріальні права та феодалні повинності селян не були знищені. Основним в іспанській і португальській революції було аграрне питання, хоч воно залишилось нерозв'язаним. Народні маси взяли участь у революціях, але на розвитку цих революцій не позначалися чітко їхні вимоги. Слабкість і нерішучість буржуазії призвели до того, що на чолі цих революцій стояли дворянські революціонери, мало зв'язані з народом. Революція 1820 р. в Іспанії мала «військовий, династичний і буржуазно-ліберальний характер». Такою самою була і португальська революція. На відміну від французької революції кінця XVIII ст. ці революції не були буржуазно-демократичними.

1820, жовтень–грудень → **Конгрес «Священного союзу» в Опаві (Тропнау)**. В австрійській Сілезії зібрався новий конгрес учасників «Священного союзу» для підготовки контрреволюційної інтервенції в Італії. На цьому конгресі Австрія, Росія і Пруссія піднесли контрреволюційну інтервенцію до найвищого принципу своєї політики і підписали декларацію про «право» учасників «Священного союзу» з власного почину втручатися в справи будь-якої держави для придушення революції. Контрреволюційну інтервенцію дворянсько-династична дипломатія протиставляла революційним і національно-визвольним рухам, які висували ідею верховенства нації і принцип невтручання у внутрішні справи інших народів.

1820 → **Народні маси у Франції ненавиділи режим Реставрації**. Ремісник убив наступника престолу герцога *Беррійського*.

1820–1821 → **Буржуазна революція в Неаполі, Сицилії і П'ємонті (Італія)**. 2 липня 1820 р. офіцери гарнізону міста Нола поблизу Неаполя підняли повстання. Вислані назустріч повстанцям війська генерала Пепе перейшли на їхній бік. У Неаполі почалися бурхливі народні демонстрації. Переляканий король *Фердінанд IV* змушений був проголосити конституцію на зразок Іспанської 1812 р. і створив кабінет з ліберальних міністрів. Війська Пепе ввійшли в столицю. Слідом за Неа-

подем революція охопила о. Сицилію. 14 липня повстання вибухнуло в Палермо. Революціонери утворили хунту й вимагали самоврядування, а деякі з них навіть виступали за повне відокремлення Сицилії та створення на острові самостійного королівства з своєю конституцією. Місцеві поміщики й буржуазія не хотіли терпіти податкового гніту уряду Бурбонів. Вони воліли, щоб Сицилія, як і колись, була відокремленою від Неаполя. Та у вересні 1820 р. повстання придушили королівські війська. Восени 1820 р. у Неаполі відкрився парламент. Дальшому поглибленню революції заважала боягузливість і непослідовність ліберальної буржуазії, яка не хотіла піднімати селян на боротьбу за знищення феодального гніту. А без втручання ззовні король і реакційна знать були безсилі відновити абсолютизм. У той час як австрійські інтервенти були зайняті придушенням революції в Неаполі, вибухнула революція в основній складовій частині Сардинського королівства – П'ємонті. 10 березня 1821 р. там підняв повстання гарнізон фортеці Олександрія на чолі з деякими офіцерами. Повсталі вимагали конституції на зразок іспанської 1812 р. Через день повстання охопило війська, розміщені в Туріні – столиці королівства. **Король Віктор-Еммануїл I зрікся престолу.** На чолі повстання стояли граф *Санта-Роза* та інші учасники руху карбонарів. Вони очолили революційну хунту. Регентом став племінник короля принц *Карл-Альберт*, який підтримував зв'язки з карбонарями. Та вже за кілька днів регент підступно зрадив своїх друзів, перейшов на бік абсолютистів і втік із Туріна. Частина військ перейшла до табору контрреволюції. П'ємонтські революціонери не відважились порвати з монархічним ладом і нічого не зробили, щоб залучити селянство й широкі маси міського населення до захисту революції. Відірваність дворян від революціонерів від народу ослабила революцію. Тим часом королівський двір звернувся за підтримкою до Австрії і «Священного союзу». У П'ємонт було відправлено австрійські війська. 9 квітня в короткому бою вони разом з королівською армією розбили загони повсталих. У Туріні стався контрреволюційний переворот. Невдовзі після цього австрійські війська зайняли місто. Керівники п'ємонтської революції встигли втекти. У П'ємонті почались масові репресії. Буржуазні революції 1820 р. в Італії, як і в Іспанії, не були демократичними. Дворянські революціонери, що очолювали їх, були відірвані від народу й байдужі до потреб широких мас трудящих, а це послаблювало революційні сили. Важливу роль у поразці цих революцій відіграла діяльність «Священного союзу».

1821, січень → **Визвольне антифеодалне повстання в дунайських князівствах під проводом Тудора Владимиреску.** Посилене вивезення зерна з князівств призвело до збільшення панщини та різкого

погіршення становища селян. Більшість селян було закріпачено. Злидні їх стали нестерпними. Багато селян ішли в партизани (гайдуки) і нападали на боярські маєтки. Зростало незадоволення робітників-кріпаків на мануфактурах. Іноді повсталих селян очолювали нижчі бояри, незадоволені пануванням великих землевласників. 1821 року у Волощині в окрузі Олтеніца вибухнуло повстання під проводом *Тудора Владимиреску*, селянина, який, розбагатівши за допомогою торгівлі, піднявся до становища нижчих бояр. Головною силою повстання були селяни і робітники мануфактур, які вимагали скасування феодальних повинностей і визволення з турецького ярма. Повстання було швидко придушене. До його поразки вела нерішучість нижчих бояр, що очолювали рух і не зважувались висунути вимогу поділу поміщицьких земель, а також незгоди з грецькими повстанцями, що виступили під проводом *Інсіланті*, з наказу якого *Тудора Владимиреску* було розстріляно.

1821–1867 → Перша спроба широко організувати збройну боротьбу проти турецького панування пов'язана з ім'ям видатного болгарського революціонера і письменника *Георгія Раковського*, який народився 1821 р. в місті Котел у сім'ї кравця. Батько *Раковського* був керівником місцевих ремісників у боротьбі з міськими багатіями-туркофілами. За виступи проти них *Раковського* і його батька переслідували. Під час Кримської війни *Раковський* сформував невеликий загін, з яким намагався приєднатися до російських військ. Він заснував у Белграді болгарську газету «Дунайський лебідь», яка популяризувала думки про потребу боротьби проти турецького панування. Головною заслугою *Раковського* в боротьбі болгарського народу за визволення з турецького ярма була спроба використати гайдуків у цій боротьбі. *Раковський* не раз формував у Сербії озброєні загони, щоб з їх допомогою підняти загальне повстання в Болгарії. Одну з таких спроб було зроблено в 1866–1867 рр., але Сербія не виступила проти Туреччини й загони *Раковського* було розпущено.

1821 → **Проголошення незалежності Мексики.** У Мексиці багаті поміщики та буржуазія боялися селянського руху, який налякав їх на першому етапі визвольної війни, і до іспанської революції 1820 р. не наважувались проголосити незалежність своєї країни. Тільки в 1821 р. полковник *Ітурбіде*, що спирався на реакційні кола поміщиків, учинив переворот і проголосив незалежність Мексики. Він і його прибічники виступили цього разу за відокремлення від Іспанії, побоюючись, що новий іспанський уряд проведе в Мексиці ліберальні реформи. Переворот *Ітурбіде* був успішним тільки тому, що він пообіцяв народові

рівність у політичних правах, незалежно від раси й соціального стану. Ці обіцянки не було виконано, а *Турбіде*, підтримуваний реакційним офіцерством, невдовзі після цього вчинив монархічний переворот і оголосив себе імператором. Але проти встановлення монархії піднявся широкий республіканський рух. *Турбіде* втік із країни, а коли повернувся, його розстріляли.

1821, січень-травень → **Конгрес «Священного союзу» в Любляні (Лайбаху)**. Учасники конгресу перенесли свої засідання в м. Лайбах (Люблян), ближче до італійських володінь Австрії. Уряд *Меттерніха* був головним натхненником контрреволюційної інтервенції в Італії. Він боявся, що італійський визвольний рух приведе до того, що австрійців виженуть із Венеціанської області й Ломбардії, і заперечував саме існування італійської нації. Конгрес доручив Австрії роль жандарма Італії. У 1821 р. австрійські війська перейшли неаполітанський кордон, і 7 березня армія генерала *Пене* зазнала поразки під Рієті. Ліберальний уряд у Неаполі боявся народних мас і відмовився від дальшого опору. Війська інтервентів без бою захопили столицю. Конституцію було скасовано. З поверненням до Неаполя короля *Фердинанда IV* почалися страти й переслідування учасників революції.

1821, квітень → **Початок національно-визвольного повстання в Греції**. Після революцій 20-х років у Західній Європі й Америці увагу європейських урядів привернули турецькі справи й повстання греків, що тривало вже кілька років, проти турецького ярма. Грецькі патріоти сподівалися на підтримку Росії, але цар *Олександр I*, як і *Меттерніх*, вважав греків бунтівниками.

1821, 21 червня → **Утворення Великої Колумбії та розгром іспанських військ**. Ще 1817 року почалося визволення Венесуели. Під прапорами визвольної армії *Болівара* гуртувалося багато добровольців-креолів, негрів, індіанців і метисів. Конгрес, який зібрався в м. Ангостурі (згодом Боліварі), проголосив утворення нової незалежної республіки – Великої Колумбії. Невдовзі, 21 червня *Болівар* розгромив іспанські війська у Венесуелі. Отже, двоє юнаків-кубинців – *Франсіско Агуєро* і *Мануель Санчес* висадились на південному березі острова, щоб підняти повстання за незалежність. Вони сподівалися на допомогу *Болівара*. Сміливців схопили і повісили. У 1821 р. полковник *Хосе-Франсіско Лемус* створив таємне товариство «Сонця і променів Болівара». Він готував повстання під гаслом «незалежність або смерть». Арешти перешкодили цьому виступу. Змовники хотіли також полегшити долю рабів, а надалі мали на увазі звільнення їх за викуп.

1821, 21 липня → **Незалежність Перу**. Головна твердиня іспанського панування в Південній Америці була в Перу, але й там патріотично

настроєні поміщики-креоли, буржуазія і широкі маси селян та ремісників піднімалися на боротьбу за незалежність. 1820 року армія *Сан-Мартіна* відпливла з Чилі до берегів Перу. Коли кораблі наблизились, населення повстало. Незалежність Перу було проголошено 21 липня. Іспанські війська утримувались тільки на півночі країни.

1821 → **Убивство у Франції наступника престолу герцога Беррійського** правлячі верхи використали для посилення реакції. Виборчий закон було змінено. Найбільшим землевласникам було надано по 2 голоси. Уряд ще більше підвищив майновий ценз для виборців, відновив попередню цензуру над пресою. Школу і всю освіту було віддано під якнайсуворіший нагляд католицької церкви.

1821–1829 → **Грецьке повстання і російсько-турецька війна. Незалежність Греції.** В 1821 р. повстання проти турецького панування охопило всю Грецію. На початку 1822 р. грецькі Національні збори проголосили незалежність країни. Уряд Туреччини намагався жакливіми розправами придушити повстання. Десятки тисяч греків та інших християн було перебито або продано в неволю. Константинопольського патріарха на Великдень було повішено, а труп його кинуте в море. Мужня боротьба грецького народу за свою свободу й незалежність викликала гаряче співчуття серед прогресивних людей всієї Європи. *Друзі грецьких патріотів – філелліни в Росії, в Англії, у Франції та інших країнах збирали грошові пожертви для Греції, відправляли їй зброю, вербували для неї добровольців.* Великий англійський поет *Байрон* озброїв на свої кошти загін добровольців, на чолі його висадився в Греції і взяв участь у боротьбі за її незалежність. Учасники таємних революційних товариств у Росії, майбутні декабристи, також гаряче бажали допомогти грецькому народові. Отже, у 1821 р. в дунайські князівства вирушив з Росії озброєний загін грецьких повстанців під командою грека, офіцера російської служби *Олександра Інсіланті*. Девізом загону були слова «з щитом або на щиті», що означало – «перемога або смерть». Загін цей був невдовзі розбитий турецькими військами, але його виступ став сигналом для Греції. Навесні 1821 р. всенародне повстання охопило Грецію. Наступного року національні збори в Епідаврї проголосили незалежність країни і прийняли буржуазну конституцію. Турецькі власті відповіли на повстання варварською різаниною і погромами. З жителів о. Хіосу вціліло лише 2 тисячі – понад 23 тисячі було вбито, близько 47 тисяч продано в рабство. У 1826 р. турецько-єгипетські війська вирізали майже все населення міста Месолонгіону. Грецькому народові загрожувало фізичне винищення. Повстанці сподівалися на допомогу Росії. *О. С. Пушкін*, декабри-

сти, всі прогресивні люди Росії гаряче співчували грекам. Реакційний царський уряд довго не хотів допомагати грецьким революціонерам. Це призвело до посилення англійського впливу на повстанців, яких Англія визнала воюючою стороною. Вся передова громадська думка Європи була на боці греків. З 1826 р. змінилася й політика царського уряду. *Туреччина закрила чорноморські протоки для російської торгівлі, й це спонукало його до підготовки нової російсько-турецької війни і до подання якнайшвидшої допомоги грецькому народові.* Англія і Франція хотіли обмежити й ослабити дії Росії і домовились про підтримку автономії Греції під верховною владою султана. У 1827 р. всі три держави підписали Лондонську угоду про допомогу Греції. Таємною угодою між ними передбачались примусові заходи, якщо турецькі війська не припинять різанину в Греції. Результатом цього було знищення турецького флоту в Наварінській битві 20 жовтня 1827 р. при вирішальній участі російської ескадри. Але й після цього султанський уряд не хотів надати Греції автономію і надіявся на підтримку Австрії й Англії. Тільки російсько-турецька війна і перемога російської армії в 1828–1829 рр. змінили становище. За Адріанопольським миром 1829 р. Греція одержала фактично майже повну незалежність. Всупереч завойовницьким цілям царизму наслідки російсько-турецької війни мали для Греції величезне визвольне значення.

1822–1827 → Діяльність *Джорджа Каннінга* на посту англійського міністра закордонних справ Англії. Англійські капіталісти закабалили країни Латинської Америки позичками й захоплювали в свої руки їхню торгівлю. *Джордж Каннінг* вважав для Англії вигідним звільнення Латинської Америки від іспанського й португальського панування та перетворення її на ринок для англійських товарів. Правлячим класам Англії потрібні були нові ринки збуту для забезпечення дальшого промислового піднесення в країні й відвернення революційних виступів народу. Англійський уряд призначив у головні міста Латинської Америки своїх консулів, а в 1825 р. формально визнав незалежність нових держав і уклав з ними торговельні договори. *Каннінг* відверто писав: «Якщо ми вміло поведемо справу, то визволена Іспанська Америка стане англійською».

1822 → **Проголошення незалежності Бразилії.** Після буржуазної революції у Португалії в 1820 р. *Жуан VI* на вимогу кортесів повернувся на батьківщину, а в Бразилії намісником залишився його син *Педро*. 1822 року було проголошено незалежність Бразилії. У країні збереглася монархія. *Педро*, не бажаючи коритися лісабонським лібералам, став конституційним імператором. Фактично він і його наступники не зва-

жали на конституцію і правила майже самодержавно, спираючись на армію й на плантаторів-рабовласників. В результаті національно-визвольного руху в Латинській Америці утворилось ряд незалежних держав. Поряд з Великою Колумбією виникла Федеративна республіка центральної Америки. Але ці політичні утворення виявились нестійкими і незабаром розпалися на кілька самостійних держав. **Отже, офіційною датою встановлення незалежності вважається 7 вересня, коли було ухвалено рішення про повне відокремлення країни від Португалії.** Особливостями цих подій у Бразилії була слабкість народних рухів і відсутність серйозного опору Португалії, де в цей час відбувалась революція. У Бразилії збереглась монархія. Імператором її було проголошено старшого сина португальського короля Педру I, який залишився в країні, незважаючи на вимогу лісабонських кортесів, щоб він повернувся в Португалію.

1822, жовтень-грудень → **Конгрес «Священного союзу» у Вероні.** Після придушення італійських революцій «Священний союз» почав готуватися до контрреволюційної інтервенції в Іспанії. Восени 1822 р. для цього зібрався новий дипломатичний конгрес у Вероні. За ухвалою конгресу, інтервенцію в Іспанії було покладено на Францію. Представник Франції на конгресі – відомий реакційний письменник і дипломат *Шатобріан* виступав за якнайшвидше придушення іспанської революції. Географічне положення Франції сприяло здійсненню інтервенції; крім того, французькі Бурбони були дуже заінтересовані у встановленні абсолютизму в сусідній країні. Уряд *Людовіка XVIII* охоче взяв на себе роль жандарма Іспанії. У придушенні іспанської революції він вбачав засіб для зміцнення своєї влади й реакції у Франції.

1823, квітень → **100-тисячна французька армія вдерлася в Іспанію і пройшла через усю країну, майже не зустрічаючи збройного опору.** Іспанські конституціоналісти, як і раніш, боялися дати народові землю й звільнити його від феодального гніту. Духівництво та поміщики вороже настроювали затурканих і неписьменних селян проти революціонерів, звинувачуючи їх у безбожності. Тільки в Кадісі та Барселоні конституційні війська стійко билися з інтервентами, але зазнали поразки. Король *Фердінанд VII* скасував конституцію. На діячів революції посипались репресії, страти. Рієго повісили. В країні запанувала реакція.

1823, травень → **Після того як почалося вторгнення французьких військ в Іспанію, португальські контрреволюціонери вчинили переворот і майже повністю відновили в країні абсолютизм.** Революційні перетворення 1821–1822 рр. були скасовані. І цього разу бур-

жуазна революція була ослаблена в результаті непослідовної політики лібералів, які не хотіли знищення поміщицького гніту над селянами.

1823, 2 грудня → **Проголошення доктрини Монро**. Розпад іспанської колоніальної імперії був вигідним для США, і вони визнали незалежність нових держав Латинської Америки. На початку 20-х років чутки про можливу інтервенцію «Священного союзу» в Латинську Америку для відновлення там іспанського панування стривожили багатьох політичних діячів США. Найбільш відомі й поінформовані політики США, такі як державний секретар *Д. Адамс*, прекрасно розуміли цілковиту нереальність проектів такої інтервенції, але уряд США скористався чутками про ці наміри й незгодами з Росією з приводу південного кордону її володінь в Алясці, щоб виступити з проголошенням так званої «доктрини Монро», викладеної в посланні президента *Монро* конгресові США від 2 грудня 1823 р. У посланні президента говорилося, що Американський материк не може надалі бути об'єктом для колонізації його європейськими державами. США обіцяли визнавати існуючі колонії європейських держав в Америці, але заявляли, що не допустять заснування нових колоній і втручання європейських держав в американські справи. Нова доктрина знайшла в газетах популярний вираз: «Америка для американців», але ці слова неправильно передавали її зміст. **Однією з цілей «доктрини Монро» було зміцнення незалежного і впливового становища США в Новому Світі, але основним був її експансіоністський зміст.** Метою цієї доктрини було усунути будь-які перешкоди, що їх могли чинити європейські держави, новим територіальним загарбанням США. Уряд США не збирався подавати допомогу країнам Латинської Америки проти держав «Священного союзу» та Іспанії і разом з Англією сприяв роздробленню Латинської Америки на якнайбільшу кількість слабких держав.

1824 → **Легалізація профспілок в Англії**. Після багаторічної наполегливої боротьби робітники в 1824 р. добилися скасування закону 1799 р., що забороняв їм створювати свої організації. Незабаром робітники створили свої професійні спілки (тред-юніони) в усіх галузях виробництва. Тред-юніони боролися за підвищення заробітної плати, за поліпшення умов праці. Англійські тред-юніони об'єднували кваліфікованих робітників однієї професії, які працювали на різних підприємствах. Це робило тред-юніони вузько професійними спілками і утруднювало згуртування робітників різних категорій проти підприємців. Проте капіталісти боялися розвитку тред-юніонів.

1824, 24 грудня → На плоскогір'ї Аякучо (на півночі Перу) іспанські війська були розбиті.

1824 → **Мексика та Бразилію було проголошено республіками.** Одночасно з іспанськими колоніями звільнилась від колоніального гніту також Бразилія. Ще в 1808 р. після окупації Португалії наполеонівськими військами регент Жуан (потім португальський король Жуан VI) з частиною своєї армії під охороною англійського флоту втік до Ріо-де-Жанейро. Отже, бразильські поміщики – власники величезних латифундій і португальські придворні з оточення Педру I – були запеклими консерваторами. Республіканське повстання, розпочате на півночі країни в провінції Пернамбуку, зазнало поразки. У 1824 р. було прийнято конституцію, яка передавала майже всю владу імператорові в Бразилії. Було узаконено рабство і зберігся майорат. Імператор мав право в будь-який час розпускати передбачені конституцією Генеральні збори й накладати вето на їхні ухвали. Країна перебувала під владою найбагатших поміщиків-рабовласників і купців, що займались работоргівлею. На 2800 тис. чоловік вільного населення в 1823 р. припадало 1147 тис. негрів-рабів. У середині XIX ст. рабів було 2,5 млн чоловік, а вільних – 5,2 млн чоловік.

1824–1826 → Великі території Англія завоювала не в останню чергу у війні з Бірмою.

1824–1825 → Після смерті Людовіка XVIII у Франції на престол сів «король емігрантів» – граф д'Артуа, що прибрав титул Карла X. Уряд у 1825 р. добився ухвалення закону про виплату емігрантам грошової винагороди розміром один мільярд франків за конфісковані під час революції маєтки. Чимала частка цього «емігрантського мільярда» дісталася верхівкам аристократії: герцог Орлеанський і його сестра одержали 50 млн франків, принц Конде – 30 млн франків і т. д. Одночасно було прийнято «закон про святотатство», за яким встановлювалося довічне заслання на галери за крадіж церковного майна і смертна кара четвертуванням та колесуванням за «осквернення причастя». Це було повернення до середньовічного мракобісся й варварства. Уряд посилив цензурні вимоги до преси й тиранічний нагляд духовництва над школами, університетами, літературою та мистецтвом.

1825 → **Закон про страйки в Англії.** Було ухвалено закон про робітничі коаліції, який забороняв робітникам проводити страйки й чинити тиск на підприємців з метою поліпшення умов праці. Порушення цього закону каралося тюрмою.

В Англії вперше вибухнула циклічна економічна криза надвиробництва. Вона охопила всі галузі промисловості й особливо текстильну. Багато промислових підприємств було закрито або переведено на неповний робочий день. Масовим стало безробіття. В той же час ціни

на продукти харчування підвищились. В Англії кризи надвиробництва вибухали в 1837, 1842 і 1847 роках, приносячи незліченні лиха робітничому класові.

Повстання в Росії декабристів.

Проголошено створення нової незалежної держави, на честь Болівара названої Болівією.

Відкриття в Англії першої залізниці Стоктон-Дарлінгтон.

«Нідерландське торговельне товариство». Опозиційний рух в Бельгії. Після краху наполеонівської імперії Нідерланди повернули собі Індонезію та деякі інші колонії. Зіткнувшись в Індонезії з сильною іноземною конкуренцією, голландські капіталісти заснували в 1825 р. «Нідерландське торговельне товариство», яке дістало монопольне право збувати колоніальні товари. Товариство перебувало під особливою протекцією *Вільгельма I* – його головного акціонера. Спільне пограбування колоній зближувало голландських купців і банкірів з придворною знаттю. Голландська буржуазія, добившись від короля зниження ввізного мита і свободи торгівлі, підтримувала антибельгійську політику уряду. Промисловці Бельгії даремно вимагали запровадження охоронних тарифів для захисту від англійської конкуренції. На ґрунті всіх цих суперечностей в 20-х роках неухильно наростає опозиційний рух у Бельгії. Його підтримували всі верстви населення – від багатих поміщиків і промисловців Фландрії та Брабанту до робітників і найбіднішого селянства. Навіть впливове в країні католицьке духовництво пристало до загального руху, ворогуючи з урядом кальвіністської Голландії.

1825–1829 → Президентство *Д.К. Адамса* (США). Велика буржуазія Півночі, ремісники й частина плантаторів провели в президенти *Д. Адамса*, під час правління якого було підвищено мито на довіз промислових товарів, а також заохочувалися великі фінансисти, промисловці та земельні спекулянти.

1826 → В Південній Америці здалися останні іспанські гарнізони.

Сполучені провінції Ла-Плати було перетворено у федеративну республіку Аргентина. В Аргентині точилася кривава боротьба серед поміщиків-скотарів між федералістами, що виступали за збереження торговельних привілеїв Буенос-Айреса, й унітаристами, які вимагали свободи торгівлі для інших провінцій. Унітаристи намагались провести ліберальні реформи, щоб послабити політичний вплив консервативних поміщиків і купців Буенос-Айреса, але зазнали невдачі. Лідер унітаристів ліберал *Рівадавіа* покинув країну. Після збройної боротьби владу захопив федераліст і запеклий реакціонер генерал

Хуан-Мануель Росас, який став президентом і фактичним диктатором країни.

1827 → **Скасування рабства в Техасі**. Незабаром після проголошення «доктрини Монро» США захопили ще деякі території. Плантатори Півдня прагнули оволодіти Техасом, що належав Мексиці. Вже з 1821 р. рабовласники почали самочинно вторгатися в Техас, привозити з собою негрів-рабів і засновувати там плантації. У 1827 р. рабство в Техасі було заборонене, але плантаторів це анітрохи не стримувало, бо територія Техасу була мало заселена й мексиканський уряд неспроможний був її контролювати.

1827, 20 жовтня → **Наварінська битва**. Царський уряд почав діяти активніше на Близькому Сході й змінив свою позицію щодо греків. Підтримка грецького руху була зручним способом послабити Туреччину й посилити російський вплив у балканських країнах. Стосунки з Туреччиною різко загострилися з багатьох причин. Турецький уряд за умовами російсько-турецького договору був зобов'язаний призначати правителів дунайських князівств – Молдавії і Волощини – після погодження з Росією, але не виконував цього. Він закрити доступ у Чорне море грецьким суднам і фактично припинив російську торгівлю через протоки, оскільки в Росії не було свого торговельного флоту на Чорному морі й торгівлю вели грецькі судновласники. В Одесі скупчилися і гнили величезні запаси зерна. Думка про війну з Туреччиною набувала дедалі більшої популярності серед російських поміщиків. Пасивність у грецькому питанні ставала не вигідною для царизму й загрожувала йому тим, що Росія могла втратити вплив серед народів балканських країн, які вбачали в ній опору в боротьбі з турецькими поневолювачами. Царський уряд враховував і те, що Англія прагнула підкорити грецький рух своєму впливові: вона визнала греків воюючою стороною й англійські капіталісти надали їм позику. Турецький уряд розраховував придушити грецьке повстання й послав проти нього війська. *Становище греків особливо погіршилося в 1826 р., після того як турки захопили їхню фортецю Міссолунгі. Тоді царський уряд підтримав грецький національно-визвольний рух.* Цей поворот означав відхід царської Росії від солідарності з Австрією у грецькому питанні й послаблення «Священного союзу». *Микола I* розпочав переговори з грецького питання з Англією і Францією, яка також претендувала на зміцнення свого торговельного й політичного впливу в Греції. У 1827 р. ці три держави підписали конвенцію про співробітництво на користь греків. Вони поставили перед султаном вимогу надати Греції самоврядування й припинити винищення грецького народу. За кон-

венцією передбачалися спільні дії флотів трьох держав, щоб перешкодити Туреччині посилати нові війська. Проте султанський уряд продовжував криваві репресії. У 1827 р. грецький народ став перед загрозою катастрофи. Турецький флот з Єгипту ввійшов у Наварінську бухту, маючи намір висадити війська, знищити повстанців і пройти вогнем і мечем по всій Греції. Та з'єднана ескадра Росії, Англії і Франції підійшла до Наваріна. Турецькі кораблі було повністю знищено у відомій Наварінській битві 20 жовтня 1827 р. Загрозу звірячого винищення великої частини грецького народу було відвернено. Цю подію захоплено вітали всі передові люди Європи. Вирішальна роль у битві належала російському морському командуванню. Адмірала двох інших країн взяли участь у бою тільки тому, що боялися ще більшого посилення престижу Росії на Балканах, якщо російський флот самостійно здобуде перемогу.

1828–1829 → **Російсько-турецька війна.** Після Наварінської битви султан відмовився надати Греції самоврядування й почав готуватись до війни з Росією. Царський уряд мав свої цілі. Він хотів використати в своїх інтересах допомогу грекам, закріпити в Греції свій вплив, а також ослабити Туреччину, примусити її додержуватися всіх угод про дунайські князівства й протоки, завоювати для Росії нові області. У 1828 р. Росія оголосила Туреччині війну. Австрійський уряд намагався об'єднати європейські держави в коаліцію проти Росії, але ця спроба не мала успіху. **Війна закінчилася поразкою Туреччини.** Адріано-польський мир 1829 р. зобов'язав її надати Греції незалежність, визнати всіма державами. Російський уряд добився від Туреччини розширення самоврядування Дунайських князівств і Сербії, відступлення островів у гирлі Дунаю й частини Вірменії. Туреччина зобов'язалась виплатити контрибуцію і не обмежувати вільне торговельне мореплавання через протоки. Війна, дуже загостривши відносини між Австрією і Росією, об'єктивно вела до дальшого підриву «Священного союзу».

1828–1829 → *Російсько-турецька війна 1828–1829 рр. значно посилила національно-визвольну боротьбу болгарського народу.* Болгарин *Георгій Мамарчев*, що служив офіцером російської армії, наприкінці війни почав готувати загальне повстання для визволення болгарського народу з турецького ярма. Однак царський уряд у той час не мав на меті знищувати панування Туреччини в Болгарії. Тому, щоб не ставити під загрозу життя і безпеку болгарського населення, командування російської армії не допустило початку повстання.

1828–1834 → **Виникнення демократичної партії в США.** Створення робітничих партій. Прихильники президента США *Джексона* почали

називати себе демократичною партією, датою заснування якої вважається 1828 рік. Згодом демократична партія стала в основному виражати інтереси рабовласників. Перша робітничка партія була створена 1828 року у Філадельфії, а потім подібні організації були засновані в Нью-Йорку та багатьох інших містах Сходу на північ від Меріленду. З 1828 по 1834 р. під різними назвами було засновано понад 60 робітничих партій, які очолювали робітники й інтелігенти – демократи та соціалісти. Вони висували в основному загальнодемократичні вимоги й добивались поліпшення умов життя робітників. Керівник робітничої партії у Філадельфії машиніст *Томас Скідр* та інші діячі робітничого руху вели боротьбу за надання робітникам 160-акрових земельних ділянок на Заході. У Нью-Йорку журналістка *Франческа Райт* пропагувала ідеї *Р. Оуена*, відстоювала політичну рівноправність жінок і виступала за скасування рабства. Хоч робітничі партії багато в чому залишалися під впливом дрібнобуржуазної ідеології, їхня діяльність сприяла піднесенню профспілкового й страйкового руху та проведенню демократичних реформ. Під тиском народних мас у багатьох штатах було заборонено арештовувати за борги, запроваджено загальне виборче право для чоловіків, створено громадські школи. Багато робітничих партій видавали свої газети, сприяючи розвиткові в США робітничої преси.

1828 → **Проголошення незалежності Уругваю.** Як тільки Уругвай розпочав війну за незалежність (1811), його захопили португальці, і знову він став самостійною державою лише в 1828 р., після тривалої визвольної війни з Бразилією.

1829, 14 вересня → **Адріанопольський мир.** Російський уряд не раз наполягав на виконанні умов Бухарестського договору стосовно Сербії. Але тільки в результаті російсько-турецької війни 1828–1829 рр. турецький уряд виконав свої зобов'язання. За Адріанопольським мирним договором 1829 р., Туреччина була зобов'язана протягом місяця надати автономію Сербії, повернути їй 6 округів, відірваних після придушення першого повстання.

1829–1831 → **Дунайські князівства Волощина і Молдавія (Румунські князівства).** За умовами Адріанопольського миру князівства дістали ширшу автономію і підтвердження свободи зовнішньої торгівлі. Гирло Дунаю відійшло до Росії. Російські війська займали князівства протягом кількох років. Спеціально скликані комісії бояр виробили Органічний регламент, який було ухвалено 1831 року. За цим регламентом господарів мали обирати бояри, а затверджував їх султан. Створювалось місцеве військо, скасовувались внутрішні митниці, натуральна

данина, яку виплачували Туреччині, замінювалась грошовою. Розміри селянських наділів були скорочені до попередніх розмірів, а панщина збільшена. Органічний регламент сприяв зростанню поміщицького господарства, що виробляло продукти на експорт. Він погіршував і без того тяжке становище селян і сприяв збагаченню бояр і купців. Селяни відповідали на регламент повстаннями, які охопили кілька повітів Молдавії. Багато селян втекло через російський кордон у Бессарабію.

1829 → **Дипломатія Англії і США сприяла роз'єднанню і роздробленню держав Латинської Америки.** Цей процес дроблення мав внутрішні причини – відособленість і суперництво місцевих інтересів, територіальні суперечки між самими латиноамериканськими країнами. Федеративна республіка Центральної Америки розпалась на кілька невеликих самостійних республік – Нікарагуа, Гватемалу і Сальвадор.

1829–1837 → **Президентство Джексона (США).** 1828 р. плантатори й широкі маси фермерів, ремісників і навіть робітників об'єдналися для обрання президентом генерала *Ендрю Джексона*, відомого своєю участю у війнах з індіанцями. *Джексон* був бідняком, потім розбагатів і став плантатором. Лавіруючи між фермерами й плантаторами, він намагався привернути до себе і тих, і других. Видаючи себе за оборонця інтересів народу, він висловлювався проти захоплення великих капіталістів Півночі. Плантатори вбачали в ньому прихильника компромісу між рабством на Півдні й системою найманої праці та фермерства на Півночі. Прихильники *Джексона* почали називати себе демократичною партією, датою заснування якої вважається 1828 рік. Президентство *Джексона* позначилося деяким зниженням у 1829 р. митних тарифів. Рабовласники штату Південна Кароліна, вважаючи, що цих заходів мало, намагалися оголосити новий тариф недійсним, але *Джексон* одержав повноваження конгресу силою примусити Південну Кароліну задовольнитися цим тарифом. В інтересах фермерів і плантаторів *Джексон* ліквідував привілей Банку США, який у 1834 р. було перетворено на один із звичайних банків штату Пенсільванії. Правління *Джексона* відоме жорстоким винищенням і виселенням індіанців за р. Міссісіпі. З часу президентства *Джексона* у політичному житті США встановився звичай, за яким партія, що перемогла на виборах, захоплювала більшість важливих і прибуткових державних посад, розглядаючи їх як свою «здобич». З 1832 р. усталився порядок висунення кандидатів у президенти національними з'їздами (конвентами) політичних партій. Політика *Джексона* в основному віддзеркалювала компроміс між рабовласниками і фермерами. За правління

його наступників спочатку проводилася така сама політика й було ухвалено закон 1841 р. про переважне право перших займанців землі купувати її.

1829–1851 → **Тиранія Росаса в Аргентині.** *Росас* почав з відновлення всіх привілеїв церкви та поміщиків, ліквідованих урядом *Рівадавіа*, й організував розбійницькі експедиції для загарбання індіанських земель. Індіанців нещадно винищували або виганяли на захід. Славнозвісний натураліст *Ч. Дарвін*, побувавши в Аргентині під час своєї навколосвітньої подорожі, писав: «Солдати рубають усіх підряд... Жінок, яким на вигляд більше 20 років, іспанці холоднокрівно знищують». Дітей залишали, щоб продати або віддати в найми. Захоплення індіанських земель привело до величезного зростання латифундій і збагачення самого *Росаса* та його офіцерів. Користуючись необмеженою владою, *Росас* захоплював донощиків і безжалюбно знищував своїх супротивників, захоплював їхнє майно. Тільки з 1839 по 1843 р. було вбито й закатовано понад 20 тис. чоловік. Багато представників інтелігенції втекло з країни. Диктатор всіляко дбав про своє звеличення. День його народження було оголошено національним святом, а місяць жовтень назвали місяцем росаса. Вбивства наганяли жах на людей і призвели до скорочення імміграції та економічного застою. Контроль над школами *Росас* передав спочатку єзуїтам, а потім поліції. Кількість шкіл і учнів зменшилась. Широко застосовувався безконтрольний випуск паперових грошей. Головною метою зовнішньої політики *Росаса* було приєднання сусідньої республіки – Уругваю.

1830 → В Уругваї було прийнято ліберальну республіканську конституцію.

1830-ті роки → **Поряд з повстаннями рабів у США з 30-х років розгорнувся громадський рух за негайне скасування рабства, що був названий аболіціонізмом.** В основі аболіціонізму лежала боротьба фермерів, ремісників і частини середньої буржуазії за демократичні права й свободи і особливо за вільний доступ до західних земель. Аболіціоністський рух очолювали представники радикально-демократичної інтелігенції, які сміливо підняли голос протесту проти рабства. Видатним діячем аболіціонізму став *Уільям-Ллойд Гаррісон* (1805–1879) – редактор журналу «Ліберейтор» («Визволитель»), що виходив у Бостоні з 1831 по 1865 р. Цей часопис мав великий вплив на передову молодь США. Незважаючи на загрозу лінчування, аболіціоністи відважно розповсюджували примірники цього журналу в Південних штатах. У 1832 р. *Гаррісон* заснував «Товариство Нової Англії для боротьби проти рабства» і сприяв створенню подібних товариств, до

складу яких на 1840 р. входило близько 200 тис. чоловік. *Гаррісона* не лякали ні напади найнятих рабовласниками погромників на редакцію, ні замаху на його життя. Одного разу згряг агентів рабовласників під час мітингу, на якому виступав *Гаррісон*, схопила його і потягла по грязюці вулицями Бостона, маючи намір лінчувати відважного журналіста. Щоб врятувати *Гаррісона*, поліція тимчасово ув'язнила його. Ім'я *Гаррісона* викликало у рабовласників страх і ненависть. Законодавчі збори Джорджії призначили нагороду – 5000 доларів тому, хто викраде його й доставить у цей штат для суду і страти. Редактора невеличкої газети в м. Альтоні (Іллінойс) священника *Ловджоя* за статті проти рабства у 1837 р. розтерзала розлючена юрба прихильників рабства, а його друкарню спалила. Затриманих на місці злочину убивць суд визнав невинними. У 1838 р. аболіціоністи заснували для допомоги неграм-утікачам спеціальну організацію під назвою «Товариство підземної залізниці». Головними творцями цього таємного товариства були бідні фермери Північної Кароліни, Кентуккі й Теннессі. За допомогою мережі підпільних пересильних «станцій» і численних провідників («кондукторів»), які щохвилини важили своїм життям, товариство переправляло на Північ десятки тисяч рабів. Колишня рабиня, негритянка *Гарріет Табмен*, яка втекла на Північ, допомогла потім вирватись на волю сотням невольників. Плантатори обіцяли 40 тис. доларів за її голову. Розвиткові громадського руху проти рабства сприяв відомий усьому світові роман письменниці *Гарріет Бічер-Стоу* «Хатина дядька Тома» (1852). *Бічер-Стоу* була добромисною дочкою пастора і не йшла далі викриття лихих плантаторів і протиставлення їм «добрих» рабовласників, але страхіття рабства, які вона описала в романі, приводили читачів до висновку про необхідність його скасування, сприяли розвитку аболіціоністського руху. Цей рух обмежувався вимогами скасування рабства. Його учасники байдуже ставилися до потреб і вимог робітничого класу. В цьому проявилася їхня дрібнобуржуазна обмеженість. Проте в умовах США аболіціоністський рух мав велике прогресивне значення і набув революційного характеру.

1830–1847 → **Завоювання Алжиру Францією.** В період Липневої монархії Франція завоювала багату колонію Алжир. Ще в 1830 р. 30-тисячне французьке військо захопило м. Алжир, але населення країни вчинило запеклий опір французьким загарбникам і боронило кожен п'ядь землі. Завойовницькі операції французьких військ в Алжирі перетворились на довгу грабівницьку колоніальну війну з метою наживи й відвернення уваги народу від боротьби проти реакції у Франції. Талановитий ватажок озброєних загонів алжирців *Абд-аль-Кадір* об'є-

днав під своїм проводом племена західного Алжиру, а потім і більшу частину території країни. Його загони успішно боролися проти французьких військ. Стотисячна французька армія чинила розправу над населенням Алжиру, палила й грабувала міста та селища. В 1837 р. під час здобуття міста Константіни французькі війська вчинили різанину, винищивши тисячі жителів, серед них жінок і дітей. У 1845 р. французький загін полковника *Пеліссє*, діючи в гірському районі Дара, загнав алжирців у печери й там задушив їх димом від розпалених при вході вогнищ. Подібними звірствами відзначався в Алжирі і генерал *Кавеньяк*. Наприкінці 1847 р. французькій армії, завдяки величезній перевазі в зброї і виучці, вдалося оточити рештки військ *Абд-аль-Кадіра* й змусити їх капітулювати. Та й після цього воєнні дії в Алжирі не раз відновлювались. В Алжир посунули з Франції спекулянти, які захоплювали землі місцевого населення.

1830 → Політична боротьба в Англії загострилася 1830 року. Народні маси були збуджені вістями про липневу революцію у Франції. Парламентські вибори 1830 року принесли перемогу прихильникам реформи. Того ж року почалися заворушення сільськогосподарських робітників на півдні Англії, відомі під назвою «Свінг». Слово це має два значення: «гойдалка» і «шибениця». У графстві Кент наймити, які брали участь у заворушеннях, вимагали підвищення заробітної плати, розбивали сільськогосподарські машини. Власті кинули на придушення «Свінгу» війська й артилерію. Спеціальні суди ухвалювали безліч обвинувальних вироків.

1830, 3 лютого → Лондонський протокол про незалежність Греції. Формально повна незалежність Греції була визнана європейськими державами саме за Лондонським протоколом. Проте значна частина грецького народу залишилась під гнітом Туреччини.

1830, листопад – 1831, вересень → Польське повстання.

1830, 27–29 липня → Липнева буржуазна революція у Франції. *Карл X* 1829 року призначив головою уряду герцога *Поліньяка*. Ліберально-буржуазна опозиція відповіла на це погрозою не платити податків. Серед демократичних кіл інтелігенції та дрібної буржуазії поширювались республіканські настрої. На республіканські позиції перейшло товариство під назвою «Допомагай собі сам, і небо тобі допоможе», яке мало осередки в провінції. У березні 1830 р. *Карл X* розпустив палату депутатів, однак нові вибори тільки поліпшили в ній позиції ліберальної більшості. Тоді *Карл X* за порадою *Поліньяка* та паризького архієпископа зважився на реакційний переворот. 25 липня король підписав чотири «ордонанси», або укази, відповідно до яких палата

депутатів оголошувалася розпущеною, виборче право змінювалось і відтепер надавалося лише великим землевласникам, скасовувалася свобода друку, для видання газет встановлювалася система попередніх дозволів. Королівські «ордонанси» дали останній поштовх революційному вибухові. Паризьке населення відповіло на них бурхливими народними демонстраціями. 27 липня в столиці почалося збройне повстання. Його підняли республіканці, що повели за собою друкарських та інших робітників, передове студентство, ремісників та дрібних крамарів. Повстанці побудували на вулицях барикади і розпочали героїчну боротьбу з військами. 29 липня в ході кровопролитних боїв повсталі оволоділи міською ратушею. Тюільрійський палац було взято приступом, *Карл X* утік із столиці, а далі переховувався в Англії. Частина королівських військ перейшла на бік народу, а решта залишила місто. Протягом «трьох славетних днів» (27–29 липня 1830 р.) революція перемогла. Однак ліберальна буржуазія зуміла відняти плоди перемоги в народі. Вона не хотіла і боялася республіки, знаючи з досвіду 1793 р., що республіка приводить до посилення втручання народу в державні справи. Велика буржуазія намагалася зберегти монархію, але на чолі не з Бурбонами, а з Орлеанською династією. 29 липня депутати, що зібрались у будинку банкіра *Лаффіта*, створили під його керівництвом тимчасовий уряд і негайно відновили буржуазну Національну гвардію. Палата депутатів затвердила *Луї-Філіппа Орлеанського* намісником королівства, а потім проголосила його «королем французів». Липнева революція 1830 р. закінчилася заміною дворянської монархії буржуазною.

1830, липень – 1848, лютий → **Липнева монархія у Франції**. Король *Луї-Філіпп Орлеанський*, якого посадила на трон велика буржуазія, погодився на нову конституцію, що її було прийнято під назвою «Хартії 1830 р.». Ця конституція проголошувала недоторканність свободи друку і зборів. Майновий ценз для виборців було знижено до 200 франків прямих податків на рік, а для депутатів – до 500 франків. Оскільки зберігся такий високий ценз, виборче право здобули лише 250 тис. із 33 млн чоловік. Не тільки робітничий клас і трудове селянство, а й дрібна буржуазія та більшість середньої буржуазії виявились позбавленими виборчого права. Таку саму антидемократичну виборчу систему було запроваджено й у виборах органів місцевого самоврядування, а мерів міст і сільських громад, як і раніш, призначали власті. «Хартія 1830 р.» віддавала владу до рук вузької верхньої верстви великої буржуазії. В основі всієї політики Липневої монархії лежало збагачення фінансової аристократії. Банкіри й промислові магнати розглядали державний бюджет як пряме джерело своїх прибутків. Уже

восени 1830 р. через парламент було проведено закон про субсидію 30 млн франків банкірам *Лаффіту*, *Пер'є* та іншим ділкам. Державними субсидіями фінансовим та промисловим компаніям перекладалися величезні кошти з кишень платників податку в кишені великих капіталістів. Пограбування населення в інтересах фінансової аристократії провадилося й за допомогою високих мит на товари, що ввозилися з-за кордону. Ці мита давали змогу промисловцям і землевласникам наганяти ціни всередині країни на залізо, вугілля, сировину, промислові вироби, дерево та зерно. Важливим джерелом збагачення правлячої буржуазної кліки було будівництво фортець, портів та військово-морського флоту. Його провадили привілейовані компанії підрядчиків, які безсоромно обкрадали державу. Для свого збагачення фінансова аристократія широко використовувала особисті зв'язки з урядовими колами. Король *Луї-Філіпп* теж був учасником біржових махінацій. Він володів величезними капіталами, земельними маєтками та лісами і повсякчас вимагав від парламенту збільшення свого цивільного листка, а також великих дарунків для членів своєї родини. В опозиції до Липневої монархії були не тільки дворяни-землевласники, владу яких було повалено революцією 1830 р., а й широкі верстви дрібної та середньої буржуазії і промисловці, незадоволені засиллям фінансової аристократії. Незадоволення різних верств буржуазії та поміщиків «царством банкірів» породжувало гостру боротьбу партій і політичних угруповань. Колишні конституціоналісти-роялісти, що представляли в період Реставрації ліберальну опозицію, перетворилися на правлячу партію Липневої монархії, яка не хотіла більшої кількості політичних реформ. На чолі цієї партії стояли банкіри та буржуазні політики – *Лаффіт*, *Пер'є*, *Тьєр* і *Гізо*, які стали після революції 1830 р. запеклими консерваторами й реакціонерами. Дворяни-землевласники становили ядро партії легітимістів, які прагнули повернення Бурбонів. Легітимісти навіть намагалися підняти у Вандеї заколот, що закінчився повною невдачею. Змови проти Липневої монархії влаштовували й бонапартисти, що хотіли відновити наполеонівську імперію на чолі з небожем *Наполеона I* принцом *Луї Бонапартом*, який жив за кордоном як авантюрист. Промислова буржуазія, інтереси якої утискалися порядкуванням банкірів та біржовиків, здебільшого підтримувала Липневу монархію, але добивалася реформ. У Законодавчому корпусі вона примикала до так званої династичної опозиції. Це були орлеаністи, які вимагали деякого розширення виборчого права, боротьби з запроданством депутатів та міністрів, зменшення витрат на уряд і більш енергійної зовнішньої політики, проведення колоніальних загарбань, утвердження французького панування в Єгипті,

приєднання до Франції німецьких земель на лівому березі Рейну, перегляду договорів 1815 р. та ін. Головним виразником цих великодержавно-націоналістичних тенденцій французької буржуазії став спритний користолюбець, ділок і безпринципний політик *Тьер*, який швидко розбагатів за час перебування міністром *Луї-Філіппа*. У своїх історичних творах *Тьер* звеличував завойовницьку політику *Наполеона I*. Найбільш небезпечною для Липневої монархії була республікансько-демократична опозиція. Після революції 1830 р. у Франції виникло багато республіканських організацій, які спиралися в своїй діяльності на передові елементи дрібної і середньої буржуазії та буржуазної інтелігенції, на робітників та ремісників. У дні Липневої революції було створено буржуазно-республіканське товариство «Друзі народу», а коли власті розпустили його в 1832 р., ліві республіканці створили напівлегальне товариство «Прав людини і громадянина», яке поширювало демократичні ідеї серед інтелігенції, студентів та робітників.

1830 → Удосконалення ткацького верстата і прядильної машини англійським механіком *Р. Робертсом*.

Спроба зміцнити Колумбійську федерацію не вдалася. Від Колумбії відокремились Венесуела і Еквадор.

«Кантональні революції» у Швейцарії. Восени 1830 р. в передових кантонах прокотилася хвиля так званих «кантональних революцій». Владу міського патриціату в найбільших містах Швейцарії було скинуто, виборчий ценз знижено, феодалні повинності селян скасовано. Демократична буржуазія, що прийшла до влади на північному заході Швейцарії, прагнула поширити своє панування на всю країну, подолати її фактичну роздробленість, повністю оволодіти національним ринком. Ці прогресивні прагнення натрапили на опір так званих лісових кантонів, тобто високогірної відсталогої частини країни.

Закріплення автономії Сербії.

Бельгійська буржуазна революція. На кінець 20-х років становище в Бельгії стало особливо напруженим. У боротьбі проти ненависного голландського уряду об'єдналися дві політичні партії, які раніше ворогували між собою: ліберальна, що спиралась на промислову буржуазію, і католицька, за якою йшли не тільки бельгійські поміщики, а навіть частина селянства. Занепокоєний зростанням опозиційного руху, уряд *Вільгельма I* відповів посиленням репресій, особливо проти бельгійської преси. Популярний в країні дрібнобуржуазний демократ *Поттер* на початку 1830 р. був засуджений до вигнання за межі Нідерландського королівства. Урядова газета, що виходила в Брюсселі, недвозначно погрозувала бельгійцям «надіти на них намордники, як на собак». У цій обстановці звістка про липневі події в Парижі подіяла

як бойовий клич. 25 серпня 1830 р. у брюссельському театрі ставили оперу «Німа з Портічі», в якій відображався героїчний епізод з історії боротьби неаполітанців за свою незалежність. Слова про свободу, що йшли зі сцени, надихнули глядачів. Тієї ж ночі, після закінчення театральної вистави, натовп розгромив і підпалив дім ненависного міністра юстиції й редакцію урядової газети. На міській ратуші було піднято замість нідерландського червоно-жовто-чорного брабантський прапор. *Вільгельм I* кинув на Брюссель 14-тисячну армію, що складалася лише з голландців. Наступ королівських військ викликав паніку серед брюссельської буржуазії. Вожді її втекли з Брюсселя, народним масам довелось самим організувати відсіч ворогам революції. Після чотириденних барикадних боїв у столиці (23–26 вересня) голландські війська були змушені з ганьбою відступити з Брюсселя. Незабаром у їхніх руках залишились у Бельгії лише дві фортеці – Маастрихт і Антверпен. Проте, як і в сусідній Франції, бельгійському народові не вдалось скористатися плодами своєї перемоги над силами реакції: відсутність у Бельгії справді демократичної партії і недостатня свідомість та організованість трудящих мас, що піднялися на боротьбу проти голландців, дали можливість представникам боягузливої ліберальної буржуазії захопити в свої руки владу. 4 жовтня 1830 р. тимчасовий уряд, що складався з прихильників конституційної монархії, оголосив про створення незалежної Бельгійської держави. Було зібрано національний конгрес, який майже цілком складався з представників ліберальної буржуазії. Він прийняв рішення про скинення *Вільгельма I*, але висловився на користь збереження в Бельгії монархії.

1830 → Заворушення в Німеччині та Пруссії. Липневі події 1830 р. у Франції, проголошення незалежності Бельгії та польське повстання справили надзвичайне враження на передові кола німецького суспільства. Заворушення охопили не тільки міста, а й села. У багатьох округах Західної Німеччини восени 1830 р. селяни повстали проти поміщиків, а в Гессен-Дармштадті у вересні того року дійшло до кривавих сутичок між селянами, озброєними косами, та висланими для втихомирення їх кавалерійськими частинами. В сусідньому Кургессені виступи селян змусили місцевого курфюрста *Вільгельма* поспішити зректися престолу, а в Брауншвейзі повстали міщани й селяни з навколишніх сіл спалили палац герцога *Карла*, який також змушений був зректися влади. В Ганновері й Саксонії під впливом французьких подій монархам довелось піти на поступки і видати конституції, в Бадені ліберальні депутати добилися ухвалення ландтагом законів про викуп феодалних повинностей і пом'якшення цензури, але панування дворянства збереглося. Меншого розмаху заворушення набули в

Пруссії, де поліцейський гніт був сильніший. Проте і в Берліні у вересні 1830 р. розповсюджували антиурядові листівки, а 17–19 вересня мали місце народні виступи і навіть спроби будувати барикади. При цьому в листівках висувались вимоги конституції, свободи друку й «представницького устрою».

1830–1833 → У 1830 р. турецький султан видав спеціальну грамоту, за якою Сербія визнавалась князівством із самоврядуванням на чолі з спадкоємним князем *Милошем Обреновичем* і яке перебуває під верховною владою султана. Князь дістав право утримувати потрібні йому військові сили. Але питання про розмір щорічної данини і повернення Сербії 6 округів залишилося нерозв'язаним. У 1833 р., скориставшись заворушеннями у цих округах, *Милош Обренович* приєднав спірну територію до Сербії. На вимогу Росії Туреччина змушена була визнати це.

1831 → В Англії ухвалено закон про заборону нічної праці підлітків, молодших за 18 років.

1831, 21 листопада – 3 грудня → **Перше повстання ліонських робітників у Франції.** Ще до повстання точилася тривала боротьба робітників ліонської шовкоткацької промисловості за підвищення заробітної плати, яка помітно знизилась під час недавньої економічної кризи. Після довгих зусиль ткачі таки добилися створення мішаної комісії з представників робітників та підприємців-мануфактуристів, яка прийняла новий тариф відрядних розцінок, що трохи підвищував заробіток ткачів. Але багато мануфактуристів відмовилося визнати новий тариф. **Тоді робітники влаштували 21 листопада 1831 р. на вулицях міста масову демонстрацію протесту проти порушення тарифної угоди.** На робітничу демонстрацію напала ліонська буржуазна Національна гвардія: один з батальйонів із засідки обстріляв демонстрантів. Гнівне обурення робітників цим підступним нападом, давня ненависть до своїх експлуататорів змусили ткачів узятися за зброю. Вибухнуло грандіозне робітниче повстання. Над повстанцями майорів червоний прапор з вишитим на ньому заклик: «Жити працюючи або вмерти в бою!» Після триденної запеклої боротьби робітники подолали Національну гвардію, змусили урядові війська залишити місто й оволоділи Ліоном. Проте скористатися із своєї перемоги ліонські робітники не змогли – вони не мали ніякої самостійної класової організації, не підтримували зв'язку навіть із сусідніми промисловими центрами. Серед повстанців були хазяї дрібних майстерень. Ці дрібнобуржуазні угодовські елементи розколювали лави повстанців. Робітники почали переговори з префектом, що залишився в місті, й обмежилися створенням комісії, яка б стежила за його діями. Умов-

лянням і обіцянками префект Ліона зумів вплинути на керівників повстання і роз'єднати їх. Коли 3 грудня у Ліон вступили війська, надіслані урядом для придушення повстання, їм не чинили опору, і повстання було придушено.

1831 → *Бельгійська конституція 1831 р., яка стала пізніше зразком для багатьох ліберально-буржуазних монархій Європи, встановлювала спадкоємну королівську владу, відповідальне міністерство і дві законодавчі палати: сенат і палату представників.* Право голосу при виборах до обох палат обмежувалось майновим цензом і цензом осілості, а право бути обраним до верхньої палати (сенату) надавалося тільки найбагатшим власникам. Конституція закріпила політичну владу в країні за представниками самої тільки великої буржуазії.

Лондонський протокол. Феодально-абсолютистські держави, і особливо царська Росія, готові були допомогти *Вільгельмові I* задушити бельгійську революцію. Польське повстання перешкодило *Миколі I* кинути свої війська в Бельгію. Лондонська конференція послів європейських держав у 1831 р. визнала незалежність Бельгії і під тиском Англії наполягла, щоб на її престол було обрано німецького принца *Леопольда Саксен-Кобурзького*, династія якого царює в Бельгії і досі. Особливий Лондонський протокол 1831 р. проголосив вічний нейтралітет Бельгії, гарантований великими державами. Проте в особистій унії з Голландією залишилось герцогство Люксембурзьке, частина якого відійшла потім до Бельгії.

Утворення товариства «Молода Італія» під керівництвом Мадзіні. В Англії палата громад прийняла **білль про реформу**, внесений вігським урядом *Грея*, але лорди відхилили цей білль. У відповідь на це в країні піднялася хвиля революційних виступів. У Лондоні й Ньюкаслі народ громив розкішні особняки аристократів. У Бристолі вибухнуло повстання робітників. Дрібнобуржуазні радикали закликали вкладників забирати свої заощадження з банків. Серед фінансистів і купців почалася паніка.

Після штурму передмістя Варшави – Праги 7 вересня царські війська під командуванням *Паскевича* оволоділи польською столицею. Повстання було придушено, почалися репресії. Після придушення повстання конституція 1815 р. і польська армія були скасовані, а впроваджений натомість так званий Органічний статут 1832 р., за яким було обіцяно обмежену автономію, фактично не виконувався. Уся повнота управління зосередилася в руках намісника й командуючого – ката повстання генерала *Паскевича*. Тисячі учасників руху були заслані на каторгу в Сибір або переселені в глиб Росії.

1831, серпень → **Повстання рабів в США.** В історії США було багато повстань рабів і таємних організацій негрів для підготовки цих повстань. Найбільшим повстанням рабів у першій половині XIX ст. було повстання у Вірджинії в серпні 1831 р. під проводом негра *Ната Тернера*. Повстанці з сокирами й косами вбивали плантаторів. Проти них було вислано війська. *Ната Тернера* і 17 інших учасників повстання було схоплено й страчено. Для залякування негрів плантатори після цього в багатьох місцях убивали їх, як тільки запідозрювали в непокірності. У Північній Кароліні відтяти голови негрів виставляли на пострах рабам.

1832 → **Перша парламентська реформа в Англії.** Закон про парламентську реформу позбавив 56 «гнилих містечок» права представництва в парламенті. 30 «гнилих містечок» могли надалі посилати до парламенту по одному замість двох депутатів. Великі промислові міста дістали право парламентського представництва. Виборчі права надавались усім власникам землі, фермерам-орендарям, які мали річний дохід із землі не менш як 50 фунтів стерлінгів, усім власникам і орендарям будинків, які давали не менше 10 фунтів стерлінгів доходу на рік. Кількість виборців було збільшено до 670 тис. осіб. Проте робітники, які так наполегливо боролися за виборчі права, не здобули їх. Не дістала їх і дрібна буржуазія. Не було ліквідовано велику нерівність виборчих округ і збереглося відкрите голосування. Парламентська реформа 1832 р. забезпечила промисловій буржуазії представництво в парламенті. Ця реформа була результатом компромісу землевласницької аристократії з промисловою буржуазією.

За настійними вимогами промислової буржуазії в Англії парламент ухвалив закон про скасування рабства в колоніях, щоб замінити малопродуктивну працю рабів працею найманих робітників. Проте в колоніях збереглися пережитки рабства і феодальні форми експлуатації. Основну увагу британські колонізатори приділяли дальшому завоюванню Індії з її майже 300-мільйонним населенням, що більш ніж у десять разів перевищувало за кількістю населення Англії.

1832, 27 травня → **Народна демонстрація в баварському місті Пфальці.** Велике враження на всю Німеччину справила масова народна демонстрація, організована 27 травня в баварському місті Пфальці біля руїн Гамбахського замку. У ній взяло участь до 20 тис. чоловік. На відміну від політичне незрілих, мрійницьких промов ватбурзьких студентів у 1817 р. тут, у Гамбасі, було ясніше сформулювало вимоги буржуазних реформ і поставлено питання про національне об'єднання. Чорно-червоно-золотий прапор демонстрантів свідчив про їхню основну політичну вимогу – об'єднання країни.

1832, квітень → **Революційний виступ у Франкфурті-на-Майні.** У квітні студенти-демократи організували революційний виступ у Франкфурті-на-Майні – резиденції союзного сейму. Змовники пробували штурмувати франкфуртські вартівні (гауптвахту), сподіваючись подати цим сигнал до республіканського повстання в центрі Німеччини. Та війська, які припіли на той час, розгромили повстанців. Така сама доля спіткала в 1834 р. таємне «Товариство прав людини» в Гесені, яке ставило за мету демократичну революцію. Найбільш визначна роль у ньому належала колишньому учасникові студентського руху 1810-х років пасторові *Вейдигу* та студентові-медику *Георгу Бюхнеру* – драматургу і поету. З ініціативи *Бюхнера* товариство випускало листівки-прокламації, серед яких найбільш помітним був «Гессенський сільський вісник» – відозва до селян, що нагадувала їм про традиції Великої селянської війни XVI ст. й проголошувала лозунг французької революції «Мир хатам – війна палацам!» Після того як поліція розгромила товариство, *Вейдига* було закатовано у в'язниці, а *Бюхнер*, який встиг утекти до Швейцарії, скоро вмер на вигнанні від сухот. Союзний сейм відповів на революційні виступи жорстокими репресіями. Було встановлено нові драконівські правила для друку. Демонстрації, а також прапори й кокарди національних кольорів було заборонено, посилювались покарання за політичні «злочини».

1832 → В Чорногорії *Петро II Негош* був останнім чорногорським митрополитом, який стояв на чолі держави. За його правління на скупщині 1832 р. було створено сенат, до якого входило 12 найбільш впливових племінних вождів. Він мав велику владу. Спираючись на матеріальну підтримку Росії, *Петро II* розгорнув енергійну господарчу й культурну діяльність у країні. Почали впорядковувати шляхи, організовувати майстерні для виробництва пороху, була заснована дві початкові школи, стала працювати друкарня, виходити перша чорногорська газета. Турки багато разів нападали на Чорногорію, але всі їхні вторгнення було успішно відбито.

1832–1843 → **Греція оголошена незалежним королівством.** У Греції після визволення посилювалась боротьба різних політичних угруповань. Багаті купці і судовласники на чолі з *Маврокордато* орієнтувалися на Англію, торговельні зв'язки з якою помітно розширились. Багато хто з поміщиків і частина капіталістів тримали курс на підтримку Франції. Широкі верстви селянства, ремісників і значна частина купецтва, зв'язані з російською чорноморською торгівлею, виявляли глибоку симпатію до Росії. Цей напрям очолював генерал *Колокотроніс*. Прихильність народу до Росії вплинула на обрання головою

грецьких національних зборів *Каподістрію*, який перебував раніше на російській службі. Але західні держави розпалювали боротьбу різних угруповань за владу і втручались у внутрішні справи Греції. *Каподістрію* було вбито. У 1832 р. Греція була оголошена незалежним королівством. Під тиском західних держав грецьким королем було обрано баварського принца *Оттона*. Після того як він наступного року сів на престол, було усунуто від влади уряд *Колокотроніса*. Втручання Англії в справи Греції ще більше посилилось. Король, оточений клікою баварських сановників і баварськими військами, деспотично правив країною. Більшість земель вигнаних турецьких поміщиків дісталась великим чиновникам. Політика уряду викликала народне обурення. У 1843 р. народні маси й передові кола військових підняли повстання. Вони змусили короля обнародувати конституцію, за якою встановлювалась виборна Державна рада і Сенат з довічно призначуваних членів. Баварські війська були розпущені. В країні посилювався вплив Франції.

1832–1847 → Національно-визвольне повстання в Алжирі під проводом *Абд-аль-Кадіра*.

1832, 5 червня → **В Парижі вибухнуло республіканське повстання, в якому взяли участь робітники.** У робітничих кварталах було побудовано барикади, і над ними вперше замайорів червоний прапор, який відтоді став символом боротьби трудящих за своє визволення. На другий день барикади було розтрито гарматними ядрами, війська придушили повстання.

1832 → **Більшу частину Закарпаття охопили селянські заворушення.** Повсюди селяни не хотіли більш коритися поміщикам та місцевим урядовцям, відмовлялися відбувати феодальні повинності, громили й підпалювали поміщицькі садиби. Селянський рух, що тривав понад два місяці, було придушено лише регулярними частинами австрійської армії, яких спішно прислали в район повстання.

1833 → Згідно з прийнятим законом в Англії заборонялося застосовувати на фабриках і заводах працю дітей, молодших від 9 років, установлювалася тривалість робочого дня для дітей віком від 9 до 13 років не більш як 9 годин, запроваджувалася фабрична інспекція, вводилися обов'язкові перерви на обід, обов'язкове відвідання школи щодня протягом двох годин дітьми, молодшими 14 років.

Ост-Індську компанію як торговельну організацію було скасовано й багато англійських фірм почали ввозити англійські промислові товари в Китай. Але основною статтею англійського довозу в Китай був опіум.

1834, 9–15 квітня → **Друге повстання ліонських робітників у Франції.**

Поштовхом до нього став судовий процес над організаторами недавнього страйку ліонських ткачів проти нового зменшення розцінок. Цього разу повстання з самого початку набрало не тільки економічного, а й політичного характеру: робітники вимагали встановлення республіки. Це було результатом зростання свідомості ліонських робітників і діяльності серед них лівих республіканців. Повстанці спорудили барикади, укріпилися в кам'яних будинках і підняли червоні та чорні прапори. Шість днів, з 9 по 15 квітня (7–12 квітня – за іншими джерелами), у місті точилися запеклі бої. Війська вели артилерійський вогонь, від якого виникали пожежі, що знищували цілі квартали, й висаджували в повітря будинки. Оборону головного опорного пункту повстанців керував колишній матрос республіканець *Лагранж*. Повстання було потоплене в крові – убитих робітників і членів їхніх родин налічувалося близько 800. На Ліонське повстання відгукнулись у Сент-Етьєнні, Греноблі та інших робітничих центрах.

1834, навесні → **Товариство «Молода Німеччина».** У сусідніх з Німеччиною, вже буржуазних, державах з'явилось багато німецьких емігрантів. В Швейцарії вони створили революційно-демократичне товариство «Молода Німеччина», яке налагодило зв'язки з демократами інших країн. Учасники цього товариства мали на меті створити в Німеччині демократичну республіку. До товариства входили серед інших німецьких емігрантів два майбутні видатні діячі німецького революційного руху – *К. Шаннер* та *Й. Ф. Беккер*. Під тиском швейцарського уряду «Молода Німеччина» вже наступного року змушена була припинити свою діяльність, проте вона вже створила в швейцарських містах до 20 політичних клубів для тих німецьких робітників і ремісників, які жили там. Згодом діячі «Молодої Німеччини» перейшли на позиції лібералізму.

1834 → **Утворення Митного союзу в Німеччині.** Пруссія вже в 1818 р. запровадила єдиний митний тариф для всіх провінцій, а наприкінці 20-х років добилася знищення митних бар'єрів між нею і сусідніми дрібними державами. Цьому сприяло розпочате з ініціативи й на кошти Пруссії будівництво шосейних доріг. Для дрібних держав таке будівництво було нездійсненним. Економічне зближення північнонімецьких держав із Пруссією привело 1834 року до утворення **Митного союзу**. Цей союз об'єднував 18 держав із 23 млн населення. Пруссії належала в ньому керівна роль, що потім дуже вплинуло на результат боротьби між нею і Австрією за політичне переважання в Німеччині. Тільки Австрія, а також окремі держави, які прилягали до Північного

моря й були економічно зв'язані з Англією (Ганновер, так звані ганзейські міста, Ольденбург та ін.), не ввійшли до нового митного об'єднання. Митний союз привів уперше в історії німецького народу до утворення національного внутрішнього ринку. Пруське юнкерство, однак, було проти підвищення мит на ввіз закордонних виробів – воно хотіло купувати дешеві англійські товари. Але німецька буржуазія вимагала захистити її від іноземної конкуренції. З початку 30-х років XIX ст. цього захисту наполегливо добивались промисловці, особливо текстильні.

Англійська буржуазія, добившись у результаті парламентської реформи 1832 р. посилення свого впливу в палаті громад, перейшла в наступ на робітників. Капіталісти хотіли звільнитися сплати податку на користь бідних і, позбавивши бідняків допомоги від парафій, змусити їх працювати за ще нижчу плату. Саме такою була мета ухваленого в 1834 р. *закону про бідних*. Допомогу біднякам, тобто безробітним і зuboжілим дрібним ремісникам та селянам, яку надавали на підставі закону 1601 р., парафії мали тепер різко зменшити; податок, що стягувався з багатіїв на користь бідняків, було скасовано. Бідняки, чисельність яких перевищувала 3 млн чоловік, могли відтепер одержувати допомогу тільки в спеціальних робітних домах, де вони змушені були жити й працювати в дуже тяжких умовах, до того ж розлучені зі своєю сім'єю.

Революції 1830 р. в Парижі і Брюсселі налякали датський уряд. Король Данії *Фредерік VI* у 1834 р. дозволив дорадчі провінційні збори. На цих зборах представники ліберальної буржуазії і заможного селянства вимагали свободи друку, скасування панщини, кабальної оренди і станової нерівності, а надалі й установа конституційного ладу.

1834–1835 → В **Іспанії** ліберальні поміщики і буржуазія були прихильниками конституційної монархії, але й вони бажали збереження міцної королівської влади та надання кортесам лише обмежених прав. Більшість дворян Кастилії, Каталонії та інших відносно економічно розвинутих провінцій хотіли передати престол *малолітній дочці Фердинанда VII Ізабеллі*. При дворі цю течію очолювала мати *Ізабелли* – спритна інтриганка *королева Крістіна*. В боротьбі за престол вона спиралась на поміркованих лібералів. За межами країни прихильників *Крістіни (крістіносів)* підтримували Англія і Липнева монархія у Франції. 1833 року король помер. Спеціально скликані кортеси присягнули *Ізабеллі, Крістіну* було оголошено регенткою. Після цього карлісти оголосили законним *королем Дон Карлоса* і почали реакційну війну, яка затяглась до 1840 р. В Іспанії в ряді міст і провінцій вибухнули повстання під гаслом відновлення конституції 1812 р. В них бра-

ли участь середня і дрібна буржуазія, ремісники. Очолювали ці виступи представники радикально настроєної інтелігенції. У багатьох місцях народ палив монастирі і не сплачував більш податків. Повстанці вимагали позакрити монастирі, розпродати церковні землі, скасувати церковну десятину та провести інші реформи. Країну охопила революція. Становище уряду ускладнювалось наступом карлівців. *Крістіна* та її міністри змушені були піти на поступки. Було остаточно скасовано інквізицію. Почалось розпродування частини монастирських земель, їх скуповували обуржуазнені поміщики, буржуазія і заможні селяни.

1835 → Телеграф Морзе.

1835–1841 → **Селянський рух 30–40-х років XIX ст. в Болгарії. Гайдуцтво.** Тяжке становище селян, яких експлуатували турецькі поміщики й розоряли відкупники, було основною причиною широкого масового селянського руху. У 1835 р. селяни 16 сіл Ниської округи повстали проти сваволі турецьких землевласників. Найбільше селянське повстання відбулося в 1841 р. Селяни обрали *воєводою Милоє Йовановича*. Рух швидко поширився по всій Ниській і сусідніх округах і охопив болгар і сербів, що жили там. Але беззбройні селяни зазнали поразки. Турки жорстоко придушили повстання, спалили 225 сіл, стратили сотні повстанців, складаючи піраміди з відтятих голів! Турецький гніт, тяжке становище народних мас викликали посилення боротьби болгарського народу за своє визволення. Однією з форм цієї боротьби була участь селян у повстанських загонах, або **гайдуцтво**. У першій половині XIX ст. воно набрало особливо широкого розмаху. Гайдуки діяли звичайно невеликими загонами, які очолювали воєводи. Склад загонів, що називались по-болгарському **четнами**, був різний: в них брали участь ремісники, вчителі, але більшість четників становили селяни. Гайдуки нападали на ненависних турецьких урядовців, жорстоких поміщиків і т. д.

1835 → Скориставшись замахом бонапартиста *Фієскі* на життя короля *Луї-Філіппа* й страхом буржуазії перед революційним рухом, французький уряд у вересні добився ухвалення Законодавчим корпусом *заборонних законів про пресу*. Більшість республіканських газет зазнали репресій. Ліві республіканці перейшли до підпільної революційної діяльності. В той же час помірковані буржуазні республіканці відмовилися від революційних методів боротьби й почали пропагувати свої ідеї в рамках легальної преси. Революційний республіканський рух з того часу почав набирати переважно пролетарського характеру. **«Союз знедолених»**. У Парижі, крім політичних емігрантів, жило ба-

гато німецьких робітників і ремісників – годинників і кравців. У 1835 р. серед них виникла політична організація «Союз знедолених». У цій революційній організації налічувалося кілька сот членів, і вона видавала журнал «Знедолений».

1835–1842 → Тривала друга війна з семінолами, яка покінчила з опором індіанців у Флориді (США). Загинув і безстрашний вождь семінолів *Оссеола*, про героїзм якого складено багато легенд.

1835–1845 → Повстання фарапосів у Бразилії.

1836 → **Утворення «Союзу справедливих»**. В «Союз знедолених» стався розкол, і з нього виділилась група соціалістів, яка називала себе «Союз справедливих». Програмні заяви «Союзу справедливих» мали утопічний характер, а його організаційні засади нагадували принципи змовників-бланкістів, з якими підтримували зв'язки німецькі робітники в Парижі. У 1839 р. вони навіть взяли участь в організованому бланкістами в Парижі повстанні, а після його поразки, рятуючись від переслідувань французької поліції, змушені були переселитись до Лондона.

В Лондоні було створено **асоціацію робітників**, яку очолив столяр, дрібнобуржуазний радикал *Уільям Ловетт*. Лондонська асоціація робітників вимагала: 1) загального виборчого права для чоловіків, які досягли 21 року і прожили в певній парафії не менше 6 місяців; 2) скасування майнового цензу за кандидатів у депутати парламенту; 3) рівного представництва і зрівняння виборчих округ; 4) щорічних виборів до парламенту; 5) винагородження праці депутатів; 6) таємного голосування. Ці 6 вимог були дуже популярними серед робітників, які вважали, що, завоювавши загальне виборче право, вони зможуть добитися докорінної зміни умов їхньої праці й життя. Оскільки робітники становили більшість населення Англії, боротьба їх за виборче право означала боротьбу за політичне панування робітничого класу. Виборче право було потрібне робітникам для проведення законодавчим шляхом корінних соціальних перетворень. Учасники руху вирішили подати парламенту свої вимоги у петиції про народну хартію (*чартер*), тому і весь рух дістав назву **чартизму**.

1836 → **Агресивні дії проти Техасу**. Коли кількість плантацій у Техасі зросла і ввезення рабів набрало значних розмірів, США запропонували Мексиці «купити» цю територію за мізерну суму – 5 млн доларів, хоч розмірами Техас був не набагато менший за Францію. Мексиканський уряд відхилив цю пропозицію і вирядив війська проти рабовласників, що оселилися в Техасі. Але плантатори вже встигли зібрати озброєні банди й почали воєнні дії. У 1836 р. вони розбили мексикан-

ські війська, захопили в полон їхнього генерала *Сайта Анну*, проголосили Техас незалежною рабовласницькою республікою й зажадали прийняти її до складу США.

1836–1839 → Початок чартистського руху в Англії. У 1838 р. чартисти виробили першу національну петицію про народну хартію, в якій було 6 вимог, висунутих Лондонською асоціацією робітників. Петиція засуджувала уряд за те, що він управляє в інтересах меншості й нехтує пекучі потреби більшості замість того, щоб ставити над усе благо народу. Проте прямої вимоги повалення капіталістичного ладу в цій петиції не було. На початку 1839 р. в Лондоні було скликано чартистський з'їзд, або Національний конвент чартистів, у якому розгорілися суперечки про способи боротьби за прийняття парламентом народної хартії. Великий вплив у конвенті мали прихильники *У. Ловетта*. Вони відкидали насильствені методи боротьби, вважаючи, що в боротьбі за хартію можуть бути використані тільки мирні засоби, або «моральна сила». Прихильники «моральної сили» виражали настрої дрібнобуржуазних радикалів і найменш свідомої частини робітників. До цієї течії належали також буржуазно-ліберальні попутники чартизму на чолі з *Т. Атвудом*. За революційні, насильницькі методи боротьби, або за застосування «фізичної сили», виступали найбільш свідомі й організовані робітники великих промислових підприємств. Ліву групу серед прихильників «фізичної сили» очолював видатний діяч робітничого руху *Джуліан Гарні*. В 1839 р. під його керівництвом було створено Демократичну асоціацію, яка виступала за революційне знищення політичного й соціального гноблення, за ліквідацію соціальної нерівності. Визначним прихильником «фізичної сили» був *О'Брайєн*. Основну причину злиднів народу він помилково вбачав не в капіталістичній експлуатації, а у великій земельній власності лендлордів. *О'Брайєн* висунув план поступової націоналізації землі через скасування права спадкування. Він пропонував, щоб держава здавала потім націоналізовані землі в оренду й витрачала зібрану з орендарів плату на допомогу непрацевдатним та на видачу позичок промисловцям. *О'Брайєн* поділяв дрібнобуржуазні ілюзії: він вважав, що можна знищити експлуатацію робітників, зберігши приватну власність на засоби виробництва в промисловості, і тому не вимагав націоналізації фабрик та заводів. Як і дрібнобуржуазні економісти, він підтримував утопічну вимогу – віддавати робітникам повністю продукт їхньої праці, що виключало можливість розширеного відтворення. Наприкінці 40-х років *О'Брайєн* почав виступати проти застосування чартистами насильницьких методів боротьби. На межі 30–40-х років до прихильників

«фізичної сили» примикав *Фергюс О'Коннор*, який вважав тоді, що коли мирні способи боротьби не приведуть до прийняття парламентом хартії, то потрібно буде вдаватися до насильницьких методів боротьби за неї. Він вважав, що слідом за ліквідацією політичного панування буржуазії конче треба позбутися злиднів народних мас і забезпечити їм матеріальний добробут. Проте ідеали *О'Коннора* були «наскрізь пройняті патріархально-дрібнобуржуазним духом». Він був противником комуністичних ідей і гадав, нібито докорінного поліпшення становища робітників можна досягти без ліквідації приватної власності на знаряддя й засоби виробництва. З 1837 р. *О'Коннор* почав видавати газету «Північна зоря», яка незабаром стала основним друкованим органом чартистів. На початку чартистського руху з прихильниками «фізичної сили» єдналися окремі попутники чартизму з-поміж торі, наприклад проповідник із християнської секти методистів *Д. Стефенс*. У травні 1839 р. Національний конвент ухвалив резолюцію про «дотримання миру, закону й порядку», поки уряд не оголосить народові війну і не вдасться до насильства. Якщо ж власті перейдуть до репресій, то й чартисти вважатимуть своїм священним обов'язком на насильство відповісти насильством. Незабаром після цього група буржуазних лібералів на чолі з *Т. Атеудом*, виступаючи проти застосування насильства в боротьбі за хартію, залишила конвент. Прагнучи надати рухові ширшого розмаху й спираючись на підтримку фабричних робітників, чартисти в травні 1839 р. перенесли засідання конвенту з Лондона в Бірмінгем – великий центр важкої промисловості. Масово збиралися підписи під петицією про народну хартію. У червні 1839 р. першу петицію про народну хартію, яку підписали 1 млн 280 тис. чоловік, було урочисто доставлено в парламент. Масові мітинги і демонстрації за прийняття парламентом хартії охопили всю країну. В Бірмінгемі почалися заворушення робітників; власті заарештували 80 осіб і оголосили в місті стан облоги, та, незважаючи на це, народ громив будинки багатіїв. Буржуазія була налякана піднесенням чартистського руху, однак ще більше вона боялася дати робітникам виборчі права. Тому буржуазія та лендлорди і далі відмовлялися надати робітникам виборчих прав. 12 липня 1839 р. палата громад відхилила петицію про народну хартію. У відповідь на це прихильники «фізичної сили» зажадали оголошення тривалого загального страйку – так званого «священного місяця». Але в результаті опору противників революційних дій конвент обмежився оголошенням лише триденного страйку. Нерішучість деяких прихильників «фізичної сили», ідейна незрілість робітничого класу й відсутність у країні революційної робітничої партії призвели до того, що страйкувала лише незначна час-

тина робітників. Уряд посилив репресії. Восени 1839 р. почався тимчасовий спад чартистського руху. Цьому сприяло економічне піднесення, що саме почалось, і зменшення безробіття. У вересні 1839 р. чартистський конвент було розпущено. Власті почали масові арешти чартистів, велися судові процеси над сотнями учасників руху. Суворі вироки, образи й знущання над ув'язненими викликали обурення робітників. У місті Ньюпорт у Південному Уельсі група робітників на чолі з *Фростом* підняла повстання, щоб звільнити заарештованих, але поліція відкрила вогонь. Було багато вбитих і поранених.

1837–1873 → *Васил Левський*. Був першим болгарським революційним демократом і республіканцем. Виходець із селянської сім'ї, він брав участь у загонах гайдуків, які організував *Раковський*. Незабаром *Левський* переконався, що без попередньої підготовки повстання неможливе, бо народ не має зброї і досвіду збройної боротьби. Він вважав за потрібне створити сильну організацію, яка підготувала б народ до повстання. *Левський* прагнув встановити республіканський лад в балканських країнах та об'єднати їх у Балканську республіку.

1837–1840 → **В Іспанії кортеси прийняли нову конституцію, за якою їм надавалася законодавча ініціатива.** Сеньйоріальні права було скасовано. Ці заходи допомогли урядові повернути на свій бік маси населення в боротьбі проти карлістів. У 1837 р. війська карлістів підійшли до Мадрида, але мешканці околиць приготувалися до відчайдушного опору. Армія крістіносів рушила в наступ і примусила карлістів відійти від столиці. Очолював урядові війська популярний серед народу генерал **Еспартеро**, який належав до ліволіберальної партії прогресистів. Син простого візника, він одружився з дочкою поміщика і зробив блискучу військову кар'єру. Політичні плани **Еспартеро** не йшли далі ліберальної конституційної монархії, але помірковані і Крістіна вважали його надто революційним. Дальший розгром карлістів було доручено генералові **Нарваесу** – аристократові з походження, відомому своїм консерватизмом. У 1840 р. війну з карлістами було закінчено, але на цей час їхні банди вже спустошили й розорили північно-східні райони країни, що ще більше посилювало відставання їх від економічно розвинутих провінцій. Зміцнивши свою владу, Крістіна та її уряд різко повернули вправо. Вони перестали розпродувати церковні землі, скасували інші ліберальні заходи й провели закон про підвищення виборчого цензу у виборах до муніципалітетів. У відповідь на посилений тиск реакції в 1840 р. в Барселоні, Мадриді та інших містах вибухнули нові повстання. *Крістіна* разом з *Ізабеллою* **втекли до Франції**, сподіваючись на допомогу *Луї-Філіппа*. **Еспартеро очолив**

уряд, а потім його проголосили регентом. Він прийшов до влади на гребені революційної хвилі, але в своїй політиці спирався не на революціонерів, а на поміркованих лібералів, які орієнтувалися на підтримку ззовні, з боку Англії. Замість проведення сміливих революційних заходів *Еспартеро* вирядив війська проти Барселони й піддав місто артилерійському обстрілові. Сотні будинків було зруйновано. Політика *Еспартеро* віддзеркалювала слабкість і нерішучість іспанських прогресистів, їхні хитання і страх перед народними масами. Розпочавши боротьбу з революцією, *Еспартеро* швидко втратив під собою ґрунт. Консервативні кола армії поставили вимогу передати владу генералові *Нарваесу*. В 1843 *Еспартеро* довелось на британському військовому кораблі тікати в Англію.

В 1837 р. в Канаді вибухнуло повстання за незалежність. По суті це була буржуазна антиколоніальна революція. Керівником повстання у Верхній Канаді, де більшість населення становили англійці, був журналіст *У.-Л. Макензі*; в Нижній Канаді, де переважало французьке населення, повстання очолив офіцер *Папіно*. Почавшись у Монреалі, повстання скоро поширилося на всю країну. Але наприкінці 1837 р. англійські війська придушили його. Почалися арешти і страти. Керівники повстання встигли врятуватися від розправи. *Щоб зміцнити свою владу в Канаді й перешкодити новому піднесенню національно-визвольного руху, англійський уряд у 1840 р. об'єднав Верхню і Нижню Канаду, створивши для них спільний парламент.* Однак боротьба канадців за розширення самоврядування наростала.

1837–1901 → **За правління королеви Вікторії тривало дальше ослаблення королівської влади в Англії.**

1837 → **У Франції засновано «Товариство пір року»**, яким керував знаменитий революціонер-соціаліст *Огюст Бланкі* – активний учасник Липневої революції та республіканського руху. В 30-х роках *Бланкі* став прихильником комуністичних ідей, узявши їх із вчення *Бабефа*, що відродилося після виходу в світ (1828 р.) книжки соратника *Бабефа* *Ф. Буонаротті* «Історія змови рівних». 1839 року, в той час як поліція виїхала за місто для нагляду за ходом верхогонів та за людьми, що зібралися там, «Товариство пір року» підняло в Парижі повстання і захопило кілька урядових будинків. Робітничі маси, яким нічого не було відомо про характер і мету цього повстання, не були підготовлені до нього й не змогли підтримати змовників. Поліція без великих зусиль придушила повстання. Керівників «Товариства пір року» *Бланкі* й *Барбеса* було заарештовано й засуджено на довічне тюремне ув'язнення. До самої революції 1848 р. *Бланкі* був відірваний від передових революційних робітників. Але деяка частина їх, уцілівши під

час розгрому бланкістської організації, продовжувала боротись у рядах нових таємних республіканських товариств 40-х років.

1838–1842 → **Англо-афганська війна**. Спроба підкорити Афганістан наразилася на запеклий опір афганського народу й скінчилася невдачею.

1838 → Енергійно агітувала за **скасування хлібних законів** і перехід до вільної торгівлі партія вігів, і особливо створена в 1838 р. Манчестері Ліга боротьби проти хлібних законів на чолі з буржуазними радикалами – представниками промисловців – фабрикантами *Річардом Кобденом* і *Джоном Брайтом*. Промислова буржуазія намагалася відвернути увагу робітників від чартистського руху боротьбою проти хлібних законів.

1838 → **Конституція Сербії**. *Милош Обренович* ставив своїм завданням зміцнення особистої влади і збагачення. Він монополізував торгівлю з Австрією і одержував великі прибутки від продажу свиней. За його розпорядженням багатьох визначних воєвод і старійшин було страчено або ув'язнено. Скупщина, членів якої він призначав особисто, покірно виконувала його волю. Деспотичне правління *Милоша* викликало незадоволення серед народу і опір великашів, які прагнули обмежити самодержавство князя. *Прихильники конституції* дістали назву «**уставобранителів**» (від **сербських слів устав – конституція і бранити – боронити**). Внутрішня боротьба, яка не затихала в **Сербії**, спонукала турецький уряд опублікувати в 1838 р. конституцію, яка дістала силу закону. Влада князя обмежувалась радою з 17 довічно призначуваних членів, яких князь не міг змінити без згоди турецького уряду. Не бажаючи миритися з втратою необмеженої влади, *Милош* зрікся престолу на користь свого сина *Михайла*, який намагався продовжувати політику свого батька.

1839 → Найбільшою небезпекою для **Уругваю** стали агресивні заміри аргентинського диктатора *Росаса*. У 1839 р. війська *Росаса* напали на **Уругвай**. Головне місто **Монтевідео** було обложене. У новій визвольній війні Уругваю брав участь молодий італійський революціонер *Гарібальді*. Після тривалої боротьби Уругвай відстояв свою незалежність. Цьому сприяли підтримка флоту Франції і Англії, незадоволених митною політикою *Росаса*.

1839–1842 → **Перша опіумна війна**. Для економічного й політичного закабалення **Китаю Англія** вела проти нього грабіжницьку колоніальну війну, відому під назвою першої опіумної війни. Приводом до неї стало законне розпорядження китайських властей у Кантоні про знищення 20 тис. ящиків опіуму, який контрабандою доставили анг-

лійці. Незважаючи на героїчну боротьбу китайських партизанів, феодалний Китай зазнав у цій війні поразки. Війна завершилась у 1842 р. підписанням Нанкінського договору.

1840 → **Англія захопила Нову Зеландію.** В 1843 р. колонізатори розпочали воєнні дії проти маорі – корінного населення країни. Війни з маорі, які чинили колонізаторам відчайдушний опір, затяглися на кілька десятиліть. У ході цих воєн колонізатори грабували, вбивали маорі, зганяли їх із земель.

1840, липень → **Утворення Національної чартистської асоціації в Англії.** Вона мала виборний виконавчий комітет і близько 400 місцевих філій, збирала членські внески. Переважний вплив у Національній асоціації чартистів мали прихильники «фізичної сили». Через це Лондонська асоціація робітників, яку очолював *Ловетт*, відмовилась увійти до Національної асоціації чартистів і дрібнобуржуазні радикали стали відходити від чартизму. На 1842 р. Національній асоціації чартистів налічувалося близько 40 тис. членів.

1840-ві → *У 40-х роках в Швейцарії сім католицьких кантонів створили сепаратний союз – Зондербунд, який ніби випереджав конфедерацію реакційних штатів американського Півдня.* У 1847 р. між обома частинами Швейцарії вибухнула громадянська війна. Значна перевага в силах була на боці північно-західних кантонів, і сепаратисти поклали свої надії на інтервенцію реакційних європейських держав, особливо Австрії. Проте той час скрізь уже наростала революційна криза, Меттерніху було не до швейцарців. Менш ніж за місяць війська Зондербунда було розбито, права кантонів зменшено, а владу союзних органі розширено.

1840–1842 → **Друге піднесення чартистського руху.** Криза сприяла новій могутній хвилі чартистського руху. В травні 1842 р. чартисти подали до парламенту другу петицію про народну хартію з 3 млн 300 тис. підписів. Основу цієї петиції становили ті самі 6 вимог, які містилися в першій петиції про народну хартію. Вони відображали боротьбу робітників за встановлення політичного панування пролетаріату – за владу. Однак на відміну від першої петиції друга петиція про народну хартію містила різкий протест проти соціальної нерівності та мізерної платні робітникам. У петиції вимагалось скасувати закон про бідних і зазначалось, що метою боротьби робітників за політичне панування є докорінна зміна їхнього становища й ліквідація злиднів у результаті скасування всіх монополій та всіх форм утиску, які спираються на буржуазне законодавство. До тих монополій, які належить ліквідувати, петиція відносила: монопольне володіння бур-

жуазії виборчими правами, машинами, землею, пресою, засобами сполучення. Гнівний протест чартистів проти цих монопольних прав буржуазії означав, що вони боролися не тільки проти політичного панування буржуазії, а і проти капіталістичної експлуатації і всієї системи капіталістичних відносин. Друга петиція вимагала також скасування унії між Англією та Ірландією. Зміст цієї петиції яскраво свідчив про те, що на початку 40-х років XIX ст. в чартистському русі значно посилилася соціалістична, пролетарська революційна тенденція. **Англійський парламент, вірний захисник інтересів буржуазії та землевласників, відхилив другу петицію про народну хартію.**

1840–1848 → *Робітничий рух і наростання дрібнобуржуазної та буржуазної опозиції розхитували підвалини Липневої монархії, але фінансова аристократія вперто відкидала будь-яку думку про реформи.* Усі пороки й мерзоти «царства банкірів» особливо пишно розцвіли в роки правління *Гізо*, який перетворився з ліберала на запеклого консерватора. З 1840 р. *Гізо* займав пост **міністра закордонних справ** і фактично виконував роль голови уряду, а з 1847 р. очолив його офіційно. Уряд *Гізо* відхилив усі вимоги промислової, середньої і дрібної буржуазії про розширення виборчого права.

1841 → В **Англії «рипілери»** утворили «Асоціацію рипілерів» на чолі з *Д. О'Коннелом*. Велике значення мала також боротьба ірландців за скасування унії 1801 р. Скасування (англ. – «рипіл») унії Ірландії з Англією вимагала буржуазно-ліберальна течія в ірландському національно-визвольному русі. «Рипілери» виступали в основному за мирні методи боротьби, але ліве крило вимагало вдаватися до насильства в боротьбі за розрив унії. «Рипілери» засуджували вимоги селян, вороже ставились до чартизму.

1841–1929 → *Жорж Клемансо*. Опортунізм у Франції республіканців викликав невдоволення дрібної, а частково й середньої буржуазії. Це привело до посилення в рядах республіканської партії лівого радикального крила, очолюваного *Жоржем Клемансо*. Він син лікаря, власника невеликого маєтку. Батько *Клемансо* і він сам виступали проти Другої імперії, їх переслідували. Проте в період Паризької Комуні *Ж. Клемансо* – один із паризьких мерів – намагався бути посередником між Комуною і Версалем. Ставши лідером радикалів, *Клемансо* різко критикував внутрішню і зовнішню політику поміркованих республіканців, добивався їхньої відставки, за що його прозвали «звергателем міністрів».

1841–1846 → При владі був **торійський кабінет Роберта Піля**. Прихильники *Піля* – їх пізніше прозвали «пілітами» – бачили, що не змо-

жуть утримати владу, якщо не підуть на поступки фабрикантам у питанні про свободу торгівлі. Крім того, панівні класи були налякані чартистським рухом. Кабінет Піля хотів згуртувати лендлордів і промисловців для спільної боротьби з чартизмом. У 1842–1843 рр. **уряд Піля** провів через парламент **закони про зниження ввізних мит на хліб і сировину та про скасування експортних мит на англійські товари**. В 1845 р. так звана картопляна хвороба в Ірландії була причиною загибелі картоплі на полях і створила загрозу голоду. Ліга боротьби проти хлібних законів посилила агітацію за їх скасування. Побоюючись народних заворушень, **кабінет Піля** й **парламент** провели в 1846 акт, за яким хлібні закони скасовувались.

1842, 29 серпня → **Нанкінський мирний договір**. Перша опіумна війна завершилась підписанням Нанкінського нерівноправного договору, що зобов'язував Китай відкрити для торгівлі з Англією п'ять портів, передати Англії у «довічне володіння» о. Гонконг і сплатити контрибуцію. На другий рік Англія накинула Китаю нову нерівноправну угоду про екстериторіальність, тобто непідсудність англійців, які перебувають на території Китаю, китайським законам і суду.

1842 → *За скасування унії 1801 р. боролася також політична організація «Молода Ірландія», що виникла в 1842 р. Її керівники Чарлз Даффі й Томас Девіс осуджували помірковану тактику «рипілерів», прагнули дати освіту ірландському народові й розвивати ірландську культуру.*

*В Сербії **уставобранителі** на чолі з Вучичем підняли повстання. Михайло* втік до Австрії. Князем було обрано безхарактерного і не підготовленого до політичної діяльності *Олександра Карагеоргієвича (1842–1858). В країні встановилось панування уставобранителів.* Народ і далі був відсторонений від політичного життя. Більшість уставобранителів і новий князь шукали підтримки в Туреччині і Австрії. Результатом цього стало погіршення відносин з Росією. Послаблення зв'язків із Росією посилювало непопулярність правління уставобранителів. Революції 1848–1849 рр. збудили співчутливий відгук у Сербії. Скликана під тиском народних мас скупщина вимагала зміни зовнішньої політики уряду.

1842–1843 → **«Рейнська газета»**. У Німеччині в 40-х роках розгорнулися ліберально-опозиційні й революційно-демократичні рухи. Маркс, який зблизився з молодогегельяncями, займає серед них найбільш послідовну революційно-демократичну позицію. Одержавши диплом доктора філософії, *Маркс* переїхав у Бонн, маючи намір присвятити себе викладацькій діяльності в університеті. Але атмосфера реакції в пруських університетах і гоніння на опозиційних професорів змуси-

ли його відмовитися від думки про кафедру. Бажаючи за всяку ціну знайти трибуну для пропаганди своїх ідей, *Маркс* у 1842 р. став співробітником, а потім і редактором «Рейнської газети», що виходила в Кельні й була заснована радикальними буржуа, близькими до лівогегельянців. Завдяки *Марксу* «Рейнська газета» стала найпередовішим друкованим органом у тогочасній Німеччині. *Маркс* використав її для виступів проти реакційних порядків у країні, зокрема проти реакційної цензури, на захист свободи друку, для пропаганди революційно-демократичних ідей.

1843 → Англійські колонізатори захопили і розграбували прикордонний з Афганістаном Сінд.

1843–1851 → **Диктатура Нарваеса в Іспанії.** Після падіння *Еспартеро Крістіна* повернулася в столицю. **На чолі уряду** протягом 8 років залишався *Нарваес*. Його політика служила інтересам дуже поміркованих, навіть консервативних поміщицьких кіл. Місцеву міліцію та самоврядування було скасовано. У Мадриді й Барселоні не раз вибухали нові революційні повстання, але *Нарваес* із холодною жорстокістю відповідав на них кривавими репресіями. Лише протягом 1844 р. було страчено 214 чоловік. Кортеси знову було позбавлено права законодавчої ініціативи, а виборчий ценз підвищено. Під час революції 1848 р. в Мадриді та інших містах Іспанії вибухнули народні повстання, але їх було розгромлено. Знову відновилися страсти й висилки на каторгу. Основним засобом боротьби зі своїми політичними суперниками *Нарваес* вважав фізичне знищення їх. Пізніше, на смертному одрі, коли духівник запитав його, чи не хоче він простити своїх ворогів, *Нарваес* відповів: «У мене нема ворогів, я їх усіх розстріляв!». Але навіть криваве правління *Нарваеса* перестало задовольняти придворні кола, які вимагали фактичного повернення до абсолютизму й позбавлення кортесів будь-яких прав. *Ізабеллу* достроково оголосили повнолітньою. Це була неосвічена, легковажна й марнотратна королева, яка оточила себе камарильєю з інтриганів та хабарників і підпала під вплив крайніх реакціонерів. Становище *Нарваеса* похитнулось. У 1851 р. він був змушений піти у відставку, а новий уряд розігнав кортеси. В 1853 р. скликання їх було знову відкладено.

1844 → Опублікування збірника «Німецько-французький щорічник» із статтями *К. Маркса* і *Ф. Енгельса*.

Від Гаїті відокремилась Домініканська республіка.

Скориставшись поразкою **Китаю** в опіумній війні з **Англією**, **США** накинули **Китаю** *нерівноправний договір*. Цей договір надавав США прав нації найбільшого сприяння і містив ширше визначення приві-

лею екстериторіальності іноземців у Китаї, ніж попередні договори китайського уряду з Англією.

1844, 4–5 червня → **Повстання сілезьких ткачів в Німеччині.** У червні несподівано для панівних класів Німеччини повстали проти капіталістів затуркані й малописьменні ткачі, які жили в гірських селищах Сілезії. На початку 40-х років їхнє становище стало особливо нестерпним через дорожнечу, зниження розцінок і безробіття, що дедалі зростало. Ще задовго до повстання серед голодуючих ткачів поширилась пісня «Праведний суд», яку вони часто співали під вікнами фабрикантів. Привід до самого повстання був випадковий. У селищі Петерсвальдау заарештували одного молодого робітника за те, що він співав цю пісню під вікнами особливо ненависного фабриканта Цванцігера. За робітника заступились товариші. Вони вимагали звільнити його і вранці 4 червня 1844 р. рушили великою юрбою до підприємства й особняка фабриканта. Та у відповідь на мирний виступ робітників з даху будинку Цванцігера у натовп полетіло каміння. Тоді голодні ткачі перейшли в наступ, увірвались у приміщення фабрики, розгромили фарбувальню і сушарню, контору та особняк Цванцігера. До повсталих ткачів Петерсвальдау згодом приєдналися ткачі з навколишніх селищ. Наступного дня рух поширився на сусіднє селище Лангенбілау, де також було розгромлено кілька підприємств. Перелякани до смерті місцеві власті викликали в гірські округи військові частини. У першій же сутичці 11 повсталих було вбито, 24 поранено, проте солдати змушені були відступити. Тільки після того як прибув великий загін з гарматами, ткачі скорилися. Було схоплено понад 70 ткачів, їх посадили у фортецю і жорстоко покарали. Хоч повстання ткачів виникло стихійно і в ньому можна було помітити лише елементи організованості й свідомості, воно мало величезне суспільне значення. Це повстання наочно показало, що і в Німеччині є робітничий клас, який почав давати відсіч експлуататорам і усвідомлювати свої класові інтереси.

1845 → Утворення «Товариства братських демократів».

Виникло «*Земельне товариство чартистів*». Метою його було здійснення плану земельної реформи, висунутого О'Коннором, який уже виступав проти революційних методів боротьби й перейшов на позицію «моральної сили». Цей план передбачав викуп державою земель, що належали лендлордам, і передачу їх робітникам у вигляді дрібних земельних наділів. Вимога ліквідувати земельну власність лендлордів мала велике прогресивне значення; проте ідея перетворення робітників на дрібних землевласників мала дрібнобуржуазний, реакційний і утопічний характер. Вона була дуже поширена серед зубожілих дрібних фермерів, серед безробітних, а також серед робітників, які

недавно втратили землю в результаті розвитку капіталізму в «сільському господарстві. Незабаром у «Земельному товаристві чартистів» налічувалося вже близько 300 тис. членів. Товариство мало громадський фонд – 60 тис. фунтів стерлінгів. Але в 1848 р. земельне товариство *О'Коннора* збанкрутило. Утопічність цієї справи стала очевидною, що привело до швидкого занепаду впливу *О'Коннора* на робітників. Ще в 1945 р. в Лондоні під керівництвом чартистів *Д. Гарні* та *Е. Джонсона* було **створено «Товариство братських демократів»**, мета якого полягала в тому, щоб **об'єднати сили міжнародного революційно-демократичного руху**. Серед членів цього товариства були дуже поширені ідеї утопічного соціалізму. *Гарні* і *Джонс* різко критикували капіталістичний лад. Однак «Товариство братських демократів» дотримувалося лозунгу «Всі люди – брати», в якому нехтувався антагоністичний характер суперечностей між буржуазією і пролетаріатом.

1845 → **Анексія Техасу США**. Рабовласники США були зацікавлені в загарбанні Техасу не тільки для поширення на південний захід плантаційного господарства, а й для того, щоб збільшити кількість рабовласницьких штатів і зберегти свою перевагу в сенаті США. У 1845 р. конгрес ухвалив рішення про анексію Техасу. Мексиканський уряд розірвав із США дипломатичні відносини.

Радикально-демократичний напрям в **Чехії** очолювали два талановиті представники дрібнобуржуазної чеської інтелігенції – поет *К. Сабіна* (1813–1877) і син празького адвоката *Й. Фріч* (1829–1890), який довго жив за кордоном. У 1845 р. *К. Сабіна* та інші чеські демократи створили таємне революційне товариство «Рипіл», до якого пізніше приєднався *Й. Фріч*. Названо було це товариство на зразок відомої ірландської асоціації, що боролася за визволення Ірландії з-під влади Англії. Чеські рипілісти, серед яких були й німці-демократи, що проживали в чеських землях, ставили собі за мету створення демократичної республіки, знищення влади дворянства, звільнення селян від феодальних повинностей, поліпшення становища робітників. Увага рипілістів була спрямована на розв'язання не тільки національного питання, а й питання соціального. Багато хто з них перебував під впливом ідей утопічного соціалізму і щиро прагнув знищити не тільки національне гноблення, а й соціальну несправедливість. **Оскільки гасла рипілістів відповідали потребам і сподіванням широких мас чеських трудящих, то саме вони були в громадському житті Чехії 40-х років найбільш прогресивним напрямом, були справжніми «будителями» чеського народу, носіями передових ідей його національного відродження.**

1846–1875 → В **Сербії режим регентства викликав незадоволення широких верств народу**. Виразником поглядів революційно-демократичних кіл став *Светозар Маркович* (1846–1875). Він навчався в Росії, в Петербурзькому політехнічному інституті. Маркович зблизився з російською революційною молоддю, вивчав політичну літературу 60-х років, зокрема твори російських революційних демократів, і став послідовником *М. Г. Чернишевського*. У газеті «Застава» *Маркович* критикував діяльність лібералів і бюрократичний режим. *Маркович* дійшов висновку про кончу потребу докорінного зламу всього державного й суспільного устрою Сербії шляхом революції. Він був першим сербським революційним демократом.

1846 → **США остаточно домоглися від Англії визнання своїх претензій щодо території Орегону**. Було встановлено західний кордон з Канадою. В Орегоні рабство теж не було допущене. В освоєнні Орегону і Каліфорнії найбільше були зацікавлені фермери й буржуазія Півночі. Наслідком територіальних загарбань США в середині XIX ст. було значне розширення їхньої основної державної території. США досягли виходу до берегів Тихого океану на всьому просторі від Канади до Південної Каліфорнії.

1846–1848 → **Війна США з Мексикою**. Готуючись до загарбницької війни, уряд США послав у Мексику свого представника з новою вимогою: відступити весь Техас і «продати» США величезні простори Нової Мексики й Каліфорнії. Не чекаючи відповіді, війська США вторглися на мексиканську територію. У 1846 р. президент у посланні конгресу, безсоромно перекручуючи факти, звинуватив мексиканський уряд у «порушенні кордонів» США і війну було оголошено. У 1847 році війська США висадились на узбережжі Мексики, розбили її армію й захопили столицю країни – м. Мехіко. За договором від 2 лютого 1848 р. мексиканський уряд змушений був визнати Техас володінням США і передати США усі землі на північ від Ріо-Гранде, Нову Мексику й Північну Каліфорнію з гаванню Сан-Франциско. Отже, прикриваючись нестримною демагогією, *Санта Анна* на ділі провадив антинародну політику, її метою була охорона привілеїв церкви й поміщиків, відмова від нових реформ. У боротьбі з агресією США *Санта Анна* виявив себе зрадником національних інтересів своєї країни. Рабовласники США прагнули захопити північні області Мексики – їхні банди вторглися в Техас і заснували там «незалежну республіку». У 1836 р. *Санта Анна* вирушив проти них з 6000 солдатів, але виявив свою цілковиту нецарність і безтурботність. Його загін атакували зненацька й розбили, а *Санта Анна* потрапив у полон і підписав ганебну обіцянку відступити

США величезну територію. Повернувшись у Мехіко, він змушений був залишити пост президента, але через кілька років знову зайняв його. Коли США в 1846 р. почали розбійницьку війну з Мексикою, *Санта Анна* перешкоджав рішучим заходам щодо озброєння армії, а духовництво не допустило вилучення церковних цінностей на оплату воєнних витрат. США вели війну з варварською жорстокістю. 22 березня 1847 р. 72 кораблі бомбардували Веракрус. Вулиці міста були залиті калюжами крові – скрізь лежали шматки людських тіл, розірваних бомбами. Місто захопили американці. *Санта Анна провадив капітулянтську політику й був усунутий від влади, але більшість солдатів, офіцерів і народ чинили загарбникам відчайдушний опір.* Мексиканський народ і тепер шанує пам'ять шести юнаків артилеристів, які стояли на смерть із своєю батареєю біля Чапультепака. 14 вересня 1847 р. війська США увійшли в Мехіко. Жителі міста відкрили стрільбу з вікон і дахів, закидали завойовників камінням. У різних місцях виникали партизанські загони. Із списами й мачете, з обцвяхованими кийками і ласо вони нападали на обози та окремі загони загарбників. Проти партизанів було кинуте 20 тис. чоловік з 50-тисячної армії США. Тільки величезна перевага в силах дала можливість Сполученим Штатам перемогти. У **1848 р.** було підписано *грабіжницький мирний договір, за яким США одержали весь Техас, Каліфорнію і Нову Мексику, що становило 3/5 усієї території країни.* Майбутній президент США *У. Грант* називав цю війну «однією з найбільш несправедливих воєн, які будь-коли сильна нація вела проти слабкої».

1846 → **Скасування хлібних законів в Англії.** Скасування свідчило про зменшення впливу земельної аристократії і її даліше буржуазне переродження. Англія перейшла до системи фритреду. В умовах промислової монополії Англії вільна торгівля давала можливість англійській промисловій буржуазії заповнювати ринки інших країн своїми товарами, стримувати розвиток їхньої національної промисловості й розширювати своє панування на світових ринках.

«Асоціація рипілерів» (Англія) розкололася. З неї вийшли буржуазні демократи. Вони утворили «Ірландську конфедерацію», всередині якої незабаром постали незгоди між лібералами й дрібнобуржуазними революційними демократами. **На чолі демократів** стояли *Д. Мітчел* і *Д. Лалор*. Вони закликали народ до боротьби за незалежну ірландську демократичну республіку, ліквідацію земельної власності лендлордів і обстоювали союз дрібної буржуазії з робітниками та селянами. Кінцевою метою *Лалор* вважав націоналізацію землі, помилково гадаючи, що завдяки їй народ цілком визволиться з-під гніту

лендлордів і капіталістів. Ірландські робітники брали активну участь у революційній національно-визвольній боротьбі. Але через свою нечисленність, ідейну незрілість і неорганізованість вони не змогли тоді очолити національно-визвольний рух у країні.

1846 → **Партія торі** була в глибокому занепаді вже з кінця 40-х років, коли *Роберт Піль*, сприяючи вимогам широких кіл торговельно-промислової буржуазії, провів у палаті громад білль про скасування хлібних законів (1846 р.). Це призвело до розколу партії торі й до створення в англійському парламенті групи так званих пілітів, які дали все більше зближалися з вігами. Розкол торі дав можливість вігам надовго відтіснити представників землевласницької аристократії від влади.

1846–1868 → Протягом цього періоду **торі** стояли в Англії біля керма влади в цілому лише близько трьох років (у 1852 р., у 1858–1859 рр., у 1867–1868 рр.). Решту часу, тобто 17 років, влада перебувала в руках вігських кабінетів, яких підтримували різні, ворожі торі, політичні групи – піліти, фритредери-радикали, ірландці. **Партію вігів** очолювали визначні державні діячі, які вмiли як *Пальмерстон* або *Рассел*, бути гнучкими, своєчасно робити потрібні поступки перед широкими верствами середньої і дрібної буржуазії. Однак віги, незважаючи на весь їхній показний лібералізм, добившись у результаті реформи 1832 р. влади, вперто чинили опір дальшому розширенню виборчого права й тільки під тиском народних мас вдавалося виривати з їхніх рук окремі незначні реформи. *Лорд Пальмерстон*, який стояв на чолі партії вігів цілих 35 років, незмінно заперечував саме право народних мас брати участь у керуванні державою, а *лорд Рассел* і слухатиме хотів про будь-які нові реформи. Угрупування фритредерів-радикалів, що виникло ще наприкінці 20-х років як ліве крило партії вігів і очолювало боротьбу за скасування хлібних законів, на початку 50-х років ХІХ ст. відкрито виступило на захист нової виборчої реформи. Ватажки радикалів рекрутувалися з найбільш діяльної і енергійної частини англійської буржуазії – фабрикантів, прихильників вільної торгівлі.

1846, лютий → **Краківське демократичне повстання**. *Австрійська політика в Галичині полягала в тому, щоб нацьковувати поляків та українців одних на одних і ридушувати їх визвольні рухи*. 1846 року в Кракові вибухнуло польське демократичне повстання, але було розгромлене австрійськими військами. Австрійські власті підбурювали селянське українське населення проти польських повстанців, сподіваючись використати ненависть селян до польських поміщиків і сіючи облудні чутки про те, що повсталі перешкоджають звільнити селян. І

все-таки, одночасно з повстанням у Кракові, галицькі селяни подекуди почали громити панські садиби й розправлятися з ненависними поміщиками та їхніми управителями. Придушивши повстання в Кракові, австрійські власті потім без особливих зусиль розправились і з селянським повстанням у Галичині. Перелякане польське вельможне панство стало після цього більш ревним віропідданим Габсбургів. Отже, незважаючи на різні ідейно-політичні незгоди, польські революціонери-демократи й більш помірковане керівництво «Демократичного товариства» (так звана «Централізація») спільно готувались до нового збройного виступу. Цього разу вони мали намір розпочати його по всій Польщі – спочатку в Познані, Галичині й формально незалежній Краківській республіці, створеній в 1815 р., а потім і в Королівстві Польському. 20 лютого 1846 р. у Кракові вибухнуло повстання під керівництвом Дембовського. Створений тут після вигнання австрійських військ «Національний уряд» поряд з іншими демократичними реформами негайно оголосив про знищення панщини й передачу селянам усіх земель, що були в їхньому користуванні. Але ці прогресивні заходи наштовхнулися на опір околишніх поміщиків, і багатих міських торговців. Вони не тільки відмовились підтримувати революціонерів, а й здали місто без бою австрійському генералові. Сам Дембовський загинув у передмістях Кракова під час обстрілу австрійцями маніфестації, яку він очолював. Після придушення повстання за угодою між Австрією, Росією і Пруссією Краківську республіку було скасовано, її територію віддали Габсбурзькій імперії, яка на той час володіла вже польською Галичиною і Тешинською Сілезією.

1847–1848 → **Третє піднесення чартистського руху.** У 1847 р. економіка Англії була захитана небаченою за силою торговельно-промисловою кризою. Більшість фабрик Ланкашіру – найбільш розвинутого промислового району Англії – зовсім припинила роботу. На початку 1848 р. в Англії налічувалося 4 млн повністю безробітних. Кількість їх збільшувалась і внаслідок зростання імміграції ірландців, гнаних з батьківщини злиднями та голодом. Криза 1847 р. і початок революції 1848 р. сприяли посиленню боротьби чартистів. Чартисти провели масові мітинги, демонстрації та виступи, вимагаючи, щоб парламент прийняв народну хартію. *Д. Гарні* та *Е. Джонс* відкрито закликали до збройного повстання й розпуску парламенту. На багатьох мітингах ухвалювалися резолюції, в яких віталися революційні демократи Франції, Італії, Польщі. 4 квітня 1848 р. відкрився чартистський Національний конвент, у якому незабаром розгорнулася боротьба між прихильниками Гарні та Джонса, що закликали до повстання, й прибічниками О'Брайена, який стояв за вичікування, поки народ не буде

сильнішим від закону. Конвент ухвалив передати до парламенту нову, третю петицію про народну хартію, а в разі її відхилення надіслати королеві *Вікторії* послання з вимогою розпуску парламенту, відставки *вігського кабінету Рассела* і прийняття народної хартії. Чартисти вирішили подати 10 квітня 1848 р. петицію до парламенту й провести того ж таки дня в Лондоні масову народну демонстрацію на її захист. Але уряд заповонив столицю військами і зірвав проведення демонстрації. 10 квітня в Лондоні відбувся тільки мітинг робітників. *О'Коннор* закликав їх дотримуватись порядку й розійтись. У кількох великих промислових центрах країни відбулися масові мітинги на захист народної хартії. В травні відкрилися чартистські Національні збори, на яких були присутні 60 делегатів від робітників різних округ Англії. *О'Коннор* виступив проти скликання їх. Гарні теж відмовився взяти участь у зборах. Збори ухвалили резолюції, що закликали боротися за народну хартію, за поліпшення становища робітників, за розірвання унії між Англією та Ірландією. Провал спроби чартистів провести в Лондоні 10 квітня 1848 р. масову народну демонстрацію, капітулянтська позиція *О'Коннора*, недовговічність чартистських Національних зборів, які проіснували тільки два тижні, були ознаками початку занепаду чартистського руху. Влітку 1848 р. уряд перейшов до масових репресій проти чартистів. В'язниці були переповнені. В липні парламент відхилив петицію про народну хартію. До поразки чартизму призвела низка причин. Найважливішою з них був тривалий період піднесення англійської промисловості й торгівлі, що настав на початку 50-х років. Безробіття різко зменшилось. Важливе значення мало також те, що англійська буржуазія одержувала величезні надприбутки від пограбування колоній. Ці надприбутки вона частково використовувала на поліпшення матеріального становища висококваліфікованої верхівки робітничого класу, тобто на створення так званої робітничої аристократії. Спираючись на неї, буржуазія хотіла розколоти робітничий рух.

1847 → **Більш про десятигодинний робочий день в Англії.** Чартистський рух зробив великий вплив на політику панівних класів, змусивши їх піти на поступки робітникам і здійснити потім ряд політичних реформ. Побоюючись нового піднесення чартистського руху, парламент у 1847 р. ухвалив закон про обмеження робочого дня десятьма годинами. **Митний союз Дунайських князівств Волощини і Молдавії (Румунських князівств).** Відбулося митне об'єднання князівств, що сприяло утворенню єдиного національного ринку. Значно повільніше розвивалася промисловість, яка ще залишалася на мануфактурній стадії розвитку. У містах зберігались цехи.

1847, травень – 1848 → *Особливо загострилось становище на південно-му заході Німеччини. У столиці Вюртембергу Штутгарт в травні 1847 р. робітники й ремісники в боротьбі з поліцією пустили в хід каміння й дрюччя, а потім – вперше в Німеччині – збудували барикади. Напруженою була обстановка і в сусідньому Бадені, де особливо енергійно з трибуни палати і в пресі виступали представники радикальної, демократичної опозиції. Там, в Оденвальді і Шварцвальді, серед голодуючих селян розповсюджувалися революційні листівки, в яких прямо закликалося вбивати монархів і нищити трони. У Баварії на початку лютого 1848 р. також дійшло до відкритої сутички народних мас із військами.*

1847, червень – 1852, листопад → **Союз комуністів.** В результаті діяльності *Маркса* і *Енгельса* на бік наукового комунізму переходило дедалі більше учасників різних соціалістичних і комуністичних груп, найбільш значною з яких був лондонський Союз справедливих, що поступово звільнявся з-під впливу ідей Вейтлінга. На початку 1847 р. тодішнє керівництво Союзу справедливих запропонувало *Марксу* й *Енгельсу* вступити в члени Союзу, скласти для нього програму й очолити перебудову самої організації на нових засадах. У червні 1847 р. на скликаному в Лондоні конгресі Союзу справедливих було вирішено провести реорганізацію і створити Союз комуністів, який об'єднав би різні комуністичні групи в Англії, Німеччині, Бельгії, Франції та інших країнах. Реорганізація відбулася на базі нового статуту. Перший параграф статуту, сформульований Енгельсом, вказував, що метою Союзу комуністів є: «повалення буржуазії, панування пролетаріату, знищення старого, побудованого на антагонізмі класів, буржуазного суспільства і заснування нового суспільства, без класів і без приватної власності». У наступному параграфі статуту перелічувались умови членства: спосіб життя і діяльності, який відповідає цій меті; революційна енергія і завзяття у пропаганді; визнання комунізму; відмовлення від участі в усякому антикомуністичному товаристві; підкорення постановам Союзу; збереження в таємниці всіх справ Союзу; одноголосне прийняття в одну з громад. Нижчим осередком Союзу були його громади на місцях, підпорядковані Центральному комітету, який обирався конгресом Союзу і звітував перед ним. Принципи цього статуту мали велике значення для всієї дальшої боротьби за пролетарську партію. Замість старого, породженого утопічним соціалізмом, гасла Союзу справедливих «Усі люди брати», Союз комуністів висунув на пропозицію *Маркса* й *Енгельса* лозунг «Пролетарі всіх країн єднайтесь!»

1848 → *В Каліфорнії знайшли золото.* На віддалених землях Заходу США, включаючи Каліфорнію, рабство не набуло поширення. У Каліфорнії знайшли золото. Заповзятливі й озброєні з голови до ніг шукачі золо-

та сходилися туди звідусіль у гонитві за багатством. Впровадити в Каліфорнії рабську працю було неможливо.

В США частина фермерів, ремісників і буржуазії Півночі заснувала в м. Буффало нову партію – фрисойлерів (вільна земля). До складу цієї партії входили робітники і негри. Фрисойлери вимагали заборонити поширення рабства на нові території, безплатно роздати західні землі скватерам і заборонити продаж цих земель великим земельним спекулянтам. До партії фрисойлерів належав відомий американський поет *Уолт Уйтмен*. **Виникнення руху фрисойлерів свідчило про зародження наприкінці 40-х років політичного союзу фермерів та ремісників з буржуазією Півночі проти рабовласників.** У 1848 р. фрисойлери на виборах зібрали лише 300 тис. голосів, оскільки більшість фермерів у той час ще голосувала разом з плантаторами проти буржуазії Півночі, яка обстоювала запровадження високих протекціоністських тарифів. *Питання боротьби з рабовласниками за землю набуло першочергового значення тільки в наступному десятиріччі.*

1848, січень – березень → **Початок революції в Італії.** Ознаки того, що насувається буря, відчувалися на Апеннінському півострові ще в 1846–1847 рр. Заворушення народних мас, які посилились внаслідок неврожаїв та економічної кризи, розгорталися в різних частинах країни одночасно із зростанням опозиційного руху серед буржуазії. В Римській області пройшла хвиля голодних народних виступів і страйків. Такий же рух ширився також у Тоскані й П'ємонті, і особливо в підвладній Австрії Ломбардо-Венеціанській області. На півдні країни, в Королівстві Обох Сицилій, у містах Мессіні та Реджіо, були спроби підняти повстання. Голодуючі селяни палили поміщицькі маєтки. Опозиційний рух особливо посилювався, коли на папський престол у червні 1847 р. сів *архієпископ Мاستаї-Феретті*, який мав славу ліберала й противника австрійців. *Новий папа*, що прибрав ім'я *Пія IX*, справді почав сприяти деяким побажанням ліберальних кіл – великої буржуазії та дворянства – пом'якшив суворі вимоги цензури, подарував політичну амністію, заснував державну раду (консульту) з представників окремих провінцій. **Мета реформ була – внести розкол у ряди опозиції і запобігти революції.** Хоч за своїм характером ці реформи були мізерними, їх захоплено зустріли ліберали далеко за межами самої Римської області. Під кінець 1847 р. у боротьбу проти аристократії та єзуїтів-мракобісів, за спиною яких стояли гнобителі-австрійці, включалися дедалі ширші верстви народу. *Проведені в трьох порівняно великих державах Італії реформи не могли спинити рух, що почався.* Поступки, на які пішли із страху перед загрозою народної революції правлячі класи, свідчили, що вони вже не можуть управляти по-старому.

Опозиційним рухом повсюди в Італії керувала буржуазія. Перші революційні виступи почалися в Італії 12 січня 1848 р. на о. Сицилія, де в м. Палермо дружно повстало все населення. На кінець місяця рух перекинувся на південь півострова, а потім і в Неаполь. Під тиском повсталого народу король був змушений створити ліберальне міністерство й пообіцяв запровадити конституцію. У лютому-березні революційним рухом були охоплені Тоскана, П'ємонт і Римська область. І тут під тиском буржуазії та народних мас були створені ліберальні міністерства й «подаровані» буржуазні конституції, проте вельми поміркованого характеру. Нова п'ємонтська конституція, яку було оголошено після одержання звісток про те, що у Франції почалася революція, встановлювала двопалатну систему (сенат і палату депутатів) і високий майновий ценз в інтересах великої буржуазії та ліберальних поміщиків. У Ломбардо-Венеціанській області, яка була під владою австрійців, заворушення також почалися ще в січні. Населення, обурене встановленою австрійцями тютюновою монополією, демонстративно відмовлялося курити. Через це незабаром почалися сутички з агентами австрійської поліції, які злостиво пускали дим своїх сигар в обличчя італійським патріотам. Звістки про революцію у Відні й усунення *ненависного Меттерніха* прискорили революційний вибух у Мілані. П'ять днів, з 18 по 22 березня, тут точилися криваві барикадні бої між повсталим народом і військами австрійського *фельд-маршала Радецького*. Народ Мілана переміг і вигнав війська *Радецького* з міста. Влада з Ломбардії перейшла до рук тимчасового уряду, на чолі якого став поміркований ліберал *граф Казаті*. Йому вдалося усунути від керівництва народним повстанням республіканців і їхнього *вождя Каттанео*. Вже 23 березня звернувся до сардинського короля з проханням якнайскоріше вступити в Ломбардію із своїми військами, щоб відвернути там виступи бідноти. Майже одночасно з Меланом у тилу австрійської армії 22 березня вибухнуло повстання і у Венеції. Повсталі захопили тут під керівництвом звільненого з в'язниці адвоката Маніна міський арсенал і примусили здатися австрійський гарнізон міста. Венеція оголосила себе незалежною республікою. На кінець березня майже весь півострів охопив вогонь революційних повстань. **Монархи змушені були піти на серйозні поступки перед рухом, що розгортався, а вигнані з Мілана австрійські війська ледве стримували під Вероною натиск п'ємонтської армії, яка перейшла ломбардський кордон.** До армії приєдналися численні добровольці. Під тиском повсталих народних мас *сардинський король Карл-Альберт був змушений порвати з Австрією і після того, як оволодів Міланом, який покинули війська Радецького, повів свою армію до австрій-*

ських фортець Песк'єри і Мантуї. Та зовсім вигнати австрійців з Італії можна було, лише піднявши весь народ на справжню революційну війну. У Ломбардії та в різних місцях на півдні країни селяни напали на поміщицькі маєтки. Ліберальні поміщики і буржуазія злякалися народного руху. **Міланський уряд силою зброї розправився з повсталими селянами.** Король *Карл-Альберт* із страху перед народом не вів війну по-революційному. Нерішучість *Карла-Альберта*, що межувала з прямою зрадою, а також повсюдне загострення класових суперечностей зразу ж відбилися на політиці інших італійських монархів. Тепер вони поспішили завдати удару в спину революції і відмовились вести далі боротьбу, у яку під тиском повсталого народу їх було втягнуто. Першим відкрито **зрадив народ Пій IX.** В особливому «Зверненні» він 29 квітня заявив про своє небажання воювати з Австрією. Слідом за ним 15 травня **вчинив контрреволюційний переворот у Неаполі Фердинанд II,** який забув про свою присягу новій конституції і розігнав палату депутатів. Загони неаполітанців було за його наказом негайно відкликано з Ломбардії, куди їх раніше послали для боротьби з австрійцями. Обстановка в Італії зовсім змінилась. Австрійські війська, що перейшли в наступ, 24–25 липня 1848 р. вщент розбили в битві під Кустоццо сардинську армію, змусивши *Карла-Альберта* **9 серпня підписати принизливе перемир'я.** *Ломбардію було повернено Австрії, а в Модені і Пармі поновлено на престолі вигнаних звідти раніше герцогів із дому Габсбургів. У невдалому закінченні війни проти Австрії винні були не тільки Карл-Альберт та його генерали, а також і ті кола ліберального дворянства та поміркованої буржуазії, які після початку революції всюди в Італії прийшли до влади.* Вони боялись повсталого озброєного народу більше, ніж самих австрійців. Перехід контрреволюційних сил у наступ відразу ж відбився на становищі в різних частинах Італії. Ще влітку каральні загони *Фердинанда II* розправились у Калабрії з повсталими селянами. Наприкінці серпня неаполітанські війська було перекинуто в Сицилію, щоб придушити рух за самостійну конституцію, який там почався. Наразившись на відчайдушний опір населення Мессіни, яке дружно стало на захист революції, неаполітанські війська почали руйнівне бомбардування і 8 вересня оволоділи зовсім зруйнованим містом. Внаслідок перемоги «короля-бомби», як стали називати в Європі *Фердинанда II* після зруйнування Мессіни, помітно посилилися підступи контрреволюціонерів і в інших італійських державах, особливо в Папській області.

1848, лютий → 3 лютого 1848 р. в містах Бельгії розгорнувся республіканський Рух. Король *Леопольд I* лицемірно заявив, що він готовий зректися престолу. Проте найвпливовіші кола буржуазії боялись на-

родних мас, особливо робітників. Уряд обмежився лише деяким розширенням виборчого права.

1848, 22–24 лютого → **Лютнева революція в Парижі**. Під кінець 1847 р. у Франції визріла революційна ситуація. Бідкування трудящих, породжені капіталістичною експлуатацією, посилились ще більше через неврожаї картоплі та хлібів і внаслідок гострої економічної кризи, що почалася в 1847 р. Масовим стало безробіття. Серед робітників, міської і сільської бідноти накупала люта ненависть до Липневої монархії. В багатьох районах Франції у 1846–1847 рр. почались голодні заворушення. Дедалі більш відкрите незадоволення «царством банкірів» охоплювало широкі кола дрібної і середньої буржуазії та великих промисловців і торговців. Законодавча сесія, що відкрилася 28 грудня 1847 р., проходила бурхливо. Промовці опозиції звинувачували уряд Гізо в запродавстві, марнотратстві, зраді національних інтересів. Однак усі вимоги опозиції були відхилені. Безсилля ліберальної опозиції виявилось і в ході банкетної кампанії, коли банкет, призначений на 22 лютого 1848 р., було заборонено; ліберальна опозиція, яка над усе боялася народних мас, відмовилась від цього банкету. Частина дрібнобуржуазних демократів і соціалістів, не вірячи в сили революції, закликали «людей з народу» залишитися вдома. Незважаючи на це, 22 лютого 1848 р. десятки тисяч жителів Парижа вийшли на вулиці й майдани міста, які були збірними пунктами для забороненого банкету. Серед демонстрантів переважали робітники й студенти. В багатьох місцях зав'язалися запеклі сутички з військами та поліцією, будувалися барикади, робітники громили збройові крамниці. 23 лютого кількість барикадних бійців збільшилась. Батальйони Національної гвардії з дрібної і середньої буржуазії ухилилися від боротьби з повсталим народом, висловлювали йому співчуття. Переляканий король дав відставку урядові Гізо. Звістку про усунення невинного міністра сприйняли в буржуазних кварталах Парижа з повним задоволенням. Але робітники, пам'ятаючи про уроки революції 1830 р., вирішили продовжувати боротьбу проти монархії. Увечері 23 лютого на бульварі Капуцинок на неозброєних демонстрантів вчинили провокаційний напад війська. Вони по-зрадницькому стріляли в натовп, було вбито й поранено кілька десятків осіб. Чутки про цю бійню швидко рознесли по місту. Гнівний заклик: «До зброї! Вбивають наших братів!» – звів на ноги всіх трудящих Парижа. Тисячі робітників, ремісників, студентів кинулись на бій з монархією. За одну ніч було збудовано понад півтори тисячі барикад. Вирішальну роль відігравали робітники, якими керували ліві республіканці й соціалісти, ватажки таємних товариств. 24 лютого майже всі опорні пункти міста перейшли до рук пов-

сталих. Близько другої години дня почався штурм королівського палацу. *Луї-Філіпп* **поспішив зректися престолу на користь свого малолітнього онука, графа Паризького, і втік в Англію**. Невдовзі після цього Тюільрійський палац захопили повстанці. Буржуазні ліберали – члени палати депутатів – настійливо домагалися проголошення регентства *герцогині Орлеанської, матері графа Паризького*. Таким способом вони сподівалися врятувати монархію. Проте озброєні юрби повстанців увірвалися до зали засідань палати і розладили ці контрреволюційні плани. «Геть палату! Геть безсовісних гендлярів! Хай живе республіка!» – кричали повстанці, погрожуючи зброєю. Під тиском барикадних бійців, депутати вирішили обрати тимчасовий уряд. Отже, тимчасовий уряд складався з трьох груп: буржуазних республіканців, дрібнобуржуазних демократів, соціалістів. Керівна роль і основні пости в цьому уряді дісталися буржуазним республіканцям. **Головою тимчасового уряду став адвокат Дюпон**, учасник революції кінця XVIII ст. і революції 1830 р. **Найбільш впливовою постаттю** в уряді був поет і історик *Ламартін*, який зайняв пост міністра закордонних справ і фактично став головою уряду. *Ламартін* у той час мав велику популярність. Із дрібнобуржуазних демократів один тільки *Ледрю-Роллен* здобув важливий портфель міністра внутрішніх справ. Соціалісти *Луї Блан* і *Альбер* були міністрами без портфелів. Те, що вони входили в буржуазний тимчасовий уряд як представники робітничого класу, було великою помилкою; об'єктивно це було зрадою інтересів пролетаріату. **Лютнева революція 1848 р. була буржуазно-демократичною революцією, в перемозі якої вирішальну роль відіграв робітничий клас**. Тому тимчасовому урядові на перших порах довелося зважати на вимоги робітничого класу. Робітники були озброєні, а буржуазія тимчасово втратила свою організовану збройну силу, здатну тримати маси в покорі. Старий державний апарат був дезорганізований, поліція зникла, війська було виведено з Парижа. Тимчасовий уряд маневрував, вигравав час для зміцнення своїх сил і своєї влади.

1848, 25 лютого → **Проголошення республіки у Франції**. Вранці 25 лютого маси заповнили майдан перед будинком міської ратуші, де засідав тимчасовий уряд. Депутація від робітників, на чолі якої стояв *відомий революціонер-демократ і соціаліст доктор Распайль*, зажадала від уряду негайного проголошення республіки й пригрозила новою революцією, якщо цю вимогу не буде виконано. Дві години по тому було офіційно проголошено республіку. Через кілька днів було видано декрет про запровадження загального виборчого права (для чоловіків, які досягли 21 року). Але паризькі робітники добивались не

просто республіки, їхнім гаслом уже була «демократична і соціальна республіка». Робітники вбачали в ній засіб для свого звільнення від капіталістичної експлуатації, такий лад, який дасть народові не тільки політичні свободи, а й визволення від соціального гніту. Тимчасовий уряд і далі маневрував. Він відхилив вимогу щодо червоного прапора, але ухвалив, що віднині до держака триколірного прапора приріплюватиметься червона розетка. Того ж дня, 25 лютого, уряд ухвалив декрет, у якому містилося зобов'язання «гарантувати робітникові його існування працею» і «забезпечити роботу для всіх громадян». Ця обіцянка була умисним обманом робітничого класу, тому що право на працю – один з основних принципів соціалізму – нездійсненне в капіталістичному суспільстві. 28 лютого, у відповідь на вимогу робітників щодо організації «міністерства праці і прогресу», уряд ухвалив створити «урядову комісію з робітничого питання». На цю комісію, головою якої було призначено *Луї Блана*, а його заступником *Альбера*, покладалося завдання «дбати про становище трудящих». Для засідань комісії було відведено Люксембурзький палац, звідси походить і її назва – «Люксембурзька комісія». Особливо шкідливий вплив на робітників мала діяльність *Луї Блана* та Люксембурзької комісії, на чолі якої він стояв. Люксембурзька комісія складалася з делегатів від робітників та від підприємців. *Луї Блан* виступав перед ними з довжелезними доповідями, в яких проповідував солідарність і спільність інтересів пролетаріату і буржуазії, закликав робітників довіряти тимчасовому урядові й терпляче чекати майбутніх реформ. Одночасно Люксембурзька комісія була посередником у трудових конфліктах між робітниками і підприємцями, виробляла компромісні рішення в питаннях заробітної плати, штрафів тощо, часто дуже не вигідні для робітників, і добивалася прийняття їх обома сторонами. Так Люксембурзька комісія допомагала урядові й буржуазії впоратися з хвилею страйків, послабити наступальну боротьбу пролетаріату після лютневих днів.

1848, лютий → **Вихід у світ «Маніфесту комуністичної партії»**. Наприкінці 1847 р. відбувся другий конгрес Союзу комуністів. Робітники й соціалісти, які зібралися на цьому конгресі, доручили своїм теоретикам і вождям – *Марксу й Енгельсу* скласти програму Союзу. Цією програмою став знаменитий «Маніфест Комуністичної партії». *Маркс і Енгельс* дали в «Маніфесті» узагальнену характеристику історії класової боротьби пролетаріату, розкрили закономірності й перспективу її розвитку – від окремих розрізнених сутичок з буржуазією через масову політичну боротьбу в загальнонаціональному масштабі до соціалістичної революції. **«Маніфест» ставив завданням проголосити май-**

бутню неминучу загибель буржуазної власності в результаті пролетарської революції й завоювання влади пролетаріатом. Скидаючи буржуазію й звільнюючись від експлуатації, пролетаріат знищує всяку експлуатацію, визволяє всіх пригноблених, тобто здійснює революцію, яка вперше в історії відповідатиме інтересам величезної більшості народу.

1848, навесні – 1849 → **Події 1848 р. в скандинавських країнах.** Європейські революції 1848 р. найбільше позначились у Скандинавії на абсолютистській Данії. На весну 1848 р. тут визріла революційна ситуація, яка, ускладнилась німецьким національним повстанням в Шлезвігу і Гольштейні. Наляканий революціями і потребуючи підтримки датського населення для війни проти Пруссії, король дав владу лібералам, скликав установчі збори і в 1849 р. затвердив конституцію, за якою запроваджувався не тільки двопалатний парламент (риксдаг), а й загальне виборче право для чоловіків у виборах нижньої палати. У Швеції революційна ситуація в березні 1848 р. викликала демонстрації і вуличні сутички у Стокгольмі під лозунгом виборчої реформи.

1848, березень → **Румунські князівства.** Опозиційне боярство і буржуазія зажадали від *молдавського господаря Стурдзи* припинити свавільства й розширити права боярської ради (дивану). Під тиском народних демонстрацій вимоги ці було частково задоволено. Але царський уряд у червні вирядив до Молдавії свої війська і революційний рух було розгромлено. У Волощині в селі Ізлаз члени товариства «Справедливість і Братерство» на чолі з *Белческу* організували масову демонстрацію, вимагаючи ліквідації кріпосництва і демократичних перетворень. 23 серпня масова демонстрація відбулась у Бухаресті, тут було створено Тимчасовий уряд з участю *Белческу*. Наляканий цим рухом господар утік. Але поміркована більшість в уряді не хотіла радикального розв'язання аграрного питання. Революцію придушила турецька інтервенція. Турецькі війська, ввірвавшись у Бухарест, пограбували і розгромили його. Російсько-турецька конвенція, підписана в 1849 р. в Балта-Лимані, скасувала виборність князів і передбачила спільне призначення їх царем і султаном. Перехід князівств під протекторат Туреччини і Росії викликав крайнє незадоволення західних держав – Англії, Франції і Австрії.

1848, березень → Європейські революції 1848 р. і народні демонстрації в самій Голландії змусили уряд поспішити з оновленням державного ладу. У березні 1848 р. король закликав до влади лібералів, і восени того ж таки року було прийнято ліберальну конституцію за бельгійським зразком.

1848, 4 березня → **Початок революції в Південнонімецьких державах.** У Бадені народні демонстрації почалися вже 27 лютого. В петиції, поданій до палати, говорилося про свободу друку і зборів, про суд присяжних, про народну міліцію і, головне, про скликання всенімецьких Установчих зборів – як про основні вимоги буржуазії і народу. Наляканий *герцог Леопольд* змушений був задовольнити більшість цих вимог і ввести в уряд ліберальних міністрів. Приблизно так само розгорталася подія і в сусідніх невеликих державах Західної та Південно-Західної Німеччини. Повсюди монархи, рятуючи свої захитані трони, змушені були піти на поступки й закликати до влади діячів буржуазної опозиції. А ті, діставши міністерські портфелі, почали усувати перешкоди на шляху розвитку капіталізму, але робили це нерішуче й боязко – їх лякали юрби голодних ремісників та робітників на вулицях, а також селянські виступи, які відбувалися майже всюди і були спрямовані не тільки проти поміщиків, а й проти міських капіталістів-позикодавців, що безжалюбно експлуатували німецьке село. Особливо сильними були заворушення в Оденвальді та Озерному краї на півдні Бадену. Там, тільки-но надійшли звістки про революцію, селяни перестали відбувати феодальні повинності й почали палити поміщицькі замки та садиби.

1848, березень-червень → *Після лютневої революції у Франції виникли численні демократичні організації.* В самому тільки Парижі з березня по червень відкрилося близько 300 клубів. Найбільш впливовими з них були «Клуб революції», що засідав під головуванням дрібнобуржуазного демократа Барбеса, «Центральне республіканське товариство», яким керував Бланкі, й «Центральне братське товариство» на чолі з комуністом *Кабе*. Найвизначнішими серед революційних соціалістів і комуністів були *Опост Бланкі* та його прихильники. *Бланкі* застерігав робітників від ілюзій щодо нібито здійсненої «соціальної республіки». Він вимагав чистки державного апарату від реакціонерів, озброєний пролетаріату, скасування законів проти страйків. Сміливі, правдиві виступи *Бланкі* мали великий успіх у відвідувачів його клубу. Буржуазія боялась і ненавиділа *Бланкі*. Щоб дискредитувати цього стійкого й пильного революціонера-соціаліста та підірвати його вплив, було сфабриковано фальшивий документ, що зображав *Бланкі* зрадником, який начебто виказав у 1839 р. на допиті своїх товаришів по таємному «Товариству пір року». Успішній діяльності бланкістів заважали не тільки наклепи реакціонерів. Бланкісти тимчасово відмовилися від своєї звичайної змовницької тактики, але вони як і раніш не дбали про створення класових організацій пролетаріату, як і раніш нехтували повсякденною роботою в масах. До того ж бланкісти

не мали чіткої соціальної програми, яка б протистояла теоріям дрібнобуржуазного соціалізму. Тому вони виявились неспроможними підірвати згубний вплив «луїбланівщини» на робітничі маси.

1848, 13–15 березня → **Народне повстання у Відні**. 13 березня, в день відкриття нижньоавстрійського сейму, революція вибухнула у Відні. Зранку народні маси оточили будинок сейму, вимагаючи запровадження конституції і відставки *Меттерніха*. Щоб придушити рух, імператор *Фердінанд* дав надзвичайні повноваження *фельдмаршалу Віндшгрецу*. Але криваві сутички солдатів з демонстрантами на вулицях міста підняли порядок з бюргерами й студентами також робітників та ремісників. Народні маси спробували оволодіти арсеналом і навіть проникли у двір палацу, який ретельно охоронявся. Придворні кола були змушені піти на поступки, а всесильний колись *Меттерніх* подав у відставку й таємно втік в Англію. Цензуру було скасовано і бюргерам дано дозвіл створювати загони озброєної національної гвардії. Було створено також озброєний студентський загін – Академічний легіон. Імператор обіцяв скликати у Відні збори провінційних сеймів (ландтагів) разом із представниками від буржуазії для вироблення конституції. За кілька днів він реорганізував уряд, куди поряд з представниками старої австрійської знаті введені були окремі ліберальні урядовці, готові йти на деякі поступки буржуазії. Та вже в цей час виступи буржуазії проти абсолютизму стримував страх її перед робітниками передмість Відня.

1848, 14–18 березня → **Народне повстання в Берліні**. Заворушення в Пруссії охопили насамперед передову Рейнську провінцію, особливо промислові центри. 3 березня робітники й ремісники, які вийшли на вулиці Кельна, оточили ратушу й зажадали негайного проведення демократичних реформ. Із Кельна рух швидко поширився далі на схід і 7 березня досяг пруської столиці. З цього дня на вулицях і майданах Берліна не припинялись демонстрації, що перейшли з 13 березня у криваві сутички народних мас з поліцією та військами. **Фрідріх-Вільгельм IV** до того як одержав відомості, що у Відні почалася революція, уперто відмовлявся задовольнити бажання ліберальної буржуазії. Але події ставали дедалі загрозливішими, і вночі проти 18 березня, незважаючи на запеклий опір принца-наступника Вільгельма, який командував гвардією, король змушений був підписати указ з обіцянкою конституції. Окремим указом скасовувалася в Пруссії цензура друку. Вранці 18 березня звістка про королівські укази швидко поширилась по Берліну. Бюргерство тріумфувало. Величезні юрби жителів опівдні рушили до королівського замку, щоб привітати нового конституційного монарха. Але біля палацу народні маси наткнули-

ся на гвардійські полки, які зустріли демонстрантів кулями й багнетами. Радощі швидко змінилися гнівом і обуренням. У другій половині дня почали будувати барикади і на вулицях розгорілася запекла боротьба, що тривала до глибокої ночі. В ній особливо активну участь взяли озброєні берлінські робітники та ремісники. На ранок 19 березня з'ясувалося, що урядові годі сподіватися на перемогу. Як і у Відні, солдати не проявили стійкості. У зв'язку з цим королю не лишалося нічого іншого, як вивести свої війська із столиці й звернутися до повсталого народу із закликком припинити вуличні сутички. Поворот у настроях ліберальних бюргерів негайно врахувала королівська влада: наляканий *Фрідріх-Вільгельм IV* і його дворянське оточення розуміли потребу хоча б тимчасового зближення з лібералами й сподівалися на їхню підтримку проти повсталого народу. 29 березня король поставив при владі двох найвизначніших лідерів рейнського лібералізму – *банкіра Кампаузена* і *фабриканта Ганземана*. Перший з них очолив нове, складене, як і раніш, із вірних королю урядовців, міністерство.

1848, 15 березня → **Початок революції в Угорщині.** Успіхи революційного руху у Відні прискорили революційний вибух в інших частинах багатонаціональної Австрійської імперії. Особливо енергійно прагнення до національної незалежності і свободи проявилось в Угорщині. 15 березня робітники й ремісники, студенти і представники демократичної інтелігенції *Пешту*, що вийшли на вулиці під проводом революційного демократа, *поета Шандора Петефі*, захопили друкарню. Було надруковано вироблену раніш політичну програму, що передбачала скасування цензури, створення відповідального перед сеймом уряду, скасування панщини, запровадження суду присяжних і т. д. (славнозвісні «12 вимог»), а також надруковано патріотичну «Національну пісню», написану *Петефі*, що починалася словами «Встань, маляр, на клич вітчизни!» Політичні в'язні, і серед них журналіст, революціонер і демократ *Міхай Танчич*, були звільнені повсталим народом. Угорський сейм, що засідав у Братиславі, злякався розмаху народного руху й квапливо прийняв ряд законів про буржуазне перетворення Угорщини: про самостійність королівства у фінансовому й військовому відношеннях, про скасування податкових привілеїв дворянства, про знищення кріпацтва й скасування панщини за викуп, про встановлення парламентарного ладу тощо. При цьому, однак, згідно з новим виборчим законом, запроваджувався високий майновий ценз, що позбавляв права голосу переважну більшість селян і всіх робітників та дрібних ремісників, а також осіб, які не володіли угорською мовою. **Імператорський уряд у Відні змушений був погодитись на створення в Угорщині самостійного уряду.** Цей уряд очолив лібе-

ральний великий поміщик *граф Батіані*, який прагнув уникнути розриву з Габсбургами й по змозі перешкодити поглибленню революції, особливо на селі. Уряд *Батіані* в усьому спирався на обуржуазнених поміщиків, які відігравали в Угорщині у зв'язку із слабкістю місцевої буржуазії роль гегемона буржуазної революції. Та головною рушійною силою революції і в Угорщині були широкі народні маси міста й села – робітники й ремісники, селяни й представники демократичної інтелігенції. Ухвалені сеймом нові закони не задовольняли їх. Угорський народ чекав від революції, що почалася, значно більшого, і це стало поштовхом до посилення революційно-демократичної течії, провісниками якої з перших днів березневої революції виступили *Ш. Петефі* й *М. Танчич*. У своїй газеті «Голос робітника» Танчич різко засуджував поміщиків, вимагаючи повернути селянам відібрані в них раніше общинні землі. *Ш. Петефі* в демократичних клубах гаряче пропагував ідеї французьких яacobinців XVIII ст. та французького утопічного соціалізму.

1848, 17 березня, 16 квітня → *Тимчасовий уряд у Франції поспішав провести вибори до Установчих зборів, поки народні маси, особливо в провінції, не розібралися в політичній обстановці.* Вибори було призначено на 9 квітня. У відповідь на це 17 березня революційні клуби Парижа організували народну демонстрацію з вимогою відкласти вибори. *Луї Блан* пустив у хід весь свій вплив у масах, щоб заспокоїти їх і зміцнити довір'я до уряду. Уряд відбувся мізерною поступкою: вибори було відкладено на два тижні. 16 квітня на Марсовому полі Парижа зібралося понад 100 тис. незброєних національних гвардійців, переважно робітників, для виборів штабу Національної гвардії. Вишикувавшись у колони, вони рушили до тимчасового уряду з петицією, що вимагала якнайскорішої «організації праці» і проведення інших соціальних реформ. Але демонстрацію було зірвано за наказом уряду буржуазними батальйонами Національної гвардії. Делегатів від робітників уряд не прийняв. Робітники змушені були розійтись, зазнавши першої після лютневої революції відкритої поразки.

1848, березень → **Відокремлення Ломбардії та Венеції від Габсбурзької імперії.** 18 березня повстання охопило й головне місто Ломбардії Мілан. Протягом п'яти днів тут точилися криваві барикадні бої між населенням міста й військами австрійського *фельдмаршала Радецького*. Міланці перемогли й скинули ненависне австрійське ярмо. Ломбардія, а за нею й Венеція відокремилися від Габсбурзької імперії.

1848, 28 березня → **Пруський парламент урочисто прийняв імперську конституцію.** Вона передбачала встановлення в Німеччині спадкової імператорської влади й створення рейхстагу у вигляді двох палат, з яких нижня обиралася на 3 роки загальним голосуванням. Особ-

ливе місце в конституції займали «основні права німецького народу». Вони встановлювали рівність усіх перед законом і знищували всі привілеї й титули дворянства. Одночасно всім німцям було обіцяно громадянські права і свободи – недоторканність особи й приватної власності, свободу совісті, друку, слова та зборів. Скасовувалися також усі «відносини кріпосництва і підданства», причому всі пов'язані з землею платежі й повинності, зокрема «десятина», підлягали викупу. Отже, імперська конституція передбачала перетворення Німеччини на імперію з рейхстагом із двох палат і деякими буржуазно-демократичними правами. Разом з тим у складі імперії зберігались і всі окремі німецькі держави та династії.

1848, 23 квітня → **У Франції відбувалися вибори до Установчих зборів.** У них вперше брали участь мільйони виборців. Більшість із них, особливо селяни, не дуже розбиралися в програмі та обіцянках різних політичних партій і кандидатів. Під час виборів капіталісти й поміщики, з допомогою духівництва та чиновництва, всіляко підбурювали населення проти демократів і соціалістів. Політична відсталість мас, контрреволюційна агітація буржуазії й антинародна політика буржуазних республіканців зробили своє: робітничий клас зазнав на виборах цілковитої поразки. Більшість робітничих кандидатів не було обрано. Серед 880 депутатів виявилось лише 18 робітників. Буржуазні республіканці здобули близько 500 місць. Дрібнобуржуазні демократи дістали менше 100 місць. Решта місць у Зборах були заповнені орлеаністами та легітимістами, що змінили личину. Перемога буржуазії на виборах викликала заворушення в робітничих масах. Особливо серйозного характеру набрали події в Руані, де 27–28 квітня вибухнуло збройне повстання робітників, обурених перемогою великих фабрикантів на виборах. Робітники звинувачували руанські власті у підтасовуванні підсумків голосування. Повстання руанських робітників було жорстоко придушене за допомогою військ і буржуазної Національної гвардії; у дводенному бою робітники втратили 11 чоловік убитими і 81 – пораненими. Наслідки виборів до Установчих зборів великою мірою пояснювалися відірваністю робітничого класу Франції від селянських мас – найчисленнішої частини населення країни, що слинилася під впливом буржуазії.

1848, квітень-травень → **Револьюційно-демократичні виступи у Відні.** Імператорський уряд прагнув покласти край дальшому поглибленню революції. Він видав указ про розпуск Центрального комітету національної гвардії, але 15 травня у Відні народ піднявся на боротьбу. Зустрівши запеклий опір озброєних бюргерів, яких підтримали студенти та робітники, уряд змушений був відступити, не зважившись роз-

пустити Центральний комітет, і оголосити про перегляд проекту конституції. Після цього при дворі визріла думка шукати опори проти віденської демократії серед більш відсталого населення сусіднього Тіролю, де вплив католицького духовництва був особливо великий. Імператор і його прибічники таємно покинули столицю і втекли в Інсбрук. 26 травня уряд знову наважився завдати удару революції, видавши указ про розпуск Академічного легіону. Але й цього разу Відень одразу ж вкрили барикади й населення дало таку дружну відсіч контрреволюції, що вона змушена була відступити. В результаті двох послідовних перемог народу в австрійській столиці зріс вплив створеного віденською буржуазією Комітету безпеки, а уряд змушений був вивести з Відня свої війська. Робітникам були надані виборчі права.

1848, 4 травня → **У Франції розпочали свою діяльність Установчі збори.** Вони одразу стали на шлях підготовки розгрому революційних сил пролетаріату. Збори замінили тимчасовий уряд Виконавчою комісією, до якої були включені буржуазні республіканці – *Ламартін, Араго, Гарньє-Пажес і Марі*. П'ятим членом комісії було обрано *Ледрю-Роллена*, який відіграв активну роль у розгоні робітничої демонстрації 16 квітня. Збори рішуче відхилили пропозицію про створення міністерства праці й ухвалили постанову, яка забороняла депутатам від клубів появлятися в залі засідань із проханнями й вимогами. Дії Установчих зборів викликали величезне обурення в робітничих масах Парижа та в революційно-демократичних клубах столиці. Деякі клуби почали готувати нову масову демонстрацію, щоб примусити Збори змінити свою політику. Приводом для такої демонстрації стало польське питання, яке дуже хвилювало тоді демократичні верстви французького народу. Коли в Познані навесні 1848 р. вибухнуло повстання поляків і прусський уряд придушив його, тимчасовий уряд байдуже поставився до долі польських борців за свободу.

1848, 15 травня → *Понад 100 тис. трудящих Парижа вийшли на демонстрацію і рушили до Бурбонського палацу, де засідали Установчі збори.* На чолі демонстрації йшли керівники клубів, делегати Люксембурзької комісії й національних майстерень. Кілька тисяч демонстрантів прорвалося в залу засідань Установчих зборів. Була оголошена їхня петиція, у якій вимагалось, щоб Франція виступила за незалежність Польщі і щоб на допомогу повсталим полякам було послано французькі війська. Протягом кількох годин з трибуни Зборів промовці висловлювали різні вимоги трудящих Парижа. Велике враження справила промова Бланкі, який зажадав, щоб Збори розпочали боротьбу з безробіттям і щоб було покарано винних у кривавій різанині робітників у Руані. Проте Установчі збори не ухвалили ніяких рішень, багато

депутатів розбіглося. Один із клубних промовців оголосив Установчі збори розпущеними. Появилися поспіхом складені списки членів нового уряду, куди було включено імена революційних комуністів, дрібнобуржуазних демократів і соціалістів. Маса демонстрантів, вважаючи розпуск Установчих зборів справою вирішеною, рушила до ратуші. Але уряд пустив у хід війська. Установчі збори продовжували своє засідання. Демонстрантів було розігнано. *Барбеса й Альбера*, котрі як члени нового уряду намагалися почати свою роботу, було заарештовано. Слідом за цим заарештували *Распайля і Бланкі*. Революційні клуби було закрито. В Париж стягувалися нові військові частини. Люксембурзьку комісію було розпущено.

1848, травень-червень → **Пруські так звані Установчі збори**, що зібралися 22 травня в Берліні, не справдили сподівань народу, їх було обрано на підставі загальних, але двоступеневих виборів, і більшість у них належала ліберальній буржуазії, що прагнула лише встановити конституцію, досягти угоди з королівською владою. Незабаром після відкриття зборів *Кампгаузен* від імені уряду вніс на обговорення проєкт нової пруської конституції, що передбачала створення конституційної монархії з двома палатами й високим майновим цензом. З приводу цього проєкту у зборах відразу ж почалися тривалі дебати, що затяглися до того часу, поки юнкерські кола, що потроху оговтувалися після перших потрясінь, не стали піднімати голову. Народ відчував зраду. У квітні-травні 1848 р. берлінські робітники та ремісники не раз виходили на вулиці, протестуючи проти політики уряду, а 14–15 червня з боєм увірвалися в берлінський цейхгауз (арсенал), щоб захопити зброю. Але ця спроба не вдалася, бо проти повстанців було послано загони буржуазної цивільної гвардії, яка вперше у ці дні виступила проти трудящих. Король використав ворожнечу між буржуазією і народом і 20 червня дав відставку міністерству *Кампгаузена*, змінивши його ще більш поміркованим урядом. Цей уряд мав бути мостом до майбутнього, цілком юнкерського міністерства і тим полегшити підготовку до повного знищення всіх березневих завоювань демократії.

1848, 1 червня – 1849, 19 травня → **«Нова рейнська газета»**. На час лютневої революції у **Франції** основоположники наукового комунізму перебували в Брюсселі. У березні *Маркс* виїхав до Парижа, куди вирушило також багато інших членів Союзу комуністів. *Енгельс* прибув туди трохи пізніше. У Парижі *Маркс* негайно вжив заходів для зміцнення ЦК Союзу, а одержавши звістку про те, що в Німеччині почалася революція, виробив разом з іншими членами ЦК конкретну програму пролетаріату – «Вимоги Комуністичної партії в Німеччині». Приєднавшись до демократичного крила руху, *Маркс і Енгельс* не припинили

своєї пропагандистської діяльності серед робітників. Прагнучи підняти німецьких робітників до розуміння історичних завдань, які стояли перед ними, вони намагались добитися виходу в світ щоденної газети, провідника ідей, які відбилися у «Вимогах Комуністичної партії в Німеччині». *Перший номер «Нової Рейнської газети» – так було названо бойовий друкований орган Маркса і Енгельса на відміну від старої, опозиційної «Рейнської газети» 1842–1843 рр. – вийшов у світ 1 червня 1848 р. як «орган демократії».*

1848, 12–17 червня → **Народне повстання в Празі.** Після перемоги демократичного руху у Відні труднощі імператорського уряду зросли ще більше. В Угорщині було створено фактично самостійний уряд, у Чехії посилювалась боротьба за автономію. Щоб придушити цей рух, імператор і феодално-аристократичні кола, які стояли за його спиною, скористалися, з одного боку, віковою ворожнечею між чехами і їхніми поневолювачами-німцями, з другого – ворожнечею між південнослов'янськими народами – хорватами та сербами й поміщиками угорцями, які здавна гнобили селянське населення південних, слов'янських областей Угорського королівства. Використовували вони в інтересах абсолютизму також і класові суперечності між селянами-українцями й поміщиками-поляками в Галичині, які ще більше загострилися після повстання 1846 р. На початку літа 1848 р. обстановка в Чехії особливо напружилася у зв'язку з тим, що Франкфуртський парламент обстоював насильне приєднання чеських і моравських земель до передбачуваної об'єднаної Німеччини. 2 червня у Празі відкрився Слов'янський конгрес, скликаний з ініціативи чеських лібералів, щоб протиставити агресивному німецькому націоналізмові ідею солідарності всіх слов'янських народів. На конгрес прибуло до 340 делегатів, що розподілилися на 3 секції: чеську, польсько-русинську й південнослов'янську. Як гість на ньому був присутній російський емігрант *М. Бакунін*. Чеські демократи *Й. Фріч*, *К. Сладковський* та інші створили на конгресі окрему групу, яка відкрито заявляла про солідарність інтересів слов'янських народів з інтересами демократичного руху в Німеччині й Угорщині. Хоч ліберально-буржуазна більшість конгресу й прийняла вельми вірнопідданську петицію *імператорові Фердинанду I*, виступи демократів революціонізували народні низи австрійського слов'янства. Це робило саме існування конгресу, яким керував *Ф. Палацький*, небезпечним для австрійського панування. До Праги у зв'язку з цим почали стягати війська, на чолі яких стояв пихатий онімечений чех-аристократ *фельдмаршал князь Віндшгрец*. Цей прислужник Габсбургів заявляв, що для нього «людина взагалі починається з барона». Зосередження військ у Празі народ сприйняв як прями́й

виклик. 10 червня студенти першими зажадали виведення військ Віндшгреца і одночасно видачі їм рушниць і набоїв. Ці вимоги не були задоволені, що викликало 12 червня масову демонстрацію. Неозброєних празьких робітників та студентів на демонстрації розстріляли австрійські війська. Після цього Прага швидко вкрилась барикадами. Загони селян з навколишніх сіл поспішали на допомогу городянам. Запеклі кровопролитні бої тривали до 17 червня. Відступивши, війська укріпились на узвишсях і почали бомбардувати місто; артилерійський вогонь розчистив дорогу австрійській піхоті. Слов'янський конгрес припинив свою роботу на початку повстання. Чеські ліберали, які керували конгресом, не тільки не підтримали повсталий народ, а, навпаки, охоче скорилися владі австрійського фельдмаршала й всіляко відмежовувались від повсталих.

1848, 21–23 червня → Початок революції 1848 р. у Волощині.

1848, 23–26 червня → **Червневе повстання робітників у Парижі.** Після подій 15 травня наступ буржуазії на робітничий клас посилювався. Торговельні палати вимагали скасування декрету про обмеження робочого дня. Почалися шалені нападки на національні майстерні. Підприємці вбачали в них перешкоду до зниження заробітної плати. Буржуазні газети всіх напрямів заявили: «Треба з цим покінути!». 22 червня уряд опублікував розпорядження про закриття національних майстерень. Усі неодружені робітники віком від 18 до 25 років, зайняті в цих майстернях, повинні були вступити до армії; решту робітників мали відправити в провінцію, на земляні роботи в болотистих місцях з нездоровим кліматом. Уряд свідомо провокував робітників на повстання, маючи намір потопити його в крові. Розпорядження уряду викликали велике обурення серед паризьких робітників. Урочисто проголошене й обіцяне в лютому «право на працю» було цинічно зневажене буржуазією. Робітники повинні були вибирати між казармою, роботою в болотах далеко від родин і голодною смертю на паризькій бруківці. Передова частина паризького пролетаріату вбачала в розпорядженнях уряду змову ворогів республіки, намір контрреволюції вислати з Парижа найактивніших робітників на той період, поки Установчі збори вироблятимуть конституцію. Спроби делегатів від робітників добитись анулювання урядового розпорядження були марними. *На другий день, 23 червня, в Парижі вибухнуло масове збройне повстання. У ньому взяли участь робітники національних майстерень та робітники, зайняті на приватних підприємствах, залізничники й безробітні.* В робітничих кварталах міста у боротьбі брало, участь все населення, навіть жінки та діти. Вся східна частина Парижа вкрилась

барикадами, деякі з них були заввишки, як три- і чотириповерхові будинки. *Загальна кількість учасників повстання досягала 40–45 тис. чоловік.* Проте величезна армія повстанців не мала спільної організації і єдиного керівного центру. Керівниками повсталих і начальниками барикад були «бригадири» й делегати національних майстерень, командири пролетарських частин Національної гвардії, ватажки місцевих клубів, яких знали тільки в своєму кварталі. Хоч деякі з цих командирів і намагалися з власної ініціативи налагодити між собою контакти, а окремі секції революційно-демократичного «Товариства прав людини і громадянина» навіть робили спроби створити військово-координаційні центри повстанців, але на цих розрізаних діях все і кінчалося. Повстання розгорталося стихійно, дії повстанців мали розрізнений характер. Після успіхів, досягнутих 23 і 24 червня, наступ повстанців змінився обороною захоплених позицій. Ініціатива воєнних дій перейшла до рук урядових військ, сили яких значно переважали над повсталими робітниками. Установчі збори оголосили Париж у стані облоги й передали всю владу до рук військового міністра – буржуазного «триколірного» республіканця *генерала Кавеньяка.* Здобувши диктаторську владу, *Кавеньяк* вирішив діяти проти повсталих робітників картечю, гранатами, запалювальними снарядами. Крім 80 тис. солдатів регулярної армії, на придушення повстання було кинуто мобільну гвардію і буржуазні батальйони паризької Національної гвардії. На допомогу їм викликали загони Національної гвардії з найближчих до столиці департаментів. Артилерія *Кавеньяка* діяла безпощадно, змітаючи барикади й будинки, підпалюючи цілі квартали. Революційні вожді пролетаріату – *Бланкі і Распайль* – не могли очолити повстання, бо після подій 15 травня їх ув'язнили. Що ж до дрібнобуржуазних соціалістів, то жоден із помітних їхніх представників не приєднався до повсталих. Усі вони опинилися в таборі буржуазії і були проти червненого повстання. Чотири дні повсталі робітники героїчно билися проти буржуазної контрреволюції, проявляючи гідну подиву хоробрість, стійкість і героїзм. Тільки надвечір 26 червня війська *Кавеньяка* покінчили з останніми вогнищами опору у східних передмістях Парижа. Перемога буржуазії супроводжувалась лютим терором проти робітників. Кількість заарештованих у Парижі перевищувала 25 тис. чоловік. Полонених барикадних бійців розстрілювали, кидали із зв'язаними руками в Сену, морили голодом у підвалах палаців, казарм та в казематах. Декретом Установчих зборів для всіх учасників повстання встановлювалось заслання без суду; «ватажків, призвідців та підбурювачів» віддавали до військового суду. Буржуазія намагалася знищити цвіт паризького пролетаріату, його найбільш сві-

домі, передові, революційні верстви. Всього за дні повстання й після нього було вбито 11 тис. повстанців, понад 3 з половиною тисячі чоловік без суду відправлено на заслання й на каторгу. Жорстоку розправу французької буржуазії з паризьким пролетаріатом вітали і *Микола I*, і *лорд Пальмерстон*, й американські плантатори-рабовласники, і пруські юнкери, й австрійські буржуазні ліберали.

1848, 25 липня → *Придушення празького повстання розв'язувало австрійському урядові руки для переходу в наступ у північній Італії*. 25 липня *генерал Радецький* завдав вирішальної поразки італійським військам у бою під Кустоццою і добився підписання тривалого перемир'я з Сардинським королівством. А це в свою чергу давало змогу австрійській вояччині завдати удару революції і у Відні.

1848, серпень-вересень → **Контрреволюція в Угорщині**. Утворений в Угорщині після березневої революції національний уряд графа *Батіані* був неспроможний задовольнити вимоги селянства й не збирався пореволюційному розв'язувати питання про землю. Найбідніші верстви угорського селянства й після знищення кріпацтва, як і колись, лишилися в тяжкому становищі. Після розгрому повстання паризьких робітників, придушення празького народного повстання й перемоги австрійських військ в Італії розгубленість, яка спочатку панувала в австрійських урядових колах, змінилася певністю їх у своїх силах. Час поступок минув. У серпні 1848 р. імператорський двір і його війська повернулися в столицю з наміром розправитися з революцією в Угорщині. Було видано рескрипт, який оголошував недійсними всі доти видані урядом *Батіані* закони й постанови. У вересні хорватські і сербські військові частини під командуванням *Єлачича* рушили на Будапешт. Наступ військ *Єлачича* змусив угорців організувати особливий Комітет оборони, очолений *Л. Кошутом*, який був раніше міністром фінансів в уряді *Батіані*. Талановитий промовець, публіцист і адвокат, *Кошут* – виходець із дрібного обуржуазненого дворянства – був найвидатнішим діячем угорського буржуазного національно-визвольного руху. В Угорщині було створено народне ополчення – гонвед, укріплювалися підступи до Будапешта. Імператорський уряд тим часом призначив головнокомандуючим усіма військами, що перебували в Угорщині, австрійського *генерала Ламберта*. Наділений диктаторськими повноваженнями, він мав ввести в Угорщині стан облоги й розпустити парламент. Та як тільки *Ламберт* прибув до Будапешта, розлютована юрба вбила його. Тоді імператор вирішив послати проти угорців війська з Відня.

1848, серпень – 1849, лютий → **Друге піднесення революції в Італії**. Поверненням у Мілан австрійської армії закінчився перший період

італійської революції. Проте революційні сили народу ще не були вичерпані, і це мало позначитися на дальшому ході боротьби. Демократи, на чолі яких і далі стояли *Д. Мадзіні та Д. Гарібальді*, не думали складати зброї. «Війна королів скінчилася, війна нації, або народу, починається», – відкрито заявляв у дні підписання перемир'я з австрійцями *Д. Мадзіні*. Першою відповіла на перемир'я з запеклими ворогами Італії Венеція. Вона завзято відбивала всі атаки окупантів. У Тоскані, в портовому місті Ліворно 23 серпня вибухнуло народне повстання, в результаті якого **герцог Леопольд II** змушений був призначити міністрами двох поміркованих буржуазних демократів – *письменника Гуерацці та професора Монтанеллі*. *Монтанеллі*, виступаючи на масових народних зборах, висунув лозунг про скликання всеіталійських Установчих зборів, який було зустрінuto бурхливим схваленням у всій країні. Та з найбільшою силою протест народних мас проявився в Римі, де *ставленик Пія IX граф Россі*, що стояв при владі, душив демократичний рух і відкрито готувався розпустити представницькі палати. 15 листопада якийсь невідомий убив його. На другий день у Римі відбулися масові народні демонстрації. Спроби *Пія IX* спертись на найману швейцарську гвардію були марними – населення міста повстало. Папа спочатку погодився на створення світського міністерства з поміркованих буржуазних демократів, а потім вночі проти 25 листопада втік із Рима у фортецю Гаету. У самому Римі тим часом вимога негайно скликати Установчі збори здобула вже велику кількість прихильників. У демократичних клубах, що відкрилися в місті, популярний серед римської бідноти ремісник Чічероваккіо широко пропагував республіканські ідеї. За республіку відкрито висловлювався також *Гарібальді*, який прибув у Папську область із своїми легіонерами. Скоро на користь скликання Установчих зборів почали висловлювати в своїх петиціях усі провінції Римської області. 21 січня 1849 р. були проведені на основі прямого, загального і таємного голосування вибори до римських Установчих зборів. Передусім, на пропозицію *Гарібальді*, збори ухвалили позбавити папу світської влади й проголосити республіку. Республіку було урочисто проголошено 9 лютого при величезному скупченні тріумфуючого народу й гарматних пострілах. Над Капітолієм замайорів національний червоно-біло-зелений прапор. Після цього були проголошені різні реформи, що поглиблювали революцію: націоналізація майна католицьких орденів та монастирів, включаючи землі; знищення політичних привілеїв духовництва, скасування інквізиції і церковних судів, запровадження прогресивно-прибуткового податку. Після створення Римської республіки посилювався демократичний рух у сусідній Тоскані. 31 січня 1849 р. *герцог Лео-*

польд II утік із своєї столиці – Флоренції. Флорентійці 8 лютого у відповідь на цей зрадницький крок скинули герцога й проголосили «народну владу» – тимчасовий уряд з непослідовних демократів. Було призначено вибори до Установчих зборів. Почалась агітація за проголошення республіки й злиття з Римом. 18 лютого на масовому сході у Флоренції після виголошеної *Мадзіні* натхненної промови народ проголосив Тосканську республіку. Події в Римі і Флоренції справили величезне враження на все населення Апеннінського півострова. Патріоти з дедалі більшою рішучістю вимагали відновлення боротьби за Ломбардію і Венецію.

1848, 6 жовтня – 1 листопада → **Повстання у Відні**. 6 жовтня озброєні робітники й студенти Відня силою затримали війська, що вирушили на допомогу *Єлачичу*. Повсталі повісили на вуличному ліхтарі *військового міністра Латура*, який віддав наказ послати підкріплення *Єлачичу*. Імператорський двір після цього знову покинув повсталу столицю й вирушив на північ до м. Оломоуца, де розташувалися війська *фельд-маршала Віндшгреца*. Водночас і *Єлачич*, який уже зазнав поразки в першій сутичці з угорським гонведом, повернув війська на повсталу австрійську столицю. Наприкінці жовтня Відень був оточений урядовими військами. Австрійська буржуазія не підтримала повсталих. Більшість заможних бюргерів зовсім відвернулися від революції. Робітники дружно виступили проти імператорського уряду, але через недостатню організованість і свідомість не могли взяти на себе керівництво повстанням. Тому на чолі повстання виявились хоч і демократично настроєні, але нерішучі дрібні буржуа-ремісники, службовці, студенти, представники дрібнобуржуазної інтелігенції. Збройні сили повсталих також не були добре організовані. На чолі оборони стояв *демократ Мессенгаузер*, драматург за професією, колишній офіцер армії, але він виявився слабким, безвільним керівником. Серед інших керівників повсталих виділявся тільки один – польський емігрант *генерал Юзеф Бем*, що приєднався до руху. Він командував під час повстання загонами рухомої гвардії, яка складалася переважно з робітників, і багато зробив для того, щоб підвищити обороноздатність Відня. Повстанцям не вистачало рушниць, гармат, боєприпасів. Допомогу повсталі могли б дістати від угорських військ, які діяли в тилу армії *Єлачича*. Але угорці просувалися в напрямі Відня повільно і з надто малими силами. Не підтримав повстанців і німецький Франкфуртський парламент, буржуазна більшість якого відмовилась виступити на захист їх і обмежилася тільки тим, що послала у Відень «імперських комісарів». Дісталися до повсталого Відня лише представники демократичної лівої Франкфуртського парламенту *Роберт Блюм і Фребель*,

які взяли безпосередню участь в обороні міста. *Фельдмаршал Віндішгрец* зажадав від повсталих беззастережної капітуляції і, діставши відмову, почав варварське бомбардування міста. 1 листопада урядові війська штурмом оволоділи центром міста і знову підняли на дзвіниці собору св. Стефана ненависний всьому австрійському народові чорножовтий прапор Габсбургів. Боротьба була винятково кровопролитною, повсталі втратили понад 5000 чоловік. Переможці відзначили свій тріумф контрреволюційним терором – численними арештами й розстрілами. Серед розстріляних був і *депутат Франкфуртського парламенту Р. Блюм*. Поразка демократичного повстання у Відні була результатом зради ліберальної буржуазії, помилок і вагань дрібної буржуазії, пасивності австрійського селянства, а також незрілості робітничого класу. Проти Відня Габсбурги використали хорватську кавалерію та армію Віндішгреца, що наступала з Чехії.

1848, листопад → *В Швейцарії нову республіканську конституцію було прийнято під впливом європейських революцій і затверджено в листопаді*. Двопалатні національні збори замінили безправний сейм, що не мав постійного місцеперебування. Найвища виконавча влада зосередилася в союзній раді, судова – в союзному суді. Промисловий Берн став столицею федеральної республіки. Військовий, фінансовий і поштовий устрій країни було уніфіковано. Посилення державної влади дало можливість більш суворо охороняти суверенітет і нейтралітет країни: за новою конституцією урядові заборонялось укладати військові угоди з іноземними державами.

1848, 10 грудня → **Обрання Луї Бонапарта президентом у Франції**. Після прийняття конституції буржуазні республіканці поспішили провести вибори президента, впевнені в своєму успіху на цих виборах. Проте на виборах президента, які відбулися 10 грудня, буржуазних республіканців спіткала цілковита невдача. У народних масах своєю політикою вони заслужили ненависть робітників, обурення селян і дрібної буржуазії. В результаті цього *Кавеньяк*, виставлений кандидатом у президенти від буржуазних республіканців, зібрав лише 1/5 частину голосів. Ще меншу кількість голосів зібрав кандидат дрібнобуржуазних демократів *Ледрю-Роллен*, чия зрадницька поведінка у квітні і травні 1848 р. та в дні червневого повстання була надто свіжа в пам'яті робітників. Невелика частина передових робітників і соціалістів голосувала на виборах за *Распайля*, який сидів у тюрмі. А більшість голосів (понад три чверті всіх тих, що брали участь у голосуванні) здобув *принц Луї-Наполеон Бонапарт, небіж Наполеона I*, кандидатуру якого підтримували всі монархічні партії і більшість буржуазії. *Луї-Наполеон*, який двічі (в 1836 і 1840 рр.) намагався захопити владу

у Франції і відновити наполеонівську імперію, був авантюристом з обмеженим розумом, але промітним і хитрим політиканом, що не гребував ніякими засобами для досягнення влади. Під час виборів він обіцяв і робітникам, і селянам, і дрібній буржуазії допомагати й захищати їхні інтереси, а водночас давав певні обіцянки великій буржуазії та монархістам відновити «порядок» і зміцнити велику власність. Основну масу голосів *Луї-Наполеону* дало численне селянство. Більшість французьких селян ще перебувала під впливом легенди, начебто *Наполеон I* захищав дрібну селянську власність, був «селянським імператором». Тому селяни вірили, що *небіж Наполеона I* також захистить їхню власність, визволить їх від гніту лихварів, банкірів, скупників, скасує 45-сантимний податок і зменшить інші податки. Отже, головою республіки став її найлютіший ворог, авантюрист, що мріяв про імператорську владу. Такими були наслідки політики буржуазних республіканців. **Після президентських виборів урядова влада у Франції перейшла фактично до рук монархістів.** *Луї-Наполеон* створив нове міністерство, головою якого поставив *Оділона Барро*, лідера так званої династичної опозиції за *Липневої монархії*. У всіх ланках державного апарату чиновників-республіканців замінювали тепер монархістами, часто-густо тими самими, що займали ці посади до *лютневої революції*. Монархісти всіх напрямів – легітимісти, орлеаністи, бонапартисти – об'єдналися в «партію порядку». Найближчою метою «партії порядку» було добитися найскорішого розпуску Установчих зборів і заміни їх новим парламентом, де більшість належала б монархістам. Буржуазні республіканці, які переважали в Установчих зборах, боялися звернутися по допомогу до народу й боягузливо капітулювали перед натиском монархістів.

1848 → **Першим королем Італії був Віктор Емануїл II.** Статут Сардинського королівства 1848 р. було визнано за конституцію. Король як глава держави санкціонував прийняті парламентом закони; він мав право оголошувати війну, укладати договори, зберігав право контролю за збройними силами і зовнішньою політикою уряду. Навколо короля та його сім'ї групувались представники знатних дворянських родів з консервативно-монархічними переконаннями – «партія двору». Це була офіційно неоформлена політична партія, проте це угруповання аж до початку ХХ ст. помітно впливало на політичний курс уряду, особливо під час призначення голови ради міністрів, керівників військових відомств, вищих чиновників. Верхню палату парламенту – сенат – формував король із представників духовництва, великих землевласників, вищих чиновників, членів королівської сім'ї. Призначувані на все життя сенатори були настроєні досить консервативно, чинили

опір усім нововведенням і обстоювали прерогативи королівської влади. Нижча палата – палата депутатів – була виборна.

1849 → **Почалися війни Англії за підкорення Пенджабу.** Після загарбання цієї країни в 1849 р. в основному завершилося британське завоювання Індії. *Внаслідок оволодіння Пенджабом створювалися сприятливі умови для нових спроб колоніального закабалення Афганістану й проникнення в Середню Азію.* Та в Індії поступово наростав опір народу й деяких князів англійським загарбникам.

1849 → **Контрреволюція в Австрії.** Розгром віденського демократичного повстання дав імператорському уряду змогу перейти до знищення всіх основних здобутків революції. Австрійський рейхстаг перевів уряд із Відня в маленьке глухе містечко й потім розпустив його. Було призначено відкрито контрреволюційне міністерство на чолі з зятем *Меттерніха князем Шварценбергом.* **Імператор Фердинанд I зрікся престолу** на користь свого 18-річного *небожа Франца-Йосифа,* не зв'язаного ніякими обіцянками перед народом, що звільняло австрійському дворові руки для продовження контрреволюції. Австрійські війська з боями просунулись до Будапешта і на початку січня 1849 р. здобули угорську столицю. 4 березня 1849 р. у Відні було обнародовано нову конституцію, яка поширювалась на всю територію імперії і знищувала всі завоювання березневої революції. *Згідно з цією конституцією скасовувалась автономія Угорщини й створювалось єдине централізоване управління всіма землями імперії. Угорщина оголошувалася складовою частиною володінь Габсбургів; від угорських земель були відокремлені Хорватія, Славонія, Воеводина і Трансільванія. В Австрії за конституцією встановлювалася двопалатна система, запроваджувався високий майновий ценз I поверталася імператорові вся повнота виконавчої влади.*

1849, лютий – липень → **Римська республіка.** Після перемоги контрреволюційних сил на півночі й на півдні півострова становище молодій Римській республіки ставало ще більш небезпечним тому, що *Пій IX* 18 лютого звернувся до урядів Австрії, Іспанії і Франції з проханням допомогти відновити світську владу папи в Римській області. За цих умов тільки швидке розширення соціальної бази республіканського уряду могло врятувати Римську республіку від розгрому і знищення. Проте створений 23 березня урядовий тріумвірат у складі буржуазних демократів *Армелліні, Саффі і Мадзіні* через обмеженість своєї соціально-економічної програми виявився неспроможним підняти на боротьбу широкі селянські маси і тим наблизив сумний кінець республіки. Становище Римської республіки стало особливо небезпеч-

ним після того, як у Тоскану вступили австрійські війська. 24 квітня в Чівітта-Веккії, дуже близько від Рима, висадились французькі війська, яких послав сюди президент *Луї-Наполеон Бонапарт* під приводом захисту римського населення від іноземних армій, а насправді для придушення революції і встановлення французького панування в центрі півострова на противагу Австрії. У травні австрійські війська захопили Болонью, а в порту Террачіна висадились іспанці. Одночасно з півдня у межі Римської республіки вторглися і неаполітанські війська. Республіканці на чолі з Гарібальді героїчно відбили перший натиск французьких військ і відкинули їх від стін «вічного міста», потім вцент розбили неаполітанців під селищем Веллетрі. Але недостатня рішучість членів тріумвірату і помилкові спроби домовитися з французьким урядом призвели до швидкого падіння республіканської влади. Забуваючи, що «оборона – смерть всякого збройного повстання», тріумвіри дотримувалися тактики пасивної оборони; вони марно сподівались і на допомогу французьких демократів. Це дало змогу французькому командуванню підвести артилерію і збільшити свої сили для завершення контрреволюційної інтервенції. 3 червня, віроломно розірвавши укладене раніш перемир'я, французькі війська почали бомбардувати Рим і після місячної підготовки, 3 липня 1849 р., штурмом оволоділи містом. Світську владу папи було негайно відновлено, а всі прогресивні демократичні реформи, які провів тріумвірат, скасовано. Друга французька республіка відіграла роль жандарма в Італії. *Мадзіні* та багатьом іншим республіканцям пощастило втекти за кордон; великий загін легіонерів *Гарібальді* з боями сміливо вирушив через гори до Адріатичного моря, розраховуючи дістатись до Венеції, де республіканці й далі захищали місто від австрійської армії. Стримуючи натиск військ-переслідувачів і втративши більшість своїх бійців убитими й пораненими, *Гарібальді* нарешті досяг берега й на рибальських човнах намагався добратись до Венеції з купкою хоробрих повстанців. Проте австрійські воєнні кораблі вистежили ці суденця в морі, і тільки не багатьом гарібальдійцям пощастило, висадившись знову на берег, вирватися з кільця переслідувачів. Нерозлучного супутника *Гарібальді*, колишнього ченця *Уго Басі*, ремісника *Чічероваккіо* з двома синами та багатьох інших розстріляли австрійці. Сам *Гарібальді*, рятуючись від переслідувань, перебрався через гори в Тоскану і далі в П'ємонт. У дорозі померла, не витримавши злигоднів, його вірна бойова товаришка і дружина, уругвайка Аніта. Героїчним походом *Гарібальді*, по суті, закінчувалась італійська революція 1848–1849 рр. Після загибелі республіки в Римі й повалення революційного уряду в Тоскані республіканці ще трималися в самій тільки

Венеції. Але й вона довго не вистояла. До страхіть бомбардування приєдналися тепер бідування від голоду і холери. Незважаючи на прагнення простого народу боротись до останньої можливості, очолений буржуазним демократом Маніном уряд 22 серпня 1849 р. здав Венецію австрійцям.

1849, лютий-травень → **У лютому Установчі збори у Франції погодилися на розпуск.** 13 травня мали відбутися вибори до Законодавчих зборів. На цих виборах боротьба точилася в основному між об'єднаними силами монархістів і блоком дрібнобуржуазних демократів та соціалістів. Блок цей виник на ґрунті усвідомлення спільності інтересів робітників і дрібної буржуазії в боротьбі проти буржуазної реакції. Зміцнення позицій великого капіталу посилювало розорення дрібної буржуазії та дрібного селянства, і це штовхало ці класи на зближення з пролетаріатом. *Наприкінці лютого 1849 р. між дрібнобуржуазними демократами й соціалістами було укладено угоду про об'єднання сил і про спільні дії. Так виникла «Нова Гора», назва якої повинна була нагадувати про революційний яacobінський блок 1793–1794 рр.* Насправді «Гора» 1849 р. зовсім не була подібною до яacobінської часів Великої французької буржуазної революції. Керівництво в демократично-соціалістичному блоці 1849 р. належало дрібнобуржуазним демократам, що сподівалися перемогти реакцію мирними засобами, не вдаючись до революційних дій. 13 травня 1849 р. відбулися вибори до Законодавчих зборів. З допомогою розгнужданого поліцейського терору «партії порядку» вдалося зібрати половину голосів учасників виборів і дістати 2/3 всіх місць у зборах. Буржуазні республіканці зазнали на виборах цілковитої поразки (вони здобули 18 процентів голосів та 9 процентів місць) і остаточно відійшли на другий план. Панівне становище в Законодавчих зборах посіли представники монархічної буржуазії – легітимісти, орлеаністи і бонапартисти. Проте «Нова Гора», незважаючи на грубий тиск властей і шалену кампанію наклепу проти демократів та соціалістів, досягла на виборах великого успіху – вона здобула 30 процентів голосів і 24 проценти депутатських мандатів.

1849, 23 березня → **Битва під Новарою (Італія).** Під тиском громадської думки *Карл-Альберт*, боячись за свою корону, кінець кінцем зважився 12 березня 1849 р. ще до закінчення строку розірвати укладену після поразки під Кустоццо угоду і відновити війну проти австрійців. Але й цього разу він всіляко перешкоджав перетворенню війни в загальнонаціональну і навіть не повідомив Римську республіку та Венецію про початок воєнних дій. 23 березня його деморалізовані довгою бездіяльністю й погано озброєні війська зазнали нової поразки під селищем Новара, а це зразу відкрило австрійцям дорогу на Ту-

рін. Опір був би ще можливим, коли б слідом за програною битвою почалася справжня революційна війна, подібна до тієї, яку вели французи в 1793 р. Але *Карл-Альберт* відразу ж зрікся престолу на користь свого сина і втік за кордон. Новий *сардинський король Віктор-Емануїл II* не тільки уклав друге ганебне перемир'я з австрійцями, а й поспішив придушити в П'ємонті революційний рух. Дії австрійських окупантів у Ломбардії завершилися кривавим придушенням військами *фельдмаршала Гайнау* народного повстання в Брешії. Населення цього невеликого міста дружно піднялося проти окупантів на першу ж звістку про відновлення воєнних дій і протягом 10 днів героїчно не складало зброї. Австрійські солдати, що увірвалися в місто 1 серпня, не тільки вбивали повстанців, а й спалювали їх живцем у будинках і прилюдно карали різками жінок.

1849, 14 квітня → **Проголошення незалежності Угорщини.** Під впливом загрози, що нависла над угорською революцією, ліберально-буржуазний **уряд Батіані** змушений був піти у відставку й передати владу більш рішучому Комітетові оборони на чолі з *Кошутом*. У ході боротьби з австрійською контрреволюцією *Кошут* з осені 1848 р. дедалі більше спирався на радикальне ліве крило сейму й на маси угорського народу, які стояли за ним. Головні зусилля **уряд Кошута** спрямував на створення численної національної армії, яка досягла на весну 1849 р. 170 тис. чоловік. Завдяки сміливим енергійним діям, готовності до революційної війни, *Кошут* став національним героєм угорського народу. *Угорський сейм переїхав у Дебрецен і 14 квітня 1849 р. у відповідь на нову австрійську конституцію ухвалив Декларацію незалежності Угорщини, династію Габсбургів оголосив скинутою.* Проголошення незалежності Угорщини мало величезне революційне значення – воно підривало Австрійську імперію як одну з найсильніших опор реакції в Європі.

1849, 3 травня – 23 липня → **Боротьба за імперську конституцію в Німеччині.** У травні 1849 р. почався другий етап революції в Німеччині. Повстання стихійно вибухнули майже одночасно в різних областях Німеччини. Раніше за всіх піднялися на боротьбу за імперську конституцію народні маси Дрездена. Тут повстання почалося 4 травня й відразу ж привело до кровопролитних вуличних сутичок, у яких найбільш хоробро билися робітники та найбідніші ремісники. Визначну роль в організації повстання відігравав російський революціонер *М. О. Бакунін*. Тільки через 5 днів саксонському урядові з допомогою пруських військ вдалося придушити народне повстання. Контрреволюційна інтервенція Пруссії забезпечила перемогу реакції. У рейнській пруській провінції рух 10–11 травня охопив Ельберфельд-

Бармен, Дюссельдорф та інші промислові центри. Тут, як і в Дрездені, особливо хоробро виступали проти контрреволюції робітники. *Ф. Енгельс*, який прибув у своє рідне місто 11 травня, взяв гарячу участь в озброєнні робітників. Він закликав їх негайно роззброїти й знищити найголовнішу опору «порядку» бюргерське ополчення – і в зв'язку з цим зайшов у гострий конфлікт з місцевими благочесними демократами з «Комітету безпеки», які запропонували *Енгельсові* покинути місто. У баварському Пфальці і в Бадені повстання почалося 13–14 травня, причому до повсталого народу приєдналося понад 20 тис. солдатів регулярної армії. Військовим керівником повстання став польський офіцер-емігрант Мерославський, а одним із великих повстанських загонів командував член Союзу комуністів *А. Вілліх*, колишній офіцер. На чолі повсталого в Бадені народу стояли дрібнобуржуазні демократи, тісно зв'язані з лівою Франкфуртського парламенту. Вони, проте, нічого не зробили для того, щоб по-новому, пореволюційному організувати владу. Всі їхні заходи були пройняті характерною для дрібнобуржуазних демократів половинчастістю й нерішучістю. Вони так само боялися зійти з ґрунту буржуазної «законності», як і їхні ліберальні колеги, і навіть у своїх зверненнях до повсталого народу уникали говорити про республіку й про безоплатне знищення феодальних повинностей на селі.

1849, 19 червня – 12 липня → **Участь Ф Енгельса в боях з пруськими інтервентами у Пфальці і Бадені.** На придушення повстання було послано 60-тисячну пруську армію, яка, вторгнувшись із півночі в Баден, 21 червня розбила повстанців під Вагхейзелем. Багато повстанців полягло в нерівному бою, інші, і серед них *Ф. Енгельс*, мусили, щоб уникнути переслідувань, відійти в Швейцарію. Тільки сильна фортеця Раштатт і далі, аж до 22 липня, чинила героїчний опір пруським військам. Після придушення пфальцько-баденського повстання безславно скінчив свою діяльність і Франкфуртський парламент. Його ліберальні й демократичні базіки сперш незворушно дивилися на початі народом повстання, а потім у червні перенесли свої засідання з Франкфурта до столиці Вюртембергу Штутгарта. Охвістя все-німецьких Установчих зборів до 18 червня складало там нікому не потрібні резолюції й відозви, доки вюртемберзький уряд не розігнав його. Перемога контрреволюції і жалюгідний кінець Франкфуртського парламенту збіглися з початком царської інтервенції в Угорщині, яка призвела до остаточного придушення угорської революції.

1849, травень-серпень → **Контрреволюційна інтервенція царату в Угорщині.** Ведення війни «по-революційному» скоро увінчалось великими успіхами національної угорської армії. Гонвед, що перейшов в

наступ, захопив на верхньому Дунаї угорську фортецю Комарон, змусив *Віндішгреца* відійти і 21 травня вступив у Будапешт. У Трансільванії угорські війська під командуванням генерала Бема – героя віденського повстання – досягли великих успіхів і відновили владу угорського уряду. Завдання національного уряду після вигнання австрійських військ із Будапешта полягало в тому, щоб, закріплюючи успіх, сміливо перенести боротьбу на територію Австрії і добитись відновлення у Відні демократичних порядків. Та урядові *Л. Кошута* заважали завдати Габсбургам остаточного удару передусім його зв'язки із середнім і дрібним дворянством, які зовсім не хотіли підтримати основну вимогу селянства – безоплатно знищити феодалні повинності й допустити переділ землі. Замість того, щоб рішуче розправитися з феодалізмом, уряд *Л. Кошута* весь час вагався, прагнучи повернути до себе народні маси і водночас не зачіпати майнових інтересів поміщиків та буржуазії Угорщини. Ослаблювало уряд *Л. Кошута* і його небажання своєчасно розв'язати питання про рівноправність народностей, які населяли Угорщину. Тільки в останню, трагічну годину, вже напередодні загибелі республіки, уряд зважився нарешті зректися старої політики гноблення й ухвалив 28 липня 1849 р. закон про рівноправність усіх народностей, що населяли Угорщину. Продовження війни з Габсбургами загрожувало верхнім станам угорського суспільства – земельній аристократії, католицькому духовництву, значній частині середньомаєтного дворянства, а також нечисленній великій міській буржуазії – дальшим поглибленням демократичної революції, і це примушувало їх шукати шляхів для примирення з Габсбургами й протестувати проти скинення *Франца-Йосифа*. Зрадив справу революції і угорський головнокомандуючий *Гергей*, колишній майор австрійської армії, та ряд офіцерів з його оточення. Замість того, щоб негайно завдати вирішального удару *Віндішгрецу*, вони вагались, розпорошували свої сили і тим давали австрійському урядові час не тільки для організації відсічі угорській армії, що наступала, а й для переговорів з урядом *Миколи I* про інтервенцію. *Гергей* і багато вищих офіцерів з його оточення відверто вимагали якнайскорішого примирення з Австрією і протестували проти Декларації незалежності, яку прийняв сейм. Ще в квітні 1849 р. *Франц-Йосиф* звернувся до *Миколи I* з проханням допомогти у боротьбі проти угорських революційних військ, які наступали і вже загрожували Відню. В травні у Варшаві відбулася зустріч царя з австрійським імператором, під час якої було вирішено всі питання, пов'язані з інтервенцією. На початку червня *Микола I* послав в Угорщину свої війська під командуванням князя *Паскевича*. З Галичини наступало близько 100 тис., а з Молдавії і Волощини близь-

ко 38 тис. чоловік. Революційна Угорщина виявилась ізольованою. Всі надії її керівників на підтримку з боку Франції та Англії не виправдались. Англійський уряд прагнув зберегти Австрійську імперію як противагу Росії на Балканах і до того ж побоювався успіхів революції в Угорщині. Міністр закордонних справ Англії *лорд Пальмерстон* у відповідь на повідомлення царського посла про те, що російські війська вступили в Угорщину, сказав: «Кінчайте скоріш!» З тих самих причин уряд Другої французької республіки бажав придушення угорської революції. Нерівна боротьба була недовгою. Вже 11 липня *Гергей* зазнав поразки від австрійських військ, якими командував відомий своєю жорстокістю *генерал Гайнау*. Стиснуті з двох боків, угорські війська були знову розбиті під Темешваром, а 13 серпня під Вілагошем капітулювали: склали зброю і здалися російській армії *Паскевича*. Зрадницька тактика частини офіцерів і особливо *Гергея*, який ще задовго до *Вілагоша* почав вести з *Паскевичем* переговори про капітуляцію, прискорила поразку угорської армії. Після поразки *Кошуту*, *Бему* та багатьом іншим вождям угорської революції пощастило втекти від переслідувань до Туреччини, але 13 угорських генералів, які здалися *Паскевичу*, видали австрійцям і пізніше стратили. Розстріляно було також і багатьох навіть вельми поміркованих діячів революції, і серед них *графа Батіані* – угорського патріота, хоч він і не прагнув до повного відокремлення Угорщини від Австрії. Зрадника *Гергея* австрійці за клопотанням *Миколи I* помиливали. Великий поет угорського народу *Ш. Петефі* не потрапив до рук катів, ще до капітуляції 31 липня 1849 р. він героїчно загинув у битві під Шегешваром.

1849, травень → Поразка німецької революції не дала змоги створити тоді масову робітничу партію, бо результат травневих подій у Пфальці і Бадені поклав край легальній діяльності комуністів. Прусска воєначина звернула особливу увагу на редакцію найбільш революційної в Німеччині газети. *Маркс* уже 16 травня одержав наказ про те, що його висилають із Пруссії. Випускати «Нову Рейнську газету» за таких умов стало неможливо. 19 травня 1849 р. за рішенням редакції вийшов її останній, надрукований червоною друкарською фарбою, номер.

1849, 13 червня → Вибори до Законодавчих зборів у Франції показали дальше загострення класових суперечностей у країні й нетривкість успіхів буржуазної реакції, якій загрожували зрослі сили демократичного табору. Тільки придушивши ці сили, монархісти могли закріпити свій успіх, здійснити до кінця свої наміри. Вирішальна сутичка сталася через місяць після виборів. Приводом до неї була контрреволюційна зовнішня політика **уряду Луї-Наполеона**, підтримувана монархіч-

ною більшістю Законодавчих зборів. Французька республіка поряд з австрійською монархією виступила в ролі душителя національно-визвольного руху італійського народу. Французькі війська було послано проти Римської республіки, щоб відновити папську владу в Римі й утвердити в Італії панівний вплив Франції. Представники «Гори» різко протестували проти цієї контрреволюційної інтервенції, звинувачуючи президента й міністрів у відкритому порушенні конституції, згідно з якою заборонялося використовувати французьку армію проти свободи й незалежності інших народів. 11 червня в Законодавчих зборах виступив з цього питання *Ледрю-Роллен*. Він вніс від імені «Гори» обвинувальний акт проти президента й міністрів і зажадав віддати їх до суду за порушення конституції. Від імені «Гори» *Ледрю-Роллен* присягався захищати конституцію навіть силою зброї. Та коли збори відхилили пропозицію «Гори», а робітники-делегати почали наполягати на тому, щоб негайно підняти повстання, вожді дрібнобуржуазної демократії відхилили такий план дій. Виявляючи властиву дрібній буржуазії нерішучість і боягузтво, побоювання революційних дій народних мас, «Гора» вирішила організувати перед Законодавчими зборами беззбройну демонстрацію протесту проти порушення конституції. Демонстрація відбулася 13 червня 1849 р. У ній взяло участь кілька десятків тисяч чоловік. Неозброєних демонстрантів розігнали урядові війська. Більшість депутатів «Гори» розбіглися й поховались. Купка ватажків на чолі з *Ледрю-Ролленом* спробувала організувати опір діям уряду і з запізненням закликала народ до зброї. Але і в цей момент вожді дрібнобуржуазної демократії без кінця вагалися, проявили нерішучість, нездатність організувати революційну боротьбу мас. Коли на вулицях Парижа почали будувати барикади, керівники «Гори» припинили боротьбу, капітулювали і втекли за кордон. На виступ 13 червня відгукнулись провінції, ті райони, де був сильний вплив «Гори». Але ніде, за винятком Ліона, не дійшло до активних революційних дій, і власті без зусиль впоралися з заворушеннями. Тільки в Ліоні, де в демократичному русі переважали робітники, 15 червня 1849 р. вибухнуло масове збройне повстання. Його жорстоко придушили урядові війська.

1849, 9 листопада → **Контрреволюційний переворот у Пруссії.**

1849 → Коли під час революції 1848–1849 рр. Німецький союз фактично розпався, прусський уряд і король Фрідріх-Вільгельм IV намагалися замінити Німецький союз «Унією» – військовим союзом північнонімецьких держав на чолі з Пруссією. «Унією» було створено в 1849 р. для боротьби з революцією і підкорення Німеччини прусському впливові. Після

цього Пруссія поновила війну з Данією, маючи намір приєднати Шлезвіг і Гольштейн.

У Франції легітимісти домагалися відновлення монархії Бурбонів, яка виражала інтереси великих землевласників та вищого духовництва, їхнім кандидатом на трон був онук Карла X граф Шамбор. Великі капіталісти й банкіри становили ядро партії орлеаністів і добивались корони для графа Паризького, онука Луї-Філіппа. Обидва монархічні угруповання вбачали головну перешкоду своїм планам у честолюбних задумах президента та його прибічників бонапартистів. У цій боротьбі між різними монархічними угрупованнями обставини сприяли Луї-Наполеону. В його руках була найвища влада, величезні засоби впливу на населення. Уже в жовтні 1849 р. Луї-Наполеон звільнив у відставку міністерство Оділона Барро й призначив міністрами своїх прибічників – генерала д'Опуля, банкіра Фульда та ін. У вересні 1849 р. під виглядом філантропічної організації було створено бонапартистське «Товариство 10 грудня». Воно пускало в хід підкупи, обіцянки й подачки, вербувало Луї-Наполеону прибічників серед покидьків усіх класів. Луї-Наполеон намагався підкупити солдатів та офіцерів, збирав навколо себе авантюристів і кар'єристів усіх чинів і звань. Бонапартисти обіцяли великій буржуазії і заможному селянству необмежені можливості збагачення, якщо тільки зміцниться влада Луї-Наполеона. Боротьба між «партією порядку» і президентом, що розгорнулася в 1850–1851 рр., закінчилась для легітимістів та орлеаністів цілковитою поразкою. Незабаром бонапартисти взяли в свої руки командування військами паризького гарнізону й столичну поліцію. Законодавчі збори, які стали ареною інтриг монархічних клів, що боролися між собою, втрачали з кожним днем підтримку серед широких кіл буржуазії, тимчасом як вплив бонапартистів у цих колах безперервно зростав. Бонапартисти спочатку зробили спробу добитися від Законодавчих зборів перегляду конституції, щоб анулювати ті її статті, які забороняли переобирати одну й ту саму особу президентом на другий строк. Бонапартисти розраховували в такий спосіб продовжити перебування Луї-Наполеона при владі, а далі відновити імперію. Та пропозиція про перегляд конституції не пройшла. З цього моменту бонапартисти почали спішно готувати державний переворот. Підготовка його полегшувалася тим, що і дрібнобуржуазні демократи, і дрібнобуржуазні соціалісти, й буржуазні республіканці проповідували серед мас бездіяльність, закликали пасивно чекати нових виборів, які мали відбутися в 1852 р.

1849 → **Балто-Лиманська конвенція**. Царський уряд скористався подіями 1848 р., щоб посилити вплив Росії в дунайських князівствах –

Молдавії і Волощині. Російські й турецькі війська тимчасово окупували князівства для придушення там революційного руху, а в квітні 1849 р. у Балто-Лимані була підписана російсько-турецька конвенція, яка скасувала виборність правителів князівств і давала султанові право призначати їх своєю владою за погодженістю з царем. Ця угода мала явно реакційний характер і закріплювала подвійний російсько-турецький контроль над князівствами, що викликало велике невдоволення англійської та французької буржуазії. Дунайські князівства стали на той час великими постачальниками хліба в Західну Європу і могли бути вигідним ринком для збуту англійських та французьких товарів. **Британський уряд прагнув підтримати в князівствах владу Туреччини й підбурював її проти Росії. Франція підтримувала місцеву буржуазію, яка сформувалась у Молдавії й Волощині, та обуржуазнені кола поміщиків і теж хотіла підірвати в князівствах російський вплив.** Важливе географічне й стратегічне положення князівств на нижній течії Дунаю також було однією з причин загострення боротьби за вплив на них між європейськими державами. Балто-Лиманська конвенція викликала роздратування і в Австрії, яка не хотіла, щоб Росія панувала в гирлах Дунаю.

1850, березень → Перше звернення ЦК до Союзу комуністів.

1850 → **Ліквідація Міссурійського компромісу.** В США рабовласники хотіли узаконити рабство на всій території США, захопити нові землі під плантації і позбавити рабів можливості тікати на Північ і Захід. Ще конституція 1787 р. передбачала, що будь-яка особа, «яка перебуває на службі або на роботі в одному штаті, на основі його законів, і втекла в інший штат», має бути видана її хазяїну. Стаття ця прямо не згадувала рабів і фактично не застосовувалась до негрів, що втекли на Північ, але коли втеча рабів набрала величезних розмірів, плантатори, тлумачачи цей параграф конституції на свою користь, провели в 1850 р. спеціальний закон про ловіння рабів-утікачів. За цим законом власті і населення США повинні були затримувати рабів-утікачів і повертати їх хазяям. Багато негрів після цього переселилося в Канаду. Але фактично на Півночі США закон про ловіння рабів застосовувався дуже рідко. Того ж таки 1850 р. конгрес надав право населенню великих областей Нова Мексика і Юта самому вирішувати питання про рабство на своїй території. Зовні цей закон був для білого населення «демократичним», але, по суті, він давав перевагу рабовласникам у тих випадках, коли плантаторська колонізація нових земель випереджала фермерську. Прийняття цього закону ще більше загострило боротьбу плантаторів і фермерів за нові землі в самому центрі країни,

де якнайтісніше переплітались і стикалися між собою обидва колонізаційні потоки.

1850, березень → *Законодавчі збори у Франції ухвалювали один по одному закони, за якими придушувались демократичні права населення.* 15 березня було прийнято закон, згідно з яким уся народна освіта віддавалася під контроль католицького духовництва, в травні прийнято новий виборчий закон, який дуже обмежував коло виборців. Ухвалення цього закону прискорили додаткові вибори до Законодавчих зборів 10 березня 1850 р., на яких позначилось дальше зростання незадоволення трудящих мас міста й села. «Гора» завоювала на цих виборах 21 місце з 30. Справжню паніку серед панівних класів викликали результати виборів у Парижі. Всі три місця від Парижа здобули кандидати демократично-соціалістичного блоку, причому найбільшу кількість голосів здобув учасник червненого повстання 1848 р. Дефлотт.

1850, 31 травня → *У Франції згідно з травневим законом виборче право надавалося лише тим особам (чоловікам, які досягли 21 року), що проживають у даній місцевості не менш як три роки і внесені до списків платників особистого податку.* Ці обмеження позбавили виборчого права близько 3 млн чоловік (29 процентів виборців) – силу-силенну трудящих, які, шукаючи заробітку, змушені були часто змінювати місце проживання. Законом 31 травня 1850 р. французька буржуазія відкрито визнала, що вона не може забезпечити своє панування при збереженні основ буржуазної демократії.

1850, червень → Друге звернення ЦК до Союзу комуністів.

1850 → Вихід у світ праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції».

Постала небезпека війни між Австрією і Пруссією за гегемонію в Німеччині. Приводом для конфлікту були події в Гессені. Населення цього князівства не захотіло платити незаконно запроваджені нові податки, і тоді пруський король без згоди Австрії послав туди свої війська, показуючи, що не визнає більше Німецького союзу на чолі з Австрією. У відповідь на це Австрія також вивірдила свої війська в Гессен. Цар Микола I послав свій флот на допомогу Данії і погрожував вторгненням у Східну Пруссію, якщо пруський уряд не відмовиться від заміни Німецького союзу «Унією» і не припинить війни з Данією. Англія і Франція заявили протест проти спроб Пруссії оволодіти Шлезвігом та Гольштейном і встановити своє панування в Німеччині. Так само, як і цар, вони домагалися відновлення Німецького союзу.

1850, 28 листопада → **Оломоуцька угода.** Втручання іноземних держав німецький народ міг відбити тільки внаслідок повалення монархічних урядів і революційної війни з царською Росією, Англією та Фран-

цією, але прусський уряд боявся цього більше, ніж відновлення Німецького союзу, і пішов на переговори. 28 листопада в м. Оломоуці під диктовку царського посла у Відні було підписано угоду, за якою Пруссія відмовилась від «Унії», від Шлезвігу й Гольштейну і дала згоду на відновлення Німецького союзу. Оломоуцька угода була в кінцевому підсумку наслідком перемоги німецької контрреволюції на чолі з Пруссією над революційно-об'єднавчим рухом. Пруссія ладна була піти на пониження. Король за всяку ціну хотів уникнути розриву з царською Росією і поступився з усіх пунктів. Німецька ліберальна преса, яка плазувала перед прусською монархією, намагалась відвернути увагу громадської думки від реакції всередині країни, звинувачуючи тільки царизм у тому, що в Німеччині зберігаються політична роздробленість і підвалини феодальної реакції. Німецькі ліберали замовчували роль внутрішніх сил німецької реакції і той очевидний факт, що буржуазні держави Заходу – Франція і Англія в 1850 р. одноставно з царизмом теж виступили проти претензій Пруссії на гегемонію в Німеччині.

1850 → Винайдення *Б. С. Якобі* літеродрукувального телеграфного апарата.

На Іонічних островах вибухнуло повстання проти англійського гноблення, жорсткою придушене британським флотом. Епір, Фессалія, малоазіатське узбережжя і о. Крит залишились під ярмом Туреччини. Західні держави Англія і Франція підтримували владу Туреччини над цими територіями і перешкоджали дальшому національному визволенню всього грецького народу. Грецькі патріоти вимагали, щоб Греція виступила в Кримській війні на боці Росії. Під тиском визвольного руху грецькі війська було направлено в Епір і Фессалію, але у відповідь на це англо-французький десант висадився в Піреї. Під тиском окупантів до влади прийшов уряді Маврокордато, який відновив стосунки з Туреччиною.

1850–1851 → **Видинське повстання селян (Болгарія).** Аграрна реформа 1851 р. Тяжке становище селян, яке не поліпшилось після аграрної реформи, стало причиною селянських рухів. Найбільшим і значним було повстання селян Видинської та інших округ у 1850 р. Селяни обрали керівників руху. Повстання почалося в різних місцях майже одночасно. Але захопити міста повстанцям не вдалось, хоч під Белградчиком, наприклад, 10-тисячна маса селян облягала місто протягом 10 днів. Під натиском селянського руху турецький уряд видав у 1851 р. указ про передачу селяням поміщицьких земель за викуп у північно-західній частині Болгарії.

1850–1853 → **Уряд США мав намір заволодіти Кубою.** У 1850 р. США уклали з Англією договір про спільний контроль над зоною майбутнього каналу через Панамський перешийок, а в 1853 р. примусили Мексику віддати за мізерну суму ще частину її території.

1851, 2 грудня → **Державний переворот Луї Бонапарта.** Вночі проти 2 грудня 1851 р. *Луї-Наполеон* вчинив державний переворот, зрадливо порушивши свою присягу на вірність конституції 1848 р. Загони військ зайняли всі найважливіші пункти столиці й будинок парламенту. Законодавчі збори було оголошено розпущеними. Багатьох ватажків орлеаністів і легітимістів та найвизначніших республіканських діячів заарештували. В столиці було введено стан облоги. У зверненні до народу *Луї-Наполеон* виправдував свої злочинні дії облудними твердженнями, що він начебто захищає республіку від змовників. Ця брехня супроводжувалась заходом, з допомогою якого *Луї-Наполеон* розраховував обманути громадську думку й затушувати контрреволюційний характер перевороту: він оголосив про скасування закону 31 травня 1850 р. і про відновлення загального виборчого права. Бонапартистські власті розпочали терор проти республіканських і демократичних сил по всій країні. Понад 26 тис. чоловік було заарештовано, у всіх департаментах створено урядові комісії, які відправляли республіканців, демократів і соціалістів на каторгу та заслання. За офіційною статистикою, репресій зазнало близько 21 тис. чоловік.

1851 → На Дрезденській конференції представників усіх німецьких урядів Німецький союз було відновлено в попередньому вигляді під головуванням Австрії.

1852 → В Аргентині в результаті воєнного перевороту *Росаса* було скинуто, він втік із країни.

1852, 2 грудня – 1870, 4 вересня → **Друга імперія у Франції.** *Державний переворот 2 грудня 1851 р. покінчив з існуванням Другої республіки, що виникла після лютневої революції. На зміну Другій республіці прийшла Друга імперія, яку офіційно було проголошено 2 грудня 1852 р.* Режим Другої Імперії являв собою своєрідну форму панування найреакційніших і найагресивніших верств великої банківської і промислової буржуазії. Ще у січні 1852 р. було прийнято нову конституцію, яка передавала президентові на 10 років усю повноту влади в країні, а через рік після бонапартистського перевороту, 2 грудня 1852 р., у Франції було відновлено монархію, так звану Другу імперію, авантюриста і клятвoporушника *Луї-Наполеона* проголошено імператором під іменем *Наполеона III*. Особливістю бонапартистської політичної системи, яка існувала у Франції в 1852–1870 рр., було те, що вона спиралась на

реакційні кола армії і величезну поліцейсько-бюрократичну машину. Правлячі кола широко застосовували демагогічну тактику лавірування між різними класами і вдавалися до підкупу й терору. Демократичні свободи, завойовані французьким народом у революції 1848 р., було знищено, республіканську партію розгромлено, ліберальну пресу задушено, місцеве самоврядування ліквідовано. Великого впливу у громадському житті, в системі народної освіти знову набуло католицьке духівництво, що лишалося вірним союзником усіх реакційних урядів. Парламентська система була зведена майже нанівець. Законодавчий корпус не мав права ні публікувати звіти про свої засідання, ні навіть обирати свого голову (його призначав імператор). Майновий ценз для виборців, встановлений законом 1850 р., було скасовано, але ценз осілості та деякі інші обмеження для виборців збереглися. Внаслідок цього далеко не всі чоловіки, що досягли 21 року, мали виборчі права (жінки та хатні слуги були цілком позбавлені права брати участь у виборах). Ці обмеження, а також грубий адміністративний тиск на виборців і система офіційних кандидатур, які нав'язували населенню, незмінно забезпечували прихильникам уряду більшість серед депутатів Законодавчого корпусу. *Фактично вся державна влада перебувала в руках Наполеона III і купки найвищих сановників – прибличників імператора.* Серед них мав найбільший вплив герцог Морні (зведений брат імператора), який довгий час був головою Законодавчого корпусу, *граф Валевський* (нешлюбний син Наполеона I), що якийсь час займав пост міністра закордонних справ, та *«державний міністр» Руер.* Спираючись передусім на велику буржуазію, багатих чиновників, верхівку офіцерського корпусу та католицького духівництва, заможне селянство, уряд заповнював державний апарат користолюбними кар'єристами та пожадливими авантюристами. Разом з тим він дотримувався політики лавірування між різними соціальними групами і класами. Зовнішня політика уряду Другої імперії мала явно агресивний загарбницький характер. **На угоду великим банкірам та промисловцям, які прагнули нових ринків і загарбання нових колоній, Друга імперія вела численні війни в Європі і за її межами.**

1852, жовтень-листопад → **Кельнський процес комуністів.** Прусска поліція знала про існування таємної організації Союзу комуністів. Ще у травні 1851 р. одного з емісарів ЦК Союзу було схоплено, і на підставі знайдених у нього паперів вчинено арешти. Поліцейських агентів направили в Лондон. Шляхом підкупу і зломів вони викрали ще деякі документи й підробили серію фальшивих звітів про вигадані засідання ЦК Союзу. Потім було організовано судовий процес, який відбував-

ся в Кельні з 4 жовтня по 12 листопада 1852 р. Комуністи використали цей процес, щоб викрити підробки та інші злочинні методи прусських властей. Скандальний для поліції характер процесу змусив його організаторів обмежитися засудженням звинувачених на різні строки ув'язнення у фортеці. Всупереч намаганням суду процес фактично сприяв популяризації «Маніфесту Комуністичної партії», «Звернення ЦК» та інших документів Союзу комуністів, вміщених у звітах газет про хід судового розгляду. Але розкольницькі дії *Вілліха й Шанпера*, політичні репресії і відсутність умов для нового революційного піднесення призвели до того, що стара форма організації Союзу комуністів стала недоцільною і непридатною. *Маркс* вніс у ЦК пропозицію про саморозпуск Союзу комуністів, яку було прийнято 17 листопада 1852 р.

1852 → Вихід у світ праці *К. Маркса* «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта».

Лондонський договір. Його підписано між великими державами про те, що за Данією зберігаються всі її володіння, включаючи Шлезвіг і Гольштейн. Пруссія зобов'язалась не порушувати цілісності Датського королівства. На Балтійському морі все лишилося без змін.

1852–1860 → В Чорногорії наступник *Петра II* – *Данило Станков* не захотів приймати духовного сану і за згодою народних старшин і російського уряду проголосив себе князем. **Чорногорія стала світською державою.** Князь *Данило (1852–1860)* боровся проти сепаратизму племінних старшин. Він збільшив військо і створив нечисленну, але добірну гвардію. Разом з сенатом він підготував «Загальний законник» Чорногорії і добився затвердження його народною скупщиною (1855). Законник містив зведення цивільних, кримінальних прав і основні положення державного устрою країни. Було відкрито нові школи, в Сербію і Росію їхала молодь здобувати освіту. Прогресивні реформи князя *Данила* викликали незадоволення князів і воєвод. Повстання окремих племен давали зручний привід для втручання Туреччини, яка і далі вважала Чорногорію підвладною їй територією. У 1852 р. турецька 60-тисячна армія напала на Чорногорію, яка мала всього 3–4 тисячі бійців. Тільки втручання Росії і Австрії врятувало Чорногорію – мир було відновлено. Та незабаром знову вибухнула війна з Туреччиною. Князь *Данило* налагодив зв'язки з керівником національно-визвольної боротьби герцеговинців *Лукою Вукаловичем* і готувався до спільних дій проти Туреччини. У битві під *Граховом* 30 квітня 1858 р. чорногорці під командуванням воєводи *Мирка* розбили більш численну турецьку армію. Під тиском Росії і Франції Туреччина змушена була відступити *Грахово* Чорногорії. *Новим князем став син*

воєводи-Мирка – Никола (1860–1918). За його князування Чорногорія підтримувала боротьбу проти Туреччини в Герцеговині, де почалось нове повстання. Повстанці вимагали розв'язати аграрне питання, передавши землю тим, хто її обробляє, і надати самоврядування. *Князь Никола* висунув вимогу визнати незалежність Чорногорії і надати вихід до моря. У 1862 р. турецькі війська напали на чорногорців, але зазнали поразки. Росія підтримувала Чорногорію. У згоді з Росією діяла Франція, яка хотіла послабити на Балканах австрійський вплив.

1852–1860 → В результаті поразки буржуазної революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії запанувала жорстока політична реакція. Було відновлено абсолютизм. **Уряд А. Баха** (1852–1860) нещадно боровся проти революційно-демократичного й національно-визвольного руху. Було встановлено суворий нагляд за пресою. Проводити збори без спеціального дозволу властей і без участі поліцейського агента заборонялось. Союзи і товариства, які не мали урядового дозволу на існування, розпускалися. Країна була поділена на 15 намісництв, управління якими було доручено австрійським генералам. Особливо лютувала реакція в Угорщині. Хорватія, Славонія, сербські й румунські землі були відокремлені від Угорщини і перетворені на австрійські провінції. Хорватія була підпорядкована безпосередньо Відню. Трансільванія стала автономною. Решту території Угорщини було поділено на 5 намісництв. Верховну владу в Угорщині здійснював австрійський генерал-губернатор. Місцеві комітатські (повітові) дворянські зібрання в Угорщині було розпущено. Відбулися численні арешти. Аж до 1854 р. в Угорщині і на відторгнутих від неї територіях залишався стан облоги. Чехія також опинилася в лабетах поліцейської сваволі, стеження і масових репресій. Відомого чеського журналіста і сатирика Карела Гавлічека, який боровся проти абсолютизму, було заслало. Публіцистові *Ф. Л. Рігеру*, який вимагав проведення поміркованих буржуазних реформ, заборонили читати лекції в Празькому університеті. Капітулюючи перед реакцією, поміркований буржуазний ліберал *Ф. Палацький* заявив, що не вестиме більш політичної діяльності. Реакційна політика онімечування національних меншостей посилилась: німецьку мову було оголошено державною мовою по всій країні. Адміністративне управління, судочинство і навіть народна освіта повинні були повсюди здійснюватись німецькою мовою. Жорстоке національне гноблення відчувала переважна більшість населення Австрійської імперії; на 1860 р. чисельність усіх слов'янських народів, що населяли країну, становила близько 46 процентів, а чисельність мадярів (угорців) – близько 15 процентів загальної кількості населення краї-

ни, що становила майже 42 млн чоловік. Разом з тим чисельність австрійців, під гнітом яких перебували всі інші нації, що населяли імперію, становила менше 24 процентів населення країни. Опорою політичної реакції була католицька церква. У 1855 р. уряд уклав з папським двором конкордат, який закріплював за католицизмом роль державної релігії Австрійської імперії. Церкві було надано повну автономію, право нагляду за пресою, керівництво початковою школою. Як і раніше, церква володіла численними землями і величезним багатством.

1853 → **Боротьба Франції та Росії за «святі місця»**. На початку 50-х років між Росією і Францією виник конфлікт з приводу так званих «святих місць» у Єрусалимі. Католицьке Духівництво ще з часів середньовіччя мало в Туреччині особливі привілеї і тримало в своїх руках ключі від найважливіших християнських храмів і святинь, пов'язаних з євангельськими легендами. Католиків у Туреччині було мало, і до православних святинь вони не мали особливого інтересу. У XVIII ст. православне духівництво прибрало до своїх рук нагляд за цими святинями, не зустрівши ніяких протестів католицької церкви. Таке становище тривало до 1850 р., коли раптом французький уряд *Луї-Наполеона* зажадав повернення єрусалимських святинь, серед них і ключів од головної з них – храму так званого гробу Господнього – католицькій церкві. Цим *Луї-Наполеон* хотів підняти свій престиж серед реакційної французької буржуазії та духівництва й підірвати вплив російської православної церкви в Туреччині. *Царський уряд вважав, що відступлення єрусалимських святинь католицькому духівництву завдало б шкоди впливові царської Росії на Близькому Сході. Підтримка православної церкви була для царської Росії засобом привертання симпатій християн, які становили величезну більшість населення Турецької імперії. В 1853 р. питання про «святі місця» султан вирішив на користь Франції і католицької церкви. Цар із свого боку вирішив не поступатись і добитися від Туреччини, щоб усе лишилося так, як і було. Він сподівався, що йому вдасться посварити Англію з Францією і наполягти на своєму. Ця суперечка була однією із складових причин Кримської війни.*

1853 → В Уругваї скасовано рабство.

Ліберальна конституція 1853 р. проголошувала національну єдність Аргентини, надавала виборче право чоловікам і створювала конгрес з палати депутатів і сенату. Для сенаторів вводився ценз осілості, а також високий майновий ценз. Було впроваджено єдину монету, систему одиниць міри і ваги та свободу плавання на внутрішніх водах. Рабство остаточно скасовувалось.

1853–1854 → *Посланник США Гадсен нав'язав мексиканському урядові нову грабіжницьку угоду про продаж США за 10 млн доларів великої області в долині р. Джели. У 1854 р. США погрозами намагались примусити Іспанію «продати» їм о. Кубу, але зазнали невдачі.*

1853–1856 → **Кримська війна.** Коли стих революційний ураган і було відновлено Німецький союз, на чільне місце в європейській політиці знову впливло «східне питання». Під цим «питанням» у той час розуміли становище Османської імперії і визвольний рух її народів, а також боротьбу великих держав за панування на Близькому Сході. До Близького Сходу тоді відносили й Балканський півострів, більша частина якого ще перебувала під владою Туреччини. **Причина загострення «східного питання» і Кримської війни зводилась до боротьби за панування на Близькому Сході між царською Росією і західними державами – Англією та Францією.** Ці країни провадили на Близькому Сході агресивну, загарбницьку політику. Боротьба за панування на Близькому Сході включала питання про переважний політичний вплив і торгівлю європейських держав у Турецькій імперії, про частковий поділ її володінь, про долю пригноблених нею народів та про режим Чорноморських проток. Сутичка на Близькому Сході назрівала в умовах глибокої внутрішньої кризи Турецької імперії і піднесення народного визвольного руху поневолених нею народів. Австрійський *канцлер Шварценберг* недарма заявив, що «Австрія ще здивує світ своєю невдячністю» щодо царської Росії. Слова ці справились під час Кримської війни. Основи «монархічної солідарності» петербурзького й віденського дворів були вже підірвані. Міжнародна ізоляція царизму посилилась після Оломоуцької угоди, коли погіршилися відносини Росії з Пруссією. *Імперія Наполеона III* прагнула поламати кордони 1815 р. в Європі і зміцнити свій вплив в Османській імперії. Отже, *Микола I* і російські поміщики були незадоволені падінням з 1840 р. впливу Росії в Туреччині й сподівалися з допомогою переговорів чи завойовницької війни досягти або поділу Туреччини, або встановлення в ній свого виключного впливу. Становище на Близькому Сході загострювалось не тільки через боротьбу між європейськими великими державами за панування в країнах Турецької імперії, а й тому, що сама ця імперія переживала глибоку внутрішню кризу, її центральні, населені турками області через відсталість не змогли стати міцною цементуючою силою всієї Османської імперії. На її окраїнах всюди посилювався національно-визвольний рух гноблених народів, які чекали підтримки головним чином від Росії. *Микола I* перебільшував слабкість Турецької імперії і з 40-х років був певний, що під натис-

ком національно-визвольного руху вона ось-ось розпадеться і виникне питання про поділ «турецької спадщини». Туреччина в очах царя була «хворою людиною», смерть якої видавалася зовсім близькою. *Микола I* зажадав від султана не тільки повернення християнських святинь до рук православної церкви, а й згоди на те, щоб російський уряд міг робити йому різні подання в справах, які стосуються християнських підданих султана. Підтримуваний Англією і Францією, турецький уряд категорично відмовився виконати вимоги царя, і тоді *Микола I* наказав своїм військам захопити дунайські князівства. У відповідь на це Туреччина оголосила війну Росії (жовтень 1853 р.). У Сінопі був зосереджений турецький флот, на якому передбачалося перевезти кілька турецьких дивізій і висадити їх на Кавказькому узбережжі, зле 18(30) листопада 1853 р. російський флот під командуванням С. Нахімова ввійшов у Сінопську гавань і знищив турецьку ескадру. Сінопський бій став приводом для вступу у війну Англії та Франції. Політика цих країн аж ніяк не була оборонною і не мала на меті захисту Туреччини. Піклування англійських і французьких колонізаторів про цілісність Турецької імперії зводилось до підтримки турецького гніту над народами Балканського півострова та Закавказзя, але буржуазія Англії і Франції прагнула також закабалити Туреччину й послабити там вплив Росії. Цілі військово-феодалного уряду Туреччини теж були реакційними і загарбницькими: він сподівався в ході війни повернути свої частково втрачені завоювання на Балканах та в Закавказзі і зміцнити владу Туреччини над народами, які там жили. Досягти цих цілей турецький уряд сподівався при підтримці Англії і Франції. Ці держави зовсім не прагнули запобігти війні; вони докладали всіх зусиль для того, щоб втягти в неї Росію, завдати їй поразки й ослабити її. Уряд *Наполеона III* з багатьох міркувань був заінтересований у тому, щоб довести справу до війни. Французька буржуазія вважала, що престиж і економічні інтереси Франції зазнають втрат у разі російського переважання в Турецькій імперії, і хотіла досягти там переваги свого або англо-французького впливу. Для *Наполеона III* ще більше важив престиж бонапартистського режиму. Йому була потрібна переможна війна, щоб піднести свій авторитет і зміцнити свою владу. Успішна воєнна авантюра була вигідна йому з погляду внутрішньої політики, а війна з Росією найбільш підходила для цієї мети. Вона була б найпопулярнішою війною серед усієї західноєвропейської ліберальної буржуазії, для якої завдання встановлення англо-французького переважання в Туреччині й витіснення звідти російського впливу зливалися в одне ціле з бажанням завдати удару царизмові. Та проти дворянсько-кріпосницького царизму англійська й фра-

нцузька буржуазія виступала не з революційно-визвольними, а з агресивними цілями. *Наполеон III* перед цим задушив революцію у Франції і, зміцнюючи свою владу, прагнув, щоб його вважали оборонцем «свободи» Європи від царизму. *Наполеон III* квапився почати військові дії й наказав відправити французьку ескадру з Тулона до проток. Ще в лютому 1853 р. він уклав угоду з Англією про спільні дії проти Росії. Після Сінопського бою він наполіг на тому, щоб негайно було введено французький і англійський флот у Чорне море, і заявив, що настав час, коли треба «вигнати звідти російський прапор». З метою воєнної пропаганди західноєвропейська буржуазна преса витягла на світ відому фальшивку – вигаданий «заповіт Петра Великого», що приписував Росії план завоювання всієї Європи. Англійський уряд також спрямовував свій курс на розв'язування війни й тишив себе планами розгрому Російської імперії, відриву від неї Криму, створення на Північному Кавказі «незалежної Черкесчини» під англо-турецьким контролем та ін. *Пальмерстон* навіть мріяв втягти у війну Пруссію та Швецію і зовсім відрізати Росію від Чорного та Балтійського морів. Щоб збурити громадську думку, *Пальмерстон* пустив у хід вже випробовану версію про те, що Туреччина – це гігантський буфер, який прикриває і обороняє від Росії Індію. За цією версією, встановлення російського впливу в Туреччині означало б, що цей вплив пошириться і далі до Ірану, в Афганістан і в Індію, у пануванні над якою була заінтересована не тільки вся британська буржуазія, а й колоніальне чиновництво. Легенда про те, що Англія провадить оборонну війну, спрямовану на захист «недоторканності» й «цілісності» Туреччини та Індії, була чистісінькою фікцією, потрібною для обману європейської громадської думки. Під час укладення миру на турецький уряд зовсім не зважали. Кримська війна була з обох сторін реакційною, несправедливою і загарбницькою. В той час на півдні Російської імперії цар не мав великих сил. Головні сили російської армії були зосереджені на західних кордонах Росії, оскільки цар боявся можливих повстань у Польщі і нападу Англії та Франції з Балтійського моря. Тільки для охорони прибалтійських берегів під час війни було призначено понад 300 тис. чоловік, а близько 200 тис. чоловік виділено на той випадок, якщо почнуться заворушення в Польщі. Порівняно менша частина військ перебувала біля австрійських кордонів. З усієї армії, в якій було понад 700 тис. чоловік, у Криму до початку війни перебувало лише 36 тис. чоловік. Таке розміщення збройних сил Росії призвело до того, що її Чорноморське узбережжя виявилось слабо захищеним. Це пояснювалось не тільки потребою охороняти західні кордони, а й злочинними прорахунками бездарного вищого командування, яке не розуміло,

наскільки потрібне своєчасне посилення військ у Криму. Відсталість кріпосницьких порядків Росії позначилась на недостатньому озброєнні армії. У вересні 1854 р. союзники висадили десант з 62 тис. чоловік на Кримському узбережжі. Спроби російської армії перепинити дорогу ворогові до Севастополя були невдалими через бездарність і нікчемність вищих воєначальників. До того ж союзники мали величезну перевагу в чисельності й озброєнні. Вони мали паровий флот і далекобійні гармати, а в їхніх солдатів були штуцери, які стріляли далі і влучніше, ніж російські рушниці. У союзників було досить пороху, вони без труднощів одержували продовольчі припаси морським шляхом. Російській армії усього цього бракувало. Російська армія відійшла від Севастополя всередину Кримського півострова. Оборону фортеці було покладено на її гарнізон і моряків після того, як кораблі затопили біля входу в Севастопольську бухту, щоб загородити прохід англо-французьким суднам і уникнути захоплення російської ескадри. Союзники безперервно діставали підкріплення, й змусити їх зняти облогу не вдалося. Почалась тривала оборона Севастополя, що затяглася до 8 вересня 1855 р. Хоробрість і героїзм російських солдатів та офіцерів, які бились під керівництвом *П. С. Нахімова та В. О. Корнілова*, справили величезне враження в усьому світі. Але феодальна відсталість, реакційність і політична ізольованість царизму привели його до поразки. 2 грудня 1854 р. австрійський двір приєднався до союзу західних держав та Туреччиною. Договір про це не означав, що Австрія негайно вступить у війну, але передбачав, що коли в найближчі місяці Росія не прийме умов союзників, Австрія почне спільні з коаліцією воєнні дії, щоб змусити Росію укласти мир. Підписуючи цей договір, віденський двір розраховував продовжити окупацію дунайських князівств і водночас діяв із страху перед Францією, яка могла пошкодити австрійському пануванню в Італії, уклавши проти Австрії союз із Сардинським королівством, якщо Австрія і далі буде упиратись і чекати. Після того як було укладено договір з Австрією, союзники поставили перед Росією ще важчі умови миру. Вони хотіли довести облогу Севастополя до цілковитої перемоги, щоб позбавити Росію права мати військовий флот на Чорному морі. Франції і Англії вдалося залучити на свій бік Сардинське королівство. Його уряд сподівався з допомогою французів вигнати з Італії австрійців і утвердити свій вплив на Апеннінському півострові. У січні 1855 р. королівство уклало угоду з *Наполеоном III* і відправило в Крим 15-тисячний корпус. Значна частина його загинула від хвороб. У воєнних діях італійці не брали участі, їх використовували для облогових і господарських робіт, що, звичайно, не могло істотно вплинути на хід війни.

1853–1856 → Намагаючись витіснити австрійців з Італії, *Кавур* усі свої надії покладав на допомогу Франції і вже під час Кримської війни зробив перші кроки до зближення з нею: 15-тисячну сардинську армію він відправив під стіни Севастополя, хоч у П'ємонті не було ніяких інтересів на Чорному морі, а отже, й причин для війни з Росією. Після підписання **Паризького мирного договору** *Кавур* наполегливо схиляв *Наполеона III* до війни з Австрією, висловлюючи готовність віддати Франції як компенсацію Савойю та Ніццу.

1854 → **Білль Канзас-Небраска**. У 1854 р., коли до складу США ввійшли два нових штати – Канзас і Небраска, конгрес залишив на розсуд населення цих штатів питання про те, узаконювати рабство чи ні. Закони 1850 р. і білль «Канзас-Небраска» 1854 р. означали ліквідацію Міссурійського компромісу 1820 р., за яким заборонялось рабство на північ від 36°30' – в областях, що лежать на захід від Міссісіпі.

Із США в Японію прибула сильна військова ескадра під командуванням комодора *Перрі*. Загрожуючи війною, *Перрі* примусив японський уряд вперше вийти із стану замкнутості й укласти із США нерівноправний договір, після якого почали встановлюватися нерівноправні торговельні й дипломатичні відносини між Японією та іншими державами.

Вимога Австрії про виведення російських військ із дунайських князівств. До червня 1854 р. російські війська займали дунайські князівства Молдавію та Волощину і вели наступальні дії. Цар ще сподівався на перемогу. Та незабаром вирішальний вплив на становище російських військ у князівствах зробила ворожа позиція Австрії. Розрахунки царя на «вдячність» Австрії розвіювалися. Коли російські війська захопили дунайські князівства, австрійський уряд побачив у цьому величезну небезпеку для Австрії. Дунай був дуже важливою торговельною артерією Австрійської імперії, і його гирло служило ключем до всього басейну річки. Контроль над князівствами та гирлами Дунаю австрійський уряд хотів узяти в свої руки. Його 80-тисячна армія була виряджена до кордонів князівств, у тил російським військам. Влітку 1854 р. Австрія поставила Росії ультиматум – залишити Молдавію і Волощину. До цієї вимоги приєдналась і Пруссія. Становище російських військ стало дуже небезпечним – на півдні, у Варні, висадилися сили союзників чисельністю 50 тис. чоловік. *Микола I* змушений був дати наказ про відступ із дунайських князівств. Воєнні дії незабаром перенеслися на російську територію.

1854 → **Утворення республіканської партії в США**. Під впливом подій у Канзасі фермери, які раніше мирилися з рабством, почали відходити від демократичної партії. Великих втрат зазнала й партія вігів: од неї відсахнулися буржуазні кола, котрі раніше обстоювали компроміс із

плантаторами. Фермери й буржуазія, які вороже ставились до рабства, а також фрісойлери та інші аболіціоністи в 1854 р. заснували республіканську партію, яка виступила під прапором боротьби проти поширення рабства на нові землі. Нова партія стала центром тяжіння всіх сил, що боролися проти рабства, і об'єднала кілька політичних течій. Помірковане крило республіканців складалося з представників великої буржуазії Півночі на чолі з *В. Сьюардом*. Ця течія вимагала обмежити поширення рабства Південними штатами, запровадити високі протекційні мита на імпорт іноземних товарів і заохочувати залізничне будівництво на північному заході, до Тихого океану. *Помірковані республіканці виступали проти рабства на нових територіях, але не хотіли вдаватися до революційних заходів для скасування рабовласництва на Півдні*. Головною силою республіканської партії напередодні і під час громадянської війни була її радикально-демократична течія, що об'єднувала широкі маси фермерів, ремісників, дрібних торговців і мала підтримку робітників. Ця течія, яку очолював *сенатор Самнер*, виступала за повну ліквідацію рабства й безплатне надання земельних ділянок біднякам на Заході.

1854–1856 → Громадянська війна в Канзасі. *Прийняття білля «Канзас-Небраска» стало сигналом до початку громадянської війни в Канзасі.* Рабовласники озброїли численні банди своїх найманців, які силоміць насаджували в усьому штаті рабство. У відповідь на це багато тисяч фермерів та ремісників рушили в Канзас, щоб швидше зайняти вільні землі й не допустити перетворення цієї території на рабовласницький штат. Під час виборів до конгресу ватаги головорізів, наwerbованих плантаторами, погрожуючи ножами й пістолетами, примушували населення голосувати за кандидатів від рабовласників і починали перестрілки й бійки з фермерами. Сотні найнятих рабовласниками фіктивних «виборців» зі зброєю в руках рушили в Канзас, щоб зажадати права голосу і вплинути на результати виборів. Величезна більшість населення Канзасу була проти рабства. Противники рабовласництва створили Комітет громадської безпеки й укріпились у місті Лоуренс, але рабовласники за допомогою озброєних банд із штату Міссурі захопили й розгромили Лоуренс. Вдаючись до терору, вони примусили населення голосувати за рабство. **Федеральний уряд визнав Канзас рабовласницьким штатом, але боротьба народу проти рабства не затихла, і незабаром рабовласницьку конституцію було відхилено більшістю населення.** *Громадянська війна в Канзасі в 1854–1856 рр. стала початком назрівання в США революційної ситуації.*

1854–1856 → **Револуція в Іспанії**. Управління країною без кортесів, небажання уряду проводити нові реформи, а також хабарництво й розпуста при дворі викликали обурення серед широких верств населення, включаючи ліберальних поміщиків і буржуазію. Після указу уряду про сплату податків за 6 місяців наперед помірковано-ліберальний генерал *О'Доннель* у червні 1854 р. підняв у Мадриді збройне повстання. В містечку Мансанарес було опублікована звернення до народу з вимогою усунути від влади придворну камарилью, дотримуватись законів, створити національну міліцію і скоротити податки. Цю програму виробив ліберальний професор історії *Кановас дель Кастільйо*. Повстання охопило великі міста. Скрізь було створено загони національної міліції і революційні хунти. Дрібнобуржуазні демократи в Каталонії та інших місцях вимагали республіки. Щоб ослабити натиск революції, королева знову призначила головою уряду *генерала Еспартеро*, який дістав фактично всю повноту влади. Як і в перше своє правління, він не мав наміру проводити демократичні реформи. У революції 1854–1856 рр. значну участь брали робітники та дрібна буржуазія. Революція втратила свій колишній династичний і військовий характер. Каталонський «Союз класів», який об'єднував близько 24 тис. робітників, провів у 1855 р. загальний страйк текстильників Каталонії. Вони вимагали 10-годинного робочого дня й добилися часткового успіху. Піднесення робітничого й демократичного руху налякало ліберальну буржуазію. У липні 1856 р. *генерал О'Доннель* домігся відставки *Еспартеро*, захопив владу й оголосив у країні воєнний стан. У відповідь на контрреволюційний переворот вибухнуло повстання в Мадриді та інших містах, але й воно після триденних боїв було придушене. Національну міліцію і муніципалітети було розпущено.

1854–1860 → **Буржуазна революція в Мексиці**. Втрата більшої частини країни, реакційна політика уряду, знову очоленого *Санта Анною*, викликали обурення населення. Дедалі важчим ставав тягар іноземних позик. Витрати на сплату річних процентів по них майже вдвоє перевищували державні доходи. Зростання податків, захоплення індіанських земель, погіршення становища селян-пеонів породжували народні заворушення. Ліберальні поміщики обстоювали проведення поміркованих реформ «згори». Партія «крайніх» відбивала інтереси дрібних землевласників, службовців, метисів і частково індіанців. Вона виступала за загальне виборче право для чоловіків, розпродаж церковних земель і ліквідацію церковних привілеїв. У березні 1854 р. на південному заході Мексики вибухнуло повстання, яке охопило всю

країну. Це було початком революції. До лав повстанців ставали ремісники, торговці, селяни, дрібні урядовці, радикальна інтелігенція. *Санта Анна* втік, і в листопаді 1855 р. повстанці зайняли столицю. Було проголошено ліквідацію цехів, свободу підприємницької діяльності, свободу друку, скасування церковних привілеїв, запроваджено метричну систему мір. Конституція 1857 р. проголосила Мексику демократичною республікою з вільних штатів. Боргове рабство було заборонене, але пеонаж і латифундії збереглися. Внутрішні митниці повністю скасовувались. Боротьбу проти реакціонерів очолював відомий мексиканський патріот і революціонер, син індіанського селянина *Беніто Хуарес*. У минулому він був пастухом, палітурником, навчався в духовній семінарії, потім став адвокатом, посідав міністерські пости, в 1858 р. став президентом. Серед народу Хуарес мав величезну популярність. Невисокий на зріст, смаглявий, з проникливими очима, одягнений у скромний чорний костюм, він різко відрізнявся від генералів у розкішних мундирах і славився своєю простотою й хоробрістю. Війська *Хуареса* розгромили банди контрреволюціонерів – «кристеросів», яких називали так через те, що вони йшли в бій із закликком «Хай живе Христос!» Монастирі позачиняли. Почався розпродаж церковного майна. Церкву було відокремлено від держави. Революція перемогла.

1854–1866 → **Правління Кузи в Румунії. Аграрна реформа.** Куза походив із знатного боярського роду, але виражав інтереси середнього буржуазного боярства і середньої буржуазії. Він був настроєний далеко прогресивніше, ніж великі поміщики та капіталісти, і його обрання було можливе лише в результаті тиску народу. **Уряд Кузи** провів секуляризацію монастирських земель. Зростання селянських повстань і потреба буржуазії в найманій робочій силі спонукали Кузу провести в 1864 р. аграрну реформу. Панщина і натуральні повинності було скасовано, і частина селян одержала невеликі земельні наділи. Проте боярське землеволодіння і напівфеодалній форми експлуатації селян збереглися. Велике боярство і буржуазія вважали навіть ці помірковані реформи дуже радикальними. У лютому 1866 р. Кузу заарештували реакційні офіцери і скинули з престолу. На румунський престол багате боярство і великі капіталісти посадили німецького *принца Карла Гогенцоллерна*. **Його правління супроводилося посиленням політичної реакції, зближенням із Пруссією й Австрією і відкриттям широкого доступу в Румунію іноземному капіталу.**

1855 → Відкриття Бесемером нового способу виплавляння сталі.

1856, 30 березня → **Паризький мир.** Кримська війна 1853–1856 рр. не могла закінчитись перемогою союзників доти, поки тримався Севас-

тополь. Тільки 8 вересня 1855 р., після 11-місячної облоги й жорстокого штурму, Севастополь було залишено. Але водночас становище Росії поліпшилося в результаті великого успіху в Закавказзі: капітулювала найсильніша турецька фортеця *Каре*, обороною якої керували англійські офіцери. Поразка Росії в Кримській війні була дуже сильним ударом по царизму й кріпосницькій реакції, але російський народ показав невмирущі зразки стійкості, мужності і героїзму. Навіть європейська преса називала Севастополь «російською Троєю». У країнах Сходу, наприклад в Індії та Ірані, оборона Севастополя була сприйнята як показник слабкості англійських та французьких збройних сил і сприяла піднесенню народно-визвольних рухів проти чужоземних колонізаторів. Але царський уряд зазнав тяжкої поразки і змушений був піти на принизливий мир. Привід до мирних переговорів подав *Наполеон III*. У міру того як війна наближалася до кінця й особливо після здобуття Севастополя, між Англією і Францією стали помітними істотні розбіжності. Уряд *Наполеона III* з підозрою ставився до проєктів *Пальмерстона* забезпечити Англії цілковиту гегемонію в Європі та на Близькому Сході і починав розуміти, що надмірне ослаблення Росії йому буде невигідне. Цар і його сановники побоювались піднесення революційного руху і не зважились продовжувати війну, не маючи ні грошей, ні озброєння. 15 січня 1856 р. цар прийняв ультиматум. Кримська поразка свідчила про розклад і гнилість самодержавно-кріпосницької системи. Перемога союзників була, однак, далеко не повною. Вони зазнали величезних втрат, а досягли небагато. Севастополь дістався їм дорогою ціною. Під час війни зазнали краху не тільки плани царського уряду, а й розрахунки союзників. Воєнні успіхи союзників були набагато меншими, ніж вони сподівалися. Проєкти *Пальмерстона* щодо відторгнення від Росії Кавказу, Закавказзя і Криму виявились мильною булькою. Наприкінці війни різко позначилися розбіжності між Англією і Францією щодо цілей війни. Тому *Наполеон III* не був схильний підтримувати навіть вимоги Англії щодо знищення всіх російських берегових укріплень на Чорному морі. Між Францією і Австрією теж були гострі суперечності в питанні про дунайські князівства та з приводу становища в італійських державах. Уряд *Наполеона III* не підтримав австрійських претензій на Молдавію та Волощину. Він хотів підкорити ці князівства контролю Франції і мав намір зблизитися з Сардинським королівством, щоб вигнати австрійців із Північної Італії. Царська дипломатія скористалась незгодами між учасниками Кримської коаліції, щоб пом'якшити умови миру. Західноєвропейські уряди побоювались піднесення революційного руху, неминучого в разі продовження війни. Ці побоювання були однією

з причин їхнього бажання якнайскоріше піти на компроміс із царською Росією. **Паризький дипломатичний конгрес, скликаний у лютому-березні 1856 р., завершився укладенням мирного договору, за яким царський уряд відмовлявся від претензій на панівний вплив у Туреччині та в дунайських князівствах.** Офіційно оголошувалося, що християнське населення Турецької імперії і дунайські князівства перебуватимуть під «спільним заступництвом» європейських держав. Фактично це означало встановлення англо-французької гегемонії на Близькому Сході. Південна Бессарабія разом з гирлами Дунаю передавалась Молдавії, яка разом з Волощиною залишалась у васальній залежності від Туреччини. Царському урядові заборонялося мати військовий флот на Чорному морі. Така сама заборона накладалась і на Туреччину – союзники розглядали її як переможену країну. Царський уряд повертав Туреччині Каре, а союзники залишали за Росією Севастополь. Режим чорноморських проток був відновлений у тому вигляді, як його визначила Лондонська конвенція 1841 р., тобто протоки були закриті для військових кораблів у мирний час і вільні для торговельного мореплавства. Умови миру розцінювались багатьма західними політичними діячами і пресою того часу як відносно м'які для царського уряду після програної війни. Але в цілому царизм зазнав тяжкої поразки. Кримська війна зробила великий вплив на подальший розвиток країн Близького Сходу і всіх міжнародних відносин. Історичне значення цієї війни далеко виходить за межі умов Паризького миру. Насамперед поразка ослабила царську Росію. Після неї вплив Царського уряду в Західній Європі й на Близькому Сході зменшився. В особі царизму була ослаблена найсильніша опора європейської реакції. Його поразка показала, що неможливо зберегти з країні кріпосницьку систему. Поразка прискорила визрівання революційної ситуації кінця 50-х років і падіння кріпацтва. Позиція Австрії в Кримській війні виявила крах монархічної солідарності віденського й царського дворів і традицій «Священного союзу». В результаті війни надовго закріпився антагонізм між Росією, з одного боку, і Францією та Англією – з другого. Ця війна свідчила про крах співробітництва чотирьох держав – Англії, Росії, Австрії і Пруссії – в європейських справах, що лежало в основі «Віденської системи» 1815 р. Внаслідок Кримської війни на континенті Європи перший час дуже зміцнилися позиції Французької імперії. Після 1856 р. *Наполеон III* став наймогутнішим монархом Західної Європи і скористався перемогою для зміцнення бонапартистського режиму. Французький уряд постарався підняти свій престиж у Молдавії і Волощині, граючи на заохоченні в них національно-об'єднавчого руху. Імперія *Наполеона III* здобула свободу дій

для боротьби проти австрійського панування в Італії і для заокруглення східних кордонів Франції за рахунок Савойї і Ніцци. Франція претендувала на гегемонію в Європі і готувалась здійснити заповітну мрію французької агресивної буржуазії – загарбати лівий берег Рейну. Крім того, поразка царизму в Кримській війні вивільнила сили Франції для нових колоніальних авантур. Великі вигоди з Кримської війни мала Пруссія. Загострення відносин Росії з західними державами давало Пруссії надію безперешкодно завоювати гегемонію в Німеччині. Становище Австрії після Кримської війни погіршилося в результаті її ворожих відносин з Росією, а також і з Францією та Сардинією, які хотіли вигнати австрійців із Північної Італії. Наслідки Кримської війни і Паризький мир викликали розчарування у революційних демократичних кіл. Причина цього полягала не тільки в тому, що царизм відбувся значно меншою поразкою, ніж можна було гадати, а й у тому, що Кримська війна не привела до виникнення в Європі нової революційної ситуації. В Європі переміг не революційний рух, а зріс вплив буржуазно-аристократичної Англії, бонапартистської Франції, юнкерської Пруссії. Перемога цих реакційних сил, що шукали компромісу з царською Росією, ослабила прогресивні наслідки поразки царизму. Кримська війна ще більш зміцнила позиції Англії в Європі, утвердила її переважання на Близькому Сході і розв'язала їй руки для кривавої колоніальної політики на Півдні і Сході Азії. Незважаючи на взаємні суперечності, англійські і французькі колонізатори й далі підтримували разом з Австрією умови Паризького миру. Встановлення панування Англії та Франції на Близькому Сході посилювало залежність від них Туреччини. Західні держави обплутували позиками султанський уряд і підтримували турецький гніт над іншими народами Османської імперії, особливо в областях, які прилягали до Росії. Західні держави посилили свою торговельну експансію в країнах Близького Сходу. Турецька імперія, як і раніш, переживала глибоку внутрішню кризу. Кримська війна дала новий поштовх до її ослаблення й розвитку національно-визвольних рухів пригноблених Туреччиною народів. Царизм змушений був послабити своє втручання у справи Західної Європи і не посилати вже більш своїх військ за межі імперії для придушення революції, а також змушений був утримуватись від участі в європейських війнах 60-х років. Однак роль царизму як головної опори реакції в Європі яскраво проявилася в 60-х роках під час придушення революційного повстання в Польщі. Одночасно посилювалося значення інших європейських урядів у боротьбі з революцією. Головну мету своєї дипломатії російські поміщики і буржуазія після 1856 р. почали вбачати в тому, щоб добитися скасування статей Паризького миру, які

забороняли Росії тримати військовий флот на Чорному морі й позбавили її Південної Бессарабії з виходом до Дунаю. Загалом можна сказати, що Кримська війна зробила великий вплив на дальший розвиток колоніальної політики капіталістичних держав і на міжнародне становище в Європі. Незабаром після Кримської війни закінчилася смуга європейської реакції 50-х років і настало нове піднесення буржуазно-національних рухів, що охопило Балканський півострів і Західну Європу. Економічна криза 1857 р. і посилення наприкінці 50-х років національно-визвольного й об'єднавчого руху в Італії зумовили поворот до нових буржуазних перетворень, створення нових національних держав і до дальшого розвитку в Європі робітничого Руху.

1856 → Після укладення Паризького миру (1856) в Болгарію, як і в інші турецькі області, почався посилений ввіз іноземних товарів. Це завдало тяжкого удару по болгарському ремеслу й мануфактурі. Чимало болгарських ремісників розорилося. Іноземні товари дедалі легше проникали в Болгарію ще й тому, що в 60-ті роки XIX ст. турецький уряд почав будувати шосейні шляхи й залізниці. Поліпшення шляхів сполучення підривало значення місцевих ярмарків.

1856–1858 → **Друга опіумна війна.** *Англія в союзі з Францією та царською Росією, яка до них приєдналася, скористалася внутрішніми труднощами Цінської династії в Китаї у зв'язку з народним повстанням тайпінів, щоб з допомогою нової «опіумної війни» знову нав'язати китайському народові нерівноправний договір.* Згідно з цим договором, який було підписано в Тяньцзіні (1858), Китай зобов'язався допустити в свою столицю постійні дипломатичні місії європейських держав, відкрити ряд нових портів для іноземців, дозволити іноземним купцям вільний доступ у глиб країни й сплатити переможцям контрибуцію.

1856–1857 → **Англія вела війну проти Ірану**, в результаті якої накинула йому нові нерівноправні договори й потім одержала концесії на телеграфні лінії.

1857 → **Справа Дреда Скота.** Після війни в Канзасі рабовласники вирішили домогтись неухильного виконання закону про ловіння рабів-втікачів на Півночі. На їхню вимогу Верховний суд у 1857 р. визнав рабом негра *Дреда Скотта*, який тривалий час жив на Півночі. Наслідки подій у Канзасі і справа *Дреда Скотта* показали широким масам трудящих та буржуазії, що обмежити поширення рабства і знищити його неможливо доти, поки рабовласники утримують політичну владу в своїх руках. Неминучим наслідком цього було перегрупування політичних сил на президентських виборах.

1857, восени → **Почалася нова світова економічна криза**, яка тяжко відбивалася на становищі робітників. Безробіття і зниження заробітної плати швидко покінчили з ілюзіями «класового миру» й сприяли піднесенню страйкової хвилі, що прокотилася невдовзі майже по всій Англії.

1857–1867 → **Після амністії 1857 р. Танчіч почав організацію в Угорщині руху «червоних республіканців»**, які обстоювали збройне повстання й повалення таким шляхом «панування королів, поміщиків, попів та банкірів». Але навесні 1860 р. *Танчіча* було заарештовано й ув'язнено до 1867 р. Його ідеї, в яких відбилися прагнення селянської бідноти, ремісників та робітників, мали велику популярність серед народу. Після звільнення *Танчіч*, хоч і осліп у в'язниці, продовжував революційну діяльність, закликаючи угорських і австрійських робітників до спільної боротьби проти визискувачів.

1857–1859 → Народне повстання в Індії.

1857–1858 → Поштовах було дано із США, де вихідці з Ірландії взимку 1857/58 р. заснували таємне товариство – **«Ірландське революційне братство»**, яке невдовзі дістало назву **«Феніанського»** (припускається що його названо за ім'ям учасника ірландського визвольного руху XVIII ст. *Фенна Мак-Кумхолла*). *Діяльність феніїв поширилася на Ірландію. Глибоко законспірована й централізована організація феніїв ставила собі за мету вигнати колонізаторів-англійців і заснувати незалежну Ірландську демократичну республіку.* На чолі революційного братства феніїв із самого початку стояли вихідці з дрібнобуржуазної інтелігенції. Характерною особливістю феніанського руху був його демократизм, хоч фенії не шукали опори в масі селянства, їхня ідеологія була дрібнобуржуазною. У містах вони знаходили прихильників серед нижчих верств інтелігенції та робітників, у селах – підтримку у наймитів та дрібних орендарів. В середині 60-х років підпільну діяльність феніїв, прихильників яких дедалі більшало, з допомогою провокацій і підкупів розкрила англійська поліція. Почалися численні арешти, а потім і суд над керівниками феніанського руху. Серед них відзначався своєю сміливістю поет і журналіст *О'Донаван Росса*, якого було засуджено на довічне ув'язнення. Фенії відповіли на урядові репресії підготовкою збройного повстання. В 1867 р. вони виступили в ряді ірландських провінцій, головним чином південних. Особливо запекла боротьба точилася в районі міста Корка. Невдача повстання штовхнула феніїв до тактики індивідуального терору, характерного для деяких дрібнобуржуазних революціонерів. Замахи на особливо ненависних англійських урядовців та поліцейських і звичайно невдалі спроби

відбити або звільнити політичних в'язнів робилися раз у раз. Фенії навіть висадили в повітря частину тюремного муру в Лондоні, щоб звільнити своїх товаришів. **Ліберальний уряд Гладстона (1868–1874)** відповідав на терор ірландських революціонерів шибеніцями та каторжними виροками й до кінця 60-х років розгромив феніанський рух. Смілива боротьба феніїв проти англійського панування не минула безслідно. Вона привернула увагу світової громадськості до ірландського питання й сприяла посиленню політичної активності народних мас і в самій Англії. Основна помилка феніїв полягала в тому, що вони підпорядковували боротьбу за землю боротьбі за національну незалежність і не вмiли пов'язати між собою гасла національного й соціального визволення. Боячись розв'язати громадянську війну між самими ірландцями, вони не залучали селян до боротьби проти поміщиків і великих фермерів. Вони не змогли звільнитися від змовницької тактики дій і не зуміли стати масовою партією.

1857 → Відкриття Л. Пастером бродильних мікроорганізмів.

1857–1861 → *Після поразки революції 1854–1856 рр. в Іспанії при владі опинились праві ліберали, які об'єднались у партію «Ліберальний союз». Уряд заохочував будівництво залізниць, зростання промисловості й намагався проводити політику нових колоніальних загарбань. Іспанія взяла участь у вторженні французьких військ у південний В'єтнам і в невдалій інтервенції в Мексиці, але ці авантюри не дали їй ніяких вигід. У 1860 р. іспанські війська загарбали частину території Марокко, окупували Домініканську республіку, але через кілька років вони змушені були покинути її. Порівняно відстала Іспанія не мала сил для нових великих колоніальних завоювань. В її старих колоніях, особливо на Кубі, наростав визвольний рух. Всередині країни політичне становище залишалось загостреним. Уже в 1857 р. в Андалузії вибухнуло нове селянське повстання, під час придушення якого було страчено 96 чоловік. У 1861–62 рр. почалися нові повстання селян в інших провінціях. Знову повсталих розстрілювали, засуджували на каторгу в африканські колонії. В містах Каталонії поширювалась діяльність профспілок, і уряд визнав право робітничих коаліцій. Зростав республіканський рух. Буржуазні республіканці Каталонії виступали за федеративну республіку з відновленням вільностей і самоврядуванням провінцій. Серед монархічних угруповань посилювались незгоди. Ліві ліберали (прогресисти) вимагали усунення з престолу *королеви Ізабелли* й обрання кортесами нового монарха. Праві ліберали підтримували королеву й діяли з кровожерливою жорстокістю. Після повстання артилеристів у Мадриді *Ізабелла* особисто наполягла на масових страхах учасників повстання. Але престиж монархії занепадав. Часті зміни*

міністрів, панування при дворі неосвічених і продажних ченців, безглузде марнотратство й скандальні зв'язки королеви з численними коханцями, починаючи від придворних лакеїв і кінчаючи генералами, викликали загальне обурення.

1858, січень → **Вчинено замах на Наполеона III.** Італійський патріот *Ф. Орсіні* намагався вбити в Парижі *Наполеона III*, в якому вбачав душителя свободи й демократії. Імператор залишився живий, а *Орсіні* було гільйотиновано. **Уряд Франції скористався цим замахом, щоб накинутися з новими репресіями на французьких республіканців.** Було видано закон «про громадську безпеку», на підставі якого заарештовано й відправлено на заслання сотні людей, відомих своїми демократичними поглядами. Країну було поділено на 5 військових губернаторств на чолі з генералами-бонапартистами, наділеними майже необмеженими повноваженнями.

1858 → **Влітку відбулася таємна зустріч Кавура з французьким імператором у Пломб'єрі, в результаті якої Наполеон III обіцяв П'ємонту допомогу у війні проти Австрії.** Звичайно, *Наполеон III* був готовий взяти участь у війні проти Австрії не заради того, щоб допомогти Кавуру створити на Середземному морі єдине і сильне Італійське королівство: французький імператор прагнув приєднати до Франції Німеччину і Савойю, ослабити Австрію, дещо розширити П'ємонт за рахунок австрійських володінь і зміцнити свій вплив в італійських державах.

1859, березень → **Перш ніж розпочати війну проти Австрії, Наполеон III у березні уклав таємну угоду з Росією, якій вигідно було ослаблення Габсбурзької імперії, і добився від неї дружнього нейтралітету.** *Олександр II* обіцяв також направити до австрійського кордону сильну армію. Ворожа політика Австрії щодо Росії під час Кримської кампанії полегшила французькій дипломатії зближення із своїм недавнім супротивником. Цар і його міністр закордонних справ *князь О. М. Горчаков* охоче сприяли Франції, намагаючись вивести Росію із стану ізоляції, в якому вона перебувала з часів Паризького конгресу. Отже, зовнішня політика Росії об'єктивно сприяла об'єднанню Італії «згори».

1859, квітень-липень → **Війна Франції і П'ємонту проти Австрії.** Франція в союзі з Сардинією вела війну проти Австрії, в руках якої ще перебувала значна частина Верхньої Італії. Здобувши перемогу над австрійськими військами, Франція несподівано припинила воєнні дії й уклала сепаратне перемир'я з Австрією, залишивши за нею Венецію. Цей зрадливий крок французького імператора був викликаний побоюванням, що у війну втрутаються Пруссія та інші німецькі держави і

стануть на бік Австрії проти Франції. Певну роль відіграло також небажання французької великої буржуазії допустити виникнення нової середземноморської держави – об'єднаної Італії. **Уряд Другої імперії прагнув замінити австрійське панування в Італії французьким і створити в ній дві васальні держави – одну в Неаполі, другу в Тоскані.** Піднесення національного руху й народні повстання в Італії, що вибухнули в 1859–1860 рр., зруйнували ці загарбницькі плани бонапартистської Франції і сприяли утворенню єдиного Італійського королівства. За умовами мирного договору Ломбардія була визволена від австрійського гніту, а Венеція ще залишалась під владою Австрії. Савойя і Ніцца були, приєднані до Франції. Отже, війна між П'ємонтом і Францією, з одного боку, і Австрією – з другого, почалася наприкінці квітня 1859 р. Коли австрійський уряд вступав у війну, він мав намір, спираючись на чисельну перевагу своєї армії в Північній Італії, швидко, ще до появи французьких військ у долині р. По, розправитися з невеликою армією *Віктора-Еммануїла II*. Проте, використовуючи нові види транспорту – залізницю й пароплави, – французьке командування зуміло через кілька днів після початку війни зосередити в Італії значні сили. Наприкінці травня франко-сардинські війська перейшли в наступ і, розбивши австрійську армію під Маджентою (4 червня), оволоділи Ломбардією. Просуваючись далі по долині р. По, союзні війська 24 червня 1859 р. вщент розбили австрійців у кровопролитній битві під Сольферіно. Ці перемоги було здобуто в умовах назріваючої революційної ситуації. Проти ненависних австрійців виступили не тільки регулярні війська П'ємонту, а й народні маси. У Флоренції, столиці Тоскани, почалося повстання, яке змусило місцевого герцога втекти до Відня. Те ж саме сталося і в сусідніх Модені та Пармі. Папська Романья проголосила себе незалежною. Папа Пій IX, що в минулому мав славу ліберала, не міг здолати революційного руху, який почався в багатьох містах, і тільки за допомогою найманців-швейцарців позвірячому розправився з населенням повсталі Перуджії. Взагалі, намагаючись зберегти свої середньовічні привілеї, католицька церква всюди виступала непримиренним ворогом національного об'єднання. *Пій IX* не раз прохав у іноземних держав військової допомоги проти повсталого італійського народу. Бойові дії загону добровольців під командуванням *Джузеппе Гарібальді*, який вступив до лав п'ємонтської армії як генерал, ще більш сприяли зростанню революційних настроїв. На чолі своїх сміливців *Д. Гарібальді* вторгся в Ломбардію, де його радісно зустріло населення. Сміливо відтиснувши австрійські війська, які заступали йому шлях, загін гарібальдійців просунувся глибоко в тил противника.

1859, серпень → Перемога над австрійцями здавалася вже цілком забезпеченою, і всі в Італії чекали швидкого визволення з австрійського ярма. Але *Наполеон III* обдурив *Кавура*: 11 серпня 1859 р. після особистої зустрічі з імператором *Францом-Йосифом* у місті Віллафранку *Наполеон III* несподівано для італійців і за їхньою спиною уклав з австрійцями перемир'я, а згодом підписав мирний договір. Умови перемир'я зовсім не відповідали сподіванням італійських патріотів: *замість приєднання до П'ємонту всієї Ломбардо-Венеціанської території передбачався, по-перше, перехід до П'ємонту лише Ломбардії, а Венеціанська область залишалася австрійцям; по-друге, верховна влада на Апеннінському півострові вручалася не Віктору-Еммануїлу II, як до того прагнули всі буржуазні націоналісти П'ємонту, а ворогові національного об'єднання – папі Пію IX, в столиці якого, Римі, як відомо, був розміщений французький гарнізон, і, крім усього цього, в Модену, Парму і Тоскану поверталися вигнані звідти раніше герцоги з дому австрійських Габсбургів.* Наполеон III поспішив укласти перемир'я, а потім і мир з Австрією насамперед тому, що піднесення масового народного руху в Італії могло легко призвести до зовсім небажаного результату з погляду інтересів буржуазної Франції – виникнення на Середземному морі нової могутньої, єдиної і незалежної держави. Крім того, відновлення народної боротьби за об'єднання на Апеннінському півострові сприяло б піднесенню революційного руху не тільки в самій Італії, а й у Франції. З другого боку, затягнення воєнних дій у долині По легко могло привести до втручання в боротьбу Пруссії і створення небезпеки для Франції на Рейні.

1859–1861 → **Об'єднання Молдавії й Волощини та утворення Румунії.** У роки Кримської війни територію князівств захопили спочатку російські, а потім австрійські війська. Грабежі і насильства австрійців, за свідченням західноєвропейських спостерігачів, викликали велике незадоволення населення. **За умовами Паризького миру 1856 р. Росію було позбавлено гирла Дунаю і Південної Бессарабії.** Дунайські князівства залишилися під верховною владою Туреччини, але були поставлені під так звану спільну опіку великих держав, що фактично означало перемогу впливу Австрії і Англії. Тільки в результаті наполегливих вимог Росії австрійські війська покинули князівства. Після Кримської війни національно-об'єднавчий рух у князівствах посилювався. Розвиток капіталістичних відносин потребував якнайшвидшого об'єднання князівств і визволення їх від турецького гноблення. Даліше нарізне існування князівств було настільки непопулярною ідеєю, що лише деякі найконсервативніші бояри обстоювали її. Вони становили партію «сепаратистів». Більшість бояр, зв'язаних з

торгівлею, і буржуазія стали «уніоністами», прихильниками національного об'єднання, але при умові збереження поміщицького землеволодіння і напівкріпосницької експлуатації селян. «Уніоністи» не хотіли спиратись на народ. Вони намагалися не допустити розвитку революційного руху і здійснити об'єднання «згори», при підтримці іноземних держав, зокрема Франції, користуючись тим, що уряд *Наполеона III* прагнув підірвати англійське і австрійське втручання у справи князівств. На майбутній румунський престол «уніоністи» мали намір запросити іноземного принца. Утворення Румунської держави було прискорене виступом народних мас. Під тиском народного незадоволення в Молдавії в 1859 р. боярські національні збори змушені були обрати князем Румуна – популярного в країні полковника *Олександра Кузу*, прихильника буржуазних реформ, відомого особистою чесністю і організаторськими здібностями. 10-тисячний натовп нетерпляче чекав закінчення виборів, після чого в Яссах було влаштовано ілюмінацію і народ гучно виявляв свою радість. Ще бурхливіші події відбулися у Волощині. 20 тис. чоловік точили приміщення митрополії, де відбувалися вибори князя і також вимагали обрання *Кузи*. На допомогу городянам сходились селяни з сусідніх сіл. Війська не чинили опору народові. Щоб уникнути революції, боярам довелось обрати *Кузу* князем і у Волощині. Обидва румунських князівства об'єдналися під владою одного князя. Австрія і Англія були проти утворення Румунської національної держави, але Франція і Росія підтримали об'єднання князівств, побоюючись революції і бажаючи послаблення австрійського і англійського впливу. В об'єднанні князівств російський уряд з задоволенням бачив підризу основ Паризького миру. Застереження з боку Росії примусило Туреччину утриматися від збройної інтервенції проти обрання *Кузи*. У 1861 р. для обох князівств було створено загальний уряд і Законодавчі збори. Туреччині довелось визнати Румунську державу, але вона все ще залишалась під верховною владою султана й платила йому данину.

1859, 11 липня → Міссурійський мир.

1859, жовтень → **Повстання Джона Брауна**. Дальшому наростанню революційної кризи сприяла хвиля повстань проти рабства. В них брали участь негри-раби, білі фермери та інші представники аболіціоністського руху. Величезне враження не тільки в США, а й у всьому світі справило повстання під проводом *Джона Брауна*, яке вписало героїчні сторінки в історію визвольної боротьби північноамериканського народу проти рабства. *Джон Браун* народився 1800 року в родині фермера, який загинув у війні за незалежність, і став фермером-скотарем. Ще в юнацькі роки, побачивши, як рабовласники на смерть

закатували хлопчика-негра, *Джон Браун* став завзятим **аболіціоністом**. Разом із своїми синами він брав участь у громадянській війні Канзасі, а пізніше переправляв негрів-утікачів до Канади. Для підготовки повстання **Джон Браун** створив невеликий озброєний загін з 32 осіб, включаючи його самого і трьох його синів. 17 жовтня 1859 р. цей загін зробив спробу захопити великий склад зброї в містечку Гарперс-Феррі у Вірджинії. **Джон Браун** вірив, що повстання негайно підтримають широкі маси рабів і білих. Арсенал повстанці захопили без бою, але масове повстання не було підготовлене й загін **Джона Брауна** лишився самотнім. Війська, що приспіли, оточили арсенал, і хоч учасники повстання чинили відчайдушний опір, майже всіх їх було перебито. Тяжко пораненого **Брауна**, що лежав на ношах, військовий суд засудив до повішення. У передсмертній записці **Браун** писав: «Я, Джон Браун, тепер цілком певний, що тільки кров змиє великий злочин цієї грішної країни. Я вважаю тепер, що даремно втішався думкою, ніби цього можна досягти без великого кровопролиття». Мужність і самопожертва **Джона Брауна** викликали захоплення передових людей Америки і Європи.

1859 → Відкриття *Бунзеном і Кірхгофом* спектрального аналізу.

Праця *Ч. Дарвіна* «походження видів».

Повстання індіанців у Чилі.

1860–1864 → Щоб послабити невдоволення у Франції, *Наполеон III* зробив деякі поступки. В 1860 р. він розширив права Законодавчого корпусу і Сенату, надавши їм право публікувати в газетах звіти про свої засідання і виступати з адресом-відповіддю на тронну промову імператора. Під час чергових виборів до Законодавчого корпусу в 1863 р. республіканська опозиція з 7,2 млн голосів збрала 2 млн голосів і дістала 35 мандатів до парламенту, а в 1864 р. на додаткових виборах до Законодавчого корпусу вперше зі своєю власною програмою, так званим «Маніфестом 60-ти», виступили робітники. *Головною метою «Маніфесту» було довести, що робітники мають право на самостійне представництво в Законодавчому корпусі. В політичному житті робітничого класу це було кроком уперед.*

1860–1865 → **Президентство Авраама Лінкольна**. Страти учасників повстання проти рабства не зупинили наростання революційної кризи. Республіканська партія зміцнювалась. Перша спроба республіканців провести на президентських виборах ставленика великої буржуазії закінчилась невдачею. Тому в 1860 р. керівництво партії змушене було висунути кандидатом у президенти більш демократичного і досить популярного серед народу адвоката і члена конгресу – *Авраама*

Лінкольна. В той же час у демократичній партії посилювався розкол, і вона висунула одразу двох кандидатів, взаємне суперництво яких ще більше послабило позиції цієї партії. Цього разу в листопаді 1860 р. президентом США було обрано кандидата республіканців *Авраама Лінкольна*. Вперше в США не плантатори з буржуазією або з фермерами, а буржуазія з фермерами і робітниками об'єдналися на президентських виборах проти захисників рабовласництва і провели в президенти свого обранця. Робітники-виборці північно-східних штатів, віддавши свої голоси за *Лінкольна*, відіграли важливу роль у перемозі республіканської партії. *Вейдемейер* та інші марксистки в США підтримали кандидатуру *Лінкольна*, якому симпатизували широкі верстви середньої буржуазії й народних мас. *А. Лінкольн* був сином «білого бідняка» з штату Кентуккі. Його батько переселився потім до Індіани. В юнацькі роки *Лінкольн* жив у рубленій хатині, своїми руками розчищав і обробляв землю, сплавляв дерево у Новий Орлеан – центр торгівлі невольниками, де можна було всюди бачити страхіття рабства. У 30-ті роки він брав участь у війнах проти індіанців і дістав чин капітана. Самотужки *Лінкольн* здобув освіту, став адвокатом і незабаром його обрали до конгресу. Завдяки справді демократичним рисам своєї діяльності *Лінкольн* став популярним серед широких мас фермерів і робітників, що й змусило представників великої буржуазії Півночі погодитись на висунення його в президенти від республіканської партії. Обрання *А. Лінкольна* президентом відобразало зближення буржуазії Півночі з фермерством і широкими народними масами в цілому. Його успіх, по суті, означав політичний переворот – втрату рабовласниками політичної гегемонії у федеральному уряді. Після того як *Лінкольн* став на посаду президента, не тільки палата представників, а й президентська влада перейшли до рук противників поширення рабства на нові території. Револьюційна ситуація повністю визріла. Слід відзначити, що *А. Лінкольн ніколи не брав участі в аболіціоністському русі*. Своєю програмою під час виборів він оголосив недопущення рабства на нових територіях, гомстед, протекціоністський тариф і Тихоокеанську залізницю, потрібну для якнайшвидшої колонізації Заходу. Про рабство на Півдні *Лінкольн* висловлювався дуже обережно, даючи зрозуміти, що він зовсім не наполягає на негайній ліквідації його без викупу і не бажає втручатися у внутрішні справи Південних штатів. У цих заявах *Лінкольна* відбився вплив великої буржуазії Півночі, яка не наважувалась посягати на «право власності» плантаторів щодо рабів і обстоювала компромісну угоду з рабовласниками.

1860-ті → Політику територіальної експансії і завоювань царизм активно проводив у 60-х роках на Кавказі та в Середній Азії, де царський уряд

намагався взяти реванш за кримську поразку й завойовував нові землі. У 1858–1860 рр. до Росії були приєднані Приамур'я, а в 1859 і 1864 рр. завершено підкорення Кавказу. Найактивнішу завойовницьку політику Росія в 60-х роках вела в Середній Азії.

1860, травень-жовтень → **Експедиція «тисячі» Д. Гарібальді. Приєднання Неаполітанського королівства до П'ємонту.** З кінця 1859 р., і особливо в 1860 р., Апеннінський півострів став ареною запеклої політичної боротьби, в результаті якої повернення на престолі Модени, Парми й Тоскани вигнаних звідти герцогів стало неможливим. Обрані там загальним голосуванням Національні збори постановили приєднати герцогства до П'ємонту, до якого приєдналась і папська Романья. Не маючи змоги придушити масовий революційний рух, що почався, *Наполеон III* змушений був погодитися на це. Він зажадав тільки обіцяної йому раніше *Кавуром* компенсації – Савоюю і Ніццу, в яких переважало французьке населення. Народний рух, що почався на півночі півострова, тривав. У квітні 1860 р. вибухнуло повстання в Палермо, на крайньому півдні Італії. Його швидко придушили королівські війська, і тоді демократи-республіканці Півночі – *Мадзіні* та його друзі – вирішили подати братню допомогу повстанцям Півдня. Вони організували відправку з Генуї на Сицилію двох пароплавів із тисячним загоном озброєних добровольців-легіонерів під командуванням *Д. Гарібальді*. Значну частину гарібальдійців, одягнених у червоні сорочки, становили ремісники й робітники, студенти і вихідці з дрібнобуржуазної інтелігенції. Після того як загін *Д. Гарібальді* вдало висадився на о. Сицилія, до нього почали масово приєднуватися селяни. Це дало змогу гарібальдійцям розбити вислані проти них королівські війська в битві під Калатафімі (15 травня). Запеклі бої точилися за оволодіння столицею острова – Палермо, де гарібальдійцям допомогли повсталі городяни. Пізніше, на початку серпня 1860 р., воїни в червоних сорочках висадились у Калабрії і почали свій легендарний похід на Неаполь. 7 вересня *Гарібальді* урочисто вступив у столицю Королівства Обох Сицилій, звідки ледве встиг втекти переляканий *Франціск II*. «Визволителі народу захопили ще тепле монархічне гніздо, й грубі чоботи пролетарів топтали м'які килими королівського палацу», – згадував пізніше про ці події *Гарібальді*. Але сили короля ще не були остаточно зламані. Його війська з півночі загрожували захопленій гарібальдійцями столиці. 1 жовтня видатний народний полководець розгромив їх у битві на річці Вольтурно. Серед численних сміливих революційних бійців був і російський студент-емігрант *Л. І. Мечников*, згодом відомий вчений-географ, брат славнозвісного біолога. Він доб-

ровольцем вступив до загону гарібальдійців і хоробро боровся в Італії за свободу і демократію. Успіх походу *Гарібальді*, який зміг за короткий час вигнати із Неаполя війська Бурбонів, пояснюється насамперед активною підтримкою його загону селянством Сицилії і Калабрії. *Гарібальді* скасовував багато привілеїв дворянства й духовництва, виганяв єзуїтів, конфіскував майно монастирів, знищував тяжкі для селян податки на помел зерна і, головне, обіцяв бійцям-біднякам ділянки поміщицької землі після перемоги. Простий народ скрізь зустрічав гарібальдійців з неприхованою симпатією. Налякані розмахом народного руху поміщики зверталися по допомогу до *Віктора-Еммануїла II* і *Кавура*, перешкоджали поглибленню селянської революції, що почалася на півдні. Коли б **Гарібальді** і далі провадив політику, спрямовану проти великих власників і зважав на інтереси переважної більшості селян, йому легше було б боротися проти монархічних порядків. Але стати вождем селянської революції *Гарібальді* не захотів. Успіхи демократичного руху на півдні, а також намір *Гарібальді* продовжити свій похід на Рим занепокоїли ліберальних монархістів. Вони розраховували використати перемоги *Гарібальді*, щоб ще більш зміцнити владу *Віктора-Еммануїла II* і згодом поширити її на всю Італію. «Якщо ми не будемо в Папській області раніше, ніж *Гарібальді*, ми пропали. Він нас затопче в болото. Революція охопить тоді всю Європу», – з тривогою писав *Кавур* французькому посланникові в Туріні. Він обговорював з ним плани окупації Папської області сардинськими військами раніше, ніж до Рима докотиться хвиля революції, що піднялася на півдні. Війська П'ємонту за розпорядженням *Кавура* через папські області просунулися далі, до кордону Королівства Обох Сицилій. «Якщо *Гарібальді* хоче боротьби, я приймаю її; я почувуюся досить сильним, щоб з ним упоратись», – самовпевнено заявляв тепер *Кавур*, якого підтримувала вся буржуазно-поміщицька верхівка півострова. 15 жовтня 1860 р. 20-тисячний загін п'ємонтської армії вступив у Неаполітанське королівство, де його підтримали всі заможні власники, налякані популярністю *Гарібальді* й селянськими виступами. *Гарібальді*, захоплений загальнонаціональною ідеєю і боячись розв'язати в країні громадянську війну до остаточного вигнання з Італії чужоземців, не чинив опору сардинській армії, яка наступала, і без боротьби поступився владою королю *Віктору-Еммануїлу*. Після цього ліберали організували народне голосування у справі приєднання Півдня Італії до П'ємонту й добились успіху. «Очевидно, що «партія дії», якщо вона хотіла ефективно протиставити себе поміркованим, повинна була зв'язатися з сільськими масами, особливо південними, стати «якобінською» не тільки зовнішньою «формою», темперамен-

том, але головним чином своєю соціально-економічною суттю» – писав, з'ясовуючи причини політичної слабкості, виявленої *Гарібальді*, засновник Комуністичної партії Італії *Грамші*. Але партія *Мадзіні* й *Гарібальді* не змогла провадити справді яacobінську політику ні в 1848–1849 рр., ні тим більше в 1859–1860 рр., коли класові суперечності навіть у відносно відсталій Італії вже значно поглибились. Політичне керівництво рухом перейшло від демократів до поміркованої, монархічне настроєної буржуазії, і демократичний шлях національного об'єднання «знизу» було перервано. Завершення об'єднання відбулося «згори», на чолі з П'ємонтом.

1860, жовтень – 1870, восени → **Об'єднання Італії**. Проведене в жовтні 1860 р. під тиском поміщиків і католицьких священників голосування привело до утвердження й на півдні півострова влади *Віктора-Еммануїла II*. Незабаром було обнародовано нову італійську конституцію, складену на зразок запровадженої 1848 року в П'ємонті. В об'єднаній Італії встановлювалась двопалатна система – парламент, до якого входили сенат, що складався з принців крові й довічно призначуваних членів, та палата депутатів, до якої входили особи, що обиралися на підставі високого майнового цензу: спочатку лише 2,5 процента населення могло брати участь у виборах. Король «божою милістю і волею народу», згідно з конституцією, мав значну виконавчу владу і, головне, міг розпустити палату на свій розсуд. Католицизм визнавався державною релігією, громадянські права народів надавалися лише з різними застереженнями, які не гарантували від адміністративної сваволі. В результаті подій 1859–1860 рр. майже вся Італія перетворилася на єдину буржуазну конституційну монархію, в якій простий народ і далі тяжко терпів від малоземелля та різних кабальних форм експлуатації, від пережитків феодалізму. Не республіканці *Мадзіні* й *Гарібальді*, а ліберали – прихильники *Кавура* очолили єдине національне Італійське королівство. Після подій 1860 р. об'єднання ще не закінчилося. У Венеціанській області, як і раніш, поряdkували австрійці, а в Римі *папа Пій IX* здійснював світську владу під охороною французького гарнізону, що перебував там з 1849 р. Перед Італійським королівством стояло також завдання визволення Венеціанської області від австрійського панування, а римської – від влади папи і французького гноблення. Для цього 1866 р. уряд *Віктора-Еммануїла II*, уклавши союз з Пруссією, взяв участь у війні проти Австрії. Хоч італійські війська і зазнали тяжкої поразки від австрійців, Австрія була розбита прусською армією. Венеціанську область, за укладенням у Празі мирним договором, було передано *Наполеону III*, а потім включено до складу Італійського королівства. Боротьба за Рим також не припиня-

лася. Оскільки уряд *Віктора-Еммануїла II*, який зв'язав себе залежністю від Наполеона *III*, не вживав ніяких заходів, щоб звільнити його від французького гарнізону, ініціативу знову взяв на себе *Гарібальді*. Спираючись на досвід сіцилійської експедиції, він влітку 1862 р. висадився в Сицилії, а звідти переправився з загоном своїх добровольців у Калабрію. Але цього разу він наразився на вислані йому назустріч королівські війська. В першій же сутичці біля Аспромонте 29 серпня 1862 р. його було тяжко поранено і взято в полон. Він не втратив ноги лише завдяки медичній допомозі, яку подав йому пізніше славнозвісний російський *хірург М. І. Пирогов*. Невдалою була і нова спроба гарібальдійців у 1867 р. вторгнутися безпосередньо в Римську область: біля Ментани 3 листопада вони наразилися на озброєні найновішими скорострільними рушницями «шаспо» французькі війська. Гарібальдійці були розбиті й зазнали великих втрат. Збереження в Римі світської влади папи, який спирався на французькі багнети, лишалося перешкодою для дальшого об'єднання Італії в національну державу. Папський двір і верхівка католицької церкви затято чіплялися за своє панування в Римі й намагалися зміцнити свій вплив серед віруючих найреакційнішими засобами. Обскурантизм католицької церкви яскраво виявився в таких реакційних актах, як опублікування в 1864 р. «Списку сучасних помилок», де засуджувались досягнення науки і всі передові ідеї, в тому числі комунізм і соціалізм. Було обнародовано також «Індекс заборонених книг», що включав найкращі творіння людського генія. У 1869 р. було проголошено догмат непогрішності папи. Цим католицька церква знову показала себе опорою реакції, запеклим ворогом науки і передових рухів та ідей. Лише восени 1870 р., у зв'язку з поразкою Франції у війні з Пруссією, було усунуто останню перешкоду на шляху до остаточного національного об'єднання Італії. Скориставшись скрутним становищем Франції, яке створилося після капітуляції французької армії в Седані, війська *Віктора-Еммануїла* без бою зайняли 20 вересня 1870 р. Рим. «Вічне місто» було оголошене столицею Італійського королівства. *Пій IX*, якому вдалося зберегти владу лише в своєму римському палаці Ватикані, безуспішно протестував проти позбавлення його світської влади й оголосив себе «ватиканським в'язнем».

1860 → 3 літа 1858 р. робітники з хвилюванням стежили за ходом героїчної боротьби лондонських будівельників, яка затяглася до початку 1860 р. Ця боротьба, хоч і не закінчилася тоді перемогою, проте сприяла підвищенню класової свідомості англійський пролетарів. Фонд страйкарів у ході майже дворічної боротьби регулярно поповнювався жертвами робітників інших професій. На страйк робітників-

будівельників підприємці відповіли локаутом. Щоб організувати відсіч підприємцям, було створено в 1860 р. Лондонську раду тред-юніонів. Рада поставила своїм завданням захищати «інтереси праці, як політичні, так і соціальні, як у парламенті, так і поза ним». Подібні об'єднання незабаром виникли в таких великих промислових центрах, як Шеффілд, Ліверпуль, Глазго та Единбург. **Ядро керівників Лондонської ради тред-юніонів називалося «Джунта».** До неї входили робітники *В. Аллін* – організатор спілки механіків, *Р. Енпльгарт* – генеральний секретар спілки теслярів, *Д. Оджер* – керівник спілки шевців та ін.

Третя опіумна війна. Англійські та французькі колонізатори, прагнучи нав'язати Китаєві ще важчі умови, знову вирядили проти Китаю свої війська і військовий флот. Після того як було захоплено Пекін і поварварському розграбовано літні імператорські палаци в його околицях Англія змусила Китай підписати в Пекіні ще тяжчий нерівноправний договір (1860) і здобула південну частину півострова Цзюлун, розміщеного проти раніш захопленого англійцями острова Гонконг. **В результаті «опіумних воєн» Англія дістала широкі можливості для ввезення в Китай своїх товарів, викачування звідти золота й срібла, вивезення в свої колонії китайських робітників – кулі.** Головним предметом британського ввозу в Китай залишався опіум із ост-індських володінь Англії. Китайців англійські колонізатори зневажали. Після походу на Пекін і розграбування імператорських палаців поблизу китайської столиці французькі колонізатори вивезли з Китаю величезну кількість різних цінностей. В Індокитаї французькі війська захопили наприкінці 50-х — на початку 60-х років Сайгон та частину Кохінхіни (Південний В'єтнам) і встановили протекторат над Камбоджею.

1860 → *Прагнучи послабити угорський національно-визвольний рух через угоди з панівними класами Угорщини – дворянством і великою буржуазією, уряд, очолюваний консерватором графом Голуховським, опублікував у 1860 р. «диплом» (грамоту, указ), який визнавав мадярську мову державною мовою Угорщини й відновлював дворянські комітатські зібрання і сейм, що існували раніше в Угорщині.* Диплом 1860 р. передбачав також відновлення сеймів інших земель Австрійської імперії; проте тільки угорському сеймові було надано право законодавчої ініціативи. Чехи були незадоволені «дипломом» 1860 р., який не надавав чеському сеймові законодавчої ініціативи й зберігав німецьку мову як державну мову Чехії.

Вільних негрів в США було близько 488 тис.

1860–1861 → **Назрівання революційної ситуації в США. Початок громадянської війни.** Плантатори не хотіли примиритися з втратою президентської влади. Хоча за конституцією *Лінкольн* мав стати на посаду президента тільки **4 березня 1861 р.**, вже через кілька тижнів після його обрання, **20 грудня 1860 р.**, штат Південна Кароліна оголосив про свій вихід із союзу. В **січні-лютому 1861 р.** про відокремлення від США, або про «сецесію», заявили ще 7 штатів – Флоріда, Джорджія, Алабама, Луїзіана, Техас, Теннессі, Міссісіпі. Штати, що відокремились, утворили Південну конфедерацію з центром у Річмонді й обрали своїм *президентом Д. Девіса*. У декларації, яку опублікував *Девіс*, головною метою Конфедерації лицемірно оголошувався захист вільностей окремих штатів, і зокрема уявного «права» їх на відокремлення. Ця декларація прикривала справжні цілі заколотників пишними фразами про захист прав штатів проти посилення центральної влади і боротьбу за «свободу торгівлі», проти протекційних тарифів. Декларація звинувачувала Північ у захопленні рабів тікати з плантацій і спробах не допустити рабства на нових землях, відкрито вихвалляла рабство. *Віце-президент Конфедерації А. Стіфенс* в одній з своїх промов з відвертим цинізмом оголосив, що негри за своєю природою повинні вічно бути рабами. «Наріжним каменем діяльності нового союзного уряду, – заявив *Стіфенс*, – є та велика істина. Що негри не рівні з білими, що рабство... це природний нормальний стан для негрів. Уряд, що його ми створили, є перший в історії людства уряд, який ґрунтується на цій великій фізичній, філософській і моральній істині». Ці слова переконують у тому, що увічнення рабства й поширення його на нові землі були головною метою заколоту рабовласників. Після того як *Лінкольн* став президентом, **війська Конфедерації 12–13 квітня 1861 р. обстріляли й захопили форт Самтер біля Чарлстона. Цією подією почалася громадянська війна.** 15 квітня *Лінкольн* оголосив жителів Півдня заколотниками і розпочав набір 75-тисячного ополчення.

1860–1870 → **Боротьба за церковну автономію в Болгарії.** Крім турецького гніту Болгарія зазнавала ще й національно-релігійного гноблення від грецької константинопольської патріархії. Тому однією із своєрідних форм національної боротьби в Болгарії була боротьба за самостійну національну церкву. На чолі цього руху стояла болгарська буржуазія, яка спиралась на підтримку ремісників і селян. Непоступливість грецької константинопольської патріархії призвела в квітні 1860 р. до розриву між болгарськими церковними колами і патріархією. Щоб ще більше посилити суперечності між болгарами і греками, турецький уряд опублікував фірман (1870), в якому оголошував про ство-

рення болгарської екзархії – автономної церковної області, що визнавала верховну владу константинопольського патріарха. Цей акт фактично був відправним пунктом у створенні незалежної болгарської церкви. Болгарські буржуазно-церковні кола розглядали самостійність церкви як перший крок до завоювання політичної автономії в системі Турецької імперії і прагнули зміцнити екзархію. Церковний розрив між болгарами і греками закріпився на кілька десятиріч.

1860–1918 → **Чорногорський князь Никола.** Він підтримував національно-визвольну боротьбу південнослов'янських народів, особливо в сусідній Герцеговині, де її тривалий час очолював воевода Лука Вукалович. Послаблена нашествиях турецьких військ у 1862 р., Чорногорія пішла на зближення з Сербією. В 1866 р. було підписано сербсько-чорногорський договір, за яким в разі успіху Балканського союзу князь Никола згоден був зректися престолу на користь сербської династії Обреновичів. Суперництво двох династій – сербської і чорногорської – за право очолювати об'єднувальний рух сербського народу на якийсь час припинилось. Це позитивно вплинуло на визвольну боротьбу південнослов'янських народів. Відносно тривалий мирний період, що настав у країні після 1878 р., був використаний для проведення реформ.

1860-ті → **В Сербії друге правління Михайла Обреновича позначилося новими спробами зміцнити князівську владу.** Скупщина незабаром була зведена до становища дорадчого органу при князі. Зміцнюючи значення чиновництва, Михайло скасував самоврядування міських і сільських громад. У країні панував поліцейський режим. Свободи друку не було. Будь-яку опозицію суворо придушували. Ліберала Є. Груїча було ув'язнено. Уряд заборонив «Товариство сербської словесності» за те, що його почесними членами було обрано російського революційного демократа М. Г. Чернишевського та італійських демократів Гарібальді й Мадзіні. Уряд Михайла Обреновича приділяв велику увагу зміцненню збройних сил. На початку 60-х років було скасовано народне військо, що існувало раніше. Замість нього створювали постійну армію на основі загальної військової повинності. Для утримання армії було збільшено подушний податок. Зростання податків і труднощі військової служби збільшили незадоволення народу, сприяли поширенню гайдуцтва. **Зовнішня політика уряду Михайла Обреновича мала на меті розширити й зміцнити Сербську державу шляхом визволення слов'янських народів Балканського півострова з турецького ярма і об'єднання їх навколо Сербії.** У Белграді були створені сприятливі умови для формування болгарських повстанських

загонів і надавалась підтримка повстанцям у Герцеговині. Турецький уряд непокоїло посилення сербської армії. Відносини між Сербією і Туреччиною загострились до краю. У червні 1862 р. на вулицях Белграда сталася збройна сутичка між турками і сербами. Скориставшись цим, турецький гарнізон протягом кількох годин бомбардував з фортеці безборонне місто. Скликана у зв'язку з цим міжнародна конференція на вимогу Росії і Франції ухвалила рішення про знищення двох із шести турецьких фортець на сербській території. На початку 1867 р., підтримувана цими державами, Сербія добилась виведення турецьких гарнізонів із Белграда та інших фортець. Це було великим успіхом у боротьбі за національну незалежність країни. Після цього сербський уряд розпочав створення союзу балканських країн. У 1867 р. він підписав союзні договори з Чорногорією та Грецією й почав переговори з діячами болгарського національно-визвольного руху про спільні дії болгарського народу з сербською армією проти турецького ярма. Мета була об'єднати в майбутньому Болгарію й Сербію на основі рівності і автономії. Було укладено також договір про дружбу, торгівлю та нейтралітет із Румунією, яка погодилась пропустити через свою територію зброю і боєприпаси з Росії. Царський уряд підтримував створення Балканського союзу, сподіваючись, що він допоможе зміцнити вплив Росії на Балканах. Цей союз викликав занепокоєння Австро-Угорщини, яка побоювалась утворення на Балканському півострові великої і сильної слов'янської держави. Політика сербського уряду викликала тривогу в Константинополі. У травні 1868 р. *Михайла Обреновича* вбила група змовників, що діяла в інтересах Туреччини. Таким чином, за правління князя *Михайла Обреновича (1860–1868)* Сербське князівство досягло певних успіхів на зовнішньополітичній арені. *Обренович* прагнув створити в центрі Балканського півострова сильну в усіх відношеннях Сербську державу і на цій основі в союзі з іншими балканськими народами почати визвольну війну проти Османської імперії. **Його зовнішньополітичною програмою передбачалося створити велику Сербію на чолі з династією Обреновичів.** На початку 1867 р., скориставшись сприятливою міжнародною обстановкою (поразка Австрії у війні з Пруссією в 1866 р. та Критське повстання), а також дипломатичною допомогою Росії, сербський уряд мирним шляхом добився ліквідації чотирьох турецьких фортець та їхніх гарнізонів на території Сербії, включаючи Белградську фортецю. Водночас відбувалося створення Балканського союзу як основного знаряддя у визвольній боротьбі балканських народів проти Османської імперії. У 1866 р. було досягнуто воєнного союзу з Чорногорією, а через рік підписано воєнну угоду з Грецією. Велись переговори з пред-

ставниками консервативних кіл болгарської національної буржуазії, об'єднаних в організацію, що мала назву «Доброчесна дружина». На початку 1868 р. було укладено договір з Румунією, за яким дозволялося вільно перевозити зброю з Росії в Сербію. Балканський союз було створено, але він не виявив себе в дії. Проте активна зовнішня політика Сербії спричинилася до різкого загострення її відносин з Туреччиною. У країні виникла змова, внаслідок якої у травні 1868 р. було вбито князя *Михайла Обреновича*. Сербський престол залишився без прямого спадкоємця. Серйозна внутрішня криза, що виникла внаслідок цього, була розв'язана завдяки втручання армії, яка проголосила князем племінника *Михайла* неповнолітнього *Милана Обреновича (1868–1889)*.

1861–1865 → *В Австрії щоб ослабити боротьбу національних меншостей проти австрійського гноблення, панівні класи спробували провадити реакційну політику онімежування конституційними методами. В 1861 р. уряд Шмерлінга (1861–1865) запровадив антидемократичну й централістську конституцію (так званий Лютневий патент). Конституція 1861 р. надавала законодавчу владу загальноімперському двопалатному парламенту – рейхсрату, впроваджувала цензові, нерівні й двоступеневі вибори. Вона забезпечувала австрійській буржуазії і землевласницькій аристократії переважний вплив у політичному житті країни. Пригноблені народи Австрійської імперії вороже зустріли цю конституцію. Угорці відмовились її визнати й не надіслали своїх представників у рейхсрат. Вони зажадали скликання угорського парламенту і створення відповідального міністерства. В Угорщині почався масовий рух, учасники якого відмовлялися сплачувати податки й відбувати військову повинність. Уряд вдався до репресій: угорський сейм було розпущено, в Угорщині введено стан облоги, податки почали стягувати з допомогою військ. Пригноблені слов'янські народи також були дуже незадоволені конституцією 1861 р. Чеські, південнослов'янські й польські депутати почали бойкотувати рейхсрат. Хорватська народна партія, яка виражала інтереси буржуазії і мала переважний вплив у скликаному в 1861 р. хорватському саборі, також виступила проти централізаторської і германізаторської політики Австрії. Хорватський сабор ухвалив резолюцію про те, що представники Хорватії відмовляються брати участь у загальноімперському рейхсраті. Таким чином, політика централізації і германізації, яку уряд спробував здійснити конституційними методами, провалилась. Політика великої австрійської буржуазії і землевласників, тобто «верхів», переживала глибоку кризу. Посилення національної боротьби приг-*

ноблених народів і класової боротьби, а також криза політики «верхів» свідчили про назрівання в країні революційної ситуації.

1861 → Створення першого телефонного апарата німецьким конструктором *Ф. Рейсом*.

*Уряд Олександра II пішов на часткове відновлення автономії Королівства Польського. У березні 1861 р. було знову створено Державну раду з польської знаті як дорадчий орган при наміснику. Але більшість польських поміщиків не були задоволені цими заходами й добивались відновлення конституції 1815 р. та приєднання литовсько-українських земель. Царський уряд розпустив легальні організації заможних класів – «Рільниче товариство» і «Делегацію» варшавської буржуазії. Демонстрацію протесту у Варшаві 8 квітня 1861 р. було розстріляно царськими військами і вбито багатьох демонстрантів. Ця жорстока розправа збільшила кількість прихильників повстання. Восени 1861 р. у Варшаві з різних революційних груп і гуртків було організовано Міський комітет повстанців, який у 1862 р. перейменував себе на Центральний національний комітет (ЦНК). Комітетові вдалося налагодити широко розгалужену загальнопольську організацію. Патріотичний табір поділявся на демократів, які обстоювали повстання, й лібералів – прихильників мирних способів боротьби. Прихильники повстання дістали прізвисько «червоні». До них приєдналися революційно настроєні кола шляхти, офіцерів, дрібної буржуазії та інтелігенції. Тих, хто був проти повстання – переважно поміщиків із колишнього «Рільничого товариства», помірковану буржуазію та інтелігенцію, називали «білими». Поза цими ворожими царизмові угрупованнями стояло угруповання сановників-аристократів, прихильників співробітництва з царським урядом, їх очолював *маркіз Велепольський*. Керівником революційних сил столиці став представник лівого крила «червоних» революціонер-демократ *Ярослав Домбровський*. Він готував повстання в союзі з революційно настроєними офіцерами російських гарнізонів у Польщі. Фактично «червоні» являли собою широкий і різномірний демократичний блок. Програма «червоних» передбачала збереження селянських наділів у власності селян з винагородою поміщиків за рахунок держави, скасування станових привілеїв і громадянську рівність усього населення країни незалежно від мови, національності й релігії. «Червоні», таким чином, робили важливий крок уперед порівняно з революціонерами 30-го року, але все ж таки залишали недоторканим власне поміщицьке землеволодіння, Другою їхньою помилкою була підтримка вже відомих (націоналістичних) зазіхань на литовські, білоруські та укра-*

їнські землі. Більшість «червоних» боялись селянського антипоміщицького повстання.

1861–1865 → **Громадянська війна у США.** Матеріальні й людські ресурси Півночі набагато переважали можливості Півдня. Населення рабовласницьких штатів становило 12,2 млн чоловік, з яких майже третина були негри-раби, а населення Півночі налічувало понад 19,2 млн чоловік. Північ могла виставити більше військ і мала величезну перевагу в металургійній, збройовій і текстильній промисловості, а також у залізницях і торговельному флоті. Проте на боці Конфедерації була більшість офіцерів, і генералів. Це були переважно вихідці з родин плантаторів та великих капіталістів, зв'язаних з Півднем. Багато зброї було заздалегідь вивезено на Південь з військових складів внаслідок потурання і сприяння цьому попередника *Лінкольна* президента *Б'юкенена*. Рабовласники розраховували на свої тимчасові військові переваги, а найбільше на допомогу Англії, Франції та Іспанії. Розпад США на дві слабші держави і збереження за південною Конфедерацією ролі постачальника бавовни та аграрного додатка текстильних фабрик Західної Європи були вигідні для англійської та французької буржуазії. Реакційні уряди Англії, Франції та Іспанії схильні були скористатися заколотом рабовласників для посилення свого втручання в справи американських держав і з метою колоніальної експансії. Тому плантатори мали підставу сподіватися на допомогу Європи. Багато заколотників вірило також у те, що для Півночі дуже потрібна бавовна з Півдня і, залишившись без неї, Північ швидко припинить війну. На літо 1861 р. на Півдні вже була 120-тисячна армія. Заколотники сподівались швидко розбити сили Півночі любовим ударом і зайняти Вашингтон. 21 липня 1861 р. біля містечка Манассас, за 40 км на південь від Вашингтона, 35-тисячну армію Півночі було розбито. Вона почала тікати під натиском військ заколотників чисельністю 30 тис. чоловік. Вашингтон опинився під загрозою, але заколотники не зважились негайно наступати на столицю союзу через нестачу людських ресурсів. Розрахунки обох сторін на швидку перемогу виявились помилковими – війна затяглася. Уряд Півночі провів новий набір в армію – 500 тис. чоловік і чистку командного складу – багатьох офіцерів, що співчували південцям, було звільнено. До кінця грудня 1861 р. армія Півночі перевищила 660 тис. чоловік, але ці війська були погано навчені й недисципліновані. Очолив армію бездарний і самовпевнений *генерал Мак-Клеллан*, великий капіталіст, який більш за все боявся революційного піднесення народних мас. Найбільше значення він надавав військовій муштрі за зразком європейських регулярних армій. Діяв *Мак-Клеллан* вкрай консервативно, нерішуче й повільно. Стратегії

південців, що будувалась на ідеї лобового удару, він протиставив план наступу на територію Конфедерації з усіх боків і поступового її оточення. Цей план, що дістав назву «анаконда плану» або «плану удава», був неспроможний в своїй основі, оскільки вів до розпорошення сил Півночі у різних напрямках і не міг привести до швидкого закінчення війни. **Наступ армій Півночі почався лише в січні 1862 р.** На Заході війська *генерала Гранта* дістали завдання захопити територію вздовж р. Міссісіпі. Незабаром вони оволоділи важливими опорними пунктами на цій річці. На півдні війська генерала Батлера при підтримці флоту у квітні 1862 р. оволоділи Новим Орлеаном, але на головному театрі воєнних дій, у районі р. Потомак, становище залишалось несприятливим. Під Річмондом *Мак-Клеллан* зазнав цілковитої поразки і після цього його було усунуто від командування. Щоб зупинити натиск південців, потрібно було перекинути війська з інших театрів війни до Вашингтона. Велика буржуазія Півночі мало думала про якнайскорішу перемогу й намагалась використати війну для нестримної спекуляції і збагачення. На будівництві залізниць, збройових заводів, поставках для армії обмундирування, зброї і спорядження капіталісти наживали великі капітали. Багато з них заради наживи постачали контрабандну зброю і спорядження військам Конфедерації. Зрадники доставляли Конфедерації шпигунські донесення про війська Півночі. Під впливом великої буржуазії уряд *Лінкольна* довгий час діяв нерішуче, затягував демократичне розв'язання питання про заселення західних земель, боявся проголосити скасування рабства, вважаючи, що цей захід може зачепити принципи недоторканності приватної власності й розорити плантаторів. Багато капіталістів боялось, що плантатори, позбувшись рабів, не зможуть сплатити свої борги банкірам і купцям Півночі. Міссурі, Кентуккі та інші «прикордонні штати», що допускали в себе рабство, у громадянській війні були на боці Півночі. Уряд *Лінкольна*, побоюючись штовхнути їх на бік Конфедерації, пропонував плантаторам цих штатів скасувати рабство за викуп, але плантатори відхилили ці плани. Вирішальною силою, яка схилила уряд *Лінкольна* до революційних методів ведення війни, був народ. Фермери, робітники й ремісники становили основну силу армії Півночі. В армії *Гранта* було немало полків, що майже повністю склалися з робітників. До лав федеральних військ влились десятки тисяч робітників-іммігрантів – німців, італійців, поляків, ірландців, з яких формувались великі загони. Багато німецьких соціалістів, серед них *Вейдемейер* та інші послідовники *Маркса*, добровольцями воювали в армії. Питання про ліквідацію рабства для народних мас поєднувалось з боротьбою за вільну роздачу земель на Заході. Народні маси були за-

цікавлені в швидкій і вирішальній перемозі над заколотниками ще й тому, що війна призвела до розладу в торгівлі, відвернула трудящих від роботи в промисловості й сільському господарстві. Швидке зростання дорожнечі й безробіття спричинилися до різкого погіршення умов життя трудящих, тому вони вимагали рішучих заходів, щоб прискорити перемогу. Під час війни посилювався страйковий рух, зросли профспілки робітників. Профспілки відігравали велику роль у вербуванні добровольців-робітників. Усього за час війни близько 750 тис. робітників, майстрових і ремісників залишили роботу й пішли в армію. Солдати федеральної армії ненавиділи рабство. В їхній бойовій пісні були слова: «Тіло Брауна лежить в землі сирій, але дух його веде нас в бій». Негайна ліквідація рабства стала вкрай потрібною також, щоб залучити до армії негрів-рабів. Під тиском народних мас і через воєнну потребу уряд Лінкольна поступово перейшов до революційних заходів, що виходили за рамки конституції США. У 1862 р. було запроваджено нові податки на багатих і ухвалено закон про конфіскацію майна заколотників. Успішно проходила чистка армії і висунення здібних демократично настроєних офіцерів. 20 травня 1862 р. було прийнято закон про гомстеди, що давав право кожному громадянину США, який вніс 10 доларів, одержати на Заході ділянку землі площею 160 акрів. Після п'яти років проживання на цій ділянці держатель ставав її повним власником. **22 вересня 1862 р. Лінкольні опублікував прокламацію про скасування з 1 січня 1863 р. рабства без усякого викупу.** Одночасно було оголошено призов негрів в армію Півночі. Усі ці революційні заходи мали величезне історичне значення. Акти про гомстеди і ліквідація рабства поставили Лінкольна в ряд найвидатніших і найпередовіших буржуазно-демократичних діячів XIX ст. Перехід до революційних методів ведення війни викликав нове піднесення революційного ентузіазму мас, зумовив масовий вступ в армію нових десятків і сотень тисяч бійців. Велику роль у дальшому ході війни відіграли негри. Всього у федеральну армію за період війни вступило близько 200 тис. негрів. Незабаром армія північан налічувала в своїх лавах понад півтора мільйона чоловік. Війна була кровопролитною, обидві сторони вели її з надзвичайною запеклістю. Вбитих і поранених налічувалось сотні тисяч. Близько 40 тис. убитих були негри. Легенда буржуазних істориків про те, що визволення від рабства було подароване неграм буржуазією Півночі, є абсолютно неправдивою. Негритянський народ із зброєю в руках брав участь у завоюванні цієї свободи і проливав за неї кров разом з усією федеральною армією. Багато негрів виявили високий героїзм і виняткову самопожертву. Величезна заслуга у формуванні негритянських полків належить ви-

датному діячеві негритянського народу, публіцистові і промовцю, відомому *аболіціоністові Фредеріку Дугласу* (1817–1895). Особливо багато негрів було у військах генералів Гранта, Шермана, Батлера, що найбільш відзначились у війні. Та, незважаючи на важливу роль солдатів-негрів у війні, вони зазнавали в армії принизливої дискримінації: їх виділяли в окремі військові частини, утруднювали їм одержання офіцерського звання, виплачували менше утримання та ін. Революційне піднесення народу і перехід уряду *Лінкольна* до ведення війни по-революційному створили умови для перелому в ході воєнних дій на користь законного уряду Півночі. Одночасно різко погіршилось міжнародне становище Конфедерації – загинули надії її керівників на допомогу Англії та Франції. Впливові кола західноєвропейської ліберальної буржуазії, і насамперед англійської, з самого початку війни стали на бік заколотників-рабовласників і закликали до інтервенції на захист рабства на Півдні США. Рабовласницький Південь постачав бавовну англійській текстильній промисловості, тимчасом як Північ США загрозувала стати суперником британської буржуазії в промисловості й морській торгівлі. Крім того, англійська буржуазія давно бажала розпаду й ослаблення США, сподіваючись ще більше зміцнити свою світову торговельно-промислову монополію і полегшити колониальну експансію Англії у тих країнах Американського континенту, які США розглядали як майбутню сферу свого впливу. *Пальмерстон* і *Рассел* заохочували південних рабовласників до заколоту і з нетерпінням чекали взаємного виснаження Півночі і Півдня, щоб, втрутившись у їхню боротьбу, продиктувати свої умови миру. Англія постачала заколотникам зброю і систематично порушувала морську блокаду Півдня, встановлену урядом *Лінкольна*. Побудовані на англійських корабельнях судна («Алабама» та ін.) були передані заколотникам для ведення піратської війни й завдавали торгівлі Півночі великих збитків. Ці дії були грубим порушенням міжнародного права і лицемірно оголошеного Англією нейтралітету. Такими провокаціями *Пальмерстон* хотів створити привід для збройного втручання на користь Півдня. Восени 1861 р. він спробував для цього використати випадок з англійським пароплавом «Трент», на борту якого північани затримали емісарів заколотників, що плвли в Англію для переговорів про інтервенцію. Уряд *Лінкольна* виявив у цьому питанні велику обережність і зрештою звільнив емісарів південців, щоб відняти в Англії привід для загострення конфлікту. Такою ж ворожою була й позиція *Наполеона III* та великої Французької буржуазії, що підтримувала його. Уряд *Наполеона III* носився з проектами великих загарбань в Америці й створення там особливої «Латинської імперії» під своєю

протекторатом. У 1861–1863 рр. він почав інтервенцію в Мексиці проти революції, яка там відбулася, під приводом того, що новий мексиканський уряд не сплатив боргів французьким банкірам. Метою інтервенції було перетворити Мексику в маріонеткову державу на чолі з ставлеником Франції «імператором» *Максиміліаном Габсбургом*. Одну з умов успіху цієї авантюри *Наполеон III* вбачав у розколі й ослабленні США, які вважали Мексику територією свого майбутнього впливу й тому не хотіли допустити утвердження там французького панування. Серйозною перешкодою для інтервенції була сприятлива для уряду *Лінкольна* позиція Росії. Правлячі кола Росії вбачали у збереженні єдності й могутності США противагу впливові Англії та Франції, які проводили ворожу щодо Росії політику. Обидві ці держави рішуче обстоювали збереження принизливого й обтяжливого для Росії Паризького миру і намагались підбурити проти неї інші держави. *Пальмерстон* змушений був визнати в парламенті, що англійський уряд не почав інтервенції зокрема через побоювання, що США могли б у такому разі «укласти військовий союз з Росією». Коли в 1863 р. у зв'язку з польським питанням виникла загроза війни Франції й Англії з Росією, царський уряд виявився ще більше зацікавлений у підтримці уряду *Лінкольна* і в збереженні єдності США, на противагу політиці західноєвропейських держав. У 1863 р. дві російські ескадри прибули в Сан-Франциско і Нью-Йорк із секретною інструкцією вийти в океан і розпочати крейсерські операції проти англійських суден у разі війни між Росією й Англією. Поява їх у водах США свідчила про дружній характер російсько-американських відносин і зміцнила міжнародне становище США. Російський флот у США зустріли з захопленням. Але царський уряд, побоюючись затягнення війни або поразки Півночі, радив урядові *Лінкольна* добиватись не повного розгрому Півдня, а примирення з ним. З принципово інших, передових позицій виявляли свої гарячі симпатії до Півночі російські революційні демократи. Усі їхні численні статті про США палали ненавистю до реакційних рабовласників, були пройняті палким бажанням знищити рабство. Так, *М. Г. Чернишевський* вважав, що примирення Півночі з Півднем було б «гірше за все на світі», і вбачав єдино прийнятний кінець війни в повній ліквідації рабовласництва. В армії Півночі билися росіяни, українці й поляки, які емігрували з Росії до США. Колишній російський офіцер *І. Турчанінов* командував полком добровольців штату Іллінойс. Провал планів англо-французької інтервенції і дружня позиція Росії сприяли перемозі Півночі над Півднем і відновленню єдності США. Революційні методи ведення війни і провал планів інтервенції на користь Півдня різко змінили хід воєнних дій. Останньою значною перемогою південців

була битва біля Чанслорсвілля у квітні 1863 р. **Але вже влітку 1863 р. настав докорінний перелом у ході війни. 1–3 липня 1863 р. у триденній битві під Геттісбергом війська Конфедерації були розбиті й почали відступати. 4 липня армія генерала Гранта захопила Віксберг – головну твердиню Конфедерації на Міссісіпі.** Заколотники втратили 10 тис. убитими й пораненими, 29,5 тис. полоненими і 170 гармат. У 1864 р. війська Півночі під загальним командуванням *генерала Гранта* розпочали статочний розгром армії Конфедерації. Дуже важливо було відрізати від Півдня армію *генерала Лі*, який перебував у районі Річмонда, і зайти їй у тил. У травні 1864 р. війська *генерала Шермана* почали свій славнозвісний «рейд до моря» через Джорджію і у вересні здобули місто Атланту. Цей наступ підтримали негри-раби. Наприкінці 1864 р. армія Шермана оволоділа Саванною, захопивши багаті трофеї, в тому числі 150 гармат і 25 тис. кип бавовни. Звіди *Шерман* вирушив на з'єднання з генералом Грантом. Становище військ Конфедерації стало катастрофічним. 3 квітня 1865 р. армія *генерала Гранта* зайняла Річмонд. Війська *генерала Лі* були оточені біля Аппоматтокса і 9 квітня 1865 р. капітулювали. Незабаром здалися також інші частини армії Конфедерації. Так закінчилася ця війна. **Уряд Лінкольна** не вжив ніяких заходів для того, щоб роззброїти і остаточно знешкодити заколотників, які зазнали поразки. Їхні офіцери зберегли зброю. Так само як і солдатів, їх було відпущено на волю під слово честі. Не було вжито ніяких застережних заходів проти спроб рабовласників помститися. **У результаті такої безтурботності 14 квітня в театрі під час вистави А. Лінкольна було вбито.** Його вбив озлоблений контрреволюціонер – поплічник рабовласників *актор Бутс*. Загибель *Лінкольна* ясно показала, що рабовласники і в 1865 р. не збирались без опору здавати свої позиції. Це стало ще очевиднішим у період реконструкції – політичної і соціальної перебудови Південних штатів, що затяглася з 1865 по 1877 р.

1861–1875 → **При владі в Італії «права» партія.** Перші півтора десятиліття існування єдиної держави при владі була так звана «права» – політичне угруповання помірковано-ліберального напрямку. «Права» представляла інтереси обуржуазненого дворянства і частково торгової, фінансової сільської буржуазії, переважно П'ємонту і Ломбардії. Діячі «правої» – *Мінгетті, Ланца, Селла* та інші – підкреслювали свою вірність ліберальній програмі Кавура і Савойській династії. Уряди «правої» переклали на народні маси тягар витрат, спричинених національно-визвольними війнами 60-х рр., створенням Централізованого державного апарату, а також витрати на розвиток засобів сполучення, промисловості. За період 1862–1876 рр. надходження в державну

скарбницю у вигляді податків зросли в 2,5 рази, причому серед них до 45% становили непрямі податки. В 1868 р. було впроваджено особливо ненависний для селян податок – за помел зерна, як у феодалній часи. Податкова система в Італії була однією з найбільш антидемократичних у Європі. Діячі «правої» були прихильниками централізаторської політики. Вони звели нанівець самоврядування комун і провінцій (основні територіально-адміністративні одиниці в Італії). Влада на місцях була в руках призначених королем префектів. Кадри нового державного апарату поповнювалися в основному вихідцями з П'ємонт, що спричинювало невдоволення представників імущих класів Півдня і звужувало й без того нестійку масову базу молодій державі. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. поширилися стихійні селянські антиурядові виступи по всій Італії, особливо в південних провінціях. У боротьбі проти них уряд вдавався до військових сил.

1862, січень – 1867, лютий → **Французька інтервенція в Мексиці**. З другої половини 60-х років уряд **Другої імперії** спіткало кілька серйозних невдач у зовнішній політиці. Найбільшою з них був крах **Мексиканської експедиції**, її було задумано в **1862 р.** на настійну вимогу французьких банкірів, які побоювалися, що після революції в Мексиці вони втратять капітали, вкладені на вигідних умовах у мексиканські позики. Прагнення **уряду Наполеона III перетворити Мексику з її багатими природними ресурсами в колонію Франції** підтримувала значна частина французької буржуазії. В 1863 р. французькі війська зайняли столицю Мексики, повалили республіканський лад і перетворили країну на маріонеткову імперію, правителем якої став *австрійський ерцгерцог Максиміліан*. Та «Мексиканська імперія» проіснувала недовго. Після того як у 1867 р. французькі війська на вимогу уряду США були відкликані з Мексики, мексиканські республіканці на чолі з *президентом Беніто Хуаресом* скинули *імператора Максиміліана*. Його захопили в полон і розстріляли. Це було тяжким ударом для престижу Другої імперії. Крах Мексиканської експедиції призвів до зростання незадоволення широких верств французької буржуазії політикою, уряду. Опозиційні газети з обуренням писали, яких грошових витрат і скількох людських життів коштувала Франції ця колоніальна авантюра, що зазнала ганебного провалу. Отже, через нестачу коштів *Хуарес* змушений був на якийсь час припинити сплату процентів по позиках в іноземних банкірів. Це стало приводом для збройної інтервенції європейських держав. Метою інтервентів було повне фінансове закабалення країни, відновлення в ній реакційних порядків і перетворення її на маріонеткову державу. **Наполеон III виношував план створення в Латинській Америці залежної від Франції Мексиканської імпе-**

рії. Цей безглуздий план рекламувався як «велика думка царювання». Наприкінці 1861 р. іспанські, а згодом англійські та французькі війська висадились у Мексиці, але потім Англія й Іспанія відмовились брати участь у інтервенції, полишивши її на *Наполеона III*. У Мексику було відправлено десятки тисяч французьких військ. Інтервенти разом з реакційними поміщиками та духівництвом оголосили Мексику імперією і посадили на її престол *австрійського ерцгерцога Максиміліана* – честолюбного авантюриста. **Французькі війська захопили столицю та інші міста, але північ країни залишалася опорою законного уряду Хуареса.** Народ Мексики піднявся на справедливу, визвольну війну з інтервентами. Уряд Хуареса застосував революційні методи ведення війни. Майно зрадників і монастирів було конфісковане. Почався розпродаж державних незайнятих земель на пільгових умовах. У війська Хуареса і партизанські загони йшли селяни, індіанці та метиси, дрібні ранчери, ліберальні поміщики й службовці. Влада окупантів обмежувалась територією від захоплених ними пунктів на відстань рушничного пострілу і тільки-но окупанти переходили в інше місце, як ставало чути тупіт партизанської кінноти, її загони зненацька, в темряві нападали на тили й обози інтервентів, сіяли смерть своїми списками. На шляху ворога селяни нищили врожаї, розбивали млинові жорна й відходили, застосовуючи «систему росіян» 1812 р. *Генерал Сарагоса* попереджав французів, що Мексика стане для них «другою Москвою». Патріотичні подвиги росіян та іспанського народу у визвольній війні проти *Наполеона I* надихали мексиканських патріотів. Інтервенти чинили нечуваний розбій і насильства, спалювали цілі міста і селища. *Максиміліан* заборонив брати полонених. Страчено було понад 20 тис. патріотів, серед них кількох генералів. Але ці звірства не залякали народ. У 1867 р. війська інтервентів зазнали цілковитої поразки і 15 травня капітулювали. «*Імператора*» *Максиміліана* було взято в полон і розстріляно, незважаючи на заступництво європейських монархів. У Західній Європі *Гарібальді* і *В. Гюго* захоплено вітали Хуареса з перемогою. Преса США висловлювала задоволення з приводу провалу мексиканської авантюри *Наполеона III*, проте окремі газети закликали до загарбання Мексики Сполученими Штатами. Мексиканський народ відстояв завоювання революції і свою незалежність, але селяни не одержали землі і становище пеонів мало чим поліпшилось. Церква утримувала в своїх руках величезні володіння. Влада в країні залишалась у руках ліберальних поміщиків та буржуазії. Фінансова залежність від іноземного капіталу посилювалась. Хуарес почав проявляти крайню поміркованість. Його було переобрано президентом, але в 1872 р. він помер.

1862, 20 травня → Акт про гомстеди.

1862, 6 вересня → **Прихід Бісмарка до влади в Пруссії.** Саме йому у вересні 1862 р. *Вільгельм I* передав пост міністра-президента Пруссії, тобто прем'єр-міністра. На час свого приходу до влади *Бісмарк*, людина великого практичного розуму, був уже далеко не новачком у політичних справах. У 1848 р. він був тісно зв'язаний з групою найреакційніших консерваторів-юнкерів, які об'єдналися навколо «Хрестової газети». У 50-х роках *Бісмарк* був пруським посланником у Франкфурті, Парижі й Петербурзі. **В 60-х роках він став прихильником об'єднання Німеччини «згори» під зверхністю Пруссії.** Прийшовши до влади, Бісмарк незабаром розпустив непокірливий ландтаг і разом з фон Рооном, спираючись на реакційну палату дворян, продовжував реорганізацію армії. Конституційний конфлікт не приніс лібералам жаданої перемоги. У 1862 р. в Пруссії, раніше ніж в інших європейських країнах, було запроваджено загальну військову повинність. Бісмарк не задовольнив жодної вимоги ліберальної буржуазії, зате енергійно готувався здійснити її давні національні мрії, спираючись на сильну армію. З роздробленої Німеччини він хотів «залізом і кров'ю» створити нову єдину імперію, очолювану пруськими Гогенцоллернами, скріпивши цим класовий союз юнкерства з німецькою буржуазією.

1862 → **Повстання в Афінах.** Англія і Франція обплутували грецький уряд позиками. Вони змушували Грецію щороку сплачувати величезні суми у вигляді процентів і контролювали її фінанси. Запроданство уряду, зростання податків, засилля іноземців викликали в країні нове революційне повстання. У 1862 р. воно охопило найбільші міста країни. Під тиском народу було створено Тимчасовий уряд, який оголосив про скинення *Оттона*. Але, скориставшись спадом народного руху, Англія у згоді з Росією домоглась запрошення на грецький престол датського *принца Георга*, який пізніше одружився з російською великою княжною.

1862–1866 → **Революційна ситуація і конституційний конфлікт у Пруссії.** *Бісмарк* енергійно взявся за об'єднання Німеччини під гегемонією Пруссії, прагнучи за всяку ціну досягти поставленої мети з допомогою сили. **Він відкрито заявляв, що питання державного права зрештою вирішуються не парламентськими промовами, а «вогнем і залізом».** На шляху об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії стояли великі перепони. Насамперед доводилось зважати на Австрію, яка готова була із зброєю в руках перешкодити пруським домаганням. З другого боку, Франція побоювалась появи на своїх схід-

них кордонах сильного сусіда й намагалась використати внутрішню слабкість Німецького союзу для завоювання всього лівого берега Рейну. *Наполеон III* підтримував політику південнонімецьких держав, спрямовану проти Пруссії, і хотів закріпити свій вплив у Південній Німеччині. Буржуазна Англія і царська Росія здавна підтримували самостійність німецьких держав. Насамперед *Бісмаркові* потрібно було заручитися нейтралітетом Росії у війнах, які він готував. Це завдання полегшувалось тим, що відносини Росії з Австрією і Англією після Кримської війни лишалися вкрай загостреними. Вони ускладнилися ще більше, коли в 1863 р. вибухнуло польське повстання. *Наполеон III*, Англія і Австрія організували дипломатичне втручання й під приводом захисту інтересів поляків намагались ослабити позиції Росії в Європі. *Бісмарк* скористався ізоляцією Росії, щоб зблизитися з нею, і запропонував царському урядові свої послуги для боротьби проти польського національного руху. Царським військам було дозволено переслідувати повстанців на прусській території. Цим дозволом російські війська не скористались, але шлях до зближення з Росією було намічено. *Бісмарк* вирішив діяти сміливіше, хоча ніякої попередньої домовленості з Росією в німецьких питаннях у нього не було. **Передусім *Бісмарк* задумав відірвати від Данії Гольштейн і Шлезвіг (крім північної частини Шлезвігу, де жили датчани).** Ці герцогства в основному населяли німці. В них діяла окрема конституція, і з Данією вони були зв'язані головним чином особистою унією. У 1863 р. новий датський король *Крістіан* поширив на Шлезвіг датську конституцію. Це викликало бурхливе незадоволення по всій Німеччині й дало *Бісмарку* привід для втручання у знову постале «шлезвіг-гольштейнське питання». **Пруссія поставила Данії ультиматум – відмовитись від анексії Шлезвігу. До цієї вимоги приєдналась, не бажаючи відставати, й Австрія. Датський король, сподіваючись на допомогу європейських держав, відхилив виставлені вимоги.** 1 лютого 1864 р. війська Пруссії і Австрії перейшли річку Ейдер і захопили Шлезвіг. Коротка, але кровопролитна війна закінчилась поразкою Данії. За укладеним 30 жовтня 1864 р. у Відні мирним договором, обидва герцогства переходили у тимчасове спільне володіння Пруссії і Австрії. Питання про дальшу їхню долю мало бути вирішено пізніше. Розрахунки *Бісмарка* на те, що жодна з великих держав не перешкодить розгрому Данії, справдились. Але спільне володіння герцогствами аж ніяк не влаштовувало Пруссію: вона давно вже тяглася до Північного моря і подумувала про будівництво каналу, який би сполучав Північне і Балтійське моря. Не влаштовувало Пруссію і створення з Шлезвігу й Гольштейну нових незалежних німецьких держав, як це наполегливо

пропонувала Австрія, підтримувана Союзним сеймом. У серпні 1865 р. після тривалих переговорів сторони нарешті дійшли згоди. Зберігаючи, як і раніш, обидва герцогства у спільному володінні, вирішено було передати управління Гольштейном Австрії, а Шлезвігом – Пруссії. Наступним завданням *Бісмарка* було розгромити Австрію і покласти край її впливу в Німеччині. При заплутаному порядку управління герцогствами конфлікт між Австрією і Пруссією був неминучий. *Бісмарк* свідомо провокував сугичку, розраховуючи на силу пруської армії. Прагнучи якнайскоріше розгромити Австрію, він уклав навесні 1866 р. таємний союз з Італією, пообіцявши їй Венецію за допомогу проти Австрійської імперії. Щоб забезпечити нейтралітет Франції, *Бісмарк* під час особистих зустрічей з Наполеоном III на французькому курорті Біарріц обіцяв йому за нейтралітет в австро-пруській війні не перешкоджати приєднанню до Франції частини Бельгії і земель із лівого берега Рейну. Недалекоглядний французький імператор піддався на цю принаду: він розраховував, що війна ослабить обох суперників і дасть йому можливість продиктувати свої умови Пруссії і Австрії. Навесні 1866 р. *Бісмарк* зажадав від Австрії згоди на докорінну реформу Німецького союзу. Не діставши жаданої відповіді, Пруссія в червні направила свої війська в Гольштейн. Водночас *Бісмарк* розіслав усім німецьким державам проєкт реформи Німецького союзу, який передбачав виключення з нього Австрії. Союзний сейм став на бік Австрії. Пруссія у відповідь на це вийшла з Німецького союзу. 16 червня пруські війська вступили в Саксонію, Ганновер і Гессен-Кассель. Австро-пруська війна дуже швидко скінчилася цілковитим розгромом Австрії. Озброєні новими голчастими рушницями замість старих кремінних і краще навчені пруські війська, оперативне керівництво якими здійснював *генерал Мольтке*, вторглися в Чехію. 3 липня вони розгромили австрійську армію біля селища Садова. Шлях на Відень був вільний. Тим часом інші пруські війська розгромили загопи малих німецьких держав – союзників Австрії і 15 липня зайняли Франкфурт-на-Майні. *Імператорові Францу-Йосифу*, проти якого з півдня діяли італійці, не залишалося нічого іншого, як укласти з Пруссією мирний договір, підписаний у Празі 23 серпня 1866 р.

1862–1866 → **Англійські, французькі та американські колонізатори здійснили в Китаї контрреволюційну інтервенцію.** Вони подали імператорському урядові вирішальну допомогу під час придушення повстання тайпінів, яке являло собою грандіозну селянську війну в Китаї проти феодального й колоніального гніту.

1863, 1 січня → Скасування рабства в США.

1863, лютий → *Пруський уряд Бісмарка, потребуючи підтримки Росії для об'єднання Німеччини, уклав у лютому 1863 р. з Росією спеціальну конвенцію, за якою Пруссія і російські війська діставали право подавати взаємну підтримку й переходити кордон для переслідування повстанців. За ім'ям прусського генерала, який підписав конвенцію, вона дістала назву **конвенції Альфенслебеіна**. Незабаром, однак, ця конвенція втратила чинність. Царський уряд не потребував підтримки прусських військ для придушення повстання.*

1863, квітень → *Занепокоєні російсько-пруською змовою, Англія, Франція і Австрія зажадали переговорів з царським урядом щодо польського питання. У нотах цих держав до Росії в квітні 1863 р. було виражено протест проти царської політики стосовно Польщі. Ставши зовні на позицію оборонців польського народу, **Наполеон III** і **Пальмерстон** не мали серйозних намірів допомогти повсталій Польщі. Польське питання було для них «козирем» у дипломатичній боротьбі. **Наполеон III** подумував під приводом втручання в польські справи спровокувати війну й захопити землі на лівому березі Рейну. Під враженням англо-французького дипломатичного втручання на захист Польщі і під тиском польської аристократичної еміграції з Парижа «білі» поміщицько-буржуазні кола в Польщі, які раніше вороже ставилися до повстання, приєдналися до нього і, користуючись своїм впливом та антидемократичними настроями правого крила «червоних», поступово взяли керівництво повстанням у свої руки. Справа полегшувалася для «білих» ще й тим, що багато керівників «червоних» у ході бойових дій до осені 1863 р. загинуло. «Білі» в Польщі й поміщицька еміграція на заході покладали головну надію на англо-французький виступ проти Росії. До приходу допомоги ззовні вони хотіли лише протриматись і всіляко перешкоджали перетворенню бойових операцій окремих повстанських загонів у народну, селянську війну. Головну мету вони вбачали не в здійсненні соціальних реформ, а в примусовому відновленні кордонів 1772 р.*

1863 → Утворення Загального німецького робітничого союзу.

1863, 1–3 липня → Битва під Геттісбергом.

1863–1864 → **Повстання в Польщі**. Спад революційного руху в Росії спонукав російських друзів польського народу радити «червоним» відкласти повстання. Наприкінці 1862 р. стало відомо, що царський уряд разом з новим начальником цивільного управління Королівства Польського *маркізом Велепольським*, намагаючись зірвати повстання, готує масовий рекрутський набір. Набору підлягали саме ті групи населення, з яких вербувалися члени майбутніх повстанських загонів.

Це повідомлення спонукало ЦНК, чийм військовим керівником після арешту *Домбровського* став *Падлевський*, призначити виступ на січень 1863 р. 22 січня ЦНК оголосив себе тимчасовим урядом і закликав повстанські загони до нападу на царські війська. Частина російського гарнізону у Варшаві було перебито. Тимчасовий уряд постановив, що наділи селян перейдуть у їхню повну власність, а поміщики дістануть державну винагороду. Учасникам повстання з малоземельних селян було обіцяно безплатне наділення землею після перемоги. Маніфест ЦНК оголошував незалежність країни й встановлював повну рівність усіх її громадян перед законом. Захоплене зненацька, царське командування стягнуло свої війська в кілька великих міст країни. Революціонери мали час для поповнення й озброєння своїх сил. Незважаючи на ці сприятливі умови, помилкова оборонна тактика, нестача зброї, незгоди й страх перед селянством завадили повстанцям захопити більш-менш важливі міста й завдати противникові вирішальної поразки. Повстання набрало форми партизанських боїв і сутичок у сільській місцевості. Але аграрні заходи революціонерів були замалі, щоб надихнути селян, та й поміщики не виконували своїх обіцянок. Активнішу участь селяни брали у повстанні влітку 1863 р., коли його результат уже був наперед вирішений. За літо 1863 р. стала цілком очевидно безпідставність надій на допомогу з Заходу. **Буржуазна Англія і бонапартистська Франція не мали ні бажання, ні потрібних сил, щоб воювати з Росією через Польщу: царський уряд різко відхилив їхнє дипломатичне втручання.** Влітку 1863 р. російське командування послало в Литву й Польщу великі військові сили. Загони повстанців з боями відходили на південь, до австрійського кордону. Чисельність їх щодалі зменшувалась, а верхи польського суспільства відвертались від революціонерів. Навесні 1864 р. центральну – варшавську – організацію повстанців розгромила царська поліція. У квітні 1864 р. придушення повстання закінчилось жорстокими репресіями – шибеницями й розстрілами. До його поразки вела зрада західних великих держав, небажання більшості повстанців задовольнити вимоги селян, претензії на непольські землі.

1864 → **Війна Пруссії і Австрії з Данією.** У Данії 50-ті роки позначились наступом реакції на буржуазно-демократичні завоювання 1849 р. *Поширення нової датської конституції 1863 р. на Шлезвіг стало приводом до війни Пруссії й Австрії з Данією в 1864 р. Переможена Данія відмовилась від Шлезвігу й Гольштейну.* Ці герцогства, включаючи Північний Шлезвіг, заселений датчанами, були пізніше приєднані до Пруссії. Аграрна реформа в Румунії.

1864, 28 вересня → **Заснування I Інтернаціоналу.** Лондонська «Джунта» восени 1864 р. підтримала ідею створення Міжнародного Товариства Робітників (I Інтернаціонал), її представники увійшли до складу Генеральної ради товариства. Зближення керівників англійських тред-юніонів з діячами міжнародного робітничого руху сприяло полівишанню їх і підштовхнуло на боротьбу за скасування старовинного закону про «господарів і слуг», згідно з яким робітникам, якщо вони порушували договір про найом, загрожувало тюремне ув'язнення. Під натиском робітничого класу цей закон було скасовано в 1867 р. «Джунті» вдалося також відстояти право робітників на страйки й добитись надання тред-юніонам важливого для них права юридичної особи. Робітники почали створювати політичні союзи для боротьби за виборчу реформу. З ініціативи Генеральної ради Інтернаціоналу в 1865 р. було створено масову політичну організацію – Національну лігу реформи, до складу якої увійшли представники різних тред-юніонів. За короткий час ця Ліга перетворилася на серйозну політичну силу, й незабаром у ній налічувалося 100 лондонських і 300 провінційних відділень.

1864 → Впровадження в експлуатацію мартенівських печей у Франції.

В Греції нова конституція, що набрала чинності, запроваджувала однопалатний парламент і розширювала виборче право. Фактично король правив самодержавно, лавіруючи партіями та іноземними впливами. Політика Англії в Греції викликала таке обурення, що ще в 1863 р. британський уряд змушений був погодитись на возз'єднання з Грецією Іонічних островів.

Щоб припинити наростання робітничого руху, уряд Другої імперії пішов на деякі поступки. У травні було скасовано закон про заборону страйків, виданий у 1791 р. Однак справжньої свободи страйків французький пролетаріат не добився, тому що всякий активний, наступальний, організований страйк і далі вважався незаконним. У вересні був створений I Інтернаціонал. Незабаром у Парижі та в інших містах **Франції** почали організовуватися секції Інтернаціоналу. Спочатку це були дуже вузькі групи. Вони стояли осторонь від політичної боротьби, перебували під керівництвом прудоністів і займалися опрацюванням проектів організації дешевого кредиту та іншими заходами в дрібнобуржуазному дусі. Поряд із прудоністською в робітничому русі Франції були тоді й інші ідейні течії. Одна з них була бланкістською. Бланкістські групи того часу становили нечисленну підпільну організацію, яка дотримувалась помилкової, змовницької тактики. Слабкою стороною бланкістів було також те, що вони не мали послідовної соціалістичної програми. Серед керівників бланкістів переважали пред-

ставники революційної інтелігенції, але були також робітники, деякі з них примикали до Інтернаціоналу (Дюваль). *Бланкі*, який жив у той час в еміграції, нелегально приїздив до Парижа для зв'язку із своїми прихильниками.

1865, 9 квітня → Капітуляція південної армії під Річмондом (США).

1865 → *Нещадну розправу вчинили англійські карателі з повсталими на острові Ямайка неграми, які перебували, незважаючи на давно вже формально скасоване рабовласництво, в рабстві у плантаторів.* Під час придушення повстання 400 чоловік повісили, понад 600 чоловік, серед них і жінок, прилюдно відшмагали. В Англії на захист деспота-губернатора, який допустив усі ці жорстокі дії, відкрито піднесли голос багато буржуазних газет і письменників. Губернатора тільки ніяк не покарали, а навпаки – британський уряд його навіть нагородив. Однак, жорстоко придушуючи найменший опір у колоніях, де основна маса населення складалася з корінних жителів або ввезених туди негрів, англійський уряд ішов на поступки тим колоніям, де переважали білі переселенці.

1865, 25–29 вересня → Лондонська конференція І Інтернаціоналу.

1865 → Смерть *Пальмерстона* в 1865 р. значно прискорила неминучий процес перетворення лівого крила ліберальних вігів на справжню політичну партію торговельно-промислової буржуазії. Це перетворення, тобто оформлення нової ліберальної буржуазної партії, пов'язане з ім'ям *міністра фінансів ряду вігських кабінетів Уільяма Гладстона (1809–1898)*, який після смерті *Пальмерстона* став фактичним керівником вігів. Назви «торі» і «віги» стали поступово витіснятися назвами «консерватори» і «ліберали». Син багатого ліверпульського купця-работорговця, *Гладстон* вперше був обраний до парламенту від торійської партії. В 40-х роках він входив до кабінетів *Р. Піля* і підтримував його політику, спрямовану на зближення з вігами (лібералами). Пізніше він остаточно порвав з торі і брав участь у ліберальних вігських кабінетах. Не гребуючи вдаватися до відвертої демагогії і вмюючи прихилити на бік уряду дрібну буржуазію й навіть верхівку робітничого класу, *Гладстон*, прагнучи зміцнити вплив буржуазії, пішов на зближення з радикалами і почав виступати за виборчу реформу, що передбачала невелике зниження майнового цензу й збільшення загальної чисельності виборців на кілька десятків тисяч осіб. Це викликало перехід правої частини вігів до партії торі, а радикали зблизилися з вігами.

1865–1866 → **«Чорні кодекси».** На Півдні «Чорні кодекси» позбавляли негрів права володіти землею або орендувати її. Це змушувало їх зали-

шатись напіврабами в плантаторів і обробляти їхні землі на становищі орендарів-скіпщиків. Негрів було позбавлено свободи пересування, зборів, права носити зброю та ін. Вони прагнули здобути рівноправність, щоб скористатися політичними правами для зміни аграрного законодавства і вимагали наділити їх землею. У ряді місць негри створювали озброєні загони, відмовлялись платити плантаторам ренту і заявляли, що вони мають право на землю. Війська федерального уряду придушували ці виступи.

1865–1868 → Війна Бразилії та Аргентини з Парагваєм. Війна за незалежність у Парагваї закінчилася в 1820 р. Особливістю цієї невеликої країни була відсутність у ній латифундій. Церковні землі були експропрійовані. У Парагваї встановилась республіка і її державним прапором став триколірний прапор французької революції. З 1813 по 1840 р. країною правив креол, син управителя тютюновою фабрикою, колишній адвокат *Хосе Гаспар Франсія*. Його урядування мало характер буржуазної диктатури середніх і дрібних землевласників з чітко вираженими рисами особистої деспотичної влади. Розміри поміщицьких маєтків обмежувалися, рабство було скасоване. Велике значення мали державні господарства для розведення худоби. В'їжджати іноземцям у країну заборонялося, а в разі порушення цього правила їм не дозволяли виїздити назад. Зовнішня торгівля перебувала в руках держави. Постійною загрозою для Парагваю лишались завойовницькі заміри його сусідів. Політичне становище в країні залишалось напруженим. Девізом політики Парагваю було «свобода або смерть». Сусідні держави – Аргентина, Уругвай і Бразилія – мріяли загарбати територію Парагваю і поширити там систему великих латифундій. У 1865 р. почалась агресивна реакційна війна цих держав проти парагвайського народу. Вільні селяни Парагваю, переважно індіанці та метиси, чинили відчайдушний опір. Тільки криваве знищення жителів і величезна перевага в силах принесли перемогу завойовникам. Чисельність селянського населення скоротилася з 1 млн до 200 тис. чоловік. Землі селян захопили поміщики. Більшу частину території Парагваю було приєднано до Бразилії та Аргентини. У країні встановилося панування поміщиків-латифундистів і засилля іноземного капіталу.

1865–1877 → **Реконструкція Півдня в США.** У грудні 1865 р. конгрес прийняв 13-ту поправку до конституції США про скасування рабства негрів. У 1866 р. 14-та поправка до конституції формально надавала неграм право голосу і в 1868 р. стала законом після її ратифікації більшістю штатів. Лідери Конфедерації були позбавлені права займати державні посади. Спираючись на військову окупацію Південних шта-

тів федеральними військами, буржуазія Півночі при підтримці народних мас прагнула послабити політичні позиції плантаторів. Плантатори намагались звести до мінімуму результати своєї поразки, обмежившись визнанням скасування рабства без надання неграм землі і політичних прав. Цю лінію рабовласників підтримував *новий президент Джонсон*, який займав до вбивства *Лінкольна* пост віце-президента і був прихильником компромісу з плантаторами. Щоб зберегти безправне становище негрів, плантатори організовували озброєні банди, які влаштовували над ними криваві розправи. Починаючи з 1866 р., повсюди на Півдні було створено таємні групи терористичної організації ку-клукс-клан. Члени цієї організації вбивали негрів, які виявляли намір покинути роботу на плантаціях, і за допомогою терору не давали можливості неграм скористатись політичними правами. Сотні негрів було вбито під час погромів. Водночас більшість конфіскованих під час війни маєтків плантаторів було повернуто їхнім колишнім власникам. Запроваджені в 1865–1866 рр. на Півдні «Чорні кодекси» позбавляли негрів права володіти землею або орендувати її. Спроби плантаторів зберегти на Півдні своє панування і напіврабські порядки викликали опір не тільки негрів, а й широких мас фермерів, ремісників та робітників по всій країні. Буржуазія Півночі побоювалась нового піднесення революційного руху і хотіла «згори» здійснити свою програму реконструкції Півдня. Після того як Джонсон марно намагався накласти вето на закони конгресу про реконструкцію, палата представників ухвалила віддати його до суду, але в сенаті не вистачило одного голосу, щоб здобути потрібну більшість – 2/3 голосів за засудження президента. Реконструкція Півдня проводилась при підтримці федеральної армії і стала продовженням буржуазно-демократичної революції. Виконавча влада під час реконструкції Півдня була в руках командування федеральних військ, які займали ці штати. Але результати реконструкції виявились половинчастими. Революція йшла на спад. Внаслідок терору негри в багатьох місцях фактично були позбавлені можливості користуватись політичними правами й не одержали землі. Поступово більшість Південних штатів визнало 14-ту поправку до конституції і їхні представники були допущені в конгрес. Але в Джорджії ще довго зберігався режим військового управління. На президентських виборах 1868 р. президентом було обрано генерала *Улісса Гранта*. Він був відомий завдяки своїм воєнним заслугам під час громадянської війни. Проте *Грант* був тісно зв'язаний з великими капіталістами і займався для власного збагачення спекуляцією біржовими паперами. Перемога буржуазії Півночі сприяла піднесенню в наступні десятиліття капіталістичного підприємництва в

промисловості, торгівлі й залізничному будівництві, сприяла збільшенню чисельності пролетаріату і розвитку його класової боротьби. Уже незабаром після громадянської війни 1866 року в Балтіморі зібрався з'їзд представників тред-юніонів 13 штатів, який заснував «Національну робітничу спілку». Наступного року відбувся конгрес цієї спілки, що представляв 600 тис. робітників, а загальна кількість робітників у США в 1870 р. становила понад 2 млн чоловік. Головою «Національної робітничої спілки» було обрано Уільяма Сільвіса, який виступав проти панування фінансової аристократії. Наприкінці 60-х років у Нью-Йорку та в інших містах США виникли секції І Інтернаціоналу. Велика буржуазія США і після громадянської війни провадила експансіоністську зовнішню політику. В 1862–1864 рр., хоча в США точилася громадянська війна, уряд Півночі заохочував американських офіцерів брати участь у інтервенції капіталістичних держав для придушення повстання тайпінів у Китаї. В 60-х роках уряд США продовжував політику нав'язування нерівноправних договорів Японії, почату ще раніше, втручався у внутрішню боротьбу в Японії на боці запеклої реакції. Перемогу в громадянській війні буржуазія Півночі використала для дальшої експансії в Китаї, Японії, на Алясці, що належала тоді Росії. Американські купці та звіропромисловці займались на Алясці й на російських берегах Тихого океану хижацькими, незаконними промислами й контрабандною торгівлею. У 1867 р. США скористались слабкістю царської Росії на північних берегах Тихого океану і загостренням англо-російських відносин для того, щоб за мізерну суму – 7,2 млн доларів – купити в царського уряду Аляску з Алеутськими островами. Буржуазія США прагнула до проникнення в Канаду, на острови Тихого океану і в Корею. Громадянська війна в США мала важливі наслідки. В результаті перемоги Півночі було збережено національну єдність США. Політична влада в країні була закріплена за промисловою буржуазією. Під контроль буржуазії перейшли пост президента, сенат і Верховний суд. Плантатори втратили політичне панування в державі, а в період реконструкції їхні політичні позиції були ослаблені і в Південних штатах. Головними соціальними завоюваннями громадянської війни були скасування рабства, закон про гомстеди, за яким передбачалось буржуазно-демократичне розв'язання питання про західні землі. Наслідком громадянської війни була остаточна перемога в країні фермерського, американського шляху розвитку сільського господарства. Громадянська війна розчистила шлях для швидкого розвитку капіталізму в США. Вона усунула перешкоди, які заважали розширенню внутрішнього ринку, і дала сильний поштовх дальшому капіталістичному розвитку промисловості, сільського

господарства в наступний період. Збереження національної єдності правлячі класи США використали також для проведення експансіоністської зовнішньої політики. Перехід до революційних методів ведення війни показав, що народні маси були головною силою, яка забезпечила перемогу Півночі. Народні маси добилися виконання ряду своїх найважливіших вимог. Характерна особливість цієї революції полягала в тому, що на початку, після обрання Лінкольна президентом, робовласники підняли реакційний заколот проти законного уряду, а потім народні маси змусили буржуазію Півночі перейти до революційних методів ведення війни з заколотниками. Проте перемога демократичних сил у громадянській війні виявилась далеко не повною. Буржуазно-демократичні перетворення не було завершено. Частина рабовласницьких латифундій була конфіскована, але більшість рабовласників зберегли в своїх руках великі маєтки. Негри на Півдні звільнилися від рабства, але не одержали землі. В багатьох місцях вони стали скіпщиками – дрібними орендарями, яким колишні плантатори здавали землю в оренду невеликими ділянками. Терор плантаторів фактично позбавив негрів на Півдні формально наданих їм політичних прав. Індіанці лишилися безправними, їх, як і раніше, винищували або витісняли на гірші землі. **В період реконструкції (1865–1877) буржуазія Півночі зробила ряд поступок колишнім власникам і дала їм можливість тримати в страху й залежності негритянське населення. Буржуазно-демократична революція лишилась незавершеною.**

1866, червень-липень → Австро-пруська війна.

1866, 3 липня → Битва під Садовою. Австро-Угорщина отримала поразку від Німеччини під Садовою.

1866, 23 серпня → Празький мир.

1866 → Консервативно-ліберальній більшості **датського парламенту (риксдагу)** вдалось підвищити майновий ценз для виборів і для обрання до Верхньої палати (ландстингу), частину депутатів якої до того ж призначав король. Король одержав право видавати тимчасові закони між сесіями риксдагу.

Завдяки парламентській реформі 1866 р. **Швеція** стала буржуазною монархією з двопалатним риксдагом, високим майновим цензом, з впливовою, аристократичною за своїм складом, верхньою палатою. Більшість населення – селянська біднота і пролетаріат – не дістала виборчих прав. Реформа була типовим компромісом ліберальної буржуазії з консервативним дворянством.

1866–1867 → **Утворення Північнонімецького союзу.** За цим договором Австрія назавжди виходила з Німецького союзу, відмовлялась від

претензій на гегемонію в Німеччині й погоджувалась на приєднання герцогств до Пруссії. **Після поразки Австрії замість Німецького союзу було створено під прусською гегемонією новий Північнонімецький союз.** До нього входили 22 держави. Конституція цього союзу була затверджена установчим рейхстагом на початку 1867 р. і зосереджувала всю владу в руках спадкоємного «президента» – прусського короля *Вільгельма I*. До складу союзу ввійшли землі, які лежали на північ від р. Майн. Чотири південні німецькі держави – Баварія, Вюртемберг, Баден і Гессен-Дармштадт тимчасово зберігали свою самостійність, але незабаром змушені були укласти з Пруссією союзні договори. Територія Пруссії внаслідок цього збільшилась на 1500 кв. миль, а її населення зросло на 4,5 млн чоловік, оскільки до неї було приєднано Ганновер, Нассау, Гессен-Кассель, Франкфурт-на-Майні, а також Шлезвіг-Гольштейн. Були анексовані також північні округи Шлезвігу, заселені майже виключно датчанами. Італія в нагороду за свій виступ проти Австрії одержала, незважаючи на поразки, яких вона зазнала на суходолі й на морі, обіцяну Венеціанську область. І цього разу жодна з великих держав не наважилась перешкодити Пруссії. Російський уряд пропонував *Наполеону III* і англійському кабінетові, діючи спільно, обмежити апетити Пруссії, але не дістав підтримки. Європейські уряди одностайно вбачали в Пруссії опору проти революційних настроїв у Німеччині. Англійські міністри вважали, що посилена Пруссія стане противагою Росії і Франції. *Наполеон III* ще не втрачав надії на обіцяну Бісмарком «компенсацію». Царя прусський уряд заспокоїв обіцянкою підтримати Росію в разі перегляду Паризького миру 1856 р. Ще напередодні війни 1866 р. Бісмарк з граничною відвертістю визначив свою кінцеву зовнішньополітичну мету. «Не існує взагалі ніякого німецького народу, – писав він у 1865 р., – наша політика полягає в розчиненні Німеччини в Пруссії і, отже, в перетворенні Пруссії в Німеччину». Пруський порядок був примусово поширений на весь Північнонімецький союз. Уся повнота виконавчої влади в Північнонімецькому союзі зосередилася в руках президента – прусського короля, який був головнокомандуючим організованої за прусським зразком «союзної армії», оголошував війну й укладав мир, усував і призначав усіх урядовців, скликав або розпускав на свій розсуд законодавчі палати Союзу, на рішення яких мав право абсолютного вето. Його заступником був союзний канцлер, якого він призначав і який постійно головував у верхній палаті – Союзній раді. Рада ця складалася з чиновників – делегатів окремих держав, що входили до складу Союзу, причому 17 голосів у ньому з 43 належало представникам Пруссії. Рейхстаг – нижня палата – складався з 297 депутатів, яких обирали чоловіки загаль-

ним голосуванням. Він мав право втлумачувати закони й затверджувати бюджет. Окремі держави, що ввійшли до Союзу, зберегли своїх монархів, конституції, судочинство й бюджети. Але вони мусили підкоритися прусській гегемонії і визнати національним прапором Союзу чорнобілий прапор Гогенцоллернів з доданою до нього знизу червоною смугою.

1866 → Утворення Національного робітничого союзу в США.

Віденський мир.

1866–1869 → **Критське повстання.** У дуже тяжкому становищі перебувало населення о. Крит. Там часто піднімалися повстання проти турецького гноблення. Населення острова вимагало реформ, але султанський уряд йому незмінно відмовляв. Влітку 1866 р. острів охопило нове повстання. Створений повстанцями Тимчасовий уряд проголосив приєднання острова до Греції, звідки на острів направляли загони добровольців. **Грецькі патріоти вимагали війни з Туреччиною. Російський уряд був готовий підтримати повстанців, але західні держави не захотіли йти далі словесних звернень до султана і навіть вимагали від Греції припинити воєнні приготування проти Туреччини.** У 1869 р. Критське повстання було придушено.

1866–1870-ті → **Омладина в Сербії.** У 60-ті роки основними суспільно-політичними угрупованнями в Сербії були консерватори і ліберали. Перші відбивали інтереси великашів, другі – сільської і міської буржуазії. Програма сербських лібералів передбачала певну демократизацію суспільно-політичного устрою і мала прогресивний характер. Значне місце у програмі відводилось боротьбі за національне визволення і об'єднання сербського народу. Це прагнення відбилась у діяльності Омладини – **об'єднання сербської молоді.** Омладина виникла в 1866 р. як культурно-освітнє товариство сербської учнівської молоді на з'їзді у Воеводині і являла собою націоналістичну організацію сербської буржуазної молоді. Діяльність Омладини сприяла зростанню самосвідомості сербського народу, піднесенню культурного й політичного життя країни. Але Омладина ігнорувала соціальні питання, її керівниками були ліберали, далекі від інтересів народних мас. **Вождем** ліберального крила Омладини був *Володимир Гованович*. Ліберали вважали поліцейський режим у країні головною перешкодою в боротьбі за національне визволення й об'єднання сербів. Це спричинило розрив між Омладиною й урядом *Михайла Обреновича*. Урядові переслідування і внутрішня боротьба між лібералами й революційно-демократичною течією, очолюваною *Светозаром Марковичем*, призвели в 70-х роках до розпаду Омладини.

1866, 3–8 вересня → Женевський конгрес І Інтернаціоналу.

1866 → В **Англії** більшість керівників Національної ліги реформ йшли на повіді в буржуазних радикалів і підтримали **в 1866 р. білль (законопроект) про реформу, який тільки трохи знижував майновий ценз**. Однак англійські робітники під впливом публічної агітації, яку провадив *Маркс* та його однодумці, протестували проти цього півзаходу й тим сприяли провалу законопроекту в парламенті. Після цієї невдачі *вігський уряд Рассела-Гладстона* змушений був у червні того ж таки року вийти **у відставку**. Формування нового кабінету було доручено лідерові консерваторів *лорду Дербі*. Урядова криза збіглася в часі з початком нової економічної кризи, яка з літа 1866 р. охопила всі галузі промисловості. Спричинені економічною кризою голод і безробіття погіршили становище широких мас трудового народу. По всій Англії прокотилася хвиля політичних мітингів та демонстрацій. У центрах металургійної, суднобудівної та інших галузей промисловості відбувалися невинні страйки. В Лондоні на Трафальгарсквері проходили величезні мітинги. Фактичним організатором їх був І Інтернаціонал, під впливом якого Ліга реформи змушена була очолити стихійний протест робітничих мас і знову висунути вимоги загального виборі чого права для чоловіків. 23 липня 1866 р., відповідно до вказівок Ліги, десятки тисяч робітників вирушили із східної, пролетарської частини Лондона до Гайд-парку. Переконавшись у тому, що ворота парку зачинені за наказом урядових властей, народ розгромив чавунні ґрати і, пролізши за огорожу, все-таки провів мітинги на захист загального виборчого права.

1867, серпень → В **Англії** натиск мас на парламент примусив авторів законопроекту в ході його обговорення розширити рамки виборчого права. **В серпні 1867 р. палата громад нарешті прийняли другий акт про реформу**. Відтепер виборче право в містах надавалося усім власникам або наймачам будинків, які сплачують податок на користь бідних, та квартиронаймачам, які сплачують за рік не менше 10 фунтів стерлінгів орендної плати (при цензі осілості один рік); у сільській місцевості – всім орендарям земельних ділянок з річним доходом 12 фунтів стерлінгів. При цьому зберігалися відкрите голосування (анульоване в 1872 р.) і старий, дуже нерівномірний розподіл виборчих округ. Друга виборча реформа, таким чином, надала право голосу не тільки дрібній буржуазії, а й верхівці робітничого класу. Проте 2/3 чоловічого населення Англії – основна маса робітників, не кажучи вже про жінок країни, – як і раніш, були позбавлені виборчих прав. Отже, реформа була лише ще одним, дуже боязким кроком у встановленні в

Англії буржуазно-демократичних порядків. Та навіть цей крок став можливим тільки завдяки тискові пролетарських мас. Збільшення числа виборців із 600 тис. до 2 млн чоловік дало змогу англійським робітникам подумати про висунення своїх кандидатів до палати громад. З цією метою в Лондоні був заснований особливий комітет для організації самостійного робітничого представництва в парламенті.

1867 → Повстання феніїв в Ірландії.

Утворення Австро-Угорщини. Невдачі зовнішньої політики Австрійської імперії – посилення Пруссії в результаті війни з Данією в 1864 р. і загроза австро-пруської війни – також сприяли назріванню революційної ситуації. У цих умовах австрійські «верхи» спробували ослабити національну боротьбу пригноблених народів за допомогою поступок найчисленнішому з пригноблених німцями народів – угорцям. Влітку 1865 р. уряд, очолюваний *консерватором Белькреді*, почав переговори із скликаним угорським сеймом про майбутній політичний статут Угорщини. Чинність Лютневого патенту було припинено. У 1866 р. в зв'язку з австро-пруською війною і поразкою Австрійської імперії в цій війні національно-визвольна боротьба в Угорщині набрала особливо широкого розмаху. Під час австро-пруської війни в Угорщині були поширені поразницькі настрої. Різко загострилася також національна боротьба інших пригноблених народів. Революційна ситуація, що виникла в Австрійській імперії в першій половині 60-х років, загострилась. Це поставило під загрозу панування австрійської буржуазії, землевласників, династії Габсбургів, існування Австрійської імперії. Щоб запобігти розпаду Австрійської імперії, подолати глибоку політичну кризу, зміцнити своє панування й зберегти монархію на чолі з династією Габсбургів, панівні класи Австрії були змушені піти на часткові поступки угорцям. **В 1867 р. уряд уклав з Угорщиною угоду про перетворення Австрійської імперії на двоєдину (дуалістичну) державу – Австро-Угорщину.** Прийнята того ж року конституція встановлювала особливий державний устрій для обох частин Австро-Угорщини. В Австрії встановлювався двопалатний парламент – рейхсрат. Верхня палата рейхсрату (палата панів) складалася з представників вищої знаті і духовництва; її призначав імператор; звання члена палати панів було спадкоємним. Нижню палату рейхсрату (палату представників) обирали сейми кожної з 14 областей, на які поділялась Австрійська частина імперії. Вибори до палати представників були нерівними й цензовими. Розмір майнового цензу встановлювався залежно від області, однак всюди він був дуже високий. Крім Нижньої і Верхньої Австрії, до австрійського рейхсрату здобули право

посилати своїх представників Чехія, Моравія, Галичина, Карінтія, Крайна, Сілезія, Буковина, Тіроль, Істрія, Зальцбург, Штірія. Сукупність усіх земель, які мали право посилати своїх представників до австрійського рейхсрату й які лежали по австрійський бік р. Лейти, називалась Ціслейтанією. В Угорщині також встановлювався двопалатний парламент (сейм). Верхню палату сейму (палату магнатів) призначав король; вона складалася з представників великих угорських землевласників і буржуазії. Звання члена палати магнатів було спадкоємним. Нижню палату сейму (палату депутатів) обирали на основі високого майнового цензу. Створений в Угорщині політичний статут поширювався також на Хорватію, Славонію, Трансільванію. Сукупність земель, на яких було встановлено угорський політичний статут, називалась Транслейтанією. *Австро-Угорщина була монархічною державою: на чолі її стояв австрійський імператор, він же король угорський Франц-Йосиф Габсбург (1848–1916)*. Конституція надала монархові величезні права: він призначав верхні палати рейхсрату і сейму, в час між парламентськими сесіями міг видавати постанови, що мали силу закону. Конституцією передбачалось, що три міністерства – військове, закордонних справ і фінансів – будуть спільними для Австрії і Угорщини. Всі інші органи управління в Австрії й Угорщині мали бути різними. **Конституція 1867 р. була антинародною і напівабсолютистською:** вона зберігала монархічний лад, надавала величезні права монархові, вводила антинародний спосіб комплектування верхніх палат рейхсрату і сейму, впроваджувала реакційну систему виборів, що усувала від участі у виборах переважну більшість населення. Виборчих прав не здобули ні робітники, ні селяни, ні дрібна чи навіть середня буржуазія. Конституцію 1867 р. було прийнято в результаті компромісу, досягнутого між панівними класами Австрії й Угорщини. Великі землевласники й буржуазія Австрії, щоб зберегти своє панування і монархічний лад, були змушені піти на угоду з мадярськими поміщиками та буржуазією і поставити мадярів поряд з австрійцями на рівень панівної нації. У встановленні системи дуалізму й панування двох націй австрійські «верхи» вбачали також спосіб збереження й посилення національного гноблення слов'янських та інших народів, які перебували під владою Габсбургів. Система дуалізму допустила до участі в політичній владі угорське великомаєтне дворянство і буржуазію. У 1867 р. було укладено також угоду між Австрією й Угорщиною з економічних і фінансових питань, що стосувалися грошового обігу, міри участі обох частин дуалістичної держави в покритті спільних витрат, непрямих податків та ін. Цю угоду було підписано строком на 10 років. Передбачалось автоматичне продовження її на наступне де-

сятиріччя, якщо вона на кінець дев'ятого року не буде денонсована однією з договірних сторін. Отже, в 1867 р. Австрійська імперія була перетворена на двоєдину монархію – Австро-Угорщину. Південнослов'янські землі, які входили до її складу, було поділено. Хорватія і Воеводина підкорялись Угорщині, а Словенія, Істрія та значна частина Далмації – Австрії.

1867 → *Невдоволення засиллям австрійців та всією централізаторською політикою імператора Франца-Йосифа, чеська Національна партія відразу ж після австро-угорської угоди 1867 р. звернулася до австрійського рейхсрату з декларацією, в якій вимагала надання в складі імперії таких самих прав, як і для Угорщини, Землям св. Вацлава, тобто Чехії й Моравії.* При цьому чехи відмовлялись від участі у виборах до рейхсрату доти, доки не задовольнять вимоги про політичну незалежність Чехії. Австрійський уряд відповів на вимогу чехів репресіями і введенням стану облоги в Празі. Чеська буржуазна опозиція апелювала до чеського населення, боротьба між австрійською правлячою верхівкою і чеською опозицією загострилася. Після 1867 р. в чеській Національній партії чітко визначилось два крила: старочеське – на чолі з Палацьким і Рігером і молодочеське – на чолі з братами Греграми і Сладковським.

Виведення останніх турецьких гарнізонів із Сербії.

1867, лютий → На **Кубі** в 60-х роках креоли добивалися зміни митного тарифу і надання країні права посилати депутатів у кортеси, але іспанський уряд відхилив ці вимоги, а в лютому 1867 р. запровадив новий податок на земельну і промислову власність.

1867–1868 → *Англія послала свої війська в Ефіопію, інтерес до якої зріс у зв'язку з будівництвом Суецького каналу.* У кривавій битві під Магдалою англійські війська розбили невелику армію імператора (негуса) Феодора. Сам негус застрілився. Англійські купці дістали можливість вести торгівлю в Ефіопії. Після підкорення повсталих сикхів та анексії Пенджабу в 1849 р. було завершено завоювання Індії. В руках Ост-Індської компанії опинилася величезна країна з 170–190 мільйонами жителів. Дві третини Індії було анексовано, ними управляли урядовці компанії. Решта території країни у вигляді кількох великих і малих залежних князівств була підвладна Англії. Гніт Ост-Індської компанії ставав нестерпним. Компанія збільшувала податки й почала скидати з престолів багатьох князів, прилучаючи їхні володіння до своєї території.

1867 → **Управління Канадою було перебудовано на нових засадах.** Чотири провінції Канади утворили федерацію, яка стала називатися домініоном Канада. З того часу губернатори, яких призначав англійсь-

кий король, повинні були управляти Канадою лише за посередництвом федеральної ради міністрів, відповідальних перед законодавчими органами – сенатом і палатою представників самого домініону. Не тільки Канада, а й інші колонії, населені вихідцями з метрополії, дістали можливість у 50–60-х роках відкрити представницькі установи. З південноафриканських володінь самоврядування в 1854 р. здобула Капська земля, а в 1856 р. – Наталь. В Австралії перші представницькі установи було запроваджено ще в 40-х роках. У 1855 р. тут були вироблені, а потім і затверджені конституції окремих колоній, за якими передбачалося встановлення двопалатної системи й значне обмеження губернаторської влади. Нова Зеландія в 1852 р. також дістала конституцію. Та, запроваджуючи самоврядування й громадянські свободи для зайшого білого населення, англійський уряд і не думав давати бодай які-небудь конституційні гарантії корінному населенню колоній: людність південноафриканських володінь і новозеландські маорі були приречені на цілковиту безправність, нещадну експлуатацію прибулими з метрополії білими колоністами. Індіанці в Канаді швидко вимирали.

Велике обурення серед прогресивних верств французького суспільства викликало те, що Франція послала свої війська в Італію в 1867 р. проти загону італійських патріотів на чолі з Гарібальді, який розпочав новий похід на Рим. Загін гарібальдійців було-розбито під Ментаною, французькі війська лишилися в Римі охороняти папську владу. Це викликало велике незадоволення у всій Італії. Водночас різко погіршилися відносини між Францією і Пруссією. Уряд Наполеона III прагнув захопити герцогство Люксембург, багате на залізну руду, домагався приєднання до Франції лівого берега Рейну, претендував на Бельгію. Цим агресивним, планам давала рішучу відсіч Пруссія, яка побоювалася посилення Франції. Щоправда, напередодні австро-пруської війни Бісмарк обіцяв Наполеону III територіальні компенсації в тому разі, якщо Франція зберігатиме нейтралітет у цій війні. Коли ж після закінчення австро-пруської війни французький уряд зажадав обіцяних компенсацій, Бісмарк відхилив ці вимоги. Пруські мілітаристи вже тоді планували загарбання Ельзасу та Лотарингії. У 1867 р. намітилося певне зближення між Францією та Австрією. Наступного року був навіть вироблений проект австро-франко-італійського союзу, спрямованого проти Пруссії. Але цей проект не було здійснено. Щоб перешкодити завершенню об'єднання Німеччини під зверхністю сильної мілітаристської Пруссії, французька дипломатія на противагу Північнійнімецькому союзу пробувала створити Південнонімецький союз під протекторатом Франції. Та ці спроби не були успішними.

1867–1868 → *Гноблені Австрією народи, і насамперед слов'яни, були дуже незадоволені конституцією 1867 р. В Чехії і в Галичині почалася боротьба за надання цим землям таких самих прав, які конституція надала Угорщині.* Чехи почали бойкотувати рейхсрат. Гарантії національних прав зажадали також словенці й італійці. З ініціативи панівних класів Угорщини в 1868 р. було укладено угоду, за якою Хорватія, Славонія і Далмація (так зване Триєдине королівство) оголошувались невід'ємним володінням Угорщини. Хорватську мову було оголошено державною мовою в Триєдиному королівстві. Передбачалось надання цьому королівству автономії в управлінні, судочинстві, освіті й релігії. Хорватський бан (губернатор) мав призначатися монархом на подання прем'єр-міністра Угорщини. Вибори в хорватський сабор (сейм) було встановлено цензові й багатоступеневі. Це була половинчаста автономія Хорватії, що постійно перебувала під військовим наглядом угорської армії і щорічно платила данину Угорщині – 56% відрахувань із хорватського бюджету. Однак угорський уряд незабаром почав порушувати угоду 1868 р. і повернувся до політики мадяризації. Ухвалений того ж таки року в Угорщині реакційний і націоналістичний закон оголошував угорську мову державною мовою не тільки для країв, населених угорцями, а й для слов'янських і румунських земель, що входили до складу земель угорської «корони».

1868, 6–13 вересня → Брюссельський конгрес І Інтернаціоналу.

1868 → **Виступи четників в Болгарії.** Вночі проти 6 червня 1868 р. переправились через Дунай і висадились на берег чети *партизанських воєвод Хаджі Димитра і Стефана Караджі.* У запеклому бою біля Шипкинського перевалу *Хаджі Димитра* й майже всіх четників було вбито. *Стефана Караджу* турки захопили в полон. Ця невдача показала безсилля тактики четників, яка ґрунтувалася на діяльності розрізних загонів гайдуків, що вривалися з-за кордону в Болгарію, сподіваючись самою своєю появою підняти загальне народне повстання.

1868–1871 → *З величезними труднощами угорським правлячим колам вдалося добитись вигідного для них договору з Хорватією. За хорвато-угорською угодою 1868 р.,* в обмін на повне економічне і політичне підкорення Угорщині Хорватія діставала обмежену внутрішню автономію в галузі управління, освіти, судочинства і рідної мови. Це спричинило велике невдоволення в Хорватії. Рух проти угоди очолила Партія права («Праваші»), яка виражала інтереси радикальної дрібної буржуазії. У жовтні 1871 р. один з її лідерів – Е. Кватерник – очолив повстання, мета якого була визволити країну від австро-угорського панування. Повстання, в якому не брали участі широкі народні маси, було швидко придушено. Політика мадяризації й економічного гноб-

лення привела до посилення масового національного руху. Цілковите панування австрійської буржуазії в Словенії і втрата останньої надії на автономію в умовах дуалізму зумовили зростання національної боротьби серед широких трудящих мас і на крайньому північному заході Балканського півострова. На масових народних зборах (таборах) трудове населення сіл і міст виступало з вимогою об'єднання словенських земель, за мовну рівноправність і зменшення податків. Рух протесту проти угорського гноблення у Воеводині наприкінці 60-х – 70-х рр. XIX ст. очолила ліберальна партія під керівництвом *С. Милетича*. Його газета «Застава» («Прапор») всіляко підтримувала визвольну боротьбу південнослов'янських народів і була своєрідним загальнобалканським друкованим органом.

1868–1874 → **Буржуазна революція в Іспанії**. Нова революція почалася з повстання 18 вересня 1868 р. на флоті, який стояв у Кадісі. Повстання поширилось по всій країні, і через 2 дні *Ізабелла* втекла у Францію. Було створено уряд з поміркованих і лівих лібералів. *Кортеси в червні 1869 р. оголосили нову конституцію, її статті передбачали введення загального виборчого права для чоловіків, свободу віросповідання, асоціацій і зборів*. Конституція допускала цивільний шлюб. Спадкоємна монархія зберігалась. Ліберально-монархічна буржуазія і поміщики утримували владу в своїх руках. Монархічна конституція викликала протести революційно-демократичної опозиції. Демократичні й республіканські повстання піднялись у Сарагосі, Валенсії та інших місцях. На півдні селяни почали захоплювати поміщицькі маєтки. Але революційні хунти були роз'єднані. Вони не вимагали скасування феодальним повинностей і не залучали на свій бік селян. Більшість населення перебувала під впливом католицької церкви. Робітничий клас був ще незрілий. Серед зубожілих ремісників і багатьох робітників були поширені анархістські ідеї бакуністів. У 1868 р. в Іспанії виникли секції І Інтернаціоналу. В 1870 р. відбувся конгрес цих секцій у Барселоні, але бакуністи провели на ньому рішення про відмовлення від політичної боротьби. Марксиста на чолі з французьким *соціалістом Полем Лафаргом* залишились у меншості. Тактика бакуністів і слабкість дрібнобуржуазних республіканців сприяла збереженню монархії. Кортеси обрали *королем італійського принца Амадея Савойського*, який сів на престол у 1870 р. Але його вороже зустріли духовництво й аристократія. Армія і міністри не підтримали короля і в лютому 1873 р. *Амадей* зрікся престолу. Кортеси змушені були проголосити республіку. Проте замість захисту республіканського уряду і боротьби за демократичні й соціальні перетворення дрібнобуржуазні республіканці й бакуністи підняли повстання в Андалузії та Валенсії за лікві-

дацію центрального уряду й роздроблення країни на незалежні кантони з самоврядуванням. Безглузда тактика бакуністів і дрібнобуржуазних республіканців, або так званих непримиренних, підірвала республіканський рух. Поміщики та буржуазія були налякані й вдалися до реставрації Бурбонів. **24 січня 1874 р. кортеси посадили на престол сина Ізабелли Альфонса XII.** Слабкість і роз'єднаність різних угруповань буржуазії та ліберальних поміщиків, їхній страх перед народними масами, непослідовність і помилки дрібнобуржуазних республіканців, неспроможна тактика й погляди бакуністів вели до поразки революції 1868–1874 рр. Іспанський народ дорого заплатив за це. Демократичні перетворення не було здійснено. Іспанія залишилась дворянською монархією з династією Бурбонів. Панування поміщиків і напівфеодальні повинності селян збереглися.

1868–1874 → *Відомий просвітитель Д. Ф. Сарм'єнто, ставши президентом Аргентини (1868–1874), багато зробив для національної консолідації цієї країни, здійснив програму будівництва залізниць і телеграфних ліній, сприяв модернізації сільського господарства та імміграції європейських переселенців, розгорнув мережу державних шкіл і висунав програму культурного розвитку країни.*

1868–1878 → **Визвольне повстання на Кубі.** У вересні 1868 р. почалась революція в Іспанії, що стало поштовхом до початку визвольної війни на Кубі. 10 жовтня 1868 р. видатний діяч визвольного руху поміщик *Карлос Мануель Сеспедес* на чолі 37 осіб проголосив незалежність **Куби**, звільнив своїх рабів і обнародував маніфест від імені революційної хунти проти деспотичного правління, несправедливих податків і продажних урядовців. Маніфест вимагав надання кубинцям політичних прав та свобод і передбачав поступове звільнення рабів за викуп. Потім *Сеспедес очолив тимчасовий уряд Кубинської республіки, який створили революціонери. На Кубі почалась партизанська війна. Перший загін складався з 147 чоловік з мисливськими рушницями і 4 гвинтівками. Через місяць чисельність партизанів досягла вже 12 тисяч. Вони нападали на іспанські гарнізони, і їм вдалося зайняти кілька пунктів. Кубинський патріот, революціонер і демократ, юний *Хосе Марті* писав: «О, слава богу, що вітчизна наша любя із шиї, мов змію, страшну петлю зніма, – Що голову свою підносить вільна Куба!». Видатним керівником партизанів став негр *Антоніо Масес*. Ватажок лівого демократичного напрямку у визвольній революційній війні кубинського народу *Ігнасіо Аграмонте* захоплювався ідеями французької революції XVIII ст. **Під його впливом 10 квітня 1869 р. було проголошено буржуазну конституцію республіки Куба.** Але найбільші*

міста і фортеці залишалися в руках іспанських військ. Визвольна війна затяглась на десять років і закінчилась поразкою патріотів. Але іспанський уряд не здобув повної перемоги і змушений був підписати компромісний мир з повстанцями, щоб зберегти свою владу. Десятилітня війна 1868–1878 рр. мала величезне значення для розвитку кубинської нації і відіграла роль незавершеної буржуазної революції, яка тимчасово зазнала невдачі.

1868–1889 → **Милан Обренович (Сербія)**. У країні виникла змова, внаслідок якої у травні 1868 р. було вбито князя *Михайла Обреновича*. Завдяки втручання армії, було проголошено князем племінника *Михайла* неповнолітнього *Милана Обреновича (1868–1889)*.

1869, 25 липня → *На одном з мітингів 25 липня у Відні виступив Вільгельм Лібкнехт, коротко освітивши принципи і діяльність I Інтернаціоналу*. На цьому ж мітингу *В. Лібкнехт* закликав до єднання сил пролетаріату Німеччини і Австрії і запросив австрійських робітників взяти участь у роботі з'їзду німецьких робітничих союзів у 1869 р. в Ейзенаху, куди й було направлено делегатами двох австрійських робітників. На початку 70-х рр. в Австрії було вже 273 місцеві робітничі організації, проте серед них багато які перебували під впливом лассальянства.

1869 → **Заснування соціал-демократичної робітничої партії Німеччини**. Ще восени 1868 р. в Нюрнбергу відбувся з'їзд німецьких робітничих союзів, скликаний з ініціативи *А. Бебеля* і *В. Лібкнехта*, і який відіграв велику роль в історії німецького робітничого руху. Всупереч шаленій протидії лібералів з'їзд прийняв соціалістичну програму і ухвалив приєднатися до I Інтернаціоналу. А 7–9 серпня 1869 р. на загальнонімецькому робітничому конгресі в Ейзенаху, скликаному після опублікування написаної *А. Бебелем* спеціальної відозви, на противагу лассальянському Загальному німецькому робітничому союзу було засновано нову Німецьку соціал-демократичну робітничу партію. Вона мала 10 тис. членів. У програмі нової робітничої партії говорилося, що вона стоїть на позиціях I Інтернаціоналу і боротиметься за знищення всякого класового панування.

1869, серпень → З'їзд робітничих союзів у Ейзенаху.

1869, 6–11 вересня → Базельський конгрес I Інтернаціоналу.

1869 → **Створення Ордена лицарів праці в США**. ОЛП проголосив своєю метою «визволення робітників від тиранії корпорацій і знищення рабства найманої праці». Місцеві асамблеї ОЛП створювались не за виробничою, а за територіальною ознакою. Отже, в одній місцевій організації були робітники різних спеціальностей і різних підпри-

емств. Те, що до ОЛП допускали ремісників і навіть підприємців (хоч кількість підприємців не повинна була перевищувати 25% всіх членів місцевої організації), стало однією з причин слабкості ОЛП у страйковій боротьбі. Друга причина слабкості цієї масової організації американських робітників полягала в тому, що керівництво її не було посправньому пролетарським.

1869 → **Відкриття Суецького каналу.** *Активна колоніальна політика Другої імперії у Франції викликала велике роздратування у правлячих колах Англії.* Це роздратування ще більше посилилося в 1869 р., коли було відкрито Суецький канал, побудований за проектом французького інженера Лессепса, і коли спочатку цей канал опинився в руках французьких капіталістів.

Створення Національного союзу кольорових робітників у США.

Створення *Д. І. Менделєєвим* періодичної таблиці елементів.

1869, грудень → **Масова демонстрація робітників у Відні.** Ця демонстрація, що проходила перед рейхсратом з вимогами свободи спілок, зборів, друку, розпуску регулярної армії і заміни її загальним озброєнням народу, особливо знаменна тим, що в ній уперше взяли участь робітники різних національностей.

1869 → **Конституція Сербії.** Після смерті *Михайла*, який не мав прямого наступника, військові кола проголосили князем його малолітнього племінника **Милана Обреновича (1868–1889)**. На час неповноліття нового князя влада перейшла до рук трьох регентів. У результаті угоди з військовими й бюрократичними колами до влади прийшли ліберали. Один із регентів – *Ристич* очолив ліберальну партію. Побоюючись незадоволення мас, яке зростало, ліберали пішли на зближення з реакцією. У 1869 р. було прийнято нову конституцію, за якою законодавчу владу здійснювали князь і скупщина, що збиралася щороку. Але законодавчі повноваження князя були ширшими, ніж у скупщини; йому належало право законодавчої ініціативи й остаточного затвердження законів. Чверть усіх депутатів скупщини призначав князь. Конституція проголошувала свободу особи, друку, але не передбачала свободи союзів і зборів. Нічого не було зроблено для поліпшення становища селян. Незадоволення їх виявилось у посиленні гайдуцтва, з яким уряд вів рішучу боротьбу. Союз лібералів з консерваторами викрив облудність обіцянок, які вони давали в період боротьби за владу. Таким чином, під впливом революційної демократичної пропаганди скупщина перестала бути слухняним зряддям князя й уряду. Князь покликав до влади консерваторів і змушений був розпустити скупщину. Вплив сербського князівства серед народів Балканського півострова помітно спадав. Балканський союз розпався.

1869–1870 → **Відбулися нові вибори у Франції до Законодавчого корпусу.** На цих виборах республіканці здобули блискучу перемогу: вони зібрали 3,3 млн голосів із загальної кількості 7,8 млн виборців. Серед обраних знову депутатів-республіканців були *Рошфор і Гамбетта*. *Гамбетта* запропонував радикальну політичну програму, що містила такі вимоги, як відокремлення церкви від держави, скасування постійної армії, ліквідація поліцейської префектури та ін. Результати виборів 1869 р. викликали велику тривогу в правлячих колах. Було вирішено вдатись до нового маневру, щоб затримати наростання опозиційного руху в країні. 2 січня 1870 р. було створено новий кабінет на чолі з безпринципним кар'єристом *Емілем Олів'є*, який раніш приєднався до республіканців. Однак «ліберальне міністерство» *Олів'є* виявилось безсилим зупинити наростання громадського невдоволення в країні. Воно ще більш посилилося в зв'язку з убивством молодого республіканського журналіста *Віктора Нуара* принцом *П'єром Бонапартом* (родичем *Наполеона III*). Похорон *Віктора Нуара*, який відбувся 12 січня 1870 р., перетворився на грандіозну антиурядову демонстрацію, що мало не переросла у збройне повстання. В наступні місяці під час заворушень серед робітників і демократів Парижа були спроби будувати барикади й сталися сутички з поліцією. Політична обстановка у Франції ставала дедалі напруженішою. Ліберальні реформи, які провів уряд, мали половинчастий характер і тому не могли спинити наростання опозиційних і революційних настроїв у країні. Тактика лавірування між різними класами й демагогічні загравання з трудящими вже не допомагали. Робітничий клас, інтелігенція, передові верстви дрібної і частково середньої буржуазії піднімались на боротьбу проти прогнилої системи поліцейсько-бюрократичної диктатури. Наближалася нова буржуазно-демократична революція, яка мала покінчити з бонапартистським режимом. *Невдала війна з Пруссією, що почалася 19 липня 1870 р., прискорила загибель цього режиму. Його було повалено через два дні після того, як величезна французька армія на чолі з самим імператором, оточена і розбита під Седаном, ганебно здалася в полон пруським військам. Капітуляція відбулася 2 вересня 1870 р., а 4 вересня нова революція в Парижі повалила імперію Наполеона III. Франція знову стала республікою.*

1870 → Заснування *В. Левським і Л. Каравеловим* Національного революційного комітету (Болгарія).

1870, 4 вересня → Падіння Другої імперії у Франції.

1870, 22 квітня → Народився *В. І. Ульянов (Ленін)* у Сибірску.

1870, 19 липня–1871, 28 січня → **Франко-пруська війна.** Після війни 1866 р. і створення Північнонімецького союзу національне об'єднан-

ня Німеччини було в основному завершено. **Останні перешкоди на шляху до створення Німецької імперії на чолі з Пруссією було усунуто в результаті переможної війни проти Франції в 1870–1871 рр.** Ще до підписання мирного договору з розгромленою Францією, 18 січня 1871 р. у дзеркальній залі Версальського палацу прусського короля *Вільгельма I*, який очолював Північнонімецький союз, було урочисто проголошено німецьким імператором. *Німецька імперія, до складу якої входили південнонімецькі держави Баден, Вюртемберг, Гессен-Дармштадт і Баварія, стала великою агресивною юнкерсько-буржуазною державою, що укріпилася в центрі Європи.* Слабкість німецького робітничого класу була причиною того, що він не міг перешкодити аграріям і буржуазії здійснити перетворення всупереч інтересам робітників, в найбільш не вигідній для робітників формі, із збереженням монархії... і маси інших залишків середньовіччя. Не тільки робітничий клас, а й весь німецький народ, за винятком невеликої купки поміщиків та великих капіталістів, тяжко потерпів через те, що перемиг контрреволюційний, бісмарківський шлях об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» під зверхністю Пруссії: розвиток демократичних порядків і установ у ній затримався на кілька десятиріч, а це принесло всьому німецькому народові страхіття і спустошення двох світових воєн. Для всіх сусідніх народів укріплення в центрі Європи сильної мілітаристської німецької держави було величезним лихом, оскільки неминуче робило їх в майбутньому об'єктом німецької агресії. Англія, Франція, а також царська Росія, які сприяли в 60-х роках XIX ст. об'єднанню Німеччини на чолі з прусськими юнкерами, дістали собі в особі Німецької імперії дуже небезпечного противника. Отже, правлячі придворні кола *Наполеона III* вирішили підняти престиж династії переможною війною з Пруссією, з якою у Франції наприкінці 60-х років дуже загострилися стосунки. *Після австро-пруської війни 1866 р. під егідою Пруссії успішно об'єднувались німецькі держави. На південному кордоні Франції виростала могутня мілітаристська держава – Північно-Німецький Союз, правлячі кола якого, прусське юнкерство і верхівка буржуазії, відкрито прагнули загарбання економічно багатих і стратегічно важливих областей Франції – Ельзасу і Лотарингії. Наполеон III за допомогою війни з Пруссією вирішив перешкодити остаточному створенню єдиної німецької держави.* Проте міжнародне становище Франції в цей час було несприятливим. Погіршилися відносини з Англією, яка не мирилася з активною колоніальною політикою Франції, особливо після того, як відкритий у 1869 р. Суецький канал на початку виявився в руках французьких капіталістів. Через те що *Наполеон III* не погоджувався на перегляд статей Паризького дого-

вору 1856 р., яким Росії заборонялось тримати військовий флот на Чорному морі і будувати укріплення на його узбережжі, наростало напруження у відносинах з Росією. В Італії були незадоволені окупацією Рима французькими військами, що затримувало національне об'єднання Італії. Зовнішньополітичну ізоляцію Франції враховував канцлер Північно-Німецького Союзу *О. Бісмарк*, що посилено готувався до заключного етапу возз'єднання Німеччини. Брязкання зброєю в Парижі тільки полегшило Бісмаркові і прусській вояччині реалізувати план створення єдиної німецької держави через війну з Францією, до якої в Пруссії почали готуватися відразу ж після укладення миру з Австрією. Проте, на відміну від Франції, де бонапартистські воєначальники хоча й багато галасували, та мало дбали про боездатність армії, у Берліні таємно, але цілеспрямовано готувались до війни, переозброюючи армію і докладно розробляючи стратегічні плани наступних воєнних операцій. Пруські дипломати легко добились нейтралітету Росії і Австро-Угорщини. Отже, на початку 1870 р. бонапартисти у Франції готові були ввергнути країну в безодню династичної війни, чужої французькому народові, а пруські мілітаристи, виношуючи агресивні цілі, скористались об'єктивним змістом війни, що насувалась, як війни за національне об'єднання Німеччини. **Приводом до війни стало питання про заміщення іспанського королівського престолу.** В 1868 р. після революції *королева Ізабелла* втекла з Іспанії, і кортеси запропонували трон *принцові Леопольду* з пруської династії. **Французький уряд заявив протест і вжив усіх можливих заходів, щоб не допустити заміщення іспанського королівського престолу Гогенцоллернами, боячись, що німці загрожуватимуть Франції з півдня.** Французький посол у Берліні *Бенедетті* відвідав в курортному місті Емс *пруського короля Вільгельма I*, де той відпочивав, і добився від нього усного запевнення, що в Берліні не наполягатимуть на кандидатурі *Леопольда*. Відразу після цього 12 липня 1870 р. принц *Леопольд* офіційно оголосив про свою відмову від запропонованої йому іспанської корони. Здавалося б, інцидент вичерпаний. Проте примирення між Францією і Північно-Німецьким Союзом не входило в плани обох сторін. Тож і у Франції і в Пруссії взялися розпалювати конфлікт. У Берліні преса заговорила про «приниження Німеччини», а Париж запропонував *Бенедетті* добитися, щоб *Вільгельм I* в особистому листі на ім'я Наполеона III запевнив, що він ніколи не дасть своєї згоди на кандидатуру *Леопольда*. Однак *Вільгельм I* відмовився дати таку гарантію. Наступного дня під час зустрічі з *Бенедетті* король сказав французькому послу, що далі переговори вестимуться в Берліні, а не в Емсі. Слідом за цим до Берліна *Бісмаркові*

було послано телеграму, в якій викладено зміст переговорів 13 липня між *Вільгельмом I та Бенедетті*. Одержавши телеграму, *Бісмарк* істотно змінив її текст і передав для опублікування в пресі. «Емська депеша» в редакції *Бісмарка* мала явно зневажливий характер щодо Франції. У телеграмі, зокрема, повідомлялось: «Французький посол звернувся до його величності в Емсі з проханням дозволити йому телеграфувати в Париж, що його величність зобов'язується раз і назавжди не давати своєї згоди, якщо Гогенцоллерни знову виставлять свою кандидатуру. Тоді його величність відмовився прийняти французького посла і звелів передати, що йому більше нічого повідомити йому». **Французький уряд сприйняв «емську депешу» як образу Франції.** 19 липня 1870 р. Франція оголосила війну Пруссії. *Бісмарк* торжествував: він жадав війни з Францією і добився цього. Для німецького народу Франція постала як країна нападаюча, агресивна. Потім *Бісмарк* цинічно зізнавався, що він спровокував війну 1870–1871 р. *Наполеон III*, починаючи війну, погано розрахував свої сили. «Ми готові, ми абсолютно готові», – запевняв французький військовий міністр членів Законодавчого корпусу. Це було лише похвалання. Всюди панували безпорядки і сум'яття. Армія не мала загального керівництва, не було ніякого певного плану ведення війни. Не тільки солдати, а й офіцери не були забезпечені найнеобхіднішим. Офіцерам було роздано по 60 франків, щоб вони придбали револьвери в торговців. Не було навіть карт воєнних дій на території Франції, оскільки вважалось, що війна вестиметься тільки на території Пруссії. Вже з перших днів війни виявилась велика перевага Пруссії. Вона випередила французів у мобілізації військ і в зосередженні їх біля кордону. Пруссаки майже вдвоє переважали французів кількісно, їхнє командування наполегливо здійснювало заздалегідь розроблений план війни. Незважаючи на хоробрість солдатів, французькі дивізії зазнавали поразки за поразкою. Пруссакам вдалося відразу розітнути французьку армію на дві частини: одна частина, під командуванням *маршала Базена*, була відкинута до фортеці Мец і там потрапила в облогу; друга, під командуванням *маршала Мак-Магона* і самого імператора, під натиском великої пруської армії відступила до Седану, недалеко від бельгійського кордону, де 2 вересня 1870 р. відбулась битва, яка й стала вирішальною в цій війні. У битві під Седаном полягло три тисячі французьких солдатів. Прусська армія розгромила французів. *Наполеон III* капітулював. 80-тисячну армію *Мак-Магона* і самого *Наполеона III* було взято в полон. Пруссія святкувала перемогу. Седанська катастрофа була останнім ударом по імперії *Наполеона III*, яка й без того стояла на краю загибелі. Друга імперія розсипалась, як картяний будиночок.

Після Седану пруссаки рушили на Париж. Уряд національної оборони спішно формував нову армію, але вона поки що була безсила боротися з сильнішим за неї ворогом. Захищати місто довелося національній гвардії, організованій ще за *Наполеона III*. До неї тепер уряд змушений був включити ще 200 нових батальйонів, що склалися з робітників, ремісників, дрібних службовців та інтелігенції. Вже на початку жовтня в національній гвардії налічувалося близько 250 тис. чоловік. Таким чином, буржуазія змушена була озброїти народ, а це означало озброїти революцію. Коли німці підійшли до Парижа і 19 вересня взяли його в облогу, батальйони національної гвардії одностайно виступили на захист свого рідного міста. А буржуазія, боячись озброєного народу, готова була здати Париж без бою й укласти мир із німцями на будь-яких умовах. *Леон Гамбетта* виступив в уряді з вимогою активної оборони Франції й організації опору ворогові. 7 жовтня на повітряній кулі «Арман Барбес» *Гамбетта* вилетів з обложеного Парижа. Він направився в м. Тур, щоб підняти французів на продовження боротьби. *Гамбетті* за місяць удалося створити нову армію, яку назвали Луарською. У неї були передумови успішної боротьби: облога фортеці Мец і Парижа сковувала майже всі сили противника. Луарська армія почала успішно діяти. Французи билися з надзвичайною хоробрістю, дивуючи навіть ворога. Луарська армія пішла в наступ і після жорстокої битви з німцями під Кульм'є 7 листопада оволоділа м. Орлеаном. Частина Луарської армії була виділена в так звану Східну армію під командуванням *генерала Бурбакі*. Перед нею було поставлено завдання – допомогти фортеці Бельфор, що героїчно оборонялася. Починаючи з жовтня 1870 р. партизанська війна широко розгорнулася в окупованих німцями районах. Одним із багатьох прикладів героїзму партизанів була оборона міста Шатодена, коли 1300 вільних стрільців успішно стримували 10-тисячну армію прусаків. Партизанські загони були такими сильними, що захоплювали навіть міста. Партизани висаджували в повітря залізничні мости, захоплювали спорядження, обози. Дії партизанів перетворювались на винищувальну війну французького народу за своє визволення. **Зрада Трошю, що підписав 28 січня 1871 р. перемир'я з пруссаками, не відразу спинила партизанську війну.** Загони вільних стрільців було розпущено, проте деякі, зберігши зброю, брали потім діяльну участь в обороні Парижа проти версальців після народного повстання 18 березня.

1870, 23 липня → Перша відозва Генеральної ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-пруську війну.

1870, 1 вересня → Поразка французької армії під Седаном.

- 1870, 4 вересня → **Революція в Парижі. Проголошення республіки у Франції.** Утворення уряду національної оборони. Звістка про поразку під Седаном і полон імператора спричинилася до повстання робітників і дрібнобуржуазних міських мас у Парижі 4 вересня. **Революція 4 вересня 1870 р. у Франції, основну рушійну силу якої становив робітничий клас при підтримці всіх трудящих, за своїм характером була буржуазно-демократичною революцією.** Скориставшись недостатньою організованістю робітників, буржуазні республіканці, що були раніш в опозиції до **уряду Наполеона III**, поспішили до Паризької ратуші, де на площі зібрались тисячі робітників і ремісників. Щоб обманути робітників, буржуазні республіканці включили до заздалегідь складеного ними уряду популярного на той час у масах журналіста *Анрі Рошфора*, який прославився нещадною критикою **уряду Наполеона III**. **Францію було проголошено республікою.** До уряду національної оборони увійшли міністром закордонних справ буржуазний республіканець *Жюль Фавр*, міністром внутрішніх справ – ліво-буржуазний республіканець *Леон Гамбетта*, пост військового міністра посів *генерал Лефло*. Очолив уряд орлеаніст, колишній військовий губернатор Парижа *генерал Трошю*. *Незважаючи на те, що 4 вересня 1870 р. в результаті народного повстання у Франції було проголошено республіку, в Національних зборах більшість належала монархістам; меншість становили республіканці, серед яких визначалось кілька течій.* В країні була «республіка без республіканців». Однак план реставрації у Франції монархії провалився. Основна більшість населення Франції була за встановлення республіки, тим часом як монархістів не підтримував жоден із класів. Республіканський лад відстоювали робітники, за нього була більшість селян, які розчарувалися в монархії, численні представники промислової й торгової буржуазії. Проте питання про визначення політичного ладу Франції довго не розв'язувалось.
- 1870, вересень → Завершення возз'єднання Італії. Проголошення Рима столицею Італійського королівства.
- 1870, 9 вересня → Друга відозва Генеральної ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-пруську війну.
- 1870, 19 вересня → Початок облоги Парижа пруськими військами.
- 1870, 27 жовтня → **Капітуляція французької армії під командуванням маршала Базена в Меці.**
- 1870, 31 жовтня → **Збройне повстання в Парижі проти уряду національної оборони.** Уряд національної оборони боявся, що робітники, розбивши прусаків, повернуть зброю проти своєї буржуазії. Генерали влаштували вилазки з оточеного міста з таким розрахунком, щоб

національні гвардійці були розбиті і знекровлені. Міністр закордонних справ *Жюль Фавр* уже 18–20 вересня розпочав таємні переговори з *Бісмарком* про мир. Чутки про зраду уряду швидко дійшли до робітників. Це змусило трудящі маси створити в 20 округах Парижа комітети пильності. Від кожного комітету було послано по чотири члени до Центрального спостережного комітету. Так утворився Центральний комітет 20 округів, який почав стежити за діяльністю уряду. Поряд з урядом національної оборони виникла політична організація робітників і дрібних буржуа, в якій переважали робітники. Тим часом уряд продовжував політику зради. 27 жовтня *генерал Базен* самовільно здав пруссакам міцну фортецю Мец із 170-тисячною армією. **Зрада Базена** обурила народні маси. 31 жовтня робітники і ремісники Парижа вирушили до міської ратуші з вигуками: «Геть Трошю!», «Хай живе Комуна!» Народ увірвався в ратушу і оголосив уряд скинутим. Невдовзі після цього зі своїм батальйоном національних гвардійців до ратуші прибув *бланкіст Флуранс*. Він запропонував організувати комітет громадського порятунку на чолі з *Бланкі*. Але поки в ратуші сперечалися про склад нового уряду, *генерал Трошю* мобілізував відсталих провінційних солдатів і захопив приміщення ратуші. Спершу уряд інсценував примирення з повсталими, їм обіцяли амністію. *Генерал Тамідьє* вийшов із ратуші під ручку з *Бланкі*. Проте незабаром після цього *Флуранс* і близько 60 учасників повстання було заарештовано. Тільки *Бланкі* вдалося сховатися, але й йому заочно винесли смертний вирок.

1870 → Створення в Мексиці за зразком секцій I Інтернаціоналу «Великого кола робітників Мексики».

Особливо велике значення мав страйк 1870 р. у Сварові (Чехія) на фабриках австрійця Лібіга, де працювали в основному чеські робітники. Цей страйк був жорсткою придушений військами і жандармерією, що викликало широкі відгуки солідарності не тільки серед інших загонів чеських робітників, а й серед робітників-австрійців у Відні.

1870–1873 → В Болгарії наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. після невдалої четницької тактики (розгрому четників *Ходжі Димитра* і *Стефана Караджі* в 1688 р.) визвольну боротьбу болгарського народу очолили революційні організації, керовані Болгарським революційним центральним комітетом (БРЦК). Мета його боротьби була скинути турецьке ярмо і створити Дунайську федерацію вільних народів. Уся Болгарія була вкрита мережею місцевих комітетів, до яких входили селяни, ремісники, торговці, інтелігенція. Комітети діставали зброю і готували населення до загального повстання. У 1870 р. після тривалої і впертої боротьби болгари добилися церковної незалежності. Уряд

Туреччини видав фірман про створення самостійної болгарської екзархії – автономної церковної ласті, яка визнавала б верховну владу константинопольської патріарха. Ця перемога мала важливе значення для консолідації болгарського населення напередодні вирішального етапу національно-визвольної боротьби. В Болгарії у квітні 1870 р. *Левський і Каравелов* створили Болгарський Центральний революційний комітет, завданням якого було скинути турецьке ярмо і створити Дунайську федерацію вільних народів. Програма Комітету являла собою компроміс між радикально-буржуазною точкою зору *Каравелова* і революційно-демократичними поглядами *Левського*. У травні 1870 р. *Левський* розпочав організацію широкої мережі місцевих революційних комітетів. Вони склалися з селян, ремісників, інтелігенції, торговців. Комітети повинні були об'єднати прихильників повстання, озброїти і підготувати їх до боротьби. Один із учасників комітетів, щоб дістати кошти для потреб організації, підготував напад на турецьку пошту. Турецьким властям незабаром вдалося заарештувати його. Під час допиту заарештований по-зрадницькому виказав *Левського* і всю революційну організацію. Почалися численні арешти. *Левського* було схоплено й повішено в лютому 1873 р.

1870 → В ірландському національному русі на цей час керівництво захопила ліберальна буржуазія. Створена нею у 1870 р. **Ліга гомруля** обмежила свої вимоги самоврядуванням для Ірландії в межах Британської імперії (гомруль). Ірландці, обрані до парламенту, підтримували лібералів, сподіваючись на їхні поступки. Коли ж ці сподівання не здійснилися, ірландська фракція перейшла до тактики обструкції: виступаючи з кожного питання, вона гальмувала роботу парламенту, поки уряд не прийняв закон про «гільйотину», за яким спікер (голова) мав змогу припиняти дебати в будь-який час.

Підсумок I-го періоду нової історії. Роль буржуазних революцій у період перемоги капіталізму над феодализмом. Початком нової історії слід вважати великі географічні відкриття. Тим не менш, основні події відбувались за часів буржуазної революції XVII ст. в Англії. Це перша революція загальноєвропейського значення. Проте найсильнішого удару феодализмові завдала Велика французька буржуазна революція кінця XVIII ст. Перемога французької революції і утвердження капіталізму в Європі й Америці становили головний зміст першого періоду нової історії буржуазних країн. Буржуазні революції починалися звичайно після того, як капіталістичне виробництво досягало певного розвитку ще в надрах феодального суспільства, а феодальні виробничі відносини і вся правова, політична та ідеологічна надбудова його

ставали кайданами для дальшого розвитку продуктивних сил і перешкождали перемозі капіталізму над феодалізмом. Тому завданням буржуазних революцій було захоплення влади буржуазією і насильна заміна феодальної власності власністю буржуазною. Головні рушійні сили буржуазних революцій – селянство і плебейські верстви населення міст – не в змозі були самостійно повалити феодалізм, їм бракувало політичної свідомості й організованості, яких вони могли набути тільки внаслідок керівництва ними або з боку буржуазії, або з боку пролетаріату. В той час, коли пролетаріат був слабким, нечисленным і не становив самостійної політичної сили, роль вождя народних мас у боротьбі з феодалізмом і абсолютизмом належала буржуазії, яка використовувала рух народу в своїх інтересах. У XVII–XVIII ст. буржуазія була спроможна очолити революцію проти феодалізму саме тому, що в той час ще не було пролетаріату як сформованого класу, а отже, не було й реальної загрози з його боку для буржуазної приватної власності. Тому тогочасні буржуазні революції розвивались по висхідній лінії. Пізніше, коли почалося швидке зростання робітничого класу, революційність буржуазії дедалі слабшала. Але навіть в той час, коли пролетаріат ще не був самостійною силою, велика буржуазія побоювалась широких революційних виступів міської і сільської бідноти, здатної відтіснити владу буржуазії над народними масами й обмежити велику власність. Буржуазія вже тоді не раз зраджувала народ у ході революційної боротьби й доходила згоди з дворянством та монархією на шкоду інтересам народу. Буржуазія, як експлуататорський клас, звичайно не наважувалась доводити до кінця навіть буржуазну революцію. Вирішальною рушійною силою буржуазних революцій були народні маси – селяни, ремісники, робітники. Вони часто вели революцію далі від тих цілей, які ставила буржуазія. Виступи народу в ході буржуазних революцій – один з найяскравіших виявів ролі народних мас як основної сили в перетворенні й розвитку людського суспільства. Важливо відзначити, що й прогресивні політичні реформи, які проводили «згори» поміщики та буржуазія, були звичайно результатом натиску народних мас і революцій. Численні буржуазні революції першого періоду нової історії, незважаючи на спільну для них усіх класову основу й ряд властивих їм загальних закономірностей, здійснювалися на різних етапах історичного розвитку і в різних країнах, що мали свої особливості. Буржуазні революції приводили до повного або часткового повалення феодально-абсолютистського ладу. Нерідко для дальшого розширення і зміцнення панування буржуазії потрібні були нові революції, як, приміром, у Франції. Деякі революції набирали форми національно-визвольних революційних воєн проти

колоніального гноблення або форми громадянської війни з реакціонерами-заколотниками, перемоги над якими досягали революційними заходами. Французька революція 1789–1794 рр., яку ми часто називаємо просто буржуазною революцією, протиставляючи її революції пролетарській, була чітко вираженою буржуазно-демократичною революцією. В англійській революції XVII ст. риси буржуазно-демократичної революції виявились менш чітко внаслідок половинчастості й непослідовності буржуазії і нового дворянства, які хотіли компромісу з монархією. Буржуазно-демократичні революції відбулися в 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині, Італії, Австрійській імперії. Ці революції були незавершеними, половинчастими буржуазно-демократичними революціями. Буржуазні революції були сильним прискорювачем історичного прогресу. Найважливіші етапи перемоги й утвердження капіталізму в передових країнах були наступні. 1640–1870 рр. – це загалом єдина історична епоха, але в ній чітко виділяється кілька етапів, або періодів, що мають свої особливості. Відмітною рисою кожного з цих періодів, або етапів, є характерні для нього буржуазні революції, які стали основними віхами всесвітньої історії цієї епохи. Початковим етапом епохи перемоги капіталізму в передових країнах слід виділити 1640–1789 рр., що знаменували собою початок нової історії. В економічному відношенні ці півтора століття характеризуються розвитком мануфактурної стадії капіталізму. Лише в Англії з 60-х років XVIII ст. вже почалася промислова революція. Наприкінці XVII ст. виникла криза феодально-абсолютистського ладу у Франції, яка поступово привела до французької буржуазної революції XVIII ст. Цей же період ознаменувався північноамериканською буржуазною національно-визвольною революцією (війною американських колоній Англії за незалежність) і створенням буржуазно-рабовласницької заокеанської республіки – США. В інших країнах Європи й Америки тоді ще не визріли передумови для буржуазних революцій. На початок французької революції капіталістичний лад в основному утвердився в Англії, Голландії та в США, а також існував у невеликих містах-республіках. Але в переважній більшості держав Європи і в латиноамериканських колоніях Іспанії та Португалії феодалізм і абсолютизм зберігались. Країни Сходу переживали в ту пору епоху феодалізму, хоча в деяких із цих держав феодальні порядки вже почали вступати в стадію внутрішнього розкладу і кризи. Важливим етапом перемоги капіталізму над феодалізмом стали роки 1789–1815. Основними подіями в історії Західної Європи й Америки в цей час були перемога французької буржуазної революції, наполеонівські війни і початок національно-визвольних рухів, які відобразили процес станов-

лення нових, буржуазних націй на капіталістичній основі. Дальший розвиток промислової революції в Англії і розгром наполеонівської імперії закріпили за Англією світову торговельно-промислову і морську гегемонію, яку Англія зберегла до останніх десятиріч XIX ст. На Європейському континенті в 1814–1815 рр. на якийсь час перемогла феодальна реакція. З 1815 по 1830 р. тривав наступний етап перемоги й утвердження капіталізму в передових країнах, який почався тимчасовим пануванням реакції в перші роки після Віденського конгресу. Але за роками реакції прокотилися дві хвилі буржуазних революцій 1820 і 1830 рр. Результатом їх було дальше розхитування феодально-монархічних порядків. Однією з визначних подій першої третини XIX ст. стала боротьба за незалежність іспанських і португальських колоній в Латинській Америці. У результаті цієї боротьби на величезних просторах Нового Світу виникли самостійні держави. Відкрився шлях до розвитку нових націй із своєю і високою культурою. Війна за незалежність була особливою формою незавершеної буржуазної революції в країнах Латинської Америки. Пізніше в них відбулися нові буржуазні революції, нові перетворення. Період 1830–1847 рр. – наступна стадія в історії цієї епохи. Революції і реформи 1830-х років сприяли утвердженню в ряді країн влади буржуазії. Початок промислової революції і періодичні промислові кризи позначилися загостренням класових суперечностей, розвитком у 30–40-х роках робітничого класу й піднесенням робітничого руху в Англії, Франції і Німеччині. Всесвітньо-історичне значення мало виникнення наукового комунізму в 40-х роках XIX ст. Характерною рисою всього цього періоду був вихід на історичну арену робітничого класу й робітничого руху. Величезне значення мали революції 1848–1849 рр. Вони ознаменувались першою великою громадянською війною між пролетаріатом і буржуазією. Ці революції показали, що внаслідок зростання робітничого класу буржуазія вже втратила роль гегемона буржуазно-демократичної революції. Незважаючи на поразку, революції 1848 р. розхитали підвалини реакції і змусили правлячі класи провести істотні перетворення. Завершальною стадією епохи перемоги капіталізму в передових країнах були 50–60-ті роки XIX ст. Цей період позначився найбільш широким розвитком вільної капіталістичної конкуренції і найвищим піднесенням промислової і колоніальної монополії Англії. В той же час відбулося завершення промислової революції у Франції, посилювався розвиток її в інших країнах Європи і в США. Побоюючись робітничого класу, буржуазія економічно найбільш розвинутих країн відверто зрікалася революційних методів боротьби. Після реакції 50-х років у наступному десятиріччі буржуазні перетворення в ряді країн

проводилися «згори», але під тиском народних мас 50–60-ті роки позначились буржуазно-національними й загарбницькими війнами. Великого розмаху набуває в ці роки колоніальна політика капіталістичних держав. Розвиток робітничого і соціалістичного руху ознаменувався дальшою розробкою вчення *К. Маркса і Ф. Енгельса* і створення Міжнародного Товариства Робітників (I Інтернаціоналу). На кінець цього періоду у Франції визрівають передумови першої пролетарської революції. Хоча протягом епохи 1640–1870 рр. можна визначити п'ять чітко окреслених історичних етапів, вони, проте, є лише частинами єдиного першого періоду нової історії. Епоха ця була позначена бурхливим зростанням продуктивних сил суспільства, перемогою і розвитком капіталізму в Європі та Америці. Зростання продуктивних сил. Прогрес техніки і природознавства. Розвиток мануфактурної стадії капіталізму супроводився зростанням спеціалізації знарядь праці, великою кількістю винаходів, розвитком природознавства та інших наук. Прогрес природничих і математичних наук був необхідним елементом зростання продуктивних сил. Посилення уваги до розвитку науки виразилось у створенні академій наук багатьох країн. XVII–XVIII ст. ознаменувались новими успіхами в галузі механіки й математики. *Г. Лейбніц (1646–1716)* і *І. Ньютон (1643–1727)* заклали основи диференціального та інтегрального числення. Годинник і млин у галузі техніки стали відправним пунктом для постановки проблем практичної механіки. Математика й механіка розвивались також у зв'язку з питаннями астрономії. Величезне значення мало відкриття *Ньютоном* закону земного тяжіння та пізніша гіпотеза *Канта і Лапласа* про походження Сонячної системи. Дослідження в галузі механіки, фізики, хімії, математики підготували винайдення машин. Був нагромаджений величезний матеріал з ботаніки і зоології, що став основою для спроби *Ліннея* розробити загальну класифікацію рослин і тварин. Але механістична наука XVI–XVII ст. в цілому не змогла піднятися до загальної ідеї розвитку природи. В середині XIX ст. розвиток фізики, хімії, астрономії та інших наук створив ґрунт для усвідомлення різноманітності форм руху в природі. Гіпотеза *Канта і Лапласа* про походження Сонячної системи, успіхи геології й палеонтології підірвали уявлення про незмінність Всесвіту. У першій половині XIX ст. вже розроблялись питання про походження видів тварин і рослин. Прогрес науки підготовляє розроблення філософії діалектичного матеріалізму. Розвиток науки черпав свої практичні стимули в потребах виробництва й розкривав більш широкі можливості розвитку продуктивних сил. Перемога й утвердження капіталізму в передових країнах були щільно зв'язані з величезним зростанням виробництва і прогресу

сом у галузі техніки. Головним рушійним мотивом розвитку продуктивних сил в умовах капіталізму стали гонитва капіталістів за збільшенням прибутків, виробництво додаткової вартості і капіталістична конкуренція. Застосування машин було для підприємців засобом зменшення заробітної плати й придушення опору робітників. Застосування машин створювало умови для переходу до широкої експлуатації робочої сили жінок і дітей. Після винайдення машин у XVIII ст. почалось масове поширення їх. XIX ст. стало добою парового двигуна, застосування якого було нерозривно зв'язане з розвитком природознавства. Сильним поштовхом у розвитку промисловості й сільського господарства стало застосування парового двигуна *Уатта* в сухопутному й водяному транспортах. З другої чверті XIX ст. починається перехід до будівництва залізниць і широкого використання пароплавства. На 1840 р. залізнична мережа в Європі й Америки становила 8 тис. км, а в 1850 р. – понад 38 тис. км. Замовлення на рейки, паровози і вагони сприяли зростанню металургійної промисловості. На зміну вітрильним суднам прийшли пароплави. Спочатку використовували колісні пароплави для плавання по річках. На колісному пароплаві «Грейт-Вестерн» у 1838 р. було зроблено перший рейс через Атлантичний океан. З 30-х років XIX ст. почали використовувати гвинтові пароплави. Спочатку пароплави оснащували не тільки паровим двигуном, а й вітрилами і будували переважно з дерева, але пізніше дерево витіснили металеві конструкції. Розвиток пароплавства і залізниць сприяв зростанню міжнародного обміну, що залучало до світового ринку відсталі країни й області, які лежали далеко від великих центрів промисловості та торгівлі. Відбувся переворот у розвитку міжекеанських сполучень. Провідне значення у завершенні промислової революції і її наслідків мало машинобудування, особливо розвиток обробки металу механічними верстатами. *Маркс* відзначав, що саме розвиток виробництва машин за допомогою машин завершив промисловий переворот. 1846 року у Франції почали застосовувати паровий молот. В Англії в 40-х роках появились удосконалені механічні верстати для обробки металу. Виробництво машин машинами завершило промислову революцію. Величезне значення мали відкриття в галузі електрики. Російський вчений *В. В. Петров* у 1802 р. відкрив явище електричної дуги, а петербурзький фізик *П. Л. Шиллінг* у 1832 р. винайшов і застосував на практиці електромагнітний телеграф, який передавав сигнали відхиленням магнітної стрілки. Записуючий телеграфний апарат винайшов у 1835 р. американець *Морзе*. В Росії *Б. С. Якобі* винайшов у 1850 р. букводрукуючий телеграфний апарат. Англійський фізик *Дж. Джоуль* і німецький вчений *Р. Майер* у

1842 р. кількісно визначили механічний еквівалент теплоти. Успіхи фізики й хімії, теоретичної і прикладної механіки та математики були необхідною передумовою розвитку машинної промисловості. Вони безпосередньо «обслуговували» потреби виробництва і водночас сприяли дальшому осягненню законів природи Велике теоретичне значення мали відкриття професора Казанського університету геніального російського математика *М. І. Лобачевського* (1792–1856), який створив систему неевклідової геометрії, та аналогічні дослідження угорського математика *Я. Больяія*. Російський математик, академік *П. Л. Чебишев* знайшов розв'язки багатьох математичних задач, які мали безпосереднє практичне застосування. Казанський професор *М. М. Зінін* у 1842 р. відкрив спосіб добування аніліну з нітробензолу й заміни рослинних фарб аніліновими. Особливо бурхливий розвиток капіталістичної промисловості й техніки відбувався в 50–60-х роках XIX ст. Широко розвивалась обробка металів на механічних верстатах і цим було створено відповідну технічну базу для машинної капіталістичної промисловості. Залізнична мережа Європи та Америки зросла з 38 до 167,8 тис. км. Дерев'яні вітрильні судна почали замінювати сталевими. У військових флотах в 60-х роках появились броненосці. У 1859 р. *Р. Бунзен* і *Г. Кірхгоф* відкрили спектральний аналіз. Важливі відкриття в галузі хімії зробив славетний російський вчений *Д. І. Менделєєв*, який створив періодичну таблицю хімічних елементів (1869) і передбачив властивості ще невідомих елементів. У 1863 р. в Лондоні було споруджено першу підземну залізницю від одного з вокзалів до центру міста. У 1869 р. було збудовано тунель через гірський перевал Мон-Сені завдовжки 13,5 км. Він з'єднав французькі залізниці з італійськими. Того ж року закінчилося будівництво першої трансконтинентальної залізниці в США – від берегів Атлантичного океану до Сан-Франціско. У 1851 р. було прокладено підводний телеграфний кабель через Ла-Манш, а в 1866 р. – перший кабель через Атлантичний океан між Англією і США. Величезним за своїм значенням кроком уперед у пізнанні законів зміни видів тварин і рослин були праці *Чарлза Дарвіна* (1809–1882). Найбільш відома його книга «Походження видів шляхом природного добору» (1859). *Ч. Дарвін* довів, що види тварин мінливі і розвивалися від найпростіших елементів до складних і що в природі відбувається боротьба за існування, в якій виживають найбільш пристосовані організми, які спадкове передають свої ознаки потомству. Цю теорію *Ч. Дарвін* мужньо відстоював перед реакційними вченими і духівництвом. Він завдав своїми працями сильного удару релігії та ідеалізму. У кінці 50-х років знаменитий російський вчений *І. М. Сеченов* почав свої дослідження з фізіології

нервової системи. Його праці сприяли створенню основ наукового матеріалістичного світогляду. Швидко вдосконалювалась військова техніка. Під час Кримської війни *Б. С. Якобі* застосував підводні міни для захисту Кронштадта. У 1866 р. *Р. Уайтхед* винайшов саморушну підводну міну, яку, проте, до кінця XIX ст. майже не застосовували. У 50–60-х роках почалося застосування скорострільних нарізних гармат і таї званих голчастих рушниць, що заряджалися з казенної частини. Важливі відкриття і винаходи було зроблено в 60-х роках галузі електрики. У 1861 р. *М. Фарадей* відкрив явища індукції, а в 1870 р. *З. Грамм* на основі дослідів *Фарадея* створив модель динамо-машини. У 60-х роках було винайдено телефон, але в умовах капіталізму широко застосовувати ці винаходи почали лише наприкінці XIX ст. Цей факт наочно показує, що технічні винаходи за капіталізму застосовуються лише тоді, коли вони стають вигідними буржуазії. За капіталізму техніка й наука широко використовувались для придушення повстань робітників, посилення експлуатації селян, для завоювання колоній і посилення колоніального та національного гноблення. Тим часом робітничий клас і селянство – передові маси – своєю працею створювали передумови для розвитку науки й виступали в ролі головних творців матеріальних благ. Соціальні наслідки промислової революції. Мануфактурна стадія розвитку капіталізму в Англії тривала до 60-х років XVIII ст., а в інших країнах Європи закінчилась лише в XIX ст. Промислова революція відбулася в Англії раніше, ніж в інших країнах саме тому, що англійська буржуазна революція ще в XVII ст., незважаючи на свою половинчастість, розчистила шлях для капіталізму. Почавшись у 60-х роках XVIII ст., промисловий переворот в Англії завершився в 30–40-х роках XIX ст. Капіталістична індустріалізація Англії була тісно пов'язана з її торговельним і колоніальним переважанням. Пограбування колоній, їх поневолення й експлуатація були важливим джерелом швидкого зростання капіталів, умовою швидкого розвитку капіталістичної індустріалізації Англії, яка зайняла в середині XIX ст. становище «фабрики світу». Буржуазні революції в Англії і Франції передували промислому перевороту в цих країнах. На більш високому рівні розвитку, але задовго до завершення промислового перевороту, відбулася революція 1848 р. в Німеччині. У перший період нової історії найбільш швидко капіталізм розвивався в Західній Європі та в США. Розвиток великої промисловості в Європі і Америці привів до завершення формування основних класів капіталістичного суспільства – буржуазії і пролетаріату і до розвитку боротьби робітничого класу проти капіталістичної експлуатації. Наймені робітники стали основними виробниками матеріальних благ у капіталістичному суспі-

льстві. Водночас із буржуазією зростав і підіймався її могильник – пролетаріат, посилювалась його боротьба проти капіталістичної експлуатації. Буржуазна приватна власність і монополія капіталістів на засоби виробництва давали змогу нещадно експлуатувати робітників. У 1789–1794 рр. в центрі міжнародної політики стояла справедлива, визвольна війна революційної Франції проти контрреволюційної коаліції. Французька буржуазія проголосила ідею суверенітету народів і принцип невтручання в їхні внутрішні справи. Принцип цей висувався і під час наступних буржуазних революцій. Проте буржуазія, перемігши й укріпивши свою владу, сама грубо порушувала цей принцип щодо інших народів, здійснюючи завойовницьку політику і контрреволюційну інтервенцію проти революційно-демократичних рухів. Уже з 1794 р., перемігши коаліцію й поваливши яacobінську диктатуру, французька буржуазія почала переходити до загарбницьких воєн, які набули широкого розмаху за *Наполеона I*. Боротьба з агресією наполеонівської Франції стала могутнім поштовхом для пробудження національної свідомості в широких колах не тільки буржуазії, а й трудящих мас європейських країн. Війни проти наполеонівської імперії переросли у визвольну боротьбу народів Європи за свою незалежність. Російський народ і російська армія відіграли основну, вирішальну роль у визвольній боротьбі європейських народів проти імперії Наполеона, а вступ російських військ у Західну Європу зумовив повний розгром Наполеона. Більшість країн Європи внаслідок слабкого розвитку в них капіталістичного устрою тоді ще не дозріла для буржуазної революції. Керівництво європейськими національно-визвольними рухами й війнами проти французького панування в царській Росії та в інших країнах опинилося в руках не буржуазії, а феодальної верхівки. Тому безпосереднім результатом перемоги європейських народів над Наполеоном була не європейська буржуазна революція, а феодально-аристократична реакція в Європі й торжество буржуазно-аристократичної Англії, яка закріпила в боротьбі з Францією своє панування на морі, в колоніях і торгівлі. Після Віденського конгресу феодально-монархічні уряди створили для зміцнення феодальної реакції «Священний союз». Зростання капіталізму, національно-визвольні рухи й буржуазні революції розладнували контрреволюційну політику «Священного союзу» і всю систему відносин, закріплену на Віденському конгресі. Суперечності між агресивними прагненнями учасників «Священного союзу» також сприяли розпаду і повному краху його спроб увічнити феодалізм і абсолютизм. Така ж ганебна доля чекає й нинішніх поборників реакції – імперіалістів США та інших країн, які створили за прикладом монархів «Священного союзу» реакційний і

агресивний «Північноатлантичний союз» та інші агресивні імперіалістичні блоки, сподіваючись повернути назад історію, перешкодити торжеству комунізму над капіталізмом. Підпорою європейської реакції були й інші європейські жандарми – напівфеодальна Австрійська імперія, юнкерська Пруссія і реакційні сили в Англії, Франції та інших країнах. Останні удари по системі «Священного союзу» завдали революція 1848 р. і Кримська війна, яка послабила міжнародний вплив царизму. Але слід зазначити, що ні після Кримської війни, ні до неї реакційна роль царизму не становила ні єдиного, ні основного змісту історії Росії. Російські мандрівники і мореплавці в 1789–1871 рр. зробили нові географічні відкриття, внесли значний вклад у дослідження невідомих раніше земель, морів і океанів. Російська морська експедиція 1819–1821 рр. під керівництвом *Ф. Ф. Беллінсгаузена* і *М. П. Лазарєва* відкрила шосту частину світу – Антарктиду.

II період нового часу

1871, 18 січня → **Завершення об'єднання Німеччини. Утворення Німецької імперії.** 18 січня німецькі королі, князі і генерали, зібравшись у Дзеркальному залі Версальського замку, на окупованій землі Франції, проголосили короля Пруссії *Вільгельма I* кайзером Німецької імперії. На політичній карті Європи виникла нова велика держава, внутрішня і зовнішня політика якої з самого початку набула антидемократичного, реакційного, мілітаристського характеру. Утворення Німецької імперії, яким завершився великий історичний період переходу від феодалізму до утвердження буржуазного суспільства, від політичної й економічної роздробленості до створення національної держави, було куплено дорогою ціною, ціною поразки революції і задушення національно-демократичних і революційних прагнень народних мас, серії кривавих династичних воєн, насильного загарбання територій інших країн і т. ін.

1871, 22 січня → **Друге збройне повстання проти уряду національної оборони в Парижі.** Бланкісти зробили ще одну спробу – 22 січня 1871 р. – підняти повстання, але їхній виступ був придушений урядовими військами. Буржуазний уряд, побоюючись робітників, пішов на відверту зраду. 28 січня 1871 р. він підписав перемир'я з пруссаками на умовах капітуляції Парижа і здачі його укріплених фортів, хоч військові і матеріальні ресурси Франції ще давали змогу продовжувати боротьбу з німецькими загарбниками. Уклавши перемир'я, буржуазія поспішила зміцнити свою владу. 8 лютого 1871 р. було проведено вибори до Національних зборів.

1871, 8 лютого → **Вибори до Національних зборів Франції**. Монархисти і клерикали поширювали провокаційні чутки, що робітники не хочуть працювати, а тому наполягають на продовженні війни з німцями. Запевняли селян, що соціалісти прагнуть поділити їхню землю. Внаслідок такої агітації до Національних зборів обрали тільки поміщиків, представників великої буржуазії та монархічне настроєне духовництво. Національні збори на першому ж своєму засіданні 12 лютого відмовились визнати Францію республікою. Головою уряду було обрано члена Законодавчого корпусу *Тьєра*, який при *Наполеоні III* очолював реакційну «партію порядку». Боячись озброєного народу, Національні збори засідали не в революційному Парижі, а в провінційному містечку Бордо. Французькі реакціонери, і насамперед *Тьєр*, готувались до заключного акту зради – до розгрому революційних сил по всій Франції, до підписання за будь-яку ціну миру з пруссаками. 28 лютого було підписано прелімінарний (попередній) мир.

1871, 28 лютого → **Підписання прелімінарного (попереднього) миру між Францією і Німеччиною у Версалі**. За ним від Франції відривали стратегічно важливі і багаті на сировинні запаси області – Ельзас і Лотарингію. Франція мала за короткий строк виплатити Німеччині контрибуцію 5 млрд, франків. Німецьким військам надавалось право окупації Парижа. Підступний задум *Тьєра* розгадали керівники національної гвардії.

1871, 1–3 березня → **Тимчасова окупація частини Парижа німецькими військами**. Коли пруські війська 1 березня вступили в Париж, то за кликом ЦК 20 округів Парижа і ЦК національної гвардії парижани утримались від воєнних сутичок із пруссаками. Все населення Парижа сховалось по домівках, життя у місті завмерло, вулиці стояли порожні, крамниці зачинені. Розрахунки французького уряду на те, що в сутичці з німецькою армією національна гвардія і революційне населення Парижа будуть розбиті, не справилися. Німецькі війська, зустрівши глухий, але односпайний опір парижан, після ратифікації Національними зборами прелімінарного миру 3 березня залишили Париж, зайнявши позиції на східній околиці міста. Розпочалась нова облога революційного Парижа, але вже не тільки німецькими військами, а й військами контрреволюції.

1871, 18 березня → **Пролетарська революція в Парижі**. 10 березня уряд *Тьєра* і Національні збори перебралися з Бордо до Версаля і звідси, підтримувані Пруссією, розпочали, по суті, громадянську війну проти республіки. Революційний Париж був єдиною серйозною перешкодою на шляху контрреволюційної змови версальців, тому роз-

зброєння паризького населення стало основним завданням *Тьєра*. Ось чому буржуазія поспішила перейти в наступ проти паризьких робітників і національної гвардії. Ще 15 лютого уряд видав наказ відмінити платню національним гвардійцям. Тьєр сподівався, що гвардійці, не одержуючи платні, залишать батальйони. Проте сталося навпаки: на початку березня остаточно сформувався Центральний комітет національної гвардії. Продовжуючи наступ на трудящих, уряд *Тьєра* відмовився відстрочити квартирну плату парижанам, в результаті чого величезним масам населення Парижа – не тільки робітникам, а й дрібній буржуазії – загрожувало виселення. На початку березня було видано декрет про сплату за дводенний строк усіх прострочених векселів. Цей декрет відчутно вдарив по дрібній і середній буржуазії: багато невеликих і середніх підприємств збанкрутували і були закриті. Заборонено було випускати демократичні газети, почались арешти революційних діячів. 17 березня був заарештований і ув'язнений *О. Бланкі*. Уряд почав стягати до Парижа війська. В середині березня Національні збори винесли рішення про роззброєння національної гвардії. Над Парижем нависла сувора загроза повної перемоги реакції. Отже, пізно увечері 17 березня 1871 р. в глибині робітничих кварталів Парижа, в школі на вулиці Бафруа, засідав Центральний комітет національної гвардії. Засідання було присвячено перевірці повноважень новообраних членів ЦК національної гвардії, вирішувались також інші організаційні питання. У залі панувала спокійна, ділова атмосфера. Здавалось, ніщо не віщувало бурі. У цей же час в кабінеті військового міністра відбувалась нарада, на якій обговорювались деталі вже давно задуманого контрреволюційного перевороту: роззброєння національної гвардії, арешту керівних діячів робітничого класу, і насамперед членів I Інтернаціоналу. Давали останні розпорядження командирам дивізій, вручали накази префектові паризької поліції, мерові Парижа. Так, нехтуючи інтересами нації, ненавидячи робітничий клас, *Тьєр* і його кліка вирішили розпочати військовий похід проти народу. Вже й до цього було досить симптомів, які свідчили про те, що реакція в Парижі готувалась перейти в рішучий наступ. Однак політична безпечність членів ЦК національної гвардії була така велика, що, за свідченням *Аллемана* – одного з активних діячів Комуни, Центральний комітет увечері 17 березня навіть розіслав комітетам пильності деяких округів спеціальні послання, в яких зазначав, що «уряд в нерішучості» і що внаслідок цього «поки що боятись нічого». «Ми можемо трохи перепочити», – писали політично недосвідчені члени ЦК національної гвардії якраз у той час, коли в паризьких казармах провадились останні приготування до контрреволюційного походу, що мав

відбутися через кілька годин. Пізно вночі 18 березня, коли члени ЦК національної гвардії розходились по домівках, з розпорядження *військового міністра Лефло* на подвір'ях військових казарм вишикувалися полки лінійних військ, командири яких дістали наказ виступити й захопити всі опорні пункти національної гвардії, і насамперед висоти Монмартру і Бельвілю, де була сконцентрована артилерія національної гвардії. Тим часом загони поліції й жандармерії мали заарештувати командирів батальйонів національної гвардії, членів ЦК національної гвардії, ЦК 20 округів Парижа і членів Інтернаціоналу за списками, заздалегідь підготовленими префектом поліції. Спершу здавалось, що зловісний план *Тьєра* здійснюється ідеально. Париж спав, виведені на вулиці війська жодних перешкод не помітили. На 5-ту годину ранку 18 березня передові частини *генерала Леконта* досягли висот Монмартру і Бельвілю. Та як тільки війська *Леконта* напали на караул біля гармат і пролунали перші постріли, на висоті Монмартру почали стікатися національні гвардійці й парижани. *Генерал Леконт* підганяв офіцерів і солдатів якомога швидше завершити операцію евакуації гармат із Монмартру. І тут якраз і сталось те, чого не врахували контрреволюціонери. Солдати 88-го полку на Монмартрі та війська на висотах Бельвілю кинулись брататися з народом. *Генерал Леконт* закликав їх до послуху, проте його схопили свої ж солдати і розстріляли. Разом із ним було розстріляно й другого *генерала* – *Клемана Тома*. Отже, події на Монмартрі й Бельвілі показали, що контрреволюціонери прорахувались: загальне невдоволення у Франції охопило тоді всі верстви населення і проникло в армію. Це справді був той випадок, коли генерали залишились без армії. Відчайдушні заклики *мера Парижа Ж. Феррі* та префекта поліції до населення буржуазних кварталів врятувати «порядок» у Франції залишились без відповіді. Робітники Парижа взялися за зброю, щоб відстояти свої здобутки. О шостій годині ранку 18 березня на Монмартрі вдарили дзвони двох місцевих церков. У XIII окрузі Парижа *робітник-ливарник Дюваль*, що командував батальйоном національної гвардії, з власної ініціативи дав сигнал до оборони гарматним пострілом і тим самим повідомив про ворожий напад. Дзвони і гарматні постріли підняли на ноги весь трудовий Париж якраз тоді, коли генерали доповідали в свій штаб, що «червоні прапори, що майоріли на площі Бастілії, зірвано». Розбуджені паризькі робітники і ремісники ставали під прапори батальйонів національної гвардії й під керівництвом її мужніх командирів швидко перейшли від оборони до наступу. Сміливо й ініціативно діяли окремі члени ЦК національної гвардії, керуючи боротьбою з версальцями. Саме з ініціативи хоробрих і рішучих бланкістів *Еда, Дюваля, Брюнеля,*

Фаль-то, Жаклара надвечір 18 березня штурмом було захоплено ратушу. Владу буржуазії було повалено. **Так у межах одного міста здійснилася перша в історії пролетарська революція.** Близько першої години дня 18 березня *Тьєр* розпорядився відтягти свої деморалізовані війська назад, у західні округи Парижа, а потім відступити з ними далі, за місто, в бік Версаля. *Тьєр* намагався врятувати все, що можна було ще врятувати, для повторного контрреволюційного удару. Цьому мимоволі сприяли самі національні гвардійці. Пізніш військовий міністр уряду *Тьєра Леффло* розповідав на слідстві: «Якраз під час наради, що проходила на набережній д'Орсе, повз будинок міністерства закордонних справ під удари барабана із прапорами, з вигуками «Смерть Тьєрові!» і «Смерть Фавру!» пройшло кілька батальйонів національної гвардії з різних округів лівобережного Парижа. Вони прямували в бік міської ратуші... Оскільки будинок міністерства закордонних справ охороняло лише півбатальйону єгерів, та й то не дуже надійних, національним гвардійцям «справді зовсім просто було зробити півоберту направо, проникнути в палац і захопити всіх наявних міністрів до одного». Категорично наказавши *генералові Вінуа* негайно вивести з Парижа урядові війська, *Тьєр* виїхав до Версаля. Вінуа зібрав рештки військ і повів їх до Версаля. І тут повсталі парижани допустилися однієї з перших своїх фатальних помилок. Ворог був розбитий, але не добитий в той момент, коли він був найбільш деморалізований. Почате повстання мало бути без перерв доведено до переможного кінця. Тим часом ЦК національної гвардії не перешкоджав виведенню солдатів деморалізованої регулярної армії з Парижа. Він допустився ще більшої помилки – не наказав наступати на Версаль, щоб роздушити контрреволюційне гніздо, поки *Тьєр* не встиг ще нагромадити військову силу і відновити дисципліну серед солдатів.

1871, 28 березня → **Урочисте проголошення Паризької комуни.** 28 березня на площі біля ратуші при величезному напливі народу члени ЦК національної гвардії передали владу обраній Раді Комуни. Під звуки оркестрів урочисто було проголошено першу в світі пролетарську державу – Паризьку Комуни. Серед 85 членів Ради Комуни більшість становили робітники або їхні визнані представники. Отже, робітники стали провідною силою Комуни. Політичне Рада Комуни поділялась на «меншість» і «більшість». «Меншість» Ради Комуни становили прудоністи. Частина їх – праві прудоністи, серед яких найбільш впливовими були член ЦК національної гвардії *Журд*, члени І Інтернаціоналу *Лефрансе, Ассі*, журналіст *Верморель*, – була проти придушення ворогів пролетарської революції. Багато хто з них заперечував необхідність політичної боротьби й організації твердої революційної влади –

диктатури пролетаріату. Друга частина прудоністів – «ліві прудоністи-колективісти» – всупереч ученню *Прудона*, вважала за необхідне добиватись суспільної власності на засоби виробництва, встановлювала зв'язки з робітничими масами, професійними організаціями й демократичними клубами. Одним із найбільш відомих і активних членів «меншості» був *Луї Ежен Варлен*. У дні Паризької Комуні на повну силу розгорнувся його талант справжнього революціонера-інтернаціоналіста. «Більшість» Ради Комуні складалася з дрібнобуржуазних демократів – неоякобінців (36 чоловік) та бланкістів (12 чоловік). Неоякобінці вважали себе продовжувачами справи першої буржуазної революції у Франції кінця XVIII ст. Вони не розуміли, що пролетарська революція 18 березня 1871 р. докорінно відрізнялась від усіх попередніх революцій. Неоякобінці прагнули зміцнити дрібну власність і хотіли лише «обмежити» великий капітал. Вони були стійкими, палкими захисниками республіки від зовнішніх ворогів і від внутрішньої монархічної реакції. Найвидатнішими серед неоякобінців були активний учасник революції 1848 р. *Шарль Делеклюз* і журналіст *Фелікс Піа*. В основних питаннях боротьби з реакцією неоякобінці йшли за бланкістами, найактивнішими політичними діячами Комуні. Найбільш впливовими серед бланкістів у Комуні були *Постав Флуранс*, *Едуард Вайян*, *Рауль Ріго*, *Гюстав Трідон*. *Огюст Бланкі*, обраний заочно до Ради Комуні, перебував в ув'язненні у версальців. До бланкістів приєднався робітник-ливарник *Еміль Дюваль*, якому було присвоєно звання генерала Комуні. Найвищий державний орган – Рада Комуні – був обраний загальним голосуванням. Кожного члена Ради Комуні, який не виконував волі народу, відкликали. Рада Комуні видавала закони, для виконання яких було створено десять комісій (фінансів, продовольча, праці, промисловості й обміну, освіти, зовнішніх зносин, юстиції, військова, громадської безпеки та ін.). На чолі кожної комісії стояв член Ради. *Отже, Рада Комуні поєднувала в собі як законодавчу, так і виконавчу владу. Комуна поставила завдання – озброєння народу. Вона прийняла декрет про розпуск постійної армії і заміну її національною гвардією. Комуна знищила буржуазну поліцію, охороняли місто самі озброєні робітники й ремісники. Таким чином, найважливіші органи буржуазної держави – армію й поліцію – було зруйновано і замінено органами пролетарської влади. Замість буржуазних чиновників, які чинили саботаж, у всі відомства й установи було призначено робітників, які завдяки своїй енергії, непідкупності, чесності і відданості справі зуміли налагодити діяльність державного апарату. Рада Комуні реформувала судовий апарат: установила виборність суддів, запровадила інститут народних засідателів і право вільного захисту. Народний*

характер Ради Комуни як робітничого уряду яскраво розкривають прийняті нею декрети: про передання фабрик і майстерень, власники яких втекли разом із версальцями, до рук робітничих товариств, про запровадження робітничого контролю на деяких підприємствах і в установах. Ці декрети відбивали соціалістичні тенденції в галузі соціальної політики Комуни. Велике політичне значення мали декрети Комуни про відокремлення церкви від держави. Запис актів громадянського стану – про шлюб, народження і смерть – Комуна також передала до рук державних установ, відібравши ці функції від церковників. У травні вийшов закон про забезпечення громадянських прав жінок Франції. У квітні Рада Комуни надрукувала 100 тис. екземплярів звернення до селян, де говорилось, що Комуна хоче дати землю селянам. Звернення розкидали з повітряних куль у селах. Іншого зв'язку з селянами не можна було встановити, оскільки Париж був в облозі. Слідом за повстанням паризьких робітників 18 березня спричинили ланцюгову реакцію народних повстань в інших містах Франції. 23 березня було проголошено Комуни в Марселі, 24-го – в Ліоні, Нарбонні й Тулузі, 26-го – в Крезі. На якийсь час повсталий народ захопив владу в Сен-Етьєні, Ліможі та інших містах Франції. Але всі ці розрізнені повстання, без зв'язку між собою, були порівняно легко придушені контрреволюційними військами. Лише в Марселі Комуна протрималась до 5 квітня.

1871, 14 квітня → **Прийняття загальнонімецької конституції**. Державно-політична структура і співвідношення класових і політичних сил Німецької імперії відбилися в загальноімперській конституції, затвердженій рейхстагом **14 квітня 1871 р.** Ця конституція була зліпком із конституції 1867 р. Північно-Німецького Союзу. Цей факт визначав панівне становище в новій імперії найбільшої і найсильнішої держави – Пруссії. Хоч Німецька імперія й поклала край роздробленості країни на численні німецькі держави, вона не стала, однак, єдиною централізованою буржуазною державою. Згідно з конституцією, вона являла собою виниклу на юридичній основі договорів між королями і князями союзу державу, в рамках якої ще існували окремі держави. Імперія складалася з 25 окремих держав (4 королівств, 6 великих герцогств, 4 герцогств, 8 князівств і 3 вільних міст) та імперської провінції Ельзас-Лотарингії, анексованої у Франції. Кожна з союзних держав мала власні законодавчі органи (ландтаги) і розгалужену бюрократичну виконавчу машину. Загальнонаціональним законодавчим імперським органом був німецький рейхстаг. Він обирався на основі загального, рівного і прямого виборчого права, хоч і з значними ценовими обмеженнями. Його законодавче право було досить обмежене,

оскільки будь-який законопроект набирав чинності тільки після схвалення бундесратом і кайзером. Останні два інститути володіли фактичним правом вето. Бундесрат, що представляв, по суті, верхню законодавчу палату, був антидемократичним органом. Його не обирали, подібно до рейхстагу: він складався з представників князів та вільних міст, тобто був, по суті, становим органом вищого дворянства. Пруссія, для якої було відведено тільки 17 місць із 58 в бундесраті, тим часом мала фактичну більшість, оскільки їй належало право вето в разі зміни конституції. Бундесрат перешкоджав будь-якому прогресивному законодавству. На чолі нової імперії стояв кайзер, який водночас був і королем Пруссії та верховним головнокомандуючим армії і флоту. Виконавча влада цілком не залежала від законодавчої. Імперський канцлер не відповідав перед рейхстагом і не міг подати у відставку навіть якщо йому виразили вотум недовір'я. Друга Німецька імперія була, таким чином, дещо новим типом буржуазно-монархічної держави, в якій влада належала не великій промисловій і фінансовій буржуазії, а вищому пруському дворянству – юнкерам. Внаслідок зазначеного вже характеру юнкерсько-буржуазної монархічної держави протягом перших двох десятиліть у країні існував німецький варіант бонапартистської диктатури, що втілювався в особі імперського канцлера *Отто фон Бісмарка*, який був водночас і пруським міністром-президентом. Душоприказниками нової імперії були три політичні сили: пруське юнкерство, мілітаризм, велика буржуазія. Проте становище їхнє було нерівним: основною ударною силою були юнкерство і мілітаризм, велика буржуазія зайняла компромісну позицію, поступившись політичною владою перед першими двома в обмін на право вільного підприємництва при підтримці держави. Таким чином, політичну владу не тільки зберегла в своїх руках, а ще більше посилила реакційна військово-чиновницька каста, кумиром якої був *Бісмарк*.

1871, квітень → **Облога Парижа**. Нерішучістю комунарів, їх відмовою від наступальних дій *Тьєр* скористався для впорядкування й реорганізації своєї деморалізованої армії. 2 квітня версальці розпочали воєнні дії проти Комуни. Комунари намагались відповісти контрнаступом, хоч і не змогли його успішно розвинути. Та все ж контрудар комунарів показав версальцям, що Комуна є серйозним противником, для боротьби з яким необхідно ретельно готуватися. Разом з тим невдалий розвиток контрудару комунарів свідчив, що Паризька Комуна і ЦК національної гвардії не зуміли мобілізувати всі наявні людські й технічні ресурси. Через кілька днів версальці повторили свої атаки проти Парижа. Національні гвардійці стійко оборонялися, місцями

переходили в контратаки. Протягом квітня версальцям удалось дещо наблизитись до стін Парижа і на початок травня підтягти близько 100 тис. чоловік і сотні гармат. Кількісна перевага була на боці Тьєра. Проте версальці не наважувались на штурм Парижа. 19 квітня версальці почали інтенсивно обстрілювати Париж. Дедалі тісніше стискалося кільце версальських військ навколо Парижа.

1871, 10 травня → **Підписання мирного договору між Францією та Німеччиною у Франкфурті-на-Майні.** Під стінами Парижа точилась героїчна боротьба комунарів проти переважаючих сил версальців. Тьєр поспішив укласти мир із німцями. 10 травня 1871 р. у Франкфурті-на-Майні було підписано остаточний мирний договір, який підтвердив усі умови прелімінарного мирного договору. Тьєр і Бісмарк відразу порозумілися і змовились, як вони будуть боротися проти Комуни. Бісмарк не боявся армії Наполеона III, проте розумів, яку небезпеку становить соціальна пролетарська революція в Парижі, в серці Європи. За власним визнанням, Бісмарк провів тільки одну безсонну ніч за весь час франко-пруської війни. Це була ніч, коли надійшла перша звістка про проголошення в Парижі Комуни. Бісмарк достроково відпустив із полону 40 тис. французьких солдатів, яких Тьєр і послав проти комунарів. Від пасивного підсобництва у вигляді дострокового повернення військовополонених і пропуску версальських військ через німецькі позиції Бісмарк перейшов до активного втручання. Він пропонував Тьєрові укласти нову угоду про спільну облогу Парижа та організацію блокади. Бісмарк розгнівався, коли версальці не змогли здійснити свій план захоплення Парижа за «кілька днів». Він повідомив Тьєрові, що не може погодитись на подальші затримки з виплатою контрибуції, і «якщо версальський уряд серйозно має намір покінчити з повстанням і укласти з нами остаточний мир, то він зобов'язаний виступити менш м'яко проти Парижа».

1871, 21 травня → **Вступ версальців у Париж.** Командуючий контрреволюційними військами *маршал Мак-Магон*, що програв битву з пруссаками під Седаном, поспішав змити свою ганьбу кривавою розправою з співвітчизниками. 13 травня версальці штурмом оволоділи фортами Іссі і Ванв, що прикривали підступи до Парижа. 21 травня через ворота Сен-Клу версальці вдерлись до Парижа. Розпочалася вперта, нещадна боротьба на вулицях Парижа. Герої-комунари гинули, але не здавались ворогові. Чудеса героїзму показав польський революціонер *Я. Домбровський*, що командував першою армією. Смертельно був поранений в бою *Ш. Делеклюз*. Після нього головне командування взяв на себе *Е. Варлен*. Особливо сильний опір чинили комунари в робітничих кварталах Парижа. Протягом тижня паризькі робітники бились за

кожну вулицю, кожний будинок. 27 травня версальці захопили висоти Бельвілю. На кладовищі Пер-Лашез засіло близько 200 комунарів. Гарматним пострілом версальці збили ворота кладовища, закипів кривавий бій. Комунари, ховаючись за пам'ятниками, відстрілювались. Увечері комунари, які ще залишилися живими, були оточені, схоплені і розстріляні біля кладовищенського муру. 28 травня впала остання барикада в пролетарському районі на вулиці Рампоно. Кривавою розправою над комунарами керував *генерал Галіфе*. Він розстрілював усіх, в кого руки були в поросі, хто був схожий на робітника. Особливо жорстоко розправлялась буржуазія з вождями робітничого класу. Героя Комуни, улюбленця робітників *Ежена Варлена* цілу годину водили вулицями Монмартру із скрученими назад руками, грубо зневажаючи його, обливаючи брутальною лайкою. Коли поранений *Варлен* уже не міг іти, його розстріляли. 30 тис. комунарів було розстріляно, 50 тис. кинуто до в'язниць, заслано на каторгу в далекі колонії. Більшість їх померла там від непосильної праці й заразних хвороб. Розстрілювали й жінок та дітей. Серед заарештованих було 650 дітей.

1871, 28 травня → **Падіння Паризької Комуни**. Ізоляція Паризької Комуни від усієї Франції, відмова від негайного наступу на Версаль в основному визначили її поразку. Комунари не скористались ні часом, ні засобами, які вони мали, для ведення революційної війни. На складах Комуни так і лежали не використані 285 тис. рушниць нової системи «шаспо». Не наведено було революційного порядку і в батальйонах національної гвардії. Рада Комуни мала боролася з контрреволюціонерами, з шпигунами та змовниками, а їх в Парижі було чимало. Дуже пізно Рада Комуни закрила реакційні газети, і тільки наприкінці квітня було заарештовано деяких прибічників Версаля. Особливо підточувала Комуни внутрішня боротьба між «більшістю» і «меншістю» в Раді Комуни. Так, коли в травні Комуна створила Комітет громадського порятунку і встановила його диктатуру для боротьби з воротами, «меншість» виступила проти диктатури, яка нібито посягала на права народу. 22 члени «меншості» навіть заявили про вихід із Ради Комуни на знак протесту проти диктатури Комітету громадського порятунку. Проте робітники змусили розкольників повернутися до Ради Комуни. Військове керівництво не було достатньо централізоване. Воно перебувало водночас в руках Військової комісії Ради Комуни і ЦК національної гвардії. Комуни потрібні були гроші, проте великими золотими запасами Французького банку вона так і не скористалась. Тим часом як версальці взяли з банку 257 млн франків золотом, Комуна одержала з банку лише 16 млн франків. Паризька Комуна проіснувала всього

72 дні. Проте вона залишила робітничому класові багатющий історичний досвід, до якого постійно вдавались вожді пролетаріату. Паризька Комуна відобразила як сильні, так і слабкі сторони міжнародного революційного руху. В її декретах і програмних документах були відгуки минулого, багато наївних уявлень та ілюзій. Досвід Комуни виявив помилковість і неспроможність учень і теорій утопічного й дрібнобуржуазного соціалізму – бланкізму та прудонізму. Комуна стала «могилою» домарксових форм соціалізму і підтвердженням життєвості наукової теорії марксизму. **Таким чином, якщо основною об'єктивною причиною поразки Паризької Комуни була незрілість соціально-економічних умов для перемоги на той час у Франції соціалістичної революції, тобто недостатній рівень розвитку капіталізму, недостатня зрілість пролетаріату, його класової свідомості, то головними суб'єктивними факторами поразки Комуни були відсутність марксистської революційної партії, а також союзу робітничого класу з селянством, хоч Комуна і прагнула до нього.**

1871, 30 травня → На засіданні Генеральної ради I Інтернаціоналу схвалено відозву про громадянську війну у Франції 1871 р., яку написав К. Маркс.

1871, 2 червня → Видання закону про легалізацію тред-юніонів в Англії.

1871, 17–22 вересня → **Лондонська конференція I Інтернаціоналу.** На ній обговорювалась пропозиція, внесена *Вайяном*, про необхідність підтвердити «істинний дух Статуту» Інтернаціоналу, про те, що політичне і соціальне питання є дві сторони одного й того ж завдання, яке стоїть перед пролетаріатом, – завдання знищення класів. Ця пропозиція була спрямована проти позиції бакуністів. Після гострої полеміки з бакуністами переважна, більшість учасників конференції висловились проти позиції бакуністів і подала проект резолюції *Вайяна* Генеральній раді Інтернаціоналу на остаточне редагування і вирішення. Резолюція за редакцією *Маркса й Енгельса* остаточно була прийнята Генеральною радою 16 жовтня 1871 р. В основному пункті цієї резолюції говорилось: «...організація робітничого класу в політичну партію необхідна для того, щоб забезпечити перемогу соціальної революції і досягнення її кінцевої мети – знищення класів...». За пропозицією *К. Маркса*, Лондонська конференція прийняла також ряд рішень з організаційних і тактичних питань. Серед них було дуже важливе, спрямоване проти змовницької діяльності бакуністів, – заборона створення секцій Інтернаціоналу у вигляді таємних товариств. Це не означало відмову від нелегальної діяльності, а націлювало організації національних секцій Інтернаціоналу на тісний зв'язок із масами. На конфе-

ренції окремо обговорювалось питання про розкол, що виник у федерації Романської Швейцарії через поведінку бакуністів на з'їзді в Шо-де-Фоні у квітні 1870 р. Після обговорення було прийнято запропоновану *К. Марксом* резолюцію, що була підтвердженням рішення Генеральної ради від 28 червня 1870 р., в якому відхилялась претензія бакуністського комітету в Шо-де-Фоні на керівництво федерацією. Резолюція надавала змогу швейцарським секціям Інтернаціоналу, які відкололись від бакуністів, утворити свою самостійну федерацію, що відкидало спроби бакуністів захопити в свої руки керівництво всіма секціями Інтернаціоналу в Романській Швейцарії. Після цього рішення бакуністські секції Інтернаціоналу в Романській Швейцарії, що об'єдналися, почали називатись Юрською федерацією.

1871 → В **Бразилії** було прийнято «закон про вільну утробу», за яким усі діти рабів проголошувались вільними. Хоч цей закон був дуже не-сміливим, він привів до розколу в рядах монархістів-консерваторів.

1871–1873 → **Президентство Тьєра у Франції.**

1871–1873 → **Період грюндерства в Німеччині.** *Перші роки після об'єднання країни (1870–1873), які ввійшли в історію як роки грюндерства, названі так внаслідок заснування тоді численних акціонерних товариств, банків і компаній, промислове виробництво збільшилося на одну третину, випуск чавуну – більш ніж на 40%, а виплавлення сталі – вище ніж на 80%. Видобуток кам'яного вугілля зріс від 29,4 млн тонн у 1871 р. до 35,9 млн тонн у 1874 р. Дощем французьких мільярдів зрешувалось економічне зростання країни, яке відбувалось дуже нерівномірно, супроводжуючись великою спекуляцією, грюндерськими аферами і банкрутством численних акціонерних товариств. Вже восени 1873 р. грюндерська лихоманка скінчилась і країна втяглася в світову економічну кризу, яка тривала до 1877 р.*

1871–1875 → *Румунський князь передав владу уряду «твердої руки», в якому в основному були представники консервативної партії. Він жорстоко придушував будь-які прояви невдоволення селян і перші виступи неорганізованих робітників. Побоюючись загострення соціальних суперечностей в країні, уряд консерваторів дотримувався політики нейтралітету щодо східної кризи 1875 р. В Румунії дуже сильним був економічний і політичний вплив Німеччини і Австро-Угорщини. Державний борг країни на середину 70-х рр. XIX ст. у 5 разів перевищував річний бюджет держави.*

1871–1890 → **Канцлерство О. Бісмарка в Німеччині.** Великий політичний діяч, *Бісмарк* не тільки зміцнював становище корони і юнкерства, а й розумів необхідність швидкого капіталістичного розвитку країни,

всіляко сприяючи йому. *Бісмарк* виробив специфічну форму бонапартистської диктатури, яка міцно спиралась на військовий деспотизм і широко розгалужений великий бюрократичний апарат влади. Типовим проявом бісмарківського бонапартизму було те, що фактично не існувало уряду і загальноприйнятої системи міністерств. Виконавча влада повністю була зосереджена в руках імперського канцлера. Водночас він був і міністром закордонних справ. Його відомство фактично виконувало функції міністерства торгівлі і фінансів, а також управляло імперською провінцією Ельзас-Лотарінгією. Однією з особливостей правління *Бісмарка* було виникнення державної власності завдяки націоналізації залізниць, пошти, телеграфу, встановленню державної монополії на тютюн, горілку тощо. Одержавлення цих галузей господарства привело до посилення бюрократичного апарату; всі службовці, зайняті в цих галузях господарства, стали державними чиновниками. Протягом 70-х рр. виникло ряд органів державного управління – відомств (міністерств): закордонних справ (1871), імперських залізниць (1873), юстиції (1877), внутрішніх справ (1879). Крім того, безпосередньо при кайзері було ряд кабінетів (цивільний, військовий). Так, у 70-ті рр. склалась імперська система управління юнкерсько-буржуазної монархії, організація якої не була встановлена конституцією. Рейхстаг не чинив на цю систему ніякого безпосереднього впливу. Канцлер був відповідальним тільки перед кайзером. Уся структура державних інститутів і органів влади відбивала, отже, недемократичний характер політичного устрою Німеччини. Інтереси юнкерства представляла консервативна партія, яка в 1878 р. була перейменована на партію німецьких консерваторів. Вона панувала в сільських районах, передусім в ост-ельбських провінціях. Націонал-ліберальна партія була найважливішою політичною організацією великого капіталу. До кінця 70-х рр. вона була основною парламентською опорою Бісмарка. Тісно зв'язані між собою юнкери і магнати промислового капіталу, найбільші представники важкої індустрії та керівні чиновники державного апарату об'єдналися в невелику, але впливову німецьку партію імперських, або вільних, консерваторів. Ліволіберальні партії врешті-решт відбивали інтереси буржуазії. Найбільш значною серед них була прогресивна партія, яка об'єднувала представників дрібної й середньої ліберальної буржуазії. У 1884 р. прогресивна партія злилася з лівим крилом націонал-ліберальної партії, утворивши німецьку вільнодумну партію, в якій остаточно взяли гору інтереси буржуазії. Своєрідне місце в цій системі партій панівних і заможних класів посідала партія «Центру», що виникла взимку 1870/71 р. під керівництвом *Л. Віндхорста*. Скориставшись історич-

ними умовами розколу Німеччини за релігійною ознакою, ця партія об'єднала католиків і партикуляристські сили. Соціальною базою її були дрібні буржуа, селяни і робітники-католики південної і західної Німеччини, а також Верхньої Сілезії. На чолі партії стояли великі землевласники (католики) і представники промислового капіталу. Защищаючи їхні інтереси, партія «Центру» виступала з антипруських, партикуляристських позицій. Вона прагнула засобами політики зміцнити становище католицької церкви в країні. У 1871–1873 рр. було введено єдину золоту валюту, яка замінила всі колишні фінансові системи окремих німецьких держав. Наступного року було створено загальноімперську пошту, а наприкінці 1875 р. прийнято єдині для всієї країни цивільний, кримінальний кодекси, а також ряд інших законодавчих актів, які почали діяти з 1879 р. Це були важливі кроки в практичному формуванні в Німеччині соціальних відносин на новому, суто капіталістичному ґрунті. Протягом 1872–1875 рр. проведено адміністративну реформу Пруссії, в результаті якої юнкери формально були позбавлені своєї станової влади. *Проведення реформи спричинило сильний опір серед великих поміщиків. Проти курсу Бісмарка на підтримку капіталістичного розвитку країни чинили опір юнкери, які об'єдналися в партію консерваторів. Проте його політику підтримувала націонал-ліберальна партія – партія великого капіталу. Бісмарк скористався розколом серед німецької буржуазії. Він послідовно виступав проти лібералів, яких представляла партія прогресистів. На кінець 70-х рр. ця партія капітулювала перед ним, вважаючи, що є більш небезпечний і головний ворог – соціал-демократія, яка невпинно зростала.* Одним із виявів боротьби Бісмарка проти партикуляристських тенденцій, за централізацію буржуазно-монархічної держави та посилення імперського апарату влади був так званий «культуркампф», або «боротьба за культуру». Це гасло проголосили прибічники Бісмарка, який виступив на початку 70-х рр. ініціатором боротьби проти партикуляристських настроїв реакційних керівників католицької церкви та партії «Центру», що виражала ці настрої. У 1872–1873 рр. рейхстаг на вимогу Бісмарка прийняв ряд антиклерикальних законів, які серйозно обмежували попередні права католицизму в справі народної освіти, забороняли діяльність єзуїтських орденів і конгрегацій, позбавляли церкву права підготовляти і призначати на посаду духовних осіб, взявши цю важливу функцію в свої руки, і т. ін. Наступ на партію «Центру» та католицькі організації супроводжувався водночас поширенням політики опрусачення населення інших німецьких земель, наступом на права національних меншостей та посиленням національного гноблення поляків, французів, датчан. Політика «культуркампфа» викли-

кала опір всередині країни і за кордоном. Папа Пій IX оголосив у 1875 р. травневі закони 1873 р. недійсними. Отці католицької церкви і партія «Центру» розгорнули Демагогічну пропаганду, втягуючи в неї широкі верстви віруючих. Ширилась підтримка представників політичного католицизму на виборах до рейхстагу, а також серед деяких робітників. Воєнна політика Бісмарка була спрямована на створення найбільшої і найагресивнішої армії в Європі, з допомогою якої він намагався диктувати свою волю сусіднім державам і народам. Безперервне зростання армії, її переозброєння, створення особливих умов для офіцерського корпусу тощо – все це було об'єктом гострої політичної боротьби в рейхстазі і класової боротьби між соціал-демократією і юнкерсько-буржуазним блоком. Колишня ворожнеча між пануючими режимами Третьої республіки у Франції і Другої імперії в Німеччині стала одним із найважливіших напрямів діяльності її уряду в останній третині XIX ст. Уряд Бісмарка в 70–80-х рр. активно прагнув не тільки посилити позиції Німеччини в Європі, а й досягти певного становища гегемона. Для цього було два способи: по-перше, постійно загрожувати війною одним державам, взагалі, намагання тримати Європу в стані загрози воєнного конфлікту при переважаючій воєнній могутності Німеччини, по-друге, створити систему пронимецьких воєнно-політичних блоків, які б або підтримували бісмарківські плани, або, в крайньому разі, нейтралітет третіх держав. Така європейська політика Німеччини викликала недовір'я і підозру в інших держав. На початок 80-х рр. припадають колоніальні загарбання Німеччини в Африці, а наприкінці століття вона проникає в Південно-Східну Азію, в басейн Тихого океану. Німецькі монополії, банки і торгові фірми розгорнули боротьбу за проникнення на Латиноамериканський континент. Так виникла нова група суперечностей на міжнародній арені: німецькі зазіхання наштовхувалися на традиційні інтереси насамперед величезної колоніальної держави Англії. Ці німецькі заміри на територіальні загарбання створювали неврівноваженість у міжнародних відносинах, були джерелом міжнародних конфліктів і вели до загострення стосунків між державами. Основну ставку у здійсненні зовнішньополітичних планів панівні класи Німеччини робили на військову силу. Найважливішим фактором їхньої зовнішньої політики стала розвинута система мілітаризму. Саме союз мілітаризму, юнкерства і великих фінансово-промислових магнатів створив у Європі той тип міжнародних відносин, який увійшов в історію кінця XIX – початку XX ст. під назвою «озброєного миру»; суттю його стала систематична підготовка до загальноєвропейської, а в перспективі – і світової війни. Цей тип міжнародних відносин виразився в дедалі зростаючій гонці озброєнь,

безперервному збільшенні армій, створенні воєнних агресивних блоків та прагненні до встановлення світового панування. Класичним виразником такого начала в міжнародних відносинах стала юнкерсько-буржуазна мілітаристська Німеччина останньої третини XIX ст. Найбільш наочно політика «озброєного миру» проявилася у взаємовідносинах між Німеччиною і Францією. Правлячі кола переможеної Франції не збиралися миритися з матеріальними і морально-політичними втратами, яких зазнала країна в результаті франко-пруської війни. Тим часом *Бісмарк* і його мілітаристське оточення **вбачали у Франції ворога № 1 на шляху до здійснення гегемоністських цілей у Західній Європі**. На початку 90-х рр. франко-німецька криза досягла такого рівня, що виникла загроза війни. І тільки позиція Росії, що стала на бік Франції, усунула цю небезпеку. Зовнішня політика Другої імперії виражала класові інтереси юнкерів і магнатів промисловості, великого фінансового капіталу. Вона суперечила інтересам трудящих і була джерелом конфліктів і криз у міжнародних відносинах. На початку 90-х рр. бонапартистський режим, посилено культивований *Бісмарком*, уже вичерпав свої можливості і не відповідав більше вимогам часу. У країні відбулись великі соціальні зрушення, склалось інше співвідношення класових і політичних сил. Німеччина зайняла нове становище на міжнародній арені. В середині країни зазнала краху політика переслідування соціалістичного руху. Невдоволення режимом бонапартизму охопило досить значні верстви суспільства. Ці об'єктивні явища доповнювались персональними змінами в керівництві імперією. У 1888 р. замість померлого *кайзера Вільгельма I* сів на престол молодий, енергійний *Вільгельм II*, людина досить своерідна, суперечлива. Монархіст аж до самих кісток, новий імператор вирішив одноособово правити країною. Поступово почав формуватися режим «особистої влади» кайзера. І річ була не тільки в особистих сутичках між *Вільгельмом II* і *Бісмарком* – у країні не могло бути двох диктаторів, а в тому, що зжили себе колишні соціально-економічні й політичні джерела бонапартизму. Одним із основних питань, в яких розходились молодий імператор і старий канцлер, було питання про ставлення до соціалістичного руху. *Бісмарк*, творець «виняткового закону», спробував був навіки закріпити на початку 1890 р. своє дітище. *Вільгельм II*, ненавидячи соціалістичний рух не менш ніж канцлер, все-таки розумів, що потрібна більш тонка, ліберальна тактика в цьому питанні, за допомогою якої він намагався «приручити» його. Пролетарський рух став каменем спотикання не тільки у взаєминах кайзера і канцлера. Він вирішив і долю отця «виняткового закону». Далеко не демократичний за своїм складом

рейхстаг відхилив запропонований у січні 1890 р. *Бісмарком* законопроект про увічнення «виняткового закону». А в березні «залізний канцлер» змушений був тихо й непомітно піти у відставку. У вересні закінчився строк дії закону. Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) – так стала називатися Соціалістична робітничка партія Німеччини (СРПН), – влаштувавши пишний «похорон» законові багатотисячними маніфестаціями, після 12-річного періоду нелегальної боротьби переходила до діяльності в нових умовах. Разом з тим із розвитком економічних і політичних тенденцій капіталізму «вільної конкуренції» в Німеччині дедалі помітніше проявлялись елементи імперіалістичної економіки й політики. Зростання питомої ваги цих елементів у житті країни й визначило специфіку розвитку Німеччини в останньому десятилітті XIX ст.

1871 → **Утворення єдиної Італійської держави.**

1872, навесні – восени 1872 → *Навесні 1872 р. в Бухаресті відбулися загальні збори Болгарського революційного центрального комітету, на яких було прийнято статут і програму організації. Головою БРЦК обрано Любена Каравелова. Васил Левський став керівником внутрішньої революційної організації. Він розгорнув бурхливу діяльність на території всієї Болгарії за зміцнення старих і створення нових місцевих комітетів. Провал в одному з відділень внутрішньої революційної організації призвів восени 1872 р. до трагічної загибелі В. Левського. Масові арешти членів організації завдали відчутного удару БРЦК – Л. Каравелов, засумнівавшись в успіху революційної боротьби, залишив організацію і перейшов на просвітницькі позиції.*

1872, 27 липня → Прийняття закону про обов'язкову трирічну військову службу у **Франції**.

1872, 2–7 вересня → **Гаазький конгрес Інтернаціоналу.** Бакуністи гарячково готувались до конгресу, намагаючись добитися на ньому більшості. Проте на конгресі в Гаазі, який відкрився 2 вересня 1872 р. і в роботі якого взяло участь 67 делегатів, бакуністи виявилися в меншості. Постійний Виконавчий комітет, який був спеціально створений Генеральною радою Інтернаціоналу для підготовки конгресу, приділив особливу увагу боротьбі з реформістськими елементами всередині самої Генеральної ради. Виконавчий комітет прийняв рішення звільнити з посади генерального секретаря Інтернаціоналу Хейлза, передавши його справу до третейської комісії під головуванням Врублевського. Гаазький конгрес працював шість днів – від 2 до 7 вересня включно. Добре знаючи нечистоплотні звичаї бакуністів, конгрес дуже пильно перевірив мандати. Мандатна комісія опротестувала де-

в'ять мандатів, більшість із яких бакуністи одержали в різних країнах способом підтасовування та різних махінацій. Конгрес підтвердив рішення мандатної комісії. На знак визнання всевітньо-історичного значення Паризької Комуні головою конгресу було обрано французького соціаліста *Ранв'є*, який **28 березня 1871 р. урочисто проголосив Комуни в Парижі**. Конгрес заслухав і затвердив звіт Генеральної ради, написаний *Марксом*. У звіті містився аналіз найважливіших подій за час, що минув після Базельського конгресу, викривалось цькування Інтернаціоналу, організоване правлячими колами європейських держав та ворогами марксизму. Потім конгрес перейшов до організаційних питань і після дводенних пристрасних дебатів марксистів із бакуністами більшістю голосів фактично підтвердив рішення Лондонської конференції з організаційного питання, ще більше посиливши повноваження Генеральної ради і надавши їй право в разі порушення Статуту виключати з рядів Інтернаціоналу не тільки окремі секції, а й цілі федерації. Після тривалих дебатів конгрес підтвердив IX резолюцію Лондонської конференції про політичну боротьбу пролетаріату і про роль політичної партії робітничого класу. **Про важливість цього рішення свідчить той факт, що Гаазький конгрес постановив включити IX резолюцію Лондонської конференції до Статуту Інтернаціоналу.** Приймаючи також резолюцію про створення інтернаціональних профспілок, конгрес ще раз підкреслив необхідність поєднання політичної і економічної боротьби робітничого класу. Останнім питанням, яке обговорювалось на Гаазькому конгресі, було питання про розслідування діяльності таємної бакуністської організації «Альянс соціалістичної демократії», що діяла всередині Інтернаціоналу. На підставі зібраних за дорученням Генеральної ради документальних матеріалів про підривною діяльність «Альянсу» і численних показань свідків конгрес більшістю голосів виключив з Інтернаціоналу *Бакуніна* та його найближчого сподвижника – *Гільйома*. **Після Гаазького конгресу настав заключний етап діяльності Інтернаціоналу.** Знаходячись у Нью-Йорку, Генеральна рада Інтернаціоналу віддалилась від центрів європейської реакції, але разом з тим вона виявилася значно відірваною й від європейського робітничого руху, в якому зріли прагнення до утворення самостійних національних політичних робітничих партій. Тому на конференції, яка відбулася в Філадельфії в 1876 р., з ініціативи *К. Маркса* було прийнято рішення про розпуск Генеральної ради і про припинення діяльності І Інтернаціоналу.

1872 → Прийняття закону, що забороняв діяльність Інтернаціоналу на території Франції.

Прийняття урядом США закону про загальну амністію бунтівникам Півдня.

1872–1876 → **Діяльність Генеральної ради I Інтернаціоналу в Нью-Йорку.** Після Гаазького конгресу настав заключний етап діяльності Інтернаціоналу. Знаходячись у Нью-Йорку, Генеральна рада Інтернаціоналу віддалилась від центрів європейської реакції, але разом з тим вона виявилася значно відірваною й від європейського робітничого руху, в якому зріли прагнення до утворення самостійних національних політичних робітничих партій. **Тому на конференції, яка відбулася в Філадельфії в 1876 р., з ініціативи К. Маркса було прийнято рішення про розпуск Генеральної ради і про припинення діяльності I Інтернаціоналу.**

1872–1890-ті → **Колоніальна політика Англії.** *Дізраелі* вже в 1872 р. оголосив себе поборником «імперської ідеї», що вела до всебічного зміцнення і розширення Британської імперії. **Тому поряд із боротьбою проти відокремлення від метрополії Канади, Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки уряд консерваторів, а потім і уряд лібералів, що змінив його в 1880 р., повели вперту боротьбу за розширення англійських колоніальних володінь.** У роки східної кризи Англія почала оволодівати найкоротшим морським шляхом до Індії, що проходив через Гібралтар, Середземне море, Суецький канал і Червоне море. На цьому морському шляху тільки Суецький канал залишався без контролю Англії. За 4 млн фунтів стерлінгів *Дізраелі* в 1875 р. купив у єгипетського монарха 50% його акцій Суецького каналу, і Англія дістала можливість повністю контролювати судноплавство по каналу. Контроль над Суецьким каналом, а згодом загарбання Кіпру підготували плацдарм для колоніальних загарбань Англії в Африці, і насамперед в Єгипті. Ще в 1877 р. *Дізраелі* оголосив приєднання до Англії бурської республіки Трансвааль і ввів туди війська. Бури повстали проти англійської агресії. Розпочата незабаром війна проти Афганістану, як і авантюра в Трансваалі, затяглась і була невдалою. Авторитет *Дізраелі* було підірвано, і на чергових виборах у парламенті більшість дістали ліберали. **Новий кабінет очолив лідер лібералів Гладстон (1880–1885).** Незважаючи на передвиборні заяви *Гладстона* про захист прав малих народів, ліберали продовжували політику консерваторів. *Гладстон* поспішив закінчити війну з Афганістаном, нав'язавши йому в 1885 р. англійський протекторат. Було зроблено спробу продовжити війну з Трансваалем, проте, після того як бури завдали ряд поразок англійським військам, *Гладстон відмовився від плану анексії Трансваалю, нав'язавши контроль Англії над зовнішньою політикою Трансваалю.* Бурські республіки Трансвааль і Оранжева,

на півдні Африки, населені переселенцями-селянами з Голландії. Гладстон, скориставшись підготовкою, зробленою *Дізраелі*, розпочав боротьбу за загарбання Єгипту. Спершу під приводом «оздоровлення» єгипетських фінансів Англія поділила вплив у Єгипті з Францією. **Проте з поновленням у 1881 р. «Союзу трьох імператорів» увагу Франції привернула Європа.** *Англійський уряд взяв курс на збройну інтервенцію в Єгипті. У 1882 р. англійські війська обстріляли Олександрію і вторглися в Єгипет. Господарем Єгипту фактично став англійський генеральний консул в Каїрі. Уряд Гладстона лицемірно заявив, що він не має наміру зберігати за собою Єгипет, що, як тільки в Єгипті «становище поліпшиться», англійські війська буде евакуйовано. Пізніше один з французьких публіцистів заявив, що з 1882 по 1922 р. Англія проголосила 66 подібних заяв, а британські війська все ще залишались в Єгипті. Не задовольняючись загарбанням Єгипту, англійці зробили спробу захопити Судан, проте повсталі в 1885 р. араби Судану під керівництвом свого вождя, відомого під іменем *Махді*, знищили в Хартумі загін англійських окупантів на чолі з *генералом Гордоном*. Хоч фінансовий вплив Франції в Єгипті ще довго зберігався, все ж Англія, загарбавши Єгипет, відтіснила Францію на другий план. Англо-французькі взаємовідносини значно загострились.*

1872–1908 → Диктатура *Мануеля Пардо* в Перу.

1873 → **Утворення «Союзу трьох імператорів» – Німеччини, Росії та Австро-Угорщини.** Аж до відставки в 1890 р. *Бісмарк* буквально мучився «кошмаром коаліцій», створенню яких він присвятив два десятиліття свого канцлерства. *Бісмарк* звернув свої погляди на Австро-Угорщину й Росію, прагнучи створити союз у складі цих монархій. **В результаті жвавої дипломатичної діяльності, що розгорнулася в 1872–1873 рр. між Берліном, Віднем і Петербургом, 6 червня 1873 р. в Шенбруні, під Віднем, було підписано договір між монархами Росії і Австро-Угорщини, а 23 жовтня до нього приєднався Вільгельм I, кайзер Німеччини.** Так було покладено початок «Союзу трьох імператорів». Нова коаліція трьох реакційних монархів не мала, та й не могла мати, сталого характеру. Дуже вже істотними були суперечності між Німеччиною й Росією. Наприклад, Росію зовсім не влаштовували гегемоністські претензії Німеччини на Західну Європу. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. спричинила погіршення німецько-російських відносин і фактичний розпад союзу. Тільки погіршення позицій Росії під час і після Берлінського конгресу привело в 1881 р. до відновлення угоди трьох імператорів. Проте взаємовідносини сторін були сповнені незгод. І на середину 80-х рр. союз вичерпав свої можливості.

1873, 11–15 травня → Видання законів про обмеження влади католицького духовництва у **Пруссії** («Травневі закони»).

1873, 16 вересня → Закінчення окупації **Франції** німецькими військами.

1873, 7 жовтня → **У Відні укладено договір про австро-німецький союз**. У першій статті договору передбачався в разі нападу Росії на одну із сторін спільний виступ проти Росії. Коли ж напад здійснить не Росія, а якась інша держава, обидві сторони повинні додержувати доброзичливого нейтралітету, якщо тільки до «агресора» не приєднається Росія. Якщо ж приєднається Росія, негайно набирає чинності стаття перша договору. Остання фраза передбачала реальну ситуацію, при якій Німеччина могла учинити напад на Францію, і, якби Росія заступилась за Францію, Німеччина мала б підтримку Австро-Угорщини. **Отже, австро-німецький союз таїв у собі об'єктивну небезпеку розв'язування війни в Європі, в яку було б втягнуто багато держав. Укладаючи австро-німецький союз, добиваючись ізоляції Росії, Бісмарк добре розумів, що в кінцевому підсумку це приведе до зближення Росії з Францією. Проте в Петербурзі нічого не робили для того, щоб укласти союз із Францією.** Цар і його найближче оточення більше турбувались про відновлення угоди з монархічною Німеччиною. В умовах аграрної кризи 70-х – початку 80-х рр. економічні інтереси російських поміщиків потребували добрих відносин з Німеччиною заради збереження німецького ринку для експорту сільськогосподарських товарів. До зближення з Німеччиною царський уряд спонукали незавершені балканські справи після Берлінського конгресу, гостра боротьба з Англією в Середній Азії, а в зв'язку з цим забезпечення безпеки західного кордону Росії. Нарешті, конче необхідними були зміни й переозброєння армії, на що потрібні були великі кошти, державна ж скарбниця спорожніла через війну, що тільки-но закінчилась. Все це враховував такий досвідчений політичний діяч і дипломат, як *Бісмарк*. Він вирішив скористатися утрудненнями царизму, щоб запобігти зближенню Росії з Францією. *Бісмарк* знав, як важко буде боротися Німеччині на два фронти – проти Франції і Росії одночасно. Історія нагадувала йому, що навіть такі славетні полководці, як *Карл XII* і *Наполеон*, зазнали поразки в Росії. Дещо пізніше *Бісмарк* в одному з листів молодому кронпринцу, майбутньому *німецькому імператорові Вільгельмові II*, прагнучи вгамувати його войовничий запал, переконував, що про напад на Росію «можна б було сперечатись лише тоді, коли б така війна справді закінчилась поразкою Росії. Проте такий результат навіть і після найблискучіших перемог не може бути ймовірним. Навіть найбільш сприятливе закінчення війни не розкладе основної сили Росії, що ґрунтується на мільйонах росіян...».

Отже, і в Росії і в Німеччині було бажання прийти до згоди, але *Бісмарк* хотів, щоб ця згода була троїстою, тобто з участю Австро-Угорщини. **18 червня 1881 р. було підписано австро-російсько-німецький договір, який поновив «Союз трьох імператорів».** Проте якщо договір 1873 р. був консультативним пактом, то договір 1881 р. був насамперед угодою про нейтралітет. Це практично означало, що Росія додержуватиметься нейтралітету в разі війни Німеччини з Францією, а Німеччина і Австро-Угорщина – в разі війни Англії з Росією. При поновленні в 1884 р. цього договору Росія внесла роз'яснення, що додержання нейтралітету Росії може бути тільки в разі нападу Франції на Німеччину, а не навпаки. Решта статей договору підтверджували окупацію Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, визнавали принцип закриття проток Босфору і Дарданелл для військових кораблів, а отже, по суті, заперечували право Англії вводити свій флот у протоки і Чорне море за згодою з Туреччиною.

1873–1879 → **Президентство монархіста Мак-Магона у Франції.** Це, за висловом *Ф. Енгельса*, «найбільший осел Франції». Коли *Мак-Магони* показали парову машину і повідомили, що її потужність становить 200 кінських сил, він попросив повести його на конюшню, щоб самому переконатися в цьому. Вже на перших парламентських виборах на основі нової конституції перемогли республіканці. В 1879 р. *Мак-Магон* змушений був подати у відставку. До влади прийшли помірковані республіканці. *Новим президентом було обрано Жюля Грєві*, а головою палати депутатів – *Леона Гамбетту*. Помірковані республіканці фактично зреклись найважливіших вимог своєї програми: скасувати сенат, обмежити владу президента, відокремити церкву від держави, впровадити прогресивний прибутковий податок. Вони розгорнули колоніальні авантюри в Тунісі й Індокитаї.

1874 → Створення австрійської соціал-демократичної партії.

1874, серпень → На загальних зборах болгарських революційних організацій було обрано Тимчасовий революційний комітет, до складу якого ввійшов видатний болгарський революційний демократ і утопічний соціаліст *Христо Ботев*.

1874, грудень → **Відновлення монархії в Іспанії.** Реставрація бурбонської монархії (грудень 1874 р.) свідчила про завершення революційного циклу 1808–1874 рр. Під час правління *короля Альфонса XII (1874–1885)* наступний за цим період регентства його вдови *Марії Крістіни (1885–1902)* монархічний режим набув відносної стійкості. Соціальною основою режиму реставрації був утворений в ході буржуазних революцій XIX ст. блок земельної аристократії і великої буржуа-

зії. Цей блок був підготовлений поміркованими буржуазними перетвореннями середини століття, і насамперед законами про розпродажу церковних і общинних земель, за допомогою яких дворянство відкупилось від слабосилої іспанської буржуазії, не зачіпаючи власності світських земельних магнатів. Вирішальний вплив на утворення блоку мала також поява на історичній арені промислового пролетаріату, особливо в ході революції 1868–1874 рр.

1874–1880 → **Консервативний уряд Дізраелі в Англії.** Дізраелі був проти будь-яких реформ. Всюди заохочуючи англійські торговельні інтереси, він не спинявся перед підтримкою найреакційніших сил в інших країнах. Так було, наприклад, в Туреччині, яка жорстоко придушувала визвольний рух слов'янських народів Балканського півострова. В період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. англійський уряд виступив на боці Туреччини, приписуючи Росії агресивні плани, і демонстративно ввів свій військовий флот у Чорноморські протоки. На Берлінському конгресі Дізраелі зумів дістати від Туреччини острів Кіпр. У 1879 р. англійський уряд розв'язав війну проти Афганістану, і англійські війська зайняли країну. В Афганістані вибухнуло народне повстання, і Англія змушена була визнати незалежність країни, проте відторгла від неї територію, що прилягала до Індії. Увагу англійських капіталістів привернули також республіки Трансвааль і Оранжева в Південній Африці, де в 60-ті рр. було виявлено багатющі родовища золота і алмазів. Вирішивши завладіти ними, англійський уряд у 1877 р. анексував обидві республіки, заселені бурами (так називали себе місцеві жителі, нащадки переселенців із Голландії. Голландською мовою «бур» означає «селянин»). У цей час бури вели агресивну війну проти народу зулусів, який, відстоюючи свою землю, завдавав їм поразок. Включившись в цю війну, Англія також зазнала ряд невдач і була змушена направити до Південної Африки чималі військові сили.

1874–1881 → **Уряд Кановас дель Кастільйо в Іспанії.** У 1875 р. в правлячих колах Іспанії сформувались дві політичні партії – консервативна і ліберальна. Партію консерваторів очолював глава першого уряду реставрації А. Кановас дель Кастільйо. Партія користувалась підтримкою значної частини земельної аристократії і церкви. Політичним ідеалом консерваторів була поміркована конституційна монархія, що обмежувала як абсолютну владу, так і демократичні свободи. **Партія лібералів**, що об'єднала діячів революції 1868–1874 рр. на чолі з Пракседес Матео Сагастою, мала підтримку серед фінансової і торговельної буржуазії. Визнаючи режим реставрації, ліберали водночас

виступали за його поступову «лібералізацію» проведенням антиклерикальної політики (обмеження кількості релігійних конгрегацій, розвиток світської освіти) і політичних реформ (введення загального виборчого права та ін.). Щодо мита консерватори дотримувалися аграрного протекціонізму, тоді як ліберали вимагали політики фритредерства. З 1881 р., з часу сформування першого ліберального уряду Сагасті, ліберали стали другою правлячою партією. У 1876 р. кортеси ухвалили і король санкціонував монархічну конституцію, що існувала потім до 1931 р. Вона проголосила гарантію ряду громадянських прав, у тому числі свободу друку, зборів і асоціацій. Двопалатні кортеси (з аристократичним сенатом) повинні були, за конституцією, ділити з королем законодавчу владу. Королю належало верховне командування армією і флотом. Він призначав міністрів і очолював виконавчу владу, але не міг діяти без згоди уряду (міністри були «відповідальні»). Католицьку релігію оголосили державною. У перші роки реставрації консерватори і ліберали були єдиними легальними партіями в країні. Громадянські права, проголошені конституцією, набули сили лише після того, як було видано спеціальні роз'яснювальні закони, які приймалися дуже обережно. **На початку 1876 р.** війська *Альфонса XII* перемогли, карлістська війна закінчилась. Карлістів, що склали зброю, було амністовано. Але карлістський, або, як його інакше називали, традиціоналістський, рух зберігся і в Наваррі, і в Басконії, все ще об'єднуючи найбільш реакційну частину земельної аристократії і духівництва. Розгорнула свою діяльність ліва опозиція режиму: соціалісти, анархісти і республіканці.

1874–1882 → **Експансія США на Далекому Сході.** Після невдалих спроб захопити самостійно острів Тайвань США в 1874 р. допомогли Японії в нападі на цей острів і в анексії китайських островів Рюкю в 1879 р. З допомогою Японії США в 1882 р. нав'язали Кореї нерівноправний договір, добились концесії на будівництво залізниці Сеул-Чемульпо і взяли розробляти золоті копальні. Тим часом США дивились на Корею як на зручний плацдарм для подальшої експансії в південному й північному напрямках – проти Китаю та далекосхідних володінь Росії. Експансія американських капіталістів на північному сході Росії набула форми незаконних промислів у російських територіальних водах і на узбережжі Берингового та Охотського морів і особливо в районі Командорських островів, що завдавало чималих збитків корінному населенню цих віддалених окраїн царської Росії.

1875 → **Прийняття конституції Третьої республіки у Франції.** Проте питання про визначення політичного ладу Франції довго не розв'язу-

валось. І тільки в 1875 р. Національні збори більшістю на один голос прийняли додаток до основного закону, за яким Францію визнано республікою. Але й після цього Франція ще кілька разів була на межі монархічного перевороту. Прийнята в 1875 р. конституція Третьої республіки була компромісом між монархістами і республіканцями. Змушені прийняти республіку, монархісти постарались надати їй консервативного, недемократичного характеру. Законодавча влада була доручена парламентові, що складався з палати депутатів і сенату. Сенат обирали на 9 років і оновлювали через три роки на третину. Для сенаторів був установлений віковий ценз – 40 років. Палату депутатів обирали на 4 роки тільки чоловіки, яким виповнилось 21 рік і які прожили не менш як шість місяців у певній общині. Жінки, військово-службовці, молодь, сезонні робітники не дістали виборчих прав. Виконавча влада вручалась президентові, обраному Національними зборами на 7 років. Йому надавалось право оголошувати війну, укладати мир, а також право законодавчої ініціативи і призначення на вищі цивільні і військові посади. Отже, влада президента була велика. *Конституція Третьої республіки була конституцією буржуазною, що захищала інтереси імущих класів.* Тим часом республіканський лад забезпечував трудящим деякі, хоч і обмежені, політичні права, даючи їм змогу ширше розгорнути боротьбу проти капіталізму.

1875, лютий → *До Петербурга поїхав спеціальний Дипломатичний чиновник Радовіц, якому особливо довіряв канцлер Бісмарк, з метою схилити Росію до нейтралітету в разі війни з Францією.* Царський уряд категорично попередив Німеччину, що він проти нового розгрому Франції. Вслід за Росією англійський Уряд також негативно поставився до можливої агресії Німеччини проти Франції. Під час «воєнної тривоги» 1875 р. Росія була головною перешкодою на шляху німецької агресії проти Франції. Цього разу Німеччина відступила, але від своїх агресивних задумів не відмовилась. Події 1875 р. завдали удару «Союзу трьох імператорів», що було на користь не лише Франції, а й Англії. Хоча Росія й Англія, кожна окремо, виступили проти спроби нової німецької агресії Європі, все ж на початку 70-х рр. Англія була основним суперником Росії в боротьбі за панування в Середній Азії, а в другій половині 70-х рр. це суперництво поширилось і на Близький Схід.

1875 → Критика *К. Марксом* та *Ф. Енгельсом* проекту Готської програми соціал-демократичної партії Німеччини

1875, травень → Об'єднання лассальянської та ейзенахської організації в єдину партію на з'їзді в Готі. Утворення Соціалістичної робітничої партії Німеччини.

1875, листопад → **Купівля англійським урядом акцій Суецького каналу.** *Дізраелі* зробив перший крок до загарбання Єгипту, придбавши великий пакет акцій Суецького каналу на території Єгипту.

1875–1878 → **Східна (Балканська) криза.** Найбільша у XIX ст. східна криза 70-х рр. стала визначною подією не тільки в житті балканських народів, а й європейських держав. Вона свідчила про дальший розклад Османської імперії і розпад її. Народи Балканського півострова піднялися на збройну боротьбу за свою свободу й незалежність. Після того як турецький уряд відмовився виконати рішення Константинопольської конференції великих держав, скликаної в грудні 1876 р. за ініціативою Росії, про надання Боснії, Герцеговині і Болгарії автономії у складі Турецької імперії, східна криза досягла свого апогею. Російсько-турецька війна стала неминучою. Східною кризою 70-х рр. XIX ст. завершився важливий історичний етап у національно-визвольній боротьбі балканських народів. Після Берлінського конгресу розпочався другий її етап, що тривав до кінця першої світової імперіалістичної війни. Отже, на початку 70-х рр. більшість народів Балканського півострова перебувала під владою турецьких завойовників. Під турецьким ярмом були Болгарія, Боснія, Герцеговина, Македонія, Албанія, Епір, Фессалія. Сербія й Румунії перебували під сюзеренітетом турецького султана і платили йому данину. Тільки Греція була офіційно незалежною державою; народ Чорногорії, що завоював собі фактичну незалежність, жив в неприступних горах, не маючи статусу незалежної держави. У вересні 1875 р. спалахнули повстання в Стара-Загорі й деяких інших місцях Болгарії, та незабаром їх було придушено. В квітні 1876 р. виникло нове повстання, яке цього разу набуло значних розмірів. Але й його жорстоко придушили добре озброєні загони башибузуків (нерегулярних військ). У цій нерівній боротьбі 18 травня 1876 р. загинув видатний болгарський революціонер *Христо Ботев*, командир загону повстанців. Майже за рік до кривавої розправи з повстанцями Болгарії влітку 1875 р., спочатку в Герцеговині, а згодом у Боснії спалахнуло повстання проти турецького панування. Озброєні селяни і ремісники розгромили загони башибузуків, а частину турецьких регулярних військ оточили в старих турецьких фортецях. Сербія Чорногорія прийняли рішення про озброєну підтримку повстанців слов'ян. **30 червня 1876 р. Сербія оголосила війну Туреччині.** Сербські війська під натиском турецьких полчищ зазнавали поразок. Добровольчі загони росіян не могли подати істотної допомоги Сербії, проте факт цієї допомоги став загальновідомим. Крім того, з Росії надходила грошова допомога у вигляді добровільних по жертвувань. Тає-

мно захожуючи і повстанців і сербський уряд, російський царизм ризикував викликати конфлікт не лише з Туреччиною, а й з великими європейськими державами, конфлікт, до якого Росія не була підготовленою ні військово, ні фінансово. Перспектива посилення впливу Росії на Балканах була вкрай небажаною не лише для Австро-Угорщини, а й для Англії. Англія побоювалась наближення позицій Росії до східної частини Середземного моря, тобто до англійських сфер впливу. Вона претендувала на панування в протоках і на переважний вплив в Османській імперії, через землі якої проходили шляхи з Європи до Індії. Тому Англія виступала за статус-кво Османської імперії. Німецький уряд, підтримуючи експансію Австро-Угорщини на Балканах, водночас штовхав Росію на війну з Туреччиною, сподіваючись, що це відволікатиме Росію від європейських справ, а Німеччина тим часом дістане змогу вдруге розгромити Францію. Прийнявши рішення про втручання в балканські справи, царський уряд намагався всіляко підтримати балканські народи, проте не хотів справжнього конфлікту з Австро-Угорщиною, що прагнула інтервенції проти Сербії й окупації Боснії та Герцеговини. У Відні також побоювались конфлікту з Росією. Обидві сторони зробили спробу знайти мирне розв'язання подій, для чого 8 липня 1876 р. у Чехії, в Рейхштадтському замку, відбулась зустріч Олександра II і Горчакова з Францем-Йосифом та Андраші. В результаті переговорів у Рейхштадті не було підписано ні формальної конвенції, ні протоколу, залишилися тільки записи двох сторін, які в багатьох пунктах розходилися одне з одним. Із цих записів видно, що учасники рейхштадтської зустрічі умовилися «в цей момент» додержувати «принципу невтручання, а в разі ускладнення обстановки на Балканах діяти за взаємною домовленістю». Рейхштадтські переговори містили в собі багато недомовленостей, що могли вилитися в конфлікти. Рейхштадтські переговори спричинили приховане невдоволення Німеччини. Бісмарк не хотів австро-російського зближення без участі Німеччини. Його також не влаштовувало посилення впливу Росії на Балканах без війни. Він прагнув втягти Росію в близькосхідну кризу, що загостило б її стосунки з Англією й Францією через поділ турецької спадщини. В такій ситуації Росія намагалась домовитися з великими державами у близькосхідних справах. За її ініціативою, в Константинополі було скликано конференцію представників Росії, Англії, Німеччини, Австро-Угорщини і Франції з метою мирного розв'язання балканського питання. Константинопольська конференція, що тривала з 11 грудня 1876 р. по 30 січня 1877 р., одноголосно прийняла рішення запропонувати Туреччині вимоги про впровадження в Боснії, Герцеговині, Болгарії і Македонії автономного устрою. Проте

турецький уряд відхилив ці вимоги, чому значною мірою сприяли закулісні антиросійські інтриги Англії. Такий результат Константинопольської конференції Бісмарк розцінив по-своєму: що англо-російської єдності, спрямованої проти Німеччини в 1875 р., вже не існує і що настав влучний момент спровокувати війну проти Франції. В лютому 1877 р. вся офіційна преса Німеччини знову зчинила галас про нібито французькі приготування до нападу на Німеччину, у зв'язку з чим вона змушена вжити «застережних заходів». Проте в Лондоні, як і в Петербурзі, й цього разу німецькому урядові натякнули, що вони проти другого розгрому Франції. Після поразки Константинопольської конференції російсько-турецькі відносини різко погіршилися. Російський уряд добився 31 березня 1877 р. підписання в Лондоні представниками Росії, Англії, Франції, Австро-Угорщини, Німеччини й Італії протоколу, який підтверджував рішення Константинопольської конференції. 7 квітня 1877 р. Туреччина відхилила Лондонський протокол. **Ще до підписання Лондонського протоколу Австро-Угорщина і Росія в березні 1877 р. підписали Будапештську секретну конвенцію, за якою Австро-Угорщина погоджувалась на нейтралітет у разі російсько-турецької війни, а Росія дала згоду на окупацію Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини.** В квітні 1877 р. Росія і Румунія підписали договір про перепуск російських військ через Румунію до кордонів Туреччини та про участь румунських військ у війні з Туреччиною. 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині. Російській 185-тисячній армії довелось подолати величезний шлях через Румунію, і тільки наприкінці червня 1877 р. вона успішно форсувала Дунай і оволоділа важливим пунктом турецької оборони – містом Систовом. Водночас Росія почала військові дії проти Туреччини й на Кавказі. Тут російська армія досягла швидких і значних успіхів, оволодівши фортецею Каре, почала загрожувати Ерзруму. Румунія, невдовзі після вступу російських військ на її територію, відчуваючи підтримку Росії, 21 травня 1877 р. проголосила повну незалежність, її війська разом із російськими брали участь у боях проти турецької армії. Із заходу турків тіснили війська Сербії й Чорногорії. Незважаючи на віддаленість театру військових дій від центрів Росії, що дуже утруднювало матеріальне постачання армії, завдяки героїзмові російських солдатів вдалося досягти поразки Османської імперії. Болгарський народ зустрів російську армію як визволительку. Тисячі добровольців, болгарських ополченців, пліч-о-пліч з російськими солдатами боролися проти турецьких завойовників. Було очевидно, що російсько-турецька війна сприяла національному визволенню слов'янських народів від турецького ярма. Після тривалої облоги на початку

грудня 1877 р. російські війська оволоділи фортецею Плевна. В січні 1878 р. російська армія, розгорнувши стрімкий наступ, досягла долини річки Мариці і невдовзі оволоділа фортецею і містом Адріанополем. З початком російсько-турецької війни велике з'єднання англійського флоту ввійшло в Безицьку бухту, що знаходилась на відстані однокілометрового переходу від Чорноморських проток. Спостерігаючи за успіхами російських військ, особливо після захоплення фортеці Плевна і переходу їх через Балканський хребет, англійці дуже занепокоїлись. Тривога англійського уряду з усією очевидністю виявилась у тих неодноразових наказах командуючому флотом іти в Дарданелли і контрнаказах залишатися в Безицькій бухті, причому ці розпорядження віддавалися майже водночас. Ця непевність, істеричність поведінки правлячих англійських кіл, особливо командування британського флоту, була предметом загального посміху. На фасаді англійського посольства в Константинополі хтось із дотепників наклеїв таке оголошення: «Між Безикою і Константинополем загубився флот. Той, хто знайде, дістане винагороду». У ці дні Дізраелі умовляв міністра закордонних справ Австро-Угорщини Андраші негайно розпочати військові дії проти Росії. Лише тверезі міркування австрійських військових кіл про те, що, незважаючи на можливе ослаблення Росії у війні, сама Австро-Угорщина, неспокійна через національні суперечності, може бути розгромлена і опинитися в скрутному становищі, перешкодили Андраші втягти свою країну у війну з Росією. Проте Австро-Угорщину все ж таки було втягнуто у фарватер проанглійської політики. Підступи англійської і австрійської дипломатії змусили царський уряд бути обережним. Коли російські війська після взяття Адріанополя почали загрозувати Константинополю, турецький уряд запросив перемир'я. Щоб запобігти можливому вступу російських військ у Константинополь, англійський флот за новим наказом швидко пройшов Дарданелли і 15 лютого 1878 р. демонстративно вишикувався біля Принцевих островів, хоч згодом відійшов трохи далі, у Мармурове море. Щоб уникнути конфлікту з Англією, російським військам було дано наказ не вступати до Константинополя. Російська армія зупинилась під його стінами, зайнявши містечко Сан-Стефано, розташоване за 12 кілометрів від турецької столиці, на березі Мармурового моря. *З березня 1878 р. у Сан-Стефано було підписано мирний договір, за яким Росії поверталась південна частина Бессарабії, відторгнена від Росії після Кримської війни, передавались Каре, Ардаган, Баязет і Батум. Інші пункти цього договору стосувались територіального і державного устрою балканських держав. Була утворена самостійна єдина Болгарська держава – від Чорного моря на захід аж до сербського кордону біля*

Охридського озера, і від Дунаю до Узбережжя Егейського моря. Чорногорія, Сербія і Румунія дістали юридичне повну незалежність. До Румунії відійшла Північна Добруджа. Кордони Болгарії за Сан-Стефанським договором підходили близько до Константинополя й охоплювали значну частину Егейського узбережжя. Отже, Сан-Стефанський договір передбачав повне національне визволення від турецького ярма сербського й румунського народів і відкривав шлях до визволення болгарського народу. Побоюючись, що Росія використає Болгарію для посилення своїх позицій у східній частині Середземного моря, англійські правлячі кола визнали кордони створюваної Болгарії і становище на Балканах неприйнятними для Англії. 6 березня 1878 р. за угодою з Дізраелі та за його безпосередньою вказівкою Андраші офіційно виступив з пропозицією скликати конгрес для обговорення умов миру між Росією й Туреччиною, а по суті для перегляду Сан-Стефанського договору. Змова проти Росії була очевидною. Не підтримала Росію й Німеччина. Тому Росія ще до скликання конгресу, 30 травня 1878 р., погодилась у Лондоні підписати англо-російську угоду, за якою південний кордон Болгарії відсувався далеко від Константинополя і мав проходити не по узбережжю Егейського моря, а по Балканському хребту. Росія зберегла за собою Каре, Ардаган, Батум і Південну Бессарабію, проте змушена була відмовитись від Баязета. За обіцянку «захищати інтереси» Туреччини на конгресі Англія примусила турецький уряд підписати 4 червня 1878 р. конвенцію, за якою Англія дістала право окупувати острів Кіпр, населений в основному греками. 6 червня Англія й Австро-Угорщина підписали угоду про спільний виступ на конгресі в дусі пропозиції Англії. Англія ж зобов'язувалась підтримати домагання Австро-Угорщини на окупацію Боснії й Герцеговини, які добились під час війни визволення з-під влади Туреччини. Скликаний 13 червня 1878 р. Берлінський конгрес почав обговорення, по суті, вже наперед вирішених питань про зміну Сан-Стефанського договору. Проте з багатьох питань дебати були такими бурхливими, що якийсь час здавалось, ніби робота конгресу зайшла в безвихідь. В результаті роботи конгресу було підписано Берлінський трактат, за яким Каре, Ардаган, Батум відійшли до Росії, Баязет залишався в Туреччині. Росії було повернуто Південну Бессарабію, Добруджа відійшла до Румунії. Підтверджувалась також незалежність Чорногорії, Сербії, Румунії. За Берлінським трактатом, територія створюваної Болгарії різко скоротилася. Болгарське князівство було обмежено кордонами на північ від Балканського гірського хребта до Дунаю. Велика частина Болгарії, на південь від Балканського хребта, так звана Східна Румелія, з гірськими проходами на Балканах залишалась, як і

раніше, турецькою провінцією з деякими правами автономії; в Македонії влада Туреччини зберігалась повністю. Боснія і Герцеговина, а також санджак (адміністративний округ) Нови-Пазар було передано Австро-Угорщині на правах окупації без певного строку. Народом Боснії і Герцеговини однаково було ненависне що турецьке що австрійське ярмо. Отже, Австро-Угорщині вдалося тимчасово запобігти утворенню великої слов'янської держави поблизу кордонів гноблених нею південнослов'янських областей. Проте дипломатичні «перемоги» Андраші призвели до тяжких наслідків для Австро-Угорщини: посилювався антагонізм між австрійцями і слов'янами всередині країни, загострились австро-російські суперечності. З погляду загального перебігу історичного процесу і становища балканських народів російсько-турецька війна мала об'єктивно прогресивний характер.

1875 → Повстання в Боснії та Герцеговині проти турецького панування. Початок національному протесту (Східній кризі) поклало повстання в Герцеговині й Боснії, яке спалахнуло влітку 1875 р. Через нерозв'язаність аграрного питання в цих слов'янських провінціях, непосильне феодальне гноблення, сваволю властей, через зловживання відкупницької державних податків вибух, що назрівав давно, став неминучим. У 1874 р. Боснійський вілайет спіткало страшне лихо – неврожай. Незважаючи на це, турецький уряд збільшив десятичний податок на 25%, і це стало останньою краплею, що переповнила чашу терпіння народу. Повстання почалося збройною сутичкою повстанського загону південно-східної Герцеговини з турками в липні 1875 р. у містечку Невесине. Незабаром воно охопило значну частину Герцеговини, а згодом й Боснію. Розпочавшись як аграрний, селянський рух, боснійсько-герцеговинське повстання невдовзі набуло національно-визвольного характеру. Для нього характерною була небувала стійкість повсталого народу, який, незважаючи на складні перипетії боротьби, героїчно боровся до 1878 р.

1876, березень – 1887 → Парламентська революція та «Ліва» в Італії. В ході обговорення законопроекту про передання державі права на експлуатацію залізниць опозиція добилась відставки уряду і усунення від влади «правої». Ця подія в політичному житті Італії дістала гучну назву «парламентської революції». В 60-х – на початку 70-х рр. вона оформилася з представників правого флангу Партії дії (блок демократичних сил у період Рисорджименто), що стали на шлях компромісу з монархією, та лівого крила «поміркованих», тобто ліберальної буржуазії і дворянства. «Ліва» стояла на монархічній платформі, однак, на відміну від «правої», вона виступала за більш послідовну ліберально-конституційну політику, обіцяла здійснити адміністративну реформу,

переглянути податкову систему, впровадити обов'язкову і безплатну початкову освіту, відстоювала протекціоністський курс. Лідер «лівої» Хгостіно Депретіс, колишній учасник експедиції «Тисячі» до Сицилії, вважав за необхідне залучити до управління державою буржуазію і землевласників Півдня, щоб розширити таким чином масову базу держави. Він назвав свій уряд «міністерством прогресистів». Завдяки програмі реформ «ліва» забезпечила собі напочатку підтримку дрібної буржуазії і робітничого класу. Повсюди відбувались демонстрації, які схвалювали програму реформ і вимагали загального виборчого права. Незважаючи на протидію правих сил, особливо в сенаті, уряд *Депретіса* під натиском знизу на 1882 р. змушений був провести ряд реформ. Було видано закони про світську школу і цивільний шлюб, що дещо обмежили позиції церкви; в 1879 р. запроваджено обов'язкову початкову освіту; в 1880 р. скасовано податок за помел зерна. Нарешті, в 1882 р. вийшов новий виборчий закон, за яким було знижено віковий, майновий та освітній ценз, в результаті чого кількість виборців зросла до 2 млн чоловік (7% населення країни). Це був певний крок до зміцнення парламентського режиму. Правлячий блок поповнювався представниками промислової буржуазії, імущими класами Півдня – буржуазією і землевласниками. Проте ні соціальна природа влади, ні класова суть політики «лівої» не відрізнялись принципово від «правої» та її політики. Особливо виявилось це після 1882 р., коли в політиці «лівої» відбувся «зсув» вправо, зміцніли її зв'язки із власниками металургійних підприємств, пароплавних товариств, верфей та сільською буржуазією Центру і Півдня. Тільки що скасувавши податок за помел, уряд на угоду латифундистам запровадив додаток на виробництво і вживання цукру. Під гаслом свободи підприємництва право експлуатації залізниць, у тому числі й державних, було передано трьом приватним компаніям, відновлено обіг металевих грошей та вільний обмін паперових грошей на золото. Істотним нововведенням був перехід до протекціонізму. Захистивши певним чином молоду промисловість від суперництва іноземних товарів, політика протекціонізму підвищувала вартість промислового обладнання, що його ввозили з-за кордону, гальмувала експорт сільськогосподарської продукції. Впровадження в 1887 р. високих мит на зернові продукти, що відповідало інтересам латифундистів Півдня, дуже відбилось на становищі народних мас: посилилась дорожнеча на хліб та інші продовольчі товари. Економічна політика «лівої» прискорила утворення наприкінці XIX ст. перших монополій в Італії в металургійній, машинобудівній та цукровій промисловості, сприяла виникненню численних акціонерних товариств, біржовим спекуляціям. Не задовольнивши насущ-

них соціальних потреб мас і побоюючись ослаблення парламентських позицій, діячі «лівої», і особливо Депретіс, взяли курс на створення «нової великої національної партії», замисливши її як об'єднання всіх ліберальних фракцій. Намагаючись не поривати зв'язків із лівими силами, вони пішли на зближення з діячами «правої», переманювали до урядового табору діячів опозиції, забезпечували їх постами в державному апараті, підтримували в ході виборчих кампаній. Політика трансформізму стала символом підкупу депутатів, зради політичних переконань, корупції і хабарництва. Вона сприяла дискредитації парламенту, її критикували як справа, так і зліва. Серед непримиренних критиків «лівої» і політики трансформізму був один з відомих діячів-радикалів – *Ф. Кавалотті*, пристрасний оратор, публіцист, ініціатор парламентських боїв у 80–90-х рр. «Ліва» виступила проти політики «вільних рук» і «збирання сил», активізувавши діяльність на міжнародній арені. Італія стала учасницею Берлінського конгресу 1878 р., підписавши заключні протоколи конгресу, що стосувались Балканського півострова, Чорноморських проток, Малої Азії. Діячі «лівої» виступали за колоніальні загарбання в Африці, виношували плани підкорення Тунісу. *Внаслідок окупації Францією Тунісу в 1881 р. посилились італо-французькі незгоди, що й зумовило приєднання Італії в 1882 р. до союзу Німеччини й Австро-Угорщини.* Вступивши до Троїстого союзу, Італія посилила тим самим антифранцузьку і антиросійську спрямованість італійської зовнішньої політики. Поза союзом Італія виявляла особливу зацікавленість у збереженні добрих взаємовідносин з Англією.

1876, квітень → *Долею Боснійського вілайета зацікавились Сербія і Чорногорія – і незабаром повстання набуло характеру загальнобалканської кризи.* Завдяки посередництву, яке виявили згодом великі держави, східне питання знову висунулось на передній план європейської політики. Переконавшись, що спроби великих держав розв'язати кризу даремні, народи Балканського півострова вирішили взяти справу визволення з-під іноземного ярма в свої руки. У квітні 1876 р. розпочалось повстання в Болгарії, підготовлене новоствореним Центральним комітетом. Героїчна боротьба повстанців Пловдивського революційного округу, яку своєчасно не підтримали інші округи, закінчилася поразкою. Заключним акордом квітневого повстання в Болгарії було висадження збройного загону з 200 чоловік, який очолював *Христо Ботев*, у Північній Болгарії. В сутичках із турецькими військами загін повстанців було розсіяно, а Х. Ботева вбито. Придушення повстання супроводилось масовою різнею, жертвами якої стали 30 тис. болгар. Квітнєве повстання сприяло дальшому загостренню східної кризи.

- 1876, травень → **Проголошення англійської королеви Вікторії імператрицею Індії.** *Дізраелі* у 1876 р. провів через парламент присвоєння *королеві Вікторії* пишного титулу «імператриці Індії».
- 1876, 30 червня → Прийняття нової конституції в *Іспанії*.
- 1876, 30 червня – 1877 → **Оголошення Сербією та Чорногорією війни Туреччині.** У червні 1876 р. Сербія і Чорногорія, заздалегідь уклавши між собою воєнно-політичну угоду, оголосили війну Туреччині. Незважаючи на героїзм сербських солдатів і братерську допомогу російського народу (в рядах сербської діючої армії боролись понад 5 тис. російських добровольців), через загальну слабку підготовку війна для сербів скінчилась невдало. На початку 1877 р. при посередництві Росії між Сербією і Туреччиною було підписано мирний договір на умовах довоєнного статус-кво.
- 1876, 15 липня → Розпуск Генеральної ради і припинення діяльності І Інтернаціоналу.
- 1876, липень → Утворення Робітничої партії Сполучених Штатів Америки.
- 1876, липень → *Рейхштадтська угода між Росією та Австро-Угорщиною з балканського питання.* Передбачалось, що Австро-Угорщина, в разі виникнення російсько-турецької війни, зберігатиме нейтралітет, а царська Росія – як компенсація за це – погоджується на окупацію частини Хорватії та окремих прикордонних територій Боснії.
- 1876, жовтень → І Робітничий конгрес у *Парижі*.
- 1876 → В *Парижі* було скликано перший з'їзд представників робітничих організацій. Проте ще багато які з них були під впливом буржуазної ідеології. *Журналіст Барбер* виступав проти соціалістичних ідей, намагався ізолювати робітників від політичної боротьби, штовхав їх на шлях угодовства з буржуазією. Барбер рекомендував робітникам обмежитися створенням профспілок, кас взаємодопомоги. Барберисти запевняли, що завдяки виробничим кооперативам процвітатимуть і праця, і капітал. Проте вплив буржуазних ідей у робітничому середовищі не був таким сильним: загострення класової боротьби, наростання страйків свідчили про їхню неспроможність.
- 1876–1910 → **Диктатура Порфіріо Діаса в Мексиці.** Він всіляко залучала іноземні капітали і зробила країну залежною від іноземного імперіалізму.
- 1877, 15 січня (березень) → Укладення Будапештської конвенції між Австро-Угорщиною та Росією з балканського питання. Продовжувала Рейхштадтську угоду (липень, 1876)

- 1877 → У Франції на другому з'їзді робітничих організацій (Ліон) виступила група соціалістів-колективістів, яка запропонувала прийняти резолюцію з вимогою встановити у Франції колективну власність на землю і засоби виробництва. На чолі соціалістів-колективістів стояли *Жюль Гед і Поль Лафарг*. Обидва були учнями *К. Маркса* і членами I Інтернаціоналу. Наприкінці 70-х рр. *Ж. Гед і П. Лафарг* на сторінках газети «Рівність» і в численних усних виступах вели пропаганду соціалістичних ідей, їхня діяльність була успішна, вплив барберизму послабшав. У країні виникли соціалістичні гуртки.
- 1877, 16 квітня → **Підписання російсько-румунської воєнної конвенції**. Уряд лібералів у Румунії, що прийшов до влади в 1876 р., поступово почав відходити від політики нейтралітету і зблизився з Росією, з допомогою якої він сподівався добитися визволення країни від турецької залежності. Навесні 1877 р. було підписано російсько-румунську угоду про пропускання російських військ через територію Румунії.
- 1877, 24 квітня – 1878, 3 березня → **Російсько-турецька війна**. *Заплативши дорогою ціною за нейтралітет Австро-Угорщини (згодою на окупацію Боснії і Герцеговини), 12 (24) квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині*. В російсько-турецькій війні з самого початку взяли участь болгарські ополченці і чорногорські війська, а згодом Румунія і Сербія. Війна виявилась переможною для Росії та її союзників. Зазнавши поразки на всіх фронтах, у січні 1878 р. султанський уряд запросив перемир'я.
- 1877, 21 травня → **Проголошення повної незалежності Румунії**. 9 (21) травня 1877 р. румунський парламент проголосив незалежність своєї країни, а в липні 1877 р. Румунія оголосила війну Туреччині, її війська брали участь в облозі і взятті турецької фортеці Плевна.
- 1877, 1 грудня → Після деякого вагання Сербія вдруге оголосила війну Туреччині, цього разу в союзі з Росією.
- 1877, грудень → II з'їзд Робітничої партії США. Перейменування Робітничої партії США в Соціалістичну робітничу партію США
- 1877–1866 → Диктатура Гусмана Бланко у Венесуелі
- 1878, лютий → Утворення Національної робітничо-фермерської партії (Грінбексько-робітничої партії) в США
- 1878, 3 березня → **Підписання прелімінарного договору між Росією та Туреччиною в Сан-Стефано**. 19 лютого (3 березня) 1878 р. поблизу Константинополя, в містечку Сан-Стефано, було підписано попередній мирний договір. За умовами Сан-Стефанського договору, створювалось велике болгарське автономне князівство, до складу якого мала

ввійти північна й південна Болгарія і майже вся Македонія. Сербське і Чорногорське князівства оголошувались цілком незалежними державами із значним розширенням території кожної з них. Стала незалежною й Румунія. Відповідно до статті четвертої Сан-Стефанського мирного договору, Боснія і Герцеговина проголошувались автономною областю на чолі з християнським губернатором.

1878, травень → Російсько-англійська угода із східного питання

1878, 13 червня – 13 липня → **Берлінський конгрес.** *Він переглянув на шкоду слов'янським народам умови Сан-Стефанського договору і надав Австро-Угорщині право окупувати Боснію й Герцеговину на невизначений строк, але формально залишив їх у складі Османської імперії.* Отже, західні держави, насамперед Англія і Австро-Угорщина, побоюючись посилення Росії на Балканах, за допомогою Бісмарка добилися перегляду попереднього російсько-турецького договору. Скликаний на їхню настійну вимогу в Берліні конгрес європейських держав прийняв 1 липня 1878 р. рішення, за яким від Болгарського князівства було відторгнуто його південну частину, перетворену в автономну область у складі Туреччини за назвою Східна Румелія; Македонія залишилася під владою Туреччини. Австро-Угорщина дістала право на окупацію Боснії й Герцеговини нібито для проведення там реформ. Номінальний суверенітет над обома провінціями зберігався за Туреччиною. Берлінський конгрес підтвердив незалежність Сербії, Чорногорії і Румунії. Рішення Берлінського конгресу завдало тяжкого удару національно-визвольній боротьбі народів Балканського півострова. Розчленування Болгарії, окупація на невизначений час Боснії і Герцеговини, повернення під владу Туреччини Македонії і Нові-Пазарського санджаку – все це дуже ускладнило досягнення головної історичної мети балканських народів – об'єднання національних держав. Після 1878 р. під владою Австро-Угорщини, крім Хорватії, Далмації, Словенії та Воєводини, були також Боснія й Герцеговина. Австрійські власті встановили в окупованих провінціях суворий поліцейський режим. На утримання жандармерії витрачалося втриє більше коштів, ніж на освіту. Капіталізм у Боснії і Герцеговині в умовах окупації розвивався потворно й однобоко. В промисловості розвивались тільки ті галузі, в яких були зацікавлені окупаційні власті. По-хижацькому експлуатувалися багаті природні ресурси краю. Система аграрних відносин, що склалася при турецькому пануванні, була збережена. Поміщики-мусульмани стали опорою колоніального режиму. Феодальне й колоніальне гноблення спричинило масове розорення селян та пауперизацію їх. За рішенням Берлінського конгресу, адміністративно-

політичний устрій створеного Болгарського князівства було покладено на тимчасове російське управління, яке діяло в країні протягом дев'яти місяців. За цей час російське цивільне управління підготувало місцеві органи влади, організувало болгарські війська, укомплектовані російськими офіцерами, виробило проект конституції Болгарського князівства. Територія незалежної Чорногорії збільшилась удвоє. До неї ввійшли міста Подгориця, Никшич, Колашин, а також узбережжя Адріатичного моря з містами Бар і Улцинь. За рішенням Берлінського конгресу, над чорногорським примор'ям було встановлено австрійський поліцейський і санітарний контроль. Щоб перешкодити об'єднанню Сербії і Чорногорії, австрійські власті окупували залишену під владою Туреччини область Нові-Пазарського санджаку. Після Берлінського конгресу в складі Османської імперії залишились Адріанопольський округ, Македонія і Албанія. Повернувши Македонію Туреччині, Берлінський конгрес виявив великий вплив на її подальший розвиток. Етнічна строкатість (крім слов'ян тут жили турки, греки, албанці, валахи та ін.) позначилась на багатьох сторонах життя народу, зокрема на характерові боротьби за національне і соціальне визволення. Наприкінці XIX ст. Македонія була відсталою аграрною областю. Сільськогосподарське виробництво зазнавало значних труднощів через втрату ринків збуту. Прискорився процес розшарування селян, які страждали від потрійного гноблення турецьких поміщиків, лихварів і держави. Селяни були юридично вільними, але бідували через мало-земелля. Близько 80% оброблюваної землі належало поміщикам і тільки 20% – селянам. За деякими даними, щорічно Македонію залишало до 70 тис. відходників. Турецький уряд безперервно підвищував старі і впроваджував нові податки. Погіршенню становища селян сприяли і масові переселення до Македонії турків із звільнених областей після 1878 р. Турецький уряд давав їм землю і будував їм будинки. Найбільшими економічними центрами Македонії були міста Салоніки, Бітоль і Скопле. Національно-визвольний рух проходив в обстановці запеклої боротьби правлячих кіл сусідніх держав – Болгарії, Греції та Сербії – за вплив у Македонії, їхнє суперництво становило серйозну загрозу цілісності області.

1878, липень → Окупація Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною

1878 → Початок легальної діяльності Ордену лицарів праці в США.

Проголошення незалежності Сербії та Чорногорії.

1878–1903 → **Папа Лев XV (Італія)**. Наступник *Пія IX Лев XV*, продовжуючи непримиренний курс у ставленні до італійської держави, виступив з рядом енциклік проти «ворогів громадського порядку» – соціалістів.

лістів, звинувачуючи їх у підриванні авторитету церкви і держави. В 1880 р. було створено «Банко ді Рома», що став посередником між Ватиканом і фінансовими та урядовими колами Італії. У межах самого католицького руху, на противагу «непримиренним» католикам, наприкінці XIX ст. посилювались більш гнучкі течії. Вони виступали, з одного боку, за перегляд деяких церковних доктрин з урахуванням досягнень науки (модернізм), а з другого – за шлях соціального реформаторства, щоб розширити вплив церкви серед мас, зокрема в робітничому русі. Виникли католицькі робітничі ліги («білі профспілки»), «народні банки» та інші форми масових католицьких організацій. Реакційна позиція Ватикану викликала тривогу демократичних сил, бойовим прапором яких став антиклерикалізм. Вони добивались повної ліквідації всіх католицьких організацій, конфіскації церковного майна, світської освіти. На ґрунті антиклерикалізму аж до першої світової війни в Італії великим впливом користувались масонські організації.

1878–1890 → «Винятковий закон» проти соціалістів у Німеччині

1879, лютий – 1890-ті → **Болгарська держава**. В лютому 1879 у м. Тирново почали свою діяльність Установчі збори. 16 квітня вони прийняли конституцію, яка дістала назву Тирновської. Досить ліберальна, як для свого часу, вона закріпила великі зміни в житті болгарського народу, що стали можливими завдяки братерській допомозі і самовідданій боротьбі російського народу, який заплатив життям 200 тис. своїх синів за свободу південних слов'ян. Болгарське князівство було оголошено спадкоємною монархією з народним представництвом (Народні збори – звичайні і Великі), наділеним законодавчою владою. Конституція проголошувала недоторканність особистої власності, буржуазні свободи і загальне виборче право для чоловіків, які досягли 21 року. Тирновська конституція завершила утворення Болгарської держави. На другий день після її прийняття Великі народні збори обрали болгарським князем німецького принца Олександра Баттенберга. Статус Східної Румелії визначався Органічним статутом, виробленим відповідно до рішення Берлінського конгресу Європейською міжнародною комісією. Автономну область очолював генерал-губернатор із християн, якого призначав султан за згодою великих держав. Під час обговорення проекту Тирновської конституції в Установчих зборах виникли два буржуазні політичні угруповання – ліберали і консерватори. Перші виражали інтереси дрібної буржуазії, другі – представників вищого духовництва, торгової верхівки та багатих землевласників. Боротьба між ними визначала внутрішній розвиток Болгарії у перші півтора десятиріччя після визволення. Хоч ліберали ста-

новили більшість у Народних зборах, князь Баттенберг спирався на консерваторів, за допомогою яких він сподівався ліквідувати конституцію, що обмежувала його владу. 27 жовтня 1881 р. він вчинив державний переворот. Конституцію було відмінено, ліберали зазнали переслідувань, у країні панувала сваволя. Прозахідна орієнтація Баттенберга призвела до погіршення його відносин з Росією. У вересні 1885 р. буржуазні радикальні кола Східної Румелії, спираючись на народні маси, здійснили переворот і проголосили возз'єднання автономної області з Болгарським князівством. Баттенберг без згоди Росії взяв титул князя об'єднаних князівств і рушив своє військо на південь до кордону Туреччини. Царський Уряд відмовився визнати переворот і на знак протесту відкликав своїх офіцерів з болгарської армії. Поки міжнародна конференція, скликана за ініціативою Туреччини, намагалась розв'язати конфлікт, сербський король *Милан Обренович*, якого підбурювала Австро-Угорщина, в листопаді 1885 р. оголосив війну Болгарії, сподіваючись легкою перемогою поліпшити свої внутрішні справи. З боку Сербії війна була несправедливою, загарбницькою. Це не могло не позначитись на її результатах. У битві під Сливницею болгари перемогли. За Бухарестським мирним договором 1886 р. між воюючими сторонами було відновлено довоєнне становище. Возз'єднання країни, що мало, безумовно, прогресивне значення, не знищило внутрішніх суперечностей і конфліктів і не стабілізувало міжнародного становища Болгарії. Вважаючи князя винуватцем погіршення російсько-болгарських відносин, група русофільськи настроєних офіцерів у серпні 1886 р. здійснила переворот: Баттенберга було арештовано і вислано з країни. Проте перевороту не підтримали англо-австрофільські кола і частина армії. Це дало змогу голові Народних зборів Стефану Стамболову організувати контрпереворот і встановити свою диктатуру. Русофіли зазнали, гоніння. Незважаючи на відречення Баттенберга від престолу, відносини Болгарії і Росії дедалі погіршувались. Наприкінці 1886 р. було розірвано дипломатичні відносини. За порадою з Відня, в 1887 р. болгарським князем обрали німецького принца Фердинанда Кобурзького. Новий князь виявився спритним політиком. Спираючись на підтримку Німеччини, Австро-Угорщини й Англії, він поступово зосередив владу в своїх руках. У 1894 р. Фердинанд звільнив у відставку Стамболова і оголосив амністію русофілам. Завдяки цьому йому вдалося через рік відновити дипломатичні відносини з Росією. Економічно Болгарська держава була відсталою, аграрною сільськогосподарською країною. Після визволення країни феодальні відносини було ліквідовано. Відбувся аграрний переворот, в ході якого Болгарія стала країною дрібних і середніх се-

лянських господарств, обтяжених різними патріархальними і напівфеодальними пережитками. За переписом 1897 р. господарства селян, які мали до 5 га землі, становили понад 50% усіх господарств, а загалом це було менш ніж 25% оброблюваної землі. Господарства, які мали 10 га і більше, становили 1/5 селянських господарств, або половину, всієї оброблюваної площі країни. Значна кількість селян взагалі не мала землі. Отже, хоч у Болгарії не було великих поміщицьких землеволодінь, все-таки ні про яку «сталість» дрібних господарств говорити не доводилось. Соціальна диференціація була властива як сільському господарству, так і промислового виробництва, в якому до кінця XIX ст. переважало ще ремесло. Капіталістична промисловість робила перші кроки. Вона в основному займалась переробкою сільськогосподарської сировини. Важкої індустрії не було. Спроба «фабрикувати фабрикантів» за допомогою закону про сприяння промисловості спочатку успіху не мала, оскільки капіталів всередині країни не було.

1879, 17 вересня → Циркулярний лист *К. Маркса* та *Ф. Енгельса* керівництву Соціал-демократичної партії Німеччини про боротьбу з опортунізмом

1879, жовтень → **Укладення союзного договору між Німеччиною та Австро-Угорщиною у Відні**. На межі 70–80-х рр. внаслідок зусиль німецької дипломатії виник Троїстий союз. Формувався він в кілька етапів. У 1879 р. було підписано австро-німецький союзний договір, який мав явно антиросійське спрямування. Це був перший вирішальний крок у розколі Європи на ворогуючі воєнні коаліції.

1879, жовтень → **III Робітничий конгрес у Марселі**. Проголошення його Соціалістичним робітничим конгресом. Заснування французької Робітничої партії

1879, жовтень → **Утворення ірландської селянської організації «Земельна ліга»**. Зниження цін на продукти сільського господарства і конкуренція дешевих заокеанських продуктів посилили злидні ірландського селянства. Внаслідок голоду на селах почастішали «аграрні злочини» – підпали, псування худоби. Рух селян набрав організованої форми під керівництвом Земельної ліги, яку в 1879 р. створив *Майкл Девітт* (1846–1906). *Девітта* ще в ранньому дитинстві разом із сім'єю було зігнано з землі, після чого він переселився до Англії і пішов працювати на фабрику. Коли йому було 11 років, машиною йому відірвало руку. У 1870 р. за участь у боротьбі проти англійців його засудили на каторжні роботи строком понад 7 років. Ліга висунула вимогу націоналізувати землі в Ірландії і віддати її селянам. Вона виступила на захист селян проти сваволі поміщиків, зокрема проти того, щоб

зганяти їх із землі. Досить дійовим зняряддям боротьби в її руках став метод своєрідного страйку: селяни примушували лендлордів та їхніх агентів іти на поступки, припиняючи з ними будь-яке спілкування. Ця тактика дістала назву бойкоту, за ім'ям одного з управляючих, капітана Бойкотта, який врешті-решт змушений був залишити Ірландію. В ірландському національному русі на цей час керівництво захопила ліберальна буржуазія. Створена нею ще у 1870 р. Ліга гомруля обмежила свої вимоги самоврядуванням для Ірландії в межах Британської імперії (гомруль). Ірландці, обрані до парламенту, підтримували лібералів, сподіваючись на їхні поступки. На чолі ірландської фракції став, заручившись підтримкою Земельної Ліги, *Чарлз Парнелл* (1846–1891) – за походженням англієць, щирий прихильник визволення Ірландії. Це додало ірландському національному руху нової сили, якої Гладстон не міг ігнорувати, тим більше, що після парламентських виборів у 1885 р. численна ірландська фракція завжди могла, приєднавшись до консерваторів, скинути уряд. На початку 1886 р. *кабінет Гладстона* розробив поміркований проект гомруля: відновлений ірландський парламент діставав право управляти внутрішніми справами, хоч зовнішні відносини, торгівля, поліція, армія та всі важливі питання внутрішньої політики залишалися в руках Лондона. Проект викликав опір всередині ліберальної партії. На чолі противників гомруля виступив *Джозеф Чемберлен* (1836–1914), великий фабрикант із Бірмінгема. Він був мером міста і висунувся завдяки своїм заходам у галузі житлового будівництва й санітарної охорони, за що його вважали радикалом. *Чемберлен* був одним з ініціаторів перебудови ліберальної партії.

1879 → Заснування Соціалістичної робітничої партії Іспанії.

В Марселі (Франція) відбувся третій з'їзд робітничих організацій, на якому прихильники угодовської політики зазнали остаточної поразки. З'їзд висловився за участь робітників у політичній боротьбі, за створення самостійної політичної робітничої партії, за усупільнення знярядь і засобів виробництва.

1879–1884 → Тихоокеанська війна між Перу і Болівією, з одного боку, та Чилі, з іншого

1870-ті → *Розорення в США штовхало фермерів на відчайдушну боротьбу, що спричинилося до виникнення загальнонаціональних рухів грейнджерів, грінбекерів, фермерських альянсів і популістів.* У 70-х рр. широкого розмаху набув рух грейнджерів і грінбекерів. Орден захисників землеробства, або Ліга грейнджерів («грейндж» у перекладі з англійської – «ферма»), виступав за зниження залізничних тарифів, за покращення збуту сільськогосподарської продукції і заохочував створення

фермерських кооперативів. Проте, розчарувавшись у методах і засобах боротьби «Ордену», фермери взяли за створення грінбекерської партії (1875), яка вважала панацеєю від усіх бід і нещасть фермерів збільшення випуску паперових грошей – грінбеків (назва від зеленої віньетки на зворотному боці асигнацій). Після того як до програми грінбекерської партії було включено ряд робітничих вимог, до неї примкнуло чимало робітників. При підтримці робітничих спілок рух набув широкого розмаху, а на виборах 1878 р. грінбекерсько-робітнича партія зібрала понад мільйон голосів. Проте невдовзі значна частина грінбекерів включилася в ще ширший рух – фермерських альянсів.

1870-ті → Після угоди 1867 р. в Австрії в 70-х рр. було проведено деякі реформи антиклерикального характеру: скасовано конкордат із Ватиканом, впроваджено цивільний шлюб, духовництво позбавлено права викладати в школах.

1879–1880-ті → *Глава Черногорської держави князь Никола (1860–1918) був необмеженим самодержавним правителем.* Найвищим законодавчим органом стала Державна рада, що складалася з восьми осіб, яких призначав князь. Уряд, що його затвердив князь у 1879 р., незмінно управляв країною протягом 26 років. За адміністративною реформою країну було поділено на 10 округів. Округи склалися з капетаній, на чолі яких стояли урядовці, що їх призначав князь; вони мали адміністративну і судову владу. Велике значення мала військова реформа, за якою в країні вперше вводилась обов'язкова військова повинність. Армія будувалася за російським зразком. Оснащували її за рахунок щорічних субсидій з Росії. На відміну від Сербії російсько-чорногорські відносини розвивались в останній третині XIX ст. успішно.

1870–1890-ті → *У політичному житті Англії панували дві великі партії – лібералів і консерваторів, які по черзі змінювали одна одну при владі: своєю постійною боротьбою вони відволікали увагу трудящих.* Нова система ліберальної партії завершилася після створення в 1877 р. Національної ліберальної асоціації. Лідером партії був *Вільям Гладстон (1809–1898)*, син багатого ліверпульського купця. Політична еволюція Гладстона ніби відтворювала еволюцію поглядів великої буржуазії. В молоді роки він був переконаним торі (консерватором), противником реформ і визволення негрів. Перейшовши на ліберальні позиції, він проповідував свободу торгівлі, помірковані реформи «згори» і повне невтручання держави в економіку. Гладстон мав неабиякий ораторський талант. Між іншим, критики відмічали в його промовах багатослів'я і елеийний тон проповідника. Проте в управлін-

ні фінансами ці якості не завадили йому виявити незвичайну діловитість. Консервативна партія аж до 80-х рр. поступалась перед лібералами своєю силою і впливом. Вона спиралася в основному на земельних власників, заможних фермерів і англіканську церкву. З кінця 70-х рр. вона реорганізувалася на зразок лібералів, створивши в 1883 р. Національний союз консервативних асоціацій. *Лідер консерваторів Бенджамін Дізраелі* (1804–1881) походив із єврейської сім'ї, що прийняла англіканство. Виступивши спершу як літератор, *Дізраелі* в своїх романах підіймав гострі політичні і соціальні проблеми свого часу і висував утопічні й реакційні плани їх розв'язання через повернення до необмеженої монархії та всесильної церкви. У романі «Сівілла, або Дві нації» (1845) він показав глибоку соціальну нерівність, яка поділяла Англію на «дві нації». Обраний до парламенту в 1837 р., він очолив консерваторів під гаслом згуртування навколо трону і церкви. *Дізраелі* був спритним політиком. Коли *Гладстон* у 1867 р. вніс до парламенту проект розширення виборчого права, *Дізраелі*, перебуваючи в опозиції, провалив його. Проте, зрозумівши популярність цього заходу, в тому ж самому році, прийшовши до влади, запровадив його в життя. Своєю безпринципністю він дуже шокував тих, хто вірив у щирість його переконань. Незважаючи на те, що *Дізраелі* багато зробив для згуртування партії та її зміцнення, гонористі аристократи довго не визнавали його, вважаючи вискочкою. З посиленням партії авторитет *Дізраелі* зростав. У 1876 р. він дістав титул лорда Біконсфільд, а після смерті *Дізраелі* в консервативній партії виник справжній культ його. Створена у 80-ті рр. для пропаганди масова організація консервативної партії «Ліга проліска» вибрала своїм символом улюблену квітку *Дізраелі*. *Протягом першої половини тридцятиліття (1870–1899) перевага була на боці лібералів, вони правили більш як 10 років (1868–1874 і 1880–1886 рр.)*. Прагнучи залучити на свій бік масового виборця, *Гладстон* у 1872 р. запровадив таємне подання голосів на виборах до парламенту, а в 1884 р. було проведено нову парламентську реформу (третю від початку століття): в результаті скасування майнового цензу кількість виборців збільшилася вдвоє. У 1885 р. реформу було продовжено: всю країну поділено на однакові виборчі округи (близько 50 тис. виборців у кожному). Великі міста дістали право посилати по кілька депутатів відповідно до кількості мешканців (Лондон почав обирати 52 депутати). Ліберали здійснили також деякі інші реформи поміркованого характеру. Вони скасували продаж офіцерських патентів, встановили іспити для тих, хто вступав на державну службу, спростили систему вищих судових установ і вперше виділили асигнування на школу, хоч і дуже скромні. Поступаючись

перед вимогами робітників, у 1871 р. ліберали прийняли закон, яким легалізували тред-юніони: до того часу їх просто терпіли, а нерідко й переслідували. Зрозумівши важливість завоювання голосів робітничого класу, консерватори також пішли на деякі реформи. Вони скасували заборону на пікетування під час страйків, анулювали старий закон про панів і слуг, що давав перевагу господарям над робітниками на суді, провели закон, за яким дітям до 10 років заборонялось працювати. У 1888 р. вони здійснили реформу місцевого врядування: у графствах було створено виборні ради, які обкладали жителів спеціальними податками на місцеві потреби – дороги, школи, лікарні і т. ін. У 1891 р. консерватори прийняли закон про безплатну початкову освіту, зберігши, однак, за церквою вирішальний вплив на навчання підростаючого покоління. *Чемберлен* був одним з ініціаторів перебудови ліберальної партії. Почав він із свого міста, і це забезпечило йому в партії значний вплив. У *кабінеті Гладстона* він посідав пост міністра в справах місцевого врядування. Розраховуючи висунутися на перший план, *Чемберлен* демагогічне звинуватив лідера партії в замахові на цілісність імперії. Під керівництвом *Чемберлена* велика група лібералів оголосила себе юніоністами, тобто прихильниками збереження англо-ірландської унії, і зірвала прийняття гомруля; згодом майже всі вони разом із *Чемберленом* увійшли до консервативної партії. Ліберальний кабінет не вистояв, і до влади прийшли консерватори. Прем'єром став *маркіз Солсбері* (1830–1903) – аристократ і великий землевласник. Консерватори встановили в Ірландії надзвичайне становище, а потім провели закон про викуп в Ірландії у поміщиків частини землі і продаж її в розстрочку селянам: цим вони намагалися збільшити прошарок середніх і заможних селян. Розкол ослабив ліберальну партію. В 1893 р. у ній склалася група «лібералів-імперіалістів», яка критикувала Гладстона і вимагала більш активної колоніальної і зовнішньої політики. *З березня 1894 р. до червня 1895 р. ліберальний кабінет очолював лідер цієї групи лорд Розбері* (1847–1929). Після 1886 р. до кінця століття консерватори перебували при владі понад 11 років (у 1886–1892 рр. і з 1895 р. до початку наступного століття). Отже, на тлі переходу до імперіалізму наприкінці XIX ст. в економіці Англії відбувались великі зрушення: економічне відставання Англії на світових ринках супроводжувалось перебудовою її промисловості. Англійська буржуазія сподівалась успіхами своєї зовнішньої політики відшкодувати поразки, завдані їй у конкурентній боротьбі. Вона активізувала колоніальну експансію, і, як наслідок цього, міжнародне становище країни погіршилось. Ці процеси відбилися в політичному житті Англії: на ці роки припадає криза англійського лібералізму як ідеології й

політики. Вплив ліберальної буржуазії спадав. Вдаючись до підкупів мізерного прошарку робітничої аристократії, англійська буржуазія не прагнула поліпшити становище широких верств народу. Незначні поступки буржуазії робітникам мали вимушений характер. Намагаючись зробити трудящих співучасниками пограбування й експлуатації інших народів, англійська буржуазія розгорнула посилену пропаганду імперіалістичної ідеології. Проте ця тактика зазнала краху: в ці роки організованість робітничого класу і його свідомість помітно зросли, а в його середовищі дедалі більше поширювався вплив соціалістичних ідей. Відома англійська політика «блискучої ізоляції». Загострюючи відносини з Росією, *Бісмарк* намагався в 1889 р. укласти союз з Англією проти Франції. Проте Англія тоді не вважала за потрібне зв'язувати свою політику союзним договором з якою-небудь із континентальних держав. Навпаки, у зовнішній політиці консервативний англійський уряд Солсбері віддавав перевагу так званій «блискучій ізоляції», всіляко використовуючи конфлікти між іншими державами для успіху своїх зовнішньополітичних планів. Наслідуючи принцип «дивитися й очікувати», досвідчений дипломат Солсбері не пішов на інтриги *Бісмарка*, який намагався втягти Англію в англо-російський конфлікт, хоч між Росією й Англією тоді існувало суперництво в районі Середньої Азії. Навіть більше, Англія розраховувала, що суперечності між Росією й Австро-Угорщиною призведуть до війни між цими державами, що неминуче втягне Німеччину у війну на боці своєї союзниці, Австро-Угорщини. Англійська дипломатія, що вважала тоді Росію своєю суперницею, діяла якраз у напрямі розпалювання суперечностей між Німеччиною і Австро-Угорщиною, з одного боку, і Росією, з другого. Сама ж Англія вважала основним і головним завданням зміцнення своїх позицій у прилеглих країнах: в Індії – і на шляхах, що ведуть в Індію, – в Суецькому каналі, Єгипті, в Туреччині, Персії, Афганістані, Бірмі, Сіамі та ін. Про оборону Британських островів «уряду її величності» турбуватися не доводилось, оскільки він вважав острівне положення Англії неприступним і надійно захищеним англійським військовим флотом, що панував тоді на морях. Отже, британські дипломати вважали найкращим у зовнішній політиці не зв'язувати себе союзами з іншими державами, займати позицію «блискучої ізоляції», заохочувати конфлікти між іншими державами і угрупованнями держав, що склалися, дістаючи з цих конфліктів якусь користь для Англії.

1880-ті – початок 1890-х → *На початку 80-х рр. в США фермерські альянси були вже у багатьох штатах Півдня, Північного Заходу і Північного Сходу.* Проте найвищий розквіт їхньої діяльності припадав на кінець цього десятиліття. На цей час у русі фермерів утворилося два центри

тяжіння – Північний альянс і Південний альянс. Наприкінці 80-х рр. альянси, до яких влилося більш як половина всіх фермерів країни, починають брати більш активну участь у політичному житті утворення Народної (популістської) партії в лютому 1892 р. на з'їзді. У створенні нової партії поряд із фермерськими альянсами взяли активну участь Орден лицарів праці, Спілка вуглярів Огайо, Центральна робітничка спілка Сент-Луїса та інші Робітничі організації, їхня підтримка відіграла велику роль в успіху популістів на виборах 1892 р., коли Народна партія зібрала понад мільйон голосів.

1880 → *Завершенню обгороджування в Англії сприяло ухвалення англійським парламентом білля про загальне обгороджування.* До кінця XVIII ст. в результаті насильної експропріації англійське селянство як клас майже зникло. Конгрес соціалістів у Гаврі. Прийняття програми французької Робітничої партії. Створення Загальної робітничої партії Угорщини.

Австрійський імперський уряд Едуарда Тааффе (1879–1893) почав спиратись щодо Чехії на клерикальний блок із залученням представника польських поміщиків Грохольського і крайнього правого керівника старочехів Рігера. У 1880 р. Тааффе оголосив про введення двомовності – німецької і чеської – в судочинстві і в адміністрації в чеських областях. **Уряд Тааффе** прийняв у 1890 р. аграрний закон, за яким заборонявся переділ селянських ділянок. Селянам заборонялось ділити землю між синами-спадкоємцями, таким чином своєрідно охоронялись куркульські господарства. Псевдослов'янофілство *Тааффе* у внутрішній політиці зазнало краху через сильну опозицію радикальних кіл молодочеської буржуазії при компромісній позиції старої чеської дворянської знаті. Змова з польськими магнатами відбулась за рахунок українського населення Галичини і тому також не була міцною.

На території США, площею, більшою ніж Західна Європа, на 1880 р. налічувалось 50,2 млн чоловік. Це означало, що населення тут збільшилося майже в 10 разів порівняно з 1800 р. (5,3 млн чоловік). Населення країни бурхливо зростало і на 1900 р. досягло 76 млн чоловік. Отже, на межі XIX–XX ст. за чисельністю населення США вийшли на четверте місце в світі (після Китаю, Індії та Росії).

1880–1885 → **Другий кабінет Гладстона в Англії.** Вдаючись до різкої критики військових авантур, обіцянок миру й економії, ліберали зібрали на виборах 1880 р. більшість голосів. Проте, сформувавши кабінет, *Гладстон* продовжував курс свого консервативного попередника. Він відмовився повернути бурам незалежність, як обіцяв перед виборами. Тільки після оголошення бурами війни англійцям і розгрому їхнього

війська *Гладстон* визнав незалежність обох республік, в їхніх внутрішніх справах, залишивши за Англією контроль за їхньою зовнішньою політикою. У 1882 р. *Гладстон* розпочав агресивну війну проти Єгипту. В цій країні давно вже діяли англійські і французькі капіталісти. Ще Дізраелі зробив перший крок до загарбання Єгипту, придбавши в 1875 р. великий пакет акцій Суецького каналу на території Єгипту. *Гладстон* продовжив цей курс. У країні розгорнувся національно-визвольний рух, а в липні 1882 р. англійська ескадра обстріляла м. Олександрію нібито для «захисту іноземної власності». Висадившись, англійські війська захопили країну і проникли в єгипетський Судан, де розгорнувся визвольний рух. Повстанці під керівництвом Махді в 1885 р. розбили англійців і штурмом оволоділи Хартумом – головним містом Судану. Тут загинув англійський загін під командуванням *генерала Гордона*, відомого кривавим придушенням народного повстання в Китаї. Створене ще в 1869 р. Колоніальне товариство (в 1870 р. перейменоване на Колоніальний інститут) розгорнуло діяльність, спрямовану на зміцнення імперії. В 1884 р. виникла Ліга імперської федерації, яка спільно з іншими пропагандистськими організаціями висунула вимогу створити замкнутий митний союз у рамках Британської імперії, перетнувши іншим країнам доступ на її ринки. Пропагандисти імперії й колоніальних загарбань у своєму прагненні обгрунтувати колоніальне панування Англії намагалися спиратися на ідею про боротьбу за існування: у цій боротьбі, твердили вони, виживають найсильніші і тільки гідні цього, а оскільки англійці, на їхню думку, належать до «вищої раси», то їм нібито й належить панувати над іншими народами.

1880–1886 → *За цей період в США відбулося понад 4 тис. страйків, у яких взяло участь близько 1,5 млн робітників. У ці роки робітники об'єднувалися в основному навколо Ордена лицарів праці (ОЛП), що виник в 1869 р. ОЛП проголосив своєю метою «визволення робітників від тиранії корпорацій і знищення рабства найманої праці». Систему найманої праці ОЛП наївно проектував замінити за допомогою мирних засобів виробничими кооперативними підприємствами робітників. Виступаючи проти трестів, що саме тоді утворювалися, ОЛП сподівався добитися знищення їх, викупивши в капіталістів за рахунок держави залізницю, телеграфну й телефонну мережу і замінивши приватну банківську систему державними банківськими установами. На початку 80-х рр. Орден лицарів праці став перетворюватись на масову організацію. Його чисельність зростає від 20 тис. у 1879 р. до 700 тис. чоловік 1886 р. Основну масу ОЛП становили некваліфіковані і малокваліфіковані робітники. До нього приймали також негритянських робітни-*

ків, що було однією з найсильніших сторін організації. У 1886 р. кількість негрів в асамблеях ОЛП сягала 60 тис. чоловік. Близько 10% членів ОЛП становили робітниця.

1880–1886 → *В Аргентині президент генерал Рока (1880–1886), виражаючи інтереси обуржуазненої земельної олігархії, відійшов від цього курсу.* Внаслідок жорстокого винищення корінного населення в 70–80-ті рр. до Аргентини були приєднані нові території на півдні і заході, які разом з родючими землями з державного фонду передали до рук латифундистів. Уряд землевласницької олігархії широко відчинив двері країні перед іноземними, особливо англійськими, монополіями, перетворивши її в залежну у фінансовому й дипломатичному відношенні державу. Олігархічні форми правління, непосильне податкове гноблення, антинаціональний зовнішньополітичний курс – усе це зумовило невдоволення буржуазних і дрібнобуржуазних кіл населення. Вони висунули програму загальнодемократичних і патріотичних реформ (введення загального виборчого права, трудового законодавства, відокремлення церкви від держави і створення системи державних шкіл), яка знайшла підтримку в широких колах робітників і ремісників.

1880–1890-ті → **Франція.** Затяжна економічна депресія прискорила у 80-х рр. розорення багатьох селян і представників міської дрібної буржуазії. Невдоволенням різних груп населення пробували скористатись реакціонери. Вони намагались розпалити націоналістичні настрої, пропагували реваншистську війну проти Німеччини. У цій неспокійній обстановці розгорнув свою діяльність політичний авантюрист генерал Буланже. Військовий міністр, умілий демагог, він зумів собі забезпечити на якийсь час популярність як серед республіканців, так і серед монархістів. Видаливши з армії кількох генералів-монархістів і заявивши під час страйку в Деказвіллі про свою солідарність із робітниками, *Буланже* завоював підтримку радикалів як «демократичний генерал». А тим часом у реваншистських колах про нього заговорили як про людину, яка поверне Франції Ельзас і Лотарінгію. Популярність *Буланже* швидко зростала, він став кумиром численних кіл дрібної буржуазії Франції. Політичне нестійкі дрібнобуржуазні елементи сподівались, що *Буланже* підніме престиж Франції на світовій арені і забезпечить розквіт всередині країни. Помірковані республіканці були налякані, вони побоювались, що *Буланже* втягне країну у війну з Німеччиною, до якої Франція не була готова. Лякали їх і його кар'єристські спрямування, що проявлялись дедалі чіткіше. Обурення народних мас досягло краю, коли стало відомо, що зять *президента Жюль Греві* торгував найвищою державною нагородою – орденами Почесного Легіону. В 1887 р. Греві змушений був подати у відставку.

Президентом став Саді Карно – маловідома, політичне бездарна людина. Проте його дід був одним з відомих діячів революції XVIII ст., і тому багато хто вирішив, що *Карно* може зміцнити республіку. Він залишався на посту президента до 1894 р. В такий скрутний для республіки час навколо *Буланже* об'єдналися не тільки монархісти і всілякі аферисти, а й багато чесних людей, обурених продажністю, що панувала в державі, і безпомічністю парламентського механізму. *Буланже*, розпочавши наступ на парламентську республіку, виставив свою кандидатуру в ряді виборчих округів і скрізь здобув перемогу. Він сподівався, що його обрання в кількох округах буде своєрідним народним плебісцитом. У січні 1887 р. *Буланже* переміг і в самому Парижі – буланжистський рух досяг найбільшого піднесення. Чекали, що генерал ось-ось здійснить державний переворот, проте він не наважувався. Чутки про можливий арешт Буланже властями змусили його втекти з Франції. Невдовзі після цього невдаха-диктатор застрелився. Буланжистський рух розпався. Цьому значною мірою сприяло промісловне піднесення, що почалося в 1889 р., воно дещо послабило незадоволення народних мас політикою поміркованих республіканців. Крах буланжизму свідчив про повну деградацію монархічного руху, багато хто з його представників почав співробітничати з поміркованими республіканцями. У 1892 р. *papa Лев XIII* в одній із енциклік закликав французьких католиків визнати республіку. З свого боку, помірковані республіканці, налякані посиленням робітничого руху, поширенням у країні соціалістичних ідей, дедалі терплячіше ставились до монархічно-клерикальних кіл. Реакційний, антинародний характер політики поміркованих республіканців найбільш чітко виявився на початку 90-х рр. у зв'язку з панамською аферою. Ще на початку 80-х рр. на пропозицію будівника Суецького каналу французького інженера Фердинанда Лессепа було створено Товариство для прориття Панамського каналу. Акції компанія вправно розмістила серед багатьох французів, що повірили в успішне завершення цього заходу. Проте будівництво каналу затяглося, і в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство. Численні тримачі акцій втратили всі свої скромні заощадження. Невдовзі стало відомо, що на будівництво було витрачено лише 50% зібраних коштів, а решту грошей або розтратили керівники компанії, або пустили на підкуп офіційних осіб. Дозвіл парламенту на випуск акцій будівництва Панамського каналу компанія дістала в результаті підкупу ряду політичних діячів Франції. Хабарі одержали 150 депутатів парламенту. Було підкуплено чимало редакцій буржуазних газет. Франція була вражена розмахом скандалу. Уряд був змушений вимагати суду над особливо скомпрометованими депутатами. Проте май-

же всі вони були виправдані. *Ф. Енгельс* вважав, що панамська авантюра, в якій були змішані політичні діячі різних напрямів, від радикалів до монархістів, щодо корупції перевершила все, що в цьому плані відбувалось у Франції за попередні епохи. На думку *Ф. Енгельса*, Панама могла стати поворотним пунктом у розвитку Франції. Отже, на початку 90-х рр. у Франції склалися сприятливі обставини для того, щоб зміцнити вплив наукового соціалізму. Не зрозумівши того, що Робітничій партії слід тримати курс передусім на масовий рух, її вожді, а серед них і Гед, допустилися ряду серйозних помилок. Так, намагаючись створити якомога численнішу парламентську фракцію, Гед погодився на об'єднання всіх депутатів-соціалістів, серед яких марксистів не становили більшості. *Ф. Енгельс* критично поставився до такої тактики. Керівництво соціалістичною фракцією в парламенті перейшло до Мільєрана. Після успіху на виборах у *Гед* виникли ілюзії щодо можливості встановити соціалізм завоюванням більшості в парламенті. Він висловив думку про те, що достатньо мати «зброю у вигляді виборчого бюлетеня, щоб влада перейшла до рук Робітничої партії». Отже, Гед відмовився від своїх попередніх поглядів про те, що для захоплення влади пролетаріатом необхідна революція, і фактично став на опортуністичну позицію. Істотних помилок допустилася Робітничая партія і в аграрному питанні. Прийнята на з'їзді в Нанті програма зводилась до визнання того, що метою соціалізму є охорона дрібної приватної власності, в тому числі власності й тих хазяїв, що експлуатують найману працю. Таким способом гедисти розраховували забезпечити собі голоси сільських виборців. Незважаючи на створення в палаті депутатів єдиної соціалістичної фракції, соціалістичний рух у Франції залишався роздробленим, між окремими угрупованнями точилася боротьба за вплив на робітничий клас. Це особливо чітко проявилось у ставленні до профспілкового руху, що посилювалося наприкінці XIX ст.

1880–1890-ті → **Початок колоніальних загарбань Німеччини і франко-німецька воєнна тривога 1887 р.** У 1882 р. бременський купець *Людериц* спорядив свого агента в бухту Ангра-Пекена, на південний захід узбережжя Африки, і той за 200 застарілих рушниць і 2 тис. марок купив у вождя місцевого племені готтентотів значну територію. *Людериц* звернувся до *Бісмарка* з проханням узяти під захист держави куплену ним територію. *Бісмарк* відразу ж послав до Ангра-Пекени урядовців і війська, а одночасно звернувся в англійське міністерство закордонних справ із запитом: як ставиться Англія до цієї акції Німеччини. З Лондона надійшла відповідь, що будь-яку претензію на безлюдні узбережжя Англія вважатиме порушенням її законних прав. *Бісмарк* на це відповів запитанням: на чому ґрунтуються права Анг-

лії? В Англії не змогли відразу відповісти, оскільки довго шукали можливості обґрунтувати за міжнародним правом «права» Англії. Поки в Лондоні думали над відповіддю Бісмарку, він 24 квітня 1884 р. проголосив протекторат Німеччини над Ангра-Пекеною і територією, що межує з нею. Так появилася перша німецька колонія – Німецька Південно-Західна Африка. Поставлені перед фактом, англійські дипломати примирились, а це підбадьорило німецьких колоніальних загарбників. Вони не тільки кривавими розправами значно розширили свої володіння в Південно-Західній Африці, а й таким самим шляхом у 1884–1885 рр. заснували колонії в Камеруні, Того і в Німецькій Східній Африці. Німецькі колонізатори оволоділи також північно-східною частиною острова Нова Гвінея та найближчими островами. Використовуючи для колоніальних загарбань міжнародну ситуацію 80-х рр., німецький уряд водночас навмисно намагався загострити свої відносини з Францією, розраховуючи на те, що настане також зручний час для превентивної війни з Францією. Німецька офіційна преса особливо розпалювала антифранцузькі настрої в країні у зв'язку з буланжистською пропагандою реваншу у Франції. На початку 1887 р. здавалося, що війна Німеччини з Францією неминуча. Проте й цього разу Німеччині довелося відступити у зв'язку з явно вираженою і рішучою позицією Росії, яка дала зрозуміти, що в разі франко-німецької війни вона не буде нейтральною.

1880–1990-ті → **Поділ Центральної і Західної Африки та Південно-Східної Азії.** До колоніальних загарбань Англії європейські держави панували в Африці лише в Капській землі (англійці) та в Алжирі (французи). Внутрішні області Африки тривалий час залишались недослідженими, і колоніальні загарбники туди не проникали. Загарбання Єгипту Англією і Тунісу Францією було поштовхом до боротьби капіталістичних хижаків за загальний поділ ще не займаних районів Центральної і Західної Африки. Англія і Франція були головними суперниками за поділ Африки протягом 80–90-х рр. XIX ст. Та слідом за Англією і Францією на Африку кинулись також бельгійські, німецькі та італійські загарбники. *Бельгійський король Леопольд II*, домовившись із відомим дослідником Африки американцем Стенлі, організував ще у 1879 р. «наукову» експедицію в басейн ріки Конго. Експедиція, вивчаючи цей величезний район, дуже швидко уклала близько 400 договорів з вождями місцевих племен про впровадження «цивілізації». В 1884 р. більшу частину басейну Конго вже контролювала Бельгія. За пересуванням бельгійців у Центральну Африку уважно стежив французький уряд. Він послав в район Нижнього Конго військову експедицію на чолі з *морським офіцером де Бразза*, який і закріпився

там, організувавши воєнні бази. Успіх Бельгії і Франції стурбував Англію, і вона спішно підписала 26 лютого 1884 р. договір з Португалією про визнання за останньою права на район гирла ріки Конго. Франція відразу ж виступила з відкритим протестом проти англо-португальського договору, Бісмарк приєднався до французького протесту. Англо-французькі суперечності ще більше загострилися. На Берлінській, або, як її ще називали, Африканській, конференції, що відбулася наприкінці 1884 – на початку 1885 р., на вимогу Німеччини, Франції і США було прийнято «Заключний акт», за яким Конго під фальшивою назвою «Незалежна держава Конго» визнавалось володіннями *бельгійського короля Леопольда II*, англо-португальськими зазіханнями на Конго було знехтувано. Проте англо-французьке суперництво тривало аж до кінця 90-х рр. в іншій, західній, частині Африки за поділ території в басейні Нігера. Тоді ж, у 80–90-ті рр., Франція розширила свої володіння за рахунок пустелі Сахари, що була поряд з Алжіром. У 1886 р. Франція захопила острів Мадагаскар. Африка не була єдиним об'єктом суперництва Англії і Франції за загарбання чужих земель, їхню увагу привертала також багаті райони Південно-Східної Азії. Наприкінці 1887 р. Англія завершила закабалення Малайського півострова, встановивши там свій протекторат. Франція, що вже володіла південною частиною Індокитаю, вдерлася в Аннам (Центральний В'єтнам) і в 1883 р. захопила його. Французьке вторгнення викликало опір в'єтнамського населення, і стало причиною війни Франції з Китаєм, уряд якого вважав В'єтнам своїм васальним володінням. Війна була нелегкою і затьмяною, потребувала великих витрат, нових підкріплень. І хоч французи в битві під Ланг-Соне зазнали поразки, все-таки їм вдалося в 1885 р. примусити Китай визнати французький протекторат над Тонкіном (Північний В'єтнам). Проте й після цього в'єтнамські патріоти не склали зброї. Тільки наприкінці 90-х рр. після жорстокої колоніальної війни Франція підкорила весь В'єтнам. Щоб не дати французам наблизитись до східних кордонів Індії, Англія в 1885 р. окупувала Бірму. Англія, загарбавши Бірму, а Франція – В'єтнам, розгорнули боротьбу за Сіам (Таїланд), яка завершилась поділом його на сфери впливу: західну – англійську і східну-французьку.

1881–1887 → **Створено Американську федерацію праці (АФП)**, організовану за цеховою ознакою. На преамбулі програми АФП позначився вплив соціалістичних ідей, що швидко поширювалися в США. У ній підкреслювалась непримиренність класових інтересів пролетаріату і буржуазії та неминучість жорстокої боротьби між ними. Проте вже під час заснування АФП проявились опортуністичні і шовіністичні

тенденції, що натикались на опір передових робітників. Федерація стала на шлях вибивання поступок від капіталістів, а для втілення в життя своїх вимог пропонувала робітничим організаціям вдаватися до мирних засобів, добиватись проведення своїх представників до законодавчих органів. Реакційна шовіністична тенденція проявилася в тому, що до профспілок АФП не допускали негрів. В 1885 р. АФП закликала всі робітничі організації вийти на вулиці 1 травня 1886 р. і підтримати страйк за встановлення 8-годинного робочого дня. Уже в квітні 1886 р. рух охопив майже чверть мільйона робітників. 1 травня 1886 р. понад 350 тис. робітників по всій країні припинили роботу і вийшли на вулиці міст, вимагаючи встановлення 8-годинного робочого дня. Страйком було охоплено понад 11 тис. заводів, фабрик, шахт, майстерень та інших підприємств. Найгострішою була боротьба в Чикаго, де великим впливом і повагою робітників користувалась група соціалістів з анархо-синдикалістськими тенденціями. Ця група, керована Парсонсом, фактично очолила боротьбу чиказьких робітників за 8-годинний робочий день. Налякана величезним піднесенням руху, буржуазія організувала провокацію із вибухом бомби в Чикаго, щоб розгромити робітничі організації. 3 травня 1886 р. поліція обстріляла мирну демонстрацію робітників. Шість чоловік було вбито, багато поранено. Наступного дня, 4 травня, на площі Хеймаркет відбувся багатолюдний мітинг протесту проти розстрілу демонстрантів. Мітинг проводила група Парсонса. У загін поліції, що прибув на Хеймаркет, провокатор, підсланий буржуазією, кинув бомбу, від вибуху загинуло сім поліцейських, четверо робітників, багато поранено. Скориставшись панікою, поліцейські відкрили вогонь по неозброєних робітниках – учасниках мітингу. В наступні дні після цього в Чикаго та в інших містах розпочались репресії проти робітників. Влітку 1887 р. перед судом стали вісім вождів чиказьких робітників. Серед них жоден не був присутнім на мітингу 4 травня 1886 р., коли вибухнула бомба, крім Філдена (він виголошував промову). Проте їх засудили до страти і тільки одного з них – до тюремного ув'язнення. Хвиля співчуття і потік протестів робітників Америки й інших країн подіяли на органи суду. Двом засудженим – Філденові і Швабові – смертну кару було замінено довічним ув'язненням. Лінг у тюрмі заповдіяв собі смерть. Чотирьом вождів чиказьких робітників – Парсонса, Спайса, Енжела, Фішера – було повішено.

1881 → Встановлення протекторату Франції над Тунісом.

За допомогою італійського уряду компанія Рубатіно заснувала на західному узбережжі Червоного моря колонію Ассаб, на основі якої в 1881 р. було створено колонію Еритрею.

1881, серпень → Відновлення «Союзу трьох імператорів».

1881–1890-ті → **У перші роки окупації управління Боснією і Герцеговиною перебувало в руках військових властей.** У 1881 р. в краї було введено обов'язкову військову повинність. Це призвело до бурхливого протесту населення, який переріс в 1882 р. у повстання; в ньому разом з православними брали участь і мусульмани. Повстання було придушено регулярними військами. Заміна військового управління цивільним, що настала після повстання, мало що змінила в становищі краю, верховним правителем якого протягом 20 років (1883–1903) був австро-угорський міністр фінансів *В. Каллай*. Наприкінці XIX ст. в Боснії і Герцеговині майже одночасно почався рух православних і мусульманських общин за релігійно-шкільну автономію. В такій формі через слабкість національної буржуазії відбувався рух за політичні права. Південнослов'янські землі Австро-Угорщини – Хорватія, Словенія і Воєводина – економічно були більш розвинуті, ніж країни Балканського півострова, що тільки-но звільнилися з-під турецького панування. Найбільш розвинутою в промисловому відношенні була Словенія. На 80-ті роки тут завершився промисловий переворот. Високого ступеня розвитку досягла металургія, металообробна і текстильна промисловість. Проте лєвова частка словенської промисловості перебувала в руках австро-німецького капіталу. До XX ст. у Хорватії в основному завершилась перебудова великих поміщицьких господарств на капіталістичний лад. Їм належало 25% всієї оброблюваної землі. Бідняцькі господарства становили 70% загальної кількості господарств, проте вони мали стільки землі, скільки й куркулі, які становили 8% загальної кількості господарств у країні. Сотні тисяч селян емігрували до Америки, особливо з Далмації, де зберігались колоніальні напівфеодальні відносини на селі. У Словенії середні і бідняцькі селянські господарства становили 70% усіх господарств. Економіка Воєводини мала яскраво виражений аграрний характер. Великі поміщики, в основному угорці, а також сільська сербська буржуазія спеціалізувались на виробництві зерна. Швидко відбувався процес формування сільськогосподарського пролетаріату. Промисловість Воєводини займалась переробкою сільськогосподарської сировини. Панівні класи Угорщини, проводячи політику економічного підкорення Хорватії, систематично порушували угоду 1868 р. Вони намагались силою впровадити в установах угорську мову. У відповідь на це в Загребі в 1883 р. відбулися масові виступи. Тоді австро-угорські власті встановили в Хорватії суворий поліцейський режим, втіленням якого був *бан Куен-Хедєрварі*, що управляв країною протягом 20 років (1883–1903). **Його правління ознаменувалося масовими репресіями, посиленням**

мадьяризації і розпаленням сербсько-хорватської ворожнечі. На межі XIX-XX ст. боротьба проти австрійського гноблення почала зближувати різні політичні угруповання хорватської і сербської буржуазії в Далмації, де визвольний рух відбувався в складних умовах.

1881–1890-ті → **Проголошення Румунії королівством.** В 1881 р. Румунію було проголошено королівством, а через два роки вона підписала таємний договір з Австро-Угорщиною, до якого незабаром приєдналась Німеччина, а згодом Італія. Отже, Румунія опинилася в орбіті Троїстого союзу. В буржуазно-поміщицькій Румунії жорстоко придушувався рух трудящих мас міста і села. В 1888 р. спалахнуло велике селянське повстання, що охопило більшу частину території країни. Повсталі вимагали наділити їх землею і ліквідувати кабальну оренду. Уряд жорстоко придушив цей рух. У 1893 р. в Бухаресті було створено Румунську соціал-демократичну партію, керівництво якої опинилося в руках реформістських лідерів. Гостра ідейна боротьба між представниками реформістської і революційної течій у партії завершилась на межі XIX і XX ст. фактичним розпуском партії. В Румунії – суверенній національній державі – складались більш сприятливі умови для розвитку капіталізму. Уряд лібералів на чолі з І. Братіану, що перебував при владі протягом 12 років, прийняв ряд законів, спрямованих на прискорений розвиток промисловості. Важливою галуззю румунської економіки стало добування і переробка нафти. Протягом останніх 20 років XIX ст. видобуток нафти в країні збільшився в 15 разів. Інтенсивно розвивалось будівництво залізниць. Соціально-економічну відсталість країни вміло використовували представники іноземного капіталу, поступово прибираючи до рук ключові економіки. Іноземним монополіям і окремим підприємцям наприкінці XIX ст. належало до 4/5 капіталів великих акціонерних товариств у Румунії. Один з основних продуктивних класів країни – селянство – залишалося злидненим і безправним. Згідно з статистичними даними, на початок XX ст. у чверті всіх селян не було землі, а близько 25% селянських господарств мали ділянки менш як 2 га, будучи по суті, сільськогосподарськими робітниками з наділом. Проте 1500 великих поміщиків мали в півтора раза більше землі, ніж 600 тис. малоземельних селянських господарств. Словенія, як і інші південнослов'янські землі двоєдиної монархії, в останній третині XIX ст. зазнавала економічних і політичних утисків Австрії та ідеологічного впливу пангерманізму, що дедалі посилювались. В цих умовах особливу заподадливість виявляла церква. В 1894 р. було створено католицьку національну партію, перейменовану 11 років по тому в Словенську народну партію. В національному питанні вона стояла на позиціях тріалізму – створення в

рамках монархії Габсбургів самостійної південнослов'янської одиниці. Австро-угорський дуалізм розвіяв надії ліберальної буржуазії воєводинських сербів на здобуття своїх національних прав у союзі з ліберальною угорською буржуазією. В 80-х рр. ліберальна партія С. Милети́ча розкололась. Ліве крило її утворило радикальну партію, яка підтримувала зв'язки з радикалами Сербського королівства. Нова партія боролась проти угорського засилля, виступала за буржуазні перетворення в країні.

1881–1890-ті → **Сербія після здобуття незалежності.** На заключному етапі перехідного від феодалізму до капіталізму періоду політичний розвиток Сербської держави був дуже нестійкий. З часу здобуття повної незалежності в 1878 р. і аж до початку ХХ ст. незмінно зростала економічна і політична залежність Сербії від Австро-Угорщини. Традиційна політика дружби з Росією поступилась місцем союзу з двоєдиною монархією. Проавстрійська політика останніх представників династії Обреновичів відобразилася в укладеній в 1881 р. *князем Миланом* таємній конвенції з Австро-Угорщиною. Без погодження з Австро-Угорщиною Сербія не мала права проводити переговори і укладати угоди з іншими державами. Вона відмовлялась від своїх претензій на Боснію і Герцеговину. У 1881 р. остаточно оформились основні буржуазні політичні партії країни. Дві з них – ліберальна і напредняцька (прогресивна), виражаючи інтереси різних груп торгової буржуазії, лихварів і державних чиновників, були ворожі народним масам. Вони різнилися в основному своєю зовнішньополітичною орієнтацією. При всій непослідовності ліберали перебували в опозиції щодо відверто австрофільського курсу напредняків. Найбільш масовою і впливовою на той час була радикальна партія, її створення було підготовлено революційно-демократичним рухом кінця 60–70-х рр. *Лідером партії став Микола Пашич, який свого часу співробітничав із Светозаром Марковичем.* Це була типова дрібнобуржуазна партія, значний процент членів якої становили селяни. І хоч вона не мала нічого спільного з послідовною революційно-демократичною ідеологією, все ж таки своєю пропагандою буржуазно-демократичних перетворень, боротьбою проти бюрократичної системи, яку слід було замінити самоврядуванням знизу доверху, вона завоювала симпатії мас. Дуже популярною в народі була вимога партії про створення союзу балканських народів з опорою на Росію. Восени 1883 р. у Східній Сербії (Тимоцький округ), яка найбільше зазнала лиха в минулій війні, почалося повстання. Приводом для нього був указ короля про вилучення в населення (народних ополченців) зброї, а причиною – тяжке економічне і безправне політичне становище народу. Керівництво радикальної партії

не підтримало повстання. Урядові війська жорстоко придушили його. Тимоцьке повстання було поворотним пунктом у поступовому перетворенні сербських радикалів на партію великої сербської промислової й фінансової буржуазії, якою вона стала на початку ХХ ст. Проте свою прогресивність радикали втратили не відразу, чому значною мірою сприяла антинародна внутрішня і зовнішня політика династії Обреновичів. Щоб зміцнити своє становище і підняти авторитет правлячої династії, *король Милан* у 1885 р. розв'язав братовбивчу війну з Болгарією. Після поразки у війні сербському королю не залишалось нічого іншого, як зректися престолу на користь свого неповнолітнього сина *Олександра* в ім'я збереження династії. Щоб досягти своїх корисливих цілей, Милан вдався до політичної угоди з найбільш впливовою в країні радикальною партією. Король погодився прийняти вироблений радикалами досить ліберальний проект нової конституції, доручивши їм формування уряду, а вони за це гарантували збереження престолу за династією Обреновичів. *Конституція 1888 р. проголошувала Сербію парламентарною монархією*. Вперше в країні було встановлено відповідальність уряду перед Народною скупщиною, проголошувались буржуазні свободи. Проте політична угода правлячої династії з радикалами мала тимчасовий, тактичний характер. У 1893 р. король Олександр досяг повноліття і взяв владу в свої руки. Через рік конституцію 1888 р. було замінено конституцією 1869 р. У країні встановився жорстокий авторитарний режим. У 1899 р. на *Милана* було зроблено замах. Нова хвиля репресій і політичних переслідувань противників режиму ще більше загострила внутрішньополітичне становище в Сербському королівстві. Режим придворних інтриг і монархового свавілля тривав до 1903 р. Найбільш процвітаючою галуззю економіки Сербії була торгівля. Запровадження в 1878 р. єдиної грошової одиниці (динар), створення емісійного банку і торгової біржі в Белграді, будівництво залізниць (першу залізницю відкрито в 1884 р.) – все це сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. За даними офіційної сербської статистики, в 1900 р. в країні налічувалось близько 7 тис. торговців, які тримали понад 8 тис. помічників і слуг. Дальший розвиток економіки країни стримувався протидією іноземного капіталу. Несміливі спроби представників національної буржуазії послабити економічну залежність країни від Австро-Угорщини не мали успіху аж до початку ХХ ст.

1882, 20 травня → **Укладення союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією – створення Троїстого союзу**. У 1882 р. був підписаний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, який увійшов в історію під назвою Троїстого союзу. Згідно з

договором, Німеччина і Австрія обіцяли військову допомогу Італії в разі «неспровокованого» нападу Франції. Італія була зобов'язана допомагати Німеччині, якщо на неї нападе Франція. Ряд інших статей регламентував позицію країн-учасників союзу в різних ситуаціях. Отже, саме після встановлення в 1881 р. французького протекторату над Тунісом дуже загострилися франко-італійські відносини, що схилило Італію на бік Німеччини й Австро-Угорщини – потенціальних супротивників Франції. У 1882 р. Італія приєдналась до австро-німецького союзу. Так утворився агресивний Троїстий союз, який відіграв велику роль у розв'язанні першої світової війни 1914–1918 рр. Отже, Франція вдалася до збройного вторгнення в Туніс у 1881 р. Як і слід було сподіватись, загарбання Тунісу змусило Італію кинутися в обійми Німеччини. Але й цього разу Бісмарк не поспішав укладати тільки двосторонній, італо-німецький союз. Він дав зрозуміти італійському урядові, що «з Рима шлях до Берліна лежить через Відень», тобто Німеччина згодна на союз з Італією лише разом із своєю союзницею Австро-Угорщиною. Таку пропозицію Бісмарка Італії було прийняти нелегко через велику ненависть до колишнього гнобителя та сильні іредентистські (Іредентисти – прихильники приєднання до Італії Трієста і Трентіно, так званої «визволеної Італії», що залишалась під владою Габсбургів) настрої в італійських правлячих колах. Але ворожість до загарбника Тунісу, республіканської Франції, була сильніша за ненависть до Австро-Угорщини. У Римі схилились до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною. В Австро-Угорщині пішли на союз з Італією, оскільки він забезпечував тил Австро-Угорщини в разі її війни з Росією. В результаті 20 травня 1882 р. було підписано союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, який дістав назву Троїстого союзу. Договір було укладено на п'ять років, але через кожні п'ять років він поновлювався і проіснував аж до 1915 р. Три держави, які підписали союзний договір, умовились: у разі «неспровокованого» нападу Франції на Італію остання матиме військову підтримку Німеччини й Австро-Угорщини, а в разі нападу Франції на Німеччину – Італія підтримає Німеччину. Договір також зобов'язував усіх учасників Троїстого союзу додержувати доброзичливого нейтралітету в разі війни з будь-якою іншою країною, крім Франції, і надавати військову допомогу, якщо на одного з них нападуть відразу дві великі держави.

1882 → Початок окупації Єгипту Англією.

Проголошення Сербії королівством. Заручившись підтримкою Австро-Угорщини, Милан у 1882 р. проголосив Сербію королівством, а себе королем. Цим актом він сподівався зміцнити авторитет монархової влади, проте надії його не справдилися. Тяжке економічне становище

країни, спричинене двома виснажливими війнами з Туреччиною, а також реакційна внутрішня і зовнішня політика уряду різко загострили класову боротьбу.

1882 → Утворення Італійської робітничої партії.

Виборча реформа в Італії.

Італійський уряд викупив колонію Ассаб у товариства Рубаттіно, перетворивши її на опорну базу в Червоному морі, на форпост проникнення в Ефіопію. За допомогою військової сили і угод з князями місцевих племен до Ассабу було приєднано нові території.

Розкол робітничої партії Франції на дві партії. Робітничу партію (гедистів) і Федерацію соціалістичних робітників (посибілістів).

1883, 14 березня → **Помер К. Маркс**. У виступі на похороні К. Маркса Ф. Енгельс сказав: «...він помер, поважаний, любимий, оплакуваний мільйонами революційних соратників в усій Європі й Америці, від сибірських рудників до Каліфорнії... І ім'я його і справа переживуть віки!»

1883 → Заснування соціал-демократичної федерації в Англії.

Утворення групи «Визволення праці» в Росії.

1883–1885 → **Зовнішня політика Другої імперії в Німеччині виражала класові інтереси юнкерів і магнатів промисловості, великого фінансового капіталу**. Вона суперечила інтересам трудящих і була джерелом конфліктів і криз у міжнародних відносинах. Прагнення німецьких промисловців і фінансистів були спрямовані насамперед на Африку й Океанію. В 1883 р. бременський купець Людериц заснував у Південно-Західній Африці поселення в районі Ангра-Пекена, попросивши *Бісмарка* встановити над цією територією німецький протекторат. Момент було вибрано дуже вдало: колоніальні держави – Англія, Франція, Італія, Росія – були захоплені боротьбою за останні вільні території, і через це між ними загострились відносини. Цим скористалась Німеччина. У 1884 р. вона захопила Камерун. Так виникла Німецька Південно-Західна Африка. А вже в наступному році один із колоніальних авантюристів Петерс загарбав землі на сході континенту, заклавши основи іншої колонії – Німецької Східної Африки. Водночас німецькі капіталісти посилювали експансію в Океанії. Тут були анексовані Маршаллові острови і північно-східна частина Нової Гвінеї.

1884, березень → Прийняття урядом Франції закону про легалізацію професійних спілок.

1884, квітень → Встановлення протекторату Німеччини над Південно-Західною Африкою.

- 1884, грудень → **Третя виборча реформа в Англії.** В результаті скасування майнового цензу кількість виборців збільшилася вдвоє.
- 1884 → Утворення Фабіанського товариства в Англії.
Вихід у світ II тому «Капіталу» К. Маркса, підготовленого до друку Ф. Енгельсом.
Введення «виняткового закону» в Австро-Угорщині.
- 1884–1885 → Франко-китайська війна. Підкорення В'єтнаму.
- 1885, червень → Закінчення роботи *Ф. Енгельса* над підготовкою до друку III тому «Капіталу» *К. Маркса*.
- 1885, вересень → Повстання в Східній Румелії. Об'єднання Південної та Північної Болгарії.
- 1885 → **Укладення пакту ель Пардо в Іспанії.** Для зміцнення режиму консервативна і ліберальна партії уклали між собою таємну угоду про почерговий прихід до влади і про спільний захист династії у разі нових виступів карлістів або республіканців. Угода стала відомою під назвою **пакту Ель Пардо**: переговори між *Кановасом* і *Сагастою* відбулись в листопаді 1885 р., коли з королівського палацу *Ель Пардо* надійшли відомості про безнадійний стан хворого на туберкульоз короля. Народження його спадкоємця чекали лише через кілька місяців. Щоб врятувати династію, правлячі кола демонстративно підтримували *регентство Марії Крістіни*, встановлене 25 листопада після смерті *Альфонса XII*. *Уряд Кановаса* добровільно поступився владою лібералам, і цей другий період ліберального правління тривав до літа 1890 р. Існування негласної угоди між консерваторами і лібералами здійснило великий вплив на політичне життя Іспанії кінця XIX ст. У 90-ті рр. правлячі партії змінювались при владі кожні два-три роки, незмінно забезпечуючи собі відповідне становище в кортесах. Цей політичний компроміс, що тривав довгі роки, поєднувався з поширенням в аграрних районах країни системи касикізму, яку сучасники називали «новим феодалізмом» або «справжньою конституцією Іспанії». Поява касикізму була можлива лише в країні з великою земельною власністю. Касиками ставали особи, що мали максимальний економічний вплив у даній місцевості (це міг бути або сам землевласник, або, якщо латифундист постійно жив у Мадриді, його представник). Вони брали на себе обов'язки політичного керівника, що організовував вибори в кортеси відповідно до вказівок губернатора і фактично визначав склад місцевих органів влади. Аж до початку XX ст. вибори в Іспанії повністю контролював уряд, і результати їх значною мірою фабрикувались ланцюжком: міністерство – губернатор – касик. Не прагнучи до зміни іспанської соціальної реальності (основи основ системи ка-

сикізму), ліберали здійснили в кінці XIX ст. деяку частину своєї політичної програми перетворень. Завдяки зусиллям ліберальної партії Іспанія набувала вигляду правової держави європейського зразка. В 1881 р. уряд Сагасті дозволив створення асоціацій, в тому числі політичних партій, відповідно до конституції 1876 р. Другий уряд Сагасті провів у 1890 р. закон про введення загального виборчого права для чоловіків, відмінивши майновий ценз, встановлений за законом 1878 р.

1885 → **Загарбання Англією Бірми та Малаккського півострова.** Дбаючи нібито про «безпеку» для Індії, Англія й далі розширювала кордони Індії і в 1885 р. захопила решту незалежної Бірми. Після неї було загарбано весь Малаккський півострів. Англія взяла також активну участь у дільбі островів Тихого океану, а серед них Нової Гвінеї, Північного Борнео та ін.

1885 → Встановлення протекторату Німеччини над Східною Африкою.

Встановлення англійського протекторату над Афганістаном.

Закріплено право Франції на Аннам і Тонкій. У той самий час Франція завойовувала Західну і Центральну Африку, а також Мадагаскар. Колоніальні війни потребували великих витрат. Зростали податки. Авторитет поміркованих республіканців, що виражали інтереси лише великої фінансової й промислової буржуазії, підупадав.

З підтримкою Англії Італія окупувала порт Масауа на Червоному морі.

1885–1886 → Кабінет Солсбері в Англії.

1885–1887 → Друге президентство Ж. Гревї у Франції.

1886, січень → Страйк вуглекопів у Деказвіллі (Франція).

1886, серпень-лютий → Третій кабінет Гладстона в Англії.

1886, 1–4 травня → Загальний страйк у США за 8-годинний робочий день. Розстріл робітничої демонстрації в Чикаго.

1886, грудень → Реорганізація Федерації організованих тред-юніонів і робітничих союзів США та Канади в АФП.

1886 → Розкол ліберальної партії Англії.

1886–1898 → Франко-італійська митна війна.

1887 → *На Кубі відбувся перший робітничий конгрес, на якому переважали анархо-синдикалістські елементи.* В тому самому році *Енріке Роїгі-Сан-Мартін* почав видавати газету «Ель продуктор», пропагуючи соціалістичні ідеї, виступаючи за 8-годинний робочий день і встановлення колективної власності на землю. Соціалісти в особі Карлоса Баліньо закликали до боротьби за визволення з-під колоніального гноблення Іспанії.

Панівні класи Англії намагалися заразити маси отрутою шовінізму. В 1887 р. з нагоди 50-ліття царювання королеви Вікторії було влаштовано пишне святкування, виставки і демонстрацію флоту. В Лондоні відбувся парад з участю представників різних колоній в національному одязі. Англійський парламент прийняв закон про значне збільшення асигнувань на морський флот: віднині він мав стати сильнішим за флоти наймогутніших морських держав (мались на увазі Франція й Росія, з якими відносини особливо загострились). Цей принцип «рівня двох держав» поклав початок гонки озброєння на морі і сприяв подальшому загостренню міжнародних відносин.

1887, лютий → Угода з середземноморського питання між Англією, Австро-Угорщиною та Італією (Східна Антанта). В лютому Італія уклала з Англією угоду про підтримання статус-кво на берегах Середземного, Чорного, Егейського, Адріатичного морів та на узбережжі Північної Африки (Середземноморська Антанта).

1887, червень → Загострення російсько-німецьких відносин. Франко-німецька воєнна тривога 1887 р. збіглася в часі з посиленням суперечностей між Росією й Австро-Угорщиною із-за впливу в Болгарії. Незважаючи на великі симпатії болгарського народу до Росії, зусиллями реакційних кіл Болгарії, економічно зв'язаних з Австро-Угорщиною, влітку 1887 р. болгарський князівський престол посів австрійський ставленик принц Фердинанд Кобурзький. Царський уряд Росії не визнав Фердинанда законним правителем Болгарії. Тому, коли в червні 1887 р. закінчився строк австро-німецько-російського договору про нейтралітет, царський уряд відмовився поновлювати його на наступний строк з участю Австро-Угорщини. Німецький уряд все ж таки вирішив укласти двосторонній договір тільки з Росією. Цей договір дістав назву «договору перестраховання». Розрахунок Бісмарка був такий: союз Німеччини з Австро-Угорщиною і Італією застраховує Німеччину від Росії й Італії, а укладання договору Німеччини з Росією перестраховує Німеччину в самій Росії. «Договір перестраховання» зобов'язував обидві сторони додержувати нейтралітету в разі війни однієї з них з якоюсь третьою державою. В договорі, проте, було одне істотне застереження: Німеччина не додержуватиме нейтралітету в разі нападу Росії на Австро-Угорщину, а Росія – в разі нападу Німеччини на Францію. Крім того, в окремому протоколі, що додавався до договору, Німеччина зобов'язувалась підтримувати Росію, якщо та буде змушена «прийняти на себе захист входу в Чорне море», з метою «збереження ключа до своєї імперії». Максимально «застраховавшись» від Росії, Бісмарк почав інтригувати проти неї. Він допомагає утверди-

тись на болгарському престолі небажаному для Росії князеві Фердинанду, сприяє укладенню «Східної Антанти» – угоди Англії, Австро-Угорщини й Італії, спрямованої проти інтересів Росії на Балканах і в протоках. Німеччина відмовляється надати Росії кредити, а наприкінці 1887 р. підвищує мито на хліб, який Росія вивозила в Німеччину. Так, крок за кроком Німеччина проводила політику загострення відносин з Росією. Проте ця антиросійська політика Бісмарка врешті-решт обернулася проти Німеччини. Коли Німеччина відмовилась надати кредити Росії, та вдалась до фінансової позики у Франції. В 1887 р. Росія одержала першу французьку позику, а далі й інші. Росія стала сферою експорту французького капіталу, що міцно й надовго зв'язало республіканську Францію з царською Росією.

1887, 18 червня → **Угода між Росією та Німеччиною – так званий «договір про перестраховання»**. Бісмарк підписав з Росією в червні 1887 р. так званий «договір перестраховки» строком на три роки, згідно з яким кожна з цих країн мала додержувати нейтралітету, якщо одна з них розв'яже війну з якоюсь третьою державою. Ця умова втрачала силу, якщо б Німеччина напала на Францію, а Росія – на Австро-Угорщину. Система союзів Бісмарка не витримала випробування часом і зазнала фактичного краху, оскільки в самій суті своїй суперечила національним інтересам Німеччини.

1887, 13 листопада → **Розправа з учасниками мітингу на Трафальгарській площі в Лондоні**. В неділю 13 листопада на Трафальгарській площі в Лондоні зібрався величезний мітинг. За наказом властей проти його учасників виступили великі поліцейські сили. Серед робітників було багато поранених. «Кривава неділя» викликала загальне обурення в країні, що сприяло подальшому зростанню політичної свідомості робітників.

1887 → Італія розпочала воєнну експедицію проти Ефіопії, але зазнала поразки під Догалі.

1887–1889 → Буланжистський рух у Франції.

1887–1891 → **Уряд Ф. Кріспі в Італії**. На 1887 р. «ліва» повністю збанкрутувала і розпалась на ворогуючі фракції. Скориставшись її банкрутством, підняли голову праві сили, що прагнули створити режим сильної виконавчої влади і приборкати народний рух у країні. В 1887 р. на чолі уряду став Франческо Кріспі. В минулому він був учасником Ризорджименто, гарібальдійцем, але в 70–80-х рр. відійшов на праві позиції. Виражаючи інтереси консервативних кіл буржуазії і спираючись на праві фракції в парламенті, Кріспі пішов по шляху зміцнення режиму особистої влади як голова уряду і водночас міністерств внутрішніх

та закордонних справ. Він виступав проти збанкрутілої політики трансформізму і в програмних обіцянках виступав за посилення авторитету парламенту, за автономію провінцій і комун, однак на практиці дуже обмежив повноваження і парламенту, і місцевих виборних органів. У зовнішній політиці Кріспі спробував знайти вихід з економічних труднощів у жорсткому протекціонізмі. Проте це призвело до розриву торгових відносин Італії з Францією і митної війни, що завдала великих збитків італійській економіці. Сподіваючись послабити соціальні суперечності в країні, Кріспі виступив за створення великої колоніальної імперії в Африці і переселення до колоній безземельних селян Півдня. Було помітно збільшено воєнні витрати. До Ассабу і Масаау перекинуто значні збройні сили. У 1888 р. було встановлено протекторат над областю Сомалі, а в 1891 р. засновано колонію Еритрею. В 1889 р. Італія накинула Ефіопії нерівноправний договір. Було укладено угоду з Англією про розподіл сфер впливу в Судані, Ефіопії та Сомалі. Політика колоніальних загарбань призвела до дефіциту державного бюджету, внаслідок чого збільшились податки. В 1891–1893 рр. вибухнула банківська криза. Збанкрутував Римський банк, було розкрито великі фінансові зловживання і причетність до цього багатьох політичних діячів («італійська Панама»).

1888, 13 травня → **Закон про скасування рабства у Бразилії.** Було прийнято закон про визволення рабів без компенсації їх власникам, але й без землі (до цього часу з 14 млн населення близько 700 тис. чоловік ще вважались рабами). Невдоволення частини консерваторів і клерикалів реформами монархічного уряду використали республіканці, особливо прогресивні елементи з військових, для повалення монархії.

1888, серпень → Установчий з'їзд Загального союзу трудящих Іспанії.

1888, грудень – 1889, січень → З'їзд у Хайнфельді. Об'єднання робітничих організацій у Соціал-демократичну партію Австрії.

1888–1890 → **Німеччина за часів правління Вільгельма II (1888–1918 рр.) у Німеччині.** Пропозиція *Бісмарка* (в 1889 р.) укласти союз із Англією була ще однією спробою до кінця ізолювати Францію від великих держав і таким чином запобігти війні на два фронти. Відмову Англії від укладення такого союзу нове оточення *Бісмарка* вважало провалом всієї його «нереальної» зовнішньої політики. В 1888 р. помер *імператор Вільгельм I*, при якому зовнішньою політикою Німеччини керував виключно *Бісмарк*. «Залізний канцлер» був видатним дипломатом свого часу, а також свого класу – прусського юнкерства і великої німецької буржуазії. Добившись політикою «заліза і крові»

національного об'єднання Німеччини, підкоривши гегемонії Пруссії решту німецьких держав, *Бісмарк* поставив за мету перетворення Німецької імперії в гегемона Західної Європи. Завжди пам'ятаючи, що Франція, зазнавши поразки, прагнучим до реваншу, він вважав війну з нею неминучою. Тому ізоляція Франції була основним завданням його дипломатії. Реалізм *Бісмарка* дуже яскраво виявився в його оцінці ролі Росії. Всупереч твердженням деяких німецьких істориків, які зображували *Бісмарка* другом Росії, він був запеклим ворогом її, люто ненавидів та водночас боявся Росії і вбачав у ній головну перешкоду для утвердження гегемонії Німеччини в Європі. «Залізний канцлер» був досить розумним, щоб збагнути, яка сила криється в російському народі. Про це він попереджав і молодого імператора *Вільгельма II*, який сів на престол у 1888 р., і генерала *Вальдерзее*, що зайняв тоді ж пост начальника Генерального штабу. Проте і *Вільгельм II*, і генерал *Вальдерзее* вважали помилковою позицію *Бісмарка*, який застерігав Німеччину від згубної війни з Росією. Не уникати війни з Росією, а почати з нею превентивну війну і розгромити її, поки вона ще не досить зміцніла і не знайшла собі сильних союзників – такий був лейтмотив *Вільгельма II* і *Вальдерзее*. Щодо внутрішньої політики, то канцлер також багато в чому не знаходив спільної мови з молодим імператором. У березні 1890 р. *Бісмарк* змушений був піти у відставку.

1889, 28 лютого → **Конференція в Гаазі для вироблення умов скликання конгресу II Інтернаціоналу.** Головну ініціативу в створенні II Інтернаціоналу намагалися захопити посибілісти, які мріяли очолити міжнародний робітничий рух. Посибілісти добилися мандата на скликання міжнародного конгресу від Всесвітнього робітничого конгресу, скликаного англійськими тред-юніонами в 1888 р., привласнивши собі такі функції і права, які міг мати лише конгрес. Вони позбавили майбутній конгрес права перевірки мандатів, визначення порядку денного тощо. Отже, на скликання міжнародного конгресу в Парижі в 1889 р. мали повноваження як посибілісти, так і марксистки. Німецька соціал-демократія наполягала на скликанні одного конгресу в Парижі спільно з посибілістами. Вирішили скликати погоджувальну конференцію в Гаазі 28 лютого 1889 р. Посибілісти не прийняли запрошення і на конференцію не з'явились. Конференція в Гаазі поставила дві умови: 1) конгрес є суверенним у визначенні порядку денного і перевірці повноважень депутатів; 2) рішення про скликання конгресу має виходити і бути підписане всіма соціалістичними групами, як посибілістами, так і уповноваженими від конгресів у Бордо і Труа. Ф. Енгельс надавав великого значення рішенням Гаазької конференції; він вважав, що посибілісти змушені або змиритися з роллю рядових учасни-

ків конгресу, або ж своєю впертістю викриють себе перед широкими масами. Коли посибілісти разом із соціал-демократичною федерацією Англії після Гаазької конференції продовжили підготовку до скликання свого конгресу, Енгельс спрямував усі зусилля до того, щоб посибілістському конгресу протиставити марксистський.

1889, 14–21 липня → **Скликання в Парижі марксистського конгресу.**

Перший конгрес II Інтернаціоналу. За настійною вимогою *Ф. Енгельса* одночасно з посибілістським конгресом 14 липня 1889 р. в Парижі розпочався марксистський конгрес. На відміну від посибілістського конгресу, на якому з 606 делегатів 524 були французи і майже жодна велика європейська соціалістична партія не була представлена, на марксистському конгресі були присутні 395 делегатів від усіх західно-європейських соціалістичних партій. Це був перший Установчий конгрес II Інтернаціоналу. Марксистський конгрес відкрив вождь французьких соціалістів Поль Лафарг. До президії конгресу були обрані комунари. Французькі соціалісти, вітаючи конгрес, розгорнули червоний прапор з написом: «Іменем Паризької Комуни березня, квітня і травня 1871 року та червневих днів 1848 року, іменем Франції Бабефа, Бланкі і Варлена вітаємо соціалістичних робітників двох частин світу». Марксистський конгрес послав делегатів на посибілістський конгрес з пропозицією об'єднати роботу двох конгресів, проте посибілісти не погодились на це. Розкольницька політика посибілістів фактично привела їх до ізоляції і поразки, спроба посибілістів захопити в свої руки міжнародний соціалістичний рух зазнала краху. Але марксистсти на своєму конгресі зіткнулися з анархістами, які висловились проти політичної діяльності робітничого класу, а парламентську боротьбу за законодавство про охорону праці назвали буржуазною витівкою. Докладно обговоривши становище робітничого класу в окремих країнах, конгрес, всупереч анархістам, що заперечували політичну боротьбу, прийняв основне рішення про необхідність зміцнення масового робітничого руху і створення соціалістичних партій для політичної боротьби і завоювання влади пролетаріатом. У рішенні про економічну і політичну боротьбу робітничого класу говорилось, що там, де робітничий клас не добився ще введення загального виборчого права, слід боротися за нього. Там же, де воно є, треба використовувати загальне виборче право для завоювання політичної влади. Вказавши на соціалізм як на кінцеву мету робітничого руху, конгрес висунув і окремі вимоги: 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, скасування системи оплати товарами тощо. При цьому в резолюції підкреслювалось, що боротьба за робітниче законодавство не є самоціллю, а лише необхідною попередньою умовою для визволення про-

летаріату, засобом підвищення його класової самосвідомості. Великий інтерес викликало на конгресі питання про ліквідацію постійних армій. Учасники конгресу розуміли: після франко-пруської війни не настав мир і спокій. Про це свідчили коаліція Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, яка склалася в 1879–1882 рр., війни за поділ Африки, що не припинялися. Посилення мілітаризму було очевидним. Конгрес прийняв одностайно рішення: вимагати в кожній країні заміни постійних армій загальним озброєнням народу. На цьому самому конгресі за пропозицією американських делегатів було прийнято рішення про щорічне святкування 1 травня як Дня пролетарської солідарності і боротьби за 8-годинний робочий день. На Паризькому конгресі була присутня і російська делегація, в її складі Г. В. Плеханов і П. Л. Лавров. Паризький конгрес 1889 р. поклав початок періодичним скликанням міжнародних соціалістичних конгресів і тим самим відновив інтернаціональне об'єднання робітничого і соціалістичного руху.

1889, 15 листопада → **Проголошення Бразилії республікою**. Уряд очолили прогресивно настроєні військові, які почали здійснювати демократичні реформи. В армії відмінили тілесні покарання. Всі чоловіки з 21 року дістали виборчі права. Скасували інститут довічно призначуваних сенаторів, відмінили привілеї титулованої знаті. Церква була відокремлена від держави, встановлене цивільний шлюб. Прискорився розвиток промисловості. Почав розвиватись робітничий рух, виникла соціалістична преса. Проте в армії намагалися взяти гору антидемократичні тенденції, що дало змогу землевласницькій олігархії, представленій насамперед власниками кофейних плантацій, відновити свої позиції в державі і усунути прогресивні дрібнобуржуазні кола від влади. Це було причиною того, що з середини 90-х р. Бразилія звернеться за позиками до Англії, Франції, США. Олігархічні уряди почали розпродувати національні багатства іноземним монополіям.

1889 → **Перша американська конференція у Вашингтоні**. Заснування Міжнародного союзу американських республік. Першим відчутним ударом по домінуючому становищу Англії стала Панамериканська конференція, скликана з ініціативи США у Вашингтоні в 1889 р. США виступили з планом розширення економічного «співробітництва» країн західної півкулі за допомогою встановлення митного та валютного союзів і утворення міжамериканського банку. Впровадження в життя цих заходів означало б практично встановлення контролю США над торгівлею й фінансами латиноамериканським держав. Незважаючи на вперті домагання американської делегації, латиноамериканські країни відхилили імперіалістичну програму США. На конференції було досягнуто лише домовленості про встановлення Міжна-

родного союзу американських республік і створено Бюро з питань торгівлі між ними. У наступі на Латинську Америку брали участь не тільки дипломатія, а й збройні сили США. Протягом 80–90-х рр. XIX ст. американські війська під тим або іншим приводом вторгалися на територію Колумбії, Аргентини, Чилі, Бразилії, Нікарагуа, Мексики та інших латиноамериканських країн.

Головною ареною англійської колоніальної боротьби наприкінці XIX ст. став Африканський континент. Англія захопила величезні території в Західній і Східній Африці і розширила свої володіння в південній частині її. Знаряддям Англії в колоніальній політиці в Африці стали так звані привілейовані компанії. Щоб розв'язати собі руки, уряд робив вигляд, ніби він стоїть осторонь боротьби, хоч фактично всіляко допомагав компаніям. Особливу активність розгорнула Британська компанія Південної Африки, її голова *Сесіль Родс (1853–1902)*, що володів багатющими розробками золота та алмазів у Південній Африці, в 1889 р. захопив величезну територію між річками Лімпопо і Замбезі, назвавши її Родезією (за ім'ям Родса). Він планував об'єднати воедино всі англійські володіння в Африці від Каїра до Кейптауна.

1889 → Внаслідок жорстокого суперництва через Самоа США, Німеччина й Англія прийшли до встановлення в 1889 р. кондомініуму трьох і держав над островами, тобто до тристороннього протекторату. Політичне й економічне життя на островах потрапило під контроль консулів трьох держав. Народ Самоа було позбавлено всіх прав. Через 10 років, у 1899 р., коли Англія, діставши компенсацію від Німеччини (Німеччина визнала британськими володіннями острови Тонга і частину Соломонових островів), залишила Самоа, острови поділили між собою два суперники – США і Німеччина. Західна частина архіпелагу Самоа дісталась Німеччині, а за США було закріплено острів Тутуїла з гаванню Паго-Паго та інші острови архіпелагу на схід від 171-го меридіана.

1889–1898 → В банківській системі США набували дедалі більшого значення два найбільших банки – Рокфеллера і Моргана. Капітал банку Рокфеллера «Нешнл сіті бенк» за десять років (1889–1898) зріс від 18 млн до 128 млн доларів. Банки Рокфеллера, Моргана, Кун-Леб, Меллона та інші великі банки й страхові компанії США фінансували різні промислові й торговельні підприємства, передвиборні кампанії, брали участь у різних монополістичних об'єднаннях.

Кінець 1880-х → Серед 76 членів сенату США 20 чоловік були мільйонерами, а решта, за деяким винятком, представляли залізничні, металу-

ргійні, нафтові та інші компанії. Жінки в США наприкінці XIX ст. взагалі не мали виборчих прав. На Півдні безцеремонно позбавляли політичних і громадянських свобод негритянське населення.

1890, 1 травня → **Перші першотравневі демонстрації у Франції.** В 150 містах Франції відбулися демонстрації з вимогою встановити 8-годинний робочий день. Уряд підготував війська, проте не наважився кинути їх проти робітників. Демонстрації пройшли мирно, але ряд учасників було заарештовано.

1890 → Англійська експансія в Африці наштовхнулася на конкуренцію інших держав, в основному Німеччини і Франції, які також захопили величезні території. У 1890 р. Німеччина віддала англійцям загарбаний нею Занзібар в обмін на маленький острів Гельголанд у Північному морі – стратегічно дуже важливий пункт.

Прийняття конгресом США закону Шермана проти трестів. Буржуазна держава через свої судові установи вихолощувала навіть ті туманні положення про обмеження діяльності трестів, що були в законі Шермана. Як правило, Верховний суд США виступав на боці великих корпорацій. Так, серед п'яти судових процесів проти незаконних трестівських об'єднань, що відбулися в 1892–1896 рр., чотири справи скінчилися досить сприятливо для корпорацій капіталістів. Тим часом буржуазія широко користувалася законом Шермана проти робітничого руху, оголошуючи страйки робітників порушенням свободи конкуренції у сфері «продажу робочої сили», а робітничі спілки прирівнювалися до трестів, як до об'єднань, що нібито «ставили собі за мету обмежувати промисловість і торгівлю» і, отже, підпадали під дію закону Шермана.

1890 → Загарбання Італією частини території Ефіопії. Утворення колонії під назвою Еритрея.

Рух «фаші» в Сицилії. З 1890 р. в Італії, особливо на Півдні, почав наростати могутній народний рух. Основну силу становило селянство, що дуже страждало від неврожаїв, кризи, податків, безземелля. Центром руху стала Сицилія, де селяни виступили проти кабальних умов орендування землі, сваволі поміщиків, непосильних податків. Селянські страйки, маніфестації, бойкот переростали в справжню Жакерію. Селяни штурмували приміщення муніципалітетів, палили податкові документи, руйнували поміщицькі садиби. До боротьби включилися трудящі Мессіни, Палермо та інших міст. На чолі руху стали «Спілки трудящих» («фаші» по-італійськи – спілки), що об'єдналися в Сицилійську соціалістичну федерацію. Федерація висунула вимогу зменшити комунальні податки, поліпшити умови орендування землі,

прийняти закони про охорону праці. Рухові «фаші» співчували демократичні й соціалістичні сили всієї Італії. Уряд Кріспі відрядив на острів війська, оголосив стан облоги. «Фаші» було розпущено, близько 2 тис. членів ув'язнено, вислано під нагляд поліції. Нещадною була розправа з рядовими учасниками руху. Карателі безчинствували в усіх селах, дістаючи допомогу від збройних загонів «мафії» (терористична організація, до послуг якої вдавались поміщики для зміцнення влади, здирств та розправи з непокірними).

Утворення Соціал-демократичної партії Угорщини.

В Аргентині заснована партія «Громадянський радикальний союз», на чолі якої став Іполіто Ірігойен. Ця партія бойкотувала вибори, які фальсифікувались олігархією.

1890–1891 → **Віденський компроміс 1890 р.** Починаючи ще з 1882 р., викладання в Празькому університеті почали вести німецькою й чеською мовами. Ця поступка чехам викликала бурхливий протест австро-німецьких націоналістів. Подальша спроба Тааффе розколоти чехів зазнала поразки. Його проект розбити Чехію на чеські і німецькі округи з наданням рівних прав чеській мові в чеських округах і німецькій у німецьких округах, хоч і був погоджений із старочехами (так званий віденський компроміс 1890 р.), викликав обурення і хвилю протесту молодочехів, які добре розуміли, що це гальмувало б потім утворення самостійної чеської держави. Та й австрійці обурювались, не бажаючи визнавати рівноправність чеської мови навіть в округах, де переважало чеське населення. Віденську змову (компроміс) старочехів з австрійським Урядом було зірвано. Старочехи, на яких хотів спертися в своїй політиці Тааффе, втратили свій попередній вплив, їхній лідер Рігер, якого 27 років чехи обирали своїм депутатом від Праги, в 1891 р. зазнав поразки. У Чехії посилився вплив молодочехів. У 1891 р. була створена дрібнобуржуазна молодіжна організація «Омладина», що прагнула до зближення з соціал-демократичним рухом.

1890–1894 → **Канцлерство Капріві в Німеччині.** *Новий канцлер – Капріві*, що замінив *Бісмарка*, повністю поділяв войовничі настрої *імператора Вільгельма II* і Генерального штабу. *Капріві*, додержуючись порад своїх дипломатів, не поновив «договору перестрашування» з Росією. Він проводив «новий курс» у зовнішній політиці: Німеччина повинна енергійно готуватись до війни проти франко-російського блоку, а для цього треба відкинути «нереальну» політику побоювання Росії, створити воєнне угруповання держав, що за своєю силою перевищувало воєнну міць Франції і Росії, разом узятих. Таким антифранко-російським угрупованням міг бути Троїстий союз, що посилився б

завдяки приєднанню до нього Англії. Німецько-австро-італо-англійський союз уже вживався дипломатам *Капріві*. Англо-німецькі переговори розпочались влітку 1890 р. поступкою Німеччини Англії таких важливих територій у Східній Африці, як Віта і Уганда. Це відкрило Англії доступ до верхів'я Нілу. Тоді ж Німеччина погодилась на встановлення англійського протекторату над Занзібаром, а замість того одержала від Англії острів Гельголанд, стратегічно важливий пункт біля німецького узбережжя Північного моря. Проте в переговорах з Англією німецькі дипломати вирішення основного завдання не досягли – Англія відмовилася приєднатись до Троїстого союзу. Англійський уряд в 1892 р. обмежився лише повідомленням, що він дотримується Середземноморської (Східної) Антанти 1887 р. Канцлер Капріві не зміг залучити до Троїстого союзу Англію. Йому довелося докласти багато зусиль, щоб закріпити в Троїстому союзі своїх партнерів – Італію і Австро-Угорщину. До половини 80-х рр. в Італії панував французький капітал, майже 45% італійського експорту поглинала Франція, французькі, капіталісти були головними кредиторами Італії. В 1886 р. почалась італо-французька митна війна, антифранцузькі настрої в Італії посилювались. *Німецький уряд Капріві* намагався підтримати ці настрої, надаючи фінансову допомогу італійській промисловості, відвойовуючи у французького капіталу італійський внутрішній ринок. Завдяки фінансовій допомозі Німеччини Італії вдалося уникнути фінансово-економічної кризи, що загрожувала їй. В галузі зовнішньої торгівлі уряд Капріві добивався від Англії підтримки загарбницьких планів Італії щодо Тріполітанії. Проте в Лондоні досить непевно заявили, що вони подадуть таку підтримку лише в «зручний момент». *Щоб удержати Італію в Троїстому союзі, Німеччина зобов'язалась при поновленні договору в 1891 р. подати воєнну допомогу Італії не лише в разі нападу на неї Франції, а й тоді, коли Італія намагатиметься захопити колонії в Північній Африці.* Та ж сама політика зміцнення Троїстого союзу призвела *Капріві* до укладення в 1891 р. торговельного договору з Австро-Угорщиною, за яким знижувалось мито на австрійські продукти сільського господарства, що ввозились у Німеччину. В результаті «*новий курс*» *Капріві* зазнав поразки. Відмовившись від угоди з Росією про «перестраховання», *Капріві* прискорив воєнний союз Франції з Росією, не досягши включення Англії до Троїстого союзу.

1890–1895 → В цей період по всьому Півдню США прокотилася хвиля негритянських погромів. Від лінчувань і дискримінації негрів не рятувало й переселення в північні штати.

1890–1898 → **Німеччина в 90-х рр.** У політичній історії Другої імперії останніх десяти років XIX ст. виділяються два чітко окреслених етапи: «новий курс» 1890–1894 рр., суттю якого була політика соціального маневрування, і так звана «ера Штумма» 1894–1898 рр., пов'язана з іменем реакціонера, саарського *вугільного короля Штумма-Гальберга* та діяльністю *канцлера Гогенлоє*. *Вільгельм II* боявся соціалістичного і робітничого руху. Його «новий курс» був вимушеним заходом, відповіддю на зростаючий робітничий рух. У відомих лютневих указах 1890 р. він обіцяв вжити заходів щодо поліпшення становища робітників і зробити німецьку промисловість конкурентоздатною на світовому ринку. Під натиском класової боротьби пролетаріату в роки «нового курсу» рейхстаг прийняв ряд соціальних законів, які дещо обмежували сваволу підприємців. Проте якогось помітного поліпшення в становищі робітничого класу не сталося. Та це й зрозуміло, тому що *Вільгельм II* більше дбав про посилення мілітаризму і колоніальні загарбання. Було прийнято ряд законів щодо збільшення чисельності армії і модернізації її озброєння. Виконуючи волю промислових магнатів, кайзер всіляко сприяв зовнішньоекономічній експансії німецьких фірм і банків. Соціал-демократія повела рішучу боротьбу проти демагогічної політики «нового курсу», викриваючи її класовий юнкерсько-буржуазний характер. Вона послідовно боролась також і проти політики реваншу і воєнних погроз щодо Франції в 1891–1893 рр. У жовтні 1894 р. *канцлер Л. Капріві* був звільнений у відставку. Його змінив літній князь *Гогенлоє-Шілінгфюрст*. На початку грудня біля Бранденбурзьких воріт відкрилось нове приміщення німецького рейхстагу. *Вільгельм II* у своїй тронній промові, виголошеній на відкритті рейхстагу, говорив про «пом'якшення економічних і соціальних суперечностей шляхом енергійної боротьби із задумами тих, хто прагне протидіяти державній владі у виконанні її обов'язку», тобто з соціал-демократією. П'ять років «ери Штумма» минули у невтомних спробах панівних класів повністю ліквідувати ті обмежені демократичні права і свободи, які були проголошені в конституції 1871 р. Один за другим виходять антидемократичні «законопроект про переворот» (1895), «Про доповнення і зміни положень про збори і спілки в Пруссії» (1897), відкрито антисоціалістичний, і так званий «каторжний законопроект» (1899), який посягав на право робітників проводити страйки. Жодна з цих спроб уряду не мала успіху. Представники буржуазних ліберальних партій голосували в рейхстазі проти цих законопроектів і провалили їх, побоюючись посилення влади юнкерів і зростання соціалістичного руху. Антидемократична внутрішня політика кабінету Гогенлоє зазнала краху. Власті шукали виходу в міліта-

ризації всього життєвого устрою, в розширенні зовнішньополітичної й економічної експансії. Широко застосовувана урядом у першій половині 90-х рр. «політика батога і пряника» щодо робітничого руху, в якій переважали в цей період елементи соціальної демагогії й удаваної лібералізації, настання високої економічної кон'юнктури в 1894–1900 рр., перехід юнкерсько-буржуазної реакції в наступ на робітничий клас та демократичні сили і загострення на цьому ґрунті класової боротьби – всі ці фактори спричинили в другій половині 90-х рр. загострення боротьби двох тенденцій – революційної і опортуністичної – в соціалістичному і робітничому русі. У ході боротьби двох тенденцій у 1896–1899 рр. в СДПН зародилась нова опортуністична течія – ревізіонізм, її родоначальником став соціал-демократ *Е. Бернштейн*, який у 80-х рр. примикав до марксизму. *Бернштейн*, починаючи з 1896 р., систематично закликав до перегляду (ревізії) вчення *Маркса* і революційної практики соціал-демократії. У 1899 р. він підсумував свої погляди в книзі «Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії», яка стала з тих пір євангелієм ревізіонізму. Проте і в середовищі юнкерів і великої буржуазії були серйозні незгоди. *Вільгельм II* і його оточення в другій половині 90-х рр. доклали зусиль, щоб усунути суперечності між цими двома класами. Юнкери завдавали чимало клопоту кайзерові, який в період «нового курсу» всіляко сприяв розвитку промисловості й фінансового капіталу. На фоні економічного стрибка, здійсненого промисловістю, великі латифундії, не дістаючи від держави достатньої допомоги, помітно відставали в своєму розвитку. Сільське господарство переживало відносну аграрну кризу. Через це між аграріями і промисловцями виник конфлікт, який тривав довгі роки. Політика «зигзагів», неминуха в тих умовах, не дала монархії відчутних результатів. Кайзер зрозумів, що необхідно зблизити вчорашніх «супротивників» – аграріїв і фінансово-промислових магнатів. Початок цьому було покладено восени 1897 р., коли *Вільгельм II* закликав допомогти аграріям. Це зближення дістало назву «політики згуртування», тобто співробітництва двох основних експлуататорських класів. В основу її було покладено врахування класових, насамперед економічних, інтересів юнкерів і великої буржуазії. Результати цієї політики пруське дворянство відчуло тільки на початку ХХ ст., в 1904 р., коли почав діяти митний тариф. Політичне цей курс імперських властей сприяв згуртуванню панівних класів перед невпинним соціалістичним рухом. На межі ХІХ–ХХ ст. країна перетворилась на юнкерсько-буржуазну імперіалістичну державу. Це був компромісний союз монополістичного капіталу і великого землеволодіння, головним знаряддям якого став найагресивніший у Європі німецький мілі-

таризм. У цей перехідний період в Німеччині визріли соціально-економічні сили, які привели до того, що загальна криза суспільно-політичної системи капіталізму стала неминучою.

1891, 16–21 серпня → **Другий конгрес II Інтернаціоналу в Брюсселі.**

Після Паризького конгресу II Інтернаціоналу європейський робітничий рух досяг великих успіхів. В Англії, всупереч опортуністичному керівництву тред-юніонів, конгрес тред-юніонів у 1890 р. висловився за 8-годинний робочий день. У Франції, Італії, Іспанії й Швейцарії робітничі організації поривали з анархізмом, дедалі більше прилучаючись до політичної боротьби. У 1890 р. робітники в усіх країнах провели Першотравневі демонстрації. В Німеччині в 1890 р. було скасовано «винятковий закон» проти соціалістів, і вже того самого року німецька соціал-демократія під час виборів до рейхстагу дістала майже 1,5 млн голосів. У серпні 1891 р. відбувся Брюссельський конгрес II Інтернаціоналу. На ньому були присутні 363 делегати від усіх країн Західної Європи і США. До порядку денного на конгресі були включені питання: про робітниче законодавство, професійні спілки, мілітаризм, про використання парламенту і загального виборчого права, про союзи соціал-демократичних партій з буржуазними партіями, про відрядну заробітну плату, єврейське і жіноче питання, про святкування 1 Травня та ін. Проте основну увагу конгрес приділив обговоренню питань про робітниче законодавство і мілітаризм. Доповідь Е. Вандервельде і запропонована ним резолюція з питання про робітниче законодавство й охорону праці викликали гострі дебати. Більшість делегатів конгресу не погодилася з доповіддю й проектом резолюції Вандервельде, оскільки в них питання про завоювання робітничим класом політичної влади не було висунуто на перший план і розумілось як завоювання більшості місць у парламенті. При цьому марксистська більшість конгресу оцінювала парламентську діяльність, в тому числі й боротьбу за робітниче законодавство, як засіб підготовки пролетаріату до завоювання влади через революцію. Невелика група анархістів, що виступали проти будь-якої боротьби за реформи, проти політичної й парламентської діяльності, зазнала на конгресі в Брюсселі нової поразки. Після обговорення «було прийнято резолюцію, в якій класова боротьба проголошувалась основним принципом робітничого руху, а знищення класів – обов'язковою умовою визволення пролетаріату. Центральним питанням на Брюссельському конгресі було питання про ставлення робітничого класу до мілітаризму; доповідачем з цього питання був В. Лібкнехт. Його яскраву доповідь конгрес вислухав з великою увагою. Проте як доповідь, так і запропонована *Лібкнехтом* резолюція не містили жодних конкретних пропозицій

щодо боротьби з мілітаризмом і війною. Конгрес прийняв компромісне рішення, відповідно до якого соціалістичні партії кожної країни мали змогу самі встановлювати дату і форму святкування 1 Травня там, де це можливо. Це дало привід (особливо німецькій соціал-демократії) переносити Першотравневі демонстрації на неділю. В таких випадках демонстрації втрачали свій бойовий характер.

1891, жовтень → **З'їзд Соціал-демократичної партії Німеччини в Ерфурті**. Прийняття нової партійної програми. Революційні сили соціал-демократії повели напружену боротьбу за подолання опортуністичних хитань. Першого удару опозиції «молодих» марксистів завдали на з'їзді в Галле (1890). Основна ж боротьба з опортуністами з програмних і тактичних питань розгорнулася на Ерфуртському з'їзді СДПН (1891). З'їзд одностайно відкинув реформістську тактику Фольмара. А. Бебель, В. Лібкнехт, П. Зінгер та інші виступили проти фольмарівської теорії «класового співробітництва». Обґрунтовуючи революційну тактику, вони ставили на перше місце в класовій боротьбі масові дії робітничого класу та його союзників і закликали до зміцнення класового характеру СДПН. Гостра боротьба точилася і в зв'язку з розробленням нової програми партії. Опортуністи закликали зосередити увагу на найближчих вимогах, виявляючи повну байдужість до соціалістичних цілей пролетарського руху. Вони хотіли повернути партію «назад до Лассалья». З'їзд СДПН у 1891 р. прийняв нову програму, яка ввійшла в історію під назвою Ерфуртської програми. Ерфуртська програма складається з програми-мінімум і програми-максимум. У програмі-максимум викладено принципи боротьби за соціалізм. У програмі йшлося про необхідність завоювання робітничим класом політичної влади і перетворення капіталістичної власності на засоби виробництва в соціалістичну. У ній підкреслювався принцип пролетарського інтернаціоналізму. У програмі-мінімум викладались найближчі вимоги пролетаріату, за досягнення яких він бореться в умовах буржуазного суспільства. В цілому ця частина програми мала загально-демократичний характер. У ній вимагалось зберегти і розвинути демократичні права і свободи, пропонувалось ряд соціальних заходів в інтересах народу (безплатне медичне обслуговування, прогресивний прибутковий податок, 8-годинний робочий день та ін.).

1891 → Створення в США партії популістів.

Опублікування праці К. Маркса «Критика Готської програми». Нова програма СДПН (Німеччина) була єдиною в історії цієї партії марксистською програмою. Величезну роль у наданні Ерфуртській програмі марксистського змісту відіграв Ф. Енгельс. За кілька місяців до з'їзду він вперше опублікував «Критику Готської програми» К. Маркса

і написав для керівників СДПН критичні зауваження, поради і роз'яснення до проекту нової програми («До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року»), в яких теоретично обґрунтував ряд принципових питань наукового комунізму, програмних завдань, стратегії й тактики пролетарської партії.

1891 → Створення Соціал-демократичної партії Болгарії.

Загарбання Францією Гвінеї.

1891–1892 → В Бразилії відбулись заворушення матросів на крейсері «Примеро де марсо», спричинені жорстоким ставленням офіцерів, у 1892 р. спалахнуло повстання гарнізонів морських фортець. А в 1910 р. – відбудеться повстання бразильських моряків.

1891 → **У Франції 1891 рік розпочався страйком гірників з департаментів Нор і Па-де-Кале.** Він закінчився значною перемогою робітників – між підприємцями і профспілкою гірників було укладено колективний договір. Ним передбачалось підвищення заробітної плати і ряд заходів з охорони праці гірників. Першотравневі демонстрації в 1891 р. відбулись ще в більшій кількості міст і були ще багатолюдніші, ніж у минулому році. Якщо раніш до участі в демонстраціях робітників закликали тільки гедисти, то тепер серед демонстрантів були прихильники бланкістів, посибілістів, аллеманістів. Цього разу уряд вирішив вдатися до поліції і військ. Сутички відбулися в Ліоні, Бордо та інших містах. Найбільш трагічні події розгорнулися в Фурмі (індустріальному центрі департаменту Нор). На заклик місцевої організації Робітничої партії тут відбувалася мирна першотравнева демонстрація. Раптом, без усякого попередження, по демонстрантах почали стріляти. На залиту кров'ю центральну площу міста впали десятки убитих і поранених, а серед них жінки, діти, старі. Вся прогресивна Франція була глибоко вражена подіями в Фурмі, а уряд тим часом посилив репресії, звинувативши соціалістів у незаконній організації демонстрації. Секретар комітету Робітничої партії в Фурмі, а також Поль Лафарг були заарештовані. У відповідь Робітничка партія висунула кандидатуру Лафарга на виборах до парламенту, що відбулися наприкінці 1891 р. Глибоко обурені виборці-робітники охоче голосували за соціаліста. Лафарга було обрано першим депутатом від Робітничої партії.

1891, серпень – 1893 → **Франко-російська угода.** Після франко-німецької воєнної тривоги 1887 р., що закінчилася мирно при явно профранцузькій позиції Росії, уряд Франції став зондувати ґрунт у Петербурзі про можливість укладення воєнного союзу з Росією. В липні 1891 р. до Кронштадту прибула з дружнім візитом ескадра французьких вій-

ськових кораблів, яку зустріли «Марсельзою». Обставини змусили всеросійського монарха зняти капелюха під час виконання революційного гімну. Ще до прибуття французької ескадри почались переговори про укладення союзу, вони тривали під час кронштадтських торжеств і закінчились у серпні 1891 р. укладенням франко-російського пакту (консультативного характеру). Угоді було надано форми обміну листами між російським і французьким міністрами закордонних справ. У листах висвітлювались причини, що призвели до укладення союзу. В них вказувалось на «становище, що склалося в Європі завдяки відкритому поновленню Троїстого союзу і більш-менш ймовірному приєднанню Великобританії до політичних цілей, які має на увазі цей союз». Далі в листах обох міністрів йшли два ідентичні пункти: «1) з метою визначення й утвердження щирої угоди, що об'єднує їх, і, бажаючи спільно сприяти підтриманню миру, який є предметом їхніх щирих бажань, обидва уряди заявляють, що вони радитимуться між собою з кожного питання, яке може загрожувати загальному мирові; 2) в разі, якщо мир був би справді в небезпеці і, зокрема, якщо б одній із двох сторін загрожував напад, негайне і одночасне вжиття заходів, необхідність яких виявиться у випадку настання цих подій пекучою для обох урядів». І справді, Франція, дуже зацікавлена у військовій конвенції, влітку 1892 р. надіслала до Петербурга представників французького Генерального штабу, які разом із представниками російського Генерального штабу розробили і 17 серпня 1892 р. підписали військову конвенцію, що її належало ратифікувати обом сторонам. У статті 1-й конвенції було сказано: «Якщо Франція зазнає нападу Німеччини або Італії, яку підтримає Німеччина, Росія використає усі свої наявні сили для нападу на Німеччину. Якщо Росія зазнає нападу Німеччини або Австрії, яку підтримає Німеччина, Франція використає всі наявні сили для нападу на Німеччину». Стаття 2-га визначала, що «в разі мобілізації сил Троїстого союзу чи однієї з держав, які входять до нього», обидві держави негайно і одночасно проводять мобілізацію своїх сил. Стаття 3-тя визначала сили, виставлені проти Німеччини, і передбачала, що вони мають бути швидко «введені в діло, так щоб Німеччині довелося відразу воювати і на сході і на заході». Статті 4-та і 5-та встановлювали зобов'язання обох головних штабів взаємно консультуватися і взаємне зобов'язання обох держав не укладати сепаратного миру. За 6-ю статтею, конвенція зберігала чинність протягом того строку, що й Троїстий союз. Підписана конвенція мала суворотаймний характер. Після візиту-відповіді російської військової ескадри в Тулон, що перетворився на нову демонстрацію дружби між Росією і Францією, військову конвенцію наприкінці 1893 р. було ратифі-

ковано. Таким чином, угодами 1891, 1892 і 1893 рр. було оформлено франко-російський союз. У Німеччині розуміли, які наслідки можуть мати відносини з Росією, що ускладнилися, і тому намагалися знову зблизитися з Росією. В 1894 р. було укладено російсько-німецький торговельний договір, який поклав край гострій митній війні між Німеччиною й Росією. Проте франко-російський союз був уже фактом, і небезпека відчуження Росії дедалі збільшувалась поряд із зростанням антагонізму з Англією за поділ і переділ колоній.

1891–1896 → **Створення партії радикалів і республіканців в Італії.**

Всередині демократичного табору вирізнялась радикальна партія (1891) і республіканська партія (1896). І радикали, і республіканці підкреслювали вірність мадзінізму, хоч значно відійшли від нього. Радикали, що стояли на поміркованих позиціях, сприйняли найбільш хиткі положення соціальної *доктрини Мадзіні*, зокрема проповідь соціальної гармонії інтересів буржуазії і пролетаріату, віру в перехід до справедливого суспільства мирним шляхом через розвиток споживчої і виробничої асоціації та соціальні реформи. На словах залишаючись республіканцями, вони, однак, не висували гасла про ліквідацію монархії, а обмежувались вимогою загальновиборчого права і розширення повноважень парламенту. На відміну від радикалів республіканці аж до кінця XIX ст. висували вимогу республіки, вбачаючи в ній шлях до суспільства «соціальної справедливості». Соціальна програма республіканців передбачала вимогу кардинальної реформи в податковій політиці, робітничого законодавства тощо. Основною соціальною базою радикальної партії була дрібна міська буржуазія, тимчасом як республіканці, крім цього, зберегли вплив в окремих верствах робітничого класу, серед сільського населення і сільськогосподарських пролетарів.

1892, квітень → **Туреччина оголосила війну Греції, в якій турецька армія завдала поразки грекам.** Населення Криту дістало автономію при збереженні суверенітету турецького султана. Проте фактичними господарями острова були вищі власті європейських держав, серед яких англійці відігравали головну роль.

1892, серпень → **Страйк французьких гірників у Кармо.** Великий політичний страйк гірників спалахнув у 1892 р. в Кармо, де незадовога перед цим на пост мера обрали гірника Кальвіньяка. Хазяїн шахти, заявивши, що виконання обов'язків мера несумісне з роботою на шахті, звільнив обранця робітників. Страйк, що вибухнув у відповідь на це, був затяжний – він тривав два з половиною місяці. Уряд направив до Кармо кілька бригад жандармерії, дві роти солдатів, два ескадрони

кавалерії. Вся Франція затамувавши подих стежила за тим, що відбувалося в невеличкому шахтарському містечку. Робітники Кармо поводитись надзвичайно дисципліновано, не даючи властям щонайменшого приводу розпочати репресії. Всією своєю поведінкою страйкарі підкреслювали, що їх тривожать політичні питання – загальне виборче право, можливість для робітника виконувати обов'язок представника народу. Страйк всюди викликав широке співчуття, страйкарі діставали матеріальну допомогу від робітничих організацій Франції, а також інших країн. Це допомогло шахтарям вистояти і перемогти – Кальвіньяка було поновлено на роботі.

1892 → Конгрес французької Робітничої партії в Марселі.

Підписання воєнної конвенції між Францією та Росією. Споконвічні французькі землі Ельзас і Лотарінгія були включені до території Німеччини. Франція як ніколи хотіла мати союзника для майбутньої війни з Німеччиною. Таким союзником могла стати Росія, яка, в свою чергу, не хотіла бути ізольованою перед *Троїстим союзом* (Німеччина, Австрія, Італія), що мав яскраво виражене антиросійське спрямування. У 1892 р. Франція і Росія підписали воєнну конвенцію. Між обома країнами розвивалися й економічні зв'язки.

Створення Італійської соціалістичної партії. Важливу роль у підготовці до створення соціалістичної партії відіграла заснована в 1881 р. *Андреа Костою* Революційно-соціалістична партія. На відміну від «операїстів» (членів робітничої партії) вона дуже наголошувала на проблемі революційного повалення капіталістичного ладу, ігноруючи, однак, економічні вимоги робітників. В 1892 р. в Генуї відбувся з'їзд усіх робітничих організацій Італії, на якому в ході завзятої боротьби з анархістами була створена Партія італійських трудящих (перейменована в 1895 р. на Італійську соціалістичну партію). В її програмі вказувалось на необхідність для трудящих провадити політичну й економічну боротьбу для свого визволення, добиватись усупільнення засобів виробництва, завоювати політичну владу.

1892 → **Створення Революційної кубинської партії.** На регіональному робітничому конгресі 1892 р. була прийнята резолюція на підтримку «ідей сучасного соціалізму». Соціалісти на чолі з К. Баліньо взяли активну участь у збройній боротьбі проти іспанських колонізаторів, а потім енергійно виступали проти окупації острова Сполученими Штатами Америки.

Влітку 1892 р. робітники сталеливарних заводів мільйонера Карнегі в м. Гомстеді (поблизу Піттсбурга) у відповідь на нове скорочення заробітної плати оголосили страйк. Тільки після того як прибув 8-ти-

сячний загін федеральних військ, вдалося придушити страйк, що тривав п'ять місяців. У збройних сутичках страйкарі втратили 10 своїх товаришів.

1892–1894 → Четвертий кабінет Гладстона в Англії.

1893, січень → Створення Незалежної робітничої партії Англії.

1893, 6–12 серпня → **Третій конгрес II Інтернаціоналу в Цюріху**. На ньому були присутні 416 делегатів. Конгрес рішуче засудив тактику анархістів і прийняв рішення про те, що в рядах Інтернаціоналу можуть бути лише ті робітничі партії, які визнають політичну боротьбу. Проте оскільки анархісти, з'явившись на конгрес, заявили, що і терористична діяльність є політичною боротьбою, то за пропозицією Бебеля конгрес прийняв доповнення до рішення. В ньому говорилось, що під політичною боротьбою слід розуміти використання робітничими партіями політичних прав і законодавчих установ в інтересах пролетаріату і для досягнення політичної влади. Отже, цим доповненням анархісти були поставлені поза конгресом. Одним із центральних на Цюріхському конгресі було воєнне питання. Обговоривши доповідь Плеханова з цього питання, конгрес, по суті, повторив резолюцію Брюссельського конгресу. Найціннішим і найбільш політично правильним у прийнятій резолюції був новий пункт, що зобов'язував соціалістичні партії голосувати проти воєнних кредитів, проти мілітаризму і наполягати на роззброєнні. Під час обговорення воєнного питання знову виступив *Д. Ньювенгуїс*, який повторив свою брюссельську пропозицію – відповісти на оголошення війни загальним страйком і відмовою від військової служби. І цього разу антипарламентаристи дістали відсіч. Але у своїх виступах проти *Д. Ньювенгуїса Лібкнехт*, *Плеханов* та інші, хоч і правильно критикували анархістське розуміння загального страйку як нібито єдиного рятівного засобу боротьби із загрозою війни, проте не внесли конкретних пропозицій – революційної програми боротьби проти неї. Крім того, ті, хто виступав, не зрозуміли змін, що відбулися на той час у міжнародній обстановці. Як і раніш, вважалося, що війною і реакцією загрожує тільки Царська Росія, і при цьому не враховувалося посилення мілітаризму в Німеччині. Зростанню класової самосвідомості робітників сприяла прийнята Цюріхським конгресом резолюція з питання про національну і міжнародну організації професійних спілок. Резолюція рекомендувала робітничому класу створювати професійні спілки для захисту своїх інтересів і боротьби проти експлуатації. На останньому засіданні Цюріхського конгресу з яскравою промовою виступив Ф. Енгельс. У своїй промові він бичував анархістів як дезорганізаторів робітничого руху. Бору-

чись з анархістами, Енгельс критикував і реформістів, попереджав керівництво Інтернаціоналу про небезпеку переоцінки парламентаризму.

1893, 27 грудня → Чергове укладення франко-російського союзу.

1893 → Всеанглійський конгрес тред-юніонів.

За участю французького капіталу було побудовано канал через Корінфський перешийок. Кабальні іноземні позики довели економіку Греції майже до катастрофи. У рік завершення будівництва Корінфського каналу *грецький уряд короля Георга I (1863–1913)* оголосив про державне банкрутство.

У Франції на початку 1893 р. у виборчому окрузі, до якого входив Кармо, депутатом парламенту було обрано *Жана Жореса*. *Жорес (1859–1914)* походив із буржуазного середовища. На початку своєї політичної діяльності він належав до буржуазних республіканців, але з 90-х років примкнув до соціалістів. В подальшому він відіграв помітну роль у французькому й міжнародному соціалістичному русі. Перекопаний демократ, активний антимілітарист і атеїст, *Жорес* був прекрасним оратором, автором багатьох досліджень у галузі історії, літератури, талановитим публіцистом: Проте він так і не зміг повністю звільнитись від дрібнобуржуазної ідеології і стати послідовним марксистом. У ході масових виступів, страйків, демонстрацій зріла політична свідомість робітників, вони хотіли, користуючись виборчим правом, посилати своїх представників до виборних державних установ. На муніципальних виборах соціалісти завоювали ряд мерій (у Рубі, Монлюссоні, Нарбонні та ін.). У 1893 р. на виборах до палати депутатів велику перемогу здобула Робітничка партія, що одержала 12 мандатів. Серед депутатів був і лідер партії Ж. Гед. Водночас було обрано 25 «незалежних» соціалістів на чолі з неприхореним кар'єристом адвокатом *Олександром Мільєраном*. Ця група складалася з людей, що пішли з партії, скомпрометованої панамським скандалом. Для них спілка з соціалістами, авторитет яких дедалі зростав, була питанням кар'єри. Згодом майже всі «незалежні» зрадили соціалізм.

1893–1894 → **Селянські повстання в Сицилії.** В розпалі боротьби в Сицилії (1893–1894) в Луніджані (Центральна Італія) вибухнуло повстання робітників каменоломень. *Уряд Кріспі* відповів на нього законом про надзвичайні заходи щодо охорони громадського порядку й оголосив розпуск усіх робітничих організацій, а серед них Італійської партії трудящих. Репресії зачепили й демократичні організації.

1893–1896 → *Друге міністерство Кріспі в Італії.* Боротьба проти реакції виступила на перший план політичного життя. Соціалісти уклали со-

юз із радикалами і республіканцями, добиваючись скасування виняткового закону і ліквідації режиму диктатури особи. У цій критичній обстановці уряд Кріспі розв'язав війну проти Ефіопії, розраховуючи за допомогою шовінізму ослабити опозицію і зміцнити внутрішнє становище в країні. Проте колонізатори наштотувалися в Ефіопії на справжній загальний опір населення, і перші успіхи невдовзі змінились невдачами. В лютому 1896 р. настала катастрофа під Адуа, де 17-тисячна армія була розгромлена ефіопськими збройними силами. Це була поразка, нечувана в історії колоніальних воєн. Як тільки звістка про поразку під Адуа досягла Італії, в багатьох містах стихійно вибухнули маніфестації з вимогою дати відставку Кріспі й припинити колоніальну експансію в Африці. В парламенті проти *Krispi* виступили не тільки партії «крайньої лівої», а й ліберали та колишні прихильники його. 15 березня 1896 р. *Krispi* вийшов у відставку. Консервативний уряд Рудіні, що прийшов на зміну *Krispi*, поспішив підписати мирний договір з Ефіопією. Італія визнала незалежність Ефіопії й зобов'язалась виплатити їй контрибуцію. Нормалізувалися взаємовідносини з Францією, було підписано новий торговельний договір, визнано французький протекторат над Тунісом; амністовано учасників руху в Сицилії та Луніджані. Численні акти індивідуального терору були здійснені в 90-ті рр. в різних містах Іспанії, і передусім у Барселоні, яка перетворилася в головний центр анархістської активності. Нападники розглядали свої дії як помсту за страчених соратників, як засіб залякування влади. В листопаді 1893 р. анархісти кинули бомбу в барселонський оперний театр. У червні 1896 р. на одній з барселонських вулиць було кинуто бомбу в багатолюдну релігійну процесію.

1893–1898 → Загарбання США Гавайських островів. При здійсненні своїх загарбницьких планів уряд США, не маючи достатніх військово-морських сил, сподівався використати в своїх інтересах серйозні англо-російські суперечності, що на той час були між ними. На думку державного департаменту США, поблажливе ставлення Петербурзького двору до американських зазіхань на Гавайї могло дещо стримувати Англію, як це, наприклад, було під час громадянської війни між Північчю і Півднем. Коли уряд США вирішив остаточно приєднати Гавайї, царський уряд прихильно поставився до цього. Він, надіючись на традиційну російсько-американську дружбу, сподівався мати міцніючу північноамериканську республіку своїм союзником проти Великобританії. Отже, Гавайські острови, що лежать на перетині морських шляхів у самому центрі Тихого океану. Правлячі кола США давно прагнули заволодіти цими островами. З проникненням американських місіонерів та купців на Гавайї почалось хижацьке пограбування природних

багатств островів і експлуатація тубільного населення. Режим каторжної праці і расового гноблення, встановлений заокеанськими загарбниками на Гавайях, спричинився до феноменально швидкого зменшення місцевого населення. Гавайців так само нещадно грабували і знищували, як і споконвічних жителів Північної Америки – індіанців. Внаслідок цього на кінець XIX ст. від 300-тисячного гавайського народу залишилось близько 35 тис. чоловік, тобто менш ніж 12%. Придушуючи мужній опір гавайського народу, а також перемагаючи суперництво Англії й Франції, американські колонізатори, накинувши нерівноправний договір (1875), посіли панівне становище в економіці Гавайських островів, дістали право на створення військово-морської бази в Пірл-Харборі (1887) і прагнули до повного політичного підкорення цієї острівної держави. У січні 1893 р. жменькою американських плантаторів на чолі з посланником США при вирішальній участі американських збройних сил було скинуто гавайську королеву і встановлено диктаторський режим американських маріонеток. Головною метою перевороту 1893 р. було приєднання Гавайських островів до володінь США. Проте в 1893 р. з причин як зовнішньополітичного (фактично протидіяла Англія), так і внутрішньополітичного характеру США не вдалося здійснити цей намір. І тільки в 1898 р., коли країна була охоплена війною і шовіністичним ажіотажем у зв'язку з іспано-американською війною, яку розв'язали американські імперіалісти, США досягли свого.

1894–1896 → Протягом усього періоду перебування при владі поміркованих республіканців Франція провадила загарбницькі колоніальні війни. У 1894 р. почалась війна за Мадагаскар. Після двох років кривавої війни острів став французькою колонією. Великі завоювання здійснила Франція і в Західній Африці. Наприкінці XIX ст. володіння Франції в Африці в 17 разів були більші за саму метрополію.

1894 → Опублікування праці *Ф. Енгельса* «Селянське питання у Франції і Німеччині».

Справа Дрейфуса. У Франції політичні позиції монархістів, клерикалів, поміркованих республіканців дедалі більше зближувалися на спільній антидемократичній платформі. Це чітко проявилось у зв'язку з так званою справою Дрейфуса, навколо якої розгорнулася гостра політична боротьба. У 1894 р. виявилось, що німецькому військовому аташе в Парижі продано секретні документи воєнного характеру. Це міг зробити лише хто-небудь з офіцерів Генерального штабу. Підозра впала на *капітана Альфреда Дрейфуса*, єврея за національністю. Незважаючи на те, що жодних серйозних доказів його вини не було вста-

новлено, *Дрейфуса* заарештували і віддали до військового суду. Серед французьких офіцерів, в основному вихідців із дворянських сімей, вихованих у католицьких навчальних закладах, були сильні антисемітські настрої. Справа *Дрейфуса* стала поштовхом для вибуху антисемітизму в країні. Військове командування робило все, що було можливо, щоб підтримувати звинувачення *Дрейфуса* в шпигунстві. *Дрейфуса* визнали винним і засудили на довічну каторгу. Військова кліка скористалася справою *Дрейфуса* для розпалювання шовінізму, пропаганди реваншу, звеличення армії. Рух за перегляд справи *Дрейфуса*, що розгорнувся у Франції, не обмежувався захистом невинного офіцера, він вилився в боротьбу сил демократії проти реакції. *Справа Дрейфуса* схвилювала широкі кола населення, привернула до себе увагу преси. Серед тих, хто виступав за перегляд вироку, були передові робітники, демократична інтелігенція (*письменники Еміль Золя, Анатоль Франс, Октав Мірбо та ін.*). *Золя* опублікував відкритого листа, що називався «Я звинувачую», адресованого *президентові Фору*, який виступав проти перегляду справи *Дрейфуса*. Відомий письменник звинувачував реакційну воєнщину в прагненні за допомогою фальсифікації доказів урятувати справжнього злочинця. *Еміля Золя* за цей виступ було притягнуто до судової відповідальності, і тільки еміграція в Англію врятувала його від тюремного ув'язнення. Лист *Золя* сколихнув всю Францію, скрізь його читали й обговорювали. Країна розкололась на два табори: дрейфусарів і антидрейфусарів. Найдалекогляднішим діячам було зрозуміло, що треба якомога швидше покінчити з справою *Дрейфуса* – Франція була на грані громадянської війни. Дальше збудження народних мас могло привести до революційного вибуху. Страх перед можливим виступом мас примирив представників різних політичних напрямів. У 1899 р. було створено кабінет на чолі з поміркованим республіканцем *Вальдеком Руссо*, куди як військовий міністр увійшов і кат Комуни *генерал Галіфе*, а міністром торгівлі і промисловості став *соціаліст Мільєран*. Вирок щодо *Дрейфуса* було переглянуто, його не виправдали, але потім президент помилував його. Уряд таким способом намагався приховати правду: безневинність *Дрейфуса* й ім'я справжнього шпигуна – *Естергазі*. Тільки в 1906 р. *Дрейфуса* було виправдано. Вступ *Мільєрана* до реакційного уряду викликав гостру боротьбу у французькому і міжнародному соціалістичному русі. *Гед і Лафарг* різко критикували *Мільєрана*, звинувачуючи його в зраді соціалістичним ідеалам, а *Жорес* виступив на його захист, вітаючи самий факт участі соціаліста в уряді і вважаючи, що це зміцнить республіку. *Жорес* забував, що наприкінці XIX ст. вже ніякої реальної загрози республіканському режимові у Франції не було і що саме че-

рез це вступ соціаліста до буржуазного уряду тільки послаблював робітничий рух.

1894 → Опублікування III тому «Капіталу» К. Маркса.

Похід американських безробітних у Вашингтоні. Пульманівський страйк. Відбувся перший в історії американського капіталізму масовий похід безробітних у м. Вашингтон. 17 колон безробітних вирушили в напрямі до столиці США з багатьох індустріальних центрів країни. Учасники походу, до яких по дорозі приєднувались розорені фермери, підтримували програму популістської партії і вимагали влаштування громадських робіт для ліквідації безробіття. Керівника безробітних Коксі та його помічників було заарештовано, а загони безробітних розігнала поліція. У травні 1894 р. внаслідок масових звільнень і нового скорочення заробітної плати вибухнув страйк на Пульманівських вагонобудівних заводах. Керівником і душою страйку був Юджін Дебс, один з найулюбленіших, вождів американських робітників. Ще в 1893 р. він створив Американську спілку залізничників. Спілка закликала робітників відмовитися від використання пульманівських вагонів, що негайно й зробили на багатьох залізницях США. **Страйк охопив майже всю країну, від Атлантики до берегів Тихого океану.** В ньому взяло участь понад 150 тис. чоловік. У багатьох містах відбувались збройні сутички з поліцією. Наляканий розмахом страйку уряд вдався до репресій і в ряді штатів ввів стан облоги. На розправу з страйкарями було послано великий загін федеральних військ. В сутичках із ними 12 робітників було вбито, десятки поранено. Дебса та інших визначних робітничих лідерів було кинуте до в'язниці. Великої шкоди залізничникам завдала зрадницька поведінка керівника АФП Гомперса, який зірвав солідарний виступ на підтримку страйкарів робітничих профспілок, що входили до АФП. Під керівництвом видатного діяча американського робітничого руху Білла Хейвуда в середині 90-х рр. було проведено кілька бойових страйків гірників на копальнях у Скелястих горах.

1894–1898 → **Японо-китайська війна (1894–1895). Європейські країни та їх зазіхання після війни.** Заохочення Сполученими Штатами японської агресії в Китаї, переслідування китайських іммігрантів у США і виступ народних мас Китаю проти іноземних місіонерів перешкодили «дружбі», і тому у 80-х рр. між США і Китаєм встановились напружені відносини. Подальшому погіршенню відносин між цими країнами сприяла політика США під час японо-китайської війни 1894–1895 рр. Незважаючи на проголошений нейтралітет і численні запевнення про дружнє ставлення до Китаю, США фактично підтри-

мували японських загарбників, сподіваючись згодом скористатися Японією як тараном у боротьбі за витіснення з Китаю інших імперіалістичних суперників. *Отже, ще до звільнення від нерівноправних договорів з європейськими державами і США Японія вже на початку 70-х рр. сама вдалася до воєнної експедиції на острів Тайвань (Формозу) – територію Китаю.* Проте внаслідок впертого опору населення острова Японія змушена була відмовитися від зазіхань на Тайвань і одержала лише контрибуцію. Японії вдалося ліквідувати нерівноправні договори лише тому, що на Далекому Сході сходились інтереси Англії, Німеччини, Росії і США. Суперечності між цими державами й використав японський уряд. Імперіалістична Англія підтримувала самурайську Японію, розраховуючи на те, що та назавжди залишиться в сфері англійського впливу, буде слухняним зряддям Англії в її боротьбі з Росією. Проводячи боротьбу за ліквідацію нерівноправних договорів, Японія одночасно почала готуватися до загарбання земель своїх найближчих сусідів. Прямо загрожуючи воєнним нападом, Японія добила підписання в 1885 р. японо-китайського договору в Тяньцзіні. Тяньцзінський договір встановлював повну рівноправність Китаю і Японії в Кореї – в підвасальній тоді державі Китаю – і фактично давав Японії великі переваги в Кореї. Після укладення Тяньцзінського договору Японія через своїх резидентів різко посилила вплив у Кореї. Тяжке гноблення місцевих корейських феодалів, посилене японською експлуатацією, було причиною повстання корейських селян (повстання «тонхаків») у 1893 р. На прохання корейських феодалів китайський уряд направив до Кореї війська для приборкання «тонхаків». Японія, в свою чергу, ввела війська в Корею. Наприкінці липня 1894 р. Японія почала війну проти Китаю. Раптово напавши на Китай, вона завдала йому багатьох поразок на морі і на суші. Японія загарбала весь Ляодунський півострів, її війська загрожували Пекіну. Війна закінчилась підписанням мирного договору 17 квітня 1895 р. в японському місті Сімоносекі. За Сімоносекським миром, Японія повинна була дістати Ляодунський півострів з Порт-Артуром, острови Тайвань і Пенхуледао. Китай зобов'язувався визнати «незалежність» Кореї, що означало перетворення Кореї разом з Ляодунським півостровом на плацдарм для дальшої агресії Японії проти Китаю і Росії. Китай повинен був відкрити ряд портових міст для вільного доступу японських торгових суден і виплатити контрибуцію 200 млн лян. Проте енергійний опір Росії, Німеччини і Франції змусив Японію відмовитися від захвату Ляодунського півострова, а розмір контрибуції було збільшено до 230 млн лян, або 365 млн ієн. Такі вигідні для Японії підсумки японо-китайської війни пояснюються тим, що Англія і США зайняли

щодо Японії сприятливу позицію на початку і в ході японо-китайської війни 1894–1895 рр. Поразка Китаю у війні з Японією була поштовхом для дальшого закабалення країни імперіалістами. Росія і Франція дали Китаю для виплати контрибуції Японії позику, причому Росія уклала в 1896 р. союз із Китаєм, за яким вона зобов'язувалась захищати Китай, якщо Японія відновить агресію, а Китай з свого боку надавав Росії концесію на будівництво й експлуатацію Китайсько-Східної залізниці, яка по прямій лінії з'єднувала Забайкалля з Владивостоком. Наприкінці 1897 р. німецькі імперіалісти захопили у Китаю бухту Цзяочжоу з портом Ціндао і перетворили провінцію Шаньдун у сферу свого впливу. Франція захопила бухту Гуанчжоувань і забезпечила собі вплив і будівництво залізниць по сусідству з Індокитаєм. За російсько-китайською угодою на початку 1898 р. Китай здав в оренду Росії Ляодунський півострів з Порт-Артуром. Незабаром Росія дістала концесію на будівництво залізниці (Південноманьчжурської), що з'єднувала Китайсько-Східну залізницю з Порт-Артуром. Англія для стратегічної переваги захопила порт Вейхайвей. Крім того, сферою впливу Англії була найбагатша частина Китаю – басейн річки Янцзи, а також провінція Гуаньдун з Кантоном. В провінції Фуцзянь утвердилось панування японських агресорів. Отже, азіатську країну – Китай – було перетворено в напівколонію.

1895 → В Англії загальна чисельність членів тред-юніонів зростає: в 1870 р. вона (за неповними даними) становила 289 тис. чоловік, а в 1895 р. перевищила мільйон.

1895, 5 серпня → **Помер Ф. Енгельс.** За заповітом прах його спалили, а урну кинули в море. Після смерті Енгельса боротьба в Інтернаціоналі між революційними й опортуністичними елементами посилилась.

1895, вересень → З'їзд професійних організацій Франції в Ліможі. Створення Загальної конфедерації праці у Франції.

1895, осінь → Створення в Росії петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» на чолі з В. Леніним.

1895–1896 → Італо-ефіопська війна.

1895–1898 → **Боротьба кубинського народу під керівництвом Хосе Марті за незалежність.** *Хосе Марті*, перебуваючи в еміграції, заснував у 1892 р. Кубинську революційну партію. Повстання спиралось на селян, ремісників, робітників, на чолі яких стали передові представники революційної патріотичної інтелігенції. **Метою повстання було завоювання незалежності і утворення демократичної республіки.** Після загибелі Хосе Марті (1895 р.) на чолі партії став Т. Естрада Пальма. Армія патріотів під командуванням Антоніо Масео визволила

більшу частину території країни, незважаючи на надзвичайний терор колоніальних властей. Тоді, щоб перешкодити перемозі патріотів, США оголосила війну Іспанії, окупували Кубу і Пуерто-Ріко і підписали з Іспанією мирний договір 1898 р. Угодовське крило Кубинської революційної партії і уряду Кубинської республіки розпустило в 1899 р. партію і Визвольну армію. Північноамериканські окупанти захопили плантації, банки, рудники, залізниці та інші багатства країни. Проти окупантів виступали робітники і середні верстви населення.

1895–1899 → Президентство Ф. Фора у Франції.

1895–1902 → **Третій кабінет Солсбері в Англії.** Наприкінці XIX ст. весь світ фактично був поділений між імперіалістичними державами, причому Англії вдалося захопити найбільше: на кінець століття площа її колоніальних володінь сягала 33 млн кв. км, збільшившись порівняно з 1870 р. у півтора раза; населення Британської імперії становило 370 млн чоловік. Через нестримні загарбання Англія зайшла у гострий конфлікт з усіма державами, що погіршило її міжнародне становище.

1896, травень → Виборча реформа Бадені в Австро-Угорщині.

1896, липень → Створення Соціалістичної партії Аргентини.

1896, липень-серпень → **Четвертий конгрес II Інтернаціоналу в Лондоні.** За пропозицією Цюрихського конгресу 1893 р. наступний черговий конгрес мав відбутися в 1896 р. у Лондоні. Скликати його доручили англійським соціалістам. Створений ними Організаційний комітет на початку 1896 р. розіслав у всі країни циркуляр. В ньому зазначалося, що право представництва на Лондонському конгресі мали лише організації, які визнавали необхідність політичної боротьби. Крім того, щоб підкреслити роль профспілок, у циркулярі відмічалось, що Лондонський конгрес називатиметься Міжнародним соціалістичним конгресом робітників і профспілок на відміну від перших трьох конгресів, які називалися Міжнародними робітничими соціалістичними конгресами. Повідомлення Організаційного комітету про скликання конгресу під назвою «Міжнародний соціалістичний конгрес робітників і профспілок» вирішили використати у своїх розкольницьких цілях анархісти та антипарламентаристи. За кілька днів до відкриття Лондонського конгресу анархісти скликали в Лондоні так званий «Антипарламентський комітет», на якому прийняли рішення рекомендувати антипарламентаристам, що прибули на Лондонський конгрес від профспілок, особливо від Голландії і Франції, добитися обнародування на конгресі свого кредо, а далі демонстративно покинути конгрес разом із хиткими делегатами, що мало б в кінцевому підсумку якщо не зірвати конгрес, то вплинути на робітничі організації поза

конгресом. У такій обстановці 27 липня 1896 р. було скликано Лондонський конгрес II Інтернаціоналу. Після урочистого відкриття конгресу мандатна комісія, перевіривши повноваження 700 делегатів, визнала право брати участь в подальшій роботі конгресу лише за 589 делегатами. Мандати решти делегатів, в основному анархістів, було визнано недійсними. Ці делегати змушені були піти із залу засідань. Проте окремі анархісти-антипарламентаристи на чолі з голландським соціалістом Д. Ньювенгуйсом, який заявив, що він не анархіст, а «вільний комуніст», залишились учасниками конгресу. Лише на четвертий день конгрес приступив до обговорення намічених питань. 30 липня Д. Ньювенгуйс, переконавшись у повній ізоляції на конгресі, разом із дев'ятьма своїми однодумцями залишив конгрес. Першим обговорювалось аграрне питання, доповідав Е. Вандервельде. Він твердив, що основним завданням соціалістів на селі є освіта і пропаганда ідей соціалізму. Конгрес прийняв резолюцію, яка не визнавала можливим вироблення спільної програми з аграрного питання через неоднакові умови землеволодіння в різних країнах. Зазначивши, що успільнення землі нарівні з іншими засобами виробництва, є кінцевою метою соціалізму, конгрес відмовився від вироблення й рекомендації основних революційних вимог з аграрного питання. Друге питання, що обговорювалось на Лондонському конгресі, – політична боротьба і тактика соціалістичних партій – викликало жваві дебати, в результаті яких конгрес прийняв загальну резолюцію. В ній він підтвердив, що робітничий клас і його соціалістичні партії повинні проводити політичну боротьбу з метою завоювання політичної влади, і рекомендував «усі форми організованої боротьби робітничого класу». Цим підкреслювалось, що конгрес орієнтує не тільки на парламентську, а й на позапарламентську боротьбу. В резолюції не йшлося про необхідність зламу буржуазного державного апарату і встановлення диктатури пролетаріату. Не менш рішуче конгрес засудив колоніальну політику, мета якої, «як би вона не прикривалась релігійними і цивілізаторськими мотивами», – розширення капіталістичної експлуатації. Відхиливши пропозицію французьких анархо-синдикалістів про оголошення міжнародного генерального страйку в разі війни, а також пропозицію фабіанців про захист буржуазної держави в разі війни, конгрес в основному підтвердив рішення Брюссельського і Цюрихського конгресів з воєнного питання. Резолюція рекомендувала соціалістичним партіям вимагати заміни постійних армій озброєнням народу, введення третейських судів для розв'язання спірних міжнародних питань і остаточного вирішення питань про війну і мир самим народом, якщо буржуазні уряди не підкоряються рішенням третейських судів, скасу-

вання системи таємних договорів між державами. З питання про економічну і політичну боротьбу робітничого класу конгрес прийняв резолюцію, в якій відмічались нові явища в економіці капіталізму у вигляді зародження монополій – картелів, синдикатів, яким робітничий клас мав протиставити свої політичні й професійні організації. Особливо важливим у цій резолюції було те, що вона рекомендувала профспілкам боротьбу за поліпшення економічного становища робітників поєднувати з боротьбою за здійснення кінцевих цілей – усупільнення засобів виробництва через завоювання політичної влади.

1896 → Загарбання Францією Мадагаскару.

Створення Ірландської соціалістичної республіканської партії.

Джемсон (агент С. Родса, голови Британської компанії Південної Африки) з озброєним загоном вступив до Трансваалю, прагнучи анексувати цю країну, проте трансваальська поліція перехопила загін. Вибухнув великий міжнародний скандал, до якого був причетний міністр колоній Д. Чемберлен.

1896–1899 → **Завоювання Англією Судану (1896–1898). Завершення поділу Африки. Фашода.** *Наприкінці 90-х рр. Англія приступила до остаточного поділу Африки.* В 1896 р. англійський експедиційний загін, яким командував *генерал Кітченер*, почав загарбання Судану. Араби хоробро відстоювали свою незалежність, проте після дворічної боротьби їхній опір було зламано. В 1898 р. добре озброєний загін Кітченера захопив Хартум. Англійські загарбники жорстоко розправилися з переможеними суданськими арабами. Доценту було зруйновано місто Хартум. Населення Судану майже повністю знищено. Англійці зруйнували гробницю національного героя Махді і вчинили наругу над його прахом. Далі англійські війська пішли вгору по Нілу. В 1898 р. біля сторожового поста Фашода вони зустрілись з французьким військовим загоном, що пересувався з французького Конго напередим англійським військам. Здавалось, зброяна сутичка між англійськими і французькими військами неминуха. Англійський уряд пригрозив Франції війною. На війну з Англією, маючи поруч постійного потенціального ворога в особі Німеччини, Франція не зважилась. Французький загін залишив Фашоду, і в 1899 р. Англія і Франція уклали угоду про поділ сфер впливу в Африці. На кінець XIX ст. в боротьбі з колоніальними загарбниками відстояла свою незалежність Ефіопія (Абіссінія). Італійці, які розпочали в 1895 р. війну з Ефіопією, зазнали поразки. В 1896 р. ефіопи в битві під Адуа розгромили італійський експедиційний корпус. На рубежі XIX і XX ст. територіальний поділ світу між імперіалістичними державами в основному було завершено, почалась боротьба за його переділ.

1897, листопад → **Загарбання Німеччиною бухти Цзяочжоу.** Німецькі фірми досить успішно виривалися на ринки Південної й Центральної Америки, де раніш монопольне становище посідала Англія. Чимало місця німецька зовнішня політика відводила Близькому Сходу, особливо Азіатській Туреччині. Головного значення уряд надавав будівництву Багдадської залізниці, яка мала задовольнити німецькі інтереси на *Близькому та Середньому Сході і прокласти шлях до Індії. Особливо цікавили Вільгельма II і німецьких колоніалістів Далекий Схід, зокрема Китай.* Майже вся друга половина 90-х рр. пройшла під знаком загарбання Німеччиною ряду важливих в економічному й воєнному відношенні територій Китаю. В той же час вона остаточно закріпила своє панування на островах Каролінських, Маріанських і Самоа.

1897 → **Розкол Соціал-демократичної партії Австрії на шість федерацій.** Глибока криза австрійської Соціал-демократичної партії виявилась досить рано. Утворення в 1897 р. на Вімберзькому з'їзді у складі партії шести автономних груп: австрійської, чеської, польської, української, італійської і південнослов'янської – підірвало основу основ пролетарської партії – інтернаціональну єдність пролетаріату, що й полегшило розчуження соціал-демократичної партії на опортуністичний шлях розвитку.

В Іспанії створено Національний республіканський союз на чолі з Н. Сальмероном. Республіканська опозиція спиралась на підтримку промислової буржуазії і середніх класів, а під час виборів збирала також велику кількість голосів робітників і навіть селян. На відміну від федералістів прибічники Н. Сальмерона виступали за централізацію і «єдність іспанської нації». Вони вимагали розширення громадянських прав, посилення ролі кортесів, ліквідації касикізму, проведення антиклерикальних реформ, обіцяючи «національне відродження» з приходом республіки. Багато з того, що пропонували республіканці, збігалося з програмними деклараціями партії лібералів. Але за боротьбою, яку вели республіканські партії, вбачалося прагнення до влади нових соціальних сил – політиків, готових служити інтересам «європеїзації», капіталістичної індустріалізації країни.

1897–1898 → Коли в цей період розгорнулась боротьба за поділ Китаю на «сфери впливу» між Німеччиною, Росією, Англією, Францією та Японією, торговельно-промислові кола США взяли активну участь у боротьбі за концесії та ринки в Китаї.

Уряд Сагасті в Іспанії. 8 серпня 1897 р. італійський анархіст убив главу уряду А. Кановаса дель Кастільйо. Через два місяці після вбивства Кановаса до влади знову прийшли ліберали. *Уряд Сагасті (1897–1899) зіткнувся із швидким наростанням зовнішньополітичної кризи,*

яка завершилась небажаною для Іспанії війною з США. Іспанія ще утримувала під своєю владою Кубу і Пуерто-Ріко в Вест-Індії, Каролінські і Маріанські острови, Філіппіни, острови Палау в Тихому океані і ряд невеликих володінь на Африканському континенті. Населення колоній вело наполегливу боротьбу проти іспанських властей. *Повстання на Кубі, що тривало протягом десяти років (1868–1878), знову відновилося в 1895 р.* В 1896 р. спалахнуло повстання на Філіппінах. Національно-визвольний рух підривав основи колоніального панування Іспанії. Претензії на поділ і загарбання іспанських колоніальних володінь висували США і Німеччина. У колоніальному питанні як консерватори, так і ліберали були безумовними прихильниками збереження іспанських володінь і прерогатив. Проти ведення колоніальних воєн і за залишення колоній виступали в Іспанії соціалісти, анархісти і федеральна партія *Ф. Пі-і-Марґалья*. Солдати, яких відправляли в колонії, були представниками найбідніших соціальних верств. За 1500 песет (або 2000, якщо йшлося про службу в колонії) в Іспанії можна було звільнитися від військової служби. З 1 березня 1895 р. по 1 березня 1897 р. іспанські сім'ї визволили від служби близько 45 тис. рекрутів, виплативши за них понад 78 млн песет. Невдачі іспанських армій на Кубі і Філіппінах, зростання внутрішнього невдоволення, загрожуючи пропозиції «посередництва» з боку США – все це спричинювало пом'якшення колоніальної політики Іспанії. В лютому 1897 р. уряд Кановаса оголосив про план намічених для Куби реформ, а 25 листопада того самого року уряд Саґасті декретував надання Кубі і Пуерто-Ріко автономії під іспанським суверенітетом і поширення на них конституції. *На початку 1898 р. були зроблені дальші поступки і дано згоду на посередництво папи Лева XIII в переговорах з кубинцями.* Проте в квітні 1898 р. почалась війна між Іспанією і США. США прагнули до переходу іспанських володінь під свій суверенітет. Через чотири місяці війна закінчилась поразкою Іспанії. Втративши в двох битвах свій військовий флот, Іспанія не могла більше захищати свої заморські володіння. **За Паризьким мирним договором від 10 грудня 1898 р., Іспанія залишала Кубу, поступалась США Пуерто-Ріко та іншими островами у Вест-Індії, островом Гуам і Філіппінами (за 20 млн доларів).** Незабаром, у лютому 1899 р., Німеччина примусила Іспанію продати їй Каролінські і Маріанські острови. Від старої іспанської колоніальної імперії залишились тільки володіння в Африці: Іспанська Гвінея, Західна Сахара, Іфні та кілька опорних пунктів у Марокко. Поразку у війні з США було сприйнято в Іспанії як національну катастрофу. 1898 рік приніс іспанцям гостре відчуття національного приниження. Причини воєнного розгрому пов'язувалися з економіч-

ними, соціальними й політичними проблемами розвитку країни. Не тільки в опозиційних, але і в урядових колах заговорили про необхідність змін. Увага громадськості була звернена на видатних представників іспанської культури, які розкривали в своїх творах тему Іспанії, розмірковували про її історичну долю, ставили питання про національне відродження країни. Саме в цей час найбільшого розквіту досягла творчість блискучої плеяди іспанських учених і письменників, що ввійшли в історію під іменем «покоління 98-го року», їх об'єднувало загальне прагнення знайти шляхи подолання відсталості своєї країни. Спрямування їхніх пошуків було різним, але всі вони відобразили дух національного потрясіння, зумовленого війною 1898 р.

1897–1899 → Боротьба сил реакції та демократії у Франції в зв'язку із «справою Дрейфуса».

1897–1900 → **Австро-Угорщина та Чехія напередодні ХХ ст.** Напружена криза привела до відставки австрійського кабінету Бадені і призначення нового *імперського кабінету Гауча (1897–1900)*. Договір було продовжено лише на підставі 14-го параграфа імперської конституції, що давала право імператору видавати рескрипти, які мали силу закону, без затвердження парламентом. Подібне продовження відбувалось тричі: в 1897, 1898 і в 1899 рр. В Угорщині розпочався рух проти механічного продовження договору за допомогою 14-го параграфа конституції. Угорський прем'єр-міністр Селл погрожував Австрії угорською митною автономією і навіть повним відокремленням від Австрії. Двоєдиній монархії загрожував розпад. Водночас знову загострилась національна боротьба в Австрії. Щоб якось розрядити її, в 1897 р. було видано закон про рівноправність чеської і німецької мов у відомчій переписці в Чехії. Обструкції часто доходили до рукопашних сутичок у рейхсраті. На вулицях Відня відбувались демонстрації протесту. Під тиском цих обструкцій і демонстрацій у 1898 р. австрійський уряд відмінив закон про рівноправність чеської й німецької мов. Після відміни закону про рівноправність мов чехи почали боротьбу з австрійцями їхніми ж методами, тобто за допомогою обструкцій і вуличних демонстрацій. Прага стала ареною антиурядових виступів чехів. Австрійський уряд вдався до репресій, тим більше що в Галичині вступила в боротьбу проти австрійців нова Польська національно-демократична партія, хоч у самій Галичині дедалі більше розгорталась боротьба українських селян проти польських поміщиків. Не бажало миритися з австрійським гнобленням і населення Тіролю. Незважаючи на змову хорвато-угорських земельних магнатів, хорватський народ став бурхливо виступати проти впровадженого угорським урядом військо-

во-поміщицького режиму, який не припинявся. Проте в найгостріші моменти боротьби чехів з австрійською буржуазією чехи ніколи не ставили питання про відокремлення Чехії від Австрії. Так само й угорці, борючись із тенденцією панування австрійської буржуазії у двоєдиній монархії, ніколи не висували питання про остаточне відокремлення Угорщини від Австрії. І угорська, і чеська буржуазія вимагали лише реформ: угорці – «удосконалення» підписаного в 1867 р. договору між Австрією і Угорщиною, а чехи – впровадження рівноправності чеської мови. Для трудящих пригноблених національностей: Чехії, Словаччини, Галичини, для південних слов'ян, для населення Трансільванії вимога самовизначення націй означала державне відокремлення.

1898, січень → Відкритий лист Еміля Золя до президента Франції Ф. Фора «Я звинувачую».

1898 → Французькі й англійські війська зіткнулися в Єгипті, справа мало не дійшла до війни, проте Франція, для якої основним ворогом залишалась Німеччина, відступила.

1898, березень → **Прийняття в Німеччині великої програми будівництва військово-морського флоту.** За пропозицією морського міністра Тірпіца було прийнято велику програму будівництва військового флоту, розраховану на 20 років. Німеччина прагнула стати «великою морською державою». «Наше майбутнє – на воді!» – заявив Вільгельм II у промові на відкритті гавані в Штеттіні. Головними суперечностями на міжнародній арені стали англо-німецькі. Це був справжній виклик Англії та іншим колоніальним країнам. Якщо раніш колоніальні походи очолювали проповідники і купці, то тепер на чолі їх виступали мілітаристи й фінансисти, яких всіляко підтримувала держава, в тому числі й фінансове. Колоніальна політика стає функцією буржуазної держави. Вважаючи себе обділеними в Африці, німецькі імперіалісти вирішили надолужити «втрачене» на Близькому Сході. Вони мріяли захопити величезні природні багатства турецьких провінцій в Малій Азії. Трубадур німецького імперіалізму Рорбах писав: «Майбутнє Німеччини – на Сході: в Малій Азії, Сирії, Месопотамії і Палестині. По сусідству з Ніневією... знаходиться одне з найбагатших у світі джерел нафти. У глибині гір Тавра – величезні поклади металів. Вавилонська низовина може стати найбільшим у світі постачальником хліба і бавовни. В Месопотамії є пасовиська для мільйонів овець. Тут ми маємо більшу частину потрібної нам сировини, притому сконцентрованої в одному місці!». Спрямування Німеччини проти слов'янських народів, проти Росії, а також в азіатські володіння Туреччини німецькі імперіалісти коротко висловили в гаслі «Натиск на Схід».

1898, 21 квітня – 12 серпня → **Іспано-американська війна**. Островом Куба, що знаходиться біля входу у Мексиканську затоку, вже чотири століття володіла Іспанія. Іспанці жорстоко і нещадно грабували і розоряли остров'ян. У 1895 р. Куба підняла прапор визвольного повстання, ого очолили видатні патріоти і революціонери Хосе Марті, Гомес, Антоніо Масео. Іспанія почала жорстоко розправлятися з патріотами. До 1898 р. чисельність каральних військ на Кубі досягла 200 тис. За наказом генерала Валеріано Вейлера вони спустошували країну, вбивали полонених повстанців і глумили над беззахисними мирними жителями. Відважний опір кубинців викликав щірі симпатії населення США, які штучно і підступно підігрівались американськими капіталістами. Боротьба на Кубі завдавала їм значних збитків, оскільки у підприємства на Кубі було вкладено близько 50 млн доларів, а торговий оборот становив 100 млн доларів на рік. До 1898 р. торгівля США з Кубою скоротилася майже на 2/3. Виходячи з інтересів великого капіталу, уряд США лише чекав зручного приводу для початку війни проти Іспанії. Такий випадок стався 15 лютого 1898 р. Американський крейсер «Мейн», що стояв на якорі в порту Гавани, вибухнув. Уряд США звинуватив іспанців у диверсії, але не дозволив іспанській комісії оглянути судно всередині, а наказав відбуксирувати корабель у відкрите море і там потопити. Внаслідок вибуху «Мейна» загинуло 266 чоловік екіпажу. Хвиля войовничого шовінізму охопила США. *Т. Рузвельт вимагав вигнання іспанців з Нового Світу*. Незважаючи на те що Іспанія йшла на всі поступки, президент США направив конгресу послання, в якому повідомлялося про початок війни «в ім'я гуманності, в ім'я цивілізації і в ім'я захисту американських інтересів, яким загрожує небезпека». Одряхліла іспанська імперія не витримала натиску молодого імперіалістичного хижака. Доля війни була вирішена на морі – біля берегів Куби і Філіппін. На світанку 1 травня ескадра адмірала США Дьюї ввійшла у вільні від мін води Манільської бухти, де стояв іспанський флот. В короткому бою ескадра США розгромила і спалила іспанські кораблі, не втративши жодного свого моряка. Щоб залучити філіппінців на свій бік, США обіцяли визнати незалежність Філіппін. Воєнні дії проти іспанців на суші в основному вела національно-визвольна армія філіппінського народу на чолі з Еміліо Агінальдо. Тим часом Кубу блокувала ескадра адмірала Семпсона. При підтримці кубинців на острів у районі Сантьяго-де-Куба висадились війська США. На початку липня іспанська ескадра адмірала Сервери у складі чотирьох крейсерів вирвалася з бухти Сантьяго-де-Куба, але її наздогнали американці. В результаті морського бою від іспанської ескадри залишилися тільки розбиті остови, що простяглися вздовж

узбережжя Куби. Іспанія не виявила ніякого опору і під час висадження в Пуерто-Ріко американської армії генерала Майлса, і вся кампанія тут перетворилась у військову прогулянку. Американці пройшли церемоніальним маршем через весь острів. На шляху із Сан-Франциско до Філіппін американський крейсер «Чарлстон» підійшов 20 червня до Гуаму – головного острова Маріанського архіпелагу, що належав Іспанії. Заставши іспанців зненацька, американці без опору захопили острів, що мав зручну природну гавань. Так само у липні було анексовано острів Уейк. Фактичне знищення флоту примусило Іспанію капітулювати і прийняти умови США під час підписання 12 серпня 1898 рр. прелімінарної мирної угоди. Остаточний мир було підписано у Парижі 10 грудня 1898 р. За його умовами, Іспанія відмовилась від прав на Кубу, Філіппіни, Пуерто-Ріко та інші острови. Формально Куба дістала незалежність, але американські війська, що висадились на острові під час війни, залишились там на невизначений строк, встановивши окупаційний режим. **У повне володіння США переходили у Вест-Індії: Пуерто-Ріко та інші острови, в Тихому океані: острови Гуам, Уейк, Мідуей, Уїлкес та ряд інших. Ці острови стали пізніше важливими ланками в ланцюгу стратегічних баз США на Тихому океані.** США, зрадивши свого союзника в боротьбі з Іспанією – філіппінський народ, дістали в своє володіння Філіппінський архіпелаг, що складався з 1700 островів з населенням близько 10 млн чоловік, сплативши Іспанії 20 млн доларів. Розгніваний народ Філіппін на короткий строк повернувши собі незалежність, знову став на шлях національно-визвольної боротьби проти нових гнобителів. У ході придушення руху філіппінських патріотів США поступово зосередили на архіпелазі досить велику на той час експедиційну армію – 70–75 тис. солдат і офіцерів.

1898, серпень → *Улітку 1898 р. в обстановці шовіністичного чаду в зв'язку з перемогами над іспанським флотом була затверджена резолюція конгресу США про анексію Гавайїв.* 12 серпня, в день підписання прелімінарного мирного договору з переможеною Іспанією, над Гавайськими островами замість національного гавайського прапора було піднято державний прапор США. Так іспано-американська війна дала можливість оформити анексію Гавайїв.

1898, вересень → **Фашодський інцидент.** *Особливо гостра боротьба в Африці спалахнула між англійцями й французами.* В 1898 р. обидві держави мало не виявилися в стані війни. Об'єктом спору була територія у верхній течії ріки Ніл. Претендуючи на цю територію, французький уряд відправив у спірну зону військовий загін під командуван-

ням капітана Маршана. Подолавши великий і довгий шлях через весь континент із заходу на схід, Маршан на початок липня 1898 р. добрався до містечка Фашода у верхній течії Нілу і встановив там французький прапор. Однак командуючий англійськими військами в Судані, які на той час завершили завоювання цієї країни, поставив французам вимогу забиратись геть. Протягом кількох тижнів мир між Англією й Францією висів на волоссі. Конфлікт закінчився поділом спірної території. Щоб якось стерти в пам'яті неприємний епізод, Фашоду було перейменовано на Кодок.

1898, квітень-травень → **Народні виступи в містах Італії. Повстання в Мілані.** Відроджуючи методи *Кріспі*, уряд Рудіні вдався до військ і поліції, що тільки посилило обурення мас. *Трагічного характеру набули події в Мілані 3–8 травня 1898 р. (так звані «п'ять днів» Мілана).* У відповідь на розстріл робітничої демонстрації трудящі спорудили барикади і вступили у збройну боротьбу проти уряду. Озвіріла солдатня жорстоко розправилася з жителями Мілана. Лише 8 травня було вбито 80 і поранено 450 чоловік. По цьому відбулась ціла серія судових процесів, знову були заборонені соціалістична партія і демократичні організації. Уряд генерала Пеллу, що і прийшов на зміну Рудіні після травневих подій, продовжив похід проти демократичних сил. Була різко обмежена свобода друку. У відповідь на обструкцію лівих сил парламент було розпущено і оголошено нові вибори. Проте в ході виборів більшість виборців відхилила режим військової диктатури і завдала удару реакції, проголосувавши за опозиційні партії. Події кінця 90-х рр. виявили глибину політичної кризи в країні, показавши банкрутство методів управління панівних класів.

1898 → Утворення Соціал-демократичної партії США.

1899, червень → Уряд Вальдека-Руссо у Франції – «уряд республіканського захисту». Казус Мільєрана.

1899 → Підписано англо-французьку угоду, згідно з якою Франція визнала за Англією першість у колоніальній політиці.

1899, 6 вересня → Проголошення США політики «відкритих дверей» і рівних можливостей у Китаї.

1899, вересень → Ганноверський з'їзд Соціал-демократичної партії Німеччини. Засудження ревізіонізму.

1899, грудень → Одержання Німеччиною в турецького уряду концесії на будівництво Багдадської залізниці.

1899 → **На цей час Франція володіла величезними територіями в Африці, Індокитаї, островами Океанії, Вест-Індії.** З 1860 р. до

1899 р. загальна площа колоніальних володінь Франції збільшилася від 0,2 млн квадратних миль до 3,7, а населення колоній – від 3,4 до 56,4 млн чоловік. Франція стала другою (після Англії) колоніальною державою в світі. Колоніальна політика французької буржуазії спричинювалася до загострення англо-французьких суперечностей.

1899–1902 → **Англо-бурська війна**. В нове, ХХ століття Англія вступила, будучи в стані війни проти бурських республік у Південній Африці – Трансваалю і Оранжевої. *Англійська буржуазія спровокувала цю війну, прагнучи захопити багатства Південної Африки: вона крок за кроком загарбувала території, що межували з республіками, закривши їм вихід до моря, і втручалася в їхні внутрішні справи.* Щоб попередити напад, 9 жовтня 1899 р. Трансвааль оголосив війну Англії, а через два дні те саме зробила Оранжева. Англія була незмірно сильніша від бурських республік, які, крім того, не мали власної промисловості. Проте агресори, які розраховували на «воєнну прогулянку», прорахувались: до кінця року бури двічі завдали їм поразки. На початок 1900 р. англійське командування підтягло в Південну Африку понад 450 тис. солдатів, бурів було лише 80 тис. чоловік. Але бури не здавались і перейшли до методів партизанської війни: раптовими ударами завдавали противникові відчутних втрат; вони швидко пересувались і вміли добре пристосовуватись до місцевості. Англійці були змушені маскувати свої війська. Вперше в цій війні війська було одягнено в костюми захисного кольору. Для того щоб позбавити бурів можливості поповнювати свої запаси, англійці почали війну проти цивільного населення: вони спалювали ферми, а жителів відправляли в концентраційні табори. Якийсь час в них налічувалось понад 117 тис. чоловік, з яких за 14 місяців від хвороб загинула шоста частина. Прогресивні сили всього світу рішуче протестували проти жорстокості цієї політики. З протестом проти агресивної й несправедливої війни та її методів виступили і англійські робітники, які вистояли у боротьбі з шовіністичною пропагандою. В 1900 р. конгрес тред-юніонів у Хаддерсфільді рішуче засудив війну. Враховуючи настрої народних мас, з засудженням війни виступили і деякі діячі ліберальної партії. **1 червня 1902 р. в Преторії (Трансвааль) було підписано мирний договір, за яким Англія приєднувала обидві республіки до своїх володінь у Південній Африці.** Цією війною англійський імперіалізм ще раз продемонстрував свою агресивність.

1899–1902 → **Громадянська війна в Колумбії**. Панамські патріоти підтримали лібералів, які обіцяли надати Панамі широку автономію. Проте перемогли консерватори, що посилили національне гноблення.

Цим скористався імперіалізм США. Ще в середині XIX ст. північноамериканські капіталісти побудували залізницю через Панамський перешийок. Скориставшись суперництвом між США і Англією, які уклали угоди про міжокеанський канал за спиною латиноамериканських народів, Франція в 1880 р. почала будівництво цього каналу, але в кінці XIX ст. змушена була продати всі споруди Сполученим Штатам. За договором 1901 р. з Англією, укладеним без відома латиноамериканських держав, США домоглися згоди Англії на те, щоб будувати цей канал в Центральній Америці або Панамі. Коли сенат Колумбії відхилив нерівноправний договір про канал, який США намагались нав'язати цій країні, імперіалісти вирішили використати рух за автономію Панами. Колумбійські консерватори відмовились піти назустріч законним інтересам панамців. Проте вони змушені були визнати відокремлення Панами від Колумбії (3 листопада 1903 р.). Імперіалісти США, скориставшись слабкістю молоді Панамської держави, нав'язали їй 18 листопада 1903 р. нерівноправний договір. За цим договором США узурпували право «гарантувати незалежність» Панами, а остання змушена була поступитись їм правом підтримувати громадський порядок у двох головних містах і прилеглих до них районах. Територія Панами була розрізана навпіл десятимильною зоною каналу, якою управляла північноамериканська адміністрація за законами США. Північноамериканські імперіалісти після завершення будівництва каналу в 1914 р. дістали левову частку прибутків від його експлуатації, виплачуючи Панами лише мізерні суми. Так правляча поміщицько-торгова олігархія зрадила національні інтереси Панами і перетворила її в залежну від США державу. Але панамський народ ніколи не вважав законною цю угоду і завжди виступав за розторгнення нерівноправних договорів.

1899–1908 → Завоювання США Філіппінських островів.

1890-ті – 1917 → **Скандинавські країни.** Важливе значення мало виникнення самостійних партій робітничого класу, які стояли на позиціях наукового соціалізму, але не уникли помилок західноєвропейських партій II Інтернаціоналу. На протилежному полюсі були консервативні партії поміщиків, великої буржуазії, їх називали правими («хюгерн» по-шведськи, «хьойре» по-датськи і по-норвезьки). До початку 1900-х рр. кабінети міністрів у Скандинавських країнах монархи призначали саме з представників цих відверто реакційних партій. Найбільшу підтримку в народних масах мали партії середньої і дрібної буржуазії, інтелігенції, селянства, які стояли на позиціях буржуазного демократизму (в Швеції – ліберали, в Норвегії і Данії – ліві, «венстре»).

З загостренням класових суперечностей в епоху імперіалізму крайні угруповання, що існували в цих ліволіберальних партіях, відкололись і утворили свої самостійні партії – партії радикальних «венстре» в Данії і Норвегії (вони співробітничали з соціал-демократами) і «селянські партії» в Швеції і Норвегії, які йшли за консерваторами. Демократичні за своїм складом – з явною перевагою бідноти і з найбільшим поширенням у районах швидкої індустріалізації – ці рухи (профспілки, релігійні «відродженці», «непитущі») брали активну участь у боротьбі з феодально-абсолютистськими пережитками, за утвердження буржуазної демократії. Всі три Скандинавські держави були цензовими монархіями з урядами, що відповідали перед королями. Норвегія, крім того, була нерівноправним партнером за унією з Швецією і не мала власного зовнішньополітичного відомства. Загального виборчого права, навіть для чоловіків, або взагалі не було (Швеція, Норвегія), або воно дуже послаблювалось нерівним виборчим правом під час виборів верхньої палати парламенту (Данія, Швеція). Проте до 1917 р. парламентська відповідальність кабінетів і загальне рівне виборче право або були вже введені (Норвегія, Данія), причому як результат наполегливої загальнодемократичної боротьби під керівництвом ліволіберальних партій і при активній участі робітничого соціалістичного руху, або ще чекали свого здійснення (Швеція). У 1905 р. мирним шляхом було розв'язано затяжний шведсько-норвезький конфлікт, і Норвегія, розірвавши унію, дістала повну Державну незалежність. Підвладна датчанам Ісландія добилась лише внутрішньої автономії. У цей же період, ще до перетворення політичних партій з парламентських фракцій у масові організації, зросли і набули серйозного політичного значення такі громадські рухи, як профспілковий (перебував під контролем соціал-демократів), релігійних «відродженців» (баптистів, методистів та інших недержавних християнських церков і сект), що примикали до ліберальних партій, нарешті, рух непитущих. Організації непитущих очолювали як ліберали, так і соціал-демократи. У 1870–90-х рр. було покладено початок фабричному законодавству і соціальному страхуванню. У сфері міжнародних відносин новий період характеризується зміцненням політики скандинавського нейтралітету. Не проголошуючи постійного нейтралітету (як Бельгія чи Швейцарія), три Скандинавські держави оголосили про свій нейтралітет у тих чи інших конкретних міжнародних конфліктах і погоджували між собою умови цього нейтралітету. Перехід до імперіалізму і підготовка першої світової війни зумовили посилений тиск великих держав на Скандинавію, особливо з боку кайзерівської Німеччини. Проте на півночі. Європи міжімперіалістичні супе-

речності були слабші, ніж в інших частинах континенту. В роки першої світової війни Скандинавські держави, незважаючи на їх протилежну зовнішньополітичну орієнтацію, не тільки врятувались від пожежі війни, а й поліпшили свої взаємовідносини. Господарське піднесення, буржуазно-демократичні реформи, початок політичної боротьби робітничого класу, політика нейтралітету створили сприятливі умови для розвитку науки і мистецтва в країнах Скандинавії. Саме тоді всевітнє визнання дістали скандинавська література (норвежці Хенрік Ібсен, Бьорнстєрне Бьорнсон, Кнут Гамсун, швед Август Стріндберг, датський пролетарський письменник М. Андерсен Нексе), живопис (норвежець Едвард Мунк, швед Андерс Цорн), географічні дослідження (шведи А. Норденшельд і С. Андрє, норвежці Ф. Нансен і Р. Амундсен). В ці самі роки в країнах Скандинавії було зроблено важливі технічні винаходи (газове зварювання, шарикопідшипники, добування промислового азоту з повітря, молочний сепаратор, судновий дизель). Присудження в Стокгольмі і Осло перших міжнародних Нобелівських премій (з 1901 р.) за досягнення в галузі природничих наук, літератури і діяльності на користь миру продемонструвало зрослий авторитет скандинавської науки і культури.

Кінець XIX ст. – початок XX ст. → **Швеція**. Високий рівень і темп економічного розвитку Швеції поєднувалися з відносною відсталістю її суспільно-політичного ладу. Купка дворян-поміщиків на чолі з королем, як і раніше, відігравала помітну роль в управлінні країною. Ще на межі століть три чверті дорослого чоловічого населення були усунені навіть від виборів більш демократичної другої палати шведського парламенту; перша ж палата була оплотом заможної верхівки суспільства і вірним союзником королівських кабінетів. *За час тривалого царювання Оскара II (1872–1907) між обома палатами риксдагу точилась майже безперервна боротьба з питань внутрішньої політики.* Селянська (куркульська) демократична опозиція в другій палаті лише в 90-х рр. добилася остаточної відміни таких пережитків феодалізму, як збирання державних податків і повинностей виключно з селянських земель. У 80-х рр., коли на Скандинавію поширилась загальноєвропейська аграрна криза і знизились ціни на зерно, частина шведських сільських хазяїв і промисловців повела запеклу кампанію проти свободи торгівлі, встановленої в 60-х рр. В результаті з кінця 80-х рр. було впроваджено ввізне мито на більшість сільськогосподарських продуктів і найважливіші вироби металургії і машинобудування. У боротьбі з питання про хлібне мито вперше взяла участь – на боці фритредерів – молода шведська соціал-демократія. Перша велика страйкова хвиля прокотилась по Швеції на початку 70-х рр. Загально-

національне значення дістав загальний страйк на лісопильних заводах в районі Сундсвалля в 1879 р. В 80-х рр. шведський кравець-лассальянець Август Пальм почав палку соціалістичну агітацію по всій країні. Тоді ж виникли перші великі, в тому числі загальнонаціональні, профспілки. В 1889 р., напередодні I конгресу II Інтернаціоналу, відкрився і установчий з'їзд шведської соціал-демократії. Партія оголосила своєю кінцевою метою соціалістичне перетворення суспільства, знищення капіталістичного ладу, причому попередила про можливість застосування революційного насильства як крайньої міри. Не менш успішно виступали шведські соціалісти і проти анархістів з їхньою пучистською тактикою. Партійна програма, прийнята в 1897 р., розроблялась на основі Ерфуртської програми і поділяла її достоїнства і вади. Реакційні власті всіляко переслідували активістів партії і страйкарів («закон про намордник» 1889 р., що карав за заклик до непокори властям і відтворював у мініатюрі бісмарківський «винятковий закон»). На початку 1900-х рр. шведський пролетаріат показав свою політичну могутність масовим страйком 1902 р. на підтримку виборчої реформи, і особливо своєю інтернаціоналістською позицією під час шведсько-норвезького конфлікту 1905 р. Робітничий соціалістичний рух на чолі з вождем СДПШ Я. Брантінгом одностайно виступив, захищаючи права норвежців на самовизначення. Ще в 90-ті рр. все виразніше виявлялась невідповідність нової соціал-економічної структури і відсталой політичної надбудови. Народна (з 1900 р. Об'єднана ліберальна) партія розгорнула при активній підтримці соціал-демократів боротьбу за перехід до загального і рівного виборчого права, яке, проте, передбачало дискримінацію найбіднішої частини населення. Важливим зовнішнім фактором, що відіграв позитивну роль у прийнятті виборчої реформи 1907 р., стала революція в Росії (1905–1907). Саме в листопаді 1905 р. ліберали і соціал-демократи вперше дістали більшість місць У Другій палаті риксдагу і лідер лібералів – адвокат Карл Стааф очолив уряд, що було кроком до парламентаризму, який уже практично переміг в обох інших Скандинавських державах. Незважаючи на половинчастість ліберального проекту виборчої реформи, він був провалений реакційною першою палатою риксдагу. До влади знову прийшли консерватори, які, враховуючи обстановку в країні, провели свій варіант виборчої реформи при підтримці тих самих лібералів і проти волі соціал-демократів. За новою реформою право обирати до другої палати парламенту дістали чоловіки з 24 років, водночас від виборів за допомогою податкового цензу і цензу осілості усувались найбідніші верстви. Антидемократичний порядок обрання першої палати було в основному збережено. Уже

перші загальні вибори до другої палати (1911) принесли переконливу перемогу лібералам і великий успіх їхнім союзникам – соціал-демократам. Другий уряд Стаафа, лівіший, ніж перший, провів, хоч і в куцо-му, урізаному вигляді, два важливих для трудящих закони – про охорону праці (1912) і про так звані «народні пенсії» у зв'язку із старістю (1913). Всупереч бажанням консерваторів, придворних і офіцерського корпусу, уряд почав урізати військові витрати. В обстановці зростаючої міжнародної напруженості, шведська реакція, користуючись жуpe-лом «російської небезпеки», істерично вимагала посилення обороноздатності, зближення з кайзерівською Німеччиною і обвинувачувала уряд у відсутності патріотизму. В короткий строк було зібрано і подаровано риксдагу кошти на будівництво броненосця, раніш відкладеного Стаафом. Шовіністична антиурядова кампанія досягла апогею в лютому 1914 р., коли до столиці за ініціативою консерваторів привезли 30 тис. селян (переважно багатих). Зібравшись під своїми старовинними місцевими знаменами і штандартами у дворі королівського палацу, вони вимагали посилення шведської воєнної могутності, їх підтримав у промові-відповіді король Густав V (1907–1950), що було явним випадом проти прем'єра. Через два дні відбулася 50-тисячна демонстрація столичних робітників перед резиденцією Стаафа; вона показала, що передова Швеція не визнає мілітаризму. Однак вожді лібералів боялися підтримки революційних мас. Король відхилив вимогу Стаафа погоджувати з прем'єром усі свої майбутні політичні заяви, і той мусив піти у відставку. Новий, формально непартійний, але фактично правий кабінет очолив юрист-міжнародник Я. Хаммаршельд (батько майбутнього генерального секретаря ООН). В обстановці загострення класово-політичних суперечностей ліберали зазнали невдачі на нових виборах і поступилися першим місцем у парламенті (його другій палаті) соціал-демократам. При владі залишились консерватори, які з початку світової війни проголосили «громадянський мир», їх підтримали не тільки ліберали, а й соціал-демократи. Відвертий перехід керівництва СДПШ на позиції «громадянського миру» і підтримка соціал-демократичною фракцією в парламенті військової програми реакційного уряду свідчили про відмову від революційної класової боротьби на користь соціал-шовінізму. Відхід від марксизму був заздалегідь підготовлений опортуністичним внутрішньополітичним курсом і ідеологічною еволюцією Брантінга та його соратників протягом 1900-х рр. Шведський нейтралітет протягом майже всієї світової війни був навмисне доброзичливим до Німеччини. Це пояснювалося й тісним економічним співробітництвом обох країн, і традиційними прогерманськими симпатіями шведських військово-при-

дворних кіл з королівською сім'єю на чолі, і віковічними побоюваннями російської загрози, що поєднувались, з огляду на явне послаблення царизму, з реваншистськими зазіханнями щодо Фінляндії. Реекспорт дефіцитних товарів з-за океану через Швецію у блоковану Німеччину та інші форми економічної і дипломатичної допомоги рейху загострили відносини шведів з Антантою в 1916 р., що привело до фактичної блокади Швеції і паливно-продовольчої кризи взимку 1916/17 р., до різкого зниження життєвого рівня і зростання антиурядових настроїв. Буржуазія і куркульство протягом майже всієї війни наживали величезні прибутки завдяки замовленням воюючих сторін, включаючи Росію; якийсь час приплив золота в Швецію був настільки великим, що власті заборонили обмін золота на шведські банкноти. Внаслідок цих відчутних вигод нейтрального курсу, а також під тиском робітничого руху за мир спроби прогерманських «активістів» (так у Скандинавії називали прихильників участі у війні) схилити уряд до воєнного виступу проти Антанти зазнали краху. Шведські власті лише зважились на короткочасну окупацію Аландських островів з їх російським гарнізоном напередодні Брестського миру.

Кінець XIX ст. – початок XX ст. → **Норвегія.** У складі Сполучених королівств Швеції і Норвегії остання була нерівноправною. Хоч шведський король, переїжджаючи норвезький кордон, надівав норвезький мундир і розмовляв місцевою мовою, зовнішню політику Сполучених королівств визначали у Стокгольмі і вело її шведське дипломатичне відомство. Король призначав норвезького прем'єра, який перед ним ніс відповідальність. Тому при владі на початку розглядуваного періоду були місцеві консерватори («хьойре» – праві), які відбивали інтереси великої буржуазії і найвищої бюрократії. Першочерговим завданням так званої лівої (венстре) демократичної опозиції, очолюваної адвокатом Юханом Свердрупом, що протистояла їм, було добитись розширення прав парламенту (стортингу) за рахунок короля і уряду. Дістаючи від виборів до виборів дедалі більшу кількість голосів у стортингу, опозиція нарешті – після трикратного королівського вето (король в Норвегії мав лише зволікальне вето) – домоглась прийняття конституційної поправки про обов'язки міністрів брати участь у парламентських дебатах. Ця поправка дала змогу опозиції згодом притягти консервативних міністрів до особливого верховного (державного) суду і домогтись їхньої відставки. В 1884 р. король Оскар II вперше призначив уряд венстре на чолі з Свердрупом, тобто підкорився принципу парламентаризму. Тим часом, хоч із запізненням порівняно з двома іншими Скандинавськими країнами, Норвегія тепер стала на шлях індустріалізації. Ще в 1890 р. Ф. Енгельс, який

особисто відвідав Норвегію, відмічав її відносну ізоляцію і відсталість. Парусний флот не значно переважав над паровим. Тим переконливішими були дальші темпи економічного зростання країни. Населення її за 1850–1910 рр. майже подвоїлось (незважаючи на виїзд 700 тис. чоловік), а міське зросло в чотири рази. Кількість фабричних робітників збільшилася в 12 разів. Наприкінці століття металісти зрівнялися з деревообробниками за чисельністю – то були два найбільші загони норвезького пролетаріату. Уже в 80-х рр. в країні виникла електротехнічна промисловість, і Норвегія стала на межі XIX–XX ст. піонером у будівництві ГЕС (в 1905 р. там було побудовано найбільшу в Європі гідроелектростанцію). На основі дешевої електроенергії почала бурливо розвиватись електрохімія. Норвезький торговий флот перейшов з восьмого на третє місце в світі і став «міжнародним візником». У міру цих успіхів зростала національна самосвідомість норвезької буржуазії. Вимога повної рівності в унії зі Швецією, а у разі відмови Стокгольма можливість і бажаність розриву нерівноправної унії ставали на порядок денний, їх і зробила основою своєї програми партія венстре, перетворена в 1884 р. на загальнонаціональну організацію. Оскільки головною ознакою норвезької залежності була відсутність власного дипломатичного відомства, боротьба з правлячими колами Швеції велася саме з цього питання, і насамперед з питання створення власної консульської служби. Норвегія завдяки своїм світовим господарським зв'язкам потребувала консульств буквально в усіх країнах світу. Вона дотримувалась традиційної англосаксонської орієнтації, тоді як глава держави і МЗС Сполучених королівств, тобто фактично Стокгольм, цікавились переважно європейськими справами і дедалі більше тяжіли до Німеччини. Вперше стортинг прийняв закон про консульську службу в 1892 р., але король наклав на нього вето. Норвежці вступили із шведами в багаторічні переговори про перегляд умов унії, одночасно почавши озброюватись – будувати флот, зміцнювати свій кордон з Швецією. В 1898 р. було введено загальне виборче право для чоловіків, що ще раз підкреслило перевагу норвезьких політичних порядків над консервативними шведськими. Консерватори-шовіністи, що були при владі в Швеції, не погоджувались на повну емансипацію Норвегії і в 1904 р. висунули жорсткі умови для створення норвезької консульської служби, яка мала підкорятись шведському МЗС. Шведський диктат привів до розриву переговорів і урядових криз в обох країнах. В Норвегії навіть консерватори почали сумніватися в доцільності дальших переговорів. Представник правого крила венстре (лібералів) – багатий судновласник Крістіан Мікельсен сформував коаліційний уряд з усіх буржуазних партій, і 17 травня 1905 р. стор-

тинг одноголосно прийняв закон про норвезьку консульську службу. Нове вето Оскара II було використане в Норвегії як привід для відставки кабінету. Спроби короля створити новий уряд були марними і стортинг на цій підставі 7 червня розірвав унію. Цей революційний акт за завершив буржуазну революцію в Норвегії. Шведський риксдаг відмовився визнати рішення Норвегії, вимагав всенародного опиту норвежців і лише після цього – проведення переговорів про умови розриву. В Стокгольмі виділили кошти на «непередбачені витрати». Проте застосувати силу шведські правлячі кола не зважилися. У цій поміркованості їх зміцнювало крім позиції держав, з одного боку, і шведського робітничого руху – з другого, також безперешкодне проникнення шведського капіталу в Норвегію. Плебісцит показав, що за унію висловилося лише кілька сотень дорослих норвежців. Проте в ході переговорів із шведами норвежці поступились – основна частина кордону із Швецією була демілітаризована, інакше кажучи, норвезькі прикордонні форти зривались. Норвезький престол зайняв датський принц Хокон VII (1905–1957). Мирний розрив шведсько-норвезької унії – своєрідний виняток в історії міжнародних відносин. Відновлення незалежності Норвегії було святом для всього норвезького народу. Проте «новий робочий день» (вираз прем'єра Міжельсена) ознаменувався швидким загостренням класових і внутрішньополітичних суперечностей. Норвезька робітничая партія, що виникла в 1887 р., була дуже слабка, вона звичайно підтримувала лібералів. У 1906 р. вона змінила колишнє керівництво на марксистське і рішуче розмежувалася з буржуазними партіями. Найбільш гострим питанням для незалежної Норвегії стало безперешкодне вторгнення іноземного капіталу в економіку, насамперед в енергетику країни. Це обурювало широкі кола трудящих і частину національної буржуазії. Під їхнім тиском було незабаром прийнято досить жорсткі не тільки щодо іноземних, а й вітчизняних ділків закони про умови концесій на водоспади і рудники. Серед інших прогресивних заходів норвезького уряду відмітимо закон про обов'язкове страхування у зв'язку з хворобою (1909) і надання виборчого права жінкам (1913). Свою зовнішню безпеку Норвегія сподівалася зміцнити на основі постійного нейтралітету при умові його гарантії з боку великих держав. Більше від інших держав в норвезькому і взагалі скандинавському нейтралітеті була заінтересована царська Росія, яка турбувалася про свої північно-західні кордони. Проте через заперечення Англії все закінчилось лише договором чотирьох великих держав і Норвегії про незалежність і територіальну недоторканність Норвегії (1907). Щоб заспокоїти Швецію, через рік з участю її та Данії (але без Норвегії) були одночасно прийняті дві де-

кларачії великих держав – петербурзька і берлінська – про територіальну недоторканність держав Балтики і Північного моря. Фактично норвезький уряд віднині орієнтувався на Великобританію, прагнучи водночас уникнути втягнення своєї країни в конфлікти великих держав. З початком першої світової війни норвезька буржуазія почала отримувати великі прибутки, особливо від морських перевезень, хоч втрати норвезького флоту від німецьких мін і підводних човнів були досить значні (загалом втрати дорівнювали половині довоєнного тоннажу торгового флоту). Норвегія, що більше залежала від підвезення ззовні, ніж Швеція, прийняла вимоги Англії і обмежила свою торгівлю з країнами Четверного союзу, а наприкінці війни навіть установила на вимогу Антанти мінні загрози в своїх водах для кращої ізоляції Німеччини.

Кінець XIX ст. – початок XX ст. → **Данія.** У другий період нової історії Данія вступила, зазнавши перед тим тяжкої поразки у війні з Пруссією та Австрією. Володіння датської корони і кількість її підданих зменшились більш як у півтора раза. Оптимізму датчан вселяв, проте, успішний економічний розвиток країни, і передусім основи її добробуту – сільського господарства. Різке зниження на світовому ринку цін на хліб в 70-х рр. прискорило перехід датських фермерів від переважного вирощування зерна до розведення худоби і птиці. Головними статтями датського експорту стали вершкове масло, свиняче сало і яйця. Структурний переворот у сільському господарстві супроводжувався такою швидкою раціоналізацією виробництва, що господарства великих датських фермерів наприкінці періоду стали зразком для інших європейських країн. Незважаючи на відносне скорочення частки зайнятих у сільському господарстві порівняно з усім самодіяльним населенням у півтора раза за 1870–1914 рр., вартість сільськогосподарської продукції (у сталих цінах) зросла в два з половиною раза. Важливим фактором піднесення датського сільського господарства стала селянська кооперація, керована капіталістичними фермерами, що охоплювала й незаможних, включаючи верхівку дрібних орендарів. У 1882 р. було засновано першу кооперативну маслоробню, а в 1914 р. їх було вже 1168. Після 1870 р. в Данії склались велика промисловість і сучасна банківська справа. Датська промисловість випускала переважно засоби споживання і обслуговувала головним чином внутрішній ринок. Після 1900 р. почало розвиватись і датське машинобудування, розраховане на експорт, наприклад виробництво морських суден і суднових двигунів. Стара партія датської буржуазії – націонал-ліберали – дуже ослабла після провалу своєї експансіоністської зов-

нішньої політики в 1864 р. Консерватори (поміщики), що стояли при владі, поступово залучили націонал-лібералів на свій бік. Тим і іншим протистояла опозиційна селянська більшість у фолькетингу — нижній палаті датського парламенту. Заснована в 1870 р. буржуазно-демократична ліва партія (венстре), що спиралась на цю більшість, боролась за парламентаризм, демократизацію верхньої палати (ландстингу) і якнайшвидшу ліквідацію феодальних пережитків у вигляді поземельних податків з селян, кабальних умов оренди поміщицьких земель та ін. З метою тиску на реакційний уряд Я. Еструпа (1875–1894), прозваного «датським Бісмарком», опозиція з року в рік зрізала спочатку військові статті бюджету, потім увесь бюджет, а один час відхиляла всі законопроекти уряду, який управляв, спираючись на верхню палату. Уряд знову й знову розпускав нижню палату і видавав передбачені реакційною конституцією 1866 р. тимчасові закони. На позапарламентські масові дії, навіть на організовану кампанію громадянської непокори, венстре не зважувались. У 90-х рр. у венстре з'явився сильний союзник і конкурент в особі соціал-демократичної партії, що виникла ще в 1876 р. Після чергової поразки консерваторів на виборах в 1901 р., король Крістіан IX (1863–1906) доручив сформувати уряд представнику венстре. Данія перейшла до парламентаризму, проте нова урядова партія – ліберальні венстре – в міру збагачення і обуржуазнення датського фермерства правішала і перетворилась на партію сільської буржуазії. Це насамперед виявилось у готовності лідерів венстре (найвідоміший з них – Енс Крістіан Крістенсен, в минулому шкільний учитель) піти на значне збільшення військових витрат. Проте з часу поразки Данії в 1864 р. в ній, особливо в народних низах, широко поширювались пацифістські настрої, переконання в тому, що найкращою гарантією датського нейтралітету є військова слабкість країни – роль збройних сил зводилась у цьому разі лише до прикордонного контролю. На цій основі, а також під впливом першої російської революції, яка революціонізувала європейський суспільний рух, датські венстре в 1905 р. розкололись. Нова партія радикальних венстре, або радикалів, мала більш демократичну соціальну базу, охоче співробітничала з соціал-демократами і в 1913 р. прийшла до влади. При радикальному кабінеті в 1915 р. була прийнята нова конституція, що вводила загальне і рівне виборче право, яке поширювалося також на жінок і наймитів. Проте ландстинг – верхня палата датського парламенту – був збережений, причому з дуже високим віковим цензом для його виборців – 35 років.

5. ХХ ст. Перші імперіалістичні війни та Перша світова війна

Президентство Т. Рузвельта в США • Багдадська залізниця • Укладення угоди між Англією і Францією – формування Антанти • Боснійська криза • Перша Балканська війна • Друга Балканська війна • Перша світова імперіалістична війна • Наростання революційної кризи в Німеччині в 1917 р. • Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії • «14 пунктів» програми президента США Вільсона • Підписання Брестлитовського мирного договору між Радянською республікою і державами Четверного союзу • Підписання Комп'єнського перемир'я

1900, серпень → Страйк робітників на залізниці в долині Таф (Південний Уельс) в Англії.

1900 → Створення в Англії Комітету робітничого представництва для проведення в парламент робітничих депутатів.

1900, 27 жовтня → *Одним з найважливіших напрямів агресивної зовнішньої політики німецького імперіалізму була участь Німеччини в поділі Китаю.* Разом з іншими імперіалістичними державами, насамперед із Сполученими Штатами Америки, Німеччина виступила ініціатором відправлення до Китаю експедиційного корпусу європейських держав і США для придушення народного повстання. Проводяючи німецький експедиційний корпус в Китай (він від'їжджав 27 липня 1900 р. з Бремергафена), Вільгельм II закликав солдатів не брати полонених, безжально знищувати китайців і поводитись так, як тисячі років тому поводитися гунни. Цей виступ кайзера, як і ряд інших, дістав назву «гунських промов», в яких в неприхованій формі було сформульовано експансіоністську імперіалістичну ідеологію і політику Німецької імперії.

1900, 23–27 вересня → П'ятий конгрес II Інтернаціоналу (Париж). Створення Міжнародного Соціалістичного Бюро

1900, жовтень – 1909, липень → **Канцлерство Бюлова (Німеччина).** 18 жовтня 1900 р. престарілий канцлер Гогенлоє пішов у відставку. Новим канцлером став граф Бернгард фон Бюлов. Він увійшов в історію Німеччини як канцлер агресивної зовнішньої політики і «громадянського миру» всередині країни. В недалекому минулому державний секретар відомства закордонних справ, Бюлов був одним з ініціаторів окупації Кдаочао, загарбання Каролінських, Маріанських островів і Самоа. Він відповідальний за участь Німеччини у війні проти Китаю. З

великим завзяттям Бюлов продовжував агресивний зовнішньополітичний курс, спрямований на форсування будівництва великого військово-морського флоту. За законом 1900 р. німецький флот мав складатися з 32 лінійних кораблів, 11 важких і 34 легких крейсерів і близько 100 міноносців, без врахування значної кількості інших типів морських військових суден. Спираючись на зростаючий військово-морський флот і зростаючу економічну могутність держави, німецькі монополії почали активну боротьбу за переділ світу. Однією з форм імперіалістичної експансіоністської політики стало так зване «мирне проникнення». Першим кроком у цьому напрямі було здійснення проекту будівництва Багдадської залізниці від Константинополя через Багдад до Персидської затоки. Характерно, що на чолі Анатолійського залізничного товариства став Георг фон Сіменс, директор Німецького банку. У внутрішній політиці Бюлов прагнув до зміцнення союзу між юнкерством і великою промисловою та фінансовою буржуазією, який був спрямований проти трудящих мас. Конкретним вираженням цього союзу стала розробка митного тарифу. 14 грудня 1902 р. тариф було прийнято 202 голосами проти 100 голосів. Прийняття митного тарифу означало перемогу «політики згуртування», дало змогу створити монополіям, що панували в Німеччині, відповідні торговельні і митні умови і одночасно підвищити в інтересах юнкерів мито на сільськогосподарські продукти. Новий митний тариф дістав серед народу назву лихварського. Так, за цим тарифом мито на жито і пшеницю зросло з 3,5 марки за центнер до 6 марок. Загалом велике юнкерство внаслідок цього діставало за рік чистого прибутку понад 1,4 млрд марок. У 1904 р. митний тариф набрав чинності – почалось небувале в Німеччині зростання цін на продукти харчування. Країна мала найвищі в світі ціни на продовольчі товари. Економічна криза 1900–1903 рр. призвела до тимчасового спаду промислової кон'юнктури і погіршення становища робітничого класу і трудящих верств. У суспільстві поглиблювався процес соціальної диференціації, зростали класові суперечності, політика попереднього канцлера Гогенлоє, спрямована на придушення соціалістичного робітничого руху, зазнала краху. Канцлер Бюлов, безумовно розумніший і більш далекоглядний політик, виступив з концепцією ідейної війни з соціал-демократією і широкими демагогічними заявами про поліпшення соціального становища широких трудящих мас. Проте далі цих заяв справа не просунулась і відповіддю на політику Бюлова було зростання класової боротьби німецького пролетаріату. У часи «бюловського» блоку прусський уряд впровадив ряд нових заходів проти польського населення в східних провінціях. Посилився процес пограбування і розорення поль-

ських селян. Поглиблювався процес германізації польських земель. У 1908 р. прусський ландтаг прийняв закон, який давав колонізаційним властям право примусово виганяти польських селян з їхніх одвічних земель. Одночасно «готтентотський» блок вживав заходів проти масового демократичного руху. В 1908 р. рейхстаг прийняв закон про спілки і збори, який називали в народі «винятковим законом проти молоді». Закон забороняв молоді до 18 років брати участь у спілках, займатись антимілітаристською діяльністю і т. ін. Він обмежував також участь жінок у спілках, забороняв користуватися на громадських зборах будь-якою мовою, крім німецької, що обмежувало права поляків, датчан, ельзасців та інших пригноблених начальних меншостей. «Бюловський» блок був нестійким політичним об'єднанням. Між учасниками виник у 1908 р. гострий конфлікт у зв'язку з урядовим законопроектом фінансової реформи. Реформа повинна була за рахунок підвищення непрямих податків і порівняно невеликого збільшення податку на спадщину покрити дефіцит державного бюджету. Консерватори і представники партії «Центру» рішуче виступили проти податку на спадщину, вбачаючи в цьому замах на священне право власності. Вони провалили законопроект у 1909 р. в рейхстазі, що привело до розпаду консервативно-ліберального блоку, а водночас винесло присуд і самому Бюлову. У липні 1909 р. він змушений був піти у відставку. Посаду рейхсканцлера і прусського міністра-президента зайняв Теобальд фон Бетман-Гольвег, який був до цього прусським міністром внутрішніх справ. Для реакційних сил він став своєю людиною. Зміна канцлерів супроводжувалась перегрупуванням політичних сил, в основі якого лежали великі зрушення у внутрішньому розвитку і в становищі Німеччини на міжнародній арені. У роки канцлерства Бюлова склався і задавав тон у рейхстазі так званий «чорно-блакитний» блок, що складався з представників партії католицького «Центру» і юнкерської партії консерваторів. Зміцнення цього блоку означало посилення курсу німецького імперіалізму на підготовку світової війни.

1900–1901 → Утворення Соціалістичної партії США

Всезагальна економічна криза

1900–1909 → Диктатура Кастро у Венесуелі.

1900–1912 → **Куба на початку ХХ ст.** Під тиском масового руху проти окупантів США змушені були евакуювати свої війська з Куби в 1902 р. Проте вони нав'язали Кубі конституцію, яка «узаконила» північноамериканську інтервенцію в цю країну, контроль над її внутрішньою і зовнішньою політикою (так звана поправка Платта) і передачу США військово-морських баз. Владу в країні захопили угодовські елементи

поміщиків і буржуазії на чолі з Т. Естрадою Пальмою. Фактично Кубу було перетворено на північноамериканський протекторат. В 1906–1909 і 1912 рр. війська США окупували Кубу, щоб підтримати владу поміщиків і запобігти масовим виступам.

1900–1913 → **«Революція згори» в Іспанії**. 17 травня 1902 р. при правлінні Сагаста відбулась коронація 16-річного спадкоємця престолу. Період регентства закінчився. Почалось правління короля Альфонса XIII (1902–1931), який на відміну від своєї матері Марії Крістини був монархом, який активно робив політику. Обидві правлячі, партії, як і раніш, по чергово формували уряд країни і забезпечували урядовій партії переважаючу більшість у кортесах. Але інші показники свідчили про те, що система правління, налагоджена Кановасом і Сагастою в останній чверті XIX ст., вже зжила себе. Урядові кризи почастишали. І в консервативній, і в ліберальній партії появились угруповання, що діяли незалежно одне від одного. Роль уряду падала в зв'язку із зростанням ролі короля і армійської верхівки. З другого боку, в кортесах створилась міцна республіканська меншість, що за чисельністю іноді дорівнювала представництву тієї правлячої партії, яка була в опозиції. В 1903 р. на виборах в кортеси було обрано 34 республіканці, в 1905, 1907, 1910 рр. – відповідно – 30, 66 (разом з каталонцями) і 39. У 1910 р. в кортеси вперше було обрано соціаліста. У 1901 р. лідер консерваторів Антоніо Маура висунув ідею «революції, яку здійснює влада», розуміючи під цим реформи, які мали б запобігти «страшному безладдю, що може прийти знизу». А. Маура вважав, що консервативна партія повинна розширити свою соціальну базу, встановивши контакт «з усіма національними силами країни». Запропонований консерваторами шлях національного оновлення, зрозуміло, ґрунтувався на підтримці католицтва як основи основ «іспанського шляху в історії». Ліберальна партія також виступила на початку XX ст. з програмою реформ, висуваючи насамперед антиклерикальні заходи – характерну данину ліберальній традиції періоду іспанських революцій XIX ст. «Революція згори» у сфері соціальних відносин звелась до видання ряду законів про працю, за якими в Іспанії було введено найбільш елементарні норми робітничого законодавства європейських країн. У 1900 р. були прийняті закони про компенсацію при нещасних випадках на виробництві і про 11-годинний максимум робочого дня для жінок і дітей. Консервативний уряд Сільвели створив у квітні 1903 р. Інститут соціальних реформ, що збирав інформацію, готував проекти і допомагав в інспекції. У березні 1904 р. було видано закон, що встановлював вихідний день у неділю. Потім були видані постанови про 9-годинний робочий день для шахтарів (1910), про 10-годинний ро-

бочий день у текстильній промисловості (1913) та інші, що свідчили про повільне поліпшення умов життя іспанських робітників – безпосередній підсумок їх повсякденної боротьби. У 1907 р. було видано закон про внутрішню колонізацію. На підставі цього закону Центральна хунта колонізації мала ділити між селянами державну землю, створюючи нові поселення і об'єднуючи поселенців у кооперативи. Але родючі цілині землі перебували в основному в руках приватників. За наступні 18 років своєї діяльності хунта створила лише 18 поселень-колоній. Головними пунктами своєї урядової програми консерватори вважали ліквідацію касикізму і створення сучасного військового флоту. Касикізм, як незаконну практику, що ґрунтувалась на зловживанні владою і постійно викривалась лівими агітаторами, А. Маура прагнув замінити на законодавче схвалену систему корпоративного представництва в муніципальних радах. Цей консервативний проект реформи місцевої адміністрації так і не став законом. Закон про військовий флот був схвалений кортесами в січні 1908 р. Він передбачав виділення 200 млн песет на будівництво ескадри і модернізацію військово-морських баз Ель Ферроля, Картахени і Кадіса. Консерватори виступили на захист церкви в боротьбі проти ліберальної програми антиклерикальних реформ, що послідовно висувалась в періоди ліберального правління (1901–1902, 1905–1907, 1909–1913). Ліберали вимагали відокремлення церкви від держави, посилення контролю над католицькими орденами, обкладення їх податками. Найбільш енергійний провідник антиклерикальної політики – Х. Каналехас добився тимчасового згуртування партії лібералів і в 1910 р. став главою уряду. В тому самому році кортеси прийняли закон про заборону протягом двох років засновувати в Іспанії нові релігійні ордени (аж до перегляду їхнього статусу за погодженням з Ватиканом). З початку ХХ ст. Іспанія спробувала включитись у боротьбу за території в Африці, що ще залишились неподіленими, і активізувати свою колоніальну політику, загарбавши Марокко. Проте в розв'язанні цього питання Іспанія фактично перебувала в становищі молодшого партнера країн, заінтересованих в Північній Африці. Поділ Марокко залежав передусім від співвідношення сил і домовленості з цього питання між Англією і Францією. Перші франко-іспанські переговори про поділ Марокко відбувалися в 1901–1902 рр. Іспанії за цією таємною угодою мала відійти більшість північної частини Марокко. Але під тиском Англії іспанський уряд не ратифікував цієї угоди. У 1904 р. під час укладення англо-французького союзу територія Марокко була поділена на дві частини – французьку і іспанську. На підставі цієї домовленості було укладено таємну франко-іспанську угоду 1904 р. Остаточне

оформлення поділу марокканської території між Францією і Іспанією відбулося в 1912 р. Іспано-французька конвенція 1904 р. і конвенція 1912 р. майже не відрізнялися. Обидві угоди передбачали виділення Іспанії частини північного і південно-західного Марокко. Єдина відмінність полягала в тому, що за конвенцією 1912 р. невелика частина зони, відведеної Іспанії в південно-західному Марокко в 1904 р., тепер відходила до Франції. В результаті іспанська зона Марокко становила 28 тис. кв. км, французька – 572 тис. кв. км. Іспанська зона Марокко була оголошена іспанським протекторатом. Через співучасть Іспанії у розподілі Марокко її було втягнуто в колоніальну війну за завоювання марокканської території, де іспанські війська зустріли сильний опір населення. Колоніальна війна в Марокко була вкрай непопулярною серед робітничих і селянських мас. Призов в армію резервістів для ведення війни в Марокко викликав у липні 1909 р. загальний антивоєнний страйк в Каталонії, що переріс у стихійне повстання. Під впливом анархістської пропаганди в Барселоні підпалювали церкви і монастирі. Уряд А. Маури направив до Каталонії велику кількість загонів поліції й збройних сил. Жорстоке придушення повстання й страта близького до анархістів педагога Ф. Феррери зумовили хвилю протестів в усьому світі. Уряд А. Маури повинен був вийти у відставку, проте в Африку відправляли все нові й нові військові контингенти. Великою подією в розвитку іспанського робітничого руху було заснування в 1910 р. анархо-синдикалістського профцентру – Каталонської конфедерації праці. В 1911 р. її було перетворено у загальноіспанську організацію – Національну конфедерацію праці. До 1914 р. чисельність НКП досягла 109 тис. чоловік. Загальна спілка трудящих, керована соціалістами, налічувала на цей час 127 тис. чоловік. Робітничий рух, хоч і розколотий на два напрями, перетворився на могутній організований рух.

1900–1914 → **Болгарія на початку XX ст.** Характерною рисою політичного розвитку Болгарії в цей час була багатопартійність. У країні існувало кілька нечисленних буржуазних партій, слабких у політичному відношенні, її міжособні чвари вміло використовував князь, поступово домагаючись зміцнення своєї монаршої влади. В 1903 р. це привело до встановлення режиму особистої влади, відміченого поліцейським терором і погромами. На початку XX ст. в Болгарії склались два буржуазних табори, що відрізнялися зовнішньополітичною орієнтацією. Найбільш впливовий з них орієнтувався на Австро-Угорщину і Німеччину, менш впливовий – на держави Антанти. Спираючись на перший табір, князь Фердинанд спрямовував політику Болгарії у прогерманське русло. В 1908 р., скориставшись молодотурецькою революцією і

заручившись підтримкою Австро-Угорщини, Фердинанд проголосив незалежність Болгарії, визначивши її царством, а себе – царем. Після оголошення незалежності створилися сприятливі умови для активізації зовнішньополітичної діяльності Болгарії щодо організації спільного збройного виступу Балканських держав проти Туреччини.

1900–1914 → **Сербія на початку ХХ ст.** Перший рік ХХ ст. ознаменувався в історії Сербії октроїруванням нової конституції (октроїрувана конституція – конституція, дарована монархом зверху, а не прийнята парламентом), яка запроваджувала двопалатну систему в парламенті (скупщину і сенат). Король Олександр пішов на цей захід, щоб зменшити невдоволення народу, зумовлене поліцейським терором у країні після замаху на Милана в 1899 р. Але це не допомогло. 23 березня 1903 р. по-соціалістичному настроєна молодь організувала у Белграді масову антиурядову демонстрацію, вимагаючи демократичних свобод і поліпшення умов життя. 29 травня (11 червня) 1903 р. в країні стався державний переворот, організований групою офіцерів. Король Олександр Обренович і члени його сім'ї були вбиті. На сербський престол було посаджено Петра Карагеоргієвича (1903–1921). Промислова і фінансова буржуазія, що прийшла до влади, поклала початок новому буржуазно-демократичному періоду в історії Сербії. Було встановлено відносно ліберальний режим. Країна проголошувалась буржуазно-парламентарною монархією. З необхідними змінами була відновлена конституція 1888 р. Різко змінилась зовнішня і внутрішня політика сербського уряду. Основою зовнішньої політики уряду радикалів проголошувалась боротьба за об'єднання сербських земель при підтримці Росії Новий курс у міжнародних справах негайно привів до сутички з Австро-Угорщиною. В 1904 р. Сербія ввела захисний митний тариф. Спроба Австро-Угорщини нав'язати їй нерівноправний торговельний договір спричинила митну війну між ними, що увійшла в історію під назвою «свинячої», оскільки більшою частиною сербського експорту в двоєдину монархію були свині. При підтримці держав Антанти Сербія витримала економічну блокаду. На 1909 р. сербський експорт досяг рекордної цифри – 93 млн динарів. Австро-Угорщина змушена була піти на поступки. Австро-сербська митна війна, що тривала шість років, закінчилась підписанням нового торговельного договору на умовах, вигідних для обох сторін. Окрилена успіхами в митній війні великосербська буржуазія активізувала свою зовнішньополітичну діяльність. Тільки непідготовленість Росії до війни утримала Сербію від збройної сутички з двоєдиною монархією після анексії останньою Боснії і Герцеговини в 1908 р. Боснійська криза 1908–1909 рр. прискорила створення антитурецького воєнно-політичного союзу між Сер-

бією, Болга Болгарією, Чорногорією і Грецією. Важливим економічним результатом митної війни був прискорений розвиток сербської промисловості. За перше десятиріччя XX ст. кількість промислових підприємств Сербії перевищила 400. На них було зайнято 16 тис. робітників. Різко посилювався вплив французького капіталу (замість австрійського). Переважну більшість промислових підприємств Сербії становили дрібні заводи і фабрики. Як і раніш, була великою питомою вагою ремісничого виробництва. В ньому було зайнято більше половини сербського пролетаріату. Це не могло не позначитися на розвитку робітничого і соціалістичного руху в країні.

1900–1914 → **Румунія, Чорногорія на початку XX ст.** Початок XX ст. ознаменувався для Румунії тяжкою економічною і фінансовою кризою. Піднесення промисловості, яке почалося після цього, привело до того, що за десять передвоєнних років кількість робітників збільшилася вдвоє, досягла 200 тис. чоловік. Виникли нові і міцніли старі монополістичні об'єднання в цукровій, нафтовій та інших галузях промисловості. Іноземний капітал, як і раніше, був панівним в акціонерних товариствах. На початку XX ст. внутрішньополітична обстановка Чорногорії загострилась. Переворот 1903 р. в Сербії сприяв посиленню опозиції. Під впливом першої російської буржуазно-демократичної революції невдоволення абсолютистським режимом князя Николи стало загальним. У жовтні 1905 р., вперше після проголошення незалежності країни, він змушений був скликати скупщину, яка прийняла розроблену урядом конституцію. Чорногорська конституція була відбитком консервативної сербської конституції 1869 р., за якою вся повнота влади залишалася в руках князя. Основною прерогативою скупщини було затвердження державного бюджету. Скупщина перетворилась на арену гострої політичної боротьби. Поміrkована в своїй вимозі буржуазно-ліберальних реформ програма опозиційної партії («клубашів») користувалась підтримкою більшості населення. Восени 1907 р. було розкрито змову проти князя, яку уряд використав для розправи з опозицією. Сербію було обвинувачено у заступництві ворогів князя Николи. В 1908 р. справа дійшла до тимчасового розриву сербсько-чорногорських дипломатичних відносин. Але незважаючи на серйозні суперечності, що існували між Чорногорією і Сербією, загалом в питанні про верховенство в сербському об'єднаному русі, в момент загальної небезпеки вони діяли разом. Чорногорія заявила рішучий протест проти анексії Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною, анулювавши односторонньо право контролю двоєдиною монархією над чорногорським узбережжям Адріатики, надане їй рішеннями Берлінського конгресу. Щоб відвернути увагу народу від

нерозв'язаних внутрішніх питань, а також щоб підвищити авторитет династії Петровичів. У 1910 р. князь Никола проголосив Чорногорію королівством, а себе – королем. Після цього він здійснив поїздку в Петербург і добився збільшення суми щорічної російської субсидії, яку Чорногорія регулярно одержувала протягом тривалого часу. В обстановці наростання міжнародних суперечностей на Балканах сербсько-чорногорські відносини були відновлені. На початку другого десятиріччя ХХ ст. почалося зближення двох держав з метою підготовки спільної боротьби проти Туреччини і відсічі Австро-Угорщині.

1900–1914 → Греція на початку ХХ ст. Основним зовнішньополітичним завданням країни і на початку ХХ ст. було возз'єднання грецьких земель і насамперед – єднання Криту. Молодотурецька революція 1908 р. зумовила чергове піднесення національно-визвольної боротьби крїтян. Створена в цей час групою офіцерів в Афінах Військова ліга, яка відбивала інтереси ліберальної буржуазії, виступила з програмою реформ з метою фінансового і воєнного зміцнення країни. Внаслідок військового перевороту, організованого лігою, до влади прийшов уряд Венізелоса – лідера крїтської ліберальної буржуазії. Енергійний і честолюбний Венізелос став активним проповідником політики створення «Великої Греції». В реалізації нового курсу він спирався на Балканські і західні держави.

Австро-Угорщина та Чехія на початку ХХ ст. В умовах посилення національної ворожнечі прем'єр-міністр Кербер (1900–1904), який змінив Гауча, вжив ряд заходів щодо зміцнення імперії. Передусім він поставив таке завдання: консолідувати імущі класи всіх національностей на загальній основі боротьби з робітничим класом і трудящими всіх національностей. Питання взаємовідносин Угорщини і Австрії було врегульовано, оскільки угорські аграрії, побоюючись припинення ввозу в Німеччину їхнього хліба і худоби в зв'язку з німецьким митним тарифом 1901 р., врахували, що Австрія буде для них безмитним ринком збуту сільськогосподарських продуктів. У 1900 р. Кербер розпустив рейхсрат і призначив нові вибори. Він виступив з широкою виборчою програмою, розрахованою на спокій в імперії: впровадження протекційного тарифу як для промисловості, так і для сільського господарства; поліпшення залізниць, будівництво каналів з метою посилення вантажообороту страхування робітників; фінансова реформа, зокрема податкова реформа. у розв'язанні національного питання Кербер знайшов підтримку в австрійській соціал-демократії. На з'їзді партії у 1889 р. австрійські соціал-демократи прийняли програму з національного питання, в якій йшлося не про право націй на самовизначення, а про культурно-національну автономію. По суті, вони

прийняли буржуазну програму з національного питання, до чого прагнув і Кербер. Ця програма в замаскованій формі залишала недоторканною габсбурзьку монархію. Вона зводила розв'язання національного питання до вимоги культурної автономії, причому вся політична влада залишалася в руках панівних класів панівної нації. Буржуазно-шовіністична суть «культурно-національної автономії» зовсім відкрито і виразно проступає у псевдонаукових працях «теоретиків» австрійської соціал-демократії Карла Реннера і Отто Бауера. З'їзд чеських соціал-демократів у Чеське-Будейовіце в 1900 р. під впливом лідера чеських опортуністів Немеца і органу чеських ревізіоністів журналу «Академія» спрямував діяльність чеської соціал-демократії по шляху так званого «еволюційного соціалізму». Лейтмотивом чеських опортуністів, які стали керівниками партії, було твердження, що змінені політичні умови конче потребують і зміни тактики боротьби: не шляхом барикадних боїв, а мирним завоюванням влади. 2 листопада 1905 р. віденські робітники організували мітинги, а потім почалась велика демонстрація, яка закінчилась кривавою сутичкою робітників з поліцією і військами. Цей виступ робітників Відня став поштовхом для активізації боротьби робітничих мас по всій Австрії. В перші ж дні листопада по всій країні відбулися вуличні демонстрації. Майже скрізь вони супроводжувалися сутичками з поліцією. Особливо бурхливою була демонстрація у Відні 28 листопада, в якій взяли участь близько 250 тис. чоловік. Уряд проводив скрізь масові арешти активістів робітничого руху. Наприкінці листопада почалися страйки на залізницях Чехії. Знову здійнялась хвиля національного руху в Чехії, що злилася з загальними вимогами демократизації політичного ладу в Австрії. Революція 1905 р. мала великий вплив на піднесення масового руху українських робітників і селян Галичини. Під тиском грандіозних демонстрацій робітників, при загальному піднесенні демократичного руху в країні австрійський уряд наприкінці 1905 р. змушений був заявити, що він піде на реформу виборчого права «на сучасних умовах», як говорилося в рішенні уряду. Таким чином, робітники і трудящі Австрії добилися в уряді поки що лише обіцянки реформи виборчого права. Проте впроваджене в 1907 р. «загальне» виборче право в Австрії мало значні обмеження, які існували тоді в багатьох буржуазно-капіталістичних країнах: ценз осілості; віковий ценз – 24 роки для активних виборців і 30 років – пасивне право, тобто право бути обраним; позбавлення виборчих прав жінок; нерівне представництво в рейхсрат від населення панівної австрійської нації та пригнічених слов'янських народів: 1 депутат від 41 тис. німців і 1 депутат від 57 тис. слов'ян. Проте нова виборча система ліквідувала куріальну

систему і дала змогу дещо змінити склад австрійського рейхсрату. Внаслідок травневих виборів 1907 р. було обрано 233 німці і 255 слов'ян. Не значна більшість слов'ян у рейхсраті пояснювалася значною більшістю слов'янського населення в Австрії. До нового рейхсрату було обрано 87 соціал-демократичних депутатів. У 1908 р. під тиском Німеччини Австрія, прагнучи дістати вихід до моря, добивається концесії від Туреччини на проведення залізниці до Салонік. Це було зроблено не тільки в інтересах Австрії, а й інтересах її союзниці Німеччини. У тому ж таки 1908 р. відбулась анексія Боснії і Герцеговини. Загарбання Боснії і Герцеговини ледве не привело до війни з Росією і відштовхнуло Італію від Троїстого союзу. Приєднання Боснії й Герцеговини до Австрії і запровадження в цих областях абсолютистського австрійського режиму дедалі більше ускладнювали національне питання в Австро-Угорщині. Пригноблені народи Словаччини, Хорватії, Боснії і Герцеговини звернули свої погляди до незалежної Сербії. Ще з 1906 р. південні слов'яни висували програму політичного об'єднання всіх південних слов'ян. Побоюючись, що південнослов'янські області відокремляться і утвориться сильна південнослов'янська держава, угорський уряд ще більше посилив військово-поліцейський режим у цих областях. В 1912 р. хорватський сейм було розпущено. Політика посиленої мадьяризації: поліцейський режим, заборона шкіл, культурних установ у Семиградії й Трансільванії – привела також до загострення національної боротьби в цих районах. Значним став національний рух у пригноблених національних районах Австрії. Селянський рух в Галичині проти польської шляхти і гноблення Габсбургів, в Закарпатській Україні проти мадьяризації розпочався ще у 1905–1906 рр. і викликав прагнення до возз'єднання з Україною. Національний рух в цих областях злився з класовою боротьбою робітників у промислових центрах Західної України – Дрогобичі, Львові. Австрійський і угорський уряди спрямували проти українських селян і робітників жорстокі репресії. До 1911 р. у Дрогобичі було вбито й поранено близько 100 чоловік. В 1913 р. в Чернівцях судили 180 українців за «зв'язки з Росією». Подібні судові процеси відбувались до липня 1914 р. в Галичині і в Закарпатті. Великого загострення досягла класова боротьба і в столиці Австрії – Відні. У зв'язку з дорожнечою восени 1911 р. у Відні почались масові демонстрації трудящих, що переросли в окремих районах у барикадні сутички з військами і поліцією. Рух трудящих Відня вдалось придушити лише жорстокими каральними заходами, внаслідок яких було вбито й поранено близько 100 чоловік. Класові суперечності між трудящими і підприємцями ще більше посилілись у 1912 і 1913 рр. у зв'язку з Балканськими війнами, що зумови-

ли різке скорочення експорту промислових товарів, багато підприємств Австрії й Угорщини змушені були скоротити виробництво, а деякі промислові і торговельні установи збанкрутували. Зросло безробіття, а у зв'язку з цим різко погіршилось економічне становище трудящих. Демонстрації стали повсякденним явищем. Збільшилась у 1913 р. й кількість страйків. Виборча реформа 1907 р. в Австрії, по суті, паралізувала діяльність лідерів соціал-демократії. Спираючись на велику соціал-демократичну фракцію рейхсрату, лідери партії стали на сторожі «народного парламенту», звівши свою діяльність до політики парламентського угодовства з буржуазією. Австрійська соціал-демократична партія з початком періоду імперіалізму, коли масовий рух ще більше посилювався, різко повернула на шлях угодовства з буржуазією. Основну роль у боротьбі за загальне виборче право відігравали робітники Угорщини, і насамперед Будапешта. У липні 1911 р. в Будапешті було організовано мітинг протесту проти призначення головою нижньої палати угорського сейму запеклого реакціонера і ворога робітничого руху Іштвана Тіси. Мітинги тривали і в наступні місяці 1911 р. 23 травня 1912 р. відбулась велика демонстрація в Будапешті, яка переросла у загальний страйк. Проти робітників були направлені війська і поліція. Робітники зазнали поразки. Уряд поспішив оголосити проект виборчої реформи, що ґрунтувалась на високому майновому, віковому і освітньому цензах. Більшість населення не дістала виборчих прав. У липні 1913 р. Іштван Тіса очолив угорський уряд. Перехід лідерів угорської соціал-демократичної партії на позиції буржуазного націоналізму, відмова від керівництва масовою боротьбою пролетаріату зумовили невдоволення серед рядових членів партії і в цілому у середовищі робітничого класу Угорщини. Зростання революційних настроїв серед робітничого класу виявилось у відокремленні в соціал-демократичній партії лівої групи на чолі з Альпарі, Сабо і Рудашем. Вони повели боротьбу з опортуністами, викривали їх буржуазний націоналізм. Проте ліві не були досить сильними, щоб утворити тоді в Угорщині послідовно революційну пролетарську партію. Після кривавої розправи з робітниками в 1912 р. у Відні і Будапешті почались репресії проти чехів. 26 липня 1913 р. австрійський уряд Штюрґка відмінив чеську конституцію і розпустив чеський сейм. В Чехії, як у Хорватії і Галичині, влада зосереджувалася в руках намісника австрійського імператора і військових властей. У березні 1914 р. було розпущено рейхсрат, останній притулок неповноцінної австрійської демократії. В Австро-Угорщині велась посилена підготовка до війни.

1900–1914 → **США на початку ХХ ст.** Імперіалістичні кола США розробляли конкретні напрями і цілі колоніальної експансії. Особливо активним щодо цього був адмірал Мехен. На його думку, США потрібно було почати із створення могутнього військово-морського флоту, прорити міжокеанський канал і захопити стратегічні пункти, що контролюють підступи до каналу як в Атлантичному океані (Куба та інші острови Вест-Індії), так і в Тихому океані (Філіппіни і Гавайї). Агресивні проекти й ідеї Мехена мали великий вплив на настрої багатьох політичних діячів США того часу, в тому числі на сенатора Генрі Лоджа, Теодора Рузвельта, Уільяма Мак-Кінлі. Експансіоністські і расистські теорії Мехена, Беверіджа, Проктера, Стронга, Фіске та подібних до них широко пропагувались у періодичній пресі і були покликані служити «ідеологічним» обґрунтуванням прав США на втручання у внутрішні справи і встановлення економічного і політичного протекторату над малими народами і державами, на розв'язання агресивних воєн і загарбання військово-стратегічних баз для дальшого розширення експансії. Одним з тих, хто особливо ретельно здійснював на практиці загарбницькі вимоги міцніючого монополістичного капіталу США, був республіканець Мак-Кінлі, обраний у листопаді 1896 р. президентом США при значній підтримці нафтового тресту Рокфеллера і зв'язаних з ним капіталістичних угруповань. Передвиборна програма республіканської партії відкрито закликала до встановлення повного контролю США над Гавайськими островами, найшвидшого спорудження каналу між Атлантичним і Тихим океанами, до встановлення твердої позиції щодо подій на Кубі. Цією конкретною програмою територіальної експансії на порядок денний було фактично поставлено війну з Іспанією і анексію іспанських володінь – Куби і Філіппін, а також Гавайських островів. Для здійснення своїх планів імперіалісти США скористались подіями на Кубі. Таким чином, закріпивши за собою тихоокеанські підступи до Азіатського материка – Гавайї, Філіппіни, Самоа, американські правлячі кола почали спрямовувати свої зусилля на те, щоб оволодіти вирішальними позиціями в Азії, і насамперед в Китаї. Оскільки Китай вже було поділено на сфери впливу, США намагались компенсувати це збільшенням торгівлі з Цінською імперією, сподіваючись, що дедалі зростаюча економічна могутність дасть їм змогу захопити там командні позиції. Доктрина «відкритих дверей і однакових можливостей» була викладена в ноті США державам, що мали сфери впливу в Китаї. Хоч майже всі відповіді мали застереження, проте в 1900 р. США оповістили світ про згоду держав на прийняття принципу «відкритих дверей» у торгівлі з Китаєм. Одночасно з економічним проникненням у Китай США намагались закріпитись на китайській

території у долині Янцзи, де їхні інтереси стикалися з інтересами інших капіталістичних країн, і передусім з Англією. Взявши участь у придушенні антиімперіалістичного народного повстання іхетуанів у Китаї, США у 1900–1901 рр. прагнули зайняти Ціньвандао і закріпитися в провінції Чжілі (нині Хебей). Одночасно з цими спробами використати «відкриті двері» для проникнення на територію Північного Китаю США намагалися завдяки змові з Японією укріпитися і в Південному Китаї – в бухті Самса (Саньшавань), в провінції Фуцзянь. Під час російсько-японської війни США надавали дипломатичну і фінансову підтримку Японії. Мирний договір, що завершив цю війну, було підписано у Портсмуті (США), де таємна дипломатія Вашингтона сприяла Японії в анексії південної частини Сахаліну. За цю послугу імперіалісти США мали намір за допомогою Японії проникнути у Маньчжурію, але погіршення японо-американських відносин, що незабаром настало, зірвало ці плани. Не вдалось США «відкрити двері» і в Центральному Китаї. В 1910 р. Англія, Німеччина і Франція прийняли США в банківський консорціум, створений для фінансування будівництва залізниць у Китаї. Але через три роки і тут міжімперіалістичні незгоди привели до усунення американських банкірів від участі у спільному грабуванні Китаю. Доктрина «відкритих дверей» на Далекому Сході не принесла імперіалістам США очікуваних дивідендів. Американським імперіалістам належить сумнівна честь введення у міжнародні відносини таких методів, як «політика великої дубинки», «дипломатія долара». В 1904 р. Рузвельт оголосив, що застосування доктрини Монро у західній півкулі змушує США взяти на себе «обов'язок міжнародної поліцейської сили». Таким тлумаченням доктрини Монро США виправдовували політику відвертого втручання з метою економічного, політичного і воєнного підкорення країн і народів Латинської Америки. «Потрібно висловлюватись м'яко, – маючи на увазі доктрину Монро, говорив Рузвельт, – але тримати в руках велику дубинку». Розвитком «політики великої дубинки» стала «дипломатія долара». Сама назва підкреслює, що ця політика насамперед широко використовує фінансову й економічну «допомогу» для досягнення тієї самої мети, що й «політика великої дубинки». Практичне застосування ці методи знайшли на Кубі, в Панамі та в інших латиноамериканських країнах. Після іспано-американської війни США тримали свої війська на Кубі доти, поки її конвент не прийняв вісім умов США (за ім'ям американського сенатора вони дістали назву «поправка Платта»). Внаслідок оголошення незалежною республікою Куба фактично ставала протекторатом США. Під виглядом «захисту незалежності і зміцнення уряду» Куби США дістали «право інтервенції» і створення військово-

морських баз на острові. Кубі заборонялось укладати угоди з іншими країнами про надання території для спорудження укріплень і одержувати іноземні позики. Наступні «угоди» ще більше обмежили суверенітет Куби, і вона стала вотчиною монополістичного капіталу США; до 1909 р. вкладення США в економіку Куби становили 140 млн доларів. Для придушення народних повстань на острів не раз висаджувалась американська морська піхота. Перехід крейсера «Орегон» під час іспано-американської війни з Тихого океану в Атлантичний (навколо мису Горн) тривав майже два з половиною місяці. Це ще раз свідчило про потребу спорудження каналу через Панамський перешийок. У 1901 р. США уклали договір з Англією (замість договору 1850 р.), за яким право «побудувати, утримувати і контролювати» майбутній канал цілком належало США. На цей час з'ясувалось остаточне банкрутство французького синдикату, що розпочав прокладання каналу через колумбійську провінцію Панама. На купівлю акцій синдикату в 1902 р. конгрес США асигнував 40 млн доларів, поставивши умовою перехід до США від Колумбії юрисдикції над зоною побудови каналу. Рузвельт запропонував Колумбії за ці землі 100 млн доларів і орендну плату 100 тис. доларів на рік. Уряд Колумбії погодився, але сенат рішуче виступив проти. У відповідь на це 3 листопада 1903 р. агенти США провели в Панамі «революцію» і проголосили незалежність її від Колумбії. США негайно визнали нову республіку, а військові кораблі США, що прибули до місця подій заздалегідь, не допустили висадження колумбійських військ, які було послано для придушення заколоту. Панамська республіка віддала США зону каналу 10 миль завширшки на вічні часи. В 1914 р. Панамський канал було відкрито для експлуатації. Розбійницькі методи захоплення зони Панамського каналу і фактичне перетворення Куби в американську колонію завдали серйозних збитків престижу США в країнах Латинської Америки. Це виявилось на панамериканських конференціях, які не давали США бажаних результатів. Тоді знову вступали в дію «політика великої дубинки» і «дипломатія долара». В 1904–1907 рр. над Домініканською республікою було встановлено фінансовий протекторат США. Така сама доля спіткала Гондурас. Поступово мережа залізниць в Центральній Америці опинилася в руках американської компанії. Монополісти США посилено проникали і в економіку сусідньої Мексики, вклавши в її економіку на 1912 р. близько 1,5 млрд доларів. Як тільки в тій чи іншій латиноамериканській країні щось загрожувало капіталовкладенням і власності капіталістів США, туди негайно направлялись військові кораблі і морська піхота. Військово-морський флот США поступово було модернізовано і поповнено суднами найновішого типу. У 1907–

1909 рр. майже весь американський флот брав участь у плаванні навколо світу з заходом в різні порти світу. Вояж тривав 14 місяців і коштував країні понад 20 млн доларів. Імперіалізм США продемонстрував свою воєнну могутність перед усім світом. Багато з цих кораблів брали участь у воєнних акціях проти народів і урядів латиноамериканських країн. Військової окупації США зазнали Куба (двічі, у 1906–1909 рр. і 1912–1917 рр.), Сан-Домінго (двічі, в 1911 і 1913 рр.), Мексика (в 1914 р.) та інші країни. На Латиноамериканському континенті яскраво виявились методи колоніальної політики США: безцеремонне втручання у внутрішні справи; нав'язування кабальних договорів, що відкривали вільний доступ американським монополіям в країну і закріплювали за США важливі стратегічні пункти, необхідні для розгортання дальшої експансії; висадження військ для придушення опору місцевого населення; організація реакційних антинародних переворотів; організація і збройна підтримка маріонеткових режимів і створення за допомогою американських ставлеників найбільш сприятливих умов для одержання монополіями США великих прибутків. Правлячі кола не шкодували ні сил, ні коштів для дальшого зміцнення позицій монополістичного капіталу США як всередині країни, так і за її межами.

1901 → Придушення іноземними державами іхетуанського повстання в Китаї.

Створення Соціалістичної партії Франції.

Договір між США та Англією про порядок спорудження Панамського каналу.

1901–1903 → **Італія на початку XX ст.** Внаслідок анархістського замаху був убитий король Умберто. Віктор-Еммануїл III, що змінив його на троні, в 1901 р. змушений був сформувати ліберальний уряд Дзанарделлі-Джолітті (1901–1903). Італія вступила в так звану ліберальну еру, що дістала, за ім'ям Джованні Джолітті – лідера ліберального табору, який не раз очолював уряд, назву «джоліттіанської». Джованні Джолітті (1842–1928) відстоював програму заходів, покликаних послабити соціальні суперечності в країні, забезпечити економічне піднесення, закріпити міжнародні позиції Італії. Він ратував за заохочення торгівлі і приватного підприємництва, одночасно домагаючись посилення ролі держави в господарському житті, зміцнення бюджету, зменшення зовнішнього боргу. Він надавав великого значення підвищенню купівельної спроможності трудящих мас з тим, щоб розширити внутрішній ринок. Джолітті висунув тезу про покликання ліберальної держави бути своєрідним арбітром між працею і капіталом, за-

кликаючи підприємців визнати робітничі організації і право робітників на страйки, а робітників – не робити замахів на основі приватної власності. Він виступив за заохочення суспільних робіт, проведення соціальних реформ, зокрема трудового законодавства. Серед перших заходів уряду Дзанарделлі-Джолітті бути такі: відміна надзвичайного стану, амністія, визнання профспілок і права робітників на страйки, закони про охорону жіночої і дитячої праці, створення біржі праці (щоб полегшити наймання робочої сили) та ін. Водночас уряд використовував війська для придушення страйків, що загрожували «громадському порядку», і селянських бунтів. У парламенті Джолітті вміло маневрував між силами реакції і партіями «крайньої лівої», використовуючи метод трансформізму. Боротьба між реформістами і анархо-синдикалістами розгорнулася на з'їзді соціалістичної партії в Болонії в 1904 р., однак всі рішення з'їзду мали компромісний характер. До керівництва партією прийшла центристська течія «інтегралістів», що склалася на з'їзді. «Інтегралісти» відстоювали необхідність запозичення сильних сторін реформізму і анархізму без їхніх хиб. Примиренська тактика «інтегралістів» віддалила, але не запобігла розколу партії, що невпинно назрівав. Спочатку ліберальні уряди Дзанарделлі-Джолітті з метою зміцнення фінансів і «соціального миру» всередині країни утримувались від колоніальних воєн. Одночасно із збереженням Троїстого союзу було вжито заходів щодо зближення з Англією, Францією, Росією. В 1900–1902 рр. укладено угоди з Францією – вони стосувались середземноморських і європейських питань і гарантували Італії підтримку Франції у разі окупації Тріполітанії і Кіренаїки в обмін за надання Франції свободи дій у Марокко; Італія зобов'язувалась на випадок війни дотримуватись дружнього Франції нейтралітету, що йшло врозріз із її зобов'язаннями за Троїстим союзом.

1901–1909 → **Президентство Т. Рузвельта в США.** Після вбивства у 1901 р. Мак-Кінлі президентом США став колишній віце-президент Теодор Рузвельт – завзятий захисник монополій і територіальної експансії. Його президентство (1901–1909) проходило в умовах розгорнутого в країні масового руху проти трестів. У перших рядах цього руху виступали робітники і фермери. У стані глибокого неспокою і бродіння перебувала буржуазна інтелігенція, а також дрібна і середня інкорпорована буржуазія, тисячі представників якої розорилися через нещадну конкуренцію з монополістами. Буря громадського обурення здійнялася після заснування монополії Моргана. В газетах, журналах і книгах розпочалось викриття зловживань і беззаконня корпорацій. Цей рух буржуазної інтелігенції дістав назву «розгортачів бруду». Такі книги, як «Історія Стандарт ойл» Іди Тарбелл, «Ганьба міст»

Стефенса, «Найбільший у світі трест» Рассела, «Джунгли» Сінклера або «Спрут» Норріса, розходились десятками тисяч примірників. Виступи прогресивних письменників привели до того, що вимоги широких мас про проведення в життя антитрестівських законів прийняли невмолимий характер. Справедливий курс» Т. Рузвельта. Зростання бойових настроїв мас і грізна вимога приборкати монополії, значною мірою зумовлені боротьбою робітників і зростанням соціалістичних настроїв, примусили велику буржуазію шукати нових методів для збереження свого класового панування. Основне завдання полягало в тому, щоб перешкодити розвитку революційного руху і поширенню ідей соціалістичного перетворення американського суспільства, його блискуче виконали два консервативних політичних діячі, що стали з волі магнатів капіталу президентами США, – Т. Рузвельт і В. Вільсон. Щоб заспокоїти і відволікти маси від діяльної боротьби проти монополій, Рузвельт запровадив гнучку і хитромудру тактику. Він сам виступив з засудженням монополій і доклав максимум зусиль, щоб спрямувати антитрестівський рух у потрібне для буржуазії русло. Він висунув і почав проводити програму «справедливого курсу», включивши до неї багато вимог популістів і буржуазних реформаторів, очолюваних сенатором з Вісконсіна Р. Лафоллетом. Рузвельт показав себе неперевершеним соціальним демагогом. Ще зовсім недавно він вимагав, щоб вождь робітників Дебс і лідери популістів «були поставлені до стінки і розстріляні». Ставши президентом США, Рузвельт не переставав громити «злочинців великої калитки», корупцію великого бізнесу; підкреслюючи настійну потребу реформ, він демагогічне заявляв: «Що ж стосується антитрестівських законів, то вони впроваджуватимуться в життя, і при пред'явленні позовів монополіям ми не підемо ні на які компроміси». Його уряд справді почав судові процеси проти ряду монополій («Стандарт ойл», м'ясного тресту тощо), обвинувативши їх у порушенні антитрестівських законів. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту у Чикаго привели до прийняття закону про контроль уряду за якістю і санітарними умовами виробництва і продажу харчових продуктів і аптечних товарів. Закон про охорону природних ресурсів було видано з метою припинення їх розкрадання капіталістами, проте поширювався він не на всю країну, а лише на 235 млн акрів суспільних земель. Намагаючись якимось вплинути на бойовий настрій робітничого руху, Рузвельт під фанфари догідливої преси сповістив про внесення ним до конгресу біллів про прогресивний прибутковий податок, 8-годинний робочий день та ін. Але вони так і не стали законами, оскільки їх не прийняли комісії конгресу або Верховний суд. З такою самою помпою у

1903 р. було створено міністерство торгівлі й праці. Але його заходи про «охорону інтересів населення від сваволі корпорацій» звелись всього-на-всього до опублікування кількох документів про розслідування темних махінацій ряду трестів. Ні публічні судові викриття, ні заходи щодо обмеження зловживань корпорацій, по суті, не зачепили інтересів монополій. Щоправда, деякі монополісти вголос засуджували заходи Рузвельта і називали його «розгнuzданим революціонером». Вони скаржились, що великим підприємцям доводиться «відстоювати своє існування» від політичних авантюристів, які вміють тільки базікати і одержувати жалювання. Але це було лише хитрим камуфляжем для захисту інтересів трестів і обману простих американців. Насправді Рузвельт вдало відвів від трестів і всього класу капіталістів бурю народного гніву, що грізно насувалась. Незважаючи на всі викриття, судові процеси, реформи і закони проти монополій і «злочинців великої калитки», як відгукувався про них сам Т. Рузвельт, на кінець його президентства трести були сильніші, ніж на початку.

1902, грудень → Прийняття німецьким рейхстагом нового протекціоністського митного тарифу.

1902 → Створення Французької соціалістичної партії.

Укладення англо-японського союзу.

Страйк гірників Пенсільванії (США).

1902–1903 → Кораблі Німеччини і Англії блокували узбережжя Венесуели.

1902–1906 → **Англія за кабінету Бальфура**. Консервативні кабінети, що були при владі з 1895 р. – спочатку під керівництвом Солсбері (1895–1902), а потім його племінника Бальфура (1902–1906), – продовжували реакційну внутрішню політику. Закон 1902 р. про шкільну освіту санкціонував привілейовані школи для багатіїв і так звані «добровільні» школи під керівництвом церкви. До речі, спроба уряду встановити деякий контроль над школами викликала велике незадоволення церкви й аристократії. Впливові кола буржуазії, які страждали від іноземної конкуренції, вимагали митного захисту. Рупором цих кіл став Д. Чемберлен. Він почав гучну кампанію за відмову від вільної торгівлі і впровадження імперського мита. Проте впливові групи буржуазії, які вели великі зовнішньоторговельні операції і через те побоювались, що протекціоністська політика врешті-решт завдасть шкоди їхнім інтересам (зокрема, представники банків, вугільної промисловості і суднобудування), рішуче відхилили програму Чемберлена. Серед керівництва консервативної партії не було єдності, і Чемберлен вийшов із складу кабінету, продовжуючи свою агітацію. На парламентських виборах на початку 1906 р. ліберали скористались розладом

серед консерваторів і висунули широку програму: заінтересованим колам капіталістів і дрібної буржуазії вони пообіцяли зберегти «свободу торгівлі» і «дешевий хліб», а робітникам – туманну програму соціальних реформ. На виборах вони дістали значну перемогу. Важливим моментом виборів був великий успіх лейбористів, які вперше завоювали 29 місць у парламенті.

1902–1909 → **Під час парламентських виборів у Франції більшість голосів дістали ліві партії – радикали і соціалісти.** Після виборів господарями в країні стали радикали. Радикальний уряд Комба (1902–1905), намагаючись зберегти довір'я виборців, вгодити буржуазії і відвернути трудящих від класової боротьби, розгорнув наступ на католицьку церкву. Ще в 1901 р. було прийнято закон, за яким діяльність кожної релігійної конгрегації потрібно було оформляти спеціальним дозволом парламенту. Цей закон був відповіддю на відкриту антиреспубліканську пропаганду католицької церкви. Таким чином, головним завданням кабінету Комба було втілення в життя закону проти конгрегації. Уряд наказав закрити школи, керовані священиками. Духівництво чинило жорстокий опір. У Парижі аристократи виступали на захист монахів. Кілька тисяч шкіл релігійних орденів перетворилися на фортеці. Особливо сильними були хвилювання в Бретані. Але «татусь Комб», як називали нового прем'єра, вперто проводив свою політику. Проте уряд Комба добивався ліквідації конгрегації і релігійних шкіл, маючи на меті зупинитись на цьому, тобто обмежитись припиненням антиреспубліканської діяльності «чорного чернечого духівництва». Уряд не прагнув до відокремлення церкви від держави. Близько 5 млн франків щороку витрачалось за бюджетом на утримання церкви. І все-таки уряд розпустив 54 конгрегації, розігнавши при цьому 19 тис. ченців, і закрав понад 3 тис. монастирських і церковних шкіл. Відокремлення церкви від держави, відміна бюджету на її утримання стали однією з найважливіших умов для дальшого розвитку країни. У грудні 1905 р. кабінет правого радикала Рув'є, який прийшов на зміну кабінету Комба, провів закон про відокремлення церкви від держави. Цей у своїй основі прогресивний закон був половинчастим – майно церкви не було конфісковане, а духівництво дістало право на державні пенсії. Боротьба проти католицької церкви відбувалася в обстановці різкого загострення відносин, класових суперечностей і була спробою радикалів відвернути увагу робітників від першочергового і головного їх завдання – боротьби проти капіталізму. Нерішучість радикалів у підготовці і проведенні закону про відокремлення церкви від держави, а також закону про прибутковий податок примусила соціалістів у парламенті перейти від підтримки

радикалів до опозиції. Проте на парламентських виборах в 1906 р. партія радикалів, на яку тепер робила ставку вся імперіалістична буржуазія, ще більше зміцніла. Очолив раду міністрів реакціонер Жорж Клемансо (1906–1909). Зовнішня політика радикалів мала агресивний характер. В 1904 р. Франція уклала угоду з Англією, яка поклала край англо-французькому суперництву в Африці. Створення в 1904 р. англо-французького союзу – Антанти – стало подією міжнародного значення. Угода з Англією не свідчила про те, що Франція відмовилась від тісного співробітництва з Росією. Французька імперіалістична буржуазія розуміла значення Росії як союзника в майбутній війні з Німеччиною. Зберігаючи Росію як воєнного союзника, правлячі кола Франції сприяли реакційній політиці царизму. За згодою уряду, очолюваного радикалами, французькі банкіри в 1906 р. надали російському цареві позику в 3,5 млрд франків на придушення революції.

1902–1914 → **З'їзди німецької соціал-демократії**. Зародження радикального напрямку в СДПН. На ряді з'їздів німецької соціал-демократії: Ганноверському (1899), Мюнхенському (1902), Дрезденському (1903), Ієнському (1905), Магдебурзькому (1910) – відбувалися надзвичайно гострі ідейно-теоретичні і політичні дискусії між прихильниками двох основних тенденцій у німецькому соціалістичному і робітничому русі. Видатний теоретичний і політичний вклад у розвиток німецького робітничого руху по шляху революційної класової боротьби внесли в цей період А. Бебель, К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін та інші німецькі революційні марксистки. Своєрідне місце в ідейній боротьбі в СДПН, як і в міжнародному соціалістичному русі, займав К. Каутський. Час з 1898 по 1914 р. можна охарактеризувати як період зародження радикального напрямку в СДПН. До цього напрямку в розглядуваний період належали такі видатні марксистки і революціонери, як К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін і багато інших. У цей період представники ліворадикальної течії активно боролись проти бернштейніанської ревізії марксизму і відстоювали політичні принципи революційної соціал-демократії. Вони немало зробили для захисту і розвитку марксистської думки і політики в соціалістичному русі. З 1905 р. починається період активного формування марксистської течії в СДПН. До 1910 р. ліві в основному розробляли проблеми політичної тактики (масовий політичний страйк, антимілітаристська тактика, виборча тактика, політика боротьби за демократичні перетворення тощо), а також розвивали теоретичні погляди з ряду найважливіших проблем класової боротьби в умовах імперіалізму. Розвиток лівих у ці роки відбувався в гострій боротьбі проти правих партій і реформістських лідерів Вільних німецьких профспілок.

1902–1916 → Повстання селян у Бразилії («Контестадо»).

1903, 17 липня – 10 серпня → II з'їзд РСДРП. Утворення партії більшовиків.

1903, листопад → З'їзд Соціал-демократичної партії Німеччини в Дрездені. Прийняття резолюції, що засуджує ревізіонізм.

1903 → **Створення Панамської республіки – держави, залежної від США.** Одержання США концесії на будівництво Панамського каналу. Розчленування Панами.

Багдадська залізниця. Ще в 1898 р. Вільгельм II під виглядом поклоніння «гробу господньому» був у Палестині, де коронований «пілігрим» виголосив не біля «гробу господнього», а біля гробу султана Саладіна промову, в якій заявив, що віднині він буде другом і захисником 300 млн мусульманського населення. На зворотному шляху імператор зустрівся з турецьким султаном і домовився про будівництво німецькими капіталістами великої залізниці від Босфору через Малу Азію і Месопотамію з виходом до Персидської затоки біля порту Кувейт. Залізниця мала б величезне стратегічне значення, оскільки зв'язувала б рейковою колією Берлін з берегами Персидської затоки. Вона мала пройти через Багдад, а тому її почали називати Багдадською. Договір з Туреччиною було остаточно підписано в 1903 р. Будівництво залізниці було вигідним для німецьких капіталістів: вони дістали велике замовлення на рейки, паровози, вагони. Ліс для будівництва Туреччина за договором повинна була давати безплатно. Німецькі банки вкладали свої капітали в будівництво. Німеччина все більше й більше проникала в Туреччину: крім залізниці, вона почала будувати судна на річках Тигр і Євфрат, а в 1904 р. – «досліджувати» мосульську нафту. Англія дуже занепокоїлась проникненням Німеччини в Туреччину, оскільки сама розраховувала захопити Аравію і Месопотамію, а просування німців до Персидської затоки було загрозою шляхам в Індію. Щоб відрізати Німеччині вихід до затоки, Англія ще в 1901 р. захопила порт Кувейт. Усе це різко загострювало суперечності між двома імперіалістичними хижакими.

1903 → *В Хорватії розгорнувся масовий демократичний рух за ліквідацію феодалських пережитків і національне визволення країни.* Головною рушійною силою його були робітники і селяни. Сутички демонстрантів у Загребі з жандармерією і військами стали поштовхом до стихійних виступів по всій країні. В багатьох місцях селяни нападали на поміщицькі садиби, знищували боргові документи, виганяли небажаних чиновників. Рух було придушено за допомогою військ та військовопольових судів. І все ж таки уряд змушений був відкликати з Хорватії

ненависного народові бана Куена Хедерварі, який управляв країною протягом 20 років. Народний рух у Хорватії викликав відгуки в Далмації, Істрії, Словенії і Воєводині.

1903–1908 → *Найбільшим виявом національно-визвольної боротьби македонського народу на початку ХХ ст. було Іллінденське повстання 1903 р.* Воно було підготовлене Внутрішньою македонсько-одринською революційною організацією (ВМОРО). На з'їзді ВМОРО в січні 1903 р. в Салоніках представники правого крила організації, розраховуючи на допомогу ззовні, прийняли рішення якнайшвидше, уже навесні цього року, розпочати повстання, підготовка до якого була ще далекою від завершення. Представники лівого крила на чолі з Г. Делчевим, яких не було на з'їзді, рішуче виступили з вимогою відстрочки повстання. Вони вимагали скликання нового з'їзду ВМОРО. Під час підготовки до з'їзду Г. Делчева у травні 1903 р. було вбито в сутичці з турецькими карателями. Смерть вождя негативно позначилася не тільки на діяльності лівого крила, а й організації в цілому. На з'їзді Бітольського революційного округу ВМОРО було вирішено перенести початок повстання на літо 1903 р. Для керівництва ним було створено Головний штаб. Повстання почалось 2 серпня 1903 р. в іллін день – звідси назва. Воно охопило більшу частину Македонії. У повстанні взяло участь близько 30 тис. чоловік. Головною рушійною силою його було селянство. У Бітольському революційному окрузі повстанці захопили місто Крушево з 15-тисячним населенням, створили в ньому тимчасовий революційний уряд на чолі з соціалістом Н. Каревим і проголосили республіку. Революційні власті звернулися із спеціальною відозвою до мусульман, закликаючи їх до революційної боротьби проти спільних ворогів – гнобителів і тиранів, за нашу і вашу свободу. Крушевська республіка перестала існувати із серпня під ударами турецького регулярного війська. На початку жовтня 1903 р. Головний штаб, щоб уникнути даремних жертв, наказав повсюдно припинити збройну боротьбу. Проте в окремих районах Македонії і Адріанопольського вілайету останні спалахи опору були придушені тільки на початку листопада. Незважаючи на невдачу, Іллінденське повстання мало дуже велике значення. Це був найбільший масовий виступ жителів Македонії, які піднялись на збройну боротьбу проти своїх гнобителів за національне і соціальне визволення. Повстання прискорило розвиток національної самосвідомості народів, що брали участь у повстанні. Героїзм повстанців і жорстокість турецьких властей зумовили широкий рух солідарності з населенням Македонії в усій Європі. Росія і Австро-Угорщина запропонували провести адміністративні реформи в Македонії. Поразка Іллінденського повстання спричинилася до кри-

зи ВМОРО. В 1908 р. організація розкололась. Ліве її крило підтримало молодотурецьку революцію, сподіваючись добитись автономії Македонії. В результаті другої (міжсоюзницької) Балканської війни (1913) Македонія була розчленована. Західна і центральна її частини (Вардарська Македонія) відійшли до Сербії, південну (Егейську Македонію) дістала Греція, а північно-східний її район (Пірінський край) залишився в складі Болгарії.

1904, 8 (4) квітня → **Укладення угоди між Англією і Францією – формування Антанти.** Англійський уряд владнав найбільш гострі суперечності з Францією і Росією: з першою він уклав в квітні 1904 р. угоду, яка дістала назву «Сердечної згоди» – Антанти і ліквідувала взаємні претензії в Єгипті і Марокко. У Франції добре розуміли, що Царська Росія глибоко загрузла в своїх далекосхідних справах і назрілий воєнний конфлікт з Японією відтягував сили Росії від Європи, що ослаблювало її як союзницю Франції. Не компенсувало значення Росії як воєнного союзника зближення Франції з Італією, що намітилось на початку XX ст. У 1900 р., під час економічної кризи, Італія одержала фінансову підтримку від Франції, що привело в тому самому році до угоди між Францією і Італією. Франція заявила, що вона не зацікавлена Тріполітанією, а Італія – про підтримку французьких інтересів у Марокко. В 1902 р. Франція і Італія підписали договір про взаємне додержання нейтралітету, якщо на будь-кого з них нападуть інші країни. Після взаємних візитів у 1903 р. англійського короля Едуарда VII в Париж і президента Французької республіки Лубе в Лондон між Англією і Францією почались переговори про союз. У квітні 1904 р. була підписана англо-французька угода – «Сердечна угода», або, як її стали називати, Антанта. За цією угодою Франція відмовилась від своїх претензій в Судані і Єгипті, а Англія зобов'язалась підтримувати французькі територіальні претензії в Марокко, за винятком вузької прибережної смуги, прилеглої до Гібралтару, яка мала перейти у володіння Іспанії. На узбережжі Гібралтарської протоки більш бажаною була слабка Іспанія, ніж хоч і дружня, але сильна Франція. Договір 1904 р. мав характер неприкритої угоди про поділ колоній між Англією і Францією в Африці.

1904, 14–20 серпня → **Шостий конгрес II Інтернаціоналу (Амстердам).** В його роботі взяли участь 483 делегати від 40 соціалістичних і робітничих організацій 25 країн, що представляли робітничий клас всього світу. На Амстердамському конгресі обговорювалось широке коло питань, в тому числі ставлення соціалістів до колоніальної політики імперіалізму, проблеми загального страйку, питання про трести, безробіття. Проте головну увагу конгрес приділив розробці єдиної

інтернаціональної тактики соціалістичних і робітничих партій. Обговорення цього питання виявило глибокі розбіжності в поглядах представників марксистської і опортуністичної тенденцій у робітничому русі і спричинило гостру боротьбу між ними. Відомий «казус Мільєрана» – вступ французького соціаліста Мільєрана в 1899 р. до реакційного буржуазного уряду – опортуністи проголосили як «новий метод» боротьби робітничого класу. Так звана «каучукова резолюція» Каутського, прийнята на Паризькому конгресі II Інтернаціоналу в 1900 р., лише внесла плутанину в питання про ставлення соціалістів до реакційних буржуазних урядів. А тим часом це було одне з найважливіших і найбільш принципових питань політичної тактики соціалістичних партій. Більше того, це питання з самого початку набуло справді інтернаціонального характеру, оскільки воно мало практичне значення для більшості партій II Інтернаціоналу.»Новий метод» французьких опортуністів означав насправді відмову від самостійної класової політики пролетаріату. Ось чому питання про єдину інтернаціональну тактику набуло такого величезного значення для всього соціалістичного і робітничого руху. Саме у зв'язку з обговоренням цього питання на Амстердамському конгресі відбулась перша відкрита міжнародна сутичка представників двох тенденцій у робітничому русі. Жан Жорес, що представляв опортуністичну тенденцію, відстоював «новий метод», тобто лінію, спрямовану на співробітництво з буржуазією. Класовій боротьбі пролетаріату він надавав ліберального змісту і не виводив її за межі боротьби за буржуазну демократію. Жорес заявляв, що в окремих країнах умови боротьби робітничого класу неоднакові, а отже і тактика соціалістичних партій не може бути єдиною. Жоресисти, по суті, не брали до уваги необхідність поєднання боротьби за чергові вимоги робітничого класу з боротьбою за його кінцеву мету, тобто за соціалізм. Август Бебель піддав гострій критиці жоресистську тактику співробітництва з буржуазними радикалами для досягнення окремих реформ на шкоду загальним принципам класової боротьби і самостійної пролетарської політики.

1904, вересень → **Перший загальний страйк в Італії.** Найвищого загострення боротьба досягла в 1904 р., коли почався національний загальний політичний страйк. Безпосереднім поштовхом до початку страйку був розстріл трудящих у Будджеру і Кастелуццо. Після повідомлення про криваві події повсюди відбувалися багатолюдні мітинги протесту 15–16 вересня страйк охопив міста Мілан, Геную, Парму, Турін, Болонью, Анкону, Ліворно, поширившись потім на всі провінції Італії. Страйкарі вимагали закону про заборону застосовувати зброю у боротьбі з народом, покарання винних у трагедії в Будджеру і Касте-

луццо, а також відставки уряду. Проте через нерішучість і суперечності всередині керівництва соціалістичної партії і Секретаріату опору страйк не мав єдиного керівного центру, чіткої програми і перспективи. В розпал страйку, 18 вересня 1904 р., Секретаріат опору, вважаючи, що страйк виконав роль протесту, дав розпорядження припинити боротьбу. Загальний страйк відіграв важливу роль у політичному вихованні мас. Уряд, наляканий розмахом боротьби, поспішив провести дострокові вибори в парламент під антисоціалістичними лозунгами. З 1904 р. почалося зближення ліберального джолітт'янського блоку з правими силами. Страйк посилив боротьбу течій всередині соціалістичної партії.

1904 → Укладення таємної конвенції між Францією та Іспанією про поділ Марокко.

Створення соціалістичної партії в Уругваї.

Створення соціалістичної партії на Кубі.

1904–1905 → Російсько-японська війна.

1904–1906 → **Гостра боротьба розгорілась в цей час навколо колоніальної політики німецького імперіалізму.** Приводом до неї була люта розправа німецьких експедиційних військ у 1904 р. над повсталими в Південно-Західній Африці племенами гереро і готтентотів, які виступили проти німецького колоніального панування. Нерівна боротьба тривала понад два роки. В результаті «діяльності» німецьких імперіалістичних «культуртрегерів» з 200 тис. представників двох африканських племен залишилося живими 50–60 тис. чоловік. Коли уряд запросив у рейхстагу нові асигнування для продовження війни в Південно-Західній Африці, більшість депутатів рейхстагу голосувало проти урядового законопроекту. Це дало урядові привід для наступу на інакомислячих. 13 грудня 1906 г. канцлер Бюлов розпустив рейхстаг.

1904–1914 → Будівництво Панамського каналу.

1905 → *Готуючись до сутички, німецькі імперіалісти почали посилене будівництво морського флоту.* Англія, занепокоєна цим, у 1905 р. приступила до спорудження надпотужних суден (дредноутів) водотоннажністю по 18 тис. тонн кожне. Німеччина наслідувала її. Спроби обох держав домовитись про скорочення гонки морського озброєння не мали успіху.

1905, 9 січня → «Кривава неділя» в Петербурзі.

1905–1907 → Перша буржуазно-демократична революція в Росії.

1905–1908 → **Наради в Рієку і Задарі підготували утворення хорватосербської коаліції, яка остаточно сформувалась наприкінці 1905 р.** Це був строкатий блок різних політичних партій та угруповань.

вань, очолюваний ліберальною буржуазією. Поміркована більшість його схилилась до угоди з Габсбургами при умові розширення автономних прав Хорватії. Обіцянка хорвато-сербської коаліції добиватись демократичних свобод, загального виборчого права і поліпшення економічного становища Хорватії забезпечила їй на перших порах підтримку широких народних мас. Завдяки цьому на виборах 1908 р. коаліція здобула перемогу, добившись сталої більшості в саборі. Правлячі кола двоєдиної монархії за допомогою нового хорватського бана барона Рауха намагались розколоти коаліцію, штучно розпалюючи хорвато-сербський антагонізм. Під час боснійської кризи вони сфабрикували судовий процес проти 53 сербів, обвинувативши їх у державній зраді. Провокаційний загребський процес викликав справедливе обурення представників прогресивної громадськості Австро-Угорщини, Сербії, Росії та інших держав.

1905, квітень → **Об'єднальний конгрес соціалістичних партій у Парижі.** Створення Єдиної соціалістичної партії Франції. У 1905 р. на основі рішень Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу (1904) Соціалістична партія Франції (гедисти), Французька соціалістична партія (жоресисти) та інші групи створили Об'єднану французьку соціалістичну партію, яка формально засудила опортунізм і оголосила себе партією класової боротьби. Відверто по-опортуністичному настроєні соціалісти (Вівіані, Зеваес, Лефевр, Бріан та ін.) відмовилися вступити у новостворену партію і створили групу незалежних соціалістів. Відхід цих випадкових для соціалізму людей зміцнив нову партію, в лавах якої налічувалось 35 тис. чоловік. Вона випускала дві щоденні великі газети і більше десяти щотижневиків. Проте незабаром і в новій партії почали переважати опортуністичні настрої, виразником яких був Жорес. Гед і його прихильники критикували Жореса, але й самі поступово скочувались до опортунізму. Вони схоластично сприймали революційну теорію, перетворюючи творчий марксизм у догму. Гедисти не змогли зрозуміти нові явища в капіталістичному суспільстві, які виявились наприкінці XIX – на початку XX ст. Виступаючи проти переоцінки жоресистами парламентаризму, вони самі вважали парламентську діяльність основною формою діяльності соціалістів. Вони відмовилися від масових революційних дій і не ставили перед собою завдання вести пролетаріат до захоплення влади. Борючись із анархо-синдикалістами, виступаючи проти опортуністичної ідеї «нейтральності профспілок», гедисти відмовлялись від організації позапарламентських форм боротьби.

1905, липень → Створення в США бойового союзу «Індустріальні робітники світу».

1905, 23 серпня → Підписання Портсмутського мирного договору між Росією та Японією.

1905, 15 вересня → Розстріл демонстрації в Будапешті. «Червона п'ятниця».

1905, 17–23 вересня → **Ієнський з'їзд Соціал-демократичної партії Німеччини**. Для обговорення питання про ставлення німецької соціал-демократії до масового політичного страйку у вересні 1905 р. зібрався черговий Ієнський з'їзд СДПН. З доповіддю про масовий політичний страйк виступив А. Бебель. Він заявив, що масовий політичний страйк є «не тільки теоретичним, а й практичним питанням про форми боротьби, яка в даний момент зможе і повинна застосовуватись. Він порівнював події першої російської революції, форми боротьби в ній з червневою битвою паризьких пролетарів в революції 1848 р. і з Паризькою Комуною. Завдяки рішучій позиції представників революційних сил Ієнський партійний з'їзд прийняв рішення про те, що масовий політичний страйк є новим бойовим засобом в арсеналі робітничого класу, і заявив, «що у разі нападок на загальне, пряме, рівне і таємне виборче право або на право коаліції обов'язок усього робітничого класу – вдатися до цього вирішального заходу в інтєресах захисту».

1905, 7–21 жовтня → Загальний політичний страйк у Росії.

1905, грудень → Збройне повстання в Москві.

1905–1906 → **Перша Марокканська криза. Бьорський договір (1905 р.)**. Добре усвідомлюючи, що зіткнення з Англією врешті-решт неминує, німецька дипломатія вирішила послабити грізне для неї оточення. *Вільгельм II доклав багато зусиль, щоб ще більше загострити англо-російські відносини, які з самого початку XX ст. не були дружніми*. Не допустити союзу Росії з Англією – таким було одне з головних завдань Німеччини. Якщо не розірвати, то всіма засобами ослабити союз, що уже склався, Франції з Росією – таким було друге завдання, що стояло перед Німеччиною. Користуючись спільністю монархічних симпатій, Вільгельм II активізував особисту переписку з імператором Росії Миколою II. Вільгельм II систематично і наполегливо доводив «дорогому кузену» Миколі II, що Англія ущемляє життєві інтереси Росії, що для боротьби з Англією необхідно об'єднати сили Німеччини і Росії. В листі від 3 січня 1902 р. Вільгельм II відкрито закликає Миколу II втрутитися в багдадські справи, щоб Росія не втратила свого впливу в Ірані. Вільгельм радить виступити проти Англії. Але месопотамські справи мало приваблюють російського царя. Вільгельм II це враховує і поспішає «підтримати» колонізаторську політику Росії на Далекому Сході. Він знає, що маньчжурські і корейські

справи неминуче приведуть царизм до сутички з Японією. Це вигідно для Німеччини: по-перше, Росія надовго буде відірвана від європейських справ далекосхідними подіями, по-друге, війна послабить Росію, по-третє, спрямування Росії на Схід мимоволі веде до сутички Росії з Англією. Знову в листах Вільгельм наполегливо радить Миколі «виконати велику місію» захисника християнської, європейської культури на Сході проти вторгнення «дикунів монголів і буддизму». Російсько-японська війна почалася. Царська армія зазнає поразки на Сході. Один із ймовірних суперників Німеччини – на кілька років вибула з ладу як небезпечна сила. Але цього німецьким імперіалістам мало, вони спішають розірвати союз із Францією. Вільгельм II в листах до Миколи II обурюється нейтралітетом Франції, доводить, що у тяжкий час Франція залишила Росію. Більш того, англо-французьку угоду 1904 р. Вільгельм II трактує як угоду, спрямовану проти Росії. Після кількох поразок Росії в російсько-японській війні Вільгельм II поспішає запропонувати Росії союз з Німеччиною. В 1905 р. відбулося побачення Вільгельма II з Миколою II у Фінляндії, в Бьорку. Тут у каюті шхуни між двома монархами було підписано договір. Цей договір містив зобов'язання Росії й Німеччини подавати один одному взаємну допомогу «в Європі всіма своїми сухопутними і морськими силами». Вільгельм II був у захопленні від такого блискучого дипломатичного успіху. Адже Бьоркський договір, по суті, підривав франко-російський союз. Проте Бьоркська угода виявилась недовговічною. Після повернення з Бьорка в Петербург Микола II зустрів сильну опозицію франкофілів, які вимагали скасування щойно підписаного договору. Довелось Миколі II повідомити Вільгельма II, що він відмовляється від підписаного ним договору. Дуже прозорі і незграбні були дипломатичні кроки німецьких імперіалістів, щоб не розпізнати, наскільки корисливі всі «дружні» пропозиції, що їх пропонувала Німеччина. Спроба підірвати франко-російський союз не мала успіху. Хижацька натура німецького імперіалізму наочно визначилась не тільки в месопотамському питанні, а й докладно розроблених пангерманістами планів великих загарбань на Сході за рахунок Росії. Крім того, німці відверто виступали з вимогами поділу Марокко. Зокрема, Німеччина хотіла утвердитись на узбережжі Атлантичного океану, претендуючи на порт Агадір. Для здійснення цієї мети Вільгельм II розпочав демарш, подібно до того, як він це зробив у своїй палестинській подорожі. Кайзер прибув у 1905 р. в марокканський порт біля Гібралтарської протоки – Танжер – і на прийомі у дядька марокканського султана виступив з заявою, що він є поборником і захисником суверенності мусульманських народів. Водночас Вільгельм II заявив, що Німеччина претендує

на задоволення своїх інтересів в Марокко. Слідом за словами пішли справи. Незабаром Німеччина звернулася з нотою до урядів великих держав, в якій вимагала скликання міжнародної конференції з марокканського питання. Виступ Вільгельма II 1905 р. був не випадковим. Він розраховував так: в російсько-японській війні сили Росії були ослаблені, Франція не зможе сама виступити на Європейському континенті проти Німеччини. І справді, хоч Англія обіцяла Франції воєнну допомогу, в Парижі вирішили, що допомога Англії не компенсує воєнного ослаблення Росії. Тому, щоб уникнути збройного конфлікту, погодились на скликання конференції. Проте міжнародна конференція, скликана в Альхесірасі (Іспанія), в 1906 р. прийняла рішення, несприятливі для Німеччини. Передача Франції і Іспанії поліцейських функцій в Марокко, нібито для «підтримання порядку», полегшила Франції в майбутньому проникнення і повну окупацію території Марокко, за винятком іспанської сфери впливу. Німеччина зазнала поразки в Альхесірасі внаслідок об'єднаного проти неї виступу країн Антанти, підтриманого США, царською Росією і навіть союзницею Німеччини – Італією. Перша Марокканська криза змусила Англію формувати сухопутні військові сили, потрібні для європейської війни проти Німеччини.

1905–1906 → *Влітку і восени 1905 р. в Німеччині розгорнувся масовий страйковий рух, який тривав і в перші місяці 1906 р.* Підприємці відповіли на нього масовими локаутами. Тяжкі страйкові битви розгорнулись восени 1905 р. насамперед в берлінській електропромисловості, а також страйковий рух текстильних робітників Саксонсько, Тюрінгської області. У вересні 1905 р. в Берліні страйкувало понад 40 тис. робітників. У листопаді 1905 р. в Саксонії почалась запекла боротьба за впровадження демократичного виборчого права. У Лейпцигу, Дрездені, Хемніці та в інших містах десятки тисяч робітників вийшли на демонстрації. Поліція застосувала проти демонстрантів холодну зброю. Страйковий рух з явними політичними рисами набув нового поширення в 1906 р. Особливо показовим щодо цього був січневий страйк гамбурзьких робітників. Близько 100 тис. робітників взяло участь у цьому першому масовому політичному страйкові в Німеччині. Гамбурзький страйк, який став найвищою точкою масового руху німецьких робітників, що розвивався під впливом першої російської революції, мав далекосяжні результати. У зв'язку з річницею «Кривавої неділі» в січні 1906 р. німецька соціал-демократія організувала масові збори, в яких взяли участь сотні тисяч робітників і подемократичному настроєних громадян країн що відгукнулись на заклик СДПН і II Інтернаціоналу. На цих зборах їхні учасники протесту-

вали проти трикласної виборчої систем що існувала в Пруссії, проти реакції у власній країні і висловлювали свою глибоку солідарність з російською революцією. Реформісти і ревізіоністи зробили спробу загальмувати піднесення масового страйкового руху в 1905–1906 рр. в Німеччині. Реформістським вождям врешті-решт удалось на партійному з'їзді (він відбувся в 1906 р. у Мангеймі) нав'язати рішення про те, що проведення масового страйку можливе лише за умови схвалення його представниками профспілкового керівництва.

1906, січень-лютий → Міжнародна конференція з питання про Марокко в Альхесірасі (Іспанія).

1906, вересень → **Мангеймський з'їзд Соціал-демократичної партії Німеччини.** Мангеймське рішення означало не тільки поворот вправо керівництва Вільних німецьких профспілок, а й посилення позицій ревізіоністів всередині СДПН, оскільки вони дістали підтримку реформістських елементів у профспілковому русі.

1906, жовтень → **Конгрес французьких синдикатів в Ам'єні.** Прийняття Ам'єнської хартії. Основні положення анархо-синдикалізму знайшли своє відображення в Ам'єнській хартії, прийнятій на конгресі ЗКП (найбільш масова профспілкова організація Франції – Загальна конфедерація праці) в Ам'єні у 1906 р. Ам'єнська хартія визнавала класову боротьбу пролетаріату і необхідність повного звільнення робітничого класу від капіталістичної експлуатації. Основним засобом боротьби за соціалізм Ам'єнська хартія вважала загальний економічний страйк, заперечуючи боротьбу пролетаріату за політичну владу, за встановлення своєї диктатури. Не привносити політику у профспілки, зберегти їх незалежність від політичних партій, в тому числі і від партії робітничого класу, – таким був основний лозунг анархо-синдикалістів. Своєю теорією «активної меншості», протиставленою широким масам трудящих, запереченням політичної боротьби і необхідності встановлення диктатури пролетаріату, протиставленням професійних спілок політичній партії робітничого класу анархо-синдикалісти перешкоджали зростанню профспілкового руху і розвитку боротьби робітничого класу проти капіталізму. Ам'єнська хартія оголошувала профспілки у майбутньому органами виробництва і розподілу, тобто основою соціалістичної перебудови. Це положення означало, що профспілки розглядались як уже готові в рамках капіталізму виробничі органи майбутнього соціалістичного суспільства. В основі Ам'єнської хартії лежить ідея мирного переходу до соціалістичного суспільства внаслідок зрівняння класів і передачі профспілкам безпосереднього керівництва виробництвом. Класовій боротьбі під керівницт-

вом політичної партії пролетаріату анархо-синдикалісти протиставляли так звану «пряму дію» проти буржуазії і буржуазної держави, що ведеться безпосередньо самими робітниками без будь-якого керівництва з боку політичної партії.

1906 → **Утворення лейбористської партії в Англії.** Мета цієї партії – проведення в парламент своїх власних депутатів. Лейбористська партія була, по суті, федерацією різних організацій, тред-юніонів, Незалежної робітничої партії, Соціал-демократичної федерації та ін. Ці колективні члени збирали по одному пенсу з кожного члена своїх організацій і вносили гроші в касу партії. Буржуазія спробувала підірвати матеріальну базу нової партії. Член тред-юніону залізничників Осборн відмовився платити свій внесок і в 1909 р. подав до суду на свій тред-юніон. Суд і тут вирішив справу не на користь робітників, а палата лордів затвердила це рішення, заборонивши тред-юніонам стягувати гроші для політичних цілей. Це підірвало фінансову базу лейбористської партії. Тривога буржуазії у зв'язку із створенням лейбористської партії виявилась необґрунтованою: на чолі партії стали опортуністи і кар'єристи, яким були ворожі ідеї класової боротьби і революційного соціалізму. Вони обмежили діяльність партії вузькими рамками парламенту, та й тут, по суті, з усіх важливих питань плентались у хвості ліберальної партії.

1906 → **До влади в Англії прийшли ліберали.** *Найважливішою внутрішньою проблемою ліберальних кабінетів Кемпбелл-Баннермана (1836–1908) і його наступника Герберта Асквіта (1852–1928) була боротьба проти зростаючого робітничого руху.* Велику роль в уряді відігравав Девід Ллойд Джордж (1863–1945), який займав з 1906 до 1908 р. посаду міністра торгівлі (в його віданні була і промисловість). Поразка Росії в російсько-японській війні і вплив російської революції 1905 р. на «пробудження Азії» прискорили перегрупування імперіалістичних держав навколо головних антагоністів на початку XX ст. – Англії і Німеччини. Після укладення англо-французької Антанти в 1904 р. англійський уряд всі зусилля спрямував на те, щоб втягти в антинімецьку коаліцію і Росію, яка, за тверезим міркуванням англійських дипломатів, після поразки в російсько-японській війні стала більш поступливою в спірних питаннях з Англією. Царський уряд розпочав з Англією переговори, які вже на початку 1906 р. дали свої перші плоди у вигляді спільної англо-французької позики для Росії, що збагатила царську казну майже на мільярд карбованців, які були спрямовані на боротьбу з революцією, і врятувала царську Росію від фінансового банкрутства. Ця позика і штовхнула Росію на дальші переговори з Англією. Розірва-

вши з політикою «блискучої ізоляції», Англія охоче вступила в переговори з Росією в зв'язку із зростанням суперечностей з Німеччиною. Російсько-німецькі суперечності також загострювались через зростання впливу Німеччини на Близькому Сході і посилення експансії Німеччини і габсбурзької монархії на Балканах, ч. На початку ХХ ст. в Лондоні почали міркувати так: «Краще бачити Росію в Константинополі, ніж німецький воєнний арсенал у Персидській затоці». З кожним закінченим кілометром Багдадської залізниці, що будувалась, німецький капітал все більше укоренявся в Месопотамії, готуючи тим самим для себе сферу впливу, слідом за Туреччиною і в Ірані, і в Афганістані. На зміну російській небезпеці на кордонах Індії з'явилась нова, реальніша, страшніша в особі Німеччини. Обставини, що склались, особливо на Близькому Сході, штовхали Англію і Росію до союзу. Характеризуючи причини і передумови підписаної в 1907 р. англо-російської угоди, слід враховувати таке: ті, хто керував англійською політикою, уявляли, яку небезпеку для всієї системи імперіалізму становить російська революція 1905–1907 рр. Тому англійський імперіалізм був кровно заінтересований у збереженні царської влади в Росії і в спільній з царизмом боротьбі проти революції в Росії і в країнах Сходу. Ліберали нерідко втручалися в трудові конфлікти під виглядом посередника, а насправді на боці хазяїв, кидали проти страйкуючих поліцію і навіть війська. В 1907 р. Ллойд Джорджу вдалося запобігти страйку залізничників, а в 1908 р. суднобудівників. У 1911 р. уряд зірвав страйк транспортників, пообіцявши «безсторонній» арбітраж, а коли робота відновилась, арбітр відхилив їхні вимоги. Водночас, намагаючись стримати розвиток революційних тенденцій у робітничому класі, ліберали пішли на деякі поступки. Цій меті була підпорядкована і законодавча діяльність лібералів. У 1906 р. вони ухвалили новий закон про компенсацію при нещасних випадках на виробництві, дещо розширивши його дію. В 1908 р. парламент прийняв закон про 8-годинний робочий день для гірників, що працюють під землею. Того самого року було прийнято закон про пенсії для престарілих робітників, які досягли 70 років, а в 1911 р. – закон про страхування у зв'язку із захворюванням і безробіттям: робітники самі вносили 44% суми на цю допомогу у вигляді внесків, 33% надходило від підприємців, решту доплачувала держава. Велику роль у прийнятті цих законів відігравав *Ллойд Джордж*, який в 1908 р. зайняв посаду міністра фінансів. Цим законодавством він сподівався розширити соціальну базу ліберальної партії: він вважав виникнення лейбористської партії результатом прорахунку лібералів. *Слідом за Канадою і Австралією «статус домініону», тобто права самоврядування, дістали Нова Зе-*

ландія (1907) і Південна Африка (1910). З 1907 р. уряд почав регулярно скликати імперські конференції для консультації з домініонами з найважливіших питань зовнішньої і воєнної політики. Помітну роль в діяльності Ллойд Джорджа відігравала демагогія. Черговим приводом був бюджет 1909 р. Скромні затрати на соціальні потреби, в сумі 1%, які передбачались у цьому бюджеті, Ллойд Джордж оголосив «непримиренною війною проти злиднів», а мито на велику спадщину і додатковий податок на високі прибутки (понад 5 тис. фунтів стерлінгів на рік) «війною проти великого капіталу». Ліберальна преса, вторячи йому, назвала цей бюджет «народним»; консервативні противники оголосили його замахом на приватну власність, а самого Ллойд Джорджа – «революціонером». Насправді ж *Ллойд Джордж* був вірним і обачливим слугою капіталу. Боротьба навколо бюджету втягла ліберальний уряд у конфлікт з палатою лордів, яка не затвердила його. Ліберали оголосили про свій намір урізати права лордів і під цим гаслом провели дві виборчі кампанії протягом одного року – в січні і грудні 1910 р., але в обох випадках мали лише незначну більшість. У травні 1911 р. палата общин прийняла білль про реформу верхньої палати. За новим законом верхня палата втрачала право втручатися в бюджетні питання; будь-який закон вважався прийнятим після трикратного затвердження в нижній палаті. Ліберали не зважились знищити цю застарілу установу, вбачаючи в ній захисний вал проти демократії. Закон також установлював п'ятирічний строк діяльності нижньої палати і впроваджував платню депутатам. На початок XX ст. буржуазія втратила свою керівну роль в ірландському національному русі. Партія «Шінн фейн» («Ми самі») вимагала політичної незалежності, загрожуючи гаслом бойкоту англійських товарів, але значна частина ірландської буржуазії взагалі схилилась до компромісу з англійцями і на передній план висувала відродження національної культури. Головною силою визвольного руху ставав ірландський робітничий клас, який в ході промислового розвитку країни зростав чисельно і зміцнював свої професійні організації. Про бойові настрої ірландських робітників і їх організованість свідчили великі страйки залізничників у 1911 р. і дублінських трамвайників у 1912 р. У лавах робітничого класу посилювався вплив Соціалістичної партії (виникла в 1898 р.), яка боротьбу за незалежність Ірландії пов'язувала з програмою соціалістичних перетворень, її вождем був Джеймс Конноллі (1870–1916). Ліберальний уряд зрозумів неминучість поступок ірландцям. Виходячи з цього, він у квітні 1912 р. вніс у парламент новий білль про гомруль, який в основному повторював попередній проект Гладстона. Проте і цього разу консерватори зустріли білль

вороже. Противники білля зажадали розчленування Ірландії – виділення з її складу північної частини – Ольстера – найбільш розвинутої і промислової частини країни. Таке розчленування зводило нанівещь незалежність. Лідери «непримиренних» в Ірландії оголосили, що будуть силою добиватися розчленування Ірландії, і, підкріплюючи свої загрози, почали озброюватись. В середовищі англійських панівних класів було багато людей, які підтримували ірландських «непримиренних». Офіцери англійських частин, які одержали в березні 1914 р. наказ забезпечити в Ольстері порядок, відмовилися коритися урядові.

1906 → Створення в Італії Загальної конфедерації праці.

1906–1914 → **«Довге міністерство» Джолітті (1906–1909) (Італія).**

Італія напередодні війни. Незабаром після виборів у парламент, що відбулися в 1904 р., уряд Джолітті пішов у відставку, поступившись місцем більш правим урядам Фортіса і Сонніно. Проте вони були недовговічними, оскільки спроба ігнорувати робітничий клас і створити проти нього реакційний поміщицько-селянський блок не враховувала реального співвідношення сил у країні. В 1906 р. Джолітті знову став главою уряду, що дістав назву «довгого міністерства» (1906–1909). Новий етап «ліберальної ери» збігся із загостренням економічних і соціальних труднощів. На фоні бурхливого зростання промисловості в північних провінціях особливо відчутними були відсталість і бідність південних районів, вузькість внутрішнього ринку, нестача кваліфікованих кадрів при величезній резервній армії праці. Буржуазія, користуючись наявністю дешевої робочої сили, віддавала перевагу нещадній експлуатації робітників перед технічними новинками і соціальним законодавством. Криза 1907 р. завдала серйозних збитків промисловості, торгівлі, фінансам, сільському господарству і прискорила процес концентрації виробництва і капіталів. До цього приєдналися стихійні лиха – виверження Везувію і землетрус у Калабрії в 1906 р., жахливий мессінський землетрус 1909 р., під час якого було вбито, покалічено і поранено більш як 8 тис. чоловік, зруйновано міста Мессіна і Реджо. Новий уряд Джолітті, в якому поряд з ліволіберальними діячами були представники радикалів, що підтримували урядову програму, і діячі правого напрямку (міністр іноземних справ Т. Тіттоні близький до католицьких кіл), проводив більш поміркований курс порівняно з початком ХХ ст. Головні зусилля Джолітті спрямовував на модернізацію економіки країни шляхом будівництва залізниць, портів, розвитку торгового флоту. Для зменшення невдоволення Півдня в 1906 р. було виділено 120 тис. лір на будівництво шляхів, портів, засновано каси сільського кредиту. Ці заходи дали користь переважно

великим поміщиком-латифундистам, але не змінили становища південних районів. Посилилась опозиція ліберальному курсу з боку групи демократично настроєних інтелігентів-південців – «меридіоналістів», очолюваних відомим ученим і громадським діячем Гаetano Сальвеміні. На Півдні країни часто вибухали антиурядові виступи селян. Але головною проблемою, як і раніше, залишилось робітниче питання. У 1906 р. було укладено англо-італійську угоду про поділ сфер впливу в Ефіопії. Спираючись на неї, Італія інспірувала нові інциденти з Ефіопією, захоплюючи прикордонні землі і розширюючи, економічне проникнення в Ефіопію. Угода з Францією і Англією поглибила італо-німецькі і італо-австрійські суперечності, особливо після Альхесіраської конференції 1906 р. з марокканського питання, на якій італійська делегація підтримала французькі вимоги. Загострилися відносини між Італією і Австро-Угорщиною через «терре іреденте» – австрійські землі з італійським населенням – і через сфери впливу на Балканах. 1908–1909 рр., в період близькосхідної і боснійської криз, Італія пішла на зближення з Францією і Росією, підтримавши франко-російсько-сербський проект будівництва Дунайсько-Адріатичної магістралі. В 1909 р. під час візиту в Італію Миколи II в Ракконіджі було підписано російсько-італійську угоду про співробітництво на Балканах і в Середземноморському басейні. Обидві сторони взяли зобов'язання підтримувати статус-кво на Балканах і не укладати без взаємного повідомлення угод про Балкани з іншими державами. Італія обіцяла Росії підтримку в перегляді режиму проток в обмін на визнання царською Росією претензій Італії на Тріполітанію і Кіренаїку. Ця політика «турів вальсу», проте, не привела до розриву Італією союзних відносин з Німеччиною і Австро-Угорщиною. В 1902 і 1907 рр. Троїстий союз було продовжено на новий строк; уточнювались зобов'язання союзників на випадок колоніальної агресії Італії проти Тріполітанії і Кіренаїки. Слідом за «побаченням в Ракконіджі» (італо-російські переговори 1909 р.) було укладено австро-італійську угоду про Балкани, що визнавала за Італією право на територіальну «компенсацію» у разі окупації Австро-Угорщиною Нові-Пазарського санджаку. Реалізуючи курс «мирного економічного втручання», уряд надавав всемірну допомогу банкам і промисловцям в економічній експансії в Тріполітанії і Кіренаїці, Албанії, Чорногорії, Малій Азії, добившись утворення італійських поштових контор на території Османської імперії, надання пароплавних концесій, права купівлі землі італійськими підданими в турецьких володіннях і т. ін. Як і інші держави Європи, італійський уряд діяв щодо Туреччини методом військових демонстрацій і ультиматумів, що не могло не загострювати італо-турецьких відносин. З

1905 р. почали зростати воєнні асигнування. В 1910/11 бюджетному році на воєнні потреби було асигновано 517 млн лір. Набрала чинності морська програма, внаслідок чого флот Італії на кінець 1911 р. збільшився до 10 броненосців, 7 крейсерів та інших суден загальною водотоннажністю 280 тис. тонн (майже 1/3 тоннажу флоту Троїстого союзу). Будувались прикордонні укріплення; за законом 1907 р. було проведено реорганізацію армії. У 1911–1913 рр. на завоювання Лівії було витрачено 1,5 млрд лір. Одночасно з цим уряд приступив до здійснення широкої середземноморської програми. В ході Балканських воєн було створено сферу впливу в Албанії. Італія взяла участь у боротьбі за залізничні концесії на Балканах і в Малій Азії. В середині країни посилилась антисоціалістична кампанія всіх партій і течій буржуазного табору. На парламентських виборах 1913 р. Джолітті і ліберальна більшість виступили в блоці з католиками. Тим самим зазнав краху курс на співробітництво з лівими силами. Але це вирішило долю самого ліберального курсу. В березні 1914 р. на зміну уряду Джолітті прийшов кабінет Саландри, представника консервативних імперіалістичних сил. «Ліберальна ера» закінчилась. Криза «верхів» доповнилась напередодні першої світової війни могутнім вибухом народного руху, який увійшов в історію під назвою «Червоного тижня» (7–14 червня 1914 р.). Він був підготовлений рядом причин: зростаючою економічною кризою і новим підвищенням цін, які досягли рівня 1898 р., безробіттям, що посилилося взимку 1913/14 р., розвитком антивоєнного руху в країні, зростанням антиурядових виступів. Уже в 1913 р. у відповідь на розстріл жителів селища Роккагорра провінції Лаціо соціалістична партія і Загальна конфедерація праці прийняли рішення у разі нових актів терору вдатись до загального страйку. На користь страйку з різних мотивів висловились «революційні синдикалісти», анархісти, діяльність яких децю позвавилась після італо-турецької війни, ліве крило республіканської партії. В 1913–1914 рр. відбувся ряд великих страйків – успішний страйк 1913 р. туринських металургів, численні виступи проти реакції і сваволі підприємців міланських робітників, рух залізничників, нові страйки батраків Романи та ін. 7 червня 1914 р. було розстріляно антивоєнну маніфестацію в Анконі, троє демонстрантів було вбито, 15 поранено. Звістка про це сколихнула всю країну. Трудова Італія відповіла могутнім антивоєнним страйком протесту, в якому загалом взяли участь 1 млн чоловік. Сім днів продовжувалась боротьба між трудящими і військами, поліцією, націоналістичними збройними загонами «порядку». В Римі, Мілані, Неаполі боротьба набула збройного характеру, споруджувались барикади, маніфестанти кидалися назустріч військам, повсюдно відбувались

сутички. На Півночі, зокрема в Туріні, пролетаріат припинив роботу, почавши страйк протесту. В провінціях Романи і Марке були проголошені республіки, конфіскувалась зброя і реквізувалось продовольство, знищувались документи про податкові недоїмки. Соціалістична партія і ЗКП підтримали страйк, проте в їхніх рядах не було єдності в оцінці подій і перспектив руху. Тому 1 червня 1914 р. керівництво ЗКП віддало розпорядження про припинення боротьби, оголосивши, що мету протесту досягнуто. Анархісти і республіканці, що багато говорили про революцію, також насправді були безсилі очолити боротьбу мас, вони лише декларували революційні лозунги. 13–14 червня рух почав спадати. Проти труящих почались репресії. Спроба депутатів-соціалістів і частини демократів продовжити боротьбу в парламенті, добитись відставки уряду, покарання винних за розстріл в Анконі не вдалася через реакційну більшість, що згуртувалась навколо уряду. Муніципальні вибори, що відбулися незабаром після страйку, свідчили про посилення позицій урядового блоку в середніх верствах, наляканих розмахом боротьби у дні «Червоного тижня». Незважаючи на поразку, «Червоний тиждень» був одним з найбільш значних антивоєнних виступів робітничого класу в Європі, оскільки трудящі виступали проти мілітаризму і реакції, правлячі кола не могли ризикувати і взяти участь (у першій світовій війні в 1914 р.). Тільки посилена шовіністична кампанія 1914–1915 рр змінила політичну атмосферу в країні. В період нейтралітету 1914–1915 рр. правлячі кола Італії розпочали переговори як з союзниками, так і з країнами Антанти про умови вступу у війну. В 1915 р., діставши від Англії, Франції, Росії обіцянку зміцнити позиції Італії в Середземноморському басейні, уряд Саландри порвав з Троїстим союзом і вступив у війну на боці Антанти.

1907, січень → Прийняття в Австрії закону про загальне виборче право.

1907, 25 січня → *В Німеччині шовіністична пропаганда війни проти гетеро та готтентотів дала виборам загальне ім'я «готтентотських виборів».* Незважаючи на всі труднощі, результати виборів 25 січня 1907 р. в рейхстаг показали, що СДПН, як і до того, залишалась з впливом на маси виборців першою політичною партією країни. Вона дістала 3,3 млн голосів (на виборах 1903 р. – 3 млн), парті «Центру» – 2 млн, націонал-ліберали – 1,6 млн, консерватори 1,1 млн, імперська партія – 0,5 млн голосів. Таким чином, соціал-демократи дістали на цих виборах більше голосів, ніж три останні партії, які були на той час основною опорою юнкерсько-буржуазної реакції. Проте система повторних виборів і розподілу виборчих округів так застаріла, що, незважаючи на великий виборчий успіх, СДПН одержала на цей раз ли-

ше 43 мандати проти 81 в 1903 р. Таким результатом виборів сприяла також хвиля шовінізму і мілітаризму, в полоні якої опинилися значні верстви дрібної і середньої буржуазії. Бюлов вжив рішучих заходів щодо згуртування реакційних консервативних сил у рейхстазі. Консерватори, імперська і націонал-ліберальна партії, що мали 141 місце в рейхстазі, а також три ліволіберальні партії об'єдналися і утворили консервативно-ліберальний, або «бюловський» («готтентотський»), блок, який взяв курс на посилення реакційної внутрішньої і зовнішньої політики.

1907, 18–24 серпня → **Сьомий конгрес II Інтернаціоналу (Штутгарт).**

В його роботі взяли участь 884 делегати з 25 країн Європи, Азії, Америки, Австралії і Африки. Численною була делегація від СДПН – вона налічувала 289 чоловік. На Штутгартському конгресі зібралися кращі представники міжнародного соціалізму, його найбільш відомі діячі: *А. Бебель і Ж. Жорес, К. Каутський і Ж.-Гед, Г. Плеханов і Г. Квелч, Р. Люксембург і Т. Манн, К. Цеткін і Ю. Мархлевський* та багато інших. На конгресі вперше був при сутній *В. І. Ленін*. На порядку денному конгресу стояли всі найбільш значні і значущі проблеми: мілітаризм і міжнародні конфлікти; відносини між політичними партіями і професійними спілками; колоніальне питання; еміграція і імміграція робітників; виборче право жінок. Однією з особливостей цього конгресу (що відіграли позитивну роль) було те, що більшовики і представники інших лівих партій ввійшли до складу всіх органів конгресу. Зокрема, *В. І. Ленін, Р. Люксембург, Я. Тишка* ввійшли в комісію з питання про мілітаризм і міжнародні конфлікти. Центральне місце в роботі Штутгартського конгресу мало питання про боротьбу проти мілітаризму і небезпеки війни. Посилення мілітаризму в усьому житті буржуазного суспільства, зростання гонки озброєнь, серія міжнародних конфліктів, які ледве не привели до розв'язування світової війни, нарешті, утворення в 1907 р. Антанти, що завершила розкол капіталістичного світу на два воєнно-політичних блоки, – всі ці тенденції і явища безпосередньо зачіпали долю і класові інтереси робітничого руху. Основним доповідачем з цього питання на Штутгартському конгресі був *А. Бебель*. Давши правильну характеристику загальному завданню боротьби проти мілітаризму і загрози війни, він, проте, не вніс до проекту резолюції конкретних пропозицій. Навколо його доповіді розгорнулася гостра дискусія. Французький анархо-синдикаліст Ерве пропонував відповісти на війну страйком або повстанням. Німецький опортуніст Фольмар виступив взагалі проти проведення будь-якої антимілітаристської пропаганди. Жорес, Вайян та інші критикували опортуністів справа і «зліва». Більшовицька делегація, очолювана *В. І. Ленін*

ним, а також представники лівих в німецькій делегації і польська делегація внесли ряд поправок до резолюції, запропонованої А. Бебелем. Суть їх полягала в тому, що вони не обмежували боротьбу проти мілітаризму і війни тільки використанням парламентської трибуни, а закликали проводити агітацію серед молоді, використовувати породжену війною кризу, щоб прискорити падіння буржуазного уряду, постійно змінювати способи і засоби боротьби в міру загострення політичної ситуації.

1907, 31 серпня → **Англо-російська угода про Іран, Афганістан і Тибет**. Російсько-англійська угода владнала взаємні претензії на Близькому Сході (в Туреччині і Ірані). Обидві угоди (квітень 1904, англо-французька) були типовими операціями колонізаторів за рахунок народів колоній. Ці угоди не усунули суперечностей і стали можливими лише перед загрозою загальної небезпеки. Англо-французька Антанта була підкріплена військовими угодами. Щодо англо-російських відносин, то тут через гостроту суперечностей формального союзного договору так і не було укладено. *Отже, 31 серпня 1907 р. було підписано англо-російську конвенцію про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті. Іран поділили на три зони: Північний Іран (найбільш заселена частина країни) визнавався сферою впливу Росії. Центральний Іран оголошувався нейтральною зоною. Південний, або, точніше, Південно-Східний, Іран, який був багатий на нафту і прикривав підступи до Індії та до Персидської затоки, ставав сферою англійського впливу. В російській і англійській зонах впливу було встановлено контроль над прибутками іранського уряду з метою своєчасного одержання від нього платежів по позиках Російському обліково-позиковому банку та Англійському шахиншахському банку. Афганістан (з деякими застереженнями) визнавався сферою впливу Англії. Росія зобов'язувалась вступати у зносини з Афганістаном через посередництво британського уряду. Тибет було визнано під сюзеренітетом Китаю, проте фактично англійський капіталізм зберіг там багато привілеїв.*

1907, жовтень → За свою антивоєнну, соціалістичну діяльність Лібкнехт став у жовтні 1907 р. перед імперським судом у Лейпцигу, який обвинувачував його в підготовці державної зради. Лібкнехт перетворив цей процес на обвинувальний акт проти мілітаризму та існуючої державної системи. Проте його було засуджено до півтора року ув'язнення в фортеці.

1907, листопад → Нова «Червона п'ятниця» в Угорщині.

1907–1909 → У відповідь на перші кроки Національно-визвольного руху в Індії англійський уряд лібералів у 1907 р. почав репресії. Поліція

розганяла збори, тюрми були переповнені. До політичних в'язнів застосовувались тілесні покарання. Переконавшись, що ці заходи не послабили руху, англійський уряд пішов на невеликі поступки індійській буржуазії: в 1909 р. в деякі дорадчі ради при англійцях були допущені індійські представники, переважно із знаті і буржуазії.

1908, жовтень – 1909 → **Боснійська криза**. У відповідь на національно-визвольний рух у Боснії і Герцеговині Австро-Угорщина, скориставшись молодотурецькою революцією, 7 жовтня 1908 р. оголосила про анексію цих двох слов'янських областей. Безпосереднім приводом до анексії було направлення Боснією і Герцеговиною своїх депутатів до турецького парламенту, оскільки ці області, хоча й були окуповані Австро-Угорщиною, все ще формально входили до Османської імперії. Справжнім рушієм анексії Боснії і Герцеговини був німецький і австрійський капітал. Саме під їхнім тиском Австро-Угорщина, прагнучи дістати вихід до Егейського моря, домоглася в 1908 р. концесії від Туреччини на проведення залізниці до Салонік. Це було зроблено не стільки в інтересах Австро-Угорщини, скільки в інтересах Німеччини. Слідом за цим і настала анексія Боснії і Герцеговини. Щоб не бути в очах великих держав єдиним порушником Берлінського трактату, за яким Австро-Угорщина дістала лише право окупації Боснії і Герцеговини, габсбурзька монархія домовилася з болгарським князем Фердинандом Кобурзьким про проголошення незалежності Болгарії, що й було зроблено за два дні до анексії Боснії і Герцеговини. Турецький уряд хоч формально і заявив протест проти окупації Боснії і Герцеговини, але, враховуючи безнадійність утримання цих областей у складі Османської імперії, вирішив за угодою 22 лютого 1909 р. з Австро-Угорщиною під виглядом викупу земель одержати 2,5 млн фунтів стерлінгів і визнати анексію. Анексія Боснії і Герцеговини викликала протест Сербського уряду, який всенародно заявив про зневажання національних інтересів слов'янських народів Австро-Угорщиною і вимагав автономії для Боснії і Герцеговини, а також встановлення спільного кордону між Сербією і Чорногорією шляхом поділу Ново-Пазарського санджака, що припинило б дальше просування Австро-Угорщини на південь. Царська Росія підтримала вимоги Сербії і запропонувала розв'язати питання про анексію Боснії і Герцеговини на конференції країн-учасниць Берлінського конгресу в 1878 р. Винуватниця анексії – Австро-Угорщина і її заступниця – Німеччина енергійно протидіяли скликанню нової конференції, а союзники Росії – Франція і Англія – не підтримали її пропозиції. Така поведінка Франції і Англії в розв'язанні боснійського конфлікту окрилила німецький уряд, який запропонував царському уряду Росії санкціонувати австрійську анек-

сію і 21 березня 1909 р. в ультимативній формі довів до відома російського уряду, що в разі відмови прийняти пропозицію Німеччини остання підтримає Австро-Угорщину в її нападі на Сербію. Не зустрівши підтримки з боку своїх союзників, царський уряд змушений був прийняти пропозицію Німеччини, до якої приєдналась і решта держав, що раніше підписали Берлінський трактат. У Боснійській кризі рельєфно відбилась боротьба держав за перевагу на Близькому Сході, і щодо цього вона є одним з етапів на шляху розв'язання світової війни. Водночас ця криза посилила національно-визвольну боротьбу в Австро-Угорщині.

1908, жовтень → Оголошення незалежності Болгарії.

1908, грудень → Справа Осборна в Англії.

1908 → Прийняття німецьким рейхстагом закону про збільшення військового флоту.

Прийняття в Німеччині закону про примусове відчуження польських земельних володінь.

Створена Бразильська регіональна робітничка федерація. На початку XX ст. переважний вплив у робітничому русі дістали анархо-синдикалістські елементи.

1908–1912 → Диктатура Аугусто Легія в Перу.

1909 → В Аргентині анархіст С. Радовицький вбив ненависного шефа столичної поліції Фалькона, який організував розстріл першотравневої демонстрації трудящих.

1909, 1 травня → У Франції страйк був призначений на 1 травня 1909 р. Незважаючи на тривалий строк підготовки, ні керівництво ЗКП, ні окремі синдикати не вжили жодних практичних заходів до успішного проведення страйку. Уряд поставився значно серйозніше до масової класової сутички – до Парижа стягнули війська. І все-таки робітничий клас Франції виступив у ряді міст країни. Особливо активними були робітники в департаменті Сена і в столиці. Анархо-синдикалісти не використали піднесення робітничої активності, і травневий страйк 1909 р. було придушено.

1909, 26–29 червня → Загальний страйк трудящих в Іспанії. Повстання в Барселоні.

1909, вересень → Створення в Мексиці хунти захисту селян.

1909 → Конференція Балканських держав у Белграді.

Американська окупація Нікарагуа.

1909–1913 → **Розкол республіканської партії в США.** Програма прогресивної партії. Президентство Тафта. Успіх гнучкої і маневрової по-

літики ліберальних реформ Рузвельта, спрямованих на зміцнення панування великого капіталу, особливо разючий на фоні прямолінійних дій *президента Тафта (1909–1913)*. Його відверта підтримка вимог великого капіталу спричинила такий вибух громадського невдоволення, що напередодні виборів 1912 р. це привело до кризи всередині правлячої республіканської партії. Від неї відокремились радикальні групи буржуазних реформаторів на чолі з Лафоллетом, до яких незабаром приєднався і Рузвельт. У 1912 р. вони утворили Національну прогресивну партію. В обстановці класових битв пролетаріату і поширення соціалістичних ідей нова партія буржуазного реформізму не скупилась на обіцянки, щоб залучити голоси виборців.

1909–1916 → Інтервенція США в країни Латинської Америки.

1909–1935 → Диктатура Хуана Гомеса у Венесуелі.

1910, серпень-вересень → Восьмий конгрес II Інтернаціоналу (Копенгаген).

1910, вересень → **Магдебурзький з'їзд Соціал-демократичної партії Німеччини**. На Магдебурзькому з'їзді 1910 р. ліві виступили як течія. Про це говорив у своїй промові К. Лібкнехт. Наявність у партії радикальної течії неодноразово визнавав і А. Бебель. Події, пов'язані з Магдебурзьким з'їздом, внесли істотні зміни в розстановку внутрішніх сил СДПН. На цьому з'їзді Каутський вже відкрито виступив проти лівих з підтримкою правих. З цього часу лівим довелось вести боротьбу на два фронти – проти правих і особливо проти каутськянства. У передвоєнні роки в розвитку лівої течії відбувались істотні позитивні зрушення. По-перше, ліві в ці роки були єдиними, хто відображав справжні інтереси німецького робітничого класу, виступаючи від його імені з найважливішими політичними акціями, особливо у зв'язку із зростаючою загрозою світової війни, їхня антиімперіалістична боротьба – найважливіше завоювання німецького пролетаріату в цей період. Водночас ліві в Німеччині були розрізнені до 1914 р. Незважаючи на ці слабості і недоліки лівих, вони стали тією революційною силою в німецькому робітничому русі, яка врятувала честь робітничого класу і створила передумови для виникнення комуністичної партії в Німеччині. Процес диференціації лівих і правих сил у німецькій соціал-демократії міг би бути іншим, а також могли бути іншими історичні наслідки для долі німецького, а до якоїсь міри і для міжнародного робітничого руху, коли б найвпливовіший і найбільш авторитетний теоретик та ідейний вождь СДПН і всього II Інтернаціоналу Карл Каутський не займав «особливої» позиції в боротьбі між марксистською і ревізіоністською течіями. Ця позиція була, по суті, справжнім зрад-

ницьким ударом в спину, який поставив у дуже скрутне становище марксистську течію в СДПН і заохотив правих до більш рішучих дій щодо переродження партії на реформістській основі. «Особлива» позиція Каутського привела до виникнення одного з різновидів опортунізму в СДПН і в міжнародному робітничому русі, що дістав назву центризму. Каутськіанство, або центризм, стало одним з найбільш рафінованих різновидів опортунізму. Каутськіанство не мало власної соціальної бази і спиралось на ті самі верстви, що й правий опортунізм. Справжня ж мета центризму була в тому, щоб нанести удар по лівих і підтримати правих. З 1910 по 1914 р. Каутський вів найгострішу боротьбу проти Р. Люксембург, К. Цеткін, Ф. Мерінга, А. Паннекука та інших представників марксистської течії в СДПН. Погляди і політичну практику Каутського, які він виявив у боротьбі з лівими у ці роки, Ленін характеризував як повний крах марксизму. Так завершився процес складання нового різновиду опортунізму в СДПН – центристської течії. Центризм виник як ідеологія і політика примирення, згладжування принципових суперечностей між ревізіоністами і марксистами, між імперіалізмом і робітничим класом. Однією з каутськіанських догм, за допомогою яких родоначальник центризму спекулював на свідомості і почуттях революційних робітників, була догма про так звану «єдність партії», якою Каутський прикривав фактичне переродження німецької соціал-демократії з революційної партії в партію соціальних реформ.

1910, вересень–жовтень → **Барикадні бої в Маобіті (Берлін)**. Найвищою точкою класових боїв 1910 р. були події, що розгорнулися у вересні і жовтні в берлінських районах Маобіт і Веддінг. Робітники однієї з вугільних фірм Маобіту оголосили страйк, вимагаючи підвищення зарплати, їх підтримали близько 30 тис. інших робітників. Проти страйкарів було кинуте до 1 тис. поліцейських. З'явилися барикади, почався справжній бій. Кілька сотень робітників було поранено, двох – вбито, багатьох кинуте в тюрми. Через місяць криваві події відбулися під час страйку в районі Веддінг. Ці події потрясли всю Німеччину і викликали широкий рух протесту проти поліцейського терору. Особливість класових боїв у жовтні в Берліні полягала в тому, що робітничий клас відкрито виступив проти уряду. У 1910 р. кількість страйків зросла порівняно з 1909 р. з 2045 до 3194, а кількість робітників – учасників страйків – з 131 тис. до 369 тис. В наступному році соціал-демократія організувала масовий рух протесту проти спроб уряду Вільгельма II розв'язати війну у зв'язку з Марокканською кризою, ним же й спровокованою.

1910 → Повстання моряків бразильського флоту.

У Флоренції (Італія) було створено «Націоналістичну асоціацію». В основу її політичної програми було покладено горезвісну теорію про італійську «націю-пролетарку», нібито пригноблену іншими, багатшими «плутократичними» державами. **Лідер націоналістичного руху Е. Коррадіні** закликав розбудити національну свідомість «переможною війною» і «відновити пакт сімейної солідарності між класами нації», перенісши «класову боротьбу» на міжнародну арену.

1910–1911 → *Щоб відвернути трудящі маси від боротьби і пом'якшити неприємне враження від анексії, в лютому 1910 р. австро-угорський уряд «дарував» Боснії і Герцеговині конституцію.* Всупереч декларованій рівності громадян перед законом і впровадженню представницького органу (сабору), вся влада в провінції, як і раніше залишалася в руках австрійських чиновників. Сабор мав дорадчий характер. Виконавчі власті не були відповідальні перед ним. Куріальна система виборів надійно охороняла інтереси можновладців. Першими своє ставлення до встановленого порядку виявили селяни. Влітку 1910 р. в Боснійській Країні і Посавині почалось повстання кметів, які вимагали ліквідації феодальних відносин, проведення аграрної реформи і скорочення податків державі. За прикладом робітників селяни назвали свій рух страйком. Хоч повстання кметів було жорстоко придушене, воно не було марним. В 1911 р. уряд змушений був видати закон про добровільний викуп кметів, який, проте, не мав великого практичного значення; мета його – розкол єдиного селянського руху. В умовах жорстоких репресій і політичних переслідувань у Боснії і Герцеговині почали виникати різні таємні революційні організації, головним чином серед учнівської молоді. Учасники однієї з таких організацій («Молода Боснія») підготували і здійснили 28 червня 1914 р. в Сараєві вбивство австрійського престолонаслідника Франца-Фердинанда.

1910–1911 → Загострення класової боротьби у Франції. Страйк залізничників. Рух селян-виноробів Шампані

1910–1914 → *Протест проти турецького гноблення переріс у збройне повстання на півночі Албанії, яке тривало п'ять місяців.* Навесні 1911 р. спалахнуло друге антитурецьке повстання в Албанії, а через рік – третє, яке набуло загальноалбанського характеру. Центром його була область Косово. Під час цього повстання місцеві албанські феодали зрадили національні інтереси свого народу уклавши угоду з турецьким урядом і зробивши велику послугу властям кривавим придушенням повстання в серпні 1912 р. У період першої Балканської війни територія Албанії була окупована військами Чорногорії, Сербії і Гре-

ції. Капітуляція Туреччини і загроза розчленування Албанії спричинили нове піднесення національно-визвольного руху албанського народу з вимогою незалежності. 28 листопада 1912 р. на зборах представників країни й еміграції у Вльорі було проголошено незалежність Албанії. Щоб не допустити Сербію до Адріатичного моря, Австро-Угорщина і Італія домоглися підтвердження цього Лондонським мирним договором 1913 р. і спеціальною конференцією послів, що підписали Лондонський договір держав. 29 липня 1913 р. було проголошено незалежність Албанії від Туреччини. Але цей акт мав скоріше формальний характер. Фактично над країною встановлювався протекторат європейських імперіалістичних держав, на вимогу яких у березні 1914 р. управління Албанією було передано німецькому князю, що правив під іменем Вільгельма I.

1910, листопад – 1917 → **Буржуазно-демократична революція в Мексиці.** Почалась буржуазна революція в Мексиці, яку очолив поміщик і капіталіст Франсіско Мадеро. *У травні 1911 р. Діас утік з Мексики і до влади прийшов ліберально-буржуазний уряд Мадеро.* В результаті втручання північноамериканських і англійських імперіалістів, незадоволених протекціоністською політикою уряду, реакційна вояччина, що виражала інтереси латифундистів та іноземних монополій, скинула його в 1913 р. У країні розгорнувся сильний селянський рух, яким керували видатні вожді Франсіско Вілья і Еміліано Сапата. Сапата опублікував аграрну програму, яка вимагала повернення індійським общинам незаконно захоплених земель й експропріації латифундій на користь селян (з виплатою невеликого відшкодування). США намагались окупувати Мексику в 1914 і 1916 рр., але, наштотхнувшись на жорстокий опір селян та інші сили революції, змушені були вивести свої війська. Спроба США привела до посилення антиімперіалістичних настроїв у країні. Спекулюючи на антиімперіалістичних почуттях мексиканського народу і скориставшись відсутністю союзу між робітниками і повсталими селянами, відсутністю єдності в таборі революційних сил, мексиканська буржуазія зробила спробу зосередити політичну владу в своїх руках, її представникові В. Каррансе, що висунув націоналістичні лозунги і видав закон про аграрну реформу, вдалось завдати поразки революційним арміям; в 1915 р. його війська зайняли столицю. До 1917 р. уряд Карранси встановив свій контроль майже на всій території країни. В 1917 р. конгрес Мексики, в якому переважали представники буржуазії і дрібнобуржуазної демократії, прийняв буржуазно-демократичну конституцію країни. Мексиканська революція мала антиімперіалістичний і аграрний характер. Вона значною мірою підірвала велике поміщицьке землеволодіння і усунула від влади ко-

ла традиційних латифундистів. До влади прийшла буржуазія, якій вдалося заразити націоналістичною ідеологією широкі маси трудящих.

1911, травень → Проведення парламентської реформи в Англії

1911, вересень → **Створення Британської соціалістичної партії**. Програма партії проголошувала кінцевою метою боротьби перемогу соціалізму. Перебуваючи на позиціях класової боротьби, соціалістична партія в центр своєї діяльності ставила керівництво масовим робітничим рухом. Ліві сили англійського робітничого руху нарешті об'єдналися.

1911 → **Друга Марокканська криза**. Після підписання російсько-англійської угоди 1907 р. німецькі імперіалісти почали особливо нервувати. Зовнішньополітична обстановка склалась аж ніяк не на користь Німеччини. Утворилась англо-франко-російська коаліція. Всередині країни Німеччину чекали також грізні події. Це були роки гострої боротьби за демократизацію пруської виборчої системи, роки гострої страйкової боротьби, яка переросла в 1910 р. в барикадну боротьбу в Берліні. Але логіка хижака, що зарвався, невмолимо вела до розбою – війни. Боснійський конфлікт і позиція в ньому Німеччини свідчили про це. Німецькі імперіалісти навіть і не мислили, щоб зупинитись перед прірвою. Преса німецьких монополій закликала до розбою, редактор однієї із газет Максиміліан Гарден навіть розповів світові про свою теорію розбою. Він порівнював Німеччину з молодою, сильною, енергійною людиною. Ця молода людина нічого не дістала в спадщину від своїх батьків, має лише деякі заощадження. Жадоба до наживи у молодій людині велика, і вона вирішує, що чесним трудом не розбагатіє. Але вона відважна і смілива, вона йде в ігорний будинок, ставить на карту всі свої заощадження, і якщо не візьме в «чесній» грі великий банк, програє, тоді вона застосує силу: вона просто відніме у відкритому розбої виграш у своїх партнерів. Максиміліан Гарден уподібнив Німеччину цьому молодому розбійнику з ігорного будинку. Якщо німецькі предки – пси-рицарі і бранденбурзькі юнкери – не залишили великого капіталу німцям ХХ ст., то останні не будуть журитися – вони вийдуть на «велику дорогу» колоніального розбою і грабуватимуть. Вони вимагають насильного переділу світу, вони штовхають світ до війни. Але розбійник – боягуз, він намагається забезпечити тил. Потрапивши в «оточення», німецькі імперіалісти ще раз намагаються відірвати Росію від союзників. Підтримавши Австро-Угорщину проти Росії в боснійському конфлікті 1908 р., німецькі імперіалісти вирішили використати будь-яку недомовленість у балканських справах між Росією та її союзниками по Антанті. Забити якнайш-

видше клин передусім між Англією і Росією – такий був смисл переговорів у Потсдамі в 1910 р. між Вільгельмом II і Миколою II. Після потсдамського побачення не залишилось ніяких письмових слідів, але архіви зберігають велику попередню і наступну переписку між канцлером Німецької імперії Бетман-Гольвегом і російським міністром закордонних справ Сазоновим, з якої можна зробити висновок, чого саме домагались німецькі імперіалісти, а домагались вони насамперед відриву Росії від союзних держав – Англії і Франції. Вони намагались одержати від Росії підтримку Німеччини в її укоріненні в Туреччину і Іран і взаємного зобов'язання Росії і Німеччини не вступати у ворожі одна одній угруповання. Але царський міністр закордонних справ Сазонов під тиском торговельно-промислових кіл Росії, зв'язаних з англо-французьким капіталом, відмовився підписати зобов'язання загальнополітичного характеру, тобто відкинув пункт про неучасть Німеччини і Росії у ворожих одна одній угрупованнях. Угода, підписана 6 серпня 1911 р. в Петербурзі, містила окремі пункти, найважливішим з яких було визнання Росією безперешкодного права за Німеччиною в будівництві вітки Багдадської залізниці на пункт Ханекін, розміщений на турецько-іранському кордоні. Німеччина зобов'язувалась не добиватись для себе концесій у Північному Ірані. Виступ канцлера Бетмана-Гольвега у рейхстазі в 1910 р. ще до підписання угоди, який оцінював результати потсдамського побачення двох монархів як велику перемогу у зовнішньополітичних справах, був також розрахований на розрив англо-російських і англо-французьких союзних відносин. Проте в Парижі і Лондоні незабаром зрозуміли, що це була чергова дипломатична атака німців проти держав Троїстої згоди. Розібратися в цьому було неважко. Дипломатичні аліюри німецької дипломатії були надто грубими і відвертими, щоб їх не зрозуміти. В умовах міжнародної обстановки, що дедалі загострювалась, влітку 1911 р. німецький імперіалізм виступив з відкритою претензією на загарбання колоній. У травні 1911 р. під виглядом придушення заворушень і захисту французьких громадян французькі окупаційні війська захопили столицю Марокко місто Фес. У відповідь на цю акцію Франції німецький уряд спочатку послав у марокканські води канонерку «Пантера» (стрибок «Пантери»), а потім крейсер. Між Францією і Німеччиною виник другий марокканський конфлікт. Відносини між Німеччиною і Францією настільки загострились, що в повітрі запахло війною, і тільки загрозлива позиція англо-французького блоку змусила німецький уряд відступити і зменшити свої попередні вимоги передати Німеччині все Французьке Конго. Німеччина відступила, але все-таки вона домоглась приєднання території до своїх володінь в Камеруні за

рахунок Французького Конго. Після другого марокканського конфлікту міжнародне становище все більше й більше загострювалось. З кожним днем назрівала небезпека світової війни.

1911 → Утворення Румунської соціал-демократичної партії.

1911–1912 → **Італо-турецька війна**. В березні 1911 р., повернувшись до влади, Джолітті провів найбільш радикальні реформи – виборчу реформу, яка розширила кількість виборців, і передачу до рук держави монополії страхування майна і життя, прибутки від якої мали піти на пенсії у зв'язку із старістю та інвалідністю (прийнято в 1912 р.). Вони забезпечили уряду підтримку ліберальної більшості, радикалів і навіть депутатів-соціалістів, але спричинили полеміку з боку правих сил, що дорікали Джолітті в замаху на принцип приватної власності, заграванні з соціалістами. Щоб догодити правим силам, уряд взяв курс на підготовку до анексії Тріполітанії й Кіренаїки – турецьких провінцій у Північній Африці, що потім дістали назву Лівії. Розгорнулася широка пропагандистська кампанія на користь колоніальних загарбань, з великою помпою було проведено свято 50-річчя об'єднання Італії. Під час ювілейних свят вихвалялись заслуги монархії. 29 вересня 1911 р. уряд, заручившись обіцянкою нейтралітету європейських держав, оголосив війну Туреччині, висадив війська в Тріполітанії і Кіренаїці. Незабаром почалися операції італійського флоту в Адріатиці, Червоному морі, в Егейському морі і в районі Дарданелл. Під виглядом боротьби проти «контрабанди» зброя для жителів Тріполітанії і Кіренаїки італійські судна контролювали судноплавство в центральній частині Середземного моря. Було окуповано острови в Егейському морі – Родос і Додеканеський архіпелаг. Війна стала важким випробуванням воєнної й економічної могутності молодого імперіалістичного хижака. Жителі провінцій при підтримці народів Африки і Азії розгорнули збройну боротьбу проти колонізаторів, що перешкодило проникненню італійських сил всередину континенту. «Типово колоніальна війна» перетворилася в масове знищення місцевих племен. Було впроваджено надзвичайний стан, лютували військово-польові суди, висилались особи, яких запідозрювали в опорі окупантам. Війна виявила слабкість міжнародних позицій Італії. Як союзниці Італії, так і країни Антанти ревниво стежили за діями італійського флоту в Середземноморському басейні, добиваючись «локалізації» подій в Африці. Всупереч сподіванням правлячих кіл Італії, Туреччина не поспішала капітулювати, і тільки початок воєнних Балканських держав проти Туреччини в жовтні 1912 р. прискорив укладення миру. За Лозаннським мирним договором, підписаним 18 жовтня 1912 р., до Італії переходили Тріполітанія і Кіренаїка, але Родос і Додеканеські

острови Італія мала повернути Туреччині (цю умову так і не було виконано). Італія виплатила Туреччині грошову винагороду за її відмову від північноафриканських володінь. Війна поділила італійське суспільство на два табори – прихильників і противників війни. Навколо лібералів згуртувались і праві угруповання, включаючи католиків, що послабили свою опозицію, націоналістів, консерваторів, а також тих представників демократичних партій, соціал-реформістів, анархо-синдикалістів, що перейшли на шовіністичні позиції. На антивоєнних позиціях залишились соціалістичні партія, ліві республіканці, частина анархо-синдикалістів, анархісти, меридіоналістська група Г. Сальвеміні «Уніта». Наприкінці вересня 1911 р. в деяких місцевостях відбулись антивоєнні страйки. Під антивоєнними лозунгами святкувалося 1 Травня 1912 р. Розгорнувся рух «сольді для солдата» – збір коштів на користь сімей солдатів-соціалістів, розсилання антивоєнної літератури солдатам новобранцям у військові частини, що перебували в Африці. Всередині соціалістичної партії зменшився вплив реформістів. Так звана «революційна фракція», створена в 1910 р., об'єднала противників реформізму і війни. Вона засудила позицію парламентської фракції ІСП, що порушила партійну дисципліну і проголосувала за декрет про анексію Тріполітанії і Кіренаїки, засудила поведінку Біссолаті, який вступив у переговори з урядом, а в 1912 висловив співчуття королю після невдалого замаху на нього анархіста д'Альба. На XIII з'їзді партії в липні 1912 р. більшістю голосів праві реформісти були виключені з партії. До керівництва прийшла «революційна фракція», в результаті чого у політиці партії сталось певне зрушення вліво. Проте боротьбу з реформізмом не було доведено до кінця, оскільки в партії залишились прибічники Ф. Тураті, що висловились за перехід в опозицію до уряду, але не відмовились від реформістських поглядів. Сама «революційна фракція» була вкрай слабка в теоретичному плані, неоднорідна, серед її діячів було чимало прибічників дрібнобуржуазного трактування революції як стихійного процесу. Таким чином, загарбання Францією Марокко в травні 1911 р. було сигналом для реалізації Італією укладеної в 1900 р. угоди з Францією, за якою Італія визнала французькі претензії на Марокко, а Франція – претензії Італії на Тріполітанію і Кіренаїку. Франція свої претензії реалізувала, настала черга Італії – так міркували в Римі. Готуючи загарбання Тріполітанії, італійські фінансові монополії почали відкрито підтримувати і фінансувати утворену наприкінці 1910 р. «Асоціацію націоналістів», яка пропагувала і закликала до відновлення колишньої слави Римської імперії. Вони вимагали загарбань на Балканах, в Малій Азії і насамперед в Північній Африці, безроздільного панування в Середземному

морі. В обстановці розгулу націоналізму і шовінізму уряд Джолітті навесні 1911 р. почав гарячково готуватися до війни з Туреччиною, яка володіла Тріполітанією і Кіренаїкою. Праве крило лідерів соціалістичної партії Італії на чолі з Біссолаті, всупереч негативному настрою народних мас, виступило з відкритою підтримкою колоніальної війни Італії. 29 вересня 1911 р. почалась італо-турецька війна. Італійські десантні війська, швидко подолавши опір незначних турецьких гарнізонів, захопили прибережні міста: Тріполі, Бенгазі, Тобрук та ін. Проте надалі, незважаючи на кількісну перевагу італійських військ, що висадились в Тріполітанії, порівняно з турецькими загонами, і на застосування вперше в практиці воєн військової авіації для розвідки і бомбардування, італійці не змогли просунутись далеко вглиб Тріполітанії. Італійським загарбникам чинили рішучий опір не стільки турецькі війська, скільки арабські племена, що справедливо вбачали в італійських загарбниках нових поневолювачів, які прийшли на зміну турецьким гнобителям. В такій обстановці Італія активізувала военні дії свого флоту у гирлі Дарданелл і в грецькому архіпелазі, де в 1912 р. італійцям вдалося захопити острови Додеканес. Оскільки в цей час уже назривала нова війна Туреччини з союзом Балканських держав, Османська імперія поспішила підписати 18 жовтня 1912 р. Лозанський мирний договір, за яким Тріполітанія і Кіренаїка ввійшли до складу італійських володінь в Африці під назвою Лівії. Населення Лівії і після укладення миру ще довго чинило опір італійським загарбникам. За Лозанським договором Італія зобов'язалася повернути Туреччині острови Додеканес, але цієї умови не виконала.

1912, лютий-квітень → Загальний страйк гірників в Англії.

1912, 30 березня → **Створення в Чилі Робітничої соціалістичної партії.** Соціалістичні партії виступали проти дорожнечі, за введення мінімуму заробітної плати, 8-годинного робочого дня, за відокремлення церкви від держави.

1912, травень → **Укладення Балканського союзу.** Монархи незалежних Балканських держав розуміли, що поодинці їм не справитися з противником. Тому вони були змушені розв'язувати назріле історичне завдання – добитися остаточного визволення пригноблених Туреччиною балканських народів об'єднаними силами за допомогою воєнно-політичного союзу Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії. Його створенню сприяла й міжнародна обстановка. Намагаючись перешкодити загарбницькій політиці Німеччини і Австро-Угорщини на Балканах, російська дипломатія брала активну участь у створенні Балканського союзу, який відповідав інтересам Антанти напередодні її неминучої сутички з державами Троїстого союзу. **Основою Балканського союзу**

була **болгаро-сербська угода, підписана 29 лютого (13 березня) 1912 р. при активному посередництві Росії**. Вона передбачала спільний виступ проти Туреччини і поділ її європейських територій. В питанні про долю земель, що мали бути визвалені, союзники не досягли повної згоди. У разі виникнення суперечок сторони повинні були звернутися до арбітражу російського царя. **16(29) травня 1912 р. Болгарія підписала оборонну союзнa угоду з Грецією**. Але в цій угоді майбутній кордон між Болгарією і Грецією не визначався. Все це таїло в собі небезпеку серйозних ускладнень в майбутньому. Укладенням усної угоди між Болгарією і Чорногорією було завершено створення Балканського союзу для війни з Туреччиною. *Таким чином, Італо-турецька війна 1911–1912 рр. значно послабила сили Туреччини і прискорила зближення Балканських держав*. Сербія і Болгарія, що давно ворогували між собою, при сприянні Росії і схваленні Англії і Франції в жовтні 1911 р. розпочали переговори про укладення союзного договору. Переговори тривали майже півроку через суперечки сторін, що домовлялись, головним чином з македонського питання. Єдино правильним розв'язанням македонського питання було б оголошення незалежності і цілісності Македонії. Але ні Сербія, ні Болгарія, ні Греція, що потім приєдналась до них, не пішли на це. Великодержавна політика сербських, грецьких і болгарських правителів була спрямована виключно на розчленування або повне поглинання Македонії. Тому кожна з цих країн ще до війни вела посилену пропаганду серед македонського населення проти конкурентів, щоб заволодіти самій всією Македонією або її більшою частиною. Населення Македонії, що зазнавало економічного, політичного і національного гноблення Туреччини, страждало одночасно від нескінченних інтриг сербських, грецьких і болгарських буржуазно-монархічних кіл. На території Македонії безперервно відбувались збройні сутички між прибічниками різних зовнішньополітичних орієнтувань. Після тривалих переговорів 13 березня 1912 р. було підписано болгаро-сербський договір про дружбу і союз між цими державами. Обидві держави взаємно гарантували одна одній державну незалежність і цілісність територій. Болгарія і Сербія зобов'язались допомагати одна одній у разі нападу на одну з них якоїсь третьої держави, або, якщо яка-небудь велика держава спробує окупувати будь-яку частину балканської території, що перебуває під владою Туреччини. Ця друга умова явно була спрямована проти можливої агресії Австро-Угорщини щодо балканських територій. До союзного договору додавалася таємна угода про спільний виступ проти Туреччини і розмежування визволених в майбутній війні територій між Болгарією і Сербією. Остаточне визначення болгаро-

сербського кордону в Македонії і розв'язання інших спірних питань покладалось на арбітраж російського царя після переможної війни. *12 травня 1912 р. між Болгарією і Сербією була підписана воєнна конвенція, доповнена потім конкретними угодами генеральних штабів обох країн.* Одночасно з переговорами про підписання болгаро-сербського договору з осені 1911 р. тривали переговори між Болгарією і Грецією, які завершилися підписанням 29 травня 1912 р. болгаро-грецького оборонного союзу. Обидві держави зобов'язались у разі нападу на одну з них надавати одна одній військову допомогу і не підписувати сепаратного миру. Спеціальне застереження передбачало нейтралітет Болгарії, якщо виникне війна між Грецією і Туреччиною через критське питання. Питання про поділ Македонії між обома країнами було залишене відкритим до закінчення війни. Болгаро-грецьку воєнну конвенцію було підписано лише 5 жовтня 1912 р. Болгарія і Чорногорія у вересні 1912 р. усно домовилися про спільні дії проти Туреччини. Таким чином, слабкість демократичних класів у балканських державах привела до того, що економічно і політично необхідний союз балканських народів мав форму союзу балканських монархій. У жовтні 1912 р. балканські союзники почали визвольну війну проти Туреччини. Війна була успішною для Балканських країн. Головний і вирішальний удар по турецьких військових силах завдала болгарська армія. Болгарські війська рухались до Константинополя, грецька армія захопила Салоніки, сербські війська – більшу частину Македонії, Північну Албанію і Нові-Пазарський санджак. Уже в листопаді 1912 р. Туреччина звернулась до великих держав з проханням про мирне посередництво. Завдяки втручання великих держав 3 грудня 1912 р. воєнні дії були припинені. На пропозицію Росії 17 грудня в Лондоні почались мирні переговори між Туреччиною і балканськими союзниками. При сприянні великих держав Туреччина згодилась прийняти в основному вимоги балканських союзників про відмову Туреччини від усіх її європейських володінь, за винятком Константинополя (Стамбула), кордон було встановлено по лінії Мідье-Радосто. Однак після перевороту, який стався в Туреччині в січні 1913 р., новий молодотурецький кабінет під впливом Німеччини відхилив вимоги балканських союзників. Негайно відновилися воєнні дії, і оскільки турецькі війська знову стали зазнавати поразок, турецький уряд почав просити миру. *21 квітня 1913 р. було підписано перемир'я, а 30 травня 1913 р. – Лондонський мирний договір, який визначив територіально-політичний устрій на Балканах після першої Балканської війни і встановив кордон між Туреччиною і Балканськими державами по лінії Мідье-Енез, але ненадовго.* Уже під час війни, як тільки явною стала поразка Туреччи-

ни, в монархічних колах союзників почались суперечності через поділ звільнених земель. Переможне закінчення війни проти Туреччини занепокоїло імперіалістичні держави. В перемозі слов'янських держав Австро-Угорщина вбачала зміцнення потенціальних союзників пригноблених нею слов'янських народів – хорватів, словенців та ін. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія рішуче виступили проти надання Сербії виходу до Адріатичного моря. В зв'язку з цим сербські правлячі кола наполягали на тому, щоб інтереси Сербії були відшкодовані за рахунок болгарських поступок в Македонії. Великодержавні кола Сербії, які очолював престолонаслідник Олександр, боролись не тільки за оволодіння Македонією, вони були і проти утворення автономної Албанії, населення якої виступило в ці ж роки за утворення своєї незалежної держави. Однією з причин національного лиха і криз, які довелося зазнати сербському, грецькому і болгарському народам, був великодержавний шовінізм. Цар Фердинанд виношував ідею створення Великої Болгарії. В Сербії великодержавні кола, що групувались навколо королівського двору, пропагували ідею створення Великої Сербії. Великодержавні плани були і в монархістів Греції. Великодержавний шовінізм кожної з цих країн проголошував боротьбу за гегемонію на Балканах, за панування над сусідніми народами при допомозі тієї чи іншої імперіалістичної держави. *В кінцевому рахунку втручання європейських держав, насамперед Німеччини, Австро-Угорщини, Англії і Італії, а також великодержавні, суто династичні інтереси Балканських монархій привели в 1913 р. до другої Балканської війни – війни між колишніми союзниками. Сербія, Греція, Румунія і Туреччина воювали проти Болгарії. Ця війна була тяжкою для Болгарії і закінчилась її поразкою. За Бухарестським мирним договором, який Болгарія підписала 8 серпня 1913 р. з Грецією, Румунією, Сербією і Чорногорією. Сербія дістала більшу частину Македонії до Охридського озера, південна частина з портами Салоніки і Кавалла відійшла до Греції, вона ж дістала і частину Фракії. За Константинопольським мирним договором від 29 вересня 1913 р. між Болгарією і Туреччиною остання відібрала назад від Болгарії майже всю Фракію (Адріанопольський округ). Румунія захопила Південну Добруджу, що належала Болгарії, і зобов'язалась у дворічний строк роззброїти всі фортеці на болгаро-румунському кордоні.*

1912, жовтень – 1913, травень → **Перша Балканська війна.** Першою війну проти Туреччини на початку жовтня 1912 р. почала Чорногорія. Через тиждень виступили союзники, на боці яких була повна перевага над противником у живій силі і техніці. Національно-визвольна мета війни сприяла піднесенню морального духу союзницьких армій. Грецький парламент проголосив возз'єднання Криту з Грецією. Вирі-

шальні бої були у Східній Фракії, Македонії, Албанії, Епірі і Фессалії. Болгарська армія, здобувши ряд перемог, примусила турецькі війська сховатися за 40 км від Стамбула. В тилу болгарської армії залишилась оточена фортеця Адріанополь. Греки завдали ряд поразок турецьким військам у Фессалії і Епірі і на початку листопада визволили Салоніки. Опинившись перед неминучою воєнною катастрофою, турки зрушені були просити у союзних держав перемир'я. Переговори про закінчення війни відбувалися в Лондоні з участю послів великих держав. Політика зволікань з боку Туреччини привела до того, що воєнні дії на Балканах знову відновилися на початку 1913 р. Туреччина втратила міста-фортеці Адріанополь і Яніну. Після цього переговори відновились. Мирний договір було підписано в Лондоні 16(29) травня 1913 р. Туреччина віддавала союзникам всі свої володіння на північ від лінії Енос – Мідія і острови в Егейському морі. Так завершилась віковична, боротьба народів Балканського півострова за своє визволення від османського гніту. Перемога союзних армій мала прогресивне значення.

1912, 24–25 листопад → **Дев'ятий конгрес II Інтернаціоналу (Базель).**

На ньому були присутні 555 делегатів з 23 країн. У конгресі брали участь представники всіх течій і тенденцій, що існували в партіях II Інтернаціоналу. Було вирішено зосередити зусилля на виробленні позитивного документа, який би дав робітникам і всім демократам правильну класову орієнтацію в умовах наростаючої загрози світової війни. Навіть представники опортуністичної тенденції змушені були, враховуючи масовий антивоєнний рух пролетаріату, виступити проти зростаючої загрози війни. На конгресі виступали такі представники революційної тенденції: *Х. Кабакчієв, К. Цеткін, Е. Вайян. К. Цеткін* заявила в своїй промові: «Для капіталізму, що розвивається, озброєння і війни життєво необхідні. За їх допомогою він підтримує своє панування... Тому міжнародний пролетаріат у своїй війні проти війни може лише тоді розраховувати на успіх, коли він з свого боку застосує в могутніх масових виступах всі наявні засоби, мобілізує всі сили». Із заключною промовою на Базельському конгресі виступив А. Бебель, вождь німецького і міжнародного робітничого руху. Він виголосив промову, в якій показав силу єдності пролетарів усіх країн, необхідність їх об'єднання проти зростаючої загрози імперіалістичної війни. Базельський конгрес прийняв маніфест, який насправді став історичним документом міжнародного соціалістичного і робітничого руху. Маніфест орієнтував міжнародний робітничий клас на послідовну революційну боротьбу проти імперіалістичної війни, на перетворення цієї війни у війну громадянську. В ньому було точно сформульовано головне стратегічне завдання міжнародного революційного проле-

таріату. Робітничий клас на імперіалістичну війну відповів соціалістичною революцією. Базельський конгрес завершив, таким чином, розробку єдиної міжнародної пролетарської тактики з питань війни, миру і революції, основні елементи яко сформулював В. І. Ленін ще на Штутгартському конгресі.

1912 → Встановлення французького протекторату над Марокко.

«Нові свободи» – програма буржуазно-ліберальних реформ Вудро Вільсона (США). Розкол республіканської партії сприяв перемозі на виборах 1912 р. демократа Вільсона. За нього було подано 6,3 млн голосів. Соціалісту Дебсу віддали свої голоси 900 тис. американців. Добиваючись свого обрання, Вільсон обіцяв викоренити «пороки уряду, який став знаряддям зла», і поліпшити життя американців проведенням конструктивних реформ, спрямованих на досягнення «нових свобод». Глибокий страх буржуазії перед дедалі зростаючим бойовим настроєм мас примусив правлячі кола США повернутись до політики буржуазних реформ. За ініціативою Вільсона було прийнято ряд законів, за які десятиліттями виступав організований робітничий рух: законодавче закріплювалось право на організацію робітничих спілок, страйків і пікетування; відмінялося судове переслідування за участь у страйках, крім випадків, коли було завдано непоправної шкоди підприємству; заборонялось використання праці дітей у промисловості; відмінявся параграф антитрестівського закону Шермана 1890 р., за яким страйки профспілок вважались змовою, а самі профспілки – монополіями, що мали на меті обмеження ділової активності; закон Лафоллета (1915) про становище моряків торгового флоту звільнив матросів від тиранії капітанів суден і від судового переслідування за залишення роботи на зупинках під час рейсу; встановлювалась система компенсацій за нещасні випадки на виробництві (закон 1916 р.); під загрозою загального страйку на всіх залізницях країни конгрес прийняв акт Адамсона, який установив 8-годинний робочий день і оплату надурочних у полуторному розмірі для робітників, зайнятих на магістральних залізницях. Хоч далеко не всі прийняті конгресом закони були втілені в життя (закони про заборону дитячої праці було відмінено за рішеннями судів, інші – втратили чинність після того, як США вступили у першу світову війну, а багато які просто ігнорувались підприємцями), проте загалом вони були великою перемогою американських робітників.

1912, січень – 1913, січень → Уряд Пуанкаре у Франції.

1912, січень → *Англійська королівська дипломатія поставила собі за мету відігравати роль арбітра під час конфліктів між континентальними угрупованнями держав. Для цього англійські дипломати*

вирішили використати неофіційне зондування німецького уряду про можливість англо-німецької угоди заради розриву Троїстої згоди. Для переговорів у Берлін 8 лютого 1912 р. був направлений військовий міністр Великобританії **лорд Холден**. Він запропонував відмовитись від змагання в будівництві дредноутів. Але одночасно, буквально на другий день перебування Холдена в Берліні, англійський морський міністр **Черчилль** у промові, проголошеній у Глазго, всенародно заявив, що Англія ні за яких обставин не відмовиться від своєї морської першості. **А лорд Холден** у переговорах з канцлером Бетманом-Гольвегом сказав, що коли Німеччина продовжуватиме будувати дредноути, то на кожний закладений Німеччиною новий дредноут Англія будуватиме два дредноути. Щоб схилити Німеччину до відмови від будівництва дредноутів, **Холден** обіцяв їй колоніальні поступки в Африці, а також допомогу у фінансуванні будівництва Багдадської залізниці. Бетман-Гольвег запропонував свій проект англо-німецької угоди, за якою обидві сторони мали дотримуватись доброзичливого нейтралітету у разі втягнення однієї з сторін у війну з третьою державою. Холден вів переговори не тільки з канцлером, а й з адміралом **Тірпіцем**, і з імператором **Вільгельмом II**, що фактично було розвідуванням планів німецького військового будівництва, розмах якого вразив англійських дипломатів і військових спеціалістів. Переговори, перенесені з Берліна в Лондон, успіху не досягли. Проте англійська дипломатія, що виступила з проектом припинення морських озброєнь і запропонувала свої послуги Німеччині в фінансуванні будівництва Багдадської залізниці, породила в Берліні ілюзії, що у разі війни Німеччини і Австро-Угорщини з Росією і Францією Англія може залишитись нейтральною. Це в кінцевому рахунку провокувало Німеччину на швидше розв'язання світової війни.

1912–1916 → В Аргентині на парламентських виборах 1912 р. радикали дістали більшість у палаті депутатів і забезпечили перемогу своїх кандидатів у губернатори в ряді провінцій. Новий конгрес прийняв кілька законопроектів соціального характеру (введення щотижневого дня відпочинку, дозвіл на вільний перехід робітників з одного підприємства на інше, пенсії для залізничників, здійснення житлового будівництва, відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві). На президентських виборах 1916 р. радикали здобули перемогу, і президентом став І. Ірігойєн.

1913, січень → Прийняття англійською палатою закону про гомруль для Ірландії.

1913, червень → **Закон про нове збільшення армії та флоту в Німеччині**. Німецька армія налічувала 666 тис. чоловік. За новим військово-

вим законопроектом 1913 р. намічалось вже в 1914 р. довести її чисельність до 800 тис. чоловік. Швидко виконувалась програма будівництва великого військово-морського флоту, відбувалося переоснащення армії новою технікою. Німецький фінансовий капітал і мілітаристи робили все, щоб до весни 1914 р. завершити підготовку до війни проти держав Антанти. Одночасно з підготовкою до війни панівні класи посилювали поворот вправо в усіх галузях суспільного життя. Небувалого розмаху набуває націонал-шовіністична пропаганда. Великогерманський шовінізм було піднесено до рангу урядової політики. Одним із яскравих виявів такої політики германізації національних меншостей став конфлікт у Цаберне, невеликому ельзаському містечку, зумовлений знехтуванням елементарної людської гідності жителів міста прусською воячиною. Цабернський конфлікт, який супроводжувався кривавим насильством жандармерії і військ, став одним з найважливіших виявів наростаючої кризи.

1913, серпень – червень → **Друга Балканська війна**. На відміну від першої друга Балканська війна мала несправедливий, загарбницький характер. **Вона виникла між вчорашніми союзниками, що не поділили визволених від Туреччини земель**. Під час поділу визволеної Македонії правлячі кола Болгарії, Сербії і Греції прагнули одержати якнайбільше, зовсім не зважаючи на волю і бажання її населення. Сербія обґрунтовувала свої претензії тим, що внаслідок проголошення незалежності Албанії вона не дістала виходу до Адріатичного моря. Зусилля Росії, спрямовані на розв'язання міжсоюзницьких суперечок мирним шляхом, були марними. Зате великого успіху досягла австро-німецька дипломатія. Намагаючись підірвати Балканський союз зсередини, вона посилено розпалювала суперечки між союзниками, використовуючи свого агента – болгарського царя **Фердинанда**. Наприкінці червня 1913 р. **Фердинанд** наказав болгарським військам розпочати військові дії проти сербів і греків у Македонії. Почалась міжсоюзницька війна. Задумана болгарськими шовіністами на чолі з царем Фердинандом авантюра, що служила виключно інтересам німецького і австрійського імперіалізму, завершилась для болгарського народу національною катастрофою. Болгарські війська зазнали повної поразки від переважаючих сил противника. Проти Болгарії виступила Румунія, війська якої окупували Добруджу і, не зустрічаючи опору, дійшли до Софії. Не пропустила сприятливого моменту і Туреччина, оголосивши війну Болгарії. Опинившись у такій ситуації, болгарська армія змушена була капітулювати. В серпні 1913 р. за підписаним в Бухаресті мирним договором Болгарія втратила Південну Добруджу. Сербія і Греція поділили між собою майже всю Македонію. На півдні Болгарія

зберегла за собою частину Західної Фракії з виходом до Егейського моря. Між Туреччиною і Болгарією було укладено окремий договір, за яким остання повертала Адріанополь з прилеглою до нього областю. Внаслідок двох воєн на Балканах відбулися великі територіальні зміни. Незважаючи на поразку в міжсоюзницькій війні і втрату Добруджі, Болгарія розширила свою територію на 16 тис. кв км. Розрахунки Австро-Угорщини на послаблення Сербії в Балканських війнах не справилися. Територія і населення Сербського королівства зросло вдвоє. Розміри Чорногорії збільшились у півтора рази. До неї відійшли родючі землі Старої Сербії і Нові-Пазарського санджаку. Сербія і Чорногорія мали спільний кордон. До Греції були приєднані: Південна Македонія з портами Салоніки і Ковалла, Західна Фракія з Сересом і Південний Епір. Острів Крит був остаточно закріплений за Грецією, територія якої подвоїлась, а населення зросло з 2,7 млн до 4,6 млн чоловік. Балканські війни зумовили нове піднесення національної боротьби народів Балканського півострова, які ще не визволились.

1913, 14 серпня → Смерть Августа Бабеля.

1913, 31 серпня → Страйк робітників Дубліна.

1913 → *На президентських виборах у Франції переміг реакціонер Раймон Пуанкаре, запеклий прихильник війни.* Р. Пуанкаре (1860–1934) був одним з лідерів край правого угруповання республіканців. Головне завдання нового президента – боротьба з робітничим рухом і підготовка до війни. Продовження строку військової служби зумовило гостру класову боротьбу в країні. Деякі соціалісти в палаті голосували проти цього закону, проте закон було прийнято. В ряді полків солдати, затримані після відбуття дворічного строку служби в армії, відмовлялися коритись. Солдат заарештовували і віддавали до військового суду.

1913–1914 → Страйк гірників Колорадо в США.

Диктатура Уерти в Мексиці.

1914 → **Причини I Світової війни.** Кожний новий конфлікт і сутички, що безпосередньо передували світовій війні, мали відверто імперіалістичний характер. Такими були анексія Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини в 1908 р., Марокканська криза 1911 р., італо-турецька війна 1911 р. за загарбання Італією турецьких провінцій в Африці – Тріполітанії і Кіренаїки, друга Балканська війна через поділ трофеїв після війни з Туреччиною. Уже друга Балканська війна була війною, що значною мірою виражала угруповання союзів великих держав. За Болгарією стояли Австро-Угорщина і Німеччина; Балканські держави – Сербію, Грецію і Чорногорію – підтримували країни Антанти. Результати Бухарестського миру були частковою поразкою австро-

німецької коаліції, з цього моменту австрійський уряд за згодою німецького шукає приводу напасти на Сербію, розгромити її і тим самим забезпечити монопольне становище Австро-Угорщини на Балканах. Балканський півострів мав бути ланкою, що зв'яже Австро-Угорщину і Німеччину з азійськими провінціями Туреччини, куди спрямувалась експансія Німеччини. Водночас Росія підтримувала великосербські організації, завданням яких було возз'єднання Боснії і Герцеговини з Сербією. Таким чином, Сербія ставала ареною боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. На початку червня 1914 р. в Конопішті – у замку австрійського престолонаслідника Франца-Фердинанда – відбулось побачення між Францом-Фердинандом і німецьким імператором Вільгельмом II. У тиші замку в Конопішті відбувалось «ділове» побачення двох високопоставлених осіб, які найбільше і передусім винні в розв'язанні війни 1914 р. В Конопішті все врахували: і те, що хоч у Франції і було введено закон про трирічну військову службу, але фактично контингент французької армії на підставі цього закону міг зрости не раніше ніж через рік, і те, що між Англією і Росією до деякої міри загострились суперечності через Іран, і те, що Росія ще не була підготовлена до війни. Франц-Фердинанд доводив Вільгельму II, що нема підстав побоюватись виступу царської Росії, оскільки «внутрішні труднощі останньої надто великі, щоб дозволити цій країні вести агресивну зовнішню політику». Вільгельм II повністю поділяв думку свого співбесідника. Одним словом, обидва – і німецький імператор, і австрійський престолонаслідник – дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Якщо його пропустити, буде пізно. Німеччина до війни готова, необхідно тільки скористатись обставинкою, що створилась, розбити Сербію і утвердитись на Балканському півострові. Але Вільгельм II і Франц-Фердинанд прорахувалися, вважаючи, що їхній спільний похід на Балкани буде легкою прогулянкою і не зустрінє опору. Майже тоді, коли відбувалось побачення в Конопішті, міністр закордонних справ Росії Сазонов відвідав Констанцу і там висловив свою думку про можливість сутички Росії з Австро-Угорщиною, що спричиниться до європейської війни «якщо... під будь-яким... приводом Австрія спробує напасти на Сербію». Бажання ж Австро-Угорщини і Німеччини напасти на Сербію, як відомо, було велике. Війна назрівала. Потрібен був привід для її початку. В австрійських дипломатів не вистачало мистецтва повторити провокацію, подібну до бісмарківської «емської депеші», але до провокації вони вдалися. Нічим іншим, як провокацією, не можна назвати проведення маневрів австрійської армії поблизу сербського кордону. Більш того, глум над національними почуттями сербів досяг межі, коли заклятий ворог

сербів престолонаслідник Франц-Фердінанд прибув 28 червня в Сараєво із своїм військовим супроводом. Приїзд Фердінанда в Сараєво саме в цей день не був випадковим: 28 червня – день сербської національної жалоби, який щорічно відзначав народ у зв'язку з іноземним завоюванням і втратою національної незалежності. Тому провокаційний вчинок Фердінанда викликав величезне обурення в сербських демократичних і націоналістичних колах. В такій обстановці і відбувся терористичний акт – вбивство Франца-Фердінанда в Сараєво. Це зробили юнаки Принцип і Габрилович – члени сербської націоналістичної організації. Оскільки до війни готувались уже давно, то сараєвське вбивство використали як привід для початку світової війни. Як тільки була одержана звістка про сараєвське вбивство, Вільгельм зраділо вигукнув: «Тепер або ніколи!» – так лаконічно оцінював становище німецький кайзер і вимагав, щоб австрійський уряд використав сараєвське вбивство як зручний привід для оголошення війни. Вільгельм II наполегливо рекомендував посуворіше поводитися з Сербією, поставити перед нею нездійсненні вимоги і тим самим зробити «сутичку» неминучою. І водночас було дано інструкції впливати на пресу, щоб «якнайретельніше замаскувати все те, що може викликати підозру, ніби ми (Німеччина) нацьковували австрійців на війну». Віддавши розпорядження по армії і флоту бути готовими до війни, Вільгельм II вирушив у морську подорож, підкреслюючи цим, що ніяких серйозних подій не відбулось. Підбурювана Німеччиною, Австро-Угорщина 23 липня поставила Сербії ультиматум і вимагала беззастережного його прийняття протягом 48 годин. За ультиматумом, сербський уряд повинен був негайно припинити діяльність усіх південнослов'янських організацій, звільнити з служби всіх осіб, на яких укаже австро-угорський уряд як на винуватців пропаганди проти Австро-Угорщини, і допустити судові і поліцейські власті Австро-Угорщини до участі в розслідуванні діяльності південнослов'янських організацій і обставин убивства австрійського престолонаслідника Франца-Фердінанда. Ці вимоги були актом прямого втручання Австро-Угорщини у внутрішні справи Сербії, а виконання їх означало б втрату Сербією своєї політичної самостійності. За порадою Росії Сербія прийняла майже всі вимоги ультиматуму і лише питання про розслідування у справі по вбивству Франца-Фердінанда пропонувала передати на обговорення міжнародного трибуналу в Гаазі, обіцяючи скоритись його рішенням. Проте, незважаючи на всі спроби Сербії врегулювати конфлікт мирним шляхом, Австро-Угорщина на настійну вимогу Німеччини 28 липня оголосила Сербії війну. Німеччина почала таємну мобілізацію військ і концентрацію їх на східному і західному кордонах.

Царський уряд Росії, підштовхуваний англо-французькими імперіалістами, оголосив загальну мобілізацію. 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Реалізуючи раніш намічений план проведення війни, Німеччина порушила бельгійський нейтралітет і вдерлася в Бельгію. Англія вимагала негайного виведення німецьких військ з Бельгії. Німеччина залишила вимогу Англії без відповіді і продовжувала наступ. Порушення бельгійського нейтралітету стало приводом для Англії оголосити 4 серпня війну Німеччині.

1914, лютий → Створення «троїстого союзу» – залізничників, транспортників та гірників в Англії.

1914, квітень → Третій загальний страйк у Бельгії.

1914, червень → «Червона неділя» в Італії.

1914, 28 червня → Вбивство в м. Сараєві австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда.

1914, 31 липня → Жорес був по-зłodійському вбитий шовіністом Віленом, якого пізніше виправдав буржуазний суд. Вбивство Жореса викликало величезне обурення по всій країні. Десятки тисяч трудящих Парижа прийшли на похорон Жореса.

1914–1918 → **Перша світова імперіалістична війна. 1. Причини Першої світової війни.** На початку XX ст. у світі загострилися численні міжнаціональні та соціальні конфлікти. Імперіалістичні держави-суперниці всіляко роздмухували їх, втручаючись у внутрішні справи інших країн і намагаючись здобути для себе економічні і політичні вигоди. Розвиток науково-технічного прогресу привів до появи на початку XX ст. нових, більш могутніх і досконалих засобів знищення людей. Розпочалася гонка озброєнь, на якій наживалися військові монополії. Одночасно відбувалася мілітаризація духу і свідомості величезних мас людей. Для цього використовувалися всі доступні засоби пропаганди. Найбільш відвертою пропаганда мілітаризму проводилася у Німеччині і була відображена в діях пангерманізму. Ніхто з керівників великих держав, заклопотаних суперництвом між собою, не міг уявити собі справжніх масштабів і наслідків майбутньої війни. На початку червня 1914 р. Німеччина та Австро-Угорщина дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Великобританія активно підтримувала в них ілюзію, що в майбутній війні вона залишиться нейтральною державою, а вони будуть мати своїми противниками лише дві великі держави – Росію та Францію. Для початку конфлікту потрібен був лише привід. Попри те, що по війні держави-переможниці найголовнішим її винуватцем визнають Німеччину, ця війна виникла через цілком певні історичні причини та

безпосередні приводи. Причини війни полягали в протистоянні між провідними європейськими країнами. Поява на політичній карті світу внаслідок франко-пруської війни (1870–1871 рр.) об'єднаної Німецької імперії, порушення рівноваги сил на континенті поставили на чільне місце у Європі Німеччину. Через боротьбу за ринки збуту загострилися її відносини, насамперед економічні, з Англією, Росією та Францією. При цьому найглибша прірва у взаєминах пролягла саме між Британією та Німеччиною. Взаємні претензії європейських держав спонукали їх до утворення ворогуючих військово-політичних об'єднань держав: Троїстого союзу у складі Німеччини й Австро-Угорщини (1879), а також Італії (1882, розірвала договір у 1915). У серпні 1914 р. було підписано німецько-турецький договір, а у 1915 р. до угоди приєдналася Болгарія, після чого об'єднання стали називати Четверним, союзом, або Центральними державами. Натомість Англія, Франція та Росія 1907 р. завершили утворення союзу Антанти. Союз існував на підставі окремих англо-французької (1904) та англо-російської (1907) угод. Єдиного договору між трьома державами не існувало до початку Першої світової війни.

2. Взаємні претензії.

Велика Британія: 1) Не могла вибачити Німеччині підтримку бурів у англо-бурській війні 1899–1902 рр.; 2) Не мала наміру відсторонено споглядати за проникненням Німеччини в райони, які вважала «своїми»: Східну та Південно-Західну Африку; 3) Вела проти Німеччини неоголошену економічну та торговельну війну; 4) Вела активні військово-морські приготування у разі агресивних дій з боку Німеччини; 5) Через потенційну німецьку загрозу відмовилася від традиційної для країни політики «блисучої ізоляції» і перейшла до політики утворення антинімецького блоку держав.

Франція: 1) Прагла реваншу за поразку від Німеччини в 1870 р.; 2) Мала намір повернути Ельзас і Лотарингію, відокремлені від неї Німеччиною після франко-пруської війни 1870 р. 3) Зазнавала збитків на своїх традиційних ринках збуту в конкуренції з німецькими товарами; 4) Остерігалася нової німецької агресії; За будь-яку ціну прагла зберегти свої колонії, особливо Північну Африку.

Росія: 1) Претендувала на вільний прохід свого флоту в Середземне море, а відтак наполягала на послабленні чи перегляді на свою користь режиму контролю над протокою Дарданелли; 2) Розцінювала будівництво залізниці Берлін – Багдад (1898) як недружній з боку Німеччини крок, посилаючись на те, що це зазіхає на її права в Азії за російсько-британським договором 1907 р. про розподіл сфер впливу в цьому регіоні; 3) Протидіяла австрійському й німецькому проникненню на Балкани; 4) Наполягала на своєму винятковому праві протекторату над усіма слов'янськими народами; 5) Під-

тримувала на Балканах антиавстрійськи і антитурецьки налаштованих сербів і болгар. **Сербія:** 1) Новоутворена (1878) держава прагла утвердитися на Балканах як лідер слов'янських народів півострова; 2) Планувала утворити Югославію, включивши до неї усіх слов'ян, які жили на півдні Австро-Угорської імперії; 3) Неофіційно підтримувала націоналістичні організації, що боролися проти Австро-Угорщини. **Німеччина:** 1) Як нова динамічна імперія в Європі прагла стати військовим, економічним і політичним лідером на континенті; 2) Включившись у боротьбу за колонії лише після 1871 р., претендувала на рівні права у колоніальних володіннях Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії та виявляла особливу активність у здобутті ринків; 3) Розцінювала російсько-французький союз як угоду, що мала на меті підірвати могутність Німеччини. **Австро-Угорщина:** 1) Як багатонаціональна імперія, через міжнаціональне протистояння країна була постійним вогнищем нестабільності в Європі; 2) Прагла утримати захоплені нею в 1908 р. Боснію та Герцеговину; 3) Протидіяла Росії, що перебрала на себе роль захисника усіх слов'ян на Балканах, та Сербії, яка зі свого боку претендувала на роль об'єднавчого центру південних слов'ян імперії. **3. Привід до війни.** В червні 1914 р. центром світової уваги стало боснійське місто Сараєво. Боснія була на той час частиною Австро-Угорщини, але її сербське населення виступало за приєднання до сусідньої Сербії. 28 червня 1914 р. член сербсько-хорватської націоналістичної групи Гаврило Принцип (за деякими даними йому виповнилося на той момент 14 років) застрелив спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружину. Вбивства відомих людей були в історії звичним явищем, але жодне з них не спричинило такої гострої міжнародної кризи, як убивство ерцгерцога. Австро-Угорщина поклала відповідальність за трагедію на Сербію, 23 липня пред'явила їй ультиматум і стала готуватися до війни. У конфлікт між двома державами відразу були втягнуті інші країни, пов'язані з ними союзницькими договорами: **Австро-Угорщину** підтримувала **Німеччина**, а **Сербія** була тісно пов'язана з **Росією**. Росіяни розраховували на допомогу **Франції** та **Англії**. Із самого початку було очевидним, що у разі війни вона не обмежиться сербсько-австро-угорським фронтом. Проте впродовж трьох тижнів після Сараєва ніхто ще не усвідомлював, що насувається страшна війна, і заможні європейці звично виїздили на літні канікули. Навіть командувач **сербської армії** поїхав приймати ванни на австрійський курорт. У **Берліні** вважали, що навіть якщо **Росія** й виступить на боці **Сербії**, то неодмінно програє. Проте німці не могли бути певними, чи воюватиме **Британія**. **4. Перша Світова війна – Хід військових дій.**

Проте усі ці вищезгадані переваги від союзу з **Британією** могли зіграти свою роль для **Росії** і **Франції** лише у тому випадку, якщо війна набула б *затяжного характеру*. Тільки в цьому випадку колосальна матеріальна перевага *Антанти* могла б позначитися на ході озброєної боротьби. Якщо ж війна була б швидкоплинною, то ніщо не могло врятувати Росію і Францію від розгрому. Усе це прекрасно розуміли в Берліні. **Ось чому темпи мобілізації мали для Німеччини таке колосальне значення: для неї блицкриг ставав воістину питанням життя і смерті.** Звідси пояснення того парадоксального на перший погляд факту, що втручання в балканський конфлікт змусило **Німеччину** завдати свого першого удару по **Бельгії** і **Франції**, тобто країнам, що не мають **НІЯКОГО** відношення до інциденту Сараєво. Політичні наслідки такого рішення були самими несприятливими для Берліна. По-перше, в громадські настрої в Німеччині із самого початку була внесена смута і сум'яття. Одна справа війна з реакційним царизмом (на це були згодні і німецькі ліберали, і есдеки), і зовсім інша справа неспровокований напад на демократичні західні країни, Бельгію і Францію. По-друге, у всьому світі німецька агресія проти Бельгії, маленької миролюбної європейської країни, справила украй важке враження. Особливо несприятливою для німців була реакція на німецькі звірства в Бельгії: розстріли мирних жителів, грабунки, контрибуції, знищення культурних цінностей і тому подібне. Так, наприклад, в США не могли не задатися питанням: якщо для Берліна нейтралітет Бельгії це, за словами *канцлера Бельтам-Гольвега*, клаптик паперу, то чи будуть німці у разі своєї перемоги в Європі відноситися з великою повагою до доктрини Монро? Усі ці політичні міркування зіграли свою роль згодом, але в перші тижні і місяці війни положення Франції і Росії було украй важким. Німецькі корпуси, виконуючи план Шлиффена, впродовж трьох тижнів зломили опір Бельгії. 20 серпня ліг Брюссель. У битві на франко-бельгійской межі (21–25 серпня) французькі війська і британський експедиційний корпус зазнали поразки. На початок вересня німці вийшли на Марну і до Парижу було вже рукою подати. Впродовж декількох тижнів в руках німців опинилися північно-східні, найбільш промислово розвинені департаменти Франції, де робилося до війни 64% чавуну, 24% сталі і 40% вугілля. Здавалося, ще небагато, і головна мета **плану Шлиффена** – оточення головних сил французької армії – буде досягнута, а після цього можна буде обрушитися на Росію. І тут **Росія** в перший але далеко не востаннє врятувала свого західного союзника. Не завершивши мобілізації, **1-ша і 2-га російські армії вторглися в Східну Пруссію (4(17) серпня)**. Втрата цього регіону мала б самі негативні військово-політичні і пси-

хологічні наслідки для Берліна. Ось чому німці були вимушені зняти 2 корпуси із Західного фронту і терміново перекинути їх на схід – що, зрозуміло, не могло не сприяти успіху **французьких військ в ході битви на Марні (5–12 вересня)**. *І тут, в ході боїв на Східному фронті в серпні 1914 р., проявилися все ті слабкості російської армії, які, зрештою, і привели до поразки Росії в першій світовій війні.* **По-перше**, виявилася неузгодженість російського командування. Адже ще з часів російсько-японської війни *Ренненкампф* (командувач 1-шою армією, що вторглася в Східну Пруссію зі сходу) і *Самсонов* (командувач 2-гою армією, що атакував Пруссію з півдня), не розмовляли один з одним. Зрозуміло, що, коли генерал *Гинденбург* обрушився усією своєю силою на Самсонова, Ренненкампф і пальцем не поворушив, щоб врятувати 2-гу армію. (До речі, *Гинденбургу* і *Людендорфу* було спочатку важко повірити, що таке можливо в діючій армії). **По-друге**, виявилася жорстока нестача добре підготовлених офіцерів середньої ланки (що було пов'язане, безумовно, із загальним украй низьким культурним рівнем країни). Досить сказати, що *Самсонов* посилав радіограми командувачам корпусів **ВІДКРИТИМ ТЕКСТОМ**, адже не було кваліфікованих шифрувальників, навіть на рівні штабу корпусу! Зрозуміло, в цих умовах німці були в курсі усього, що замишляли росіяни. **По-третє**, з самого початку війни виявилася **ТЕХНІЧНА ПЕРЕВАГА** німців і в рівні розвитку транспорту і зв'язку, і в рівні озброєнь, особливо важкій артилерії. Недивно, що російські війська, що вторглися в Східну Пруссію, в кінці серпня – початку вересня були наголову розбиті і 1-ша, і 2-га армії. Проте ціною величезних жертв Росія врятувала Париж, у вересні французи зуміли нанести на Марні сильний контрудар по німецьких військах, що наставали, і німці були не лише зупинені, але і відкинуті на декілька десятків кілометрів. Більше того, тоді ж, в ході літньо-осінньої кампанії 1914 р., виявився украй низький рівень боєздатності у союзників Німеччини Австро-Угорщини і Туреччини. Останні могли воювати лише при найактивнішій підтримці Берліна (так, наприклад, навіть з маленькою Сербією австрійці не змогли впоратися самостійно, без німецької допомоги). Усі ці обставини зумовили провал німецького бліцкригу: до кінця 1914 р. лінія фронту стабілізувалася і на заході, і на сході. Таким чином, перша світова війна вступила в затяжну фазу. А ось тут-то і повинна була позначитися величезна матеріальна перевага Антанти над Центральними державами, і передусім в морській торгівлі і кредиті. **Антанта** (завдяки пануванню на морях британського флоту) отримала фактично монополію на доступ до колосального економічного потенціалу США. Ще за декілька років до вступу у війну Сполучені Штати, таким чином, стали арсеналом Ан-

танти, надавши англійському уряду позики для закупівлі необхідних для війни матеріалів на **1 млрд 470 млн дол.**, французькому, – **300 млн дол.**, і канадському – **400 млн дол.** Крім того, країни Антанти реалізували в США цінних паперів на суму до 2 млрд дол. Нарешті, до вступу США у війну *союзники по Антанті* направили в цю країну золото на загальну суму до **1 млрд дол.** На ці величезні гроші в США закуповувалися спорядження, продовольство, снаряди, устаткування і інші матеріали, необхідні для ведення війни. В той же час англійська морська блокада змусила американський бізнес порвати економічні зв'язки з Центральними державами і повністю перемкнутися на Антанту, результатом чого стало нечуване процвітання американської економіки і перетворення США у світового кредитора. Досить сказати, що за час першої світової війни загальний обсяг американського промислового виробництва виріс на 32%, загальний прибуток американських корпорацій – потроївся, а позитивне сальдо американської зовнішньої торгівлі склало в 1915–1920 рр. **17,5 млрд дол.** Ці несприятливі тенденції, пов'язані з поступовою мобілізацією Антантою як власних, так і американських матеріальних ресурсів, Берлін сподівався здолати за рахунок перемог німецької зброї на сухопутних театрах військових дій. Після поразки на **Марні** і перемог під **Танненбергом** і в районі Мазурських озер в Берліні вирішили, що Росія є легшою здобиччю. У квітні (травні, по н. ст.) 1915 р. почалося німецьке настання в районі Горлиці. Краща організація, постачання, досконаліша транспортна система і зв'язок, а головне – колосальна перевага у важкій артилерії – зумовили успіхи німців у весняно-осінній кампанії 1915 р. В ході великого відступу російська армія була вимушена залишити Польщу, Литву, Галіцію, Західну Білорусію. А в цей час на західному фронті усе було без змін; правда, англійці і французи зробили ряд відволікаючих маневрів (десант в Галліполі (19 лютого 1915 р.), відкриття Салонікського фронту (жовтень 1915 р.), залучення Італії до війни на стороні Антанти (травень 1915 р.)), проте усе це були лише шпилькові уколи, нездібні радикально змінити стан справ. Невідомо, як би розвивалися події далі, якби генерал *Фалькенгайн*, що очолював Генеральний штаб Німеччини, не вирішив би, що наступальний потенціал Росії в ході кампанії 1915 р. підірваний раз і назавжди, і настав час завдати вирішального удару на західному фронті. **1916 рік** – рік самих кровопролитних битв першої світової війни; рік м'ясорубки **Вердена** і битви на **Соммі**. В ході тільки цих двох грандіозних битв втрати сторін перевищили **2 млн чол.**, тобто набагато більше, ніж упродовж усіх революційних і наполеонівських воєн, що тривали чверть століття. *Результат? Просування на напрямі головного удару на де-*

кілька кілометрів. Абсолютно по-іншому розвивалися події на **східно-му фронті**. У липні 1916 р. південно-західний фронт під командуванням генерала Брусилова завдав австрійській армії нищівного удару. Ретельна авіарозвідка, щонайпотужніша артпідготовка (нарешті снарядний голод в російській армії був здоланий!), потайне перекидання резервів – усе це зумовило удачу Брусиловського прориву. Здолавши Карпатські гори, російські війська вийшли на угорську рівнину і були готові наступати на Будапешт. *Австрійська армія*, втративши за місяць боїв убитими, пораненими і полоненими **400 тис. чол.**, виявилася на межі повного розвалу. Німцям довелося перекидати додаткові війська на російський фронт, щоб врятувати свого союзника. Таким чином, Росія знову врятувала своїх західних союзників – цього разу від цілком можливого захоплення німцями Вердена. **1917 рік** приніс величезні зміни в співвідношення сил на фронтах першої світової війни. **По-перше**, увесь цей рік був відмічений прогресуючим послабленням Росії в результаті революційної кризи в країні. І справа навіть не лише у відомих слабкостях транспортної системи, в економічній відсталості, в нестачі офіцерських кадрів і тому подібне. Головною причиною була втрата віри російських людей в Бога, Царя і Вітчизну, делегітимація правлячого режиму в очах народу. Росіяни абсолютно не хотіли воювати за цілі, які здавалися ним чужими і непотрібними. У той час в російській мові не було бруднішої лайки, ніж Босфор і Дарданелли. Коли міністра закордонних справ Тимчасового уряду П. Милюкова прозвали Милюков-Дарданелльський (потім сумно знаменитої ноти Тимчасового уряду від 18 квітня 1917 р.) – це було свідомою повної втрати всякої популярності в країні. А після невдалого червневого настання розвал російської армії став безповоротним. Обстановка в країні посилювалася гіперінфляцією і наростаючим економічним паралічем. **По-друге**, усе більш очевидними ставали ознаки виснаження Англії, Франції і Німеччини. Жахливі втрати 1916 р. і 1917 р. привели до повного вичерпання людських ресурсів на західному фронті. Англії і Франції доводилося все більше покладатися на колоніальні війська, а також на російські експедиційні корпуси у Франції і на Салонікському фронті. Що було особливо страшне для правлячих еліт – революційне бродіння почало проникати в німецькі і французькі війська. І якщо англійці і французи мали в розпорядженні все ще колосальні матеріальні ресурси (що дозволяло їм постійно нарощувати виробництво засобів озброєної боротьби), то в Німеччині ситуація була іншою. Німецька економіка працювала на межі своїх можливостей, свідомо чому став сплеск інфляції і зростання дефіцитів, особливо продовольства. Але ще важчою була ситуація у молодших партнерів

воюючих коаліцій – Австро-Угорщини і Італії. **По-третє**, в цих умовах вступ у війну Сполучених Штатів вирішальним чином міняв співвідношення сил. Кинутий на чашу вагів Антанти колосальний потенціал Америки багаторазово компенсував послаблення і розвал Росії. В зв'язку з цим вступ США у війну через місяць після Лютневої революції в Петрограді представляється не випадковістю, а закономірністю. Адже на початку 1917 р. виснаження Німеччини ще не було очевидним; навпаки, усе виглядало так, ніби Центральні держави виграють війну. 8 січня 1917 р. Берлін прийняв рішення почати необмежену підводну війну, яка повинна була задушити Антанту економічно. І в цих умовах розвал Росії, здавалося, робив перемогу Четверного союзу більш ніж вірогідною. Між тим перемога Німеччини і її союзників абсолютно не відповідала інтересам США, бо в цьому випадку вирішальним чином було б порушено не лише європейську, але і світову рівновагу. Не останню роль грало і те міркування, що у разі поразки Антанти усі ці багатомільярдні американські позики Англії, Франції, Росії і іншим країнам довелось б списати по графі збитки. Нарешті, оголошення Берліном необмеженої підводної війни і горезвісна телеграма Циммермана стали тією краплею, яка переповнила чашу. Рішення Вашингтона вступити у війну, таким чином, стало не лише початком кінця американського ізоляціонізму; воно стало і початком кінця британської гегемонії в міжнародних справах, бо ослабіла Британія не могла більше грати роль балансира в системі міжнародних відносин – за неї цю роль тепер грали Сполучені Штати. Після вступу США у війну співвідношення економічних сил вирішальним чином змінилося не на користь Центральних держав. Тепер Німеччина і Австро-Угорщина поступалися своїм супротивникам (США, Англії і Франції) за об'ємом виробництвами промислової продукції більш ніж в 2,5 рази; по споживанню енергії – в 3 рази; по виплавці стали – більш ніж в 2 рази. І вже через 11 днів після вступу США у війну Вашингтон надав союзникам державну позику на суму в 3 млрд дол. Проте для того, щоб усі ці економічні переваги могли проявитися повною мірою, був потрібний час; на момент вступу США у війну чисельність федеральної армії складала 80 тис. чол., з них 25 тис. несли охоронну службу в колоніях і острівних володіннях США, а 27 тис. – охороняли узбережжя. Американську армію доводилося створювати, таким чином, фактично наново – а на це був потрібний час. Крім того, треба було ще і перекинути американські війська через Атлантику. Отже, у Берліна з'явився шанс в 1918 р. – скористатися тими декількома місяцями, коли Росія вже вийшла з гри, а Америка ще в гру не вступила – для завдання вирішального удару на західному фронті. Починаючи з листопада 1917 р., ні-

мецьке командування перекидало з розваленого і такого, що перестав існувати східного фронту по 10 дивізій щомісячно, щоб встигнути створити необхідний для успіху настання чисельна перевага. І до березня 1918 р. німці мали на західному фронті перевагу в 30 дивізій. Більше чекати вони не могли – ось-ось повинні були прибути свіжі війська з Америки і, крім того, німецька економіка абсолютно надірвалася. Обсяг промислового виробництва в Німеччині скоротився до 57% від рівня 1913 р. Страхітливим було положення з постачанням продовольством – в цей час в Німеччині панував, по влучному вираженню сучасника, геніально організований голод, а зиму 1917–1918 рр. самі німці прозвали бруквяної зими. І хоча на західному фронті німцям вдалося сконцентрувати 192 дивізії, фактично тільки 56 з них, що прозвали ударними дивізіями, були дійсно боєздатні, і саме вони забезпечувалися якнайкраще. Втомленим до межі і виснаженим німецьким солдатам було оголошено, що це настання – саме останнє; потім буде перемога і світ. Блискуче спланований і підготовлений Людендорфом удар у стик французької армії і британського експедиційного корпусу (21 березня 1918 р.) був страшний: п'ята британська армія була розгромлена; німцям вдалося знову просунути до Парижу на відстань в 70 км. (саме тоді вони обстрілювали Париж з Великої Берти). Але зробити що-небудь більше вони вже не могли. Втративши до 1 млн чол. в ході цього останнього настання, німецьке командування було вимушене в червні припинити настання на західному фронті. Власне, у німців не було жодних шансів: їм доводилося наступати на супротивника, який їх чисельно перевершував (4 млн чол. проти 5 млн чол. у англійців, французів і бельгійців), мав більше гармат, літаків і (що особливо важливе) танків. А в цей час американське командування доставляло із США 300 тис. військ щомісячно. Тепер-то, нарешті, у Антанти була не лише чисельна, але і технічна перевага над Німеччиною. Особливе враження на втомлених і деморалізованих німецьких солдатів справило масоване застосування танків – принципово нового засобу озброєної боротьби. Тут треба, мабуть, зробити невеликий відступ для пояснення відносно тактики в ході першої світової війни. Ця війна була окопною війною (подібно до Кримської війни 60 років тому). Справжнім кошмаром для усіх воюючих армій була нездатність здолати польові укріплення супротивника. Окопи, колючий дріт, мінні поля, кулемети – усе це, здавалося, зумовлювало остаточний тріумф оборони над наступом. За один день наступу піхота могла просунути вперед, у кращому разі, на декілька кілометрів. Супротивник же, визначивши напрям головного удару, неспішно підтягував важку артилерію – і незабаром град снарядів зупиняв наступ,

що почався. Застосування отруйних газів (Іпр, Бельгія, 1915 р.) не привело до очікуваного ефекту: солдати і офіцери діючих армій були незабаром забезпечені протигазами, і окопна війна була продовжена. Протиборчі сторони намагалися використовувати спеціальні війська, озброєні ручними кулеметами, гранатами, автоматичними пістолетами, бронезилетами і навіть (у кінці війни) автоматами – для штурму польових укріплень. Проте і ця тактична новинка дала лише обмежений результат. І тільки поява танків дала можливість здійснювати прорив тактичних смуг оборони і вихід на оперативний простір. Застосування сотень бойових машин в битві в лісі (серпень 1918 р.) Арденн дало величезний успіх: в перший же день наступу німецька оборона була прорвана. Проте головною ударною силою сухопутних військ танки стали тільки в роки другої світової війни. 8 серпня 1918 р. почалася Амьєнська наступальна операція Антанти. Німецьке командування було захоплене зненацька: вже до кінця першого дня наступу союзників штаби декількох німецьких дивізій були захоплені такими, що швидко просувалися вперед піхотою і танками. Це був крах усіх надій Берліна на «почесне» завершення війни. 18 серпня 1918 р. Людендорф сказав кайзерові Вільгельму рокові слова: Гру програно. У вересні 1918 р. англо-американо-французькі війська мали пригнічуючу перевагу над німцями на Західному фронті. 26 вересня союзне командування перейшло в загальний наступ. Але остаточно воля Берліна до боротьби була зломлена в результаті подій в іншому кінці Європи, а саме на Салонікському фронті. У вересні 1918 р. сполучені англо-франко-греко-сербські війська завдали нищівного удару по болгарських військах. Між 14 по 29 вересня болгарська армія практично перестала існувати. Розвал болгарської армії і крах правлячого болгарського режиму став неминучий, результатом чого став би вихід військ Антанти в глибокий тил Австро-Угорщини, що знаходиться на останньому видиху. Для настання проти Австро-Угорщини союзники виділили на початку жовтня 17 сербських, французьких і англійських дивізій. Це вже було занадто для Відня: тримати новий фронт прогнила клаптева імперія, що розвалюється на шматки, була не в змозі. А це означало, що Німеччина повинна була втратити усіх союзників, бо після прориву Месопотамського фронту і розгрому турецьких військ на Сирійсько-палестинському фронті положення Турецької Імперії було таким же безнадійним. Це була, що називається, та соломинка, яка переламала спину верблюда. 29 вересня Гінденбург і Людендорф офіційно заявили про необхідність швидкого укладення перемир'я і формування уряду, на який могла б зважати Антанта. 4 жовтня новий уряд Макса Баденського сповістив В. Вільсона з про-

ханням про перемир'я і початок мирних переговорів на основі «Чотирнадцяти пунктів». **Висновок.** Перша світова війна була закономірним результатом загострення суперечностей між найбільшими індустріальними державами. Головним був **англо-німецький** економічний, військово-морський і колоніальний антагонізм. Німеччина, яка мала могутній військовий і економічний потенціал, прагнула до світового лідерства, не задовольняючись існуючим з кінця XIX ст. розподілом сфер впливу. Особливої гостроти інтереси Німеччини та Великобританії зіткнулися в Африці, Східній Азії та на Близькому Сході. Обидві держави вели боротьбу за панування на морях, нарощуючи військово-морські сили. Великобританія прагнула якомога раніше знищити німецький флот і зберегти за собою становище першої морської держави світу. **Франко-німецькі** суперечності були наслідком франко-пруської війни 1870–1871 рр. Розуміючи, що Франція не погодиться із втратою Ельзасу і Лотарингії, Німеччина прагнула завдати їй нового удару. На початку XX ст. загострилися також суперечності між Німеччиною, Росією та Австро-Угорщиною. Росію непокоїла політика Німеччини на Балканах та її економічне зростання. Австро-Угорщина готувалася захопити Сербію, Росія прагнула зберегти і розширити свій політичний вплив на Балканах, захопити чорноморські протоки і Константинополь, Західну Україну. На межі XIX–XX ст. все частіше виникали суперечності між Німеччиною та США з колоніальних питань в Африці, Південно-Східній Азії, Латинській Америці. **Воєнні дії.** 23 серпня 1914 р. на боці Антанти виступила Японія, яка скористалася сприятливими умовами для захоплення німецьких володінь на Далекому Сході (фортеця Циндао, Маршалові, Каролінські та Маріанські ови). На другий день війни Туреччина підписала договір з Німеччиною і пропустила її кораблі в Чорне море. Після обстрілу турецьким флотом чорноморських портів Росії остання оголосила в листопаді 1914 р. війну Туреччині. Таким чином війна стала світовою. Поступово в неї було втягнуто 36 держав світу з населенням понад 1,5 млрд осіб (75% населення світу). У збройні сили воюючих країн було мобілізовано понад 73 млн осіб. Перша світова війна велася в багатьох регіонах світу. Утворилося близько 20 фронтів, проте основними були Західноєвропейський, де німецькі війська вели боротьбу проти франко-англійських військ, та Східноєвропейський, де російські війська протистояли австро-угорським і німецьким військам. Другорядними залишалися Балканський, Закавказький, Італійський, Месопотамський та інші фронти. Німеччина з початку війни розгортає активні наступальні дії на Західному фронті. Порушивши нейтралітет Бельгії, німецькі війська рушили в наступ на Північну Францію, виконуючи

«план Шліффена». Планувалося розгромити Францію ще до того, як Росія зосередить війська для контрудару. На кінець серпня німці підійшли до Парижу і французький уряд залишив столицю. У Берліні вважали, що перемога близько. Проте російські війська на прохання союзників розпочали наступ у Східній Пруссії. Німецьке командування вимушене було перекинути на Східний фронт значні сили для нейтралізації російського наступу. Через неузгодженість дій російська армія зазнала поразки біля Мазурських озер і була витіснена зі Східної Пруссії. Італія відмовилася виступити на боці Німеччини і оголосила нейтралітет. Німці не змогли через брак сил захопити Париж. На початок вересня вони досягли р. Марни, але втратили темп наступальної операції. 5 вересня розпочалася битва на р. Марні, в якій з обох сторін брали участь до 2 млн осіб. Французькі війська перейшли в наступ і відтіснили противника до р. Ен. Німецький стратегічний план «бліцкригу» на Заході зазнав краху. Війна набула затяжного характеру. На Східному фронті у Галичині російські війська завдали поразки австро-угорським арміям, відкинувши їх за Карпати і до Кракова. Німеччина змушена була перекинути в Галичину війська для підтримки союзника. Проте наступ на Варшаву зазнав поразки. У цей же час австро-угорські війська були вигнані з Сербії. На кінець 1914 р. на всіх фронтах битви в основному закінчилися на користь Антанти. Англійські, французькі та японські війська захопили майже всі німецькі колонії в Африці і на Далекому Сході. У 1915 р. головні воєнні дії велися на Східному фронті. Німеччина та її союзники спрямували основний удар проти Росії, розраховуючи завдати їй поразки та примусити укласти сепаратний мир. У результаті весняного наступу російські війська завдали нових поразок Австро-Угорщині в Карпатах, заволоділи карпатськими перевалами і здобули фортецю Перемишль. Німецьке командування перекинуло на Схід значні сили і 2 травня 1915 р. розпочало наступ проти російських військ. У результаті п'ятимісячних боїв росіяни залишили всю Галичину, Буковину, Польщу, Литву, частину Волині та Латвії. Наприкінці вересня російська армія зупинила просування противника. На Східному фронті встановилася позиційна війна. Німецькому командуванню не вдалося досягти головної мети наступу – розгрому російської армії та ліквідації Східного фронту. На Західному фронті суттєвих змін не відбулося. Німецьким військам вдалося відбити наступ Антанти в Шампані, Фландрії та Артуа. Навесні 1915 р. Німеччина вперше в історії воєн використала біля м. Іпр отруйні гази, але мала лише тактичний успіх. Того ж року Німеччина спробувала завдати вирішального удару по Великобританії. Вона вперше почала широко використовувати підводні човни, щоб

здійснити блокаду Британських островів, проте бажаного успіху не мала. На дипломатичному фронті Німеччина також зазнала невдач. Колишній союзник за Троїстою угодою, Італія в 1915 р. остаточно перейшла на бік Антанти і 23 травня вступила у війну проти Німеччини та Австро-Угорщини. На новому Італійському фронті кілька наступів італійських військ були безрезультатними. У жовтні 1915 р. у війну проти Антанти вступила Болгарія, внаслідок чого утворився Четвертий союз. У жовтні 1915 р. проти Сербії почався спільний наступ німецької, австро-угорської та болгарської армій. Незважаючи на героїчний опір, сербські війська були розгромлені, а їх рештки евакуйовані флотом союзників на острів Корфу. Того ж року англо-французький десант висадився на Галліполійському півострові для встановлення контролю над чорноморськими протоками. Однак несприятливий розвиток операції змусив союзників евакуюватися. У 1916 р. Німеччина знову переносить центр військових зусиль на Західний фронт. За розробленим німецьким командуванням планом генеральний наступ мав здійснюватися на фортецю Верден, яка вважалася «воротами Парижа». Тут німці сподівалися завдати остаточної поразки Франції. Однак Німеччина переоцінила свої сили. На цей час Англія та Франція мобілізували значні військові сили, що переважали німецькі. Країни Антанти дійшли згоди про координацію бойових дій у майбутньому.

21 лютого 1916 р. → біля Вердена на десятикілометровому фронті 12 німецьких дивізій атакували французькі укріплення. Верденська битва тривала до грудня 1916 р. і увійшла в історію як **«Верденська м'ясорубка»**. Вона була найбільш запеклою і тривалою битвою Першої світової війни. Оволодіти Верденом і прорвати фронт німецькі війська так і не змогли. Втрати кожної зі сторін перевищували 300 тис. осіб. У відповідь на верденський наступ німців командування Антанти підготувало влітку 1916 р. велику наступальну операцію на **р. Соммі**. Наступ розпочався 1 липня і тривав до кінця листопада. У вересні 1916 р. англійського війська вперше в історії воєн застосували танки. Проте серйозного успіху союзники не досягли – прорвати фронт не вдалося. Втрати в ході битви виявилися ще значнішими, ніж під Верденом – понад 1 млн солдат і офіцерів. Незважаючи на безрезультатність наступу союзних армій, битва на р. Соммі засвідчила військово-технічну перевагу Антанти і похитнула віру правлячих кіл Німеччини в перемогу. Більш успішним був наступ російських військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова, розпочатий 3 червня 1916 р. У результаті **«Брусилівського прориву»** росіяни оволоділи Луцьком, Чернівцями, захопили частину Галичини, увійшли в Карпати. Проте незадовільний стан комунікацій, нестача

резервів і воєнних припасів не дали змоги просуватися вперед. Австрійсько-угорські війська втратили більше 1 млн осіб, з них лише полонених – 450 тис. чоловік. Щоб врятувати союзника від краху німецьке командування перекинуло на Східний фронт свої війська з інших фронтів. У складному становищі опинилася італійська армія, яка в травні 1916 р. зазнала поразки біля Трентіно від австрійсько-угорських військ. Після успіхів російських військ, 28 серпня 1916 р. у війну на боці Антанти наважилася вступити Румунія. Союзники обіцяли Румунії у разі перемоги території Австро-Угорщини, заселені румунами (Трансільванію, Банат та ін.). Однак дуже слабка румунська армія швидко зазнала поразки. Майже всю Румунію, включаючи Бухарест і нафтові родовища захопив противник. Російській армії довелося спішно рятувати нового союзника від повного розгрому і продовжувати лінію свого Східного фронту ще на 500 км аж до Чорного моря. Німецькі правлячі кола вирішили перейти до оборони з метою ізоляції держав Антанти від їхніх колоній і США розпочали широкомасштабну підводну війну. 31 травня – 1 червня 1916 р. біля берегів **Ютландського півострова** відбулася морська битва англійського і німецького військових флотів. Це була найбільша битва за всю історію воєн, у ній брало участь майже 300 кораблів основних класів з обох сторін. Німецький військово-морський флот зазнав менших втрат, але не зміг прорвати блокаду англійського флоту і змушений був повернутися на свої бази. Економічне становище Німеччини та її союзників погіршувалося набагато швидше, ніж країн Антанти (за винятком Росії). Усюди загострювалися соціальні суперечності, посилювався страйковий рух тощо. У грудні 1916 р. Німеччина та її союзники запропонували державам Антанти розпочати мирні переговори. Заяву про бажання припинити війну зробили США. Проте Антанта відмовилася від переговорів, звинувативши у розв'язанні війни Німеччину. Відмова була використана Німеччиною як привід до загострення методів ведення війни – з 1 лютого 1917 р. розпочалася необмежена підводна війна проти флотів Антанти та їх союзників. У відповідь на цю заяву США розірвали з Німеччиною дипломатичні відносини, а 6 квітня 1917 р. оголосили їй війну. Приводом до цього були численні напади німецьких підводних човнів на американські кораблі, а також перехоплена німецька телеграма до президента Мексики з пропозицією союзу проти США. Правлячі кола США побоювалися ослаблення Антанти в результаті можливого виходу Росії з війни після Лютневої революції 1917 р., однак найголовнішим мотивом для американського уряду був намір утвердити лідерство США на міжнародній арені. У 1917 р. запланований Антантою одночасний генеральний наступ на всі

фронтах не відбувся. Нові спроби наступу союзників на Західному фронті у районі м. Реймс та Іпр закінчилися безрезультатно. У червні 1917 р. у Росії Тимчасовий уряд теж здійснив невдалу спробу наступу проти німецько-австрійських військ у Галичині. Лише на Близькому Сході Антанта досягла певних успіхів. У березні 1917 р. англійські війська зайняли Багдад, восени розпочали наступ у Палестині і в грудні захопили Єрусалим. У жовтні цього ж року італійські війська зазнали катастрофічної поразки біля Капоретто. Від капітуляції Італію врятували 12 англо-французьких дивізій, що були перекинуті через Альпи на Італійський фронт. На кінець 1917 р. союзники не досягли значних успіхів на фронтах. Кровопродитні бої тривали на всіх фронтах Першої світової війни. У грудні 1917 р. радянський уряд Росії розпочав мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, що завершилися 3 березня 1918 р. підписанням Брестського мирного договору. Ціною великих поступок Росія вийшла зі світової війни. У травні 1918 р. Румунія підписала з Четверним союзом мир і також припинила воєнні дії. У січні 1918 р. президент США В. Вільсон виступив з миротворчими пропозиціями («14 пунктів»), в яких засуджував несправедливі війни, національний гніт, таємну дипломатію, пропонував створити міжнародну організацію, яка могла б забезпечити післявоєнний мир. Під прикриттям пацифістських гасел США та держави Антанти продовжували добиватися здійснення головної військової мети. Німецьке командування навесні 1918 р. спробувало розгромити англо-французькі війська до прибуття в Європу американських армій. На Західний фронт були перекинуті війська зі Східного фронту. Проте становище країн Четверного союзу було тяжким: населення голодувало, бракувало сировини, впала продуктивність праці, розпочалися виступи проти війни. 21 березня 1918 р. почався новий німецький наступ на Західний фронт. До липня ціною великих втрат німецькі війська прорвали фронт і просунулися вперед. Вони знову вийшли на р. Марну, підійшли за 70 км до Парижа і змогли навіть обстрілювати місто з далекобійних гармат. Проте вони не досягли головної мети – розгрому військ Антанти. Резерви Німеччини були вичерпані, й ініціатива перейшла до Антанти. 18 липня 1918 р. союзники перейшли у контр-наступ, прорвали фронт противника та звільнили значну територію. Незабаром Четверний союз вступив у період своєї агонії. Антанта намагалася остаточно розгромити своїх противників і продиктувати умови миру. 15 вересня англо-французькі війська розпочали наступ на Балканах і розгромили болгарську армію. 29 вересня 1918 р. унаслідок поразок на фронті і революційних повстань Болгарія була вимушена вийти з війни. У жовтні держави Антанти завдали поразки ту-

рецькій армії в Палестині та Сирії. 30 жовтня капітулювала й Османська імперія. Після наступу на Італійському та Балканських фронтах 28 жовтня командування австро-угорської армії запросило перемир'я, а 3 листопада підписала капітуляцію. Становище Німеччини після капітуляції всіх союзників стало цілком безнадійним, хоча німецький уряд усіляко намагався уникнути остаточного розгрому. 3 листопада в Німеччині почалася революція і новий уряд поспішив укласти перемир'я. На світанку 11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі, в вагоні маршала Ф. Фоша було підписано перемир'я між Німеччиною і державами Антанти. Згідно з умовами перемир'я Німеччина зобов'язувалася звільнити захоплені нею територію Франції, Бельгії і Люксембургу, а також Ельзас-Лотарингію, вивести війська з території Австро-Угорщини, Туреччини, Румунії, звільнити лівий берег р. Рейну. Вона погоджувалася анулювати Брестський і Бухарестський договори, передавала союзникам велику кількість військового спорядження та інше. Перша світова війна 1914–1918 рр. стала гігантською трагедією для народів світу. Людські втрати в ній становили понад 10 млн осіб, вона поглинула в середньому третину національного багатства головних держав-учасниць війни. Майже 4,5 років військових дій призвели до розорення економіки, зруйнування господарських зв'язків переважної більшості європейських держав. Лише США змогли зміцнити своє економічне становище, перетворившись у найбагатшу країну світу.

План Шліффена. Фріц Фішер підкреслив невід'ємно агресивну природу Плану Шліффена, який передбачав стратегію ведення війни на два фронти. Боротьба на двох фронтах означала, що Німеччина повинна була би швидко розбити одного з супротивників перед тим, як братися за іншого. Він закликав до сильної правофлангової атаки, щоб захопити Бельгію і нанести шкоду французькій армії за рахунок обмеження її можливостей до мобілізації. Після цієї атаки німецька армія негайно би відправилась залізницею на схід і швидко розгромила російські сили, які б повільно мобілізувалися. **Французький План XVII** передбачав нанесення швидкого удару в індустріальний центр Німеччини – Рурську Долину. Це завдало б великого удару по подальшій можливості Німеччини продовжувати війну. **Російський План XIX** передбачав мобілізацію її армій і проти Австро-Угорщини (План «А»), і проти Німеччини. Всі три проекти створювали атмосферу, де швидкість була визначним фактором для перемоги. Ретельно продумані розклади вже були готові, і як тільки б мобілізація почалася, залишалось небагато можливостей для повернення назад. Дипломатичні затримки і погані комунікації поглиблювали ці проблеми. В доповнення до цього, плани Франції, Німеччини і Росії були всі націлені на

наступ, звичайно ж в реальному конфлікті вони б були покращенні додаванням захисної вогневої сили і створенням укріплень. Однією з формальних причин вступу США у цю війну була **Телеграма Циммермана** – таємна телеграма міністра іноземних справ Німеччини Артура Циммермана до посла Німеччини у США від 19 січня 1917 р. з пропозицією утворити військовий союз з Мексикою проти США. Коли розпочалася Велика війна, ці договори лише частково визначили, хто увійшов у війну на якому боці. Великобританія не мала ніяких договорів з Францією чи Росією, але вступила у війну на їхньому боці. Італія хоча мала договір і з Австро-Угорщиною, і з Німеччиною, все ж таки не входила у війну з її партнерами по союзу, а пізніше воювала проти них на боці Антанти. Можливо, найвагомішим з усіх спочатку був оборонний договір між Німеччиною та Австро-Угорщиною, який Німеччина в 1909 році розширила, заявляючи, що Німеччина підтримає Австро-Угорщину, навіть якщо та сама розпочне війну.

1914 → Воєнні операції 1914 р. на Східному фронті. Ще далеко не завершивши загальної мобілізації в країні, царський уряд Росії, вірний союзницькому обов'язку, почав активні воєнні дії – 17 серпня у Східній Пруссії і 18 серпня в Галичині. Дві російські армії, під командуванням генералів Ренненкампа і Самсонова, протягом кількох днів вторглися в Східну Пруссію. Проте непогодженість дій двох російських армій, що наступали, а головне – відставання резервів та тилів від передових частин – дали змогу командуючому німецькою армією в Східній Пруссії генералові Гінденбургу і його начальникові штабу генералові Людендорфу почати перегруповування своїх військ і, діставши підкріплення з Західного фронту, завдати поразки російським військам. У битвах під Танненбергом 23–31 серпня та поблизу Мазурських боліт 5–15 вересня російські армії в кровопролитних боях втратили десятки тисяч солдатів, а потім з боями відступили до Німану і Нареву. У розпочатому російськими арміями 18 серпня під командуванням генералів Брусилова і Рузьського галицькому наступі було визволено Східну Галичину, Буковину і повністю розгромлено австро-угорську армію. Виникла загроза, що російська армія вступить в Угорщину. Німецька армія, рятуючи своїх австро-угорських союзників, почала наступ на Варшаву. Проте контрударом російських військ, що почався 9 жовтня, німецькі війська було відкинуто до кордону. Тільки через відсутність резервів та відставання тилів російській армії не вдалося вторгнутися вглиб Німеччини. Поразкою закінчився також наступ німецьких військ під Лодзю. Героїчну боротьбу вели сербські війська проти натиску австро-угорської армії, яка восени 1914 р. двічі захоплювала Белград, але в грудні 1914 р. серби вигнали окупантів з

усієї території Сербії і до осені 1915 р. вели позиційну війну з австро-угорською армією.

1914 → **Воєнні дії в Закавказзі та Аравії.** Турецькі війська, яких інструктували німецькі воєнні спеціалісти, розпочали восени 1914 р. наступ на Закавказькому фронті. Проте російські війська відбили цей наступ і успішно просунулися на Ерзрумському, Алашкертському і Ванському напрямках. У грудні 1914 р. два корпуси турецької армії під командуванням Енвера-паші почали наступ під Сари-камишем, але й тут один корпус російська армія змусила капітулювати, а другий корпус був повністю знищений. Далі турецькі війська не вдавалися до будь-яких активних воєнних операцій. Російські війська вигнали турків також з Іранського Азербайджану; лише деякі райони Західного Ірану турки утримували за собою. На кінець 1914 р. на всіх фронтах армії обох воюючих коаліцій перейшли до зтяжної позиційної війни. Війна на морях і океанах в другому півріччі 1914 р., по суті, звелась до взаємної блокади узбережжя. Першою морською битвою був напад 28 серпня 1914 р. англійської ескадри адмірала Бітті на німецькі судна, які стояли в бухті острова Гельголанд. У результаті цього нападу було затоплено три німецьких крейсери і один есмінець, в англійців був пошкоджений лише один крейсер. Потім відбулися ще дві незначні битви: 1 листопада 1914 р. в Коронельській битві біля узбережжя Чілі англійська ескадра зазнала поразки від німецьких кораблів, втративши два крейсери, а 8 грудня англійська ескадра завдала поразки німецьким кораблям поблизу Фолклендських островів, повністю знищивши ескадру адмірала Шпее. Ці бої не змінили співвідношення морських сил: як і раніше англійський флот був сильнішим за австро-німецький, який укривався в бухтах острова Гельголанд, в Кілі та Вільгельмсхафені. На океанах, у Північному і Середземному морях панував флот Антанти, він забезпечував її комунікації. Та вже в перші місяці війни стало ясно, що німецькі підводні човни становлять велику загрозу для флоту Антанти, 22 вересня вони затопили один за одним три англійських броненосці, які несли дозорну службу на морських шляхах. Піратський напад «Гебена» і «Бреслау» на Чорноморське узбережжя Росії істотних результатів не дав. Уже 18 листопада російський Чорноморський флот завдав сильного пошкодження «Гебену» і змусив турецький флот сховатися в Босфорі. Російський Балтійський флот перебував у Ризькій та Фінській затоках під надійним мінним захистом у Балтійському морі. Таким чином, на кінець 1914 р. став очевидним провал воєнно-стратегічного плану німецького командування.

1914, 23 липня → Пред'явлення Австро-Угорщиною ультиматуму Сербії.

1914, 28 липня → Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії.

- 1914, 31 липня → Вбивство Ж. Жореса.
- 1914, 1 серпня → Оголошення Німеччиною війни Росії.
- 1914, 3 серпня → Оголошення Німеччиною війни Франції.
- 1914, 4 серпня → Вторгнення німецьких військ у Бельгію.
- 1914, 4 серпня → Оголошення Англією війни Німеччині.
- 1914, 6 серпня → Оголошення Австро-Угорщиною війни Росії.
- 1914, 15 серпня → Відкриття Панамського каналу.
- 1914, 21–25 серпня → Битва при Шарлеруа. Відступ англійських та французьких військ.
- 1914, 23 серпня → Оголошення Японією війни Німеччині.
- 1914, 28–30 серпня → Наступ російських військ у Східній Пруссії.
- 1914, 4–9 вересня → Битва на р. Марні. Перехід на Західному фронті до позиційної війни.
- 1914, жовтень → Вступ у війну Туреччини.
- 1914, 1 листопада → Опублікування Маніфесту ЦК РСДРП про імперіалістичну війну.
- 1914, 2 грудня → Виступ К. Лібкнехта проти воєнних кредитів у німецькому рейхстазі.
- 1915, 18 січня → Пред'явлення «21 вимоги» Японією Китаю.
- 1915, лютий → Страйк гірників у Південному Уельсі.
- 1915, березень → Нелегальна конференція лівих соціалістів у Берліні. Створення групи «Інтернаціонал».
- 1915, 23 травня → Вступ у війну Італії.
- 1915, 5–8 вересня → *Перша міжнародна конференція соціалістів-інтернаціоналістів у Ціммервальді*. На ній були присутні 38 делегатів від 11 країн: Росії, Польщі, Італії, Болгарії, Німеччини, Голландії, Норвегії, Румунії, Франції, Швеції і Швейцарії. Делегати від робітничих і соціалістичних партій Англії і США не могли прибути на конференцію через те, що власті цих країн відмовились видати їм паспорти. Більшість делегатів конференції становили центристи і напів-центристи, яким протистояла створена В. І. Леніним і керована ним «Ціммервальдська ліва» група інтернаціоналістів. До неї увійшли три більшовики і по одному делегатові від Польщі, Німеччини, Норвегії, Швейцарії й Швеції. Основним питанням, яке обговорювалось на конференції, було питання про боротьбу пролетаріату за мир. «Ціммервальдська ліва», керована Леніним, внесла проекти резолюції і маніфесту конференції, що викладали основні положення більшовицького маніфесту про війну. Більшість конференції відхилила ці проекти, але їх разом з

іншими проектами було передано до комісії, у якій брав участь і Ленін.

1915, вересень → Перехід до позиційної війни на Східному фронті.

1915, 14 жовтня → Вступ Болгарії у війну на боці Німеччини.

1915 → **Воєнні дії на Східному фронті в 1915 р.** Російське командування вступило в 1915 р. з твердим наміром завершити переможний наступ своїх військ у Галичині. Йшли вперті бої за оволодіння карпатськими проходами і Карпатським хребтом. 22 березня після шестимісячної облоги капітулював Перемишль з його 127-тисячним гарнізоном австро-угорських військ, проте вийти на угорську рівнину російським військам не вдалося. До середини квітня німецьке командування встигло перекинути із Західного фронту кращі боєздатні корпуси, які разом з австро-угорськими військами утворили нову ударну 11-ту армію під командуванням німецького генерала Макензена. Зосередивши на головному напрямі контрнаступу війська, які вдвоє перевищували сили російських військ, підтягнувши артилерію, яка кількісно переважала російську в 6 разів, а щодо важких гармат – у 40 разів, австро-німецька армія 2 травня 1915 р. прорвала фронт у районі Горлиці. Під натиском австро-німецьких військ російська армія з тяжкими боями відступала з Карпат та Галичини, наприкінці травня залишила Перемишль, а 22 червня – Львів. Тоді ж, у червні, німецьке командування, маючи намір затиснути «в кліщі» російські війська, які билися в Польщі, почало завдавати ударів своїм правим крилом між Західним Бугом і Віслою, а лівим – у пониззі річки Нарев. Та й тут, як і в Галичині, російські війська, які не мали достатньо зброї, боєприпасів і спорядження, з тяжкими боями відступили. На середину вересня 1915 р. наступальна ініціатива німецької армії виснажилась. Російська армія закріпилась на лінії фронту: Рига – Двінськ – озеро Нароч – Пінськ – Тернопіль – Чернівці, і на кінець 1915 р. Східний фронт простягся від Балтійського моря до румунського кордону. Царська Росія втратила велику територію, але зберегла свої сили, хоч від початку війни російська армія втратила живої сили близько 3 млн чоловік, з них близько 300 тис. убитими. Добившись територіальної переваги на Східному фронті, німецьке командування, однак, не досягло основного – воно не змогло примусити царський уряд укласти сепаратний мир з Німеччиною.

1915 → **Воєнні дії на Західному та на інших фронтах у 1915 р.** В той час, коли російські армії вели напружену нерівну війну з основними силами австро-німецької коаліції, союзники Росії – Англія і Франція – на Західному фронті протягом усього 1915 р. організували кілька по-

одиноких воєнних операцій. В самому розпалі кровопролитних боїв на Східному фронті, коли російська армія витримувала бої, англо-французькі союзники не вели наступу на Західному фронті і розпочали його тільки наприкінці вересня 1915 р., коли на Східному фронті наступальні операції німецької армії вже припинились. Розпочавши наступ у Шампані й Артуа, англо-французькі армії, незважаючи на перевагу в живій силі й техніці, не зуміли прорвати навіть тактичної глибини німецької оборони. Докори совісті через невдячність у ставленні до Росії з великим запізненням відчув Ллойд Джордж. У своїх мемуарах згодом він писав: «Історія пред'явить свій рахунок військовому командуванню Франції та Англії, яке в своїй егоїстичній упертості прирекло своїх російських товаришів по зброї на загибель, тимчасом як Англія й Франція дуже легко могли врятувати росіян і таким чином допомогли б найкраще собі». Взаємні підозри і недовіра учасників Антанти зростали відповідно до затягування війни. За таємною угодою Росії з союзниками в 1915 р., у разі переможного закінчення війни Константинополь і протоки мали відійти до Росії. Побоюючись реалізації цієї угоди, за ініціативою Уїнстона Черчилля, ніби для того, щоб підготувати удар по протоках і Константинополю і підірвати комунікації німецької коаліції з Туреччиною, було розпочато дарданелльську експедицію насправді з метою окупувати Константинополь. 19 лютого 1915 р. англо-французький флот почав обстрілювати Дарданелли. Однак, зазнавши великих втрат, англо-французька ескадра через місяць припинила бомбардування дарданелльських Укріплень. Не мав успіху й англо-французький десант, висаджений 25 квітня 1915 р. на півострові Галліполі (Геліболу). З великими втратами галліполійський десант залишив острів, і в січні 1916 р. його було перекинато до Салонік. Затягування війни спонукало обидві воюючі коаліції залучати на свій бік нових союзників. Так, Італія, яка довго вагалась, після безрезультатного торгу з Австро-Угорщиною про здобуття Трентіно, частини Тіролю і про надання автономії Трієсту в нагороду за італійський «нейтралітет» 26 квітня 1915 р. таємно підписала Лондонську угоду з Англією, Францією та Росією. Союзники по Антанті гарантували Італії Тіроль, Трентіно, острови Додеканес, частину албанської Балони, турецькі провінції Адалію та Ізмір і встановлення протекторату над усією Албанією, а Італія зобов'язалась почати війну з Австро-Угорщиною. 23 травня 1915 р. було відкрито новий, Італо-австрійський фронт. Наступальні операції Італії, головним чином на річці Ізонцо, що не раз організовувалися в 1915 р., мали місцевий успіх. Війна на італо-австрійському фронті також набула позиційного характеру. Подібно до Італії, Болгарія так само вела тривалий торг з

країнами Антанти про можливі територіальні компенсації в разі її участі у війні проти австро-німецької коаліції. Територіальні загарбання німецької армії на фронтах були сприйняті в Софії як остаточна перемога австро-німецької коаліції, і болгарський уряд 6 вересня 1915 р. підписав договір і таємну конвенцію про приєднання Болгарії до Троїстого союзу. За участь у війні проти країн Антанти Болгарії було обіцяно всю сербську частину Македонії та територію аж до правого берега Морави. А в тому разі, коли Греція і Румунія вступають у війну на боці Антанти, Болгарія повинна була одержати частину грецької Македонії та Південну Добруджу. Болгарія не забарилася вступити у війну. Вже 11 жовтня 1915 р. її трьохсоттисячна армія напала на Сербію, яка в цей час з півночі відбивала натиск 350-тисячної австро-угорської та німецької армій. Виснажена 250-тисячна сербська армія вела кровопролитні оборонні бої на двох фронтах проти майже втриє переважаючих сил Австро-Угорщини, Німеччини та Болгарії. З великими втратами сербська армія разом із населенням, яке тікало від ворога, відступала до Адріатичного моря. На початку 1916 р. 120 тис. уцілілих сербських воїнів були евакуйовані на грецький острів Корфу, де тимчасово перебував сербський уряд. Дві дивізії французьких солдатів, що висадилися в кінці жовтня 1915 р. в Салоніках, були відрізані від правого флангу сербських військ і допомогти їм не могли. Французькі дивізії в Салоніках незабаром почали поповнюватися новими десантами англійських, французьких та російських військ, туди ж була перекинута з острова Корфу сербська армія. Почалися бої на новому, Салоніському фронті з австро-угорськими військами, які на початок 1916 р. окупували Чорногорію та Албанію. На Закавказькому фронті російські війська влітку 1915 р., відбивши наступ турецької армії на алашкертському напрямі, перейшли у контрнаступ на ванському напрямі. Тоді ж німецько-турецькі війська активізували воєнні дії в Ірані. Спираючись на спровоковане німецькими агентами в Ірані повстання бахтіарських племен, турецькі війська почали просуватися до районів нафтопромислів і на осінь 1915 р. зайняли Керманшах і Хамадан. Але незабаром англійські війська відкинули турків і бахтіар від району нафтопромислів і відбудували зруйнований бахтіарами нафтопровід. Завдання очищення Ірану від турецько-німецьких військ лягло на російський експедиційний корпус генерала Баратова, який висадився у жовтні 1915 р. в Ензелі. Переслідуючи німецько-турецькі війська, загони Баратова зайняли Казвін, Хамадан, Кум, Кашан і підійшли до Ісфахану. Влітку 1915 р. англійські загони захопили німецьку Південно-Західну Африку. У січні 1916 р. англійці змусили капітулювати оточені у Камеруні німецькі війська.

- 1915, грудень – 1916, січень → Розгром сербської армії. Окупація Сербії військами центральних держав.
- 1916, 1 січня → Перша загальнонімецька конференція групи «Спартак».
- 1916, грудень–січень → Бої під Верденом.
- 1916, 20–24 квітня → Ірландське повстання. Придушення його англійськими військами.
- 1916, 24–30 квітня → Друга міжнародна соціалістична конференція (Кінталь).
- 1916, травень → Ютландська морська битва.
- 1916, 4 червня → Наступ російських військ на Південно-Західному фронті. Брусиловський прорив.
- 1916, червень → Завершення В. І. Леніним праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».
- 1916, липень-листопад → Воєнна операція на р. Соммі.
- 1916, жовтень → Ознакою краху Габсбурзької імперії, що наближався, було вбивство 21 жовтня 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів, центристом Фрідріхом Адлером голови австрійської ради міністрів, запеклого реакціонера графа Штюрка. Цей терористичний акт центриста-каутськіанця, який заперечував революційний вихід з війни і революційну боротьбу мас, мав у самій Австро-Угорщині та за її межами великий політичний резонанс.
- 1916, 27 серпня → **Вступ Румунії у війну на боці Антант.** Оголосивши з самого початку війни нейтралітет, Румунія повела торг з обома коаліціями, претендуючи на великі територіальні приєднання з метою створення «Великої Румунії». Російські правлячі кола вважали, що нейтральна Румунія найкраще прикриє лівий фланг Східного фронту, тимчасом як, вступивши у війну, вона через недостатню бойову міць своєї армії стане для Росії додатковим тягарем. Тому Росія ще 1 квітня 1914 р. уклала таємну угоду з Румунією, гарантувавши їй територіальну недоторканність і визнавши за Румунією право приєднати населені румунами області Австро-Угорщини, маючи на увазі Трансільванію. Однак, коли російські війська під командуванням Брусилова завдали великої поразки австро-угорським військам на Південно-Західному фронті, румунські правлячі кола вирішили, що настав слушний момент вступити у війну на боці переможців, тим більше, що, всупереч Росії, Англія і Франція на цьому наполягали. 17 серпня 1916 р. країни Антант уклали договір з Румунією, визнавши за нею право захоплення Трансільванії, Буковини і Банату. 27 серпня Румунія самостійно почала війну в Трансільванії і спочатку досягла там деяких успіхів, та

коли припинилися соммські бої, австро-німецькі війська без особливого напруження розгромили румунську армію і окупували майже всю Румунію, здобувши досить важливе джерело продовольства й нафти. Як і передбачало російське командування, довелось перекинути в Румунію 35 піхотних і 11 кавалерійських дивізій, щоб зміцнити фронт по лінії Нижній Дунай – Браїла – Фокшани – Дорна – Ватра. У період боїв на Соммі трохи поживався і Балканський фронт, де у вересні 1916 р. війська Антанти зайняли Бітоль. Після цього союзники нарощували тут сили, і на кінець 1916 р. встановився фронт від Егейського моря по річці Струмі і озеру Дойран, через Бітоль, Охрид до Адриатичного моря, північніше Влори.

1916, грудень → Захоплення Бухареста австро-німецькими військами.

1916 → Угода між Англією, Францією та Росією про поділ Азіатської Туреччини.

1916 → **Воєнні дії на Східному фронті в 1916 р.** Виконуючи рішення, погоджені на нараді представників генеральних штабів у грудні 1915 р. у Шантійї, верховне командування російської армії намітило на 15 червня головний наступ на Західному фронті в напрямі Барановичів з одночасним допоміжним ударом армій Південно-Західного фронту під командуванням генерала Брусилова в галицько-буковинському напрямі. Проте німецький наступ на Верден, що почався в лютому, знову змусив французький уряд просити Росію допомогти наступом на Східному фронті. На початку березня російські війська почали наступ у районі Двінська і озера Нароч. Атаки російських військ тривали до 15 березня, та привели лише до тактичних успіхів. У результаті цієї операції російські війська зазнали великих втрат, проте відтягли на себе значну кількість німецьких резервів і цим полегшили становище французів під Верденом. Французькі війська дістали можливість перегрупуватися й посилити оборону. Двінсько-Нарочська операція утруднювала підготовку до генерального наступу на російсько-німецькому фронті, наміченому на 15 червня. Проте слідом за допомогою французам командування військ Антанти також просило допомогти італійцям. Річ у тім, що в травні 1916 р. 400-тисячна австро-угорська армія перейшла в наступ у Трентіно й завдала тяжкої поразки італійській армії. Рятуючи від повного розгрому італійську армію, а також англо-французьку на заході, російське командування розпочало 4 червня, раніше від наміченого строку, наступ військ на південно-західному напрямі. Російські війська під командуванням генерала Брусилова, прорвавши оборону противника майже на 300 кілометрів фронту, почали просуватися у Східну Галичину та

Буковину (Брусиловський прорив). Та в найбільший розпал наступу, незважаючи на прохання генерала Брусилова про підкріплення резервами та боєприпасами, верховне командування російської армії відмовилося послати резерви на південно-західний напрям і почало, як намічалось раніше, наступ на західному напрямі. Після удару в напрямі Барановичів командуючий північно-західним напрямом генерал Еверт відклав загальний наступ на початок липня. А тим часом війська генерала Брусилова продовжували розвивати початий наступ і до кінця червня просунулися далеко в глиб Галичини і Буковини. З липня генерал Еверт поновив наступ на Барановичі, але атаки російських військ на цій ділянці фронту не мали успіху. Тільки після повного провалу наступу військ генерала Еверта верховне командування російських військ визнало наступ військ генерала Брусилова на Південно-Західному фронті головним, але пізно, бо час було втрачено. Австрійське командування встигло перегрупувати свої війська, підтягло резерви. Було перекинуто шість дивізій з Австро-італійського фронту, а німецьке командування в розпал верденських і соммських боїв відправило на Східний фронт одинадцять дивізій. Дальший наступ російських військ припинився. У результаті наступу на Південно-Західному фронті російські війська просунулися далеко в глиб Буковини і Східної Галичини, зайнявши близько 25 тис. кв. км території. Було взято в полон 9 тис. офіцерів і понад 400 тис. солдатів. Проте цей успіх російської армії влітку 1916 р. не мав вирішального стратегічного результату через бездарність верховного командування, відсталість транспорту, брак озброєння і боєприпасів. Та все ж наступ російських військ у 1916 р. відіграв важливу роль. Він полегшив становище союзників і разом з наступом англо-французьких військ на Соммі звів нанівець ініціативу німецьких військ, нав'язав їм стратегічну оборону, а австро-угорська армія після Брусиловського удару 1916 р. вже не спроможна була на серйозні наступальні операції.

1916 → **Воєнні дії на Західному фронті в 1916 р.** Верденська битва. Воєнна кампанія 1915 р. на Західному фронті не принесла якихось значних оперативних результатів. Позиційні бої лише затягували війну. Антанта перейшла до економічної блокади Німеччини, на що та відповіла нещадною підводною війною. У травні 1915 р. німецький підводний човен торпедував англійський океанський пароплав «Лузітанія», на якому загинуло понад тисячу пасажирів. Не вдаючись до активних наступальних воєнних операцій, Англія і Франція, завдяки тому, що центр воєнних дій перемістився на російський фронт, дістали перепочинок і всю свою увагу зосередили на розвиткові воєн-

ної промисловості. Вони збирали сили для дальшої війни. На початок 1916 р. Англія і Франція вже мали перевагу над Німеччиною на 70–80 дивізій і перевершували її у найновішому озброєнні (з'явилися танки). Тяжкі наслідки непогодженості наступальних операцій у 1914–1915 рр. спонукали керівників Антанти скликати нараду представників генеральних штабів союзних армій у грудні 1915 р. у Шантії, біля Парижа, де дійшли висновку, що війну можна закінчити переможно тільки при погоджених активних наступальних операціях на головних фронтах. Проте й після цього наступ у 1916 р. було намічено передусім на Східному фронті – 15 червня, а на Західному фронті – 1 липня. Дізнавшись про намічені строки наступу країн Антанти, німецьке командування вирішило взяти в свої руки ініціативу і почати наступ на Західному фронті значно раніше. При цьому був намічений головний удар наступу на район верденських укріплень, для захисту яких, за твердим переконанням німецького командування, «французьке командування буде змушене пожертвувати останньою людиною», тому що в разі прориву фронту біля Вердена там відкриється прямий шлях на Париж. Проте початий 21 лютого 1916 р. наступ на Верден не завершився успішно, тим більше, що в березні через наступ російських військ у районі м. Двінська і озера Нароч німецьке командування змушене було послабити свій натиск під Верденом. Та взаємні кровопролитні атаки і контратаки під Верденом тривали майже 10 місяців, до 18 грудня, але без істотних результатів. Верденська операція в буквальному значенні слова перетворилась на «м'ясорубку», на знищення живої сили. Лише французи втратили 350 тис. чол. Німецький наступ на верденське укріплення не змінив намірів командування Антанти розпочати основний наступ 1 липня 1916 р. на річці Соммі. Соммські бої з кожним днем наростали. У вересні після суцільного вогневого валу англо-французької артилерії на полі бою з'явилися англійські танки. Проте технічно ще недосконали і в невеликій кількості, вони, хоч і принесли атакуючим англо-французьким військам місцевий успіх, не могли забезпечити загального стратегічно-оперативного прориву фронту. На кінець листопада 1916 р. соммські бої почали затихати. В результаті всієї соммської операції Антанта захопила територію 200 кв. км, 105 тис. німецьких полонених, 1500 кулеметів та 350 гармат. У боях на Соммі обидві сторони втратили понад 1 млн 300 тис. убитими, пораненими й полоненими. У воєнну кампанію 1917 р. Антанта на всіх фронтах вступила з 425 дивізіями проти 331 дивізії противника. Проте незгоди у військовому керівництві і корисливі імперіалістичні цілі учасників Антанти часто паралізували ці переваги, що яскраво виявилось у непогодженості дій командування Антанти під час

великих операцій 1916 р. Перейшовши до стратегічної оборони, австро-німецька коаліція, далеко ще не розбита, поставила світ перед фактом затяжної виснажливої війни. А кожен місяць, кожен тиждень війни тягли за собою нові колосальні жертви. До кінця 1916 р. обидві сторони втратили вбитими близько 6 млн чоловік і близько 10 млн чоловік пораненими та покаліченими. Під впливом величезних людських утрат та нестатків на фронті і в тилу в усіх воюючих країнах пройшов шовіністичний чад перших місяців війни. З кожним роком наростав антивоєнний рух у тилу й на фронтах. У такій обстановці в колах буржуазії країн обох коаліцій зростала тривога. Навіть самі країні імперіалісти не могли не зважати на настрої мас, що ждали миру. Тому були організовані маневри з «мирними» пропозиціями в розрахунку на те, що ці пропозиції будуть відхилені противником і на нього можна буде звалити всю вину за продовження війни. Хоч Німеччина втратила технічну перевагу у війні, її війська та війська її союзників займали величезну територію противників, і це додавало німецькому командуванню впевненості в успіху стратегічної оборони в тривалій війні. Та все ж німецьке командування дійшло висновку, що «не можна закінчити війну воєнними ударами тільки сухопутної армії». А спроба Німеччини прорвати блокаду у відкритому морському бою з англійським флотом біля берегів Ютландії, у протоці Скагеррак, зазнала провалу. Втративши в ютландському бою (31 травня – 1 червня 1916 р.) 11 бойових одиниць, німецький флот, хоч і потопив 14 англійських суден, змушений був знову сховатися в своїх гаванях, приречений на бездіяльність. Тому кайзерівський уряд Німеччини пішов на маневр – 12 грудня 1916 р. він запропонував країнам Антанти почати «мирні» переговори. При цьому німецька «мирна» пропозиція була розрахована на розкол у таборі Антанти і на опору на ті верстви усередині країн Антанти, які схильні були добиватись миру з Німеччиною без «нищівного удару» по Німеччині силою зброї. Через те що «мирна» пропозиція Німеччини не мала ніяких конкретних умов і абсолютно замовчувала питання про долю окупованих австро-німецькими військами територій Росії, Бельгії, Франції, Румунії, це дало привід Антанті в ноті від 30 грудня 1916 р. демагогічно заявити: «Мир неможливий доти, поки нема гарантій відновлення порушених прав і свобод, визнання принципу національностей і вільного існування малих держав». Тоді ж, наприкінці грудня, з пропозицією воюючим країнам розпочати мирні переговори виступили США, Данія, Норвегія і Швейцарія. На ці пропозиції Антанта відповіла конкретними вимогами про звільнення Німеччиною всіх захоплених територій, а також про поділ Туреччини і «реорганізацію» Європи на основі «національ-

ного принципу», що фактично означало відмову Антанти починати мирні переговори з Німеччиною та її союзниками. Німецька пропаганда гучно сповістила всьому світу, що в продовженні війни винні країни Антанти і що вони змушують Німеччину до «оборонних заходів» через нещадну «необмежену підводну війну». В січні 1917 р. коронна рада Німеччини прийняла пропозицію верховного командування про необмежену підводну війну, після чого німецькі підводні човни почали нападати на судна всіх країн.

1916 → **Становище на неєвропейських фронтах у 1916 р.** На Кавказькому фронті, розвиваючи наступ, російські війська 16 лютого 1916 р. оволоділи Ерзурумом, а 18 квітня зайняли Трабзонд (Трапезунд). Успішно для російських військ розвивались бої на урмійському напрямі, де було зайнято Рувандіз, та біля озера Ван, де російські війська влітку вступили в Муш і Бітліс. У 1916 р. в Ірані англійський корпус, обложений у Кутель-Амаре, капітулював, а інший англійський корпус, що діяв у районі Суецького каналу, влітку 1916 р. відбив нову спробу турецьких військ взяти Суец.

1917, 1 лютого → Оголошення Німеччиною необмеженої підводної війни.

1917, лютий → Таємна франко-російська угода про територіальні зміни на континенті Європи.

1917, лютий → Прийняття конституції в Мексиці.

1917, 12 березня (27 лютого) → Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії.

1917, 6 квітня → **Оголошення США війни Німеччині.** Воєнні дії в 1917 р. У відповідь на розпочату Німеччиною в лютому 1917 р. необмежену підводну війну, США розірвали з Німеччиною дипломатичні відносини. Та коли в Росії перемогла буржуазно-демократична революція і в країні широко розгорнувся рух за революційний вихід з імперіалістичної війни, США поспішили вступити у війну, щоб вплинути на її результати на свою користь. 6 квітня 1917 р. вони оголосили війну Німеччині. Хоч підводні човни Німеччини завдали значної втрати флоту США, проте американські війська, військовоє спорядження та боєприпаси почали безперервним потоком іти на Західний фронт, що значно зміцнило сили Антанти. Ще до прибуття американських солдатів війська Антанти 16 квітня 1917 р. почали наступ на Західному фронті по лінії Аррас – Нуайон – Суассон – Реймс. Проте новий головнокомандуючий французькою армією генерал Нівель, який у грудні 1916 р. замінив на цьому посту генерала Жоффра і сам планував цю воєнну операцію, не змінив напряму удару навіть тоді, коли стало відомо, що німецьке командування відвело свої війська з небезпечно-

го нуайонського виступу на заздалегідь сильно укріплену позицію, так звану «лінію Зігфріда». В результаті атаки англо-французьких військ, що відбулися одна за одною 16–19 квітня, виявилися невдалими, план Нівеля зазнав провалу. Французи і англійці за чотири дні боїв втратили понад 200 тис. убитими. У цьому бою загинуло 5 тис. російських солдатів із складу 3-ї російської бригади, надісланої з Росії на допомогу союзникам. Були підбиті або знищені майже всі 132 англійських танки, що брали участь у бою. Безглузда кривава різня, організована Нівелем, вплив російської революції викликали заворушення серед французьких солдатів, жорстоко придушені військовим командуванням. Підготовлюючи воєнну операцію за планом Нівеля, командування Антанти наполегливо вимагало від Тимчасового уряду Росії розпочати наступ на Східному фронті. Проте підготувати в революційній Росії такий наступ було нелегко. Усе ж голова Тимчасового уряду Коренський почав посилено готувати наступ, розраховуючи в разі удачі підняти престиж буржуазного Тимчасового уряду, а при невдачі звалити вину на більшовиків. Розпочатий 1 липня 1917 р. російський наступ на львівському напрямі спочатку розвивався успішно, та незабаром німецька армія, що дістала в підкріплення 11 дивізій, перекинутих із Західного фронту, перейшла в контрнаступ і відкинула російські війська далеко за попередні позиції. Після невдачі російського наступу англо-французькі війська 31 липня почали наступ в районі Іпра, намагаючись визволити зайняту німцями Північну Фландрію і Балтійське узбережжя. Зосередивши на лінії наступу величезну на той час військову техніку – 2300 гармат та 216 танків, війська Антанти чотири місяці безперервно атакували німецькі позиції, але проврати німецький фронт їм не вдалося. Втративши вбитими та пораненими понад 400 тис. чоловік, англо-французькі війська в листопаді 1917 р. припинили наступ. Німці у цих оборонних боях втратили близько 240 тис. чоловік. На Італійському фронті австро-угорські війська з допомогою перекинутих сюди 7 німецьких дивізій у наступі (район Капоретто), який почався 24 жовтня 1917 р., завдали нищівного удару італійській армії. Австро-угорські війська вторглися у межі Італії глибше, ніж на 100 км, захопили понад 335 тис. полонених, понад 3 тис. гармат і 3 тис. кулеметів, а також безліч боєприпасів. Більш як 130 тис. італійців було вбито та поранено. Закінчилися поразкою розпочаті в травні 1917 р. наступальні операції військ Антанти і на Балканському фронті. Це спонукало Антанту шукати нових союзників на Балканах. Спираючись на своїх прихильників у Греції, Антанта поставила грецькому уряду ультимативну вимогу виступити проти австро-німецько-болгаро-турецького Четверного союзу. Пронімецьки на-

строєний грецький король Костянтин був висланий з Греції, а Є. Венізелос, який очолив грецький уряд, втягнув Грецію у війну на боці Антанти. Таким чином, у 1917 р. на всіх європейських фронтах, незважаючи на перевагу в живій силі і у військовій техніці, Антанті не вдалося досягти вирішального успіху в жодному з організованих наступів. Революційна ситуація в Росії та неузгодженість у воєнних операціях всередині коаліції зірвали реалізацію стратегічних планів Антанти, розрахованих на повний розгром австро-німецького блоку в 1917 р. А на початку вересня 1917 р. німецька армія почала наступ на північній ділянці Східного фронту з метою захоплення Риги та Ризького узбережжя. Момент для наступу під Ригю німці вибрали слушний. Це був час, коли російська реакційна військова верхівка у своїй ненависті до революційного народу Росії, підготовляючи контрреволюційний переворот у країні, вирішила спертися на німецьку воячину. На скликаній у Москві в серпні Державній нараді генерал Корнілов висловив своє «припущення» про швидке падіння Риги і відкриття шляхів до Петрограду – колиски російської революції. Це стало сигналом до наступу німецької армії на Ригу. Незважаючи на те, що були усі можливості утримати Ригу, її за наказом військового командування здали німцям. Розчищаючи шлях німцям на революційний Петроград, Корнілов розпочав свій відкритий контрреволюційний заколот з метою придушення російської революції. Контрреволюційний заколот Корнілова був розгромлений революційними робітниками та солдатами під керівництвом більшовиків. Використовуючи промислову й фінансову перевагу і становище, що склалося, коли основні конкуренти США – Англія і Німеччина – були зайняті війною, імперіалісти США захопили основні світові ринки збуту товарів і джерела сировини і передусім встановили своє панування в західній півкулі. З 1913 по 1920 р. торгівля США з країнами Латинської Америки зроста майже на 400%. Слідом за економічною експансією в 1915 р. США окупували Гаїті, а в 1916 р. – Домініканську Республіку; США встановили воєнний контроль у 1916 р. у Нікарагуа, організували інтервенцію на Кубу і в Мексику. Ця експансіоністська політика, неприхована інтервенція в сусідні країни й посилена підготовка до війни супроводжувалися гучною демагогічною пацифістською пропагандою. Враховуючи антивоєнні настрої широких народних мас, правлячі кола висунули в 1916 р. кандидатуру Вудро Вільсона на другий строку президентства. В. Вільсон постав перед американським народом як «безкорисливий борець за мир», і його знову було обрано президентом США. Тенденції закінчити війну імперіалістичним миром, які намітилися наприкінці 1916 р., прискорили вступ США у світову війну. Почавши війну 6 квіт-

ня 1917 р., США повели боротьбу за дальше зміцнення свого панування у західній півкулі, за розширення своєї експансії на Далекому Сході, за фінансове та економічне підкорення європейських країн. Американські імперіалісти особливо наполегливо й енергійно почали проникати в Росію. За експортом товарів у Росію вони зайняли перше місце, збільшивши його загальний обсяг у 17 разів порівняно з 1913 р. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції США послали в Росію спеціальну місію на чолі з державним секретарем Рутом, яка протягом кількох місяців завдяки сприянню уряду Керенського розробила план широкого проникнення в російську економіку і експлуатації природних багатств Росії американськими монополіями. Надавши Тимчасовому уряду Росії позику 325 млн доларів для оплати російських замовлень у США на промислове обладнання, американські імперіалісти почали втручатися у внутрішнє життя країни. Під виглядом «технічної допомоги» емісари американських монополій втручалися в керівництво залізницями, портами. Нависла реальна загроза перетворення Росії в напівколонію західноєвропейських і американських імперіалістів. Від втрати незалежності Росія була врятована Великою Жовтневою соціалістичною революцією, яка поклала край загарбницькій війні і поміщицько-буржуазному ладу в країні. Вступивши у війну, імперіалісти США вважали, що настав момент, коли вони можуть реалізувати широкі плани своєї далекосхідної експансії. Вбачаючи в Японії потенційного противника, США пішли на тимчасову угоду з японськими імперіалістами. 2 листопада 1917 р. була підписана угода між США і Японією, відома як угода Ісії-Лансінг. За цією угодою США визнавали «спеціальні інтереси» Японії в Китаї, особливо в районах, що межували з японськими володіннями; водночас США і Японія домовлялися чинити опір всім державам, які б також хотіли мати привілеї в Китаї. Розгорнувся робітничий рух. Правлячі кола США з перших днів війни приступили до мілітаризації країни. Позиція нейтралітету, зайнята урядом, аж ніяк не заважала йому активно «готуватись до оборони». Для мобілізації громадської думки у Вашингтоні 14 червня 1916 р. було проведено масовий похід на чолі з президентом В. Вільсоном, а колишній президент Т. Рузвельт організував військові табори для молоді. Конгрес у серпні 1916 р. прийняв закон про нові асигнування на озброєння армії і флоту. Була створена Рада національної оборони, в одну з комісій якої ввійшов поряд із монополістами й лідер Американської федерації праці С. Гомперс. Коли США вступили у війну, уряд Вільсона у 1917 р. широким фронтом проводив мілітаризацію виробництва і так зване загальне регулювання економічного життя. Під егідою великих монополій були створені

спеціальні органи, які займались постачанням продовольства, палива, керували транспортом і торгівлею. «Економічне регулювання» яскраво свідчило про панування державно-монополістичного капіталізму в США. Вартість життя неухильно зростала і на кінець війни збільшилась на 73%. Ще до вступу США у війну в 1915 і 1916 рр. щороку страйкувало близько одного мільйона робітників, а в 1917 р., незважаючи на заборону страйків, кількість страйкарів зросла до 1,2 млн.

1917 → Наростання революційної кризи в Німеччині в 1917 р. Навесні 1917 р. на настійну вимогу канцлера Бетмана-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував «Великоднє послання» про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії, де, як і раніше, діяла станова трикласна виборча система. Це була демагогічна спроба обіцянкою «парламентаризації» імперії запобігти революції, що насувалась. Однак проти демократизації виборчого права в Пруссії виступили крайні праві пангерманські кола і верховне військове командування, які добилися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетмана-Гольвега і призначення на його місце слухняного чиновника Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилась диктатура Гінденбурга-Людендорфа. Тим часом помірковані реформістсько-пацифістські кола Німеччини під керівництвом одного з впливових діячів партії «Центру» Ерцбергера утворили у рейхстазі блок партії «Центру», прогресистів і соціал-демократів, який добився прийняття рейхстагом 19 липня 1917 р. резолюції про прагнення «до миру на основі порозуміння». Новопризначений канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції «про мир на порозумінні». Загальна криза капіталізму, породжена війною, втягувала у боротьбу широкі народні маси, в тому числі селянство й середні верстви міста. Влітку і восени 1917 р. загальне обурення найбільшого і середнього селянства почало переростати в окремих місцях у революційне заворушення. Тоді ж у колах міської дрібної буржуазії почастишали виступи проти війни, проти ярма державно-монополістичного капіталізму. Заворушення наростали серед робітників верфей і серед матросів німецького флоту. Влітку 1917 р. на лінійному кораблі «Фрідріх Великий» під керівництвом матроса Рейхпіча виникла таємна організація, що підготовляла створення на німецькому флоті Рад на російський зразок. У серпні 1917 р. рух на флоті охопив 12 військових суден. Виступ матросів не дістав підтримки і з ними жорстко розправились. Вожаків руху – Рейхпіча і Кьобіса – розстріляли, багатьох засудили до каторжних робіт.

1917 → Загострення внутрішньополітичної кризи в Англії в 1917 р.

Невдачі на фронті й війна, що затягнулася, породили невдоволення і в деяких колах буржуазії. Виразником цих буржуазно-пацифістських

настроїв в Англії був організований у 1915 р. і керований буржуазним публіцистом Морелем Союз демократичного контролю. Після невдалих верденсько-сомських боїв на фронті цей союз розгорнув активну агітацію за мир і роззброєння і до кінця 1916 р. налічував у своїх лавах близько 300 тис. чоловік. Розпочата Німеччиною підводна війна дедалі більше послаблювала економічну міць Англії і ставила її в критичне становище. В результаті цього частина лібералів-міністрів виступила з пропозицією укладення миру «за згодою». Проте більшість кабінету міністрів на чолі з запеклим імперіалістом лібералом Ллойд Джорджем поставила вимогу ведення війни до переможного кінця, а це означало даліше напруження сил країни. Ліберали-опозиціонери, прихильники «миру за згодою», були виключені з складу кабінету міністрів, а оновлений у грудні 1916 р. кабінет очолив Ллойд Джордж. Основну й головну роль в уряді відіграв «військовий кабінет», який склався з ліберала Ллойд Джорджа, двох консерваторів – Мільнера і Керзона та лейбориста Гендерсона. Це був виконавчий орган диктатури військово-державного монополістичного капіталу, який підкорив собі економічне й політичне життя країни. Диктаторська політика «військового кабінету» Ллойд Джорджа і вплив російської Лютневої буржуазно-демократичної революції зумовили нову хвилю страйків навесні 1917 р. Найбільшого розмаху набув квітневий страйк машинобудівників промислового району Ланкашира, який охопив близько 250 тис. робітників 48 міст. Безглузда бойня, організована Нівелем на Західному фронті в квітні 1917 р., яка завершилася загибеллю сотень тисяч французьких і англійських солдатів, спричинила глибоке заворушення в робітничих масах Англії і привела до скликання 3 червня 1917 р. у м. Лідсі антивоєнної конференції. Лідська конференція, в якій взяло участь 1150 делегатів, що представляли місцеві тредюніоністські, лейбористські й соціалістичні організації, була передусім виявленням солідарності з російською революцією і підтримкою пропозиції про скликання Стокгольмської конференції соціалістів для переговорів про мир. Лідська конференція вітала революцію в Росії і в спеціальній резолюції з захопленням прийняла російську форму організації робітничого класу – Ради робітничих депутатів – і рекомендувала робітникам Англії негайно приступити до створення їх для боротьби за мир і поліпшення становища трудящих. Враховуючи величезну популярність вимоги створення Рад, Р. Макдональд та інші лідери лейбористської партії, які брали участь у Лідській конференції, виступили на підтримку прийнятих резолюцій, що забезпечило збереження їх впливу в масах, проте вони нічого не зробили, щоб реалізувати рішення Лідської конференції про Ради. Щоб відвернути увагу

робітників від створення Рад робітничих депутатів, лейбористи виступили активними провідниками «плану Уїтлі». Під керівництвом ліберала Уїтлі створювалися промислові Ради з представників підприємців і робітників, які мали здійснювати «контроль за виробництвом», розв'язувати конфлікти, регулювати заробітну плату і т. ін. Гальмівна роль лейбористських лідерів у розвитку антивоєнного руху виявилася в тактиці міністра-лейбориста Гендерсона. Посланий англійським «військовим кабінетом» у Росію для погодження з буржуазним урядом Керенського питання про доведення «війни до переможного кінця», Гендерсон, повернувшись до Лондона і враховуючи зростаючі антивоєнні настрої мас, у серпні 1917 р. вийшов із складу уряду й оголосив себе прихильником найшвидшого миру. Обіцяючи робітникам поїздки на Стокгольмську конференцію соціалістів, Гендерсон сів паціфістські ілюзії в масах. Як відомо, Стокгольмська мирна конференція соціалістів не відбулася.

1917 → **Політична боротьба в Італії щодо участі у війні.** Італія, що формально входила до австро-німецько-італійського блоку, не вступила у світову війну в 1914 р. Австро-італійські територіальні суперечності привели до того, що Італія 4 серпня оголосила нейтралітет. Уже з перших днів війни, прикриваючись прапором нейтралітету, італійський уряд почав торгуватися з країнами Антанти за майбутні територіальні приєднання, обіцяючи вступити у війну на боці Антанти. Прихильники війни на боці Антанти, або так звані інтервенціоністи, яких очолював прем'єр-міністр Саландра та міністр закордонних справ Соніно, 23 травня 1915 р. втягли Італію у світову війну. Інтервенціоністи представляли інтереси велике промислової та фінансової буржуазії, власників воєнних заводів суднобудівних верфей, тісно пов'язаних з фінансовими колами Англії і Франції. Щодо участі Італії у війні велась гостра політична боротьба в лавах італійських соціалістів. Ще до війни, в 1912 р., відвертих соціал-шовіністів на чолі з Біссолаті виключили з лав Італійської соціалістичної партії, а в грудні 1914 р. була виключена група ренегатів на чолі з Муссоліні. Проте керівництво Італійської соціалістичної партії не тільки не очистило повністю ряди партії від шовіністичних елементів, а й само зайняло центристську позицію. Лідери соціалістичної партії в травні 1915 р. змінили висунуте партією на початку війни гасло: «Проти війни, за нейтралітет!» – центристським гаслом: «Не підтримувати війни і не саботувати її!». Соціал-реформістські елементи соціалістичної партії на чолі з Тураті, які захопили керівництво профспілковою організацією – Загальною конфедерацією праці, проводили політику «громадянського миру», відкрито виступаючи проти антивоєнного руху в країні.

За прикладом соціал-шовіністів країн Антанти італійські соціал-реформісти засідали у воєнних комітетах разом з представниками магнатів капіталу, сприяли мілітаризації праці робітників і виступали арбітрами у трудових конфліктах. Італійські ліві соціалісти, хоч і зберегли у своїх руках керівництво в соціалістичній партії, не зайняли послідовної революційної лінії щодо масового антивоєнного руху в країні, і це яскраво виявилось в їхній поведінці на міжнародній Ціммервальдській конференції 1915 р., коли вони не підтримали резолюції В. І. Леніна про повний розрив з неприхованими і прихованими соціал-шовіністами. Тільки на Кінтальській конференції в 1916 р. частина італійських соціалістів підтримала в окремих питаннях «Ціммервальдську ліву». Внаслідок вступу Італії в світову війну італійська промисловість була повністю переведена на задоволення воєнних потреб. Значно зросла металургія, машинобудівна, хімічна й автомобільна промисловість. Хоч війна привела Італію майже до повної фінансової залежності від Англії, Франції і США, вона разом з тим породила нових мільйонерів і зосередила величезні багатства в руках власників старих концернів. Але в той час як порівняно невелика купка магнатів монополістичного капіталу нечувано наживалась на війні, широкі маси робітничого класу та італійське селянство голодували. Майже все доросле чоловіче сільське населення було мобілізоване на війну і на воєнні заводи. Різко зменшилась посівна площа у країні, знизилася врожайність. На заводах було введено воєнний режим. Законодавство про охорону праці не діяло, страйки суворо заборонялись. Уже в перші півтора роки війни, незважаючи на протидію соціал-шовіністів, у Ломбардії, П'ємонті, Калабрії відбулися страйки та демонстрації, а наприкінці 1916 р. антивоєнні настрої серед робітників з кожним місяцем наростали і з особливою силою вибухнули на початку 1917 р. З першими повідомленнями, що надійшли з Росії про Лютневу Революцію 1917 р., про створення Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, в Італії стало популярним гасло «Зробити так, як у Росії». 1 травня 1917 р. по всій Італії відбулися Першотравневі демонстрації, страйкувала більшість заводів і фабрик. У деяких сільських районах біднота захоплювала поміщицькі землі. Посилилося розмежування в Італійській соціалістичній партії Ленінські ідеї та виступи В. І. Леніна в Росії викладала і коментувала соціалістична газета «Аванті». Страйки на заводах тривали ще й влітку 1917 р. Скрізь проходили політичні мітинги під гаслами: «Хай живе Ленін!», «Хай живе італійська революція!». Антивоєнні виступи охопили й італійську армію. Особливо великий антивоєнний виступ відбувся в кінці серпня в м. Туріні. Його очолював революційний лівий соціаліст Антоніо

Грамші, який редагував у Туріні щотижневик «Голос народу». Страйк, який почався 21 серпня у зв'язку з перебоями у постачанні робітників хлібом, 22 серпня переріс у збройне повстання ту-рінських робітників. Направлений того ж дня в Турін для придушення повстання загін альпійських стрільців відмовився стріляти і передав свою зброю робітникам. 23 серпня робітники передмістя Туріна і заводи були в руках повсталих. Стихийне турінське повстання через недосвідченість революційних соціалістів і завдяки протидії правих і центристських лідерів соціалістичної партії після п'ятиденної боротьби з воєнно-поліцейськими загонами було придушене. В Італії назрівала революційна криза, яскравим проявом якої було турінське повстання (22–26 серпня 1917 р.) і розгром італійської армії біля Капоретто у жовтні 1917 р.

1917, квітень → Квітнева конференція РСДРП.

1917, квітень → Утворення Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини.

1917, 16–23 квітня → Політичний страйк у Німеччині.

1917, квітень-червень → Піднесення революційної боротьби у Франції. Великі страйки. Заворушення в армії.

1917, травень-серпень → Страйковий рух в Італії. Збройне повстання в Туріні.

1917, серпень → Революційні виступи в німецькому військовому флоті.

1917, вересень → Третя міжнародна соціалістична конференція (Стокгольм).

1917, 24 жовтня → Поразка італійських військ при Капоретто.

1917, 7 листопада (25 жовтня) → **Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії.** 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в Петрограді здійснилась Велика Жовтнева революція. Тимчасовий уряд було повалено, влада перейшла до рук Рад робітничих і солдатських депутатів. Скликаний у Смольному 25 жовтня II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів установив у країні Радянську Республіку. Головою уряду було обрано В. І. Леніна.

1917, 8 листопада → Декрет про мир. Звернення Радянського уряду до всіх воюючих держав з пропозицією укласти справедливий, демократичний мир.

1917, листопад → Угода між США та Японією (угода Іссі – Лансінг) про пограбування.

1917, 15 грудня → **Підписання перемир'я між Росією та державами Четверного Союзу.** Німеччина, знесилена війною більше, ніж країни

Антанти, під натиском робітничих мас 15 грудня 1917 р. підписала з Радянською Росією перемир'я, за умовами якого німецьке командування не повинно було в цей час перекидати війська із Східного фронту на Західний.

1917, 22 грудня → **Початок переговорів про мир між Радянською Росією та німецьким блоком у м. Брест-Литовську.** 22 грудня 1917 р. у Брест-Литовську почались мирні переговори радянської делегації з делегаціями Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії. Радянська делегація запропонувала такі загальні умови миру: звільнення воюючими країнами всіх захоплених ними в цій війні територій, поновлення незалежності держав, які втратили її в цій війні, самовизначення пригноблених національностей і народів колоній, відмова всіх воюючих держав від контрибуцій. Австро-німецька делегація заявила, що вона в принципі згодна взяти за основу переговорів пропозиції радянської делегації при умові, що всі воюючі держави почнуть мирні переговори. На пропозицію радянської делегації переговори було відкладено на 10 днів, щоб країни Антанти визначили своє ставлення до переговорів, що розпочались у Брест-Литовську, і до радянських пропозицій.

1917, грудень → Опублікування Радянським урядом таємних анексіоністських договорів царського та Тимчасового урядів.

Визнання Радянським урядом незалежності Фінляндії.

1918, 5 січня → Проголошення «мирної декларації» Ллойд Джорджа про вимоги держав Антанти до держав Четверного Союзу.

1918, 8 січня → **«14 пунктів» програми президента США Вільсона.** Відхиливши запрошення приєднатись до брестських переговорів, країни Антанти висунули свої контрпропозиції: 5 січня 1918 р. Ллойд Джордж опублікував свою «мирну декларацію», а 8 січня Вільсон у Вашингтоні обнародував «14 умов» американської програми миру. Справжня суть «14 умов» розкрилась, коли США з іншими своїми союзниками після перемоги над Німеччиною зайнялись післявоєнним улаштуванням світу. Пункт 6, який стосувався Росії, передбачав фактичне розчленування країни на сфери впливу між колишніми союзниками царської Росії, що вони й хотіли здійснити, розпочавши спільну інтервенцію проти Росії. Такого ж закабалення повинні були зазнати і «визволені» народи Австро-Угорщини й Туреччини.

1918, січень → Піднесення революційної боротьби трудящих Австро-Угорщини на захист Радянської Росії.

1918, 28 січня → Масовий політичний страйк у Німеччині.

1918, січень-травень → Робітнича революція та громадянська війна у Фінляндії. придушення її німецькими військами.

1918, 3 березня → **Підписання Брестлитовського мирного договору між Радянською республікою і державами Четверного союзу.** 9 січня 1918 р. у Брест-Литовську відновились переговори радянської делегації з представниками австро-німецької коаліції, які вже почали переговори з українською Центральною радою. Хоч до цього часу І Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Центральну раду скинутою і проголосив Україну республікою Рад, голова радянської мирної делегації Троцький визнав повноваження Центральної ради. Окрилена «зрадою» Троцького делегація австро-німецької коаліції продиктувала Радянській Росії тяжкі умови миру. Величезні території України, Польщі, Литви, частина Латвії та Білорусії повинні були перейти під контроль Німеччини. Радянська делегація зажадала знову десятиденної перерви для вивчення німецьких умов. Питання про мир на той час стало питанням життя або смерті для Радянської держави. Ясно було, що треба тимчасово відступити перед небезпечним хижакom, німецьким імперіалізмom, щоб дістати перепочинок, зміцнити Радянську владу, сформувати нову, робітничо-селянську армію, здатну захистити країну від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Тому для Радянської Росії не було іншого виходу, як прийняти ці тяжкі умови миру. Така була позиція В. І. Леніна, який до того ж вважав, що революція, що назрівала в Німеччині, змете кайзерівський уряд і нав'язаний ним грабінницький договір. Проти Леніна і ленінської політики миру виступили «ліві комуністи», очолювані Бухарінім, а також Троцький. Під гаслом «рятування Росії» проти укладення миру виступили всі буржуазні і дрібнобуржуазні партії Росії – від кадетів до меншовиків і есерів, які розраховували, що у війні проти Німеччини Радянська Росія зазнає поразки і загине, а російська буржуазія знову повернеться до влади. Враховуючи обстановку, що склалася, Ленін дав Троцькому цілком тверду і виразну директиву: «Ми тримаємось до ультиматуму німців, після ультиматуму ми поступаємось». Але Троцький від імені радянської делегації зрадницьки оголосив, що Радянська Росія війну припиняє, але миру не підписує, тим самим надавши Німеччині свободу дій для придушення Радянської влади та окупації Росії. Водночас з відновленням наступу своїх військ Німеччина пред'явила Радянській Росії ультиматум, в якому були нові, ще тяжчі умови припинення війни. Німці вимагали звільнення від російських військ Ліфляндії, Естляндії, України, Фінляндії, демобілізації російської армії, відновлення російсько-німецького торговельного договору 1904 р. Зрада Троцького дорого обійшлась радянському народу. 24 лютого 1918 р. ВЦВК

радіограмою повідомив про прийняті німецького ультиматуму і про виїзд до Брест-Литовська нової радянської делегації замість відкликаної делегації Троцького. 3 березня нова радянська делегація підписала мирний договір, ратифікований 15 березня більшістю Надзвичайного IV Всеросійського з'їзду Рад. Грабіжницький Брестський мирний договір Радянська влада анулювала у тому ж 1918 р. у зв'язку з буржуазно-демократичною революцією, що розгорнулася у Німеччині в листопаді 1918 р. Анулювавши Брестський мирний договір, Радянська республіка дістала можливість не платити контрибуцію і повела боротьбу за визволення окупованих німецькими військами областей.

1918, березень → **Початок антирадянської інтервенції.** У боротьбі проти Країни Рад почали об'єднано виступати і антантівські і австро-німецькі імперіалісти. Колишня «союзниця» Росії – Румунія, скориставшись тимчасовими утрудненнями Радянської влади, в січні 1918 р. захопила Бессарабію. 15 березня 1918 р. Антанта заявила про невизнання Брестського миру. Слідом за цим почалась імперіалістична інтервенція в Радянську країну. У березні 1918 р. французи і англійці висадили свої десанти і зайняли Мурманськ і Архангельськ, у квітні англо-японські та американські війська висадилися у Владивостоці. Одночасно англійські імперіалісти вдерлися в Туркестан і Закавказзя. Французькі й англійські імперіалісти допомогли організувати контрреволюційні повстання в Ярославлі, Рибінську, Муромі і лівоєсерівський заколот у Москві. Внаслідок прямого підбурювання французького і англійського послів був спровокований заколот чехословацьких легіонів у Росії. За допомогою Антанти царські генерали Корнілов, Алексєєв, Денікін підняли повстання на Дону і Північному Кавказі. Проте, незважаючи на всі підступи імперіалістів, задушити Радянську владу не вдалось. Молода Радянська республіка нещадно знищувала заколотників і відбивала напади інтервентів. Не вдалося імперіалістам зупинити поширення революційної пожежі й у власних країнах. У січні 1918 р. в Австро-Угорщині відбулися масові страйки у відповідь на зухвалі розбійницькі вимоги німецьких імперіалістів під час переговорів про укладення миру з Радянською Росією. У багатьох промислових центрах Австро-Угорщини були створені Ради робітничих депутатів. Відбулися повстання в австрійській армії й на флоті. Повсталі матроси, як і робітники, також вимагали негайного укладення демократичного миру без анексій і контрибуцій. Після триденного опору повстання на австрійському флоті, було придушене. Наприкінці січня 1918 р. відбувся 500-тисячний страйк берлінських робітників, які вимагали негайного укладення загального миру і встановлення народної республіки. Всього ж по всій Німеччині в січні страйкувало понад

1 млн робітників. Але й цього разу вожді німецької соціал-демократії – Шейдеман і Еберт зірвали страйк. Революційні робітники зазнали жорстоких репресій. Піднесення революційного руху під впливом пролетарської революції в Росії спостерігалось не тільки в країнах, що безпосередньо межували з Країною Рад. Навесні 1918 р. відбулися великі політичні страйки робітників басейну Луари та найважливіших підприємств Парижа. Уряд Клемансо залізною рукою душив виступи робітників. Великі заворушення відбулися і в англійському флоті. Англійські матроси на зборах і мітингах вимагали припинення війни та поліпшення умов служби. Побоюючись загального повстання, уряд поспішив провести через парламент закон про задоволення основних економічних вимог моряків.

1918, березень–липень → Наступ німецьких військ на Західному фронті.

1918, 8 серпня → Початок наступу військ Антанти по всьому Західному фронту.

1918, 29 вересня → Капітуляція Болгарії.

1918, 3 жовтня → Утворення уряду Макса Баденського в Німеччині. Звернення Німеччини з проханням про припинення воєнних дій.

1918, 31 жовтня → Перемога буржуазно-демократичної революції в Угорщині. Розпад Автор-Угорщини.

1918, 31 жовтня → Капітуляція Туреччини.

1918, 3 листопада → Капітуляція Австро-Угорщини.

1918, 3–4 листопада → Повстання на військових кораблях у Німеччині.

1918, 9 листопада → Революція в Берліні. Повалення монархії і проголошення республіки в Німеччині.

1918, 10 листопада → Перехід влади в Берліні до рук Ради народних уповноважених.

1918, 11 листопада → **Підписання Комп'єнського перемир'я.** Капітуляція Німеччини. Закінчення першої світової війни. На весну 1918 р. німецький імперіалізм, здавалося, добився найбільших успіхів. Після укладення Брестського миру Східний фронт було ліквідовано. Це дало змогу перекинути великі сили на Західний фронт. Німецькі імперіалісти намагалися тепер не тільки окупувати Білорусію, Україну, південь Радянської Росії, а одночасно одним ударом розправитися і з Антантою і таким чином переможно закінчити війну. Проте німецькі імперіалісти і цього разу прорахувались. Німецькі полчища, які вдерлися в Країну Рад як інтервенти-грабіжники, зустріли одностійну відсіч Червоної Армії. Знову Росія відволікла від фронту десятки дивізій. В решті-решт німецька інтервенція на Україні ганебно провалилась, і могу-

тній ударний кулак для наступу на Заході, як того хотів генерал Людендорф, також не вдалося створити. Голодним робітникам, змученим солдатам німецьке командування продовжувало доводити, що потрібен ще один наступ і війна буде закінчена. І справді, зосередивши 205 дивізій проти 171 дивізії військ Антанти, забезпечивши Західний фронт десятками тисяч гармат, мінометів, кулеметів, німецька армія навесні 1918 р. почала наступ і зуміла добитись деяких тактичних успіхів. Німці порівняно далеко просунулись у напрямі Парижа. Столиця Франції була лише за 70 км від фронту, її обстрілювали німецькі далекобійні гармати. Ціною величезних втрат союзникам удалося стримати наступ німців, що знову проникли в район річки Марни, де вони були у вересні 1914 р. Але на більше німецької армії не вистачило, вичерпалися резерви. Тим часом у країн Антанти війська безперервно поповнювалися. Це дало змогу військам Антанти, які мали кількісну і величезну матеріально-технічну перевагу, перейти незабаром у контрнаступ. Армії Антанти після деяких внутрішніх суперечностей і незгод, (що, звичайно, затримало закінчення війни), об'єднані під загальним командуванням французького маршала Фоша, в кінці липня 1918 р. перейшли в рішучий наступ по всьому фронту. Німці були відкинуті за річку Марну, втративши десятки тисяч убитими, понад 150 тис. полоненими, більше 2 тис. гармат і 13 тис. кулеметів. Поразка німецького імперіалізму стала очевидною. У вересні 1918 р. один за одним вибувають з війни союзники Німеччини. Після кількох поразок на фронті відмовились битися болгарські війська. Проголосивши в Радомирі республіку, повсталі болгарські війська рушили на Софію. Недалеко від Софії відбулася битва, повстанці були розгромлені. Та все ж, побоюючись нового повстання в країні, болгарський уряд розірвав відносини з австро-німецьким блоком і поспішив укласти перемир'я з командуванням Антанти. 29 вересня Болгарія капітулювала. Слідом за Болгарією англійські війська змусили капітулювати Туреччину. Залізничі, водні шляхи й порти Туреччини, яка капітулювала, країни Антанти використовували для розширення інтервенції в Радянську Росію. У жовтні настав крах габсбурзької монархії, клаптикова Австро-Угорська імперія розпалася, як картковий будиночок. Загальний політичний страйк, що почався 14 жовтня в Празі, незабаром охопив усю Чехію і злився з могутнім народним рухом у Словаччині. Чеська Національна рада, яка зібралася 28 жовтня у Празі, проголосила незалежність Чехословаччини. Об'єднана Національна рада сербів, хорватів та словенців у Загребі в середині жовтня виступила за об'єднання з Сербією. Народи Галичини та Буковини одностайно виступили проти австрійського ярма. Повсталі робітники Будапешта вночі під

31 жовтня захопили всі урядові установи і найважливіші стратегічні пункти міста і поставили вимогу повної незалежності Угорщини. Могутній, революційний рух, що розгорнувся по всій Угорщині, привів до перемоги буржуазно-демократичної революції в країні. У таких умовах 28 жовтня командування австро-угорської армії звернулось до Італії з пропозицією про припинення війни, а 3 листопада 1918 р. підписало капітуляцію. Ставши господарями комунікацій Австро-Угорщини, англо-франко-італійські війська стали загрозою для Німеччини з півдня і південного сходу. Розгром союзників Німеччини і їхня капітуляція означали крах завойовницьких планів німецького імперіалізму на Балканах та у Малій Азії. Проте німецька правляча кліка – Вільгельм II і Гінденбург – продовжувала хвалькувато заявляти про німецькі перемоги. Катастрофа насувалась не тільки на фронті, а й на весь юнкерсько-буржуазний-політичний лад Німеччини. Німецьке командування «прозріло» тільки тоді, коли наприкінці вересня союзні армії завдали нової поразки німецьким військам. На середину вересня вже було цілком очевидно, що Німеччина програла війну і перебуває на порозі капітуляції. У штабі верховного головнокомандуючого стали явними ознаки паніки, особливо в зв'язку з відомостями про готовність Австрії укласти сепаратний мир. Проте ще багатьом у «верхах» здавалося, що можна виправити внутрішнє, і зовнішнє становище імперії різними урядовими комбі націями. 21 вересня міжфракційна комісія рейхстагу висунула вимогу створити «уряд національної оборони». Це мав би бути уряд, до якого б увійшли представники всіх партій, аж до соціал-демократів. Але питання про створення такого уряду на кілька днів лишилося відкритим. Після капітуляції Болгарії в лавах австро-німецької коаліції почалась паніка. 28 вересня Людендорф запропонував рейхсканцлеру Гертлінгу створити уряд «на більш широкій основі», тоді ж верховне командування прийняло рішення про необхідність виступити з мирною пропозицією Антанті. 29 вересня для обговорення становища, яке склалося, в Спа зібралася урядова конференція. В ній взяли участь: Вільгельм II, Гінденбург, Людендорф, Гертлінг і статс-секретар у закордонних справах Гінце. Повідомлення Гінденбурга і Людендорфа про те, що не слід втрачати жодної години, що становище не терпить зволікання, що слід негайно звернутися з мирною пропозицією до Антанти, справило сильне враження на інших учасників конференції в Спа. Конференція прийняла пропозицію верховного командування про включення до уряду кількох впливових парламентських лідерів. Гінце вважав цей захід необхідним, інакше «нація не переживе раптового переходу від впевненості в перемозі до поразки». Прийняте 29 вересня рішення, яке було ре-

зультатом зовнішньої і внутрішньополітичної кризи імперії, було спробою врятувати гогенцолернівську імперію від краху і трохи відтягнути розв'язку. Наступного дня Вільгельм II на підставі рішення в Спа поставив вимогу перед канцлером Гертлінгом сформувати «коаліційний» уряд. Гертлінг, який не поділяв точки зору кайзера, 30 вересня подав у відставку. Сформування нового уряду майже нічого не змінило у внутрішньополітичному устрої Німецької імперії. Щоб якось заспокоїти заворушення, що почалось, уряд спробував «демократизувати» країну. 9 жовтня було видано наказ про пом'якшення цензури. 16 жовтня вийшов суворий наказ про спільні дії командування з цивільними властями. Водночас новий канцлер Макс Баденський, виконуючи рішення конференції в Спа, вночі під 4 жовтня надіслав першу пропозицію Вільсону про перемир'я. Почався обмін нотами між Вільсоном та імперським урядом Німеччини. Чотири наступні ноти Вільсона, які йшли одна за одною, ставали дедалі різкішими, а берлінські відповіді – поступливішими. На фронті почався масовий відступ і остаточний розклад армії. Не допомогли врятувати імперію і нові запізнілі реформи. 22 жовтня було оголошено автономію Ельзасу і Лотарингії, 26 жовтня змінено імперську конституцію в напрямі розширення прав рейхстагу, тоді ж прийнято реформу виборчого права в Пруссії. Але було пізно. В країні почались повстання. Німецький уряд поспішив запропонувати «демократичний мир» на основі «14 пунктів» Вільсона. Проте держави Антанти поставили вимогу про повну капітуляцію Німеччини. 3 листопада 1918 р. почалося збройне повстання на флоті в Кілі, де була створена матроська рада. 4 листопада 1918 р. через фронт послали групу військових на чолі з депутатом рейхстагу Ерцбергером у ставку французького маршала Фоша як «вісників миру». У Комп'єнському лісі, на залізничній колії, у вагоні, німецька делегація була прийнята, там їй і повідомлено умови перемир'я: Німеччина повинна негайно звільнити всі захоплені нею території Франції, Бельгії, Ельзасу і Лотарингії та лівий берег Рейну. Антанти надавалося право зайняти міста Майнц, Кобленц, Кельн. Увесь німецький флот має бути роззброєний і відведений у порти союзних або нейтральних держав. 11 листопада, коли стало відомо, що в Німеччині 9 листопада 1918 р. здійснилась буржуазно-демократична революція і Вільгельм II утік до Голландії, перемир'я було негайно підписане. Гінденбург і Людендорф намагалися переконати світ, що причиною поразки Німеччини стала революція, яка завдала їй «удару ножом у спину». Насправді ж німецький імперіалізм і німецька воєнна машина, що спричинили світову війну, не витримали випробувань цієї війни, тому що економічні і людські ресурси Німеччини та її союзників

не вистояли в змаганні з економікою країн Антанти та їх союзників. Поразка Німеччини в 1918 р. була підготовлена і російським вторгненням у Східну Пруссію, і поразкою на Марні 1914 р., і галицькою битвою, і Брусиловським проривом 1916 р. Легенда ж про «удар ножом у спину» потрібна була німецьким імперіалістам, щоб створити міф про непереможність німецької армії і тим самим обманути народні маси Німеччини та підготувати їх до нової війни.

Другий період 1870–1918 → Підсумок другого періоду нової історії.

Характерною ознакою завершального етапу другого періоду нової історії стало переростання капіталізму вільної конкуренції у монополістичний капіталізм – імперіалізм. Наступ імперіалістичної стадії означав новий етап у розвитку світового капіталізму і революційного визвольного руху міжнародного робітничого класу. Соціально й економічно в капіталістичній системі виділялися три типи країн: по-перше, розвинуті капіталістичні країни Західної Європи (Англія, Німеччина, Франція, Італія) та США, по-друге, країни з середнім рівнем розвитку капіталізму (Росія, Австро-Угорщина, Балканські держави), в яких при наявності міцного капіталістичного ладу і утвердженні панування монополій більшою або меншою мірою зберігалися напівфеодальні пережитки в економіці і надбудові, по-третє, напівколоніальні, залежні країни типу Китаю, Ірану, Туреччини, а також усі колонії. Вони створили у своїй сукупності колоніальну систему імперіалізму і водночас були резервом соціалістичної революції, потенціальним союзником міжнародного робітничого класу. Робітничий клас став перед історичною необхідністю боротьби за завоювання політичної влади. Його політичний авангард – соціалістичні партії, об'єднані у II Інтернаціоналі, – переживав складний і суперечливий час. У ньому дедалі різкіше виступали дві протилежні тенденції – революційна і опортуністична. Між ними точилася гостра ідейно-політична боротьба з двох головних питань: по-перше, про можливість перемоги пролетарської революції в одній, окремо взятій, країні або в небагатьох країнах і, по-друге, про шляхи переходу до соціалізму і форми боротьби за нього. Перша світова війна була найбільшим історичним іспитом для кожного суспільного класу, для кожної політичної партії, її ідеології й політики. Цього іспиту не витримав насамперед сам капіталізм як суспільний лад. Війна вже не могла бути колишнім засобом розв'язання внутрішніх суперечностей капіталізму, оскільки робітничий клас виявився спроможним відповісти на неї – в Росії соціалістичною революцією, в інших країнах – масовим революційним робітничим та демократичним рухом.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		ДФН	ЗФН
I семестр			
1	Країни Західної Європи в період кризи і занепаду феодальної системи та зародження капіталістичних відносин (XVI–XVII ст.)	2	
2	Англійська буржуазна революція XVII ст., її наслідки для Англії і країн Західної Європи	4	2
3	Буржуазна революція в Північній Америці. Війна Північноамериканських колоній Англії за незалежність і утворення США	4	
4	Французька буржуазна революція XVIII ст.	4	
Разом за семестр		14	2
II семестр			
5	Наполеонівські війни та війна Франції з Росією 1812–1814 рр.	4	
6	Індустріальне суспільство: економіка, політика	2	
7	Суспільно-політичні та революційні рухи	2	
8	Економічний розвиток індустріальних країн Європи та Америки	2	
9	Влада і суспільство: політичний розвиток індустріальних країн	2	
10	Світ в кінці XIX – на початку XX ст.: тенденції та перспективи розвитку	2	
11	Територіальний розподіл світу. Міжнародні відносини напередодні I Світової війни	4	
12	Причини, хід, наслідки I Світової війни	4	2
Разом за семестр		22	2
Разом за рік		36	4

ПЛАНИ ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Перший семестр

Тема 1. *Країни Західної Європи в період кризи і занепаду феодальної системи та зародження капіталістичних відносин (XVI–XVII ст.) – 2 год.*

1. Перші опозиційні рухи проти королівської влади. Економічний та соціальний розвиток країн Західної Європи в кінці XV і XVII ст. Наукові і технічні досягнення, їх вплив на формування нових напрямків в економіці.
2. Аграрний переворот в Англії. Формування капіталістичних відносин.
3. Виникнення мануфактур як нової форми виробництва.
4. Економічний та соціальний розвиток Франції в XVI–XVII ст. Реформи Кольбера, та їх наслідки.
5. Формування нових класів, соціальних структур в країні.
6. Перші опозиційні рухи проти королівської влади.

Тема 2. *Англійська буржуазна революція XVII ст., її наслідки для Англії і країн Західної Європи. – 4 год.*

1. Економічні, соціальні і політичні передумови буржуазної революції. Роль «нового» дворянства.
2. Програма, ідеологічні гасла англійської буржуазної революції.
3. Періоди революції. Розташування політичних сил.
4. Утворення монархії. Встановлення режиму Протекторату. Політична діяльність О.Кромвелля.
5. Причини незадоволення режимом Протекторату. Зростання антикромвелівських виступів в країні.
6. Ідеологічна і політична підготовка у відродженні монархії.
7. Реставрація монархії Стюартів.
8. «Славна революція» 1689 р., її політичний зміст, наслідки.

Тема 3. *Буржуазна революція в Північній Америці. Війна Північно-американських колоній Англії за незалежність і утворення США (4 год.).*

1. Заснування англійських колоній в Північній Америці. Їх соціально-економічний розвиток в XVII – першій половині XVIII ст.
2. Загострення протиріч між колонією і метрополією в другій половині XVIII ст. Початок революції (1763–1775 рр.).
3. Хід війни за незалежність (1775–1783 рр.). Підсумки війни.
4. Діячі революції.
5. Ідеологічне обґрунтування революції (А. Гамільтон, Т. Джефферсон, С. Адамс). Порівняльний аналіз демократичного і помірно-консервативного напрямку.
6. Державне будівництво в період північноамериканської буржуазної революції.
7. Значення і наслідки революції.

Тема 4. *Французька революція XVIII ст. (4 год.).*

1. Економічний, соціальний розвиток Франції напередодні буржуазної революції (70–80 рр. XVIII ст.)
2. Політичне становище у Франції. Криза абсолютистського режиму.
3. Формування ідеології філософів-просвітителів. Її вплив на підготовку буржуазної революції.
4. Політична ситуація в країні в кінці 70-х рр. Основні періоди французької революції кінця XVIII ст. Їх аналіз.
5. Політичне розташування сил на першому етапі революції. «Декларація прав людини і громадянина» важливий політичний і правовий документ революції.
6. Прихід до влади жирондистів, їх економічна і політична програма.
7. Державний переворот 1793 р. Конституція 1793 р. Встановлення Якобінської диктатури, її антинародний характер.
8. Причини і наслідки термідоріанського перевороту 1794 р., його історична оцінка.
9. Франція в часи Директорії. Економічне і політичне становище у Франції.

Другий семестр

Тема 5. *Наполеонівські війни та війна Франції з Росією 1812–1814 рр. (4 год.)*

1. Антифранцузькі коаліції: мета, завдання та наслідки.
2. Зовнішня політика Франції в 1800–1815 рр.
3. Війна Франції та Росії в 1812–1814: передумови, причини, перебіг та наслідки.
4. Доля Наполеона I після поразки в війні з Росією (1814–1815 рр.).

Тема 6. *Індустріальне суспільство: економіка, політика. (2 год.)*

1. Економічний розвиток Англії, Франції, Німеччини, Австрії, Італії (1815–1847 рр.). Ознаки індустріального суспільства.
2. Політичний розвиток цих країн в 1-й половині XIX ст.

Тема 7. *Суспільно-політичні та революційні рухи. (2 год.)*

1. Революційні рухи в Європі. Липнева революція у Франції, революції 1848–1850 рр. в Італії, Франції, Німеччині, Австрійській імперії. Загальне та особливе.
2. Суспільно-політичний та робітничий рух в країнах Європи: Загальне та особливе.
3. Об'єднання Німеччини та Італії. Історико-політичні портрети Д. Гарібальді, Отто фон Бісмарка.
4. Франція та Німеччина в 50–70 рр. XIX ст. Історико-політичні портрети Наполеона III, Вільгельма I.
5. Франко-пруська війна і її наслідки для Франції та Європи.
6. Революції у Франції 1870, 1871. Паризька комуна: принципи діяльності та організація влади, боротьба течій в Комуні.

Тема 8. *Економічний розвиток індустріальних країн Європи та Америки. (2 год.)*

1. Нові явища в економічному житті індустріальних країн.
2. Особливості економічного розвитку Німеччини та причини її економічного зростання.
3. Економіка Великої Британії. Причини втрати промислової монополії.
4. Економічне становище Франції та його особливості.
5. Економіка США, досягнення світової першості.

Тема 9. *Влада і суспільство: політичний розвиток індустріальних країн. (2 год.)*

1. Франція к. XIX – п. XX ст.: особливості політичної системи. Конституція третьої республіки. Ж. Клемансо. Р. Пуанкаре. Політичні кризи: буланжизм, панамська афера, «Справа Дрейфуса». Радикали при владі.
2. Велика Британія: внутрішня політика лібералів і консерваторів. Парламентські реформи. Ірландське питання. Ллойд-Джордж та його реформи.
3. Німеччина: Імперська Конституція 1871 р. Правління Вільгельма I та Вільгельма II. Внутрішня політика О. фон Бісмарка. Особливості партійної системи.
4. Особливості політичної системи США. «Справедливий курс Т.Рузвельта». «Нова демократія В. Вільсона».

Тема 10. *Світ в кінці XIX – на початку XX ст.: тенденції та перспективи розвитку. (2 год.)*

1. Завершення формування індустріального суспільства у провідних країнах Європи та Америки.
2. Зовнішня політика Великої Британії, Німеччини, Франції, США на початку XX ст.

Тема 11. *Територіальний розподіл світу. Міжнародні відносини напередодні I Світової війни. (4 год.)*

1. Утворення військово-політичних блоків. Загострення міжнародних протиріч та його наслідки.
2. Міжнародні конфлікти на поч. XX ст. Колоніальний розподіл світу.
3. Перші імперіалістичні війни та їх наслідки.

Тема 12. *Причини, хід, наслідки I Світової війни. (4 год.)*

1. Причини війни. Плани та сили сторін.
2. Події 1914 року. Провал німецького плану «миттєвої війни».
3. Операції 1915 року. Перехід до позиційної війни.
4. Головні події 1916 року. Брусилівський прорив, Верденська «м'ясорубка» .
5. Операції 1917–1918 рр. Вступ у війну США. Революційний вихід Росії із війни.
6. Підсумки війни. Післявоєнне мирне врегулювання.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕСТОВОГО, МОДУЛЬНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Завдання-допуск надається лише тим студентам, які розраховують на оцінку «дуже добре», «відмінно».

Завдання-допуск до заліку в першому семестрі – *Дайте в друкованому вигляді (міні курсова) короткі (Розділ «загальні питання») та обґрунтовані (Розділ «спеціальні теми») відповіді на поставлені запитання (для самоперевірки надаються у вигляді тестів).*

Завдання-допуск здається на останньому семінарі в академічній групі у вигляді реферату чи міні курсової із наступною усною (за бажанням – в цьому разі студент отримує більше балів) перевіркою знань студента змісту тестових питань.

Загальні питання (відповідь коротка – від 1–2 до 2–3 речень).

1. У якому році Христофор Колумб відкрив Америку?
 1387 р. 1492 р. 1515 р. 1535 р. 1580 р.
2. Яка із зазначених подій відбулася у 1492 році?
 навколосвітня подорож Ф. Магеллана
 відкриття Америки Х. Колумбом
 винайдення книгодрукування
 підписання Нантського едикту
 зміна правлячої династії у Франції
3. Вкажіть італійського мандрівника, який довів існування нового материка, що отримав його ім'я?
 В. да Гама А. Веспуччі Ф. Магеллан Б. Діаш Ф. Пісарро
4. Назвіть подію, що поклала початок Реформації у Європі.
 Варфоломійська ніч Аугсбурзький мир
 виступ із 95 тезами М. Лютера Нантський едикт
 смерть Папи Лева X

5. *Вкажіть назву Папської грамоти про загальне відпущення гріхів?*
 інфанта етрускерія вальтелліна
 фламенко індульгенція
6. *Назвіть вченого, який захищав геліоцентричну систему побудови світу, за що був засуджений інквізицією (1633), однак не відрікся від своїх поглядів, твердячи: «І все ж таки вона вертеться!»?*
 С. Ліхуд Л. да Вінчі А. Кондіві Г. Галілей Т. Браге
7. *Вкажіть, хто поширював ідеї Реформації у Швейцарії?*
 І. Лойола Т. Мюнцер Ж. Кальвін М. Лютер М. Симонс
8. *Вкажіть рід герцогів з Лотарингії, які у період релігійних війн у Франції очолювали католицький табір і претендували на французьку корону?*
 Валуа Анжу Бурбони Гізи Вази
9. *Як називалися члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого для боротьби проти Реформації?*
 єретики єзуїти гугеноти гези пуритани
10. *Назвіть засновника ордену єзуїтів?*
 М. Лютер Л. да Вінчі Т. Мюнцер І. Лойола Ж. Кальвін
11. *Вкажіть рік, коли загинула «Непереможна армада»?*
 1534 р. 1555 р. 1560 р. 1588 р. 1601 р.
12. *Назвіть політичного діяча, який стверджував: «Служіння державі, її зміцнення – мета і сенс життя кожної людини», «людина в своїй основі є егоїстом», а «мета виправдовує засоби»?*
 Н. Макіавеллі Й. Гердер І. Кант Д. Дантон А. Сміт
13. *Вкажіть художника епохи Відродження, автора картини «Сикстинська Мадонна»?*
 Л. да Вінчі Мікеланджело Тиціан П. Брейгель Рафаель
14. *Вкажіть, в якій царині науки працював Ісаак Ньютон?*
 ботаніка медицина фізика географія історія
15. *Назвіть судово-слідчу організацію католицької церкви, створену для боротьби з ерессю?*
 синод конгрегація капітула інквізиція Зоряна Палата

16. *Вкажіть, представниками якої династії були французькі королі Генріх IV, Людовік XIII, Людовік XIV?*
 Валуа Анжу Бурбони Тюдори Габсбурги
17. *У якому році у Франції видано Нантський едикт, що підсумував релігійні (гугенотські) війни?*
 1598 р. 1624 р. 1648 р. 1688 р. 1714 р.
18. *Як називалися французькі протестанти?*
 янсеніти меноніти масони пуритани гугеноти
19. *Якому французькому королю належать слова: «Держава – це я!»?*
 Франциск II Людовік XIV Карл IX
 Генріх III Валуа Генріх IV Бурбон
20. *Вкажіть французького політичного діяча першої половини XVII ст., якому належать слова: «Моєю першою метою була велич короля, моєю другою метою була могутність королівства»?*
 П'єр Корнель кардинал Ришельє
 Жан-Батіст Кольбер Жан Лафонтен Вольтер
21. *Кого з французьких королів називали «Королем-Сонцем»?*
 Франциск II Карл IX Генріх III Валуа
 Генріх IV Бурбон Людовік XIV
22. *Назвіть опозиційний рух проти абсолютистської політики уряду кардинала Джуліо Мазаріні, що розгорнувся у Франції в 1648–1653 рр.?*
 фронда наварра герилья камарилья меркалья
23. *Який рік вважають початком Реформації у Європі?*
 1492 р. 1500 р. 1517 р. 1535 р. 1648 р.
24. *Селянська війна в Німеччині розпочалася у:*
 1517 р. 1525 р. 1530 р. 1613 р. 1648 р.
25. *Лісові гези – це:*
 голландські партизани
 прихильник пуританізму в Англії
 французькі протестанти
 пруські дворяни
 іспанські прихильники Наполеона I

26. Назвіть ім'я відомого полководця, завдяки якому імператор Фердинанд II отримав в ході Тридцятилітньої війни ряд блискучих перемог:
 Т. Мюнцер Ф. Дрейк А. Валленштейн
 К. Мюллер М. Лютер
27. У 1648 р. були підписані умови миру, які закріпили політичну роздробленість Німеччини. Це:
 Аррасський мир Утрехтський мир
 Аугсбурзький мир Вестфальський мир
 Паризький мир
28. Пуритани – це противники католицької церкви в:
 Іспанії Франції Пруссії Англії Швейцарії
29. Визначте, до історії якої країни відносяться такі терміни як: «Велика ремонстрація», «круглоголові», «Довгий парламент»?
 Англія Франція Німеччина Італія Австрія
30. Армію «нового зразка» в Англії часів революції другої половини XVII ст. створив:
 О. Кромвель Ф. Дрейк Р. Прайд Г. Браун Карл I
31. Проти якої країни була спрямована англійська військова експедиція у 1649–1651 рр.?
 Ірландії Голландії Іспанії Японії Китаю
32. Визначте біля якого міста у 1683 р. було зупинено просування турків на європейський континент?
 Відень Лейпциг Ватерлоо Париж Варшава
33. Вкажіть назву першої англійської колонії на Атлантичному узбережжі Північної Америки:
 Пенсільванія Нью-Йорк Нью-Джерсі Вірджинія Атланта
34. Вкажіть автора «Декларації незалежності США» 1776 р.?
 Т. Джеферсон Е. Джонсон А. Гамільтон
 А. Лінкольн Е. Джексон
35. Вкажіть дату ухвалення Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки?
 10 лютого 1763 р. 4 липня 1776 р.
 3 травня 1803 р. 12 червня 1812 р.
 1 березня 1815 р.

36. У війні за незалежність від Англії північноамериканські колонії підтримала:
 Пруссія Франція Швеція Австрія Голландія
37. Визначте, до історії якої країни відносяться такі терміни як: «Бостонське чаювання», «І Континентальний конгрес», «Біль про права»?
 США Франція Німеччина Канада Австрія
38. Вкажіть рік ухвалення Конституції США
 1787 р. 1801 р. 1848 р. 1865 р. 1889 р.
39. Вкажіть територію, яка відійшла до Австрії за першим поділом Речі Посполитої у 1772 р.?
 Венеція Моравія Галичина Саксонія Словаччина
40. Кому із французьких просвітників належать слова: «Якби Бога не існувало, Його треба було б вигадати»?
 Ж.-Ж. Руссо Д. Дідро Вольтер Монтеск'є Ж. Д'Аламбер
41. Вкажіть дату зруйнування Бастилії та початку Великої Французької Революції?
 14 липня 1789 р. 22 грудня 1790 р.
 14 липня 1789 р. 27 жовтня 1795 р.
 9 листопада 1799 р.
42. Зазначте гасло Великої Французької Революції?
 Виборче право усім чоловікам!
 За нашу і вашу свободу!
 Свобода, рівність, братерство!
 Франція для французів!
 Після мене хоч потоп
43. Континентальна блокада в роки завойовницьких війн Наполеона застосовувалася з метою послаблення:
 Росії Франції Англії США Канади
44. Вкажіть, до якого політичного клубу часів Французької революції належали Сен-Жюст, Дантон, Робесп'єр, Марат?
 домініканського францисканського
 яacobінського жирондинського
 павліканського

45. Яка подія в історії Франції відбулася у 1804 р.?
 проголошено республіку страчено короля
 початок доби Директорії конкордат з Ватиканом
 Наполеона Бонапарта проголошено «імператором французів»
46. У Трафальгарській битві 1805 р. англійці розгромили флот:
 Іспанії та Франції Франції та Італії
 Іспанії та Португалії Пруссії та Росії
 Росії та Франції
47. У якій країні розгорнулася народна війна проти Наполеона:
 Іспанія Пруссія Англія Австрія
 Сардинське Королівство
48. Як називався станово-представницький орган в Іспанії?
 кортеси ескоріал інквізиція Кастилія міста
49. Назвіть головнокомандувача російської армії у війні 1812 р. з Наполеоном I:
 О. Суворов Г. Потьомкін М. Кутузов
 П. Румянцев Г. Орлов
50. Вкажіть місто, біля якого 16–19 жовтня 1813 р. відбулася битва сил антифранцузької коаліції з армією Наполеона I («битва народів»)?
 Варшава Лейпциг Дрезден Прага Мілан

Спеціальні питання

(відповідь розлога – від 4–5 до 6–7 речень)

- I. Західна Європа та Північна Америка в ранній новий час (кінець XV – перша половина XVII ст.).**
1. **Оберіть причини, що зумовили Великі географічні відкриття:**
 зростання в Європі товарного виробництва
 нестача цінних металів
 розвиток цехового виробництва
 зменшення значення Середземноморського басейну в торгівлі зі Сходом
 формування нового типу державної влади – абсолютної монархії
 формування нового типу виробництва – централізованої мануфактури

2. *Вкажіть ім'я мореплавця, який здійснив першу навколосвітню подорож.*
 Васко да Гама Х. Колумб Дж. Дрейк
 А. Веспуччі Ф. Магеллан
3. *Вкажіть ім'я мореплавця, який відкрив морський шлях до Індії:*
 Васко да Гама Х. Колумб Дж. Дрейк
 А. Веспуччі Ф. Магеллан
4. *Вкажіть назву учасників іспанських завойовницьких походів у Центральну та Південну Америку в XVI ст.:*
 гези конкістадори сервенти
 гугеноти шуани
5. *Вкажіть історичну особу про яку йдеться в поданому описі: «До кінця своїх днів він був переконаний, що відкрив західний шлях у Азію й досяг берегів Індії. Французький письменник Віктор Гюго про нього написав: «...Він не може написати свого імені на власному відкритті»:*
 Х. Колумб Ф. Магеллан Васко да Гама
 Ф. Пісарро А. Веспуччі
6. *Вкажіть рік відкриття Христофором Колумбом Америки.*
 1489 р. 1492 р. 1495 р. 1508 р. 1514 р.
7. *Вкажіть подію, що відбулася у 1492 р.:*
 перша навколосвітня подорож
 відкриття західного шляху до Індії
 відкриття Америки Колумбом
 завоювання Мексики
 завоювання Перу
8. *Вкажіть роки правління першого представника династії Стюартів.*
 1534–1576 рр. 1576–1598 рр. 1603–1625 рр.
 1625–1649 рр. 1701–1714 рр.
9. *Назвіть термін, який характеризує абсолютну більшість селян в Англії XVI–XVII ст.*
 фригольдери копігольдери лізгольдери
 орендари коттери

10. Назвіть термін, яким означувалися селяни в Англії, право на землю яких наближалось до приватної власності XVI–XVII ст.
- фригольдери копігольдери лізгольдери
 орендарі коттери
11. Доберіть до поданого поняття визначення: пуритани – це:
- люди, які не підтримують поглядів панівної церкви
 соціальна верства, яка володіє основними засобами виробництва та використовує найману працю
 послідовники кальвінізму, які вимагали «очищення» офіційної церкви від старих католицьких обрядів
 прихильники кальвінізму у Франції
 основна маса населення Англії, зайнята працею на землі та ремеслом
12. Вкажіть рік, у котрому Генріх VIII Тюдор прийняв титул глави церкви.
- 1517 р. 1534 р. 1557 р. 1603 р. 1649 р.
13. Вкажіть рік вступу на англійський престол династії Стюартів.
- 1534 р. 1556 р. 1603 р. 1649 р. 1714 р.
14. Вкажіть назву послідовників вчення Жана Кальвіна у Франції.
- гугеноти англіканці баптисти
 мілленарії менноніти
15. Виберіть подію, що відбулася в 1517 р.:
- створено Орден єзуїтів
 почалася Селянська війна в Німеччині
 почалася Реформація в Європі
 почалася революція в Нідерландах
 підписано Аугсбурзький релігійний мир
16. Вкажіть рік укладення Аугсбурзького релігійного миру.
- 1517 р. 1534 р. 1555 р. 1567 р. 1598 р.
17. Визначте особу котрій належать слова: «На цьому стою і не можу інакше:
- Ж. Кальвін І. Лойола Т. Мюнцер М. Лютер Карл I
18. Вкажіть особу, яка поширювала ідеї Реформації в Швейцарії:
- Ж. Кальвін І. Лойола Т. Мюнцер М. Лютер Карл I

19. *Визначте термін, якому відповідає наведене визначення: «протестантська церква, яка не визнавала бідність ознакою святості, а нагромадження коштів гріхом; забороняла ігри й танці, а також носіння яскравого та багатого одягу»:*
- православна церква католицька церква
 лютеранська церква кальвіністська церква
 анабаптисти
20. *Вкажіть рік схвалення Нантського едикту.*
- 1534 р. 1589 р. 1598 р. 1605 р. 1625 р.
21. *Вкажіть німецького гуманіста, автора книги «Корабель дурнів».*
- Е. Кант Е. Роттердамський Генріх IV Д. Бруно С. Брант
22. *Вкажіть німецького гуманіста, автора твору «Похвала глупості».*
- Генріх IV Е. Кант Д. Бруно Е. Роттердамський С. Брант
23. *Вкажіть рік початку революції в Нідерландах:*
- 1546 р. 1566 р. 1586 р. 1600 р. 1620 р.
24. *Вкажіть подію, що знаменувала початок релігійних війн 1562–1598 рр. у Франції:*
- створення Ордену єзуїтів
 підписання Нантського едикту
 «Варфоломійська ніч»
 «іконоборче повстання»
 утрехтська угода
25. *Вкажіть хронологічні рамки громадянських війн у Франції:*
- 1524–1525 рр. 1544–1565 рр. 1562–1594 рр.
 1566–1609 рр. 1582–1602 рр.
26. *Вкажіть англійського короля, який вперше оголосив про те, що стає главою церкви своєї країни і пориває зв'язки з Папою Римським:*
- Генріх VIII Марія Стюарт Єлизавета I
 Едвард VI Яків VI
27. *Вкажіть подію, що відбулася у 1588 р.:*
- битва у протоці Ла-Манш та загибель «Непереможної армади»
 заснування першої колонії на східному узбережжі Північної Америки

- перша навколосвітня подорож
- початок революції у Нідерландах
- «Варфоломійська ніч»

28. Вкажіть рік початку Тридцятилітньої війни:

- 1517 р.
- 1598 р.
- 1618 р.
- 1624 р.
- 1648 р.

29. Вкажіть рік підписання Вестфальського миру.

- 1517 р.
- 1598 р.
- 1618 р.
- 1624 р.
- 1648 р.

30. Визначте особу про яку йдеться: «Він написав «Утопію» з метою показати, чому держава перебуває у поганому становищі, особливо маючи на увазі Англію, яку він ґрунтовно вивчив. Його розум винахідливий і стрімкий, пам'ять у нього розвинута... У дискусіях немає від нього дотепнішого...»:

- М. Коперник
- Т. Мор
- Р. Декарт
- Д. Бруно
- Г. Галілей

II. Західна Європа та Північна Америка в середині XVII–XVIII ст.

31. Вкажіть рік страти англійського короля Карла I:

- 1625 р.
- 1640 р.
- 1649 р.
- 1651 р.
- 1653 р.

32. Вкажіть рік, коли Олівер Кромвель був оголошений главою уряду із званням довічного лорда-протектора:

- 1640 р.
- 1649 р.
- 1653 р.
- 1658 р.
- 1660 р.

33. Назвіть роки протекторату Кромвеля:

- 1640–1649 рр.
- 1649–1658 рр.
- 1649–1653 рр.
- 1653–1658 рр.
- 1658–1660 рр.

34. Вкажіть роки індепендентської республіки в Англії:

- 1640–1649 рр.
- 1642–1646 рр.
- 1649–1658 рр.
- 1649–1653 рр.
- 1658–1660 рр.

35. Вкажіть роки діяльності Довгого парламенту:

- 1625–1640 рр.
- 1640–1653 рр.
- 1649–1658 рр.
- 1658–1665 рр.
- 1660–1689 рр.

36. Вкажіть період, що відомий в Англії під назвою «Славетна революція»:

- 1603–1609 рр.
- 1625–1640 рр.
- 1640–1649 рр.
- 1660–1687 рр.
- 1688–1689 рр.

37. Назвіть роки першої громадянської війни в Англії:
 1625–1640 рр. 1640–1642 рр. 1642–1646 рр.
 1646–1649 рр. 1649–1660 рр.
38. Вкажіть рік перемоги Олівера Кромвелля в битві при Нейзбі:
 1640 р. 1642 р. 1645 р. 1649 р. 1653 р.
39. Вкажіть місяць та рік, коли полковник Прайд провів «очищення» англійського парламенту, вигнавши прихильників компромісу з королівською владою:
 Листопад 1640 р. Січень 1642 р. Грудень 1648 р.
 Травень 1649 р. Грудень 1653 р.
40. Вкажіть рік укладення унії між Англією та Шотландією, так зв. першого «Акту про унію».
 1603 р. 1649 р. 1660 р. 1707 р. 1801 р.
41. Вкажіть рік з котрого правомірно вживати термін Велика Британія:
 1603 р. 1649 р. 1660 р. 1707 р. 1801 р.
42. Назвіть ім'я англійського короля проголошеного в 1689 р.:
 Яків I Карл I Яків VI
 Вільгельм Оранський Георг I
43. Вкажіть ім'я англійського короля з яким пов'язують період в історії відомий як «11-річна тиранія»:
 Яків I Карл I Яків VI
 Вільгельм Оранський Георг I
44. Вкажіть особу, якій належать наступні слова: «Народ це мул, який псується від тривалого відпочинку більше, ніж від роботи»:
 Ришельє Мазаріні Генріх IV Карл IX Людовік XIII
45. Вкажіть роки, протягом яких тривала «фронда принців» у Франції.
 1642–1644 рр. 1646–1649 рр. 1648–1649 рр.
 1650–1653 рр. 1658–1659 рр.
46. Вкажіть роки протягом яких тривала «парламентська фронда».
 1642–1644 рр. 1646–1649 рр. 1648–1649 рр.
 1650–1653 рр. 1658–1659 рр.

47. *Вкажіть назву грошового збору, що гарантував спадковість посад у Франції:*
 габель полета акциз мондизм скватер
48. *Вкажіть країну, в якій відбулося повстання камізарів:*
 Франція Іспанія Англія Італія Пруссія
49. *Вкажіть роки Семирічної війни:*
 1660–1667 рр. 1707–1714 рр. 1724–1731 рр.
 1756–1763 рр. 1775–1782 рр.
50. *Вкажіть рік підписання Утрехтського миру.*
 1698 р. 1707 р. 1711 р. 1713 р. 1721 р.
51. *Вкажіть роки правління Генріха IV:*
 1578–1606 рр. 1589–1610 рр. 1598–1615 рр.
 1610–1643 рр. 1624–1642 рр.
52. *Вкажіть роки правління Людовіка XIII:*
 1589–1610 рр. 1598–1624 рр. 1610–1643 рр.
 1624–1642 рр. 1628–1660 рр.
53. *Вкажіть період коли функції першого міністра виконував кардинал Ришельє:*
 1589–1610 рр. 1598–1624 рр. 1610–1643 рр.
 1624–1642 рр. 1628–1660 рр.
54. *Вкажіть ім'я лідера угорського національно-визвольного руху в 70-х роках XVII ст.:*
 Ф. Ракоці І. Текелі І. Зріні Ф. Ракоці II П. Естерхазі
55. *Назвіть ім'я французького короля якому приписують вислів: «Держава – це я!»:*
 Людовік XIII Людовік XIV Генріх VIII
 Людовік XV Людовік XVI
56. *Назвіть ім'я генерального контролера фінансів Франції, який розробив комплекс заходів для покращення економічної ситуації в країні, що увійшов історію за його іменем:*
 Кольбер Мазаріні Дж. Лоу Ж. Каллон Ж. Тюрго
57. *Вкажіть роки війни за іспанську спадщину:*
 1689–1700 рр. 1701–1713 рр. 1672–1679 рр.
 1688–1689 рр. 1704–1715 рр.

58. *Вкажіть роки правління засновника бранденбурзько-прусського абсолютизму Фрідріха-Вільгельма:*
 1640–1688 рр. 1620–1688 рр. 1660–1698 рр.
 1701–1714 рр. 1713–1740 рр.
59. *Вкажіть рік отримання Фрідріхом III королівської корони Пруссії:*
 1701 р. 1660 р. 1689 р. 1707 р. 1713 р.
60. *Вкажіть ім'я німецького короля, який тримав прізвисько «короля-капрала»:*
 Фрідріх-Вільгельм I Фрідріх-Вільгельм
 Вільгельм I Вільгельм III Фрідріх I
61. *Вкажіть рік, коли угорський сейм визнав спадкове право Габсбургів по чоловічій лінії на угорську корону й Угорщина перетворилася з виборчої на спадкову монархію:*
 1660 р. 1678 р. 1687 р. 1707 р. 1714 р.
62. *Назвіть французького просвітника, прихильника республіканського ладу, автора твору «Роздуми про походження та основи нерівності між людьми»:*
 Ж. Ж. Руссо Ф. Вольтер Ш. Монтеск'є
 Д. Дідро Г. Маблі.
63. *Вкажіть французького Просвітника, прихильника конституційної монархії, противника поєднання в одних руках законодавчої, виконавчої та судової властей, автора твору «Про дух законів».*
 Ж. Руссо Ф. Вольтер Ш. Монтеск'є
 Д. Дідро Г. Маблі
64. *Вкажіть німецького Просвітника, одного з творців концепції «правової держави».*
 Е. Роттердаский Е. Кант Ф. Вольтер
 Дж. Локк Т. Гоббс
65. *Вкажіть автора памфлету «Здоровий глузд» 1776 р., що став найважливішим трактатом американської революції:*
 Т. Джефферсон Ж. Руссо Ф. Вольтер
 Дж. Оттіс Т. Пейн

66. *Вкажіть роки правління Марії Терезії:*
 1710–1750 рр. 1725–1783 рр. 1740–1780 рр.
 1751–1784 рр. 1770–1790 рр.
67. *Вкажіть подію, що мала місце в Австрійській імперії в 1781 р.:*
 розпочав своє правління Йосип II
 скасовано кріпосне право в імперії
 ухвалено Цивільний кодекс
 розпочалася національно-визвольна війна угорського народу під керівництвом Ф. Ракоці
 ухвалено «Патент про толерантність»
68. *Назвіть термін, що означає самовільне зайняття колоністами необроблених земель:*
 пуританізм огорожування кольберизм
 меркантилізм скватерство
69. *Вкажіть назву осіб, які прибули в Америку за рахунок Вірджинської компанії.*
 фрімени сервенти скватери пуритани квакери
70. *Вкажіть назву повноправних громадян північноамериканських колоній.*
 фрімени сервенти скватери пуритани квакери

III. Західна Європа та Північна Америка наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

71. *Вкажіть рік ухвалення «Декларації прав людини та громадянина» у Франції:*
 липень 1789 р. серпень 1789 р. жовтень 1789 р.
 липень 1790 р. серпень 1791 р.
72. *Вкажіть ім'я французького короля страченого під час Великої французької революції:*
 Людовік XIV Людовік XV Людовік XVI
 Людовік XVII Людовік XVIII
73. *Вкажіть коли відбулося народне повстання в Парижі та було оголошено про скинення монархії:*
 17 червня 1789 р. 14 липня 1789 р. 10 серпня 1792 р.
 2 червня 1793 р. 27 липня 1794 р.

74. *Вкажіть рік початку вторгнення «великої армії» Наполеона в Росію:*
 1807 р. 1809 р. 1811 р. 1812 р. 1813 р.
75. *Вкажіть рік ухвалення Цивільного кодексу Наполеона:*
 1801 р. 1804 р. 1811 р. 1812 р. 1813 р.
76. *Уточніть місце битви періоду Наполеонівських війн, що відбулася 10 серпня 1792 р.:*
 при Вальмі Ватерлоо поблизу Лейпцига
 під Віднем на Марсовому полі
77. *Вкажіть рік проголошення Консульства у Франції:*
 1787–1799 рр. 1789–1791 рр. 1794–1797 рр.
 1799–1804 рр. 1801–1804 рр.
78. *Вкажіть події, що відбулися в 1806 р.:*
 Наполеона проголошено імператором французів
 припинила своє існування Священна Римська імперія німецької нації
 створено Рейнську конфедерацію
 проголошено Майнцьку республіку
 президентом США обрано Т. Джефферсона
79. *Вкажіть рік проголошення першої демократичної республіки на німецьких землях – Майнцької республіки:*
 1787 р. 1789 р. 1791 р. 1793 р. 1797 р.
80. *Вкажіть рік ухвалення конституції США.*
 1776 р. 1781 р. 1787 р. 1789 р. 1791 р.
81. *Вкажіть роки президентства Джорджа Вашингтона.*
 1787–1789 рр. 1789–1797 рр. 1791–1799 рр.
 1798–1801 рр. 1801–1805 рр.
82. *Вкажіть рік початку війни англійських колоній північної Америки за незалежність:*
 1773 р. 1775 р. 1776 р. 1778 р. 1783 р.
83. *Вкажіть рік події відомої як «Бостонське чаювання»:*
 1773 р. 1775 р. 1763 р. 1778 р. 1783 р.
84. *Уточніть, коли ухвалена «Декларація незалежності» США:*
 4 липня 1773 р. 24 серпня 1775 р. 4 липня 1776 р.
 24 серпня 1783 р. 10 червня 1787 р.

85. *Вкажіть роки президентства Т. Джефферсона:*
 1773–1775 рр. 1775–1787 рр. 1787–1789 рр.
 1789–1800 рр. 1801–1809 рр.
86. *Вкажіть подію, що відбулася в 1783 р.:*
 почалася війна американських колоній за незалежність
 підписано Версальський мирний договір, за яким Англія визнала незалежність північноамериканських колоній
 відбулася подія відома як «Бостонське чаювання»
 ухвалено конституцію США
 прийнято закон відомий як «гербовий збір»
87. *Вкажіть рік початку в Іспанії визвольної війни проти Наполеона:*
 1801 р. 1803 р. 1807 р. 1808 р. 1811 р.
88. *Вкажіть рік скликання Віденського конгресу:*
 1804 р. 1807 р. 1813 р. 1814 р. 1815 р.
89. *Вкажіть місяць та рік коли відбулася битва під Ватерлоо.*
 18 червня 1807 р. 24 жовтня 1807 р. 13 липня 1813 р.
 24 жовтня 1815 р. 18 червня 1815 р.
90. *Вкажіть рік підписання Тільзитського мирного договору.*
 1804 р. 1807 р. 1813 р. 1814 р. 1815 р.
91. *Вкажіть державами між якими підписаний Тільзитський мир:*
 Франція і Росія Франція та Велика Британія
 Росія і Велика Британія Велика Британія і Пруссія
 Франція і Пруссія
92. *Місяць, число, рік відкриття Генеральних штатів у Франції.*
 5 травня 1788 р. 5 травня 1789 р. 17 червня 1789 р.
 14 липня 1789 р. 17 червня 1791 р.
93. *Вкажіть рік, коли відбулася «битва народів»:*
 1804 р. 1807 р. 1813 р. 1814 р. 1815 р.
94. *Вкажіть період режиму Директорії у Франції.*
 1787–1789 рр. 1789–1795 рр. 1795–1799 р.
 1799–1804 рр. 1804–1813 рр.
95. *Вкажіть коли відбулася перша реставрація Бурбонів:*
 червень 1804 р. липень 1807 р. квітень 1813 р.
 квітень 1814 р. червень 1815 р.

96. *Вкажіть період Консульства у Франції.*
 1787–1789 рр. 1789–1795 рр. 1795–1799 р.
 1799–1804 рр. 1804–1813 рр.
97. *Вкажіть роки Першої імперії у Франції.*
 1787–1789 рр. 1789–1795 рр. 1795–1799 рр.
 1799–1804 рр. 1804–1814 рр.
98. *Вкажіть подію, що відбулася 22 вересня 1792 р.:*
 встановлена яacobінська диктатура
 почалися «Сто днів» Наполеона
 скликано засідання Віденського конгресу
 відбулася «битва народів»
 проголошено Першу республіку у Франції
99. *Вкажіть подію, що відбулася 2 червня 1793 р.:*
 встановлено яacobінську диктатуру
 відбулася перша реставрація Бурбонів
 проголошено Першу республіку у Франції
 імператором Франції проголошено Наполеона
 проголошено «Декларацію незалежності» США
100. *Доповніть речення: Брабантська революція – це...:*
 революція в Іспанії проти короля Карла V
 спроба бельгійського народу здобути незалежність
 революція у Нідерландах
 спроба угорського народу здобути незалежність
 революція в одній із провінцій Франції

Завдання-допуск до іспиту в другому семестрі – Дайте в друкованому вигляді (міні курсова) короткі (Розділ «загальні питання») та обґрунтовані (Розділ «спеціальні теми») відповіді на поставлені запитання (для самоперевірки надаються у вигляді тестів).

Завдання-допуск здається на останньому семінарі в академічній групі у вигляді реферату із наступною усною (за бажанням – в цьому разі студент отримує більше балів) перевіркою знань студента змісту тестових питань.

Загальні питання
(відповідь коротка – від 1–2 до 2–3 речень)
Історія XIX – початку XX ст.

1. У якому місті проходив конгрес європейських держав, котрий підсумував наполеонівські війни?
 Париж Відень Санкт-Петербург
 Варшава Лондон
2. Назвіть дипломата, котрий представляв Францію на Віденському конгресі?
 Ле Шапельє Ш.-М. Талейран Ж. Мельє
 Ж. Монтеск'є А. Бенуа
3. Яка подія, пов'язана із внутрішньополітичною ситуацією у Франції, перервала засідання Віденського конгресу?
 Варфоломійська ніч
 «Сто днів» Наполеона
 зміни в складі російської делегації
 конфлікт між К. Меттерніхом і Олександром I
 поширення чуми
4. Вкажіть англійського монарха, що перебував на престолі упродовж 1837–1901 рр.?
 Єлизавета I Георг V Едуард VIII Вікторія Карл II
5. Швидке зростання фабричної промисловості, будівництво залізниць, широке використання парових машин, ріст міст. У якій із західноєвропейських країн пер. пол. XIX ст. ці риси були виражені найбільш яскраво?
 Франція Англія США Росія
 Сардинське Королівство
6. У 1834 р. був створений Митний союз німецьких держав. Керівна роль у ньому належала:
 Пруссії Гессену Вюртембергу Баварії Майнцу
7. Завоювання національної незалежності, політичне об'єднання країни – завдання, які були актуальними у 1848–1849 рр. для:
 Франції Австрії Англії Росії Італії
8. Війська якої країни придушили Угорську революцію 1848–1849 р.р?
 Франції Італії Німеччини Польщі Росії

9. Назвіть австрійського канцлера, який в результаті революційних подій 1848–1849 рр. був змушений зректися влади і шукати притулку в Англії?
- Л. Тун К. Меттерніх Г. Кудліх
 Ф. Шварценберг Ф. Стадіон
10. Вкажіть рік перетворення Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську монархію?
- 1815 р. 1830 р. 1846 р. 1867 р. 1890 р.
11. Визначте подію, яка сприяла завершенню об'єднання Німеччини й утворенню Німецької імперії?
- датсько-пруська війна австро-пруська війна
 франко-пруська війна російсько-турецька війна
 австро-французька війна
12. Назвіть територію, яку США у 1845 р. захопили у Мексики.
- Аляска Техас Луїзіана Нью-Джерсі Меріленд
13. Визначте роки, в яких тривала Громадянська війна у США?
- 1776–1783 рр. 1812–1814 рр. 1846–1848 рр.
 1861–1865 рр. 1898–1899 рр.
14. Ку-клукс-клан – американська організація, що:
- боролася проти права жінок на політичну кар'єру
 захищала ізоляціоністську політику США на міжнародній арені
 виступала за об'єднання США і Канади
 расистська організація, що намагалася залякати чорне населення терором
 боролася з рабством
15. Вкажіть країну, керівництво якої у др. пол. XIX ст. проводило політику «блискучої ізоляції» та дотримання «європейської рівноваги», твердячи, що в їхньої держави «немає постійних ворогів і постійних друзів, а є постійні інтереси»?
- Велика Британія Німеччина Росія
 Іспанія Італія
16. Назвіть правлячу династію у Пруссії першої половини XIX ст.:
- Гогенштауфени Оттони Гогенцоллерни
 Бурбони Габсбурги

17. *Визначте політичного діяча, який обіймав посаду канцлера Німеччини у 1871–1890 рр.?*
- О. Бісмарк Х. Гогенлоє Л. Капрані
 А. фон Тірпіц Ф. Лассаль
18. *Якому німецькому політикові належать ці слова: «Не на лібералізм Пруссії дивиться Німеччина, а на її могутність. Не промовами, не постановами більшості вирішуються великі питання часу – це було помилкою 1849 р., а залізом і кров'ю».*
- О. Бісмарк Х. Гогенлоє Л. Капрані
 К. Маркс Ф. Енгельс
19. *Політику об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» здійснював:*
- К. Маркс Ф. Енгельс О. фон Бісмарк
 Г. фон Трейчке Х. Гогенлоє
20. *Політика «культуркампф», що проводилася у Німеччині в ХІХ ст. це:*
- боротьба за подальше об'єднання усіх німецьких земель
 боротьба за розвиток культурного надбання країни
 боротьба за відродження середньовічної німецької культури
 боротьба за централізацію держави
 боротьба за чистоту німецької нації
21. *Визначте, для якої політичної ідеології характерні пріоритет наступності перед інноваціями, визнання непорушності природного порядку, Богом даної ієрархічності людського співтовариства, а відтак і моральних принципів, що лежать в основі сім'ї, релігії та власності?*
- соціалізм консерватизм лібералізм
 комунізм анархізм
22. *Вкажіть політичну течію, в якій абсолютизується роль соціальних антагонізмів, класової боротьби, заперечується значення приватної власності як основи громадянського суспільства, романтизується історична роль пролетаріату?*
- соціалізм консерватизм лібералізм
 комунізм анархізм

23. Для якої політичної ідеології характерне визнання пріоритетності вільного підприємництва й приватної власності на засоби виробництва, вільної конкуренції та ринкової економіки, встановлення парламентської форми державного правління, проголошення громадянських свобод тощо?
- соціалізм консерватизм лібералізм
 комунізм анархізм
24. Назвіть італійського політика, відомого ідеолога націоналізму котрий виснув гасло «Кожній нації – держава!»?
- К. Кавур Дж. Мадзіні А. Кондіві
 С. Бертулуччі Ф. Конті
25. Назвіть масовий робітничий рух, що охопив Англію в 30–40-х рр. XIX ст.?
- деїзм меркантилізм сентименталізм
 монетаризм чартизм
26. У якій країні у 30–40-х рр. XIX ст. набув поширення чартистський рух?
- США Канада Франція Велика Британія Іспанія
27. Яку країну в середині XIX ст. називали «майстернею світу»?
- США Канаду Францію Англію Росію
28. Назвіть політика й військового діяча, котрого нарекли «шпагою італійського об'єднання»?
- К. Кавур Дж. Гарібальді Дж. Джоберті
 Віктор-Еммануїл II А. Санті
29. І. Кант, Й. Гердер, В. Гегель представляють німецьку:
- фізику астрономію медицину філософію ботаніку
30. Ідея поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову була сформульована:
- Ж. Мельє, А. Смітом Ж.-Ж. Руссо, Вольтером
 Й. Гердером, Т. Гобсом Д. Юнгом, І. Кантом
 Д. Локком, Ш. Монтеск'є
31. Вкажіть ім'я економіста, котрий жив у XVIII ст., але його ідеї про переваги вільної конкуренції торгівлі популярні і тепер?
- Д. Юнг Д. Локк А. Сміт Т. Гобс Б. Дізраелі

32. *Рух за гомруль – це рух за національне самоврядування та відокремлення:*
 Канади Єгипту Ірландії Індії Австралії
33. *Визначте англійську політичну партію Англії, представниками якої були Вільям Гладстон та Девід Ллойд-Джордж?*
 Лейбористська Демократична Ліберальна
 Консервативна Республіканська
34. *Першим британським домініоном у 1867 р. стала:*
 Нова Зеландія Канада Єгипет Австралія Індія
35. *Основну роль у політичному житті Великої Британії у XIX ст. відігравали партії:*
 демократична і ліберальна
 консервативна і соціалістична
 республіканська і лейбористська
 демократична і республіканська
 ліберальна і консервативна
36. *Яка з вказаних країн на поч. XX ст. вийшла на перше місце в світі за обсягом промислового виробництва:*
 Англія Німеччина Італія Франція США
37. *Основну роль у політичному житті США другої половини XIX ст. відігравали такі партії як:*
 демократична і ліберальна
 консервативна і соціалістична
 республіканська і лейбористська
 демократична і республіканська
 ліберальна і християнсько-демократична
38. *Хто з президентів США запропонував заходи щодо обмеження діяльності трестів:*
 А. Лінкольн Т. Рузвельт Е. Джексон
 У. Гардінг В. Вільсон
39. *Яка подія, що справила величезний вплив на перебіг світової історії, відбулась 28 червня 1914 р.?*
 відбулось утворення Німецької імперії
 США проголосили кінець політики ізоляціонізму
 вбивство австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда
 більшовицький переворот в Росії
 початок англо-бурської війни

40. *Визначте подію, яка стала формальним приводом до розв'язання Першої світової війни?*
 Емська депеша Справа Дрейфуса
 Сараєвське вбивство Г. Принципа Панамський скандал
 Міссурійський компроміс
41. *Оберіть державу, яка входила до складу Антанти напередодні Першої світової війни*
 Австро-Угорщина Болгарія Франція
 Німеччина Італія
42. *Які держави підписали між собою у 1904 р. договір, що став початком утворення Антанти?*
 Росія і Франція Англія і США Росія і Італія
 Англія і Франція Німеччина і Італія
43. *Вкажіть період, протягом якого тривала Перша світова війна?*
 1899–1902 рр. 1905–1907 рр. 1911–1913 рр.
 1914–1918 рр. 1929–1933 рр.
44. *В основі німецького плану війни («план Шліффена») в роки Першої світової війни лежала ідея блискавичної війни на Заході проти:*
 Франції Англії Іспанії Росії Австрії
45. *Визначте, де в ході Першої світової війни вперше були застосовані танки:*
 в Арденнах біля Мазурських озер під Верденом
 на р. Соммі під Львовом
46. *У якому році США вступили у Першу світову війну?*
 1914 р. 1915 р. 1916 р. 1917 р. 1918 р.
47. *Вкажіть дату більшовицького «жовтневого» перевороту в Росії?*
 9 січня 1905 р. 28 лютого 1917 р. 4 березня 1917 р.
 25 жовтня 1917 р. 9 лютого 1918 р.
48. *Підписанням якого перемир'я завершилась Перша світова війна?*
 Лозаннського Женевського Брестського
 Седанського Комп'єнського
49. *Визначте країну-переможницю у Першій світовій війні?*
 Угорщина Туреччина Франція Болгарія Австрія

Спеціальні питання
(відповідь розлога – від 4–5 до 6–7 речень)
Окремо по країнам

Тема 1. Німеччина в I-й пол. XIX ст.

1. *Яке об'єднання німецьких держав утворив Віденський конгрес?*
 - Рейнський союз
 - Конфедерацію під егідою Баварії
 - Рейнські провінції
 - Німецький союз
 - Північно-Німецький союз
2. *Найрозвинутішою німецькою державою у промисловому відношенні була:*
 - Баварія
 - Саксонія
 - Пруссія
 - Австрія
 - Гессен-Даріштадт
3. *Коли було завершено аграрну реформу у Пруссії?*
 - 1811 р.
 - 1827 р.
 - 1830 р.
 - 1840 р.
 - 1848 р.
4. *На якій німецькій землі найпомітніше вплинула революція у Франції?*
 - Бремен, Гамбург
 - Західні і Південно-Західні
 - Саксонія
 - Австрія
 - Пруссія
5. *До якого часу німецьке дворянство зберігало свої привілеї?*
 - 1830 р.
 - 1840 р.
 - 1848 р.
 - 1850 р.
 - 1870 р.
6. *Якою була головна мета Німецького союзу?*
 - створити незалежну німецьку державу
 - ліквідувати феодалізм й сприяти торгівлі
 - вести боротьбу проти революційних рухів у Європі
 - збереження внутрішньої і зовнішньої безпеки
 - встановити конституційну владу
7. *Які завдання визначив з'їзд європейських монархів у 1819 р?*
 - об'єднана Німеччини
 - боротьби з «бунтарським духом» і лібералізмом. Створив слідчу комісію
 - запросив Пруссію до спільних дій
 - запровадив вільну безмитну торгівлю на континенті
 - Обрав Союзний сейм для Німецького союзу

8. *Яке об'єднання для поліпшення торгівлі німецьких держав творено у 1828 р.?*
- Малу Раду Союзного сейму
 - Митний союз з малими державами
 - Митний союз з Австрією
 - Ліквідувала внутрішні митниці у 1818 р.
 - Уклала торгівельну угоду з Францією.
9. *Які опозиційні організації створили демократичні сили Німеччини?*
- «Товариство прав людини», «Молода Німеччина»
 - демократичну партію Сілезії
 - ліберальний союз західних земель
 - Робітниче товариство Петерсвальда
 - Гессен-Дармштадтське ліберальне об'єднання
10. *Назвіть німецького діяча який висунув ідею диктатури пролетаріату?*
- Теодор Вендей Карл Шаппер Вільгельм Вейтлінг
 - Генріх Баур Давід Ганземан

Тема 2. Революція в Німеччині

11. *Під впливом яких подій розгорнулись масові виступи у Німеччині?*
- агітації романтиків в літературі
 - липневої революції 1830 р. і Польського повстання
 - арештів 1832 р. прихильників утворення республіки
 - агітації товариства «Молода Німеччина»
 - під впливом промислової революції
12. *Які події безпосередньо підштовхнули наростання революції?*
- розгортання луддистського руху
 - повстання у Лангенбілау
 - агітація на сторінках журналу «Молоде покоління»
 - репресії проти опозиції і голод 1847 р.
 - меморандум Фрідріху-Вільгельму IV
13. *В якій частині німецького союзу було ліквідовано феодалізм?*
- в Пруссії
 - Південно-Західній частині країни
 - в Шлезвіг-Гольштейні
 - у Північно-східних земель
 - в жодній

14. *Який лад був панівним в Німеччині в 40-х рр. XIX ст.?*
- капіталістичний
 - феодалний
 - буржуазно-демократичний
 - змішаний соціально-економічний
 - реакційний абсолютистський
15. *Де в німецьких державах утвердився конституційний лад?*
- Баварія, Шлезвіг-Гольштайн
 - Баден, Вюртенберг-Баварія
 - Баден, Ганновер
 - Саксонія, Дюсельдорф
 - Пруссія, Вестфалія
16. *За яку форму організації держави виступав народ?*
- конфедеративні штати
 - Німецькі Сполучені Штати
 - унітарну монархічну державу
 - німецьку парламентську державу на чолі з монархом
 - федерацію незалежних держав
17. *Коли в Німеччині було висунуто лозунг «За революцію»:*
- в дні «картопляної війни» 1847
 - в лютому 1848 під впливом революції у Франції
 - у березні місяці 1848 р. після революційних подій у Австрії
 - в час квітневих 1848 р. подій у Берліні
 - на скликаному Загальнонімецькому парламенті
18. *Назвіть ідеолога, натхненника руху «Буря і натиск».*
- О. фон Бісмарк
 - Густав Струве
 - Давід Ганземан
 - Г. Гейне
 - Йоган-Готфрід Гердер
19. *В якому місті весною 1848 р. відбулися збройні сутички?*
- Лейпциг
 - Франкфурт-на-Майні
 - Штутгарт
 - Кельн
 - Мюнхен
20. *Який становий представницький орган було скликано в 1848 р. у Берліні?*
- Союзний сейм
 - Республіканську асамблею
 - Об'єднаний ландтаг
 - Німецький парламент
 - Конституційні збори Пруссії

Тема 3. Хід революції в Німеччині та її наслідки

21. Навколо якого друкованого органу об'єднувались демократичні сили?
- «Новорейнська газета» «Молоде покоління»
 - «Німецька газета» «Буря і натиск»
 - «Республіка»
22. Назвіть лідера демократичних сил і назву їхньої програми:
- Готфрід Гердер «Ідеї до філософії історії людства»
 - Давід Ганземан «Німецька програма»
 - Густав Струве програма за зразком партії «Реформа»
 - Гарвінус «Демократична Німеччина»
 - Вейтлінг «Програма робітничої партії»
23. Утворення ліберального уряду та його керівник:
- 1848 р., лютий – Д. Ганземан
 - 1848 р., березень – Кампгаузен
 - 1849 р., січень – Стафан Борн
 - 1849 р., червень – Кабе
 - 1850 р., лютий – О. Шартъс
24. Яку програму ухвалив I-й конгрес демократичних союзів 14–17 червня 1848 р.?
- підтримати конституцію запропоновану королем
 - схвалити включених Познані з Німецького Союзу
 - вести боротьбу за демократичну республіку
 - видавати «Нову рейсову газету»
 - створити уряд на чолі з К. Марксом
25. Яку роль відіграв II демократичний конгрес 26–28 жовтня 1848 р. у Берліні у розвитку революції?
- підтримав демократичну пресу і революційну пропаганду
 - Виразив солідарність з революційним Віднем і підтримав контрреволюційні заходи
 - створив Народний комітет у Кельні
 - організував ландвер
 - закликав не сплачувати податки
26. Які цілі виношував «Селянський союз» в ході революції?
- підтримати робітничий союз Кельна
 - повністю ліквідувати феодальні повинності й знищити феодалізм

- скликати загально-німецький передпарламент
 - взяти участь у демократичних банкетах
 - висловився за збереження монархії
27. *Вкажіть кого національні збори обрали імперським правителем Німеччини?*
- ерцгерцога Іоана
 - голову союзного сейму Шмерлінга
 - командувача збірними силами Врангеля
 - Стефана Борна
 - Пруського короля
28. *Коли було запроваджено німецьку Імперську Конституцію?*
- 28 квітня 1849 р.
 - 16 травня 1849 р.
 - 1 січня 1850 р.
 - 31 січня 1850 р.
 - 2 березня 1850 р.
29. *Назвіть ініціатора й організатора Прусько-австрійської війни 1865–1866 рр.*
- ген. Бернгарді
 - О. фон Бісмарк
 - королева Августа
 - Г. Лейхредер
 - В. Штібер
30. *Які надбання здобула Пруссія у війні з Австрією в 1865–1866 рр.?*
- виплати великої контрибуції
 - Пруську війська вступили в Ганновер, Саксонію, Гессен-Касель
 - Австрія погодилась на створення Пруссією Північно-Німецького союзу без її участі
 - Пруссія анексувала території з населенням 4 млн
 - поліпишилися пруссько-французькі відносини

Тема 4. Німеччина в 70–90-х рр. XIX ст.

31. *Які взаємини склалися між Францією і Пруссією після війни 1865–1866 рр.?*
- Наполеон III прагнув дружби з Пруссією
 - Бісмарк схвалив вимоги Франції не анексувати території
 - загострилися франко-пруські стосунки
 - загострилися відносини між Пруссією і Росією
 - Франція займала нейтральну позицію у Німецькому питанні
32. *Які німецькі землі увійшли до складу Північно-Німецького союзу в 1867 р.?*
- Баварія і Шлезвіг
 - Гольштейн
 - Баварія, Вюмберг, Гессен, Дармиштадт

- Ганновер-Вюртемберг, Гессен
 - Гольштейн, Шлезвіг, Дармштадт, Вюртеберг
33. *Яких компенсацій зажадав Наполеон III за нейтралітет у Прусько-австрійській війні?*
- Ельзасу і Лотарингії
 - Люксембургу, Ландау, Саарбрюкена
 - Шлезвіга і частини Бельгії
 - Лотарингії і Ганновера
 - усунення митних зборів у двосторонній торгівлі з Німецькими державами
34. *Що стало безпосереднім приводом Франко-пруської війни?*
- перервані переговори О. Бісмарка з Наполеоном III
 - вимоги королю Пруссії Вільгельму не втручатись у іспанські справи
 - депеша О. Бісмарка образливого змісту для Франції від 13 липня 1870 р.
 - концентрація пруських сил на кордоні з Францією
 - підтримка Великобританією дій Наполеона III
35. *Коли розпочались бойові дії між Францією і Пруссією?*
- 19 липня 1870 р.
 - 1 серпня 1870 р.
 - 4 серпня 1870 р.
 - у вересні 1870 р.
 - 10 жовтня 1870 р.
36. *Які дії для досягнення швидкої перемоги передбачав план ген. Мольтке?*
- завдати потужного удару у напрямку на Париж
 - розгромити французькі фортеці
 - розгромити французькі сили на кордоні
 - закріпитися на р. Маас і вести позиційні бої
 - залучити сили південно-німецьких держав і розчленувати Францію
37. *Коли і де склала зброю армія, якою командував сам Наполеон III?*
- 4 серпня 1870 р. під Вейсенбургом
 - 16–18 серпня на р. Маас
 - 30 серпня біля Бомона
 - 2 вересня 1870 р. у Седані
 - 19 вересня 1870 р. під Парижем
38. *Які були наслідки I-го етапу Франко-пруської війни?*
- Наполеон II зберіг імператорські влади
 - при імператорі було сформовано Раду оборони країни

- 4 вересня повстав Париж імперія впала. Негайно було укладено мир
 - відбулася буржуазно-демократична революція. Встановлено III республіку
 - французький уряд ген. Трошю підписав капітуляцію
39. *В якому становищі опинилася Франція під час II етапу Франко-прусської війни?*
- французькі збройні сили завзято захищали м. Тур, Страсбург, Мец
 - проводилися вдалі вилазки з Парижу
 - французька армія погано комплектувалася й постачалася
 - армія Бурбаки успішно воювала на кордоні з Швейцарією
 - Пруссія не зуміла захопити Версаль
40. *Як Франція ставилася до об'єднання Німеччини?*
- уряд національної оборони хотів продовжувати війну до перемоги
 - у Франції був план нових територіальних прирощень на Рейні
 - новий уряд Тьєра висловився за продовження політики Наполеона II
 - за прелімінарним договором 26.02.1871 р. Мец, Тіонвіль, увесь Ельзас передано переможцям
 - Франція не визнала факт об'єднання Німеччини

Тема 5. Політичний і державний лад Німецької імперії

41. *Як відбувалося об'єднання і розбудова Німецької держави? Кому належать слова: «Посадімо Німеччину у сідло, скакати вона уже зуміє»?*
- Конту Гемгольцу Бісмарку Вільгельму I
 - Блейхредеру
42. *Назвіть дату урочистого проголошення Німецької імперії.*
- 4 вересня 1870 р. 28 жовтня 1870 р. 12 січня 1871 р.
 - 18 січня 1871 р. 2 лютого 1871 р.
43. *Вкажіть на характерну тенденцію, яка позначилася на прагненнях німців до об'єднання?*
- поширення нових філософських знань
 - розбудова залізничної мережі
 - всезагальне і посилене прагнення до національної свободи і державної незалежності

- розширення ділової активності середнього класу
 - прагнення Пруссії до домінування у Європі
44. *З яких частин складалась Німецька імперія?*
- з Пруссії, Баварії, Ельзасу, Лотарингії
 - з 22 союзних держав
 - з 22 союзних держав, 3-х вільних міст і особливих імперських провінцій
 - з 4-х королівств і 6-и великих герцогств та вільних міст
 - з усіх Німецьких держав, Австрії та Ельзасу і Лотарингії
45. *Хто відповідав за зовнішню політику, армію, флот, фінанси, пошту, телеграф і митниці імперії?*
- Німецький кайзер
 - Німецький імперський канцлер
 - Рейхстаг
 - Пруський уряд
 - Прем'єр-міністр Німецької імперії
46. *Яка ідея формування влади імперії була закладена в конституцію?*
- сильної парламентської влади
 - домінування монарха над усіма частинами держави
 - збалансування відмінностей на базі федеральних відносин (особливий тип федералізму)
 - союзні держави передавали свої функції кайзеру
 - союзні держави втрачали право мати свої конституції
47. *Якими сферами життєдіяльності керували союзні держави?*
- поштою, телеграфом, випуском грошей, митницями
 - мали тільки представницькі функції
 - керували освітою, церковними справами, збором прямих податків, місцевою адміністрацією
 - займалися культурою, церквою і місцевою торгівлею
 - зберігали свої збройні сили і недоторканість станів
48. *Яку роль відіграв Бісмарк у створенні імперії?*
- рішуче позбавив Німецькі держави їхніх конституцій
 - зважав на звичаї, традиції кожної держави не ламав їхній опір зміцнював суверенітет держави за рахунок частин імперії
 - використовував тільки силові методи
 - використовував економічний тиск на всі частини імперії
 - фінанси імперії формував з внесків чотирьох союзних держав

49. В чому суть «Грюндерства»?

- зміцнення економічних позицій усіх частин імперії
- сприяння держави у розвитку торгівлі
- заснування за кошти держави акціонерних компаній, товариств, банків, кредитних спілок, залізничних компаній
- сприяння розвитку сільського господарства пруським шляхом
- заснування єдиного емісійного імперського банку

50. Як розвивалися відносини Бісмарка з церквою?

- Канцлер сприяв контролю церкви за школю і введенню політичної агітації
- підтримував федералістку пропаганду партії «Центру»
- розпочав «культуркампф», заборонив єзуїтський орден, вислав найактивніших діячів церкви.
- надав церкві державні дотації
- критикував антиклерикалізм і нападки на Папу

Тема 6. Велика Британія: реформи і соціальні зміни

51. Яким був зміст виборчої реформи?

- сприяти завершенню промислового перевороту
- забезпечити інтереси фінансових бонз, олігархів, лендлордів
- усунути владу великих землевласників, утвердити парламентську демократію, свободу особи, політичний плюралізм, індивідуалізм
- сприяти збільшенню числа робітничої аристократії
- ліквідувати палату громад, скасувати «хлібні закони»

52. Які події стимулювали проведення реформ?

- поява декласованого робітництва, люмпенізованої інтелігенції
- поява нових промислових міст
- промислове піднесення і робітнича аристократія
- революція 1830 року у Франції, утвердження незаперечного авторитету вігів, виступи за розширення виборчих прав
- поява перших політичних організацій в Ірландії

53. У боротьбі з якими силами віги наполегливо вимагали реформ?

- з промисловцями і фінансистами
- з оточенням короля
- з великими землевласниками та їх прихильниками
- з торговою буржуазією і церквою
- з «Лондонською асоціацією робітників»

54. Назвіть силу, яка провалила новий виборчий закон 1832 р.?
- банківсько-фінансові кола
 - представники графств і великих міст
 - Палата лордів
 - ірландські політичні організації
 - тредюніони
55. Як розвивався чартистський рух?
- на основі програми «Великого північного союзу»
 - згідно принципів викладених у «Народній хартії» 1838
 - завдяки матеріальній підтримці політичних партій
 - на основі принципів «Союзу справедливих»
 - при підтримці «Ліги проти хлібних законів»
56. Які організації створили чартисти в рамках II етапу руху?
- конвент
 - національну чортиську організацію
 - комітет Народної хартії
 - організацію «фізичної сили»
 - комітет захисту «моральної сили»
57. Які соціальні зміни здійснив уряд Піля?
- узаконив вимоги чартистів
 - скасував «хлібні закони», мито на сировину, заборонив підземну працю жінок і дітей
 - ухвалив закон про бідних та інспекцію підприємств
 - запровадив загальну початкову освіту
 - розпочав політику протекціонізму
58. Розкрийте дії чартистів в роки III-го етапу руху.
- закликали робітників перейти до зваженості і поважності
 - ідеї викладені у книзі Смайльза «Самодопомога» поклали в основу своєї програми
 - втратили ідейний вплив. Рух угас. Після першого міжнародного конгресу ініціативу взяли на себе тредюніони
 - перейшли до поміркованих парламентських методів боротьби
 - увійшли до складу уряду Дж. Рассела
59. Яку колоніальну політику проводив уряд Пальмерстона?
- для нужд і потреб великих землевласників, англіканської церкви
 - переглянув колоніальну політику і плани захоплення нових територій, запропонував створити Британську співдружність нації

- критикував англійські політичні ідеали і принципи партійництва
- Індію розглядав лише як географічну територію
- пропонував відмовитися від використання морських шляхів, натомість розвивати тільки сухопутні

60. Які дії Пальмерстона зумовили відставку його уряду?

- учать у «Всесвітній компанії Суецького каналу»
- уряд вважав зведення Суецького каналу смертельною небезпекою для Індії і всіляко боровся проти його спорудження
- зобов'язав Ост-Індську компанію фінансувати Лесепса
- виступав за вторгнення у США
- фінансував Туреччину для боротьби з Францією у Північній Африці

Тема 7. Національно визвольний рух в Італії

61. Визначальний зміст Рісорджіменто:

- підтримувати й розгорнути боротьбу з Священним Союзом
- домогтися від короля Неаполітанського королівства конституції
- об'єднання лівих і правих патріотичних сил для боротьби за свободу, об'єднання Італії і визволення від іноземних найманців
- підтримувати рух карбонаріїв у Папській області
- розповсюдити досвід революції у Пармі 1830 р.

62. Яка роль Джузеппе Мадзіні у національно-визвольному русі?

- склав план боротьби з австрійцями
- дав систему поглядів революційної демократії, визначив шляхи боротьби за свободу, незалежність і унітарну державу
- уклав план організації уряду об'єднаної Італії
- закликав створювати озброєні сили в усіх провінціях країни
- відкидав методи насильницької боротьби

63. Які позиції обстоював ліберал Кавур?

- закликав італійців виступити за свободу під лозунгом «Геть Австрію!»
- виступав за союз з II імперією Наполеона III, лояльність до пато, обстоював ідеї конфедерації
- протиставився приєднанню до італійської конфедерації Ніцци і Савої
- підтримав надання диктаторських повноважень Дж. Гарібальді
- був проти роззброєння армії папи

64. В якій Італійській державі Альбертинський статут укладений за зразком конституції 1830 рр. у Франції став основним законом?
- у Папській області
 - Сардинському королівстві
 - Венеціанській республіці
 - Ломбардії
 - на Сицилії
65. Кому належить термін «Рісорджіменто»?
- Кавуру Б. К.
 - Мадзіні Дж.
 - Джоберті В.
 - Григорію XVI
 - Гарібальді Дж.
66. Назвіть італійських лідерів, які скасували світську владу Папи
- Гарібальді і Мадзіні
 - Кавур і Феррарі
 - Гарібальді і Катаньо
 - Фердинанд II і Дурандо
 - Джоберті і Феррарі
67. Якою подією завершилося політичне об'єднання Італії?
- скликання в м. Турін, в 1861 р. – парламенту
 - обранням кролем Італії Віктора-Емануїла
 - виведення в 1870 р. французьких військ і вступом до Риму італійської армії
 - укладення закону про екстериторіальність Ватикану
 - прийняття конституції Італійського королівства
68. Який характер мала влада в об'єднаній Італії?
- демократична парламентська форма правління
 - монархічна влада з широкими повноваженнями для місцевого самоуправління
 - надзвичайно централізована влада наполеонівського зразка
 - монархічна влада обмежена сильним парламентом
 - держава в якій найбільші повноваження належали виконавчій вертикалі
69. Із-за краху мадзінізму у робітничому русі, яка течія набула значного впливу?
- сили «історичної правої»
 - соціалісти й прихильники бланкізму
 - бакуністи
 - група створена навколо газети «Плебс»
 - Ліга демократів Дж. Гарібальді

70. У 1887 уряд Італії очолив Крісті. Назвіть головні напрями його політики.

- турбувався створенням аграрно-індустріального блоку
- активний поборник монархічного ладу, прихильник «залізної рішучості» і «Твердої руки»
- відстоював демократичні парламентські методи
- загравав з парламентською опозицією республіканців і радикалів
- виступав проти політики протекціонізму

Тема 8. Громадянська війна у США

71. Яке місце плантаційного рабства в економіці США на початок 60-х рр. XIX ст.?

- плантатори використовували незначні площі для ведення плантаційного господарства
- кількість плантаторів перевищувала 46 тис. й вони володіли близько 4 млн чорношкірих рабів й домінували у сільському господарстві
- плантатори вкладали кошти у залізницю
- на плантаціях вирощувалось тільки бавовна
- землі використовувані під плантації окультурювалися й удобрювалися

72. Як розвивався конфлікт за землі між Північчю і Півднем?

- із-за залізничного будівництва 1850–1857рр
- з дискусії про поділ Небраски на Канзас і Небраску у 1854 р
- з боротьби за відміну Міссурійського компромісу
- через пропозицію сенатора С. Дугласа не розповсюджувати рабство за межі Півдня
- з заснування Американської партії

73. Як відбувалось становлення аболіціонізму?

- створення в 1840 р. групи сенаторів аболіціоністів у Конгресі США
- заснування Аболіціоністської партії свободи з програмою «вільна земля, свобода слова, вільна праця, вільні люди»
- з виступу А. Лінкольна із критикою рабства у 1860 р.
- розгортання озброєної політичної компанії в Канзасі
- з обранням А. Лінкольна на президентський пост

74. Назвіть лідера аболіціоністів:

- Дж. Браун
- В.-Л. Гаррісон
- А. Лінкольн
- Ф. Дуглас
- С. Дуглас

75. Яку партію заснували рабовласники плантатори для переслідування емігрантів?
 республіканську американську фрїсойлерів
 демократичну скватерів
76. Назвіть діяча обраного в 1856 р. президентом США.
 М. Фільмор Ф. Пірс Дж. Бюкеж А. Лінкольн Ф. Дуглас
77. Що стало останнім поштовхом до Громадянської війни?
 збройне повстання Дж. Брауна
 перемога на виборах 1860 р. А. Лінкольна
 організація «підземної залізниці»
 вимога Півночі до Півдня сплатити борги
 заснування Массачусетського антирабського товариства
78. Який південноамериканський штат оголосив себе незалежним в грудні 1860 р?
 Канзас Меріленд Південна Кароліна
 Північна Кароліна Техас
79. По якому пункту першими завдали удару війська Конфедерації?
 Бул Ран М. Річмонд фор Самтер
 м. Чарльстон м. Мемфіс
80. Яку кількість військ мав Північ проти Півдня в 1863–1864 рр.?
 300 тис. добровольців від 250 до 380 тис.
 приблизно 900 тис. більше 1 млн чол.
 1,2 млн

Тема 9. Хід і наслідки Громадянської війни у США

81. Де точилися основні бої в 1861–1864 рр.?
 у Північній Кароліні у Вірджинії, Меріленді, Пенсільванії
 в Кентуккі вздовж річки Міссісіпі
 біля Мемфіса і Річмонда
82. Хто командував військами Півночі, які діяли на р. Міссісіпі і захопили Мемфіс?
 Д. Фаррагоут У. Грант Мак Клееллан
 Ген. Лі Ген. Шерман
83. В якій битві ген. Мілд розгромив армію Півдня?
 біля Бул Ран під Геттінзбергом
 біля м. Атланта коло Шіло
 в Кентуккі

84. *Вкажіть де відбулася найзапекліша битва 1862 р., в якій загинуло 4 тис. і 18 тис. було поранено з обох сторін?*
 за Новий Орлеан Меріленд біля Шопсбурга
 Пенсільванська битва битва за Атланту
 біля Вашингтона
85. *Хто командував армією Півночі, яка в 1864 р. захопила місто Атланту – важливий центр Конфедерації?*
 Мілд Гранд Шерман Ейзеншімль Фаррагоут
86. *Що означала політика реконструкції Півдня?*
 безплатне наділення землею колишніх плантаційних рабів
 переведення земель плантацій півдня у державну власність
 відновлення цілості держави, прийняття 13-ї і 14-ї поправок до Конституції США
 призначення військових на адміністративні посади
 заборона плантаторам займатись сільським господарством
87. *Що означала система брокерства?*
 заборона расової дискримінації
 передача плантації в оренду
 запровадження протекціоністських тарифів
 створення 5-ти військових округів на Півдні
 створення комітету 15-ти
88. *Хто був обраний президентом США в 1869 р.?*
 Х. Розерфорд У. Грант Г. Д. Ллойд М. Фільмор Ф. Пірс
89. *Вкажіть коли з Півдня США були виведені війська, які гарантували процес Реконструкції?*
 1865 р. 1869 р. 1872 р. 1877 р. 1888 р.
90. *Назвіть ініціатора закону 1879 р. про сегрегацію шкіл в США.*
 Хейс Р. Кроу Дж. Ллойд Г. Д. Емері Г. Грант У.

Тема 10. Соціально-економічна криза у Франції 40–50-х рр. XIX ст.

91. *Назвіть причини наростання соціальних конфліктів?*
 розгортання боротьби між легітимістами і прихильниками монархії
 опіка уряду над фінансовим капіталом
 зловживання владою, корупція, продажність Луї Філіпа і його оточення
 заборона кредитування сільського господарства і промисловості
 виступ середньої буржуазії проти виборчої реформи

92. *В яких роках французьке село пережило неврожай?*
 1830–1832 рр. 1845, 1847 рр. 1846, 1848 рр.
 1847, 1848 рр. 1848, 1849 рр.
93. *Що стало приводом революційного вибуху в Парижі 23 лютого 1848 року?*
 виступ парламенту проти уряду Гізо
 критика республіканцями внутрішньої і зовнішньої політики уряду
 заборона призначеного на 23 лютого банкету демократичних сил в Парижі
 відставка уряду Гізо
 виступ армії і Національної гвардії на підтримку республіканців
94. *Якими будівлями оволоділи повсталі парижани 24 лютого 1848 р.?*
 будинком Паризької комуни Бурбонським палацом
 головним вокзалом будинком уряду
 казармами Національної гвардії
95. *Назвіть керівника групи депутатів палати, яка оголосила про встановлення республіки?*
 Дом'є Ламартін Луї Блан Жорж Санд Марраст
96. *Коли було встановлено владу II Республіки?*
 24 лютого 1848 р. 25 лютого 1848 р. 12 березня 1848 р.
 10 травня 1848 р. 20 червня 1848 р.
97. *Хто очолив Люксембурзьку комісію?*
 Марі, де П'єр Луї Блан, Альбер Трошою
 Ж. Санд Марраст
98. *Який віковий ценз було запроваджено для виборців – чоловіків у II Республіці?*
 18 р. 20 р. 21 р. 24 р. 30 р.
99. *Хто здобув найбільше мандатів на парламентських виборах 23 квітня 1848 р.?*
 орлеаністи і легітимісти прихильники монархії
 республіканці дрібнобуржуазні демократи
 радикали на чолі з бланкістами
100. *Хто здобув перемогу на президентських виборах 10 грудня 1848 р.?*
 Одіон Барро Луї Блан Луї Наполеон
 Ламартін О. Ледрю-Роллен

Комплексна контрольна робота за I та II семестри

Питання контрольного завдання (Варіант № 1)

1. Проаналізуйте аграрні рухи у ході Англійської, Американської і Французької революції XVII–XVIII століть.
2. Дайте оцінку ідеологічній та політичній боротьбі між якобінцями та жирондистами в ході французької революції.

Питання контрольного завдання (Варіант № 2)

1. Визначте суть внутрішньої та зовнішньої політики в період індепендентської республіки в Англії.
2. Дайте політично-правову оцінку Чартиському руху в Англії.

Питання контрольного завдання (Варіант № 3)

1. Аналіз англійської буржуазної революції (початок, ідеологія, періоди).
2. Розкрийте поняття кальвінізм – ідеологія зароджуваної буржуазії.

Питання контрольного завдання (Варіант № 4)

1. Зробіть порівняльний аналіз соціального розвитку Англії, Америки, Франції напередодні буржуазних революцій XVII–XVIII століть.
2. Розкрийте головні події другого періоду північноамериканської війни за незалежність та їх наслідки для майбутньої держави.

Питання контрольного завдання (Варіант № 5)

1. Складіть порівняльну характеристику 1 та 2 громадської війни у ході Англійської буржуазної революції XVII століття.
2. Розкрийте вплив на геополітичну ситуацію в світі факту утворення Австро-Угорської імперії. Охарактеризуйте зовнішню політику країни в 1914 р.

Питання контрольного завдання (Варіант № 6)

1. З'ясуйте зміни в Європі в період наполеонівських війн.
2. Визначте воєнно-політичне розташування сил на першому етапі Першої світової війни (географічне розташування фронтів країн, воюючих блоків).

Питання контрольного завдання (Варіант № 7)

1. З'ясуйте особливості соціально-економічного становища Франції в період імперії 1802–1815 років.

2. Розкрийте питання: політика Англії відносно північноамериканських колоній 60–70 роках XVIII століття в контексті розвитку конфлікту між колонією і метрополією.

Питання контрольного завдання (Варіант № 8)

1. Встановіть причинно-наслідкові зв'язки встановлення режиму протекторату в Англії. Його вплив на внутрішню і зовнішню політику О.Кромвеля.
2. Дайте оцінку другому етапу Першої світової війни (воєнно-політичне розташування сил країн воюючих блоків в 1917–1918 рр., стратегічні плани на 1917 р.) та розкрийте наслідки вступу до війни США.

Питання контрольного завдання (Варіант № 9)

1. Підписання Генерального заключного акту Віденського конгресу та його вплив на систему міжнародних відносин в Європі.
2. Опишіть причини, характер Першої світової війни. Воєнні сили, економічні потенціали країн воєнно-політичних блоків.

Питання контрольного завдання (Варіант № 10)

1. Складіть порівняльний аналіз політичних течій в Англійській та Французькій революціях: левеллери та якобінці.
2. Обґрунтуйте традиції вивчення та нові підходи до періодизації нової історії країн Європи та Америки.

Питання контрольного завдання (Варіант № 11)

1. Розкрийте механізм розподілу влади та повноважень між королем та парламентом під час реставрації монархій в Англії в 1660 році. Дайте характеристику економічного і політичного курсу королів династії Стюардів: Карла II і Якова II.
2. Висвітліть соціально-економічні та історико-політичні наслідки Брестського миру, його історична оцінка. Вкажіть на чому ґрунтувалась позиція України.

Питання контрольного завдання (Варіант № 12)

1. Зробіть історико-політичний портрет О. Кромвеля.
2. Опишіть внутрішнє становище Німеччини в 1914–1918 рр.: антиурядові виступи в країні та її капітуляція.

Питання контрольного завдання (Варіант № 13)

1. Систематизуйте періоди великої французької буржуазної революції та політичне розташування сил на першому етапі 1789–1791 рр.

2. Визначте підсумки Першої світової війни в контексті проблеми політичного розташування сил напередодні відкриття Паризької мирної конференції.

Питання контрольного завдання (Варіант № 14)

1. Розкрийте німецьке, польське та англійське питання на Віденському конгресі. Що спільного або відмінного?
2. Поліпшення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни: міф чи реальність?

Питання контрольного завдання (Варіант № 15)

1. Розкрийте причини та наслідки заснування англійських колоній в Північній Америці. Обґрунтуйте свою позицію стосовно політики переселенців щодо місцевого індіанського населення.
2. Визначте основні питання, які вдалося вирішити на Віденському конгресі. Дайте історико-правову оцінку.

Питання контрольного завдання (Варіант № 16)

1. Охарактеризуйте економічні передумови утворення державності США в історичній перспективі.
2. Роль США в світовій і європейській політиці напередодні і в роки Першої світової війни.

Питання контрольного завдання (Варіант № 17)

1. Встановіть зв'язок Західноєвропейської Реформації та Англійської революції XVII століття.
2. Зробіть порівняльний аналіз внутрішньої політики Франції в період Директорії, Консульства та імперії.

Питання контрольного завдання (Варіант № 18)

1. Зробіть порівняльний аналіз політичних течій в ході Англійської та Французької революцій: індепенденти і жирондисти.
2. Охарактеризуйте головні події першого періоду північноамериканської війни за незалежність.

Питання контрольного завдання (Варіант № 19)

1. Зробіть порівняльний аналіз політичних течій в період Англійської та Французької революцій: пресвітеріани та конституціоналісти (фейяни).
2. З'ясуйте особливості початкового (першого) етапу Англійської буржуазної революції XVII століття.

Питання контрольного завдання (Варіант № 20)

1. Опишіть еволюцію органів влади в період Французької буржуазної революції.
2. Розкрийте принципові засади конфлікту між армією і парламентом в період Англійської буржуазної революції XVII століття.

Питання контрольного завдання (Варіант № 21)

1. Чи згодні ви з висловом: «Занепад Англійської республіки після смерті Кромвелля і реставрація монархії Стюартів – чергове ствердження відомої істини: розвиток людства, зокрема його державно-правових інститутів, йде не по прямій, а ніби по спіралі, де кожний новий виток чимось нагадує попередній, але одночасно має і принципово нові моменти»? Відповідь обґрунтуйте.
2. Висвітліть соціально-економічне та політичне становище Франції в період якобінської диктатури.

Питання контрольного завдання (Варіант № 22)

1. Доля монархів в період Англійської та Французької революцій. Чи була альтернатива?
2. На яких засадах і принципах здійснювалось державне будівництво в період та після Північноамериканської буржуазної революції?

Питання контрольного завдання (Варіант № 23)

1. Розкрийте особливості другого періоду французької буржуазної революції (прихід до влади жирондистів (1792–1793 рр.), державний переворот 1793 р., встановлення Якобінської диктатури, конституція 1793 р.).
2. Зазначте ідеологічні і політичні передумови об'єднання Німеччини. Два варіанти об'єднання країни (на чолі із Пруссією і Австрією).

Питання контрольного завдання (Варіант № 25)

1. Висвітліть економічні і фінансові реформи в період правління Людовіка XVI.
2. Наслідки оголошення незалежності Північноамериканських колоній. Яку роль відіграють статті конфедерації про державний устрій колоній.

Питання контрольного завдання (Варіант № 26)

1. Охарактеризуйте причини та наслідки встановлення у Франції уряду Директорії (1795–1797 рр.).
2. Розкрийте суть американських проектів у відродженні післявоєнної Європи і світу (14 пунктів Вільсона).

Питання контрольного завдання (Варіант № 27)

1. Проблема влади і формування державного устрою Франції в період консульства. Піднесення в країні політичного авторитету Наполеона.
2. Намалуйте політичний портрет О. Бісмарка.

Питання контрольного завдання (Варіант № 28)

1. Охарактеризуйте причини кризи наполеонівського режиму.
2. Державна, політична і військова роль у північноамериканській революції національних лідерів Т. Джеферсона, Б. Франкліна, Дж. Вашингтона, Т. Пейна.

Питання контрольного завдання (Варіант № 29)

1. Охарактеризуйте зміни у співвідношенні сил найбільш розвинутих держав у період реставрації монархії Бурбонів. Внутрішня і зовнішня політика режиму Реставрації.
2. Значення німецької дипломатії в міжнародних відносинах напередодні Першої світової війни.

Питання контрольного завдання (Варіант № 30)

1. Опишіть причини та наслідки Франко-пруської війни 1870–1871 рр.
2. Вкажіть причини послаблення ролі Англії в європейській світовій політиці в період діяльності урядів Гладстона і Дізраелі.

Варіанти білетів в період підсумкового семестрового контролю

Варіант № 1

1. Наявність ознак капіталізму на ранній стадії мануфактурного виробництва (на прикладах конкретних країн Західної Європи).
2. Встановлення уряду Директорії (1795–1797 рр.). Зростання політичного і військового впливу Б. Наполеона.
3. Національні визвольні рухи в Італії в 1848–1849 рр. їх характер, програми, національно-політичні аспекти.

Варіант № 2

1. Ознаки раннього капіталізму в економічному і соціальному розвитку країн Західної Європи в XVI–XVII ст. формування нових соціальних структур (класів).
2. Політичні мотиви перевороту 18 Брюмера 1797 р.
3. Історичні передумови і історична необхідність об'єднання Італії, створення незалежної суверенної держави. Політична діяльність Д. Гарібальді.

Варіант № 3

1. Аграрний переворот в Англії, його наслідки для країни.
2. Франція в період консульства. Конституція 1799 р. Проблема влади і формування державного устрою Франції.
3. Внутрішня і зовнішня політика Італії після завершення об'єднання країни. Наявність політичного аспекту в італо-німецькому зближенні.

Варіант № 4

1. Економічні, соціальні, політичні передумови формування європейської буржуазної цивілізації.
2. Франція в період імперії Б. Наполеона.
3. Участь Італії в Першій світовій війні.

Варіант № 5

1. Формування буржуазної ідеології в епоху Відродження і реформаційних рухів.
2. Зовнішня політика Б. Наполеона, її характер, цілі і задачі.
3. Економічний і політичний розвиток Німеччини після об'єднання країни. Прийняття Конституції 1871 р.

Варіант № 6

1. Кальвінізм – ідеологія зароджуваної буржуазії.
2. Причини кризи і падіння режиму Б. Наполеона.
3. Основні напрямки зовнішньополітичного курсу Німеччини в 70–90-хрр. XIX ст. Зростання мілітаризму.

Варіант № 7

1. Причини і ознаки кризи абсолютних монархій в країнах Західної Європи.
2. Передумови реставрації монархії Бурбонів. Послаблення ролі Франції в європейській політиці.

3. Ідеологічна концепція Німеччини в європейській і світовій політиці.

Варіант № 8

1. Англійський і французький абсолютизм в період зростання кризи феодальної системи.
2. Революційні рухи у Франції в 30-ті рр. XIX ст. встановлення буржуазної монархії Луї Філіпа Орлеанського.
3. Підготовка Німеччини до війни за переділ світу. Німецька дипломатія в міжнародних відносинах напередодні Першої світової війни.

Варіант № 9

1. Економічні, соціальні і політичні передумови нідерландської буржуазної революції. національні аспекти в революційному русі.
2. Політична та економічна криза політики Луї Філіпа Орлеанського.
3. Військово-оперативні дії Німеччини і Центрального (Німецького) блоку в Першій світовій війні.

Варіант № 10

1. Причини поразки, крах політики іспанського абсолютизму в Нідерландах.
2. Причини зростання антиурядових заворушень у Франції в 40-ві рр. XIX ст. Політичні течії і їх програми.
3. Економічний і політичний розвиток Англії в період діяльності урядів Гладстона і Дізраелі. Причини послаблення ролі Англії в європейській світовій політиці.

Варіант № 11

1. Формування буржуазно-республіканського устрою в Нідерландах.
2. Ідеологічні та політичні передумови лютневої революції у Франції (1848–1849 рр.).
3. Причини політичного зближення Великобританії з Францією і Росією. Роль Англії в утворенні військово-політичного альянсу Антанти.

Варіант № 12

1. Вплив нідерландської буржуазної (національної) революції на історичний розвиток країн Західної Європи.

2. Причини поразки прихильників республіки у Франції в лютневій революції. Президентські вибори 1848 р. Перемога прихильників сильної влади.
3. Причини втручання Великобританії в Першу світову війну. Воєнно-оперативні плани країни в 1-й світовій війні.

Варіант № 13

1. Формування буржуазно-дворянської опозиції в Англії проти королівської влади в 20–40-х рр. XVII ст.
2. Зростання політичного впливу у Франції Луї Бонапарта (Наполеона III).
3. Причини, характер, політичні і територіальні аспекти виникнення Першої світової війни.

Варіант № 14

1. Пуританізм – ідеологій англійської буржуазної (пуританської) революції.
2. Франція в період II Імперії. Економічний, соціальний і політичний курс Наполеона III.
3. Аналіз військово-оперативних дій воюючих блоків в 1914–1916 рр.

Варіант № 15

1. Основні етапи (періоди) англійської революції XVII ст. Політично-воєнне розташування сил на кожному етапі. Політичні програми, гасла.
2. Зміцнення впливу Франції в міжнародній і європейській політиці.
3. Причини краху військового плану Німеччини на блискавичну війну і перемогу німецького блоку.

Варіант № 16

1. О. Кромвель – як лідер пуританської революції.
2. Причини загострення франко-пруських відносин.
3. США напередодні другої буржуазної революції. Характер, ідеологічна і політична концепція громадянської війни 1861–1865 рр.

Варіант № 17

1. Англійське суспільство в часи Протекторату О. Кромвеля.

- Економічний та політичний розвиток Німеччини в кінці XVIII і пер. пол. XIX ст. Причини економічного відставання Німеччини. Труднощі зростання впливу капіталізму в німецькій економіці.
- США в період діяльності республіканського уряду А. Лінкольна.

Варіант № 18

- Причини і наслідки кризи «кромвельського режиму».
- Ідеологічні і політичні передумови об'єднання Німеччини. Два варіанти об'єднання країни (на чолі із Пруссією і Австрією).
- Економічні і політичні аспекти курсу на реконструкцію 1868–1871 рр. Другий етап громадянської війни.

Варіант № 19

- Передумови реставрації монархії Стюартів.
- Політична і державна діяльність О.Бісмарка.
- Характер соціальних рухів в США в 80–90-х рр. XIX ст., їх вплив на економічний розвиток країни.

Варіант № 20

- Державний переворот 1689 р., його причини, наслідки.
- Політичні процеси в Німеччині в період підготовки курсу на об'єднання країн.
- США напередодні Першої світової війни. Економічні, технічні досягнення країни, їх вплив на зростання впливу США в міжнародній політиці.

Варіант № 21

- Соціально-економічний і політичний розвиток Англії.
- Перемога Пруссії у франко-пруській війні. Зміцнення ролі Пруссії в об'єднанні країни.
- Внутрішній і зовнішньополітичний курс Т. Рузвельта і В. Вільсона напередодні і в роки Першої світової війни.

Варіант № 22

- Промисловий переворот в Англії, його вплив на економічний, соціальний і політичний розвиток країни.
- Утворення Німецької імперії. Зростання ролі Німеччини у світовій і європейській політиці.
- Вплив США на світову і європейську політику після завершення Першої світової війни.

Варіант № 23

1. Характер реформ в Англії в 30–40 рр. XIX ст.
2. Причини, характер Північноамериканської революції 70–80-х рр. XVIII ст.
3. Причини поразки Франції у війні з Пруссією 1870–1871 рр. Послаблення ролі Франції в європейській і світовій політиці.

Варіант № 24

1. Характер економічних і фінансових реформ в період правління і Людовіка XVI.
2. Ідеологічні та політичні передумови підготовки національно-визвольного руху північноамериканських колоній проти англійського панування.
3. Економічний і політичний розвиток Франції 80–90-х рр. XIX ст. Конституція третьої республіки.

Варіант № 25

1. Загострення економічної, політичної і соціальної кризи у Франції напередодні буржуазної революції в кінці XVIII ст.
2. Державна, політична і військова роль у північноамериканській революції національних лідерів Джефферсона, Франкліна, Вашингтона, Т. Пейна.
3. Політичні течії у Франції, їх програма і вплив на суспільне життя країни XIX ст.

Варіант № 26

1. Основні періоди французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Політичні програми на кожному етапі.
2. Оголошення незалежності Північноамериканських колоній. Статті конфедерації про державний устрій колоній.
3. Геополітичні аспекти зовнішньополітичного курсу Франції напередодні Першої світової війни.

Варіант № 27

1. Франція після падіння монархії Людовіка XVI.
2. Конституція 1787 р., її положення про формування державно-політичного і соціально-економічного устрою США.
3. Воєнно-оперативні дії Франції в Першій світовій війні. Роль країни у військово-політичному блоці «Антанта» на завершальному етапі війни.

Варіант № 28

1. Франція в період якобінської диктатури. Причини кризи і падіння режиму якобінців.
2. Основні напрямки соціально-економічного розвитку США в пер. пол. XIX ст. Доктрина «Монро», її політичний, міжнародний аспект.
3. Геополітичні інтереси Франції в європейській політиці після завершення Першої світової війни.

Варіант № 29

1. Політичні та ідеологічні мотиви перевороту 9 термідора 1794 р.
2. Економічні та політичні особливості історичного розвитку Італії в I пол. XIX ст.
3. Американські проекти у відродженні післявоєнної Європи і світу (14 пунктів Вільсона).

Варіант № 30

1. Економічний та соціальний курс термідоріанського уряду у Франції після термідоріанського перевороту.
2. Політичні та національні течії в суспільному житті Італії в 40-х рр. XIX ст. Національна програма лідерів «Молода Італія» Д. Маузіні про шляхи об'єднання Італії.
3. Причини поразки Німеччини і її союзників в першій світовій війні. Капітуляція Німеччини.

ГЛОСАРІЙ

(ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

А

Антикомунізм – сукупність стратегічних доктрин, політичних та ідеологічних акцій, теоретичних концепцій і пропагандистських заходів, що використовуються проти ідеології, теорії та практики комунізму.

Антиподи – люди та соціальні групи супротивних поглядів, характерів, інтересів.

Аншлюс – політика загарбання (напр., Австрії Німеччиною).

Апартеїд – офіційна державна політика расової дискримінації щодо африканських народів в Південно-Африканській Республіці і Південній Родезії.

Апатриди – особи, які не мають громадянства й підданства жодної держави, проте мусять дотримуватися законів тієї країни, в якій перебувають. Як правило, А. позбавлені виборчих прав.

Аристократія – 1) форма правління, за якої державна влада належить привілейованій знатній меншості. 2) Знать, привілейована частина суспільної групи, яка має особливі права або привілеї.

Асиміляція – етнічний процес, під час якого окремі, переважно нечисленні народи внаслідок тривалого спілкування з іншим народом, серед якого вони живуть, засвоюють його культуру і мову та поступово зливаються з ним.

Асоціація – об'єднання, союз, угруповання для досягнення спільної мети.

Анархізм – суспільно-політична течія, що заперечує необхідність державної та іншої політичної влади і пропагує необмежену свободу особистості.

Анархо-синдикалізм – течія в робітничому русі, що знаходиться під впливом анархізму (з грецької – безвладдя). Відкидає політичну боротьбу і політичну роль робітничої партії, вважає вищою формою організації робітників профспілки, виступає за тактику «прямої дії» (саботаж, бойкот, загальний страйк).

Б

Балканізація – термін на означення багатостороннього конфлікту, найчастіше збройного, спричинене-

ного розпадом багатонаціональних імперій, учасниками якого є метрополія та її колонії.

Бікамералізм – двопалатний статус парламенту.

Біль – 1) у XII–XIII ст. в Англії – скарга до суду. 2) З початку XIV до кінця XVIII ст. – петиція, яку подавала якась особа на ім'я парламенту або одна з палат парламенту на ім'я короля. 3) З кінця XVIII ст. – законопроект, що вноситься урядом або членом парламенту.

Біпатриди – особи, які за міжнародним правом мають статус громадянства в двох або навіть декількох державах.

Біпатризм – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, котрі, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Б. не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома основними партіями, а жодна з інших партій не бере реальної участі в управлінні державою.

Бланкізм – течія в соціалістичному русі (головним чином у Франції в XIX – на початку XX ст.). Пов'язана з діяльністю Л. О. Бланкі.

Блок військовий – військово-політичний союз або угода держав, метою яких є спільні дії для розв'язання спільних політичних, економічних і військових завдань.

Блок політичний – угода, союз між державами, партіями чи окремими угрупованнями для досягнення спільної політичної мети.

Бури (африканери) – самоназва голландських, французьких і німецьких колоністів у Південній Африці.

В

Відродження – процес відновлення різних сфер (економічної, національної, духовної, культурної, мовної, релігійної та ін.) буття певного народу після їх занепаду. Передбачає наявність відповідних об'єктивних та суб'єктивних передумов. Пов'язане зі значним зростанням уваги до проблем і процесів, які свідомо чи несвідомо гальмувалися або замовчувалися у минулому, з активізацією діяльності національно свідомих суспільних сил (політичних партій, рухів, громадських організацій, лідерів).

Відродження національне – процес розкриття та реалізації свого часу затриманих чи нездійснених через ті чи інші причини можливостей нації (народу) до розвитку, більш широкого, ніж у минулому задоволення потреб та запитів людей, які належать до певного національного колективу. В. Н. означає не

повернення народів до колишніх стадій їхньої соціально-культурної еволюції, а розвиток національних культур відповідно до вимог сучасної епохи.

Війна – спосіб розв’язання суперечностей між суспільними станами, державами й націями засобами організованої збройної боротьби за досягнення певної політичної мети.

Влада виконавча – самостійний вид влади, який здійснює політичне та адміністративне управління.

Влада законодавча – представницькі політичні органи влади, до компетенції яких віднесене законодавство.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони виникненню диктатури.

Волюнтаризм – позиція суб’єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

Волюнтаризм політичний – позиція суб’єкта політики, згідно з якою основним фактором досягнення головної мети є воля, особисті прагнення та політичні наміри.

Вікторіанська епоха – період в історії Англії (друга половина XIX ст.), коли вона досягла найбільшої могутності й стабільного внутрішнього становища. Припала на правління королеви Вікторії.

Г

Газават – у мусульманській релігії священна війна проти «невірних», тобто тих, хто не сповідує іслам.

Гегемонізм – політика, заснована на прагненні панувати над іншими народами і країнами світу.

Грамота вірча – документ, який посвідчує призначення дипломатичного представника в певну державу.

Громадянин – особа, яка має права й обов’язки, визначені конституцією і законами, і бере участь у формуванні органів політичної влади.

Громадянство – правова належність особи до певної держави.

Гомруль («самоуправління») – одна з головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Д

Декларація – 1) заява одного чи декількох урядів, політичних

партій, міжнародних або громадських організацій, що доводить до загального відома програмний акт, важливу міжнародну подію, закон тощо. 2) Урочисте проголошення загальнополітичних принципів. 3) Заява платника податку про характер і розмір доходів. 4) Документ, що додається до грошових і цінних паперів, які надсилаються поштою за межі країни.

Деколонізація – ліквідація колоніального панування метрополії, відновлення суверенності народів колоніальних та залежних країн як господарів власної долі та утвердження ролі цих країн як самостійних і повноправних суб'єктів міжнародного права та міжнародних відносин.

Декрет – 1) у Стародавньому Римі акт сенату, консула, імператора. 2) У деяких державах – урядовий акт, що часто замінює закон і має силу закону.

Декретувати – узаконити щось, оголосити або надати силу чомусь виданням декрету.

Делегат – обраний або призначений представник, уповноважений держави, організації, установи, колективу, що представляє їхні інтереси на з'їздах, нарадах, конгресах тощо.

Делімітація – детальне узгодження лінії державного кордону, що підписується сторонами цього процесу і затверджується парламентами.

Демагогія – обман народу брехливими обіцянками, гаслами, навмисним перекручуванням фактів задля досягнення політичної чи корисливої мети.

Демаркація кордонів – у міжнародному праві визначення лінії державного кордону на місцевості шляхом встановлення прикордонних знаків (стовпів, пірамід тощо).

Демарш – дипломатичний акт уряду, відомства закордонних справ або дипломатичного представника однієї держави перед урядом Іншої держави. Містить прохання, протест, вимогу, застереження чи погрозу.

Демілітаризація – 1) роззброєння. 2) У міжнародному праві ліквідація, відповідно до міжнародних договорів, військових споруд та укріплень на певній території, а також заборона мати на ній військову промисловість, утримувати збройні сили, здійснювати військові маневри тощо.

Демобілізація – 1) переведення збройних сил та економіки країни з воєнного стану на мирний. 2) Скорочення після війни збройних сил до штатів мирного часу шляхом розформування особового складу військових частин, з'єднань та установ. 3) Звільнення із збройних сил військовослужбовців після закінчення строку військової служби.

Демократизація – утвердження принципів демократії, встанов-

лення демократичного ладу, здійснення демократичних заходів.

Демократія – форма політичного режиму та суспільного ладу, які побудовані на визнанні народу джерелом влади і передбачають виборний принцип формування органів політичної влади. Д. буває: партисипаторною (передбачає участь народу у прийнятті політичних рішень), плебісцитарною (обрання народом політичних лідерів), ліберальною (створення умов розвитку вільного ринку та гарантій прав і свобод громадян), соціальною (забезпечення певних соціальних гарантій).

Демократія безпосередня – форма прямого народовладдя, здійснення влади народом безпосередньо, без створення постійних органів або інших інститутів, у формах, передбачених конституцією і законами.

Демонстрація – процесія, мітинг чи інша форма масового вираження суспільних настроїв.

Денаціоналізація – повернення державою націоналізованих підприємств і майна у приватну власність.

Деномінація – зміна національної вартості грошових знаків для спрощення і полегшення платіжного обороту, обліку і розрахунків.

Договір політичний – добровільна угода між двома або декілько-

ма суверенними державами або організаціями, а також народами, націями, соціальними або політичними угрупованнями щодо встановлення, зміни або припинення їхніх взаємних зобов'язань і прав у галузі політичного співробітництва.

Доктрина – провідний теоретичний або політичний принцип.

Доктрина військова – головний документ певних суспільних сил та спеціально створених ними інститутів влади, в якому викладені основні принципи та зміст їхньої військової політики.

Доктрина політична – основоположний принцип діяльності суб'єктів політичного процесу, заснований на певній політичній ідеології.

Доктринерство – 1) уперте, формальне додержання абстрактної теорії, навіть якщо вона суперечить практиці. 2) Намагання підкріпити відірвані від життя міркування науковими доказами.

Документ – історично достовірне письмове джерело.

Документація – сукупність документів, присвячених якомусь питанню, явищу, процесові, особі, установі.

Домініон – самоврядна частіша колишньої Британської імперії.

Дуаєн – особа, котра від імені дипломатичного корпусу в країні перебування розв'язує протокольні (процедурні) питання.

Думка громадська – 1) один із виявів масової суспільно-політичної свідомості, що віддзеркалює ставлення народу чи певної його частини до влади. 2) Сукупна надособистісна позиція, точка зору певної структурно означеної спільності людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій.

Думка політична – активна, цілеспрямована, узагальнююча ідеальна діяльність у формі різноманітних понять, категорій, теорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків і відносин, форм і функцій власне політики та влади, політичних процесів та інститутів, політичної ідеології і культури, політичної стратегії і тактики, інших політичних явищ і цінностей, творення нових політичних ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього.

Е

Експансія – одна із форм зовнішньої політики держави, спрямована на економічне і політичне поневолення інших країн.

Експропріація – 1) у праві – примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами державної влади, як правило, незалежно від згоди власника.

2) У соціально-економічному розумінні – позбавлення засобів виробництва одного суспільного класу (або верстви) іншим за допомогою прямого насильства або економічним шляхом.

Екстремізм – схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці.

Ембарго – 1) заборона державною владою будь-якої країни ввозити або вивозити золото, іноземну валюту, певні товари та інші цінності. 2) Заборона заходити в порти й виходити з них іноземним суднам. 3) Затримання (арешт) у країні іноземної власності.

Епігон – особа, яка в нових умовах механічно відтворює застарілі ідеї та (в мистецтві) прийоми й художні засоби своїх попередників.

Ескалація – у воєнно-політичних доктринах деяких держав плано-мірне нарощування військової могутності держави, армії, збільшення збройних сил у певному районі, нарощування інтенсивності й розширення театру воєнних дій, перенесення воєнних операцій у нові райони.

Еліта – найбільш колоритні представники суспільства, або її частини, угруповання та ін. Е. – соціальний прошарок, що займає провідне становище в якійсь сфері діяльності.

Є

Євразійство – концепція, основною засадою якої є ідея синтезу західної і східної культур як моделі суспільного розвитку. Передумовою Є. був релігійний провіденціалізм російського мислителя першої половини XIX ст. П. Чадаєва, котрий вважав, що Росія, перебуваючи між Заходом і Сходом, мала поєднати в собі «обидва великих начала духовної природи», але не зробила цього і залишилася поза часом і поза межами двох цивілізацій.

Ж

Життя політичне – одна із основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю та відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

З

Закон – акт найвищого органу державної влади, що має найвищу юридичну силу щодо активів інших державних органів та громадських організацій і регулює

найважливіші суспільні відносини.

Заколот – таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення чинної влади або змусити її прийняти потрібне рішення.

Законність – правовий режим життя суспільства, при якому діяльність усіх державних органів, установ і організацій, усіх службових осіб і громадян здійснюється відповідно до вимог закону.

Змова – таємна угода вузького кола осіб для досягнення якоїсь політичної мети.

І

Ідеологія – система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних соціальних верств або груп.

Ідеологія національна – система ідей та поглядів, яка відображає інтереси та шляхи політичного й етнокультурного розвитку нації.

Ідея національна – основна думка, в якій синтезовані політичні, економічні та етнокультурні аспекти формування та розвитку нації.

Імперія – 1) монархічна держава, главою якої є імператор. 2) Велика колоніальна держава, яка

загарбала просторі території у різних частинах земної кулі.

Індустріалізація – процес створення великого машинного виробництва і перехід на цій основі від аграрного до індустріального суспільства.

К

Колонія – країна або територія, що перебуває під владою метрополії, позбавлена політичної й економічної самостійності; управляється на основі спеціального режиму.

Комюніке – офіційне повідомлення про хід і наслідки переговорів між державними і громадськими діячами, делегаціями у міжнародних відносинах.

Конвенція – різновид міжнародного договору, простого за формою і одно-предметного за змістом. К. встановлює взаємні права та обов'язки держав, як правило, у певній галузі.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтуються на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституція – основний закон держави, який визначає основи політичної, економічної і правової системи країни. К. закріплює форму правління й державного

ладу, порядок утворення, принцип діяльності і компетенції центральних і місцевих державних органів, виборчу систему, права і обов'язки громадян, організацію та принципи правосуддя тощо. К. приймається парламентом, конституційними зборами – конституантою, загальнонародним референдумом, актом монарха (даровані конституцією).

Контрабанда – незаконне умисне переміщення товарів або інших цінностей через державний кордон.

Контрреволюція – активна боротьба реакційних (повалених) класів і соціальних груп, які сходять з історичної арени, проти революційних змін, їхня реакція на революційний процес.

Концесія – договір передачі в експлуатацію на певних умовах природних багатств, підприємств та інших громадських об'єктів, що належать державі або муніципалітетам.

Капітал – кошти й матеріальні засоби, що приносять прибуток.

Клерикали – прихильники посилення позицій релігії та церкви в політичному, духовному житті суспільства.

Л

Легіслатура – термін повноважень політичних органів влади

або назва законодавчих зборів штату у США.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, історичною ознакою якої є обстоювання мирного реформістського шляху здійснення соціально-економічних і політичних перетворень. Ідейна і громадсько-політична течія, що виникла в європейських країнах в XVII–XVIII ст. і проголошувала принципи громадянських, політичних та економічних свобод. У XIX – на початку XX ст. сформувалися головні положення Л.: громадянське суспільство, права і свободи людини, правова держава, демократичні політичні інститути, свобода приватного підприємництва та торгівлі.

Лінія демаркаційна – 1) умовна лінія (смуга) на місцевості, водному і повітряному просторах, яка розмежовує збройні сили воюючих сторін на час перемир'я або перед підписанням угоди про мир. 2) Лінія, що поділяє на зони окупації територію переможеної країни.

Люмпенізація – процес втрати якимсь класом, соціальним прошарком характерних рис, перехід в інший соціальний статус. Л. здебільшого супроводжується втратою професіоналізму та соціальної ініціативи, безробіттям, правовим нігілізмом, зниженням рівня культури.

М

Маніфест – 1) урочистий акт, звернення верховної державної влади до населення. Іноді містить законодавчі норми або сповіщає про схвалення важливих законів. 2) Письмове звернення, декларація політичної партії, громадської організації з викладом програмних поглядів, постанов тощо.

Маніфестація – публічний масовий виступ для вираження солідарності, підтримки або протесту.

Масонство – альтернативний до державних структур і державної ідеології громадській рух. Назву, організаційну форму (так звані ложі), традиції М. запозичило у середньовічних цехів (братств) каменярів, почасти – у лицарських і містичних (чогось) у будь-якій сфері діяльності.

Марксизм – філософське, економічне і політичне вчення, основоположниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс.

Мілітаризм – політика нарощування воєнної могутності держави.

Модернізація – процес змін, під час яких менш розвинені суспільства набувають рис, притаманних більш розвиненим, тобто свідоме проведення державою якісних перетворень у всіх сфе-

рах суспільного життя з урахуванням досвіду передових країн.

Н

Націоналізація – перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва, центральна ланка комуністичної системи організації виробництва та розподілу продукції.

Націоналізм – ідеологія і політика, основою яких є ідея винятковості національних пріоритетів і національної зверхності, трактування нації як вищої форми суспільства.

Національне питання – сукупність політичних, економічних, правових, ідеологічних та інших проблем, що виникають у процесі міжнародного спілкування всередині країни.

О

Оруеллізм – пропагандистське маніпулювання фактами, словами, поняттями та цілеспрямоване спотворення правди, історичного минулого, істини з боку владних структур, які чинять ідеологічний вплив на суспільну мораль через засоби масової інформації та прагнуть досягти цілковитого контролю над суспільством.

Опозиція – партія або група, що виступає врозріз із думкою більшості або панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблеми.

Опортунізм – політика, спрямована на співробітництво робітників і промисловців, на обмеження робітничого руху боротьбою за реформи.

П

Панісламізм – релігійно-політична доктрина, яка проголошує своєю метою політичне об'єднання народів, що сповідують іслам. Виник у другій половині XIX ст.

Парадигма – вихідна концептуальна схема, модель постановки суспільно-політичних проблем та їх розв'язання.

Паритет – рівність, однакове становище, рівноправні стосунки і позиції на переговорах; взаємоприйнятні умови для укладення угод, договорів між суб'єктами політики, міжнародних відносин.

Парламент – найвищий представницький та законодавчий орган будь-якої держави.

Парламентаризм – сукупність форм взаємодії парламенту з іншими органами політичної влади.

Партикуляризм – принцип соціальної та політичної активності, зорієнтований на захист приватних чи вузькогрупових інтересів. Це прагнення до самостійності окремих частин держави чи різних сфер соціального життя, тенденція до автономізації особистості, що дає змогу останній уникнути політичної доктринізації. П. може спричиняти децентралізацію управління, руйнування внутрішньогосподарських і соціальних зв'язків, політичну роздробленість і врешті-решт сепаратизм. Водночас П. передбачає забезпечення прав особи, її етнічної автономії, а тому є важливою ознакою демократизму держави.

Прерогатива – виключне право якого-небудь державного, громадського органу (організації) або службової особи в певній галузі чи з певних питань.

Промульгація – підписання й офіційне проголошення чинності закону главою держави.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки під іноземної конкуренції й розширення зовнішніх ринків.

Пангерманізм – політична доктрина, яка стверджує перевагу німецької нації над іншими і доводить необхідність її панування. Зовнішньополітичним кредо П. було гасло: «Натиск на Схід».

Р

Роялізм – політична течія у західній Європі, заснована на прихильності до монархії.

Ревізіонізм – перегляд, переробка під впливом умов, що змінюються, будь-яких учень, політичних принципів і настанов.

Реформізм – політична течія, що набула поширення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. її представники виступали за поступове перетворення суспільства за допомогою послідовних реформ, за втілення принципу соціальної справедливості й гармонії суспільних відносин.

С

Сателіт – 1) у Стародавньому Римі озброєний найманець, який супроводив володаря. 2) Держава, формально незалежна, але фактично підпорядкована іншій, більшій державі.

Сатрап – 1) намісник провінції (сатрапії) в державах Ахеменідів, Селевкідів, Сасанідів, Парфянському царстві. 2) У переносному значенні – деспотичний адміністратор, безконтрольний правитель.

Сегрегація – один із виявів політики і практики расової дискримінації, що полягає у примусово-

му відокремленні «кольорового» населення від «білого».

Сейм – 1) Станово-представницька установа у феодальній Польщі, Чехії та деяких інших державах Східної Європи. 2) Найвищий орган державної влади Республіки Польщі.

Секвестр – повна або часткова за розпорядженням органів державної влади заборона користуватися будь-яким майном.

Сенат – 1) У Стародавньому Римі дореспубліканського періоду – збори старійшин; у період республіки — орган верховної і державної влади. 2) У багатьох сучасних країнах (Бельгії, Канаді, СІПА та ін.) – верхня палата парламенту.

Сервітут – 1) обмежене право користуватися чужою річчю. 2) У міжнародній практиці – обмеження суверенітету держави над її територією на користь іншої держави або держав (наприклад, створення морських і військових баз, транзит через каналі тощо).

Свадеші – рух бойкоту англійських товарів в Індії.

Страйк – форма боротьби робітників за свої права. Припинення роботи аж до задоволення вимог економічного чи політичного характеру.

Суфражизм – рух за виборчі права жінок. Найбільшого поширення набрав в Англії та США наприкінці XIX – на початку XX ст.

Сфера впливу – частина території (однієї країни чи регіону, до якого входять кілька країн), на яку розповсюджується вплив (політичний, економічний) іншої держави.

Т

Титул – спадкове або надане монархом почесне дворянське звання (граф, князь, барон, віконт тощо).

Трибун – 1) у Стародавньому Римі службова особа. 2) Громадський діяч, який у своїх публіцистичних чи ораторських виступах палко відстоює права або інтереси певної соціальної групи.

У

Узурпація — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Указ – 1) правовий акт держави, президента. 2) Правовий акт постійно діючого колегіального органу державної влади — президії, якщо остання утворюється представницьким органом державної влади. 3) Історичний документ колишніх органів державної влади.

Ультиматум – категорична вимога однієї держави до іншої вико-

нати до визначеного терміну конкретні пропозиції під загрозою розриву дипломатичних відносин, застосування військової сили або інших санкцій.

Універсал – урочиста грамота, декларація, маніфест.

Унія – союз.

Утилітаризм – принцип оцінки всіх явищ лише з точки зору матеріальної вигоди, зиску і прагнення особи в поведінці, діяльності отримувати практичну користь.

Ф

Фаворитизм – у феодальних і буржуазних державах — покровительство з боку монарха або інших високопоставлених осіб своїм улюбленим (фаворитам), наданням їм високих посад, титулів, привілеїв. У Європі Ф. набув поширення в епоху абсолютизму.

Форум – 1) у містах Стародавнього Риму – головна міська площа, яка була ринком, а також центром політичного життя. 2) Широко представницькі збори, з'їзд.

Фронт – 1) оперативно-стратегічне з'єднання збройних сил. Створене звичайно на початку війни, яке призначається для розв'язання оперативно-стратегічних завдань на континентальному театрі воєнних дій. 2) Лінія роз-

гортання збройних сил та їхнього зіткнення з противником.

3) Район (смуга, зона) території, на якій відбуваються воєнні дії.

4) Сторона бойового порядку (оперативного шикуння) військ, обернена до супротивника.

Фундаменталізм – радикальне й войовниче неприйняття принципів, форм і мети будь-якої модернізації, обстоювання традицій, старих життєвих і світоглядних форм.

Х

Хартія – 1) матеріал (папірус або пергамент), на якому написано рукопис. 2) У середні віки документ, що засвідчував якісь права або привілеї. 3) У сучасному вживанні – назва деяких документів, декларацій суспільно-політичного значення.

Ц

Ценз – умова допуску чи обмеження участі особи у здійсненні певних політичних, конституційних виборних прав, прийнята в конституціях та виборчих законах держав.

Цензура – система державного нагляду (контролю) за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованих видань, теат-

ральних вистав, кінофільмів, радіо й телевізійних передач.

Централізація – політичний процес, па основі якого формується централізм як управлінська політична система із властивими їй вертикальною структурою її субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Ч

Чартизм – перший масовий політично оформлений пролетарський рух, виник Англії у 30-х роках XIX ст. Політичні вимоги чартистів викладені 1838 р. у пети-

ції до парламенту, у так званій народній хартії (звідки н назва).

Ш

Штат – 1) складова частина деяких держав з федеративною формою державного устрою. 2) Назва державної територіальної одиниці, яка входить до складу федерації.

Ю

Юнкер – прусський землевласник.

РОЗШИРЕНИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК (БАЗОВИЙ)

Пізнє середньовіччя та ранній новий час

А

Абат – настоятель монастиря у Західній Європі з V ст.

Абсолютизм – абсолютна самодержавна монархія – форма державного правління, при якій верховна влада повністю належить монарху (царю, імператору, королю).

Анафема – відлучення від церкви, прокляття.

Англіканська церква – державна церква в Англії, одна з протестантських церков. Виникла в 30-ті роки XVI ст. під час Реформації.

Розповсюджена переважно в англомовних країнах.

Б

Барон – феодалний титул у Західній Європі. У VI–VII ст. баронами називали взагалі знатних людей.

Бедуїни – кочівники на Аравійському півострові та в деяких частинах Північної Африки.

Бейліки – дрібні самостійні князівства в країнах Близького та Середнього Сходу.

Бенефіцій – у ранньосередньовічній Західній Європі надання королем чи великим землевласником васалові в довічне користування землі як винагороди за службу.

Булла – особливо важливий королівський чи папський документ, скріплений металевою печаткою – буллою.

Бургомістр – міський голова.

Бюргер – повноправний городянин.

В

Ваганти – мандрівні середньовічні актори.

Васал – персону, яка зобов'язана перед іншою персоною (сеньйором) вірністю і службою. Система васалітету склалася в Західній Європі в період розвинутого феодалізму. Головний принцип: «Васал мого васала – не мій васал».

Васалітет – особиста залежність одних феодалів (васалів) від інших, могутніших (сеньйорів).

Верв – територіальний округ, який складав декілька селянських общин (мир). Члени верві несли взаємну відповідальність перед князем і були пов'язані круговою порукою.

Візир – титул вищого урядовця в багатьох мусульманських країнах.

Г

Гвардія – відбірна привілейована частина війська. Термін «гвардія» з'явився в Італії у XII ст., коли гвардійські війська виконували охоронні функції.

Генеральні штати – вищий станово-представницький орган Франції XIV–XVI ст., в якому були представлені духовництво, дворянство і заможні городяни.

Гільдії – союзи купців для допомоги один одному та захисту від грабіжників. Члени гільдії збирались на збори, щоб вирішити загальні для всіх питання та обрати керівника.

Гранди – іспанські вельможі.

Гуманізм – філософський підхід, що в теоретико-світоглядний спосіб поєднує вчення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства. В основі гуманізму – ідеї та ідеали розуму та людяності, що їх послідовно розвивали філософи античної доби, діячі культури епохи Ренесансу, мислителі Просвітництва, інтелектуали Нового часу.

Д

Дворянство – привілейований стан феодальної епохи, який об'єднував велику земельну аристократію і основну масу середніх і дрібних землеробців.

Дервіші – мусульманські жєбру-ючі чєнци.

Диван – рада з вищих сановників у султанській Турєччині.

Династія – монархи з одного роду, які змінювали один одного на троні з правом успадкування.

Дож – голова уряду у Венеціанський та Генуєзькій рєспубліках.

Донжон – головна башта лицарського замку.

Домініканці – католицький чернечий орден. Заснований на початку XIII ст. монахом Домініком для боротьби з єретиками. Мали право повсюдної проповіді та викладання в університетах. Всіляко допомагали папству придумувати антикатолицькі та антифеодалні виступи.

Дофін – титул спадкоємців французького престолу.

Е

Екзархат – окрема церковна адміністративно-територіальна одиниця, яка має певну самостійність.

Є

Єретичні рухи – масові виступи мирян і окремих духовних осіб за перегляд релігійних положень, освячених церквою, та за зміни в церковній організації. Один з виявів невдоволення на-

родних мас своїм становищем у суспільстві.

І

Іконоборництво – боротьба візантійських імператорів з церквою у VIII – на початку IX ст. Імператори закривали великі монастирі, конфісковували їх майно і землю. При цьому було заборонено шанування ікон із зображенням християнського Бога.

Інвеститура – право призначати і затверджувати єпископів.

Індульгенція – папська грамота, яка давала віруючим відпущення гріхів, тобто звільнення від покарання за скоєний гріх. Торгівці індульгенціями викликали обурення, вимога покінчити з нею була одним з гасел Реформації.

Інквізиція – судова установа католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з єретиками. У більшості країн Європи скасована у XVIII ст.

Інтердикт – заборона проводити богослужіння. Супроводжувався закриттям храмів, заборонаю хрестити дітей, хоронити померлих на кладовищах тощо.

К

Канонік – член церковного суду.

Капітулярії – закони та розпорядження франкських королів.

Каравелла – швидке парусне судно. Створено у XVст.

Кардинал – у католицькій церкві вища після Папи римського духовна особа.

Комуни – міста, які звільнилися від влади сеньйорів. Перші комуни в Західній Європі з'являються в Північній Італії і Франції.

Конклав – зібрання кардиналів з метою обрання папи.

Кортеси – представницькі органи влади в Іспанії та португалії.

Курія римська – папський уряд.

Курфюсти – князі в Німеччині, що обирають монарха.

Л

Ландтаг – збори або з'їзди представників станів у німецьких князівствах.

Лорд – англійський сеньйор.

М

Мінарет – баштоподібна споруда при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.

Мінезингери – німецькі середньовічні поети-співці.

Місництво – боротьба за місце при княжому дворі в Московській державі.

Міста-комуни – міста разом з міськими округами, що звільни-

лися з-під влади сеньйора й утворили свої органи управління.

Метрополія – держава, що має колонії.

О

Опала – монарша немилість.

П

Панславізм – теорія всеслов'янської єдності в тій чи іншій формі та відповідний політичний рух. Панславізм формувався, як природний наслідок боротьби слов'янських народів за звільнення від турецького і австро-угорського панування.

Папа – римський єпископ, верховний голова римо-католицької церкви і держави Ватикан, який обирається довічно.

Папська курія – керівний орган католицької церкви, очолюваний папою.

Парламент – вищий виборний представницький орган державної влади.

Пілігрим – чужинець, мандрівний богомалець, паломник.

Пополани – народ, у XII–XVI ст. – торгівельно-ремісницькі шари населення міст північної та середньої Італії, що об'єднувалися в цехи. У XIII ст. встановили власну владу у Болонії, Флоренції

тощо. У XIV ст. розділилися на «жирний» і «тощий» народ.

«Посполите рушення» – шляхетське ополчення.

Р

Ратуша – будинок міської ради, який знаходився на ринковій площі міста.

Революція – корінні, глибокі і якісні зміни в розвитку будь-яких явищ природи, суспільства, пізнання; переворот у будь-якій області.

Регентство – тимчасове виконання королівських обов'язків у наслідок хвороби чи малолітства монарха.

Рейхстаг – 1) один з органів центральної влади в Середньовічній Римській імперії; 2) німецький парламент.

Реконкіста – відвоювання християнами земель в Іспанії, захоплених маврами та арабами (VIII–XV ст.).

Реформація – соціально-політичний рух у XVI ст. в Європі проти феодалізму та його опори – католицької церкви.

С

Самодержець – монарх, якому належить уся повнота влади, який нікому не підзвітний.

Самурай – у феодальній Японії: в широкому значенні – світські феодала, у вузькому – військово-феодальний стан дрібних феодалів.

Сарацени – європейська назва арабів та інших мусульман Близького Сходу.

Сейм – станово-представницький орган у Польсько-Литовській державі, Чехії в період середньовіччя. Зараз сейм – назва парламенту в Польщі, Литві, Латвії, Фінляндії.

Серви – категорія феодально залежних селян, які були найбільш обмежені в правах.

Сеньйор – правитель міст-держави (сеньйорії) в Північній та Середній Італії.

Станова монархія – централізована держава, в якій королівська влада спиралась на збори представників станів.

Сьогун – титул військово-феодальних правителів Японії у 1192–1867 рр., при яких імператорська династія не мала реальної влади.

Т

Таборити – учасники визвольного руху в Чехії у XV ст. – поборники ідеї докорінної перебудови суспільства на засадах майнової та соціальної рівності.

Х

Хартія – документ, який засвідчував права чи привілеї.

Ц

Централізована держава – держав, яка керується з єдиного центру.

Цехи – об'єднання ремісників однієї спеціальності.

Ч

Чашники – учасники визвольного руху в Чехії XV ст., які боролися проти німецького засилля та домагалися реформи церкви.

Ш

Шаріат – звід законів, складених на основі Корану і Суні в період феодалізму в країнах поширення ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного прав, регламентує молитву, піст тощо.

Шериф – королівський чиновник у графствах Англії.

Шляхта – польські середні та дрібні дворяни.

Я

Яничари – турецькі воїни з представників завойованих турками народів, охоронці султана.

Історія нового часу

А

Аболіціонізм – 1) суспільний рух за скасування будь-якого закону; 2) рух в Англії та США в кінці XVIII – першій половині XIX ст. за ліквідацію рабства.

Автократія – політичний режим, при якому нема представницьких органів; вся повнота державної влади в країні зосереджена в руках необмеженого законом і безконтрольного правителя.

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом.

Аграрні реформи – державні заходи по перетворенню умов землеробства, форм землекористування і характеру земельних відносин.

Агресія – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політич-

ної незалежності другої держави.

Анархізм – суспільно-політична течія, яка заперечує державну і будь-яку політичну владу, виступає за необмежену свободу окремої особистості.

Анексія – насильницьке захоплення однією державою частини або всієї території, яка належить іншій державі.

Антагонізм – форма суперечності, що характеризується найвищою гостротою боротьби непримиренно ворожих тенденцій, сил, яка поглиблюється в міру свого розвитку і переростає в конфлікт.

Антанта – воєнно-політичний союз Великобританії, Франції і Росії, який кінцево сформувався у 1907 році.

Антиклерикалізм – погляди, а також суспільний рух, спрямовані проти світських привілеїв церкви та її впливу на різні сфери поза церковного життя – політику, економіку, культуру, освіту.

Апартеїд – політика жорсткої расової дискримінації і сегрегації, яка проводилась у ПАР.

Аракчєєвщина – політика крайньої реакції і засилля воєнщини; проводилась в Росії військовим міністром і начальником військових поселень Аракчєєвим в першій половині XIX ст.

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо)

раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Атеїзм – безбожництво, заперечення існування Бога та пов'язане з цим заперечення релігій. Атеїзм, як правило, є не просто заперечення, а аргументована критика релігійних ідеологій, спростування релігійних поглядів на навколишній світ як таких, що не відповідають дійсності, протиставлення їм наукового розуміння світу, з'ясування причин виникнення та існування релігійних вірувань.

Б

Багатопілля – система землеробства, при якій використовується вся земля, проте враховується сумісність рослин, особливості виснаження та збагачення ґрунту, використовуються добрива, покращується агротехніка, проводиться меліорація. Система характерна для нового часу (XVI – поч. XVII ст.).

Біль – документ з печаткою; законопроект, який внесено на розгляд парламенту у ряді країн (в т.ч. США, Великобританії).

Блокада – 1) у міжнародному праві – система заходів, що їх

застосовують до держави, порушуючи її зовнішні зв'язки, щоб примусити виконати вимоги організаторів блокади. Може бути політичною, економічною і воєнною; 2) блокада воєнна – форма воєнної операції. Спрямована на оточення противника з метою поступового його знищення або полонення.

Бонапатризм – одна з форм диктатури великої буржуазії, є її реакцією на прогресивні перетворення в обстановці демократичного прогресу.

Бунд – загальноєврейський робітничий союз в Литві, Польщі та Росії; робоча національна партія. Заснована у Вільно в 1897 р. У 1921 р. самоліквідувалася.

Буржуа – привілейований громадянин міста, «почесна людина». Пізніше – той, хто володіє основними засобами виробництва, займається промисловою, торговою та фінансовою діяльністю.

Буржуазна революція – соціальна революція, яка спрямована проти феодального устрою або його залишків і спрямована на встановлення політичної влади буржуазії.

Бюрократія – ієрархічно організована система управління державою (суспільством), з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями, що дозволяє йому стати над інтересами більшості.

В

Варфоломійська ніч – масове вбивство прихильників кальвінізму – гугенотів – католиками у Парижі в ніч з 23 на 24 серпня 1572 р. (проти свята св. Варфоломія), організоване королевою-матір'ю Катериною Медічі, яка фактично правила країною за Карла IX, і католицькою партією. Під час Варфоломійської ночі загинуло до 30 тис. чоловік.

Військові поселення – організовувались в Росії у 1810–1857 рр. для створення резерву військ без зайвих витрат на армію.

Волость – в Російській державі нижча адміністративна одиниця в сільській місцевості. З 1861 р. – одиниця станового сільського самоврядування.

Г

Генерал – військове звання, чин вищого командного складу армії і деяких громадських відомств. Вперше чин генерала було встановлено у Франції в XVI ст.

Геноцид – дії, метою яких є повне або часткове знищення будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи, одне з найважливіших злочинів проти людства.

Гоміндан – народно-демократична, антифеодальна партія Китаю, заснована у 1912 р.

Громадянська війна – збройне соціально-класове протистояння всередині країни, яке зумовлене боротьбою за владу.

Губернія – адміністративно-територіальна одиниця в царській Росії. Вперше встановлена Петром I у 1708 р.

Д

Двовладдя – одночасне існування в країні чи регіоні двох органів влади.

Декабристи – російські дворянські революціонери, які в грудні 1925р. вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства і покріпачення селянства.

Декаденство – загальна назва явищ культури другої половини XIX ст. – початку XX ст., відмічені настроями безнадійності, неприйняття життя, крайнього індивідуалізму.

Декларація – політична заява від імені держави, уряду, партії, організації; проголошення основних принципів.

Деколонізація – звільнення від колоніальної залежності.

Державна Дума в Росії – представницький законорадницький орган Російської імперії. Функціонував з 1810 по 1917 рр.; з 1906 р. мав законодавчу ініціативу.

Державний устрій – організація держави, яка включає його полі-

тичну систему, державний устрій, систему державних органів, виборчу систему, а також основні положення, що стосуються взаємовідносин держави і особи.

Держава – форма організації класового суспільства як суверенного, історично сформованого, заснованого на визначеній системі виробничих відносин; основний інститут політичної системи.

Департамент – назва адміністративно-територіальної одиниці у Франції та деяких інших державах.

Диктатура – нічим не обмежена влада особи, класу чи інших соціальних груп в державі, регіоні, яка спирається на силу, а також на відповідний політичний режим.

Директорія – уряд Французької республіки (4.11.1795 – 10.11.1799 рр.). Виразив інтенси великої буржуазії.

Діггери – (копатели). Безземельні селяни, які під час Англійської революції намагались вирішити земельне питання власним шляхом. Ідеолог – Дж. Уінстоні. Був противником приватної власності на землю, виступав за розподіл землі між селянами.

Друга республіка – встановлена у Франції після революції 1848 р. Проіснувала з 25.02.1848 р. по 2.12.1852 р. Ліквідована в результаті державного перевороту Наполеона Бонапарта.

Е

Експансія – розширення, розповсюдження сфери впливу, панування в різних областях, в т.ч. за допомогою дипломатичного тиску і збройного вторгнення.

Еміграція – переселення, виїзд за кордони країни з метою тимчасового чи постійного поселення в іноземній державі.

Є

Єзуїти – члени чернечого католицького ордену «Товариство Ісуса», створеного в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою для боротьби з народними рухами, науковою думкою для зміцнення авторитету католицької церкви.

Ж

Жирондисти – політичне угруповання (партія) періоду Великої Французької революції. Були представниками інтересів республіканської торгівельно-промислової та провінціальної землеробської буржуазії.

З

Загальне виборче право – один з основних інститутів виборчого

права, який передбачає участь усього дорослого населення у виборах без будь-яких обмежень.

Законодавча влада – система державних органів, яка має право приймати закони.

Західники – напрям російської суспільної думки середини ХІХ ст., представники якого (на противагу славянофілам) виступали за розвиток Росії по західноєвропейському шляху.

І

Ідеологія – система ідей і поглядів (політичних, правових, філософських, релігійних, естетичних та ін.), яка виражає інтереси, ідеали будь-якого класу чи іншої соціальної групи; суспільна свідомість.

Ізоляціонізм – термін, пов'язаний з історією і зовнішньою політикою США, в основі якого лежить ідея невтручання їх у справи країн, які знаходяться поза американським континентом.

Імміграція – в'їзд в країну для тимчасового чи постійного проживання громадян іншої держави.

Індустріальне суспільство – термін, що позначає одну зі стадій суспільного розвитку внаслідок індустріалізації суспільства.

Інтервенція – насильницьке втручання однієї держави чи

декількох держав у внутрішні справи іншої держави або в її відносини з третьою державою. Розрізняють інтервенцію збройну, економічну та дипломатичну.

Інтернаціонал – назва великих міжнародних об'єднань партій чи організацій.

Імпічмент – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

К

Кадети – скорочена назва членів Конституційно-демократичної партії Росії (1905–1917 рр.).

Карбонарії – члени таємних політичних організацій в Європі у першій половині XIX ст. Перші організації карбонаріїв з'являються на півдні Італії. Боролись на національне визволення і конституційний устрій. Карбонарії очолювали революції у 1820–1821 рр. в Королівствах Обох Сицилій, П'ємонті. У 1831 р. приймали участь в революційних повстаннях у державах Центральної Італії.

Канцлер – назва вищих посадових осіб або чиновників в ряді держав; голова уряду Німеччини, Австрії.

Капітал – сума накопичених матеріальних благ, результат минулого і засіб для майбутнього виробництва.

Кардинал – вище (після Папи) духовне звання (сан) в ієрархії католицької церкви.

Клас – велика, відносно однорідна група людей, об'єднаних відносинами до виробництва і розподілом суспільного продукту.

Клерикалізм – система поглядів, суспільно-політична течія, яка прагне посилити вплив церкви у політичному і духовному житті суспільства. Здійснює свою діяльність через політичні партії, які знаходяться при владі, а також різноманітні релігійні організації.

Коаліція – об'єднання на добровільних засадах для досягнення спільних цілей; політичний та військовий союз держав для спільних дій на міжнародній арені.

Колонія – країна, область на території, що знаходиться під політичною чи економічною владою іноземної держави, не має самостійності.

Колонізація – заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні; перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Конвент – вищий законодавчий і виконавчий орган першої респуб-

бліки у Франції в період Великої Французької революції. Діяв з 21.09.1792 р. по 26.10.1795 р.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження та підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституційна монархія – форма правління в деяких державах, де влада монарха обмежена Конституцією. Законодавчі функції передано парламенту, виконавчі – уряду.

Конституція – основний закон держави, який визначає основи суспільного і державного устрою, систему державних органів, порядок їх створення і діяльності, права і обов'язки громадян; основа законодавства держави.

Контрреволюція – активна боротьба скинутих класів і соціальних груп проти розповсюдження революції з метою її придушення і відновлення старих порядків.

Конфедерація – одна з форм державного устрою, союз незалежних держав, які об'єднуються з метою координації своєї діяльності з деяких питань.

Копігольдери – (в перекл. – «тримателі копії»). Селяни, які орендували землю у великих землевласників; на руках у них була копія договору на оренду.

Кордельєри – члени політичного клубу «Організація прав людини і громадянина» (1790–1794) періоду Великої Французької революції. З кінця 1793 р. клуб кордельєрів – центр ебертистів. Назва походить від місця їх засідання – минулого монастиря францисканців-кордельєрів.

Л

Лібералізація – звільнення від жорстких обмежень, державного регулювання, контролю, політика ідеологічної свободи.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод.

М

Масонство – релігійно-етичний рух, який має на меті «освітній» вплив на владні структури та проникнення в них; згідно з Британською енциклопедією, «вчення і практика таємного братського ордену, великої всевітньої таємної організації».

Маніфест – особливий акт (звернення) голови держави або вищого органу державної влади до населення у зв'язку з важливою політичною подією; декларація політичної партії чи суспільної

організації з програмою чи основними принципами діяльності.

Мілітаризм – нарощування військово-економічної могутності, головним чином з метою підготовки до загарбницьких воєн, а також придушення супротиву в країні.

Монополія – велике виробниче об'єднання.

Н

Націоналізм – психологія, ідеологія і політика в національному питанні, що заснована на визнанні пріоритету національного фактору в суспільному розвитку, перебільшена оцінка значення і ролі власної народності, нації. Протиставлення національних інтересів однієї національності іншим.

Нація – історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури та характеру.

Нейтралітет – невтручання в чужі суперечки, в боротьбу між сторонами.

П

Партія – політична організація, яка захищає найбільш загальні, корінні інтереси того чи іншого

класу, інших соціальних груп та керує їх політичною діяльністю.

Пацифізм – світова громадська ліберально-демократична течія, яка сповідує пасивні методи збереження миру, вважає головним засобом запобігання війнам, засудження їх аморального, антигуманного характеру; один з напрямів антивоєнного руху, представники якого виступають проти будь-яких воєн, незалежно від того, який вони мають характер і мету.

Президент – виборний голова держави в більшості сучасних держав з республіканською формою правління.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції та на розширення зовнішніх ринків. Протекціонізм, як правило, реалізується через митну політику.

Р

Расизм – сукупність антинаукових концепцій, основу яких складають положення про фізичну і психічну нерівність людських рас, які поділяють на «вищі» (або «повноцінні») та нижчі (або «неповноцінні»), над якими перші буцімто мають панувати.

Репарація – в міжнародному праві вид матеріальної (фінансової) міжнародно-правової відпові-

дальності, яка складається з відшкодування нанесеної шкоди державою-агресором державі, на яку скоєно напад.

Реставрація – відродження поваленого суспільного устрою або правлячої раніше династії.

Рисорджименто – національно-визвольний рух італійського народу з кінця XVIII ст. за об'єднання країни і ліквідацію австрійського гноблення. У 1861 р. в результаті Рисорджименто виникла об'єднана Італійська держава в формі конституційної монархії. Процес завершено у 1870 р.

Роялісти – прихильники королівської влади, монархії.

Роялізм – ідейно-політична течія в Західній Європі, що об'єднувала прихильників монархії. У зв'язку з вищезазначеним роялізм часто ототожнюють з монархізмом.

С

Славянофіли – представники однієї з течій російської суспільної думки середини XIX ст., які виступали за принципово відмінний від західноєвропейського шлях розвитку Росії (патріархальність, консерватизм, православ'я).

Соціал-демократія – ідеологічна та політична течія, що виступала за здійснення ідей демократич-

ного соціалізму в усіх сферах діяльності суспільства.

Стагнація – застій в економіці, виробництві, торгівлі.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Т

Термідоріанський переворот – контрреволюційний переворот 27–28 липня 1794 р. (9 термідора 2 року республіки) у Франції, в результаті якого було повалено якобінську диктатуру.

Толерантність – різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами – індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позицій та діях.

Торі – англійська політична партія. Виникла в кінці 70-х – на початку 80-х років XVII ст. В середині XIX ст. на основі партії торі склалась Консервативна партія Великобританії, членів якої, за традицією, називають торі.

У

Унітаризм – форма державного устрою, при якій держава поді-

лена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Унія – союз держав.

Уряд – вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в країні, який, як правило, очолює прем'єр-міністр.

Утопія – позначення ідеального, недосяжного суспільного устрою, держави.

Ф

Фельяни – політичне угруповання часів Великої Французької революції (назва за місцем засідання політичного клубу фельянів у Парижі). Об'єднувала велику буржуазію та ліберальне дворянство, які виступали за конституційну монархію.

Федерація – одна з форм державного устрою, при якій декілька державних утворень об'єднуються в одну союзну державу при збереженні власної державної структури і суверенітету.

Федералізм – принцип політичного і національно-територіального устрою держави, її політико-правова ідеологія.

Фундаменталізм – радикальне й войовниче неприйняття принципів, форм та цілей будь-якої модернізації й оновлення, неу-

хильне відстоювання традицій, установлених життєвих та світоглядних форм, протиставлення процесам загальної відкритості переконання у власній непогрішності, непорушності сповідання ідеалів, засудження будь-яких альтернатив їм, фанатичне відгороджування себе від суспільства.

Фермер – власник чи орендатор ферми – приватного сільськогосподарського підприємства на власній або орендованій земельній ділянці.

Фольварк – велике магнатське володіння в Речі Посполитій, яке було засноване на панщині і мало внутрішню спеціалізацію.

Ц

Цензура – система державного нагляду за друком та іншими засобами масової інформації.

Централізм – політична позиція, проміжний середній стан між крайніми політичними платформами, поглядами.

Ч

Чартизм – демократичний рух англійських робочих у 30–50-х роках XIX ст. Свої вимоги чартисти виклали у вигляді законопроекту. У 1840 р. було засновано

Національну чартистську асоціацію – першу масову робочу партію. Головна мета чартизму – боротьба за реформування виборчої системи в країні.

Ш

Шляхта – привілейований феодальний стан в Польщі, Литві і на захоплених ними в XVI–XVII ст. українських і білоруських землях.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протистав-

лення інтересів нації інтересам інших націй.

Я

Якобінці – представники політичної течії в період Великої Французької революції, що були виразниками інтересів революційно-демократичної буржуазії, яка виступала разом з селянством і плебсом. Назва походить від місця засідання – зали колишньої бібліотеки монахів-якобінців. В ході революції встановили диктаторський режим.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Адо А. В. Крестьянское движение во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII в. / А. В. Адо. — М., 1971.
2. Айзин Б. А. Альтернативы германской истории в конце XIX – начале XX веков/ Б. А. Айзин //Новая и новейшая история. — 1992. — № 4. — С. 15—26.
3. Антюхина-Московченко В. Н. История Франции 1870–1918 / В. Н. Антюхина-Московченко. — М., 1986.
4. Барг М. А. Английская буржуазная революция в портретах ее деятелей / М. А. Барг. — М., 1991. — С. 5—260.
5. Борисов Ю. В. Шарль-Морис Талейран / Ю. В. Борисов. — Ростов н/Д : Феникс, 1999. — 430 с.
6. Виноградов К. Б. Вильгельм II. Гогенцолерны и внешнеполитический курс кайзеровской Германии / К. Б. Виноградов // Новая и новейшая история. — 1968. — № 3. — С. 131—156.
7. Война за независимость и образование США / под ред. Г. Н. Севастьянова. — М., 1976.
8. Галкин И. С. Создание Германской империи 1815–1871 / И. С. Галкин. — М., 1966.
9. Егоров А. А. Фуше / А. А. Егоров. — Ростов н/Д : Феникс, 1998. — 416 с.
10. История дипломатии : [в 5-ти томах] / под ред. В. А. Зорина и В. С. Семенова. — 2-е изд., пераб. и доп. — М. : Госполитиздат, 1959—1979. — Т. 3. — 831 с.
11. История нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева — М., 1999.
12. История Первой мировой войны. — М., 1986.
13. История Первой мировой войны. 1914–1918 : в 2-х т. / под ред. И. И. Ростунова. — М., 1975.

14. История Франции : в 3 т. / под ред. А. З. Манфреда. — Т. 2. — М., 1974.
15. Лавровский В. М. Английская буржуазная революция / В. М. Лавровский, М. А. Барг. — М., 1958.
16. Леннинг М. Л. Сто великих полководцев / М. Л. Леннинг. — М., 1998.
17. Лономарев М. В. Европейская индустриальная цивилизация / М. В. Лономарев. — М., 2000.
18. Лоуель А. А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы / А. А. Лоуель. — М., 1986. — 490 с.
19. Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века / Ч. Мессенджер. — М., 2000. — 512 с.
20. Очерки истории Германии с древнейших времён до 1918 г. — М., 1969.
21. Павленко Ю. Історія світової цивілізації / Ю. Павленко. — К., 1999.
22. Палмер А. Бисмарк / А. Палмер. — Смоленск, 1997. — 544 с.
23. Польская Н. М. Великобритания / Н. М. Польская. — М., 1986.
24. Пономарев М. В. Европейская индустриальная цивилизация XIX в. Закат Европы / М. В. Пономарев. — М., 2000. — 288 с.
25. Прицкер Д. П. Ж. Клемансо : Политическая биография / Д. П. Прицкер. — М., 1983.
26. Рижков К. В. Все монархи мира / К. В. Рижков. — М., 2000. — 655 с.
27. Сборник документов по истории нового времени : Буржуазные революции XVII ст. / под ред. В. Г. Сироткина. — М., 1990.
28. Севостьянов Г. Н. Война за независимость и образование США / Г. Н. Севостьянов. — М. : Наука, 1976. — 349 с.
29. Сементовский Р. И. Князь Бисмарк / Р. И. Сементовский. — М., 1994. — 420 с.
30. Согрин В. В. Идеиные течения в Американской революции / В. В. Согрин. — М., 1980.
31. Фурсенко А. А. Американская революция и образование США / А. А. Фурсенко. — Л., 1978.
32. Чубинский В. В. Бисмарк: политическая биография / В. В. Чубинский. — М., 1988. — 416 с.

Допоміжна

1. Арказанян М. Ц. История Франции : учеб. пособие / М. Ц. Арказанян, А. В. Ревякин, П. Ю. Уваров. — 2-е изд., испр. — М. : Дрофа, 2007. — 457 с.
2. Барг М. А. Великие социальные революции 17–18 веков : В структуре перехода эпохи от феодализма к капитализму / М. А. Барг, Е. Б. Черняк ; отв. ред. Г. Н. Севастьянов ; АН СССР, Ин-т всеобщей истории. — М. : Наука, 1990. — 254 с.
3. Виноградов К. Б. Мировая политика 60–80-х годов XIX века: события и люди / Кирилл Борисович Виноградов ; ЛГУ. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. — 166 с.
4. Виппер Р. Ю. История нового времени / Р. Ю. Виппер, И. П. Реверсов, А. С. Трачевский. — М. : Республика, 1995. — 496 с.
5. Всемирная история : в 24 т. / Л. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. — Мн. : Литература, 1997. — Т. 19 : Первая мировая война. — 512 с.
6. Иванян Э. А. История США : учеб. пособие / Эдуард Александрович Иванян. — М. : Дрофа, 2008. — 572 с.
7. Иванян Э. А. Энциклопедия российско-американских отношений XVIII–XX века / Эдуард Александрович Иванян. — М. : Международ. отношения, 2001. — 692 с.
8. Манышкин А. С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки / Александр Серафимович Манышкин. — М. : Слово ; Эксмо, 2004. — 606 с.
9. Межрасовые и межнациональные отношения в Европе и Америке, XIX–XX вв. / РАН, Ин-т всеобщей истории. — М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 1996. — 300 с.
10. Новая история стран Европы и Америки : учеб. для вузов по направлению и специальности «История» / под ред. Игоря Михайловича Кривогуза. — 3-е изд., испр. — М. : Дрофа, 2003. — 909 с.
11. Новая история стран Европы и Америки 16–19 века : учеб. пособие : в 3 ч. / под ред. А. М. Родригеса, М. В. Пономарёва. — М. : ВЛАДОС. — [б. г.]. — Ч. 3. — 703 с.
12. Новое время : Факты. События. Люди / [авт. коллектив: В. П. Буданова и др.]. — М. : ОЛИСС ; ЭКСМО, 2006. — 444 с.
13. Ревякин А. В. История международных отношений в Новое время : учеб. пособие / Александр Васильевич Ревякин ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Ун-т). — М. : РОССПЭН, 2004. — 262 с.
14. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / сост. Е. Е. Юровская. — М. : Высш. шк. 1990. — 253 с.

Інтернет ресурси

1. Африка : Информационный центр : [сайт]. — Режим доступа: www.africa.org.ua.
2. Византийская держава : История и культура государства Ромеев : [сайт]. — Режим доступа: www.byzantion.ru.
3. Всемирная история : [сайт] / дизайн и подбор материалов Дмитрий Гришин. — Режим доступа: www.world-history.ru.
4. Историческая Хрестоматия : [сайт] / поддержка и обновление Степан Могош. — Режим доступа: www.xrestomatia.narod.ru.
5. Мир ссылок : История : [сайт] / К. Гришин. — Режим доступа: www.mir-ssylok.narod.ru.
6. Сайт исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова / [Л. И. Бородин и др.]. — Режим доступа: www.hist.msu.ru.
7. Старая крепость : Довоенное искусство Средневековья : [сайт] / Андрей Ансимов. — Режим доступа: www.medieval-wars.com.
8. Хронос : всемирная история в Интернете : [сайт] / редактор Вячеслав Румянцев. — Режим доступа: www.hrono.info.
9. IsKUNSTvo : [сайт] / Екатерина Ескина. — Режим доступа: www.iskunstvo.info.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Видатні особистості. Повна ілюстрована енциклопедія / укл. К. Гіффорд, Дж. Холленд, А. Крамер та ін. ; пер. з англ. Р. Фещенко. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Країна мрій, 2010. — 256 с.
2. Всемирная история: от Древнего Вавилона до наших дней / авт.-сост.: В. В. Адамчик, М. В. Адамчик. — Мн. : Харвест, 2008. — 960 с.
3. Вульф А. Краткая история мира / Алекс Вульф ; пер. с англ. Ю. В. Крижевской, А. Е. Кулакова, Е. Е. Сырневой. — М. : АСТ ; Астрель, 2010. — 304 с.
4. Даниленко В. М. Всесвітня історія : Хронологія основних подій / В. М. Даниленко, С. А. Кокін. — К. : Либідь, 1997. — 264 с.
5. Месенджер Ч. Войны, изменившие мир / Чарльз Месенджер ; пер. с англ. А. И. Козлова. — М. : АСТ ; Астрель, 2010. — 237 с.
6. Нова історія. Частина друга. 1871–1917 : підручник для педагогічних інститутів / за ред. М. Ю. Овчаренка. — К. : Головне вид-во видавничого об'єднання «Вища школа», 1979. — 477 с.
7. Нова історія. Частина перша. 1640–1870 : підручник для педагогічних інститутів / за ред. академіка АН СРСР О. Л. Нарочницького. — К. : Головне вид-во видавничого об'єднання «Вища школа», 1975. — 666 с.
8. Шкляж И. М. Большая игра (из истории русско-французского дипломатического противостояния) / И. М. Шкляж. — Николаев, 2012. — 12 с.

Навчальне видання

**НОВА ІСТОРІЯ
КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
(1492–1918 рр.):
ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ**

*Навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Автор-укладач
АКУНІН Олександр Сергійович

Формат 60×84¹/₁₆. Ум. друк. арк. 35,1. Тираж 300 пр. Зам. № 534-189.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ
Товариство з обмеженою відповідальністю фірма «Ліон».
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1506 від 25.09.2003 р.